

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 3 2021

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 2 від 21.09.2021 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2021

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Біловус Л.І., Гомотюк О.Є., Недошитко І.Р.

ДІАСПОРНА МЕРЕЖА ЯК ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА..... 1

Богатчук С.С.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ 1998 РОКУ В УКРАЇНІ..... 11

Божко Н.М.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВІВЩИНИ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ
ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У МАЛИХ МІСТАХ ТА СЕЛАХ РЕГІОНУ
(НА ПРИКЛАДІ АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ БАРОНІВ БРУНЦЬКИХ)..... 18

Бондарчук М.О.

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ НА ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРІОД НЕПУ
ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ..... 24

Виговський М.Ю.

ДІЯЧІ «КОЛИШНІХ» УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ У ДЕРЖАВНИХ
УСТАНОВАХ УСРР 20–30-Х РОКІВ: ЦІНА ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ..... 32

Войтович Н.М., Бричка Б.Б., Гримак О.Я.

ЖЕБРАЦТВО ЯК ДЕВІАЦІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ..... 39

Горбань Т.Ю.

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТІ: «МЕМОРАНДУМ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО
СВЯЩЕНИКА С. БІЛКИ» ЯК ІЛЮСТРАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ
СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 45

Драмарецький Б.Б.

ДЕМОГРАФІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ..... 51

Дудник О.В.

ПРОСВІТЯНСЬКИЙ РУХ У ПІВДЕННИХ ПОВІТАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ..... 59

Ковбаса В.М.

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ
В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (1914–1917 РР.)..... 65

Коркач Д.А.

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ГЕНДЕРНОГО ПОРЯДКУ В ЖІНОЧИХ ЖУРНАЛАХ
ДЛЯ ДІВЧАТ КІНЦЯ 90-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ “COOL GIRL”)..... 74

Кравченко М.С.

УКРАЇНСЬКІ ДОБРОВОЛЬЧІ БАТАЛЬЙОНИ:
ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ..... 80

Лаврут О.О.

АКТИВНІСТЬ ШКОЛЯРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РР..... 88

Мазило І.В.

ВІННИЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ В ПОДІЯХ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
І ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1950 РР.)..... 96

Малежик Д.І.

КИЇВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК НОНКОНФОРМІСТСЬКОГО МИСТЕЦТВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-Х РР..... 101

Михайлів І.Г.

(ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОГО» У СПОГАДАХ
УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ..... 106

Motuz V.K. INCREASING THE PUBLIC LEVEL OF EDUCATION IN UKRAINE DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF SOPHIA RUSOVA'S ACTIVITIES IN THE DIRECTION OF OUT-SCHOOL AND PRESCHOOL EDUCATION	115
Очеретяний В.В. ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКОГО РІЛЬНИЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ	124
Петрик Ю.Б. ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ЄПАРХІАЛЬНИМ КОМІТЕТОМ ОПІКИ НАД ВІЙСЬКОВИМИ СИРОТАМИ ТА ЧЕРВОНИМ ХРЕСТОМ	130
Подобед О.А. КІНОСЦЕНАРНІ ЗАДУМИ ІВАНА БАГРЯНОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ КОНФРОНТАЦІЇ СРСР ТА США (1950-ТІ РР.).....	136
Федотова О.О. ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ЦЕНзуРИ УРСР ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ В ПРЕСІ У II ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.	142
Холоденко В.В. ВИСВІТЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ БОРИСПІЛЬЩИНИ (1945–1991 РР.).....	149
Чекаленко Л.Д. УКРАЇНА: СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ.....	157
Чирко Б.В. З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОМОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕТАПИ ЕМІГРАЦІЇ, ЗЕМЛЕРОБСЬКА Й ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	163
Швець І.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОТИВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА УРАЛ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ).....	168
Яковлєв В.М. ХАРКІВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС (15–18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ): ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПІДГРУНТЯ.....	175
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Abdulla B.N. THE RISE OF RELIGIOUS EXTREMISM IN THE NORTHERN CAUCASUS AND ITS APPEARANCE IN THE NEAR EAST	183
Алиева К.Г. ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ СУРМАЛИНСКОГО (ИГДЫРСКОГО) РЕГИОНА В ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВВ.....	188
Гаврилюк О.Н. СКЛАДАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ	194
Гордієнко В.В., Гордієнко Г.М. ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА МОРИЦА ОРАНСЬКОГО ЯК РЕЦЕПЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ АНТИЧНОГО ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА	200
Джаббаров Э.В. БОРЬБА ПРОТИВ ТЕРРОРА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ «МЯГКОЙ СИЛЫ».....	209
Залєток Н.В. СЛУЖБА ТА ПОБУТ БРИТАНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ПОВІТРЯНИХ СИЛАХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	214
Каковкіна О.М. АННА ПРЕЙКШАС – РАДЯНСЬКА АМЕРИКАНКА, ЯКА «ВІДКРИЛА» ЗАКРИТИЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬК	222

Керимли Тахир, Наджафов Ализаде ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГАМИДЫ МАМЕДГУЛУЗАДЕ	230
Мельничук О.В., Марківська Л.Л., Сірук Н.М. НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКЕ МЕДИЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1990-Х РР. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	237
Присяжнюк О.М. МУЗЕЇ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА: ОСВІТНІ ТА ПРАКТИЧНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	243
Проданюк Ф.М., Корчук В.І. РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ.....	249
Zou Chengzhang THE STALIN PRIZE IN SCIENCE AND ENGINEERING: BETWEEN PROPAGANDA AND PROFESSIONAL RECOGNITION.....	257
Шкрібляк М.В. ВІДОКРЕМЛЕННЯ «ВІЗАНТІЙСЬКОГО СХОДУ» І «ЛАТИНСЬКОГО ЗАХОДУ»: ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТЕГІЇ ПАТРІАРХІВ ФОТІЯ ТА МИХАЙЛА КЕРУЛАРІЯ.....	262
ЕТНОЛОГІЯ	
Проскурова С.В., Городниченко І.С. НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ПОКОЛІННЯ.....	270
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Гудзь В.В., Михайлов В.В. УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИОПИСАННЯ ГОЛОДОМОРУ В ПЕРЕБУДОВЧИЙ ПЕРІОД	278
Кухарєва Н.М. ШЕВЧЕНКІАНА З КОЛЕКЦІЇ «НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ГРАФІЧНИХ РОБОТАХ	286
Пятницькова І.В. АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ	293
Соколов О.Є. МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ПОДОЛАННІ КРИЗ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	298
ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ	
Безлуцька О.П. ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ О.О. БРАУНЕРА	304
Козубенко Ю.Л., Буц М.А. РОЗВИТОК ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТИВНОЇ МЕДИЦИНИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ	310
АНТРОПОЛОГІЯ	
Долженко Ю.В., Хоменко О.О. ДВА ЧЕРЕПИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ХVІІІ СТ. З РОЗКОПОК Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО (СТЕПОВА НАДДНІПРЯНЩИНА)	315
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	
Котляров П.М., Корчук В.І. СЛОВО Й ОБРАЗ У ЛЮТЕРАНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ: РЕФОРМАЦІЙНІ ТЕКСТОВІ ВІВТАРІ (SCHRIFTALTÄRE) ТА ЇХ ГЕНЕЗА	332
Лісіна С.О. УКРАЇНСЬКІ ПЕРСОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ.....	339
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	346

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilovus L.I., Homotiyk O.Ye., Nedoshytko I.R. «DIASPORA NETWORK» AS AN EXPERIENCE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATION	1
Bohatchuk S.S. LEGAL ASPECTS OF THE 1998 ELECTION PROCESS IN UKRAINE	11
Bozhko N.M. HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF LVIV REGION AND ITS USAGE FOR TOURISM DEVELOPMENT IN TOWNS AND VILLAGES OF THE REGION (DEMONSTRATED ON THE EXAMPLE OF THE ARCHITECTURAL COMPLEX OF BARONS BRUNITSKY).....	18
Bondarchuk M.O. THE ORGANIZED CRIME IN THE ZHYTOMYR REGION DURING THE NEP PERIOD AND WAYS TO OVERCOME IT	24
Vyhovskyi M.Yu. THE FIGURES OF «FORMER» UKRAINIAN PARTIES IN THE STATE INSTITUTIONS OF UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN 1920-1930'S: THE PRICE OF POLITICAL CHOICE.....	32
Voitovych N.M., Brychka B.B., Hrymak O.Ya. BEGGING AS DEVIATION: HISTORICAL AND SOCIAL ASPECTS.....	39
Horban T.Yu. HISTORY IN THE DOCUMENT: “MEMORANDUM OF A GREEK CATHOLIC PRIEST OF THE VILLAGE OF BILKY” AS AN ILLUSTRATION OF THE ETHNO-POLITICAL SITUATION IN TRANS-CARPATIA AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR	45
Dramaretskyi B.B. DEMOGRAPHIC TRANSFORMATION OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1920S	51
Dudnyk O.V. EDUCATIONAL MOVEMENT IN THE SOUTHERN COUNTIES OF KYIV PROVINCE DURING THE UKRAINIAN CENTRAL RADA.....	59
Kovbasa V.M. RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION AUTHORITIES IN GALICIA AND BUKOVINA (1914–1917).....	65
Korkach D.A. REPRESENTATION OF GENDER ORDER IN WOMEN’S MAGAZINES FOR GIRLS IN THE EARLY 90S (ON THE EXAMPLE OF THE MAGAZINE “COOL GIRL”).....	74
Kravchenko M.S. UKRAINIAN VOLUNTEER BATTALIONS: ISSUES OF PHENOMENON RESEARCH	80
Lavrut O.A. ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – END OF 1980S	88
Mazylo I.V. VINNITSA RAILWAY IN THE EVENTS OF THE GERMAN-SOVIET WAR AND THE POST-WAR PERIOD OF HISTORY OF UKRAINE (1941–1950S).....	96
Malezhyk D.I. KYIV CENTER OF NONCONFORMITY ART IN THE 2ND HALF OF 1960S – IN THE 1ST HALF OF 1980S.....	101
Mykhailiv I.H. (RE)THINKING OF “THE SOVIET” IN THE MEMORIES OF UKRAINIAN HISTORIANS	106

Motuz V.K. INCREASING THE PUBLIC LEVEL OF EDUCATION IN UKRAINE DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF SOPHIA RUSOVA’S ACTIVITIES IN THE DIRECTION OF OUT-SCHOOL AND PRESCHOOL EDUCATION.....	115
Ocheretianyi V.V. FARMING AND ECONOMIC SITUATION OF UKRAINIAN PEASANT AGRICULTURE IN THE FIRST YEARS OF THE NEP	124
Petryk Yu.B. FEATURES OF COOPERATION BETWEEN THE UKRAINIAN DIOCESAN COMMITTEE FOR THE CARE OF MILITARY ORPHANS AND THE RED CROSS	130
Podobied O.A. IVAN BAGRYANY’S SCREENPLAYS IN THE CONTEXT OF THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION BETWEEN THE USSR AND THE USA (1950S).....	136
Fedotova O.O. ACTIVITIES OF THE CENSORSHIP BODIES OF THE UKRAINIAN SSR TO PRESERVE STATE SECRETS IN THE PRESS IN THE SECOND HALF OF THE 1940S	142
Kholodenko V.V. STUDY OF ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY IN EDITIONS OF BORYSPILSHCHYNA (1945–1991).....	149
Chekalenko L.D. EVOLUTION OF THE FOREIGN POLICY MECHANISM OF UKRAINE AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY	157
Chyrko B.V. FROM THE HISTORY OF GERMAN-SPEAKING AGRICULTURAL COLONIES OF THE SOUTH OF RUSSIAN EMPIRE: PHASES OF IMMIGRATION, AGRICULTURAL AND ECONOMIC ACTIVITY OF GERMAN COLONISTS (2 ND HALF XVIII TO EARLY XX CENT.).....	163
Shvets I.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL MOTIVATIONS OF VOLYN PROVINCE PEASANTS’ MIGRATION OUTSIDE THE URAL (THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY).....	168
Yakovlev V.M. KHARKIV TRIAL (DECEMBER 15–18, 1943): FORMATION OF THE CRIMINAL LEGAL FRAMEWORK.....	175
WORLD HISTORY	
Abdulla B.N. THE RISE OF RELIGIOUS EXTREMISM IN THE NORTHERN CAUCASUS AND ITS APPEARANCE IN THE NEAR EAST.....	183
Aliyeva K.G. ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN SURMALY (IGDYR) REGION IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES.....	188
Havryliuk O.N. COMPILATION OF THE REGULATORY FRAMEWORK RELATED TO THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN INTERWAR POLAND.....	194
Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. MAURICE OF ORANGÉ’S MILITARY REFORM AS THE RECEPTION OF ANCIENT MILITARY ART ELEMENTS	200
Jabbarov E.V. STRUGGLE AGAINST TERROR AT THE PRESENT STAGE: AZERBAIJAN MODEL OF “SOFT POWER”	209
Zalietok N.V. SERVICE AND LIFE OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN THE AIR FORCE DURING WORLD WAR II	214

Kakovkina O.M. ANNA PREIKSCHAS – SOVIET AMERICAN WHO «OPENED» CLOSED DNIPROPETROVSK.....	222
Karimli Tahir, Najafov Alizade EDUCATIONAL ACTIVITIES OF HAMIDA MAMMADGULUZADE.....	230
Melnychuk O.V., Markivska L.L., Siruk N.M. GERMAN-UKRAINIAN MASS MEDIA COOPERATION IN 1990S – EARLY XXI CENTURY	237
Prysiazhniuk O.M. MUSEUMS OF DECORATIVE AND APPLIED ARTS: EDUCATIONAL AND PRACTICAL ACTIVITIES.....	243
Prodanyuk F.M., Korchuk V.I. THE SOVIET STATE AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1917 – THE FIRST HALF OF THE 1920	249
Zou Chengzhang THE STALIN PRIZE IN SCIENCE AND ENGINEERING: BETWEEN PROPAGANDA AND PROFESSIONAL RECOGNITION.....	257
Skribliak M.V. SEPARATION OF THE “BYZANTINE EAST” AND “LATIN WEST”: CHURCH-POLITICAL STRATEGIES OF PATRIARCHES PHOTIA AND MICHAEL CERULARIUS	262
ETHNOLOGY	
Proskyrova S.V., Horodnychenko I.S. GERMAN COLONY OF SOUTH UKRAINE: A VIEW ACROSS GENERATIONS	270
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Gudz V.V., Mykhailov V.V. UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR IN THE PERESTROIKA PERIOD.....	278
Kukhareva N.M. SHEVCHENKIANA FROM THE COLLECTION OF NHER PEREYASLAV IN GRAPHIC WORKS	286
Piatnytskova I.V. ALTERNATIVE CONCEPTS OF HISTORICAL DEVELOPMENT IN HISTORICAL SOCIOLOGY	293
Sokolov A.E. THE MECHANISMS OF PUBLIC GOVERNANCE IN OVERCOMING CRISES IN INDEPENDENT UKRAINE.....	298
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY	
Bezlutska O.P. ENVIRONMENTAL ACTIVITY O.O. BRAUNERA	304
Kozubenko Yu.L., Buts M.A. DEVELOPMENT OF TREATMENTAL PHYSICAL CULTURE AND SPORTS MEDICINE IN TERNOPIL AND KHMELNITSKY REGIONS OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY	310
ANTHROPOLOGY	
Dolzhenko Yu.V., Khomenko O.O. TWO SKULLS OF ZAPOROZHIAN COSSACKS OF THE 18 th CENTURY FROM D. YAVORNYTSKYI EXCAVATIONS (STEPPE DNIPRO REGION).....	315
HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE	
Kotliarov P.M., Korchuk V.I. WORD AND IMAGE IN LUTHERIAN ART: REFORMING TEXT ALTARS (SCHRIFTALTÄRE) AND THEIR GENESIS.....	332
Lisina S.O. UKRAINIAN BIOGRAPHICAL ENCYCLOPEDIAS	339
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	346

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477):314.743

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.1>

Біловус Л.І.

Західноукраїнський національний університет

Гомотюк О.Є.

Західноукраїнський національний університет

Недошитко І.Р.

Західноукраїнський національний університет

ДІАСПОРНА МЕРЕЖА ЯК ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті проаналізовано досвід побудови громадянського суспільства українською діаспорою у США. Зазначено, що в Україні сьогодні актуальним залишається питання несформованості громадянського суспільства, а діаспора має досвід будівництва громадянського суспільства, який варто застосувати в Україні.

Загалом за період перебування в Північній Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політичних, релігійних, професійних установ, а також фінансових: кас взаємодопомоги, банків та страхових товариств, сумарний оборотний капітал яких становить 1 млрд дол. У США діють 13 політичних українських організацій, 12 професійних товариств, 29 кредитних спілок, 4 страхові товариства, 3 молодіжні організації, 3 жіночі спілки та ін.

На прикладі розвитку української діаспори у США доведено, що суспільство стає громадянським шляхом самоорганізації кожної особистості, розвитку демократії в країні, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання нею політичних, громадянських обов'язків. Кожен член української громади усвідомлює себе носієм суверенітету, джерелом влади, свідомим суб'єктом політичної діяльності, людиною, яка відповідає за свої дії, за майбутнє своєї країни і світової спільноти загалом.

З'ясовано, що громадську діяльність діаспори, побудовану на засадах волонтерства, визначає зацікавленість членів, які незалежно від зовнішніх стимулів працюють із метою розвитку організації, а також для власного самозадоволення і самореалізації.

Нами наголошено, що за період незалежного розвитку України в суспільній свідомості відбулися деякі прогресивні зміни, пов'язані з уведенням в Україні ринкових та демократичних засад, у тому числі під впливом контактів із діаспорою. Разом із тим визначені тенденції нестійкі та мають несистемний характер. Досвід побудови громадянського суспільства у США є цінним для досягнення соціального компромісу та збалансування інтересів різних суспільних груп.

Ключові слова: українська діаспора, громадянське суспільство, демократія, волонтерство, організації.

Постановка проблеми. Державотворчі процеси, які відбуваються впродовж майже 30 років існування незалежної України, спонукають до аналізу та роздумів. Сьогодні актуальними залишаються питання, які потребують вирішення: пошук нацією власного місця у світовому просторі, вибір оптимальної моделі розвитку, несформованість громадянського суспільства, консоліда-

ція української спільноти, виховання і збереження національної ідентичності та ін.

Зазначимо, що на сучасному етапі не залучено всі ресурси і не використано наявні можливості. Йдеться насамперед про потенціал української діаспори США, яка урізноманітнює та збагачує здобутки українства у світі, а також надає Україні посильну допомогу в її державотворенні.

Актуальним і своєчасним є вивчення досвіду української громади США у побудові громадянського суспільства, адже громадянське суспільство в Україні тільки починає утверджуватися, а становлення української нації як політичної сили відбувається дуже повільно і болісно. Важливими проблемами залишаються загальнонаціональна консолідація та нормативно-правове забезпечення прав і свобод українців, що підтверджує досвід української діаспори США, яка зберігає, відтворює і розвиває національну культуру за кордоном. В. Маркус на першому Всесвітньому форумі українців наголосив на тому, що діаспора має досвід будівництва громадянського суспільства, який варто застосувати в Україні [1, с. 152].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи стан наукового розроблення проблеми, слід звернути увагу на праці американських дослідників, здебільшого українського походження. У 1991 р. опубліковано англomовну колективну монографію *The Ukrainian Heritage in America* за загальною редакцією В. Душника [2]. У монографії І. Базарком, І. Білінським [3] та Є. Скоцько [4] досліджено роль громадських структур у житті діаспори; Н. Пазунок [5], М. Мельник [6], О. Соколишин [7], С. Горак [8], Л. Полтава [9], О. Кисілеска-Ткач [10], В. Лучків [11], О. Домбровський [12] та В. Омельченко [13] детально проаналізували становище українознавчої освіти у США. С. Горак, Н. Позунок, О. Соколишин зробили наголос у своїх роботах на публіцистичній та науковій діяльності вчених української діаспори. Окремі аспекти громадського життя українців США вивчав С. Рудик [14]. Американський учений І. Зелік простежив ставлення представників старшого і молодшого поколінь іммігрантів до участі в громадських організаціях, їхнє розуміння «українськості», яке пов'язується з мовою, культурною спадщиною, традиціями та ін. [15]. Цінними у дослідженні даного питання є наукові праці В. Губарця [16], І. Краснодемської [17], Т. Лупула [18], К. Чернової [19], О. Сліпушко [20] та ін.

Постановка завдання. Зважаючи на недослідженість та актуальність порушеної проблематики, основним завданням нашого дослідження вважаємо аналіз досвіду побудови громадянського суспільства українською діаспорою у США.

Виклад основного матеріалу. Досвід українських емігрантів є значним, оскільки їм довелось виконувати складні завдання починаючи з 1870-х років, коли розпочалася масове прибуття до США [21, арк. 34]. Поліетнічність населення, яке

переважно спілкується англійською мовою, специфічний спосіб американського життя, до якого пристосуватися відразу складно, зумовлюють необхідність збереження національної ідентичності та входження у громадсько-політичне й культурне середовище США, а це пришвидшує процес асиміляції. Вирішити ці проблеми іммігранти можуть за допомогою створених організацій, які одночасно дають змогу брати участь у громадсько-політичному житті США, набувати нового досвіду, а також зберігати свою національно-культурну ідентичність.

Першими організаціями, які спонукали емігрантів у США до активної діяльності, були церковні греко-католицькі або православні громади. Це зумовлено тим, що «...їхали переважно бідніші селяне, двірська служба, слуги, міський пролетаріат, а проценство дуже й дуже мало свідомих одиниць, які звичайно дають почин до всякої культурної праці серед народу» [22, с. 13]. Іншою, найбільш поширеною формою організації між українськими емігрантами у США на той час були «...різні запомогові товариства, чи так звані «Союзи» [22, с. 15].

Одними з найбільших українських організацій у США, які займаються просуванням та захистом інтересів нашої громади в цій країні, є такі: УАКР, УККА, УФА, фундація «Україна – США», ООЧСУ, культурний фонд «Вашингтонська група» [23, арк. 1]. Функціонують також УНС, ФДДЧ, ЗУДАК, кредитна спілка «Самопоміч», СУА, УІТ, НТШ-А, «Товариство українських інженерів Америки», «Українське лікарське товариство Північної Америки», «Фонд відродження спорту в Україні», СУМ, ОДУМ, «Пласт» та ін. [24, с. 93–124].

З огляду на визначені завдання, ці об'єднання є політико-ідеологічного, релігійного, гендерного, молодіжного, освітнього, наукового, мистецького, фінансово-кредитного, страхового, професійного спрямування. Варто зауважити, що більшість товариств засновано представниками третьої хвилі еміграції. Від часу проголошення незалежності України у зв'язку з назрілими потребами розпочали діяльність ТДСУ, ФПДП, ККДУ, які роблять свій внесок в утвердження та розбудову незалежної держави Україна.

Зауважимо, що найчисельнішими об'єднуючими організаціями української громади є УККА та УАКР. УККА – це громадсько-політична організація, яка має статус неприбуткової, звільненої від податків. Очолює організацію Т. Олексій. Штаб-квартира знаходиться в Нью-Йорку. До УККА належать такі молодіжні орга-

нізації: СУМ, ООЧСУ, Братство УПА («Бандерівське крило»), Товариство української студентської молоді ім. Міхновського (ТУСМ), Союз українців-католиків «Провидіння», Організація оборони Лемківщини (ООЛ) та ін. [21, арк. 35].

УАКР заснована 1–2 жовтня 1983 р. у Вашингтоні у ході конференції, скликаній комітетом за правопорядок в УККА. УАКР є складовою організацією СКУ і УВКР. Налічує близько 100 тис громадян США українського походження. До складу УАКР входять громадські, політичні, освітні та молодіжні організації демократичного спрямування. Голова – І. Гавдяк. Штаб-квартира організації розташована у Вашингтоні [23, арк. 14–15].

В окрузі Колумбія значну об'єднуючу роль відіграє Асоціація українських та американських професіоналів «Вашингтонська група», мета якої – висвітлення української культурної спадщини на теренах США, професійне зростання, знайомство широких мас населення США з політичними та соціальними проектами, які відбуваються в Україні [25, арк. 60]. До складу Вашингтонської групи входять культурний і стипендійний фонди та бізнес-форум. Організація заснувала щорічну стипендію для стажування у посольстві України. Формальними керівниками організації є Рада директорів на чолі з президентом, які обираються щороку на загальних зборах.

Зазначимо, що українською організацією у США, яка діє впродовж тривалого періоду, є УНС (до 1914 р. мав назву «Руський народний союз») [21, арк. 39]. УНС заснований у 1894 р., проводить сьогодні активну діяльність, керуючись принципом «... в єдності сила, яку важко перемогти» [26, с. 47]. Ставлячи за мету інтегрувати українців із належним рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей і спроможностей в американське суспільство, УНС серед основних завдань визначив матеріальну допомогу хворим; просвіту населення через заснування шкіл, читальень, популяризацію літератури; мотивування українців до активного громадсько-політичного життя. Президентом УНС є С. Качарай. Станом на 2005 р. УНС нараховував у своєму складі 60 тис членів цієї організації [21, арк. 35].

Громадські організації українців США побудовані за принципом вільного членства і добровільності внесків. Так, на початковому етапі кожен член сплачував по 50, а пізніше по 70 центів щомісяця до УНС, а у разі його смерті родичі отримували 300 доларів посмертної допомоги [26, с. 54]. Значною є матеріальна підтримка для українських студентів-унсівців, яка виділяється у розмірі

понад 100 тис доларів щороку, що є можливим з огляду на внески членів громади. У програмних документах УККА йдеться про те, що всі члени мають співпрацювати для загального добробуту; виявляти взаємну повагу, підтримувати всі акції «...датками до його фондів та іншою діяльністю, яка є потрібна для досягнення його мети і здійснення його завдань» [27, с. 5, 7, 9].

Завдяки фінансуванню своїх членів зміцніла потужна нині організація української діаспори в Північній Америці – українсько-американська федеральна кредитна спілка «Самопоміч», штаб-квартира якої розташована в Чикаго [28, арк. 129]. Заклавши підвалини української кредитної спілки в Нью-Йорку, основною метою діяльності стало віддано служити своїй громаді [28, арк. 130]. Таким чином, страхові товариства, кредитні кооперативи створили фінансову базу для громадської активності українців США. У 2000 р. загальний актив кредитних спілок становив 1 млрд 370 млн 24 тис дол. [21, арк. 36].

Практично всі інституції української діаспори США долучаються до матеріальної підтримки України в розбудові громадянського суспільства, його трансформації та демократизації. Так, серед основних завдань СУА було визначено допомагати Батьківщині морально й матеріально [29, с. 236]. Тільки впродовж 1990–2005 рр. СУА надавала щорічну фінансову допомогу Україні в середньому 200 тис дол., а в 2006–2011 рр. спрямовано в нашу країну 869 тис дол. СФУЖО, яку засновано в 1948 р. у місті Філадельфія за ініціативою СУА з метою об'єднання жіночих організацій української діаспори, регулярно надає матеріальну допомогу багатьом громадським організаціям в Україні [30, арк. 70]. Напрямами діяльності ККДУ (створеного у січні 1991 р.) є такі: сприяння державотворенню України, піднесення національної свідомості, демократизація суспільства та гуманітарно-доброчинна підтримка [20, с. 21].

Громадські організації українців США мають чітку й розгалужену структуру. Так, УККА об'єднує близько 20 українських організацій, має 75 відділів у всій Америці та налічує близько 200 тис осіб (станом на 2005 р.) [21, арк. 35]. Функціонує також три бюро: у Нью-Йорку, де розташована крайова канцелярія; у Вашингтоні – УНС та в Києві. Українознавчу інформацію для громадськості США та світу УККА публікує у періодичних виданнях (The Ukrainian Quarterly та The Ukrainian Bulletin).

СУА має триступеневу організаційну структуру: відділи, окружні управи і Головну управу

(а також вільне членство). СУА має вісім округ, які об'єднують відділи на даному терені та два зв'язкові віддалені відділи, які координують працю 18-х відділів, розкинутих у різних штатах Америки. Кожного року округи проводять свої річні з'їзди, а Головна управа (до якої входять ексекютива, референтури та голови округ) своє річне засідання. Нині є 70 відділів, розташованих у 30 штатах США, та приблизно 1 750 членів. Найновіші відділи (з 2013 р. створено вісім нових відділів у п'яти штатах) складаються з жінок останньої хвилі еміграції з України, які готові співпрацювати з тими відділами, що вже є, над проектами СУА для добра українців, де б вони не знаходилися [31, с. 291].

Організаційною чіткістю вирізняється діяльність ККДУ. Так, у січні 1991 р. відбувся установчий з'їзд ККДУ. У з'їзді взяли участь 155 делегатів, які репрезентували 23 допомогіві комітети. На підставі перевірки Верифікаційної комісії право голосу отримали 88 учасників з'їзду, які обрали 21 члена Ради директорів (Б. Бурачинський, В. Баранецький, Р. МекКоннел, В. Маркус, О. Зінкевич, Т. Гунчак, Р. Воронка, Л. Татух, З. Матківський, У. Мазуркевич, Б. Футей, Б. Ткачук, М. Дейчаківський, Ю. Грабович, В. Сохан, З. Захаріясевич, І. Олексин, М. Шмігель, Н. Пазуняк, М. Герець, А. Лисий), і п'ятичленну Ексекютиву (Б. Бурачинський – голова, Р. МекКоннел – перший заступник голови, В. Маркус – другий заступник голови, У. Мазуркевич – секретар, В. Баранецький – касир). Контрольну комісію обрано в такому складі: Н. Олесницький, С. Ворох, В. Сосяк, В. Король і І. Білінський [20, с. 15–16].

Розвиток української діаспори підтверджує, що суспільство стає громадянським шляхом самоорганізації кожної особистості, розвитку демократії в країні, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання нею політичних, громадянських обов'язків. Кожен член української громади усвідомлює себе носієм суверенітету, джерелом влади, свідомим суб'єктом політичної діяльності, людиною, яка відповідає за свої дії, за майбутнє своєї країни і світової спільноти загалом. Так, УККА як координуюча та репрезентативна установа українців Америки, що є однією з найчисленніших та найвпливовіших організацій української громади США [21, арк. 35], яскраво демонструє цей досвід від початку створення.

Спочатку УККА створювався як неполітична організація, завданнями якої були такі: «1) координувати і посилювати участь українців Америки в мирових зусиллях Америки та закріплювати і про-

пагувати американський спосіб життя; 2) сповіщати про скрутне становище українського народу та забезпечувати всі можливі засоби підтримки в його героїчній боротьбі за відбудову вільної, незалежної і демократичної Української держави; 3) допомагати українському народові в його ріднім краю, щоб здобув чесне і рівне трактування з іншими народами, як вільний і об'єднаний член в родині європейських держав; 4) брати участь у забезпеченні відповідної правної і матеріальної допомоги українському населенню через співпрацю з добродійними приватними й урядовими установами і їх акціями; 5) допомагати і підтримувати владу США...» [27, с. 5, 7, 9].

Загалом УККА здійснює активну лобістську діяльність, зокрема щодо питань антидемпінгу української продукції на американських ринках, а також організовує кампанії протесту проти антиукраїнських публікацій в американських ЗМІ. УККА координує культурні, освітянські та соціальні програми в діаспорі, у тому числі через мережу шкіл українознавства, підтримуючи контакти в Україні з товариством «Просвіта», університетами. Упродовж багатьох років керівництво організації активно працює з конгресменами та сенаторами для забезпечення підтримки України в Конгресі США [32, с. 2].

Українська діаспора США, яка має представників в ООН, стежить за дотриманням прав і свобод громадян. У грудні 2011 р. представниками до ООН на 2012 р. були обрані А. Лозинський, А. Добрянський, М. Придаткевич-Чвиль, Р. Лозинська та А. Непрель (представники у Нью-Йорку), В. Кришевич (представник у Відні). Як наголошується в документах ООН, РС, інших міжнародних організацій, сучасний цивілізаційний прогрес можливий лише за умови, коли громадянське суспільство розвиватиметься повною мірою, а уряди всіх країн співпрацюватимуть. У розділі «Права людини, демократія і добре управління» Декларації тисячоліття ООН зазначено: «Ми не пожаліємо зусиль для сприяння демократії та зміцнення правопорядку, а також для забезпечення поваги до всіх міжнародно визнаних прав людини і головних свобод, включаючи право на розвиток» [33]. З огляду на це, 21 вересня 2011 р. з ініціативи УККА понад 100 осіб зібралися на мітинг перед Постійним представництвом України при ООН щодо згортання демократичних процесів в Україні [32, с. 2].

Так, велике значення для реалізації демократичних перетворень, на думку представників української діаспори, має дотримання прав

людини в Україні. Ці питання обговорюються на міжнародних конференціях, зустрічах та під час переговорів з офіційними особами. За допомогою організації різних акцій, протестів із залученням мас-медіа формувалася думка громадськості США про права людини в Україні, демократичність виборів, рівень корумпованості влади, заангажованість та заполітизованість судового процесу. Варто вказати на активну діяльність у цьому напрямі ООЧСУ, що була створена 27 жовтня 1946 р. Ця організація метою своєї діяльності визначила пропагування ідей визвольної боротьби українського народу та надання їй усебічної допомоги українству. Стратегія ООЧСУ базується на положеннях Декларації президента США Франкліна Делано Рузвельта чотирьох свобод: свободи слова; свободи совісті; свободи від страху; свободи від злиднів [23, арк. 56].

Якщо брати до уваги такі базові цінності, як права людини, демократія та верховенство права, то в Україні вони не забезпечувалися повною мірою. Обов'язок держави насамперед полягає у гарантуванні прав і свобод людини. Водночас для функціонування демократії потрібно, щоб людина мала свободу, свідомо нею користувалася і могла вільно створювати демократичні інститути. Щодо цього С. Головатий наголосив, що українці тривалий період були безконституційною нацією, оскільки Конституції СРСР чи УРСР не забезпечували відповідних прав і свобод [34].

Важливу роль у сприянні демократичному розвитку, проведенні ринкових реформ та зміцненні прав людини в Україні відіграє фундація «Україна – США» – неприбуткова неурядова організація, створена у Вашингтоні в 1991 р. за підтримки уряду США. Очолює цю організацію Н. МакКоннелл. Своєю місією фундація «Україна – США» визначила забезпечення мирного життя та процвітання населення шляхом поширення демократичних цінностей [25, арк. 60]. Фундація постійно надає гуманітарну допомогу Україні та впроваджує проєкт щодо налагодження співробітництва між спорідненими містами в Україні та США, «...щоб долучити місцеві громади України до досвіду функціонування невеликих містечок у США та до демократичних цінностей західного суспільства» [23, арк. 13].

Свідченням цього є те, що у 2005 р. з ініціативи фундації «Україна – США» реалізовано програму «Політичний діалог України та США», яку фінансував Державний департамент США, і вона мала доповнювати та поглиблювати офіційний двосторонній діалог між Україною та США.

Понад 60 високопосадовців та експертів, залучених до вироблення державної політики, збиралися для обговорення українсько-американських відносин у таких напрямках, як зовнішня політика та національна безпека; політика та урядування; інформаційна політика та ЗМІ; економіка та бізнес. Співголовами кожної із зазначених груп були українські та американські експерти, а керівництво роботою цих груп здійснювали такі партнерські організації: Атлантична рада США, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Міжнародний центр перспективних досліджень, Інститут Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. В. Вільсона, компанія SigmaBleyzer та Фонд «Європа XXI» [35].

У 2005 р. в рамках проєкту було проведено дві робочих сесії: перша відбулася 6–9 червня 2005 р. у Вашингтоні, а друга – 14–17 листопада в Києві. Після завершення роботи кожна робоча група представила рекомендації урядам України та США щодо вироблення політики за визначеними тематичними напрямками. Третю сесію проведено з 25 по 29 вересня 2006 р. у Вашингтоні, її транслювали через мережу Інтернет у прямому ефірі. Директор у справах Центральної та Східної Європи Ради національної безпеки США Д. Вільсон у виступі вказав на велике значення цієї програми: «Я високо ціную роль, що її відіграє фундація «Україна – США» у сприянні цьому політичному діалогу» [35]. Зауважимо, що в 2006 р. після завершення роботи кожна робоча група також подала рекомендації урядам України та США щодо вироблення політики за визначеними тематичними напрямками.

На сучасному етапі залишаються не вирішеними питання взаємовідносин між представниками четвертої хвилі еміграції, організаційні проблеми. Існує проблема взаєморозуміння між представниками першої, другої та третьої хвиль імміграції з новоприбулими українцями, а також певні труднощі з адаптацією українців, які прибули до США в 90-х роках ХХ ст. Зокрема, обмежена кількість організацій української громади реально допомагає новоприбулим вирішити організаційні проблеми. Окрім того, значна кількість нових іммігрантів з України не володіє українською мовою, що створює певний бар'єр під час вступу до існуючих організацій української громади у США [21, арк. 38]. Разом із тим проведений аналіз засвідчив, що впродовж 2010–2019 рр. відбувся вступ у ці організації більшої кількості україномовних громадян [36].

Існують також труднощі організаційного характеру. Так, до складу УККА увійшло 49 організацій американських українців, зокрема УНС, СУА, НТШ-А, УВАН, ОДУМ, «Пласт», СУМ, ООЧСУ, ЗУДАК та ін. Однак у 1980 р. на з'їзді УККА серед організацій – членів комітету відбувся розкол: ті організації, що дотримувалися крайньо правих поглядів, залишилися в УККА, а решта більш поміркованих утворили Комітет для правопорядку в УККА, який згодом стали називати УАКР. До ради, зокрема, увійшли УНС, СУА, низка молодіжних, професійних, громадських організацій. Із 24 до 26 вересня 2004 р. у Філадельфії під гаслом «У єдності сила» пройшов 19-й Конгрес УККА. Уперше від виходу зі складу організації в його роботі взяли участь представники УНС, а в підсумку конгрес прийняв резолюцію щодо поновлення співробітництва між УККА та УНС [37, арк. 101–102]. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном у 2005 р. [21, арк. 33–40] свідчать, що у 2004 р. УНС приєднався до УКАА, що дало змогу виявити позитивні тенденції серед українських організацій США у напрямі поєднання зусиль для просування інтересів України на території США [21, арк. 35]. У газеті *The Ukrainian Weekly* містилися публікації, в яких зазначалося, «...що цей крок служитиме як стимул, щоб інші шукали взаєморозуміння, щоб будувати спільну співпрацю на благо нашого суспільства. Ми маємо пам'ятати, що тільки в єдності сила» [38, с. 1], а також було названо цей крок «...поворотним пунктом в історії розвитку українських організацій у США» [39, с. 10].

Вагомо, що українські американські організації (УККА, УАКР, УНС, ФДДЧ, ЗУДАК, ООЧСУ, СУА, ОЖОЧСУ, «Пласт», СУМ, «Самопоміч», «Нова українська хвиля» та ін.) входять до складу СКУ. Адвокат зі США Ю. Куляс у виступі на VI Світовому конгресі стверджував, що «...конгрес потрібен для збереження національного духу в діаспорі та для допомоги українському народові відстоювати Українську державу» [40, арк. 113]. Є. Чолій від імені СКУ 24 червня 2011 р. оголосив офіційне звернення до лідерів європейських структур на саміті «Європейський Союз – Україна» з проханням підтримати інтеграцію України з Євросоюзом [41, с. 147].

Питання збереження ідентичності є складним і невирішеним, що впливає на активність громадського життя. Нині національно свідома частина української діаспори складається здебільшого з людей середнього та старшого віку. Ця група осіб

активізує національний громадський рух, співпрацюючи з дипломатичними установами України у питаннях просування національних інтересів нашої країни за кордоном. Водночас американці українського походження середнього та молодшого віку доволі часто пасивно ставляться до подібних ініціатив [21, арк. 37]. З огляду на це, наприклад, основним завданням СУМ є виховання молоді в дусі збереження вірності ідейно-політичних засад і духовних цінностей попередніх поколінь, а також активне сприяння у відновленні пластового життя в Україні [25, арк. 61].

Громадську діяльність діаспори, побудовану на засадах волонтерства, визначає зацікавленість членів, які незалежно від зовнішніх стимулів працюють із метою розвитку організації, а також для власного самозадоволення і самореалізації. Це стає прикладом для представників нової хвилі еміграції. Так, метою організації «Нова українська хвиля» «...є сприяння духовному, матеріальному добробуту, моральному і фізичному здоров'ю української громади у США, спільна праця задля розбудови України як суверенної, самостійної, незалежної, демократичної, правової держави; відродження духу національної єдності українців у світі, утвердження української національної ідеї, захист політичних, економічних, культурних та історичних здобутків українського народу, відродження і розвиток української мови, освіти, культури, українських звичаїв та традицій» [42, с. 35].

Разом із тим варто вказати, що сьогодні члени цієї організації намагаються подолати ті проблеми, через які пройшли їхні попередники. Як відомо, матеріальний достаток, успіх у США досягаються у процесі праці. Саме цей спосіб у поєднанні з безкорисливою працею для громади задля збереження своєї самобутності веде до духовної зрілості. Якщо представники попередніх еміграційних хвиль зуміли подолати цю проблему, то представникам четвертої хвилі потрібно цього навчитися [42, с. 36]. Експрезидент СКУ А. Лозинський зауважив, що у представників «...четвертої хвилі недостатньо розвинена «концепція громадської діяльності», тому слід ознайомлюватися із засадами членських внесків і благодійництва» [41, с. 86].

На думку багатьох українців у США, прихід останньої хвилі іммігрантів з незалежної України, на яких розраховувала діаспора, не виправдав сподівань представників попередніх імміграційних хвиль, що новоприбулі активно залучаються до життя громади і в перспективі переберуть на себе функції управління. Ці проблеми є актуальними

практично для всіх організацій діаспори у США [43, арк. 6]. Так, реальне зближення розпочнеться не раніше, ніж представники нової хвилі діаспори вирішать проблеми економічної адаптації до жорстких економічних умов США. На нашу думку, для їхнього вирішення потрібен певний час. Хоча є окремі випадки залучення нових іммігрантів до діяльності організацій діаспори. Зокрема, об'єднання жінок ОЧСУ, як зазначається в звіті секретаря цієї організації М. Крутяк, структурно поділяється на 13 відділів, у яких залучені жінки старшого віку. Лише членами двох відділів є особи молодшого віку, у тому числі в одному з них працюють представниці четвертої хвилі [42, с. 243].

Отже, для нащадків попередньої хвилі еміграції характерні асиміляційні процеси. Частина молодшого покоління через певні обставини, які зумовлює американський спосіб життя, змушена відокремити представників цієї групи від організованого суспільного життя громади. Окрім цього, значна частка українців США живе на території Західного узбережжя Америки на відміну від попередників. Так, наприклад, громадяни Каліфорнії та Західного узбережжя Америки загалом відрізняються від українських громадян, які живуть на сході США. Йдеться насамперед про їхній невисокий рівень консолідації та політизації [43, арк. 6]. На нашу думку, це пов'язано, по-перше, зі значною віддаленістю від політичних центрів країни і, по-друге, переважанням впливу економічних чинників.

Відповідний стиль життя впливає на визначення напрямів співпраці з Україною. Інформаційні аналітики МЗС України у країні перебування вказують, що це не є політична генерація, а отже, вона налаштована на економічні проєкти, де виявляє свою зацікавленість, відвідує заходи за участю представників ділових кіл України. Політично ця генерація живе життям США [43, арк. 7]. Відповідно, проблема старіння найбільш політично і соціально активної групи громади зумовлює виникнення певних труднощів, що впливатимуть на співпрацю з Україною, а також актуалізує питання лідерства громадських інституцій.

Важливою характеристикою представників нової хвилі українських емігрантів є їх територіальне розселення у США. Переважна частина новоприбулих осіла у тих містах, де не створені великі українські громади, за винятком Нью-Йорка, Чикаго, Бостона, Вашингтона та ін. Практично немає зв'язку між розмірами українських громад і місцем поселення новоприбулих з України. Наприклад, м. Сакраменто (Каліфорнія) посідає друге

місце за кількістю нових емігрантів і лише 22-е – за кількістю українців неемігрантів [44, арк. 85].

Проте, незважаючи на певні проблеми, українці залишаються найбільш організованою меншиною у США [43, арк. 7]. Так, у Каліфорнії діє багато українських організацій, релігійних об'єднань. Найактивнішу діяльність здійснюють такі: СУМ, УККА, Союз українців Америки, «Пласт». Серед фінансових організацій найактивнішими є УНС, організація «Українські професіонали і бізнесмени», «Товариство допомоги Україні», ООЧСУ, «Українські кредитові спілки». Серед провідних українських культурних центрів можна також виокремити «Український спадковий клуб», «Українську спадкову школу», «Будинок України» [25, арк. 7]. Зауважимо, що понад 40% іммігрантів поселяються у штатах Нью-Йорк та Каліфорнії [25, арк. 7].

Не можна оминати увагою той факт, що події 2013 р. в Україні об'єднали багатьох представників української діаспори у США. Як пригадує віцепрезидент організації Razom Люба Шипович, «я вже готова повністю була інтегруватися в американське життя, забувши про свою далеку батьківщину, але почався Євромайдан...» [45]. Основними напрямками діяльності Razom на початку створення був збір коштів та організація акцій на підтримку Євромайдану в Нью-Йорку, Вашингтоні та Філадельфії, а сьогодні – співпраця і допомога волонтерам в Україні [45]. Серед головних досягнень членів організації Razom є голосування в Конгресі за санкції проти Росії після анексії Криму. Тоді багато учасників українського руху в Америці писали і зустрічалися з конгресменами – і демократами, і республіканцями, пояснюючи суть того, що відбувається в Україні. «У 2017-му Дональд Трамп на піку своєї популярності хотів зняти санкції проти Росії, – згадує Олесь Кузьма, американець у першому поколінні. – І що сталося? Українська діаспора, вся – і нова, і стара – об'єдналася, щоб цього не допустити. Сергій Лавров (голова російського МЗС) ще сказав, що ми кидаємося на Росію, як сторожові пси» [45].

Nova Ukraine із Західного узбережжя США також виникла на хвилі Революції гідності й основним своїм завданням убаचाє «працювати на зміцнення громадянського суспільства в Україні» [46]. У рік Nova Ukraine проводить до 15 заходів, включаючи лекції та дискусії із залученням таких солідних майданчиків, як університети Берклі і Стенфорд. У гостях у Nova Ukraine побували музикант і громадський діяч Святослав Вакарчук, народний депутат Мустафа Найєм, письменники

Сергій Жадан та Юрій Андрухович. Спільно з Razom Nova Ukraine допомагає кільком десяткам освітніх проєктів в Україні. Наприклад, фінансує найбільшу українську платформу для онлайн-навчання «Прометеус», зокрема проєкт, спрямований на підвищення професійного рівня вчителів в Україні [45].

Загалом за період перебування у Північній Америці українці розбудували широку мережу громадсько-політичних, релігійних, професійних установ, а також фінансових: кас взаємодопомоги, банків та страхових товариств, сумарний оборотний капітал яких становить 1 млрд дол. У США діють 13 політичних українських організацій, 12 професійних товариств, 29 кредитних спілок, 4 страхові товариства, 3 молодіжні організації, 3 жіночі спілки [25, арк. 60]. У таких містах, як Ворен, поблизу Детройта, Іст-Вілліндж у штаті Нью-Йорк, Чикаго, Філадельфія, Йонкерс, українські громади відігравали важливу роль у громадсько-культурному житті своїх регіонів [25, арк. 60].

Висновки. Дослідження феномену громадянського суспільства в Україні довело, що сфера інститутів громадянського суспільства залишається на правах об'єкта політичних відносин. Стан громадянського суспільства в Україні характеризується істотним майновим розшаруванням, нерозвинутим середнім класом (12% населення).

У громадських об'єднаннях зайнято близько 15% населення. Громадянське суспільство робить перші кроки у політичній сфері, тому пріоритет держави у цьому разі в Україні зберігається.

У цьому виявляється одна з найістотніших відмінностей національної моделі громадянського суспільства від американської. Зазначимо, що досвід української діаспори США в побудові справжнього громадянського суспільства доволі значний. Він базується на тому, що українська громада, перебуваючи на Північноамериканському континенті, змогла розбудувати широку мережу незалежних громадських організацій на основі поваги до індивідуума як особистості, на засадах волонтерства, з відповідною організаційною структурою, з активно зацікавленими членами, які незалежно від зовнішніх стимулів працюють на розвиток організації з ідейною наснагою для власного самозадоволення і самореалізації.

За період незалежного розвитку України в суспільній свідомості відбулися деякі прогресивні зміни, пов'язані з уведенням в Україні ринкових та демократичних засад, у тому числі під впливом контактів із діаспорою. Разом із тим визначені тенденції нестійкі та мають несистемний характер. Досвід побудови громадянського суспільства у США є цінним для досягнення соціального компромісу та збалансування інтересів різних суспільних груп.

Список літератури:

1. Лазебник С. Роман з діаспорою. Історія і сьогодення взаємовідносин. Київ : Істина, 2012. 200 с.
2. Dushnyk W. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. 690 p.
3. Bazarko I. The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 23–71.
4. Skotzko E. Ukrainian Revolutionary Movement and ODWU, its American Auxiliary. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 454–467.
5. Pazuniak N. An Over view of Ukrainian Studies in American Institutions of Higher Learning. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 190–194.
6. Melnyk M. Ukrainian American Association of University Professors. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 608–610.
7. Sokolyszyn A. Ukrainica in English. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 169–176.
8. Horak S. Ukrainica in American Education and Scholarship: An Appraisal and Critical Review. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 177–189.
9. Poltava L. Organization for the Defense of Four Freedoms for Ukraine. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 469–475.
10. Kysileska-Tkacz A. Schools of Ukrainian Studies in the U. S. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 333–337.
11. Luchkiw V. Ukrainian Free University Foundation. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 343–346.
12. Dombrovsky O. The Ukrainian Historical Association is Twenty-Five Years Old. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 603–607.
13. Omelchenko W. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. The Ukrainian Heritage in America. New York, 1991. P. 161–164.
14. Рудик С. ЗУАДК: 50 років на громадській ниві. *Українська діаспора*. 1995. Ч. 8. С. 73–83.

15. Трощинський В. Взаємодія західної української діаспори з Україною: стан, перспективи розвитку (за матеріалами експертного соціологічного опитування, проведеного 1996 р.). *Українська діаспора*. 1995. Ч. 10. С. 110–123.
16. Губарець В. Преса і книга діаспори. З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя. Київ : Університет «Україна», 2008. 266 с.
17. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст). Київ : ННДУ, 2011. 368 с.
18. Лупул Т. Сучасне закордонне українство: основні джерела та етапи становлення (за матеріалами поточного архіву МЗС України). *Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Ніжин : Укр. вимір, 2005. Вип. 4. Кн. 2.
19. Чернова К. Українська діаспора як соціокультурна система. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. 347 с.
20. Тобі, Україно: Історія Координаційного комітету допомоги Україні в США. 1991–2003 / упоряд. О. Сліпушко. Київ : Аконті, 2004. 256 с.
21. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 5. Спр. 15553. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном. 3 жовтня 2005 р. – 14 жовтня 2005 р., 187 арк.
22. Kyrylenko O. Ukraintsi v Amerytsi. Viden : Soiuz vyzvolennia Ukrainy, 1916. 40 p.
23. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 1. Спр. 11275. Питання національних меншин (загальне). 21 червня 2001 р. – 7 вересня 2001 р., 193 арк.
24. Закордонне українство 2011 : інформ. кат. / упоряд. І. Винниченко ; Ін-т дослідж. діаспори. Київ, 2011. 119 с.
25. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 15554. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном 14 жовтня 2005 р. – 15 жовтня 2005 р., 129 арк.
26. Українці у Вільному Світі: ювілейна книга УНСоюзу з нагоди 60-річчя 1894–1954. Джерзі Сіті, 1954. 383 с.
27. Constitution and by-laws of the Ukrainian congress committee of America, INC. *Printed by America*. N. 817 FranklinSt., Phila. 23, Pa.
28. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 15540. Українці за межами України. 5 вересня 2005 р. – 20 жовтня 2005 р., 167 арк.
29. Заяць М. Звіт Союзу Українок Америки / 45-ліття СКУ: зб. звітів (7–9 верес. 2012 р., Греція). URL: http://www.ukrainianworldcongress.org/repository/Annual_meetings/2012/Book.pdf.
30. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 2. Адміністрація Президента України Л. Кучми. Справа 1623. Про прийняття представників української діаспори. 4 січня 1997 р. – 12 листопада 1997 р., 138 арк.
31. Світовий конгрес українців. Збірник звітів. 6-8 вересня 2019 року. Берлін, Німеччина. 334 с.
32. УККА протестував у Нью-Йорку проти арешту Тимошенко та антидемократичної політики режиму Януковича. *Бюлетень УККА*. 2011. Жовт. URL: http://www.olexy.net/ucca/images/stories/national_office/bulletins/2011/uk/Bulletin-Oct-2011-Ukr.pdf.
33. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. URL: <http://www.un.org/russian/document/declarat/summitdecl.htm>.
34. Головатий С. Спільні демократичні цінності як основа для подальшого об'єднання Європи. URL: <http://www.usps.org.ua/uploads/docs/Holovaty.pdf>.
35. Фундація «Україна – США». Програми. Політичний діалог України та США. URL: http://www.usukraine.org/ukrainian/u_actionreports.shtml.
36. Wolowyna Oleh. Atlas of Ukrainians in the United States: demographic and Socio-economic Characteristics. 2019 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
37. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 14712. Питання національних меншин (загальне), 268 арк.
38. UNA to participate in UCCA congress. *The Ukrainian Weekly*. 2004. № 39 (26 September). P. 1.
39. Hadzewycz R. UCCA holds 19-th Congress, UNA delegates attend first congress since 1980. *The Ukrainian Weekly*. 2004. 3 October. P. 1, 10–11.
40. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 2. Адміністрація Президента України Л. Кучми. Справа 421. Документи про зв'язки з представниками української діаспори за кордоном. 25 січня 1995 р. – 6 грудня 1995 р., 121 арк.
41. Роздольська М. Вільна особистість – творець своєї долі і співтворець історії свого народу. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2010. 100 с.

42. Крутяк М. Звіт діяльності жінок ОЧСУ в США / 45-ліття СКУ : зб. звітів (7–9 вересня 2012 р., Греція). URL: http://www.ukrainianworldcongress.org/repository/Annual_meetings/2012/Book.pdf.

43. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 15552. Інформаційно-аналітичні матеріали про становище української діаспори за кордоном 3 березня 2005 р. – 4 квітня 2005 р., 213 арк.

44. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988–2005 рр.). Оп. 210. Спр. 15539. Українці за межами України. 3 квітня 2005 р. – 5 вересня 2005 р., 143 арк.

45. Наші люди. Діаспора стала двигуном українського лобі в США та збирає мільйони доларів для батьківщини. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/noviy-soyuznik-poroshenka-nepolitichni-poviji-i-bagatokolomoyskogo-naukrashche-za-tizhden-za-versiyeyu-golovno-redaktora-nv-ua-25>.

46. Топ-10 найпопулярніших українських організацій у США. URL: http://ukrainianchi.com/Топ-10-українських-організацій-у-США/?utm_campaign=shareaholic&utm_medium=facebook&utm_source=socialnetwork&fbclid=IwAR1mEaJSjupKtmbDmzfJ-qmhXr1Q1FnbjgzXVPDIWvb_k3S7NIar_jCeyF4.

Bilovus L.I., Homotiyk O.Ye., Nedoshytko I.R. «DIASPORA NETWORK» AS AN EXPERIENCE OF CIVIL SOCIETY ORGANIZATION

The article analyzes the experience of the process of Ukrainian diaspora building in the USA. It is noted that the question of the process of civil society formation remains to be still relevant in Ukraine, and the diaspora has experience of building such civil society, which therefore should be applied in Ukraine.

All in all, during the stay in North America, the Ukrainians have built a wide network of public, political, religious, and professional institutions, as well as financial institutions, among which mutual assistance funds, banks, and insurance companies, the total working capital of which is \$ 1 billion. As of today, there are 13 political organizations, 12 professional associations, 29 credit unions, 4 insurance companies, 3 youth organizations, 3 women's unions, and more in the USA.

The example of the development of the Ukrainian diaspora in the USA shows that society becomes a 'civil society' the to the way of self-organization of each person, the development of democracy in the country, and through the realization of human rights and freedoms by each person as a citizen, meaning fulfilling political and civic duties. Every member of the Ukrainian community recognizes himself/herself as a carrier of sovereignty, a source of power, a conscious subject of political activity, a person responsible for his actions, for the future of his/her country and the world community as a whole.

The study has shown the social activities of the Diaspora, which is built based on volunteering principles, is determined by the interest of members, who, regardless of external incentives, work to develop the organization, and their own self-satisfaction and self-fulfillment.

We emphasize that there have been some progressive changes related to the introduction of market and democratic principles in Ukraine, (including under the influence of contacts with the diaspora) in the public consciousness during the period of independent development of Ukraine.

However, the discussed trends are unstable and unsystematic. Therefore, the experience of building the civil society in the USA is valuable for achieving a social compromise and balancing the interests of different social groups.

Key words: *Ukrainian diaspora, civil society, democracy, volunteerism, organizations.*

УДК 342.8(477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.2>**Богатчук С.С.**

Вінницький національний аграрний університет

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ 1998 РОКУ В УКРАЇНІ

У статті відзначено, що вибори є демократичним шляхом досягнення влади. Наголошується, що формування органів державної влади та призначення посадових осіб шляхом голосування за кандидатів відповідає вимогам сучасного законодавства. Сьогодні без вільних, чесних, регулярних виборів, на яких громадяни мають можливість виразити власну волю, неможливо уявити жодну цивілізовану країну світу. І саме активність громадян виявляється під час виборчого процесу. У демократичних суспільствах думка громадян впливає на життя суспільства не лише під час виборів.

У дослідженні відзначається, що Законом 1997 р. була прийнята нова модель виборчого процесу – змішана, або мажоритарно-пропорційна, що дала змогу політичним партіям взяти активну участь у виборах до Верховної Ради України.

Із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р. (ст. 36) затверджено роль політичних партій у формуванні та вираженні політичної волі громадян, їх участь у виборах.

Сформульовано, що зміни форми виборчого процесу були необхідні у зв'язку з тим, що парламентські вибори 1994 р. за мажоритарною системою не дали позитивного результату. 45 місць у сесійній залі залишилися вакантними тому, що у цих округах не було обрано депутатів. До того ж прийняття законів Верховною Радою України ускладнювалося бажанням мажоритарної більшості бути незалежною.

У статті відзначено, що за депутатські крісла боролися 30 політичних партій і політичних блоків, з яких лише вісім змогли вибороти право називатися парламентськими.

Наголошується, що зміни виборчого законодавства України сприяли у цілому активізації діяльності політичних партій у державотворчому процесі, а також процесу створення нових партій, їх політичної активізації як повних суб'єктів виборчої системи.

Істотно нова для українських виборів змішана мажоритарно-пропорційна виборча система була позитивно сприйнята політичними партіями. Це був крок уперед порівняно з тими зборами трудящих або членів громадських організацій, які в радянські часи могли висувати по одному кандидату. Партії, не маючи достатнього досвіду проведення виборчих кампаній за новою виборчою системою, напередодні виборів виявили досить високу організаційну мобільність.

Ключові слова: вибори, парламент, Конституція України, громадяни, депутати, політичні партії.

Постановка проблеми. В умовах незалежної України, яка відзначає своє 30-річчя, Конституцією (пункт 20 ст. 92) передбачається, що організація і порядок проведення виборів і референдумів відбувається згідно із законами країни [1].

У Конституції України (38 ст.) зазначено, що громадяни країни мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Вибори відповідають республіканській формі управління державою [2, с. 106].

Загальні засади проведення виборів в Україні, умови володіння правом голосу на виборах зазначені в III розділі Конституції України 1996 р., а саме статті 69–71, в яких наголошується, що народне волевиявлення здійснюється виключно

через вибори як форму безпосередньої демократії, право голосу мають усі громадяни держави, яким на день виборів виповнилося 18 років, а також гарантується вільне волевиявлення під час виборчого процесу. Визначальною характеристикою активності громадян у політичному житті країни є саме участь у виборах.

Необхідно відзначити, що в IV розділі Конституції України, присвяченому Верховній Раді України, надається не лише повна характеристика повноважень українському Парламенту (ст. 85), а й умови проведення виборів до вищого законодавчого органу в Україні (необхідність проведення, кількісний склад депутатів тощо) [1].

Необхідно нагадати, що порядок проведення виборів до Верховної Ради встановлюється окремим Законом про вибори.

Прийняття цього Закону відзначило найважливіший та найскладніший етап демократизації українського суспільства. Мажоритарна система, за якою в 1994 р. пройшли парламентські вибори, не дала позитивного результату. По 45 мажоритарних округах не було вибрано депутатів, і ці місця залишилися вакантними. До того ж мажоритарна більшість депутатів проголосила себе незалежними, що ускладнювало прийняття законів у сесійній залі Верховної Ради України. За партійною приналежністю лише три політичні партії мали в Раді по 25 своїх представників.

Тому в 1996 р. було прийнято рішення щодо вдосконалення виборчої системи. До Верховної Ради було подано п'ять законопроектів щодо надання політичним партіям права висувати свої кандидатури на парламентських виборах, а також, вносити проекти щодо доопрацювання законодавства відповідно нової системи виборів, а саме запровадження одночасно пропорційної системи, за якою обиратимуться політичні партії.

Потрібно розуміти, що вибір певної моделі виборчої системи може впливати як на саму процедуру виборів, так і на подальше розташування політичних сил у парламенті (Верховній Раді), а надалі – на формування виконавчої гілки влади (уряду). Водночас форма виборчої системи впливає на електоральну свідомість та електоральну поведінку громадян держави [3, с. 30].

Процес встановлення нової форми виборів проходив бурхливо. Проти мажоритарно-пропорційної системи виступили нечисельні політичні партії та рухи, серед яких – Прогресивна соціалістична партія (Н. Вітренко), Українська республіканська консервативна партія (С. Хмара), Українська селянська демократична партія (М. Шкарбан), Конгрес українських націоналістів (С. Стецько).

У серпні 1997 р. Верховна Рада України прийняла у першому читанні Закон України про проведення виборів за мажоритарно-пропорційною системою [4, с. 50].

Відзначаємо, що прийняття Закону «Про вибори народних депутатів України» відбулося під час виборчого процесу в Україні.

Уперше в незалежній Україні головним питанням стало запровадження пропорційно-мажоритарної (змішаної) виборчої системи, яка передбачає розподіл депутатських мандатів за принципом «п'ятдесят па п'ятдесят» або в інших співвідношеннях, наприклад «двадцять п'ять на сімдесят п'ять» тощо. Із політичного боку вона розглядається фахівцями як спроба «компромісу між принципами представництва різних політич-

них сил і стабільністю уряду зсередини». Необхідно додати, що в частині мажоритарних округів вибори можуть відбуватися як за системою абсолютної, так і відносної більшості [5, с. 39].

Також необхідно нагадати, що подібна змішана модель виборчого процесу давно вже існує в Німеччині, нею задоволені та не збираються її змінювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувати виборчі процеси в незалежній Україні почали лише в середині 90-х років ХХ ст. Зокрема, великий внесок у висвітлення даного питання зробили такі науковці: М. Томенко [2], М. Ставнійчук [6], М. Г. Пономарьова [8], Н. Мосюкова [9], О. Лавринович [10], М. Рибачук [11], І. Кресіна [12] та інші вітчизняні теоретики.

У збірнику «Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики» на основі набутого Центральною виборчою комісією досвіду аналізуються питання становлення і вдосконалення виборчого законодавства в Україні за роки незалежності, участі політичних партій у виборах та референдумах, підвищення правової культури учасників виборчого та референдумного процесів. Детально висвітлюються різноманітні аспекти організації проведення виборів та референдумів, зокрема такі з них, як правове вдосконалення інституту збору підписів громадян, чинного законодавства про вибори та референдуми щодо складання списків виборців, учасників референдумів, установлення підсумків голосування та результатів виборів народних депутатів України, Президента України, всеукраїнського референдуму тощо [5].

У монографії М. Ставнійчук висвітлюються теоретичні та практичні проблеми правового регулювання виборів народних депутатів України; досліджуються питання становлення сучасного виборчого права та виборчого процесу в Україні, детально розглядається система виборчого законодавства України; аналізуються чинники становлення та функції законодавства щодо виборів народних депутатів України в умовах незалежної держави. Проведено також аналіз різновидів виборчих систем та стадії виборчого процесу. Особлива увага дослідницею приділяється питанням удосконалення законодавства про вибори народних депутатів України [6].

Метою наукового дослідження Г. Пономарьової є аналіз чинників, що зумовили запровадження змішаної мажоритарно-пропорційної системи для проведення виборів українських парламентарів в 1998 р. [8].

Історик Н.Г. Мосюкова приділила виборам 1998 р. в Україні своє дослідження, в якому встановлено причини та наслідки еволюції виборчого законодавства, виявлено чинники, що впливають на хід та результати виборчої кампанії, а також ступінь впливу кожного з них на кожну з виборчих кампаній 90-х років ХХ ст., відзначено причини та тенденції зміни структури та повноважень структурних елементів парламенту, досліджено напрями діяльності Верховної Ради, визначено критерії її оцінки [9].

О. Лавринович як один із розробників закону про вибори на змішаній основі наголошує на перевагах цієї системи для України кінця 90-х років ХХ ст. [10].

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення правових аспектів проведення виборів до Верховної Ради у 1998 р. за новою мажоритарно-пропорційною виборчою системою та її впливу на електоральний вибір громадян України через призму парламентських виборів у березні 1998 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1994–1995 рр., у період так званої конституційної кризи (за відсутності Конституції держави), зволікання з політичною та правовою реформами, протистояння різних гілок влади змусили Верховну Раду ХІІІ скликання повернутися до розроблення нового законодавства щодо виборів народних депутатів України.

Адже за результатами виборів 1994 р. деякі округи так і не отримали своїх представників у Верховній Раді (45 депутатських місць так і залишилися незайнятими). До українського парламенту 1994 р. потрапили представники лише 15 політичних сил, більшість депутатів були безпартійними.

Законопроект про вибори до парламенту України неодноразово розглядався на засіданні Верховної Ради та за відсутності єдиної думки був відхилений.

У березні 1996 р. питання про необхідність прийняття нового парламентського виборчого закону знову ставиться на порядок денний у сесійній залі Верховної Ради України, однак народні депутати знімають його з розгляду.

Лише після прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. Верховна Рада повертається до питання проведення наступних виборів. Саме в Конституції було закладено основи проведення виборів в Україні та участь у них політичних партій.

Згідно з Конституцією, чергові вибори до Верховної Ради відбуваються в останню неділю

березня четвертого року повноважень законодавчого органу влади. Виборча кампанія розпочинається з рішення Центральної виборчої комісії не пізніше як за 60 днів до дня виборів. Окружні виборчі комісії утворюються за 50 днів, дільничні виборчі комісії – за 30 днів. Згідно із Законом, реєстрація кандидатів у депутати закінчується за 20 днів до дня виборів [3, с. 36].

Відповідно ст. 5 Конституції України, визначається, що народ, який є носієм суверенітету й єдиним джерелом влади, здійснює її безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Ст. 69 Основного Закону передбачається народне волевиявлення через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії. Відповідно, встановлено принципи виборів (ст. 71): «Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними та відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення» [1].

Пункт 20 ст. 92 Конституції України 1996 р. визначає, що організація і порядок проведення виборів і референдумів регулюються виключно законами держави [6, с. 82].

В Основному Законі було зазначено, що політичні партії мають право брати участь у виборах усіх рівнів і всіх видів, що відбуваються в Україні, сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян [1].

Парламент України 14 листопада 1996 р. прийняв Постанову «Про проєкт Закону України про вибори народних депутатів». Необхідно було утворити Тимчасову спеціальну узгоджувальну комісію, до якої мали увійти представники депутатських груп і фракцій для доопрацювання поданих законопроектів.

Постановою Верховної Ради України було затверджено склад Тимчасової спеціальної комісії з доопрацювання проєкту Закону України «Про вибори народних депутатів України» у кількості 26 народних депутатів України. Головою цієї комісії було обрано В.Д. Мішуру. За час роботи Тимчасової комісії в порядку законодавчої ініціативи надійшли декілька проєктів закону про вибори.

За основу взяли проєкт, внесений народним депутатом України О.М. Стешенком від Комітету з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування. Планувалося внести узгоджений проєкт зазначеного закону на розгляд Верховної Ради України у квітні 1997 р. Паралельно із цим до Верховної Ради надійшли також три альтерна-

тивні проекти, підготовлені народним депутатом М. Карповим, народними депутатами О.І. Ємцем і Т.С. Стецьківим, від Комітету з питань соціальної політики та праці був розроблений народним депутатом Ю.О. Буздуганом [8, с. 224].

У проєкті, внесеному у січні 1997 р. народними депутатами України І.М. Баглаєм, М.Д. Сиротою, Р.П. Безсмертним, А. Франчуком, пропонувалося обирати 300 народних депутатів України за мажоритарною системою відносної більшості по територіальних одномандатних округах і 150 народних депутатів – за пропорційною системою по загальнодержавному національному округу. У лютому 1997 р. було подано ще один проєкт, розроблений народним депутатом України В. Волковецьким спільно з членами Прикарпатського центру правничих студій і групи народних депутатів України, до якої входили С.В. Соколов, В.В. Носов, В. Головка та ін. Останній був альтернативним до проєкту Тимчасової спеціальної комісії. Він передбачав мажоритарну систему виборів до українського Парламенту по 450 одномандатних округах. Проєкт Закону «Про вибори народних депутатів України», підготовлений Тимчасовою спеціальною комісією, був розглянутий депутатами Верховної Ради на пленарному засіданні 12 березня 1997 р. У результаті обговорення він був прийнятий у першому читанні [5, с. 14–15].

20 березня 1997 р. цей проєкт мали розглядати за процедурою другого читання, але слухання було відкладено. Протягом весни-осені 1997 р. Верховна Рада України на своїх засіданнях поверталася до питання про прийняття виборчого закону тринадцять разів [6, с. 73–74].

24 вересня 1997 р. новий Закон України «Про вибори народних депутатів України» у цілому було ухвалено. За його прийняття проголосувало 230 парламентарів [13].

2 жовтня 1997 р., відповідно до конституційного порядку прийняття законів України, його було передано на підпис Президентові Л. Кучмі.

Президент, зважаючи на фактично розпочату виборчу кампанію в Україні та необхідність проведення виборів у визначені Конституцією строки, звернувся до українського парламенту з пропозицією доопрацювати цей Закон. Він вніс 14 поправок до Закону, які стосувалися передусім тих його положень, що не відповідали Конституції України, а також деяких інших норм, зокрема спрямованих на поліпшення організації виборчого процесу і забезпечення реального народовладдя в ході виборів народних депутатів України. Серед них, зокрема, – скасування грошової застави в

розмірі 10 неоподаткованих мінімумів доходів громадян для кандидатів, висунутих в одномандатних округах, скасування вимоги до кандидатів володіти державною мовою, вилучення статті про Державний реєстр виборців України. Президент України 22 жовтня 1997 р. підписав Закон «Про вибори народних депутатів України», який набув чинності 25 жовтня, коли його офіційно було опубліковано [8, с. 226].

Згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України», 1997 р. вибори мали проходити за новою моделлю, а саме: змішана система виборів передбачає обрання 225 депутатів в одномандатних виборчих округах за принципом відносної більшості (перемагає той кандидат, за якого проголосувало більше число виборців, аніж за його суперників); інша частина (225 депутатів) обирається за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі [7].

Виборча кампанія проходила згідно з установленними Законом основними етапами та принципами й була поділена на дві частини: одна – у багатомандатному загальнодержавному окрузі, інша – в одномандатних виборчих округах.

У багатомандатному виборчому окрузі виборча кампанія розпочалася раніше. Одразу ж після проголошення початку виборчого марафону до Центральної виборчої комісії подали необхідні документи 34 політичні партії та виборчі блоки партій, які бажали отримати підписні листи для збору підписів виборців на свою підтримку. Видати такі листи було дозволено лише 32 політичним партіям і виборчим блокам партій, тому що двом із них було відмовлено у зв'язку з тим, що список кандидатів у депутати був сформований не представницьким керівним органом партії, як цього вимагає Закон, а іншим партійним органом. Центральною виборчою комісією було видано понад 1 млн таких підписних листів на підтримку партій, які засвідчувалися оригінальним відтиском печатки ЦВК [4, с. 9].

Згідно з виборчим законодавством, політична партія чи виборчий блок партій, щоб бути зареєстрованими, мали зібрати на свою підтримку не менше 200 тис підписів громадян. 30 політичних партій та виборчих блоків партій вчасно подали до ЦВК документи для реєстрації їх як суб'єктів виборчого процесу та списки своїх кандидатів у народні депутати. Партіям удалося відповідно до терміну зібрати підписи виборців на свою підтримку, адже громадянам дозволялося ставити свій підпис за будь-які політичні партії, блоки одночасно.

Першими подали документи до ЦВК «Всеукраїнське об'єднання «Громада» (5 грудня), Комуністична партія України та Народний Рух України (12 грудня). 17–18 грудня 1997 р. подали свої документи інші політичні партії та блоки. Тому Центральній виборчій комісії довелося 18 грудня декілька разів збирати засідання з приводу реєстрації списків кандидатів у народні депутати від політичних партій та виборчих блоків партій, щоб розглянути всі документи кандидатів відповідно до Закону.

За результатами цих засідань 30 політичних партій, виборчих блоків партій були зареєстровані як суб'єкти виборчого процесу. Двом політичним партіям – «Жінки України» та «Партія національного врятування України» – було відмовлено у реєстрації списків їхніх кандидатів у депутати, оскільки документи не відповідали вимогам Закону. Обидві партії подали позов до суду про скасування рішення ЦВК, однак їхні позовні вимоги залишилися без задоволення [4, с. 9].

Зміни виборчого законодавства України сприяли у цілому активізації діяльності політичних партій у державотворчому процесі, а також процесу створення нових партій, їхній політичної активізації як повних суб'єктів виборчої системи.

Отже, відповідно до Закону, було створено 225 одномандатних виборчих округів.

Наступним етапом виборчого процесу було створення окружних виборчих комісій (на них покладено важливі повноваження виборчого процесу), що теж викликало чимало труднощів у певних регіонах. За новим виборчим Законом до окружних виборчих комісій, окрім голови, заступника голови, секретаря та членів комісії, до її складу обов'язково мали бути введені представники від політичних партій, виборчих блоків партій, списки кандидатів у народні депутати. До того ж голова, заступник та секретар, відповідно до Закону, не можуть бути членами однієї партії.

Необхідно відзначити, що ЦВК довелося створювати окружні комісії в місті Києві та взяти на себе всю повноту політичної відповідальності щодо проведення виборчої кампанії [5, с. 10].

Наступним етапом виборів стало висування кандидатів у народні депутати в одномандатних виборчих округах. Одним із проблемних питань було право висувати кандидатів у народні депутати.

Законодавством не зазначено сам процес висування кандидатів у депутати, тільки те, що він може проводитися шляхом самовисунення, через політичні партії, виборчі блоки партій, а також

зборами громадян і трудовими колективами. Необхідно відзначити, що чимало кандидатів у депутати виявили бажання бути висунутими саме трудовими колективами.

Для розв'язання даної проблеми ЦВК запропонувала низку пропозицій щодо реалізації цієї правової норми, а Верховна Рада України їх відхилила. Центральною виборчою комісією було прийнято рішення, що кандидати від трудових колективів чи зборів громадян мають подавати документи як самовисуванці.

Також спірним було питання про збір кандидатом на свою підтримку не менше 1 500 підписів виборців, які проживають на території даного виборчого округу. Пізніше ця цифра була зменшена до 900 [4, с. 125].

Наступним кроком виборчої діяльності було створення виборчих дільниць для проведення голосування та підрахунку голосів. Зазначаємо, що переважна більшість дільниць була утворена до 28 січня 1998 р., як і передбачається Законом, – за 60 днів до дня виборів. Вони були утворені за рішенням сільських, селищних, міських, районних рад за поданням сільського, селищного, міського голови чи голови районної ради. До складу цих комісій обов'язково включалися по одному представнику від політичних партій та виборчих блоків партій, списки кандидатів у депутати від яких було зареєстровано для участі у виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу.

На нашу думку, саме такий шлях формування виборчих дільниць, згідно із Законом, дав би змогу уникнути багатьох порушень виборчого процесу. Та, на жаль, під час їх формування виявилось, що деякі політичні партії та виборчі блоки партій не мали власних структур на рівні району чи села.

У цілому на території держави було утворено 32 538 виборчих дільниць [6, с. 73].

Під час виборчої кампанії виникає ще одне правове питання: чи необхідно кандидатам у депутати, котрі є державними службовцями, звільнитися на період виборчої діяльності від виконання своїх службових обов'язків чи брати відпустку? Ця проблема обговорювалася в суспільстві, особливо набрала активності, коли прем'єр-міністр України та деякі міністри висловили бажання балотуватися в народні депутати.

Також довелося вносити зміни до виборчого Закону ще з питання довжини виборчого бюлетеня за пропорційною системою, відповідно до якого вона могла б складати 294 см. Тому ЦВК звернулася до Верховної Ради з пропозицією

відкоректувати статті Закону, що дало змогу в майбутньому зменшити розмір бюлетеня, вмістивши в ньому інформацію тільки про першу п'ятірку кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків тощо [4, с. 13].

Під час виборчої кампанії було виявлено масовий підкуп виборців. До того ж необхідно відзначити, що у цьому брали участь окремі кандидати в народні депутати, чим порушували ст. 35 Закону про вибори. Це питання неодноразово підіймалося на засіданні Верховної Ради України.

На думку народного депутата А.В. Юрковського (члена Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та судово-правової реформи), ЦВК не проводила ефективної перевірки виборчої кампанії, а загроза масового підкупу виборців могла б поставити під сумнів чесність, порядність депутатів і законність виборів. Він запропонував прийняти кардинальні рішення стосовно тих кандидатів у депутати, які будуть викриті в підкупі виборців, а саме забрати мандат кандидата в народні депутати [13].

29 березня 1998 р. вибори до Верховної Ради України відбулися. За результатами виборів до Верховної Ради України, за даними ЦВК, із 30 політичних партій, виборчих блоків змогли подолати 4% виборчий бар'єр лише вісім політичних партій, виборчих блоків партій, які взяли участь у розподілі депутатських мандатів.

Висновки. Отже, перехід від мажоритарної системи абсолютної більшості до змішаної відносної

більшості у 1998 р. став етапом зміцнення демократичних засад української політичної системи. До того ж змішана система місцевого представництва органічно вписується в європейську модель. А для молодого незалежної Української держави, яка вибрала європейський курс розвитку, питання зміни форм виборчої системи стало актуальним.

Зміни виборчого законодавства України сприяли у цілому активізації діяльності політичних партій у державотворчому процесі, а також процесу створення нових партій, їх політичної активізації як повних суб'єктів виборчої системи.

Істотно нова для українських виборів змішана мажоритарно-пропорційна виборча система була позитивно сприйнята політичними партіями.

Під час виборів 1998 р. за депутатські крісла боролися 30 політичних партій і політичних блоків, з яких лише вісім змогли вибороти право називатися парламентськими.

Необхідно наголосити на тому, що виборчі закони часто приймаються і змінюються напередодні або під час виборчого процесу. Так, робота над Законом «Про вибори народних депутатів України» тривала понад 2,5 роки [8, с. 224]. Отже, необхідно вносити зміни чи коректувати закони хоча б за рік до дня проведення виборів. Таке рішення сприяло б стабілізації правових аспектів виборчого процесу в Україні [14].

Необхідно відзначити, що вибори 1998 р. відбулися без істотних порушень та виявили високу активність громадян.

Список літератури:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ : Преса України, 1997.
2. Томенко М.В. Україна: історія Конституції : навчальний посібник. К. : Генеза, 2015. 144 с.
3. Рябов С. Політичні вибори : навчальний посібник. Київ : ТанDEM, 1998. 96 с.
4. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. Київ : ЦВК, 1998. 618 с.
5. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики : збірник / редкол.: М. Рябець (гол.) та ін. Київ : Центральна виборча комісія, 2001. 360 с.
6. Ставнійчук М.І. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики. Київ : Факт, 2001. 156 с.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/541/97%D0%B2%D1%80#Text>.
8. Пономарьова Г. До проблеми запровадження змішаної мажоритарно-пропорційної виборчої системи: з досвіду парламентських виборів в Україні в 1998 р. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5630/1/Ronomarova_219.pdf.
9. Мосюкова Н.Г. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 21 с.
10. Лавринович О. Виборче законодавство України та проблеми його вдосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2001. 173 с.
11. Рибачук М. Політичні партії в Україні та виборчий процес. *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики* / гол. редкол. М. Рябець. Київ, 2001. С. 62–77.

12. Кресіна І., Перегуда Є. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : монографія. Київ, 2003. 368 с.
13. Бюлетень № 20 Опубліковано 24. 03. 1998. Засідання двадцяте. Сесійний зал Верховної Ради України. 24 березня 1998 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4342.html>.
14. Ковальчук О. Законодавче забезпечення виборчого процесу в Україні. 2015. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/jun/4820/kovalchuk2.pdf>.

Bohatchuk S.S. LEGAL ASPECTS OF THE 1998 ELECTION PROCESS IN UKRAINE

The article notes that elections are a democratic way to gain power. It is emphasized that the formation of public authorities and the appointment of officials by voting for candidates meets the requirements of modern legislation. Today, without free, fair, regular elections, in which citizens have the opportunity to express their will, it is impossible to imagine any civilized country in the world. And it is the activity of citizens that is manifested during the election process. In democratic societies, the opinion of citizens affects the life of society not only during elections.

The study notes that the 1997 Law adopted a new model of the electoral process - mixed or majority-proportional, which allowed political parties to take an active part in the elections to the Verkhovna Rada of Ukraine.

With the adoption of the Constitution of Ukraine on June 28, 1996 (Article 36), the role of political parties in the formation and expression of the political will of citizens, their participation in elections was approved.

It was stated that changes in the form of the electoral process were necessary due to the fact that the 1994 parliamentary elections under the majority system did not yield a positive result. 45 seats in the session hall remained vacant because no deputies were elected in these constituencies. In addition, the adoption of laws by the Verkhovna Rada of Ukraine was complicated by the desire of the majority to be independent.

The article notes that 30 political parties and political blocs fought for seats, of which only 8 managed to win the right to be called parliamentary.

It is noted that the changes in the electoral legislation of Ukraine contributed to the intensification of the activities of political parties in the state-building process, as well as the process of creating new parties, their political activation as full subjects of the electoral system.

Significantly new for the Ukrainian elections, the mixed majority-proportional electoral system was positively perceived by political parties. This was a step forward in comparison with those meetings of workers or members of public organizations, which in Soviet times could nominate one candidate. The parties, not having sufficient experience in conducting election campaigns under the new electoral system, showed a fairly high level of organizational mobility on the eve of the election.

Key words: elections, parliament, Constitution of Ukraine, citizens, deputies, political parties.

Божко Н.М.

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЛЬВІВЩИНИ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ У МАЛИХ МІСТАХ ТА СЕЛАХ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ БАРОНІВ БРУНІЦЬКИХ)

У пропонованій статті досліджується можливість використання історико-культурної спадщини Львівщини для розвитку місцевого туризму. Автор пов'язує збільшення туристичних потоків із появою нових регіональних туристичних маршрутів. Із цією метою звертається увага на пам'ятки історії і культури малих міст і селищ регіону; аналізуються пріоритетні історико-культурні ресурси, що можуть зацікавити туристів і сприяти їхнім подорожам у маловідомі, менш розрекламовані туристичні центри Львівщини. Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що наявність історико-культурних ресурсів (палаці, замки, садово-паркові комплекси), пов'язаних із відомими історичними постатями Європи й України, є тими чинниками, які зможуть зацікавити туристів виїхати з великих міст і подорожувати малими містами і селами краю.

Ці твердження автор прагне довести на прикладі архітектурного комплексу «палац Бруніцьких», який зберігся у селі Підгірці (Стрийщина). У науковому повідомленні зібрана інформація про засновників історико-культурної пам'ятки, родину баронів Бруніцьких, яка була досить відомою і впливовою у регіоні впродовж XIX – першої половини XX ст. Основну увагу авторка зосередила на висвітленні діяльності барона Юліана-Маріана Бруніцького, відомого у тогочасній Австро-Угорщині природодослідника краю, автора наукових розвідок з орнітології та лепідоптерології, прогресивного господарника, громадського діяча, депутата Галицького Сейму, що виступав на захист природного довкілля Стрийщини, тощо.

У науковій розвідці звернено увагу на активність Підгірцівської сільської ради щодо об'єднання місцевої громади, членів польського культурно-просвітницького центру ім. К. Макушинського (м. Стрий), студентів львівських університетів щодо реставрації та повернення історико-культурного комплексу Бруніцьких у перелік місцевих туристичних локацій. Розвиток краєзнавчого туризму виступає ефективним методом для розкриття потенціалу краю, є важливим чинником стимулювання господарської діяльності, що веде до реалізації соціальних потреб місцевої громади, сприяє збереженню навколишнього довкілля, а також містить у собі виховний аспект для підростаючого покоління.

Ключові слова: Львівщина, туризм, історико-культурна спадщина, культурно-історичні ресурси, палац Бруніцьких, дендрарій.

Постановка проблеми. Проведена територіально-адміністративна реформа України (2020 р.) сприяє розвитку підприємницької активності та творчому нестандартному підходу місцевих громад у вирішенні багатьох питань малої Батьківщини. Поряд із традиційними напрямками господарювання все частіше громади невеликих міст і селищ Львівщини прагнуть використати й туристичні можливості краю.

Туризм як одна з галузей економіки орієнтується на використання різного роду ресурсів, зокрема культурно-історичних, яких чимало на Львівщині. Збереження та популяризація пам'яток історії та культури краю дає можливість місцевим громадам не лише відродити власну

історичну пам'ять, а й сприяє можливостям економічному росту; заохочує міграцію населення до нових, маловідомих туристичних локацій, сприяє залученню в господарський обіг не використовуваних раніше природних та культурних об'єктів та їхніх елементів у комплексному використанні природних та культурно-історичних ресурсів [15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема збереження і використання пам'яток культури і мистецтва України має досить обширну історіографію. Цій проблемі присвячено енциклопедичне видання «Історія міст і сіл України» [9]; триває праця над фундаментальним 28-томним виданням «Звід пам'яток історії та культури України» [2]. Вагомий внесок у розроблення проблеми

пам'ятокознавства, дослідження та збереження української архітектурної спадщини зроблено у роботах В. Баб'яка, В. Горбика, Г. Денисенко, В. Заболотного, О. Лесика, В. Парація, О. Роготченка та ін.

Відомості про стан збереження, пошуки нових маловідомих історико-культурних локацій, зокрема інформацію про господарську та громадську діяльність аристократичних родин Галичини, можна знайти у працях Я. Ісаєвича [8], Н. Божко [1], Ю. Бірюльова [10], М. Грабара [3], М. Закусова, О. Кравця [6], В. Тарас [13] тощо.

Постановка завдання. Метою запропонованої розвідки є спроба відновити інформацію про відомих людей Львівщини, імена яких пов'язані з історико-культурним комплексом у с. Підгірці, а також першим дендрарієм у Галичині. Ця інформація, на нашу думку, сприятиме розвитку місцевого туризму, що позитивно вплине на економічний розвиток краю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історико-культурні туристичні ресурси – це сукупність об'єктів матеріальної і нематеріальної культури, що історично зафіксовані на певній території, відображають її неповторність і є мотивом для здійснення подорожі. До пам'яток, якими найбільш цікавляться мандрівники, перш за все належать замки, палаци, доля яких пов'язана з відомими історичними постатями, а також садово-паркові масиви, які роблять подорож не лише пізнавальною, а й відпочинковою.

Львівщина має добре розрекламовані туристичні маршрути в Олеський, Золочівський, Підгорецький замки тощо. Водночас у регіоні є й інші можливості для розвитку туризму. Їх успішна реалізація залежить від активності місцевих територіальних громад і обізнаності населення про цікаві, але менш відомі історико-культурні та ландшафтні пам'ятки краю.

Серед відомих, але мало відвідуваних історико-культурних та ландшафтних пам'яток південно-західної частини Львівщини слід назвати палац і дендрарій баронів Бруніцьких.

Цей унікальний комплекс розмістився у невеликому селищі Підгірці (Стрийський район Львівської області), де в одному ансамблі поєднано архітектурну та садово-паркову пам'ятки.

Історія цього селища веде свій початок з XV ст. [9, с. 835]. А перший замок у Підгірцях був закладений міським стольником Анджеєм Кжеховським у середині XVII ст. [16, с. 74]. Із XVIII ст. власником селища та земель навколо нього стає князь Юзеф-Олександр Яблонівський

(Josef Aleksander Jablonowski, 1711–1777) відомий як воевода новгородський, меценат науки і мистецтва, історик, бібліограф і геральдист [14]. У 1734 р. на придбаних землях князь розпочинає будівництво нового палацу. Місце для будівлі було вибрано на височині, де з півдня відкривався чудовий краєвид на передгір'я Карпат, а в долині протікала річка Стрий, формуючи мальовничий краєвид. Резиденція князя була побудована у розповсюдженому на той час архітектурному стилі замських будинків *maison de plaisance*. Упродовж двох десятиліть палац був побудований і облаштований для потреб власника. Палац був невеликий, однак його екстер'єр вражав розкішним обрамленням вікон, карнизів, орнаментальною різьбою стін фасаду тощо. Інтер'єр будівлі дивував не лише комфортними кімнатами і залами, а й багатю бібліотекою, портретною галереєю шляхетних предків князя. Навколо палацу був розбитий французький парк, один із перших на території Галичини у XVIII ст. Там були висаджені екзотичні дерева, розбиті квітники тощо [16, с. 74].

Після смерті князя Ю.-О. Яблонівського палац довгий час перебував без власника, доки на початку XIX ст. його і навколишні землі (села Підгірці, Стрілків та Бережницю (нині Стрийський р-н Львівської обл.) не викупив барон Ігнацій Бруніцький (1788–1833), одружений із Терезою Кароліною фон Шмідт [12]. Нашадки барона володіли цим маєтком упродовж XIX – першої половини XX ст. Найбільш значимою постаттю, що зробив ці землі, а також власний палац відомими в історичній літературі, був барон Юліан-Маріан Бруніцький.

Він народився 1864 р. у Львові. Згодом родина Бруніцьких переїздить на постійне місце проживання до маєтку у Підгірці, де батько Юліана, барон Ігнацій Бруніцький, на той час володів понад 730 моргами землі і 1 533 сажнями землі з господарськими будівлями, ланами, пасовищами і лісами [16, с. 75]

Старший нащадок барона Бруніцького – Юліан, як і інші діти, освіту отримав у відомій львівській гімназії імені імператора Франца-Йосипа. Ще під час навчання у гімназії юнак зацікавився вивченням природознавчих курсів. І хоча після закінчення середньої освіти Юліан продовжив навчання у Львівському університеті на факультеті права, він ніколи не зраджував своєму покликанню природознавця.

У 1889 р. була надрукована перша праця Юліана Бруніцького, присвячена орнітології, «Птахи, які спостерігаються в околицях Стрия»

(Ptaki postrzegane w okolicy Stryja). Про те, що робота заслуговувала уваги тогочасних природознавців, свідчить те, що її було надруковано в 1889 р. у видавництві краківської фізіографічної комісії при Академії знань [16, с. 76]. Із 1891 р. Юліан Бруніцький був уже постійним членом цього шанованого у тогочасній Австро-Угорщині наукового товариства, де неодноразово друкував свої наукові розвідки з природознавства.

Наприкінці XIX ст. родинні справи та наукові вподобання тісно пов'язали долю барона Ю.-М. Бруніцького зі Стрийщиною. Уже як власник маєтку, Юліан Бруніцький вирішує реставрувати палац у Підгірцях. Для цього запросив відомого віденського архітектора, а згодом професора Державної промислової школи у Чернівцях Карла Адольфа Ромшторфера [4, с. 185].

Професор К. Ромшторфер розробив плани реконструкції, надавши будівлі завершеного неоготичного вигляду. До головного фасаду планувалося добудувати нові крила, щоб надати до того симетричній будівлі характер асиметрії. Східне крило фасаду мали прикрашати дві кутові вежі. Ще одна вежа, кругла у плані, була оздобою західного крила. Головний вхід, як і раніше, розміщувався при головному фасаді. Архітектор не планував у реконструйованому палаці змінювати призначення підвальних приміщень, залишивши їх глибокими і досить просторими, там і надалі планувалося зберігати вино і зібраний урожай.

Для успішного здійснення запланованого Юліан Бруніцький налагодив у маєтку власне виробництво цегли, а також сам керував усіма будівельними роботами. Барон також пильно стежив, щоб парк, розбитий ще князем Яблонівським у XVIII ст., не постраждав під час будівництва.

Реконструкцію палацу завершили у 1895 р. У найнижчій частині будівлі, з північного боку, знаходилися господарські приміщення, в інших частинах будинку – житлові кімнати. На кожному поверсі було по шість великих кімнат. Первісний інтер'єр кімнат був змінений. Стіни приміщень були покриті орнаментованими шпалерами. Палац набував більш сучасного вигляду. Будинок одразу електрифікували і забезпечили всім необхідним для комфорту його мешканців.

Одночасно барон Ю.-М. Бруніцький працював над перетворенням власного фільварку на сучасне господарство з використанням нових агротехнічних технологій. У 1892 р. він закладає у с. Стрілкові розсадник плодкових і декоративних дерев, кущів і квітучих рослин, який згодом переніс у село

Підгірці. На початок XX ст. розсадник Ю.-М. Бруніцького займатиме площу 55 гектарів і щорічно продукуватиме 150 тис саджанців плодкових дерев 159 сортів, 30 тис декоративних кущів 360 сортів, 275 різновидів троянд, 65 видів хвойних і 27 сортів бузку [11]. Це дало можливість власнику маєтку потурбуватися про старий парк, закладений ще у XVIII ст. Барон не лише зумів упорядкувати старий парк, а й значно розширив його територію. Наприкінці XIX ст. площа парку становила 2,5 га. Відновлений парк Бруніцького вражав екзотичними деревами, які не були характерними для клімату Галичини, серед них – тюльпанове, оцтове, дугласія сіра, модрина європейська, гінкго дволопатева, секвойї, канадський дуб, північноамериканський платан, магнолії тощо. Барону Бруніцькому вдалося не лише прикрасити парк новими сортами квітучих сортів кущів, виведених у його розсаднику, а й відновити славу першого у Галичині дендропарку, який ще XVIII ст. заснував князь Яблонівський [7, с. 21]. Інформацію про дендрарій і розсадник плодкових дерев барона Бруніцького можна було прочитати у популярному на той час краєзнавчому путівнику М. Орловича для подорожуючих східними територіями Австро-Угорщини як місце, яке варто відвідати [17].

Наприкінці XIX ст. Ю.-М. Бруніцький працював над використанням нових агротехнічних методів не лише у власному маєтку, а й пропагував їх серед тогочасної громади Стрийщини. 15 вересня 1896 р. у селі Бережниця (Стрийський повіт) за власний кошт і за підтримки Галицького Господарського товариства відкрив Крайову Нижчу рільничу школу. Для потреб школи барон закупив усе необхідне приладдя, навчальні посібники, виділив 20 га власної землі для практичних занять школярів [16, с. 89]. Школа була розрахована на 36 учнів. Тривалість навчання становила три роки. Навчальний рік тривав з 1 липня до 30 червня. Навчатися могли молоді люди із 17 років після закінчення чотирикласної школи. Необхідно було складати вступні іспити, щоб отримати право на навчання, яке було платним. У різні роки у школі працювали: Генріх Розвадовський (Henryk Rozwadowski), який викладав рільництво й економію господарювання, Антоній Павлюкевич (Antoni Pawlusewicz) – загальноосвітні предмети, Міхал Стадник (Michał Stadnick), Ян Ромер (Jan Romer) – інструктори тощо. Місцеву молодь навчали теорії і практиці ведення господарства, звертали увагу на розвиток рослинництва і садівництва як пріоритетних галузей сільського господарства у Прикарпатті.

Ю.-М. Бруніцький не забував і про своє давнє захоплення – ентомологію. Першу колекцію барон зібрав ще під час навчання у гімназії у 80-х роках XIX ст. Згодом він запросив до маєтку на посаду лісника фахівця у галузі лепідоптерології (вивчення метеликів) Фридерика Шилле (Fryderyka Schille). Науковець оселився у с. Стрілкові і складав барону Бруніцькому товариство у пошуках нових видів метеликів на Стрийщині і в Сколівських Бескидах. При палаці був побудований спеціальний флігель, де поселяли метеликів і спостерігали за ними. Так з'явилася нова фахова колекція, яка згодом стала повноцінним доробком для подальших наукових розвідок уже відомого на той час природознавця.

У барона були також великі плани щодо вдосконалення природоохоронних заходів Стрийщини. Він був активним громадським діячем краю, працював у Галицькому Господарському, Малопиському сільськогосподарському товариствах, пропагував розвиток новітніх методів господарювання. Свої знання і досвід передавав, друкуючись у тогочасному часописі «Землероб (Rolnik)». Із 1913 р. як депутат Галицького Сейму барон Ю.-М. Бруніцький неодноразово виступав на захист природного довкілля краю.

Перша світова війна перешкодила планам Ю.-М. Бруніцького. Протягом 1914–1915 рр. під час Галицької битви маєток опинився у вирі військових подій, був захоплений і пограбований російськими військами. Дах палацу був зруйнований, зникли природничі колекції, величезна бібліотека барона та інші мистецькі коштовні речі. Після завершення війни барону Ю.-М. Бруніцькому з неймовірними зусиллями вдалося відбудувати палац і навести лад у дендрарії. Однак у 1924 р. Ю.-М. Бруніцький помирає, залишивши спадкоємцям упорядкований маєток, доглянуті землі, садові розсадники тощо. Пережила лихоліття війни і Рільнична школа, заснована бароном. У 1926 р. навчальний заклад відновив роботу і був тепер у підпорядкуванні Міністерства землеробства Польщі, а з 1933 р. входив у підпорядкування Львівського шкільного кураторства [16, с. 90].

На жаль, сини барона не змогли продовжити батьківську справу. Юзеф Бруніцький помирає у віці 34 років (1937 р.). Старший син Юліан-Якуб Бруніцький як офіцер Війська Польського у вересні 1939 р. був інтернований радянською владою у табір для військовополонених у Старобельську (нині Луганська обл.), а в квітні 1940 р. був розстріляний НКВС у Харкові [16, с. 92].

У післявоєнний період палац Бруніцьких разом із чудовим парком був переданий радянською владою спеціалізованій школі-інтернату для дітей із вадами зору. У 1960 р. постановою Ради Міністрів УРСР (№ 105 від 29.01.1960) парку був наданий статус республіканської пам'ятки садово-паркового мистецтва [7, с. 21]. Відповідальним за дотримання охоронного статусу пам'ятки було закріплено школу-інтернат. Однак матеріальне становище освітянських закладів, зокрема місцевої школи-інтернату, не сприяло можливості виконувати цю постанову. Поволі дендрарій ставав звичайним занедбаним парком навколо освітнього закладу.

Основне руйнування палацу і парку відбувалося з 90-х років XX ст. На той час там розмістився Стрийський районний риборозплідник. Технологи з розведення риби запропонували вирощування мальків цінних порід риби у підвалах палацу. Для цього до будівлі підвели проточну воду. Наявність води та вологого повітря у приміщенні завершила те, що збереглося всупереч часу і політичним режимам.

У 20-х роках XXI ст. Підгірцівська сільська рада спільно з громадською організацією «Центр розвитку краю» розробили конкретний план дій із порятунку і відродження палацу Бруніцьких і першого дендрарію Галичини. Одним зі шляхів відновлення цієї пам'ятки є об'єднання громади для спільних дій із відбудови архітектурно-паркового комплексу. Для цього здійснюються пошуки інвесторів, розробляється документація для повернення пам'ятки у власність громади. Для наведення ладу у парку і повернення йому колишнього вигляду долучають викладачів і студентів Львівського національного лісотехнічного університету, культурно-просвітницький центр ім. К. Макушинського польської громади м. Стрия тощо [5]. Уже проведено деякі відновлювальні роботи. Дах палацу перекрито, стіни захищені, і через деякий час тут можна буде розпочати реставраційні роботи.

Громада села Підгірці активно підтримує проєкт «Центр розвитку краю», оскільки реставрований палац і дендрарій відновлять увагу до їхньої малої батьківщини і сприятимуть місцевому туризму. А це нові робочі місця, розвиток інфраструктури селища, нові надходження до місцевого бюджету.

Однак на цьому шляху у сільської громади є проблеми, зокрема відсутність певних правових механізмів впровадження законів та постанов на місцевому рівні. Остаточо не вирішене питання

власності землі, де знаходиться пам'ятка архітектури і дендрарій. Відсутня належна туристична інфраструктура селища.

Із подібними проблемами стикаються й інші громади Львівщини, на території яких знаходяться історико-культурні пам'ятки. Їх треба вирішувати разом як центральній владі, так і місцевому самоврядуванню для спільної мети збереження власної історії та піднесення економіки регіону.

Висновки. По-перше, повернення історичної пам'яті забудованим архітектурним комплексам і садово-парковим ансамблям Львівщини є важливим внеском у розвиток туристичної індустрії

краю. По-друге, розповсюдження інформації про менш відомі, але цікаві історико-культурні пам'ятки регіону може сприяти активізації туристичної міграції з обласного центру у малі міста і селища регіону. По-третє, новоутворені об'єднані територіальні громади Львівщини зацікавлені в активності туристичного бізнесу на їхній території, оскільки це сприятиме економічному піднесенню невеликих міст і сіл регіону. По-четверте, врятовані архітектурні комплекси, збережена пам'ять про неординарні постаті, що жили і працювали на нашій землі, є суттєвим підґрунтям для патріотичного виховання місцевої молоді.

Список літератури:

1. Божко Н., Цубова О. Меценатська діяльність графа К-А. Лянцкоронського на Західноукраїнських землях у другій пол. XIX ст. початку XX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2019. Вип. 5. С. 7–12.
2. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи ; Ін-т історії України НАН України. Київ, 2012. 192 с.
3. Грабар М. Спосіб життя великих землевласників у Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі родини Лянцкоронських). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2014. Вип. 1(1). С. 121–126.
4. Грябан В. Історико-архітектурна та етнографічна спадщина австрійського архітектора Карла Адама Ромшторфера. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2008. Вип. 380/381. С. 183–188.
5. До толоки довкола палацу Бруніцьких у с. Підгірці. URL: <https://stryi.in.ua/statti/item/040070.html> (дата звернення: 15.04.2021).
6. Закусов М.Б., Кравець О.З. Старий Стрий. Стрий : Укрпол, 2015. 104 с.
7. Івченко А., Мельник, Пацура І. Великові дерева інтродукованих та рідкісних таксонів у Підгірцівському дендропарку. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2008. Вип. 18(5). С. 19–24.
8. Ісаєвич Я. Стрий і стріяни: сторінки історії. *Вісник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Серія «Історія»*. 2002. Вип. 37/1. С. 26–34.
9. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область : у 26 т. / Головна редакція Української радянської енциклопедії. Інститут історії АН УРСР. Київ, 1968. 976 с.
10. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина / упоряд. Ю. Бірюльов. Львів : Центр Європи. 1998. 392 с.
11. Підгірці. Палац Бруніцьких (XIX ст.) URL: <http://crk.in.ua/homegapes/sample-data-articles> (дата звернення: 15.04.2021).
12. Підгорецький палац і перший галицький дендропарк. Нове дихання. URL: <http://www.kray.org.ua/7976/mandrivky/p> (дата звернення: 03.12.2019).
13. Тарас В. Історико-культурний нарис Сколівської Бойківщини Народознавчі зошити. *Часопис Інституту народознавства НАН України*. 2017. № 4(136). С. 875–895.
14. Томазов В.В. Яблонівські. Енциклопедія історії України : Т. 10: Т-Я / редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка. 2013. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Yablonovski>.
15. Туризм як пріоритетний напрям соціально-економічного розвитку регіону : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці – м. Сучава, 23–24 квітня 2015 р. Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ. 2015. 448 с.
16. Jakub Dolatowski, Mykoła Zakusov, Andrij Prokopiv. Bruniccy w Podhorcach koło Stryja Brunicki family in Podhorce near Stryj. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego*. 2-17. Vol. 65. P. 73–97.
17. Orłowicz M. Pzewodnik po Galicji. Lwów, 1914. 267 s.

Bozhko N.M. HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF LVIV REGION AND ITS USAGE FOR TOURISM DEVELOPMENT IN TOWNS AND VILLAGES OF THE REGION (DEMONSTRATED ON THE EXAMPLE OF THE ARCHITECTURAL COMPLEX OF BARONS BRUNITSKY)

The article explores the possibility of using the historical and cultural heritage of Lviv region for the development of local tourism. The author interconnects the increase in tourist flows with the emergence of new regional tourist routes. For this reason, attention is drawn to the historical and cultural monuments of small towns and villages in the region; priority historical and cultural resources are analyzed as they may provoke interest in tourists and facilitate their travels to little-known, less advertised tourist centers of Lviv region. The study suggests that the availability of historical and cultural resources (palaces, castles, garden-and-park complexes) is associated with the famous historical figures of Europe and Ukraine. Hence, such places may encourage tourists to drive out from metropolises and travel to towns and villages of the region.

The author aims to prove these statements basing on the example of the architectural complex «palace of Brunitsky» that was saved in Pidhirtsi village (Stryi region). The scientific report contains information about the founders of the historical and cultural monument, the family of Barons Brunitsky, which was quite famous and influential in the region during the XIX – first half of the XX century. The author focused on the activities of Baron Julian-Marian Brunitsky, a well-known naturalist of the region in Austria-Hungary at the time, author of scientific research on ornithology and lepidopterology, a contemporary businessman, public figure, deputy of the Diet of Galicia and Lodomeria who defended the natural heritage of Stryi region.

The scientific investigation draws attention to the activity of the Pidhirtsi village council to unite the local community, members of the Polish cultural and educational center named after K. Makushynsky (Stryi), students of Lviv universities on the restoration of the historical and cultural complex Brunitsky to the list of local tourist locations. As the development of local tourism is an effective method for unlocking the potential of the region, it's an important factor in stimulating economic activity, leading to the social needs of the local community, promoting the environment, and includes an educational aspect for the younger generation.

Key words: Lviv region, tourism, historical and cultural heritage, cultural and historical resources, Brunitsky palace, arboretum.

Бондарчук М.О.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ НА ЖИТОМИРЩИНІ В ПЕРІОД НЕПУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

На початку 1920-х років на теренах Житомирщини та Радянської України у цілому зросла криміногенна ситуація. Стан злочинності на початку непу відображав загальну ситуацію, що склалася у країні. Злиденне життя людей, зумовлене попередніми суспільними катаклізмами, поглиблювалося економічною кризою. Такий стан життя населення був викликаний недавніми подіями Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які змінили життя багатьох людей. На руках у населення було багато зброї, яку часто використовували під час нападів на поодиноких людей, групи червоноармійців та міліціонерів. Активно діяли і повстанські загони, які боролися проти діяльності радянської влади. Ці формування органи правопорядку зараховували до діянь політичного бандитизму.

У першій половині 1920-х років відбувався процес становлення правоохоронної системи радянської влади. Основний тягар відповідальності за стан криміногенної ситуації в регіоні покладалася на місцеві органи міліції. Вектор її діяльності визначався нормативними документами, які приймалися на загальнодержавному, республіканському чи місцевому рівнях. Основними видами злочинів у досліджуваній нами період були крадіжки, пограбування, розбої, напади на окремих осіб та окремі господарства.

Автор ставить за мету дослідити причини, прояви та системність росту організованої злочинності на теренах Житомирщини. На основі архівних джерел відкрито багато недосліджених тез щодо поставленої проблеми. Виявлено етапи становлення правоохоронних органів в Україні, їхню діяльність, статистичні дані по злочинних діяннях. Відомо про те, що міліціонери під час виконання своїх обов'язків зловживали ними, примушуючи людей свідчити проти себе, приходили на роботу в нетверезому стані. Ці та інші обставини розкривають вибрану нами проблематику у цілому.

Ключові слова: організована злочинність, Житомирщина, правоохоронні органи, міліція, зброя, неп.

Постановка проблеми. Бандитизм, безумовно, є одним із найбільш небезпечних злочинів проти громадської безпеки, який передбачає створення озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі. Уже сам факт організації озброєної банди визнається, згідно з кримінальним законодавством, закінченим злочином, навіть якщо вона не зробила жодного нападу. Участь у банді – також закінчений злочин. На початку 1920-х років бандитизм у Волинській губернії набув значного поширення. Радянське законодавство трактувало його як різновид контрреволюційного злочину, «злочини, спрямовані проти завоювань революції» [16, с. 12].

Проблема організованої злочинності також є актуальною й у сучасній Україні, оскільки відбувається переоцінка усталених морально-етичних норм як поодинокими особами, так і групами, що пов'язано з певними подіями (війна на Сході, без-

робіття, пандемія COVID-19); подібні речі були і в досліджений нами період, коли розгорталися події надто стрімко, що призводило до дестабілізації ситуації в країні (зміна влади, голод, економічна розруха внаслідок Першої світової війни та національно-визвольних змагань).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема організованої злочинності в історичній ретроспективі є предметом наукового дослідження низки сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців. Зокрема, А. Семикопний, С. Саблук, І. Іщенко, В. Іваненко та ін. досліджують проблему криміногенної ситуації загалом в Україні, опосередковано звертаючись до характеристики рівня криміногенної ситуації й на Житомирщині. Науковці акцентують увагу, що «на початку 1920-х років на всій території України спостерігалася тенденція до поширення бандитських формувань» [33, с. 16]. В. Іваненко та І. Іщенко вказують на те, що особлива увага радянської міліції була спрямована на виявлення в бандах

політично-ідеологічного забарвлення [13, с. 45]. С. Саблук так само наголошує, що на початку 1920-х років «бандитизм поділявся владою на політичний та кримінальний, причому особи, які боролися проти радянської влади за свою державність, зазнавали жорсткіших репресій, аніж кримінальний елемент» [31, с. 104]. Велику інформаційну вагу в процесі нашого дослідження має доробок І.В. Павловської «Організаційно-правові засади забезпечення законності в діяльності міліції УСРР (УРСР) (1919 рік – перша половина 1941 року)». Авторка акцентує увагу на створенні робітничо-селянської міліції в Радянській Україні 1919 р., її організаційних засадах та діяльності, динаміці порушень законності у ставленні до населення [28, с. 5].

Тема організованої злочинності на Житомирщині в роки непу досі не стала предметом наукового пошуку, окрім поодиноких досліджень Г. Стародубець та І. Власюка [40, с. 115–116]; А. Семикопний, С. Саблук, І. Іщенко та В. Іваненко, І. Павловська досліджують проблему криміногенної ситуації у цілому по Україні, інколи звертаючись до криміналу і на Житомирщині.

Постановка завдання. Метою пропонованої розвідки автор ставить вивчення причин і масштабів поширення організованої злочинності на Житомирщині в період непу 1921–1928 рр. та шляхи його подолання органами влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стан злочинності на початку непу відображав загальну ситуацію, що склалася в країні. Злиденне життя людей, зумовлене попередніми суспільними катаклізмами, поглиблювалося економічною кризою, тому в структурі злочинності все більшого значення почали набувати майнові злочини (пограбування та крадіжки). Найбільш поширеними видами злочинів у зазначений нами період були «крадіжки, підпали, розтрата державного майна, шахрайство. Вони становили в 1920 р. 66% від загального числа злочинів в Радянській Україні, у 1921 р. – 73%, а в 1922 р. – вже 75%» [16, с. 11]. Варто вказати і на те, що ці види кримінальних проступків часто зустрічаються й у сучасних реаліях.

На початку 1920-х років криміногенна ситуація у Волинській губернії була надзвичайно складною. Значного поширення набув бандитизм, «який радянське законодавство трактувало як «контрреволюційні злочини». Вони кваліфікувалися як «злочини, спрямовані проти завоювань революції» [16, с. 12]. Тільки в 1922 р. на Волині було «зарєєстровано 12 бандитських формувань,

майже всі карного характеру, загальною кількістю до 180 осіб. Нападів бандами скоєно 41, із них: на населення загалом – 5, радянські установи – 2, склади та підприємства – 7, окремих громадян та сім'ї – 27. Вбито бандитами 3 комуністи, 4 радянських працівника, 6 міліціонерів та червоноармійців, 10 інших громадян. Тілесні ушкодження нанесено 15 особам. Майнової шкоди зазнали 90 чоловік» [39, с. 119]. Подібні ситуації повторювалися доволі часто, тому простим людям вижити в таких умовах було надзвичайно важко. Політика «воєнного комунізму» 1918–1921 рр., післявоєнна розруха в країні, безробіття та політика непу змушували громадян удаватися до крайніх заходів. Із метою знайти продовольство, речі повсякденного вжитку, одяг люди часто грабували склади, нападали на поодиноких людей, забираючи в них гроші.

Доцільно сказати, що учасники злочинних угруповань нападали на працівників міліції, червоноармійців, у яких відбирали зброю, одяг та їжу. «У Старокостянтинівському повіті, на межі з Подільською губернією, в 1921 р. з'явилася банда (50 шабель), яка направлялася у бік Київщини. У Коростенському повіті того ж року в лісі біля Ушомира невідомими злочинцями було вбито начальника міліції Баленько і міліціонера Дацюка» [8]. У районі сіл Федорівки та Малинівки Бежевської волості Житомирського повіту тоді ж діяла «банда чисельністю 40 осіб, кінних, озброєних списами, револьверами та гвинтівками». У с. Межиліска Базарської волості Овруцького повіту банда взяла у полон «загін червоноармійців, яких розділи та знущалися над ними». У північно-західній смузі цього повіту було відомо, що населення допомагає бандам. У Юровській волості Овруччини діяла «банда кількістю 500 осіб, яка має 60 шабель, озброєна кулеметами та бомбами» [6]. Для боротьби з такими формуваннями, окрім сил міліції, залучали ще й армійські частини, у тому числі і кінноту. Кінні частини були надзвичайно ефективні в таких ситуаціях, зокрема завдяки своїй мобільності, що давало їм змогу швидко з'являтися в різних місцях. За взаємодії з іншими військами кіннота розбивала загони грабіжників.

Об'єктами нападів учасників бандформувань, окрім військових, були як державні установи, так і окремі особи та їхні приватні господарства. Так, «у квітні 1922 р. банда Мастолярчука, яка оперувала у Житомирському повіті, розпочала розбійні напади та пограбування підприємств, селян південно-східної частини повіту,

а також приїжджих громадян. У Коростенському повіті (у районі с. Білокорівичів) діяла озброєна «банда Грома чисельністю 13 осіб, карних злочинців... Дії свої вона виявляла переважно вночі набігами... вдень же переходувалася у болотах». Її було ліквідовано міліцією «за сприяння ДПУ та населення». На боротьбу з бандитизмом місцева влада спрямувала «32 бойові загони міліції, у результаті діяльності яких було вбито 28 бандитів, поранено – 3, схоплено – 35, добровільно здалися – 2; вилучено 21 гвинтівку, 3 револьвери, 1 шашку та ін.» [11]. Варто зазначити, що зброя була не лише в бандитів, а й часто і у простих громадян. Річ у тім, що події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. активно відбувалися на території України, тому на руках в населення та військових було чимало зброї. Зразків вогнепальної та холодної зброї в той час вистачало і вона була різних систем (імперська/російська, австрійська, німецька, польська). Деякі вояки, повертаючись із фронтів Першої світової війни додому, не здавали свого озброєння, а зберігали його. Тому часто, роблячи обшуки в селах, міліція та військові, знаходячи в помешканнях зброю, відразу зараховували цих людей до бандитів. У 1923 р. було прийнято секретну інструкцію «для завідуючих відділами та підвідділами комітетів незможних селян щодо проведення ними широкої агітаційної кампанії з вилучення зброї у населення у вигляді листівок, закликів тощо; питання це мало розглядатися на усіх нарадах та зборах КНС; наказувалося провести облік усіх осіб, які незаконно зберігали у себе зброю» [31, с. 368]. Такого роду демілітаризаційні заходи хоча і повільно, але сприяли послабленню криміногенної ситуації у регіоні. Проте навіть після таких дій опір залишався, і в багатьох людей були й великі арсенали.

Нападаючи на приватні господарства, грабіжники не боялись активного опору з боку господарів. Учасники бандформувань, будучи озброєними, силою відбирали їжу, одяг та інші необхідні речі та відходили в ліси. Часто такі наскоки відбувалися без утрат і серед бандитів та їхніх жертв. Що стосується нападів на державні установи, наприклад склади, магазини, то там часто була добре озброєна охорона. Відповідно, такі об'єкти було захопити і пограбувати важче, тим більше, часто такі операції закінчувалися провально для самих злочинців, які відступали звідти з важкими втратами або й були заарештовані співробітниками міліції.

Криміногенна ситуація погіршилася й у сусідніх із Житомирщиною регіонах, це, насамперед, Київщина та Вінниччина. «У Таращанському повіті Київської губернії діють повстанські загони, які іменують себе махновцями. Ці угруповання в постійному страху тримають жителів кількох сіл. 27 вересня 1921 р. 300 таких бандитів з'явилися в с. Скала на кордоні з Жашківським повітом. Злочинці вбили шість єврейських сімей, зруйнували та пограбували їхні господарства. За селом загон вступив у бій із міліцією та військовими частинами Червоної Армії силою в 200 чоловік. У бою бандити втратили 30 чоловік вбитими та 20 пораненими, їхні супротивники 3 вбитих та 5 поранених відповідно. У Гайсинському повіті Подільської губернії криміногенні елементи атакують потяги з продовольством, перекривають рух на Козятинській дорозі. Для допомоги співробітникам міліції Гайсинського повіту було відправлено підкріплення з Вінниці та Уманщини» [39]. Подібні ситуації в 20-х роках траплялися доволі часто, і кількість їх зростала, створюючи психологічну та фізичну напругу, насамперед, для мешканців сіл.

Збільшенню ефективності боротьби із загальнокримінальним бандитизмом сприяла й інструкція Харківського ОГПУ від 2 квітня 1921 р. «Про взаємовідносини міліції з органами Надзвичайного комітету (далі – НК. М.Б.) у справі боротьби з бандитизмом» [21, с. 381]. Вона передбачала, що справи, пов'язані з так званим «політичним бандитизмом», міліцейські органи повинні були передавати на розгляд Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РРФСР (ВНК була і в УСРР) (далі – ВНК), тоді як вони, своєю чергою, могли більше зосередити увагу на протидії загальнокримінальному бандитизму.

У досліджуваній нами період, а саме в першій половині 20-х років, відбувався процес становлення правоохоронної системи радянської влади. Її законодавче поле постійно змінювалося і, зважаючи на тоталітарну за своєю суттю політичну систему більшовицької держави, було надміру заідеологізованим. Саме тому в окремих міліцейських звітах особлива увага акцентується на наявності в регіоні банд політико-ідеологічного забарвлення, як-от «повстанський загін під керівництвом Євгена Рухницького, який діяв біля Олевська Коростенського повіту і намагався захопити Олевськ» [9].

Повстанські загони в Україні на той час не були винятком. Вони підпорядковувалися Пар-

тизансько-повстанському штабу (ППШ) УНР. Повстанці готувалися до активного спротиву радянській владі. Звичайно, більшовики їх трактували як бандитські і часто списували на них більшість здійснюваних злочинів, у тому числі вбивств партійних осіб, підпалів, пограбувань підприємств. У чекістських донесеннях значилося, що загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тис осіб. На Житомирщині діяли великі загони Струка, які оперували вздовж залізничних станцій Коростень – Житомир – Козятин (3000 осіб) та Мордалевича (Радомишльський повіт – 1220 осіб). Вони були ліквідовані влітку 1921 р. [4, с. 296]

Невеликі за чисельністю повстанські загони продовжували діяти на теренах Житомирщини і восени 1921 р. Із найбільш активних виділялася банда Соломинського (15–20 осіб), «петлюрівська за політичним спрямуванням, яка діяла у Полонському та Новоград-Волинському повітах і займалася переважно підризом роботи радянських органів, терором серед радянських працівників та міліції, червоноармійців ... руйнуванням продовольчих органів» [10]. Об'єктами нападів учасників банди були, насамперед, радянські установи, більшовицькі активісти та партійно-радянські чиновники. У такий спосіб суспільству нав'язувалася думка, що злочинці переважно є вихідцями з «буржуазних та перехідних класів», які не сприйняли революцію і намагалися зашкодити утвердженню нової країни» [5, с. 58–59].

Становлення органів правопорядку на території Радянської України відбувалося ще до початку непу, у 1917–1920 рр.. У цей час радянські війська активно просувалися територією нашої держави, натомість українські частини відступали. У міру просування «червоних» частин створювалися відповідні органи влади країни «советів», у тому числі й міліція [28, с. 57–58].

У 1917 р. більшовики ініціювали створення загонів робітничо-селянської міліції, головним завданням яких була боротьба з контрреволюцією. Згодом ці загони було реорганізовано у відділи міліції при військово-революційних комітетах. Зрештою, 9 лютого 1919 р. Рада народних комісарів УСРР (РНК УСРР) видала Декрет «Про створення міліції». У республіці мала організуватися робітничо-селянська радянська міліція (РСМ), головною метою якою була охорона революційного порядку, особистої безпеки громадян та боротьба з кримінальними елементами [24].

Цей документ ліг в основу створення органів міліції, у тому числі й на Житомирщині. Декла-

руючи мету та необхідність створення міліції, правовий акт не визначав практичних напрямів її організації (завдання, функції, принципи організації, штатну структуру). Без належної підготовки і працівників органи правопорядку створювалися і на Житомирщині. Зокрема, йдеться про Овруччину. «У розпорядженні голови Овруцького повітового ревкому, адресованому Словечанському волосному ревкому та воєнному комісару, пропонувалося негайно сформувавши РСМ на основі декретів РНК, тобто не набираючи до неї своїх же ворогів. Адже таким чином можна було забезпечити недоторканість вільних громадян, виловлюючи контрреволюціонерів» [36].

Основним напрямом діяльності міліції була боротьба з контрреволюційними елементами, до яких відносили й учасників українського повстанського руху, що є свідченням надмірної заідеологізованості радянських органів правопорядку. Також в обов'язки міліціонерів входило забезпечення загального порядку на вулицях, мостах, протидія вчиненням злочину тощо [29, с. 59].

У червні 1919 р. РНК УСРР було прийнято Постанову «Про створення залізничної міліції» з метою підтримання порядку на залізниці, недопущення диверсій, актів саботажу, розграбування товарних вагонів. Варто зазначити, що працівники залізничної міліції і службовці карного розшуку активно співпрацювали між собою, залучаючи до своїх операцій і військових під час ліквідації бандитських груп [25].

На початку своєї діяльності в 1919 р. – першій половині 1920-х років органи радянського правопорядку зіткнулися з низкою проблем. Найпоширенішими з них були: погане матеріальне забезпечення, неукомплектованість штатів, нестача озброєння та обмундирування, ріст бандитизму на місцях. У таких умовах, як зазначав начальник Київської губернської міліції Ткаченко, «ним здійснюються заходи з покращення стану міліції і водночас ведеться боротьба з посадовими злочинами та хабарництвом у середовищі міліціонерів. Із метою отримання відомостей про злочинність у рядах радянської міліції по губернії було розіслано відповідні анкетні листи» [34]. Саме проблема недостатнього озброєння сприяла втечі злочинців від співробітників кримінального розшуку. Деякі бандити були добре озброєні й мали великі арсенали. Натомість міліціонери мали у своєму розпорядженні табельну зброю револьвер наган зразка 1895 р. та один барабан набойів на сім зарядів. Також були поширені гвинтівки Мосіна зразка 1891 р. та одну обойму в п'ять патронів.

Такі скупі запаси боєприпасів змушували вести вогонь більш прицільно та економити боєзапас, що в умовах бою робити вкрай важко [3; 30].

Міліціонери зловживали своїми службовими обов'язками. Начальник Радомишльської повітової міліції зазначає, що «значним недоліком у роботі було те, що агенти судкримрозшуку зловживали своїм правом на здійснення обшуків та арештів. Часто вони це робили просто без ніякої на те причини, намагаючись показати свою силу» [26].

Серед вчинюваних працівниками міліції правопорушень найбільш поширеними були: неналежна поведінка під час виконання службових обов'язків і в побуті, у ставленні до громадян, хабарництво, а також перехід окремих міліціонерів або ж цілих груп міліціонерів у банди. Зокрема, з Радомишльського повіту надходили скарги громадян на пияцтво, побиття заарештованих, хабарництво з боку працівників міліції [27]. Пиятика та хабарництво були поширені в органах радянського правопорядку і в наступні роки. Широко розповсюдженим явищем це стало в роки Другої світової війни та післявоєнний період по всій території СРСР.

Варто зазначити, що застосування зброї міліціонерами під час виконання службових обов'язків регулювалося певними документами, зокрема «Інструкцією про використання зброї службовцями радянської міліції під час виконання службових обов'язків». У документі зазначалося, що «працівник міліції під час виконання службових обов'язків міг застосувати зброю за таких обставин: для відбиття всякого збройного нападу на радянську владу і її представників; для відбиття всякого збройного нападу, вчиненого на нього; для відбиття нападу, хоча б і не збройного, але здійснюваного декількома особами або навіть однією особою, але за обставин, коли ніякий інший засіб захисту не був можливим; для оборони інших осіб, коли ніякий інший засіб оборони не був можливим; під час затримання злочинця, коли він буде перешкоджати йому зазначеними вище насильницькими діями або коли неможливо буде переслідувати або наздогнати його при втечі; під час переслідування арештанта, що скоїв втечу з в'язниці або з-під варти, коли неможливо наздогнати його або коли він противиться затриманню передбаченими вище насильницькими діями» [12]. Проте часто міліціонери порушували нормативні інструкції, використовуючи зброю під час бійок у нетверезому стані задля залякування населення. Такими діями працівники радянських силових органів налаштовували населення проти

себе, особливо на селі, де спротив новій владі вирізнявся особливою запеклістю.

Політико-економічні експерименти більшовицької влади призвели до руйнування традиційного життєвого укладу мешканців краю і зростання соціальної напруги на селі. Представниками влади Житомирського повіту в 1921 р. були зафіксовані такі явища, як: «вороже ставлення селян до комуністичної влади; спекуляція продуктами першої необхідності бувшими торговцями; поширення дезертирства (селяни не з'являлися у період мобілізації, намагалися уникнути її різними шляхами)» [40, с. 113]. Вороже ставлення населення до комуністичної влади було викликане насамперед жорстоким придушенням будь-яких проявів інакшумства, відбиранням землі у селян, примусовою заготівлею продуктів на потреби Червоної Армії.

На початку 1920-х років на рівні уряду УСРР і партійного керівництва було прийнято низку важливих документів, якими визначалися заходи, спрямовані на послаблення криміногенної ситуації. Зокрема, 16 жовтня 1922 р. з'явилося рішення ВУЦВК «про надання ДПУ права застосовувати позасудову репресію, не виключаючи розстріл, відносно осіб, яких було затримано на місці скоєння бандитських нападів і озброєних пограбувань, за наявності речових доказів, що свідчили про їхню участь у злочинних діях» [32, с. 9]. «Волинська губернська надзвичайна комісія тільки на двох своїх засіданнях 17 та 20 грудня 1921 р. винесла смертний вирок 21 особі (19 було розстріляно, 2 отримали замість смертної кари 5 років ув'язнення у концтаборі)» [40, с. 119]. Подібні ситуації траплялися доволі часто. Смертний вирок виносили переважно представникам духовенства та інтелігенції або тим, хто відкрито або приховано боровся проти радянської влади. Так, «Можарівський Юхим Костянтинович, 33-річний житель с. Можари Словечанської волості Овруцького повіту, був покараний за активну участь у банді «Деркача» за відкритий виступ проти радянської влади зі зброєю в руках із метою «підриву благополуччя робітників та селян»; Понік Стефан Антонович, 27 років, колишній офіцер царської армії – за фальсифікацію документів із метою ухилення від військової служби у Червоній Армії; Супрунович Владислав Станіславович, 32 років, жандарм польської охоронки – за шпигунство. Окремі особи були членами загонів Петлюри» [2]. На початку 1920-х років стали поширеними доноси на своїх сусідів, колег по роботі, а то й членів сім'ї. Через сварки, взаємну неприязнь деякі люди по доносах в ОГПУ ставали петлю-

ривцями, тобто прихованими ворогами радянської влади. Найчастіше їх засуджували до різного терміну покарання в таборах або й до розстрілу.

На початку 1920-х років «бандитизм поділявся владою на політичний та кримінальний, причому особи, які боролися проти радянської влади за свою державність, зазнавали жорсткіших репресій, аніж кримінальний елемент» [31, с. 104]. Не поодинокими були випадки, коли суб'єктивний чинник політичної благонадійності звинувачуваного мав визначальний вплив на прийняття відповідною комісією рішення щодо форми його покарання. Часто вища міра покарання стосувалася осіб, які могли б отримати й менш суворий вирок. Наприклад, «у липні 1921 року до розстрілу був засуджений громадянин м. Житомира Ісаак Лойтер (55 років), якого було звинувачено «у приховуванні від обліку з боку влади заліза та великої кількості інструментів (у тому числі столярних), у яких була гостра потреба для відновлення народного господарства» [1]. Упродовж досліджуваного нами періоду випадки розстрілу за приховування знарядь праці повторювалися дуже часто. Люди, «спробувавши на смак» життя за радянської влади, ховали все, аби воно не дісталося більшовикам. Йдеться не лише про сільсько-господарський реманент, а й про продукти та одяг.

Окрім організованих бандитських угруповань, у визначений нами період досить поширеними видами злочинів були крадіжки та пограбування. Масштаби розповсюдження цього явища у досліджуваному нами регіоні ілюструє той факт, що «тільки за листопад 1923 р. у губернії було подано до органів карного розшуку 193 заяви про крадіжки та 81 про пограбування громадян» [29, с. 369]. У липні 1924 р. «у м. Житомирі та на його околицях відмічалось збільшення карного злочинства, особливо у формі систематичного пограбування громадян у багатолюдних місцях» [40, с. 121]. У рамках боротьби із цими злочинами міліції рекомендувалося проводити виявлення підозрілих осіб, зокрема шляхом перевірки реєстрації мешканців міста.

Згідно зі статистичними даними, оприлюдненими НКВС УСРР, «за січень-липень 1923 р. на території України було зафіксовано 564 напади, скоєні бандитськими формуваннями. Під час ліквідації банд було вбито 93 злочинця, арештовано 580. Вилучено зброї: гвинтівок – 96, револьверів – 77, кулеметів – 2. Під час знешкодження бандформувань загинуло 19 міліціонерів» [18]. Статистика роботи міліціонерів часто завищувалася щодо затриманих та вбитих бандитів. Також

органи правопорядку занижували і власні неправні втрати серед своїх співробітників. Утрати були великими, бо часто бандити було гарно озброєні і брати будівлі, де вони ховалися, часто доводилося штурмом. Це й призводило до жертв серед працівників правоохоронних органів.

Зауважувалося, що у цілому рівень бандитизму мав тенденцію до зменшення. В окремих районах, де ще оперували залишки загальнокримінальних банд, уживалися заходи стосовно їх остаточної ліквідації. «У середині 1920-х років значно зменшується як чисельність банд по території УСРР, так і рівень їхнього озброєння, рівень розкриття злочинів у цій сфері, навпаки, зростає. Якщо до вересня 1923 р. було ліквідовано 56 банд (із них 13 носили «політичний характер»), то до січня 1924 р. – 18 банд (3 «політичних»)» [19, с. 57]. У вказаних цифрах вочевидь виявляє себе тенденція до зменшення чисельності банд та зміни їх характеру. «Політичними бандами» в ті часи називали навіть спілки художників, письменників або навіть просто осіб, які працювали на одній роботі та мали спільні інтереси.

Позитивні результати діяльності міліції у цій сфері відзначено у звіті про діяльність НКВС УСРР за 1924–1925 рр. «Констатується значно більша інтенсивність боротьби з бандитизмом, ніж у 1923 р., відзначається факт зміцнення оперативного апарату міліції. Згадується про ліквідацію 32 банд, що становило 200% від числа бандитських формувань, ліквідованих із 1923 по 1924 р.» [37]. Бандитизм становив ще серйозну небезпеку, і кількість нових банд, що з'являлися та оперували в певних регіонах, відтягувала великі сили міліціонерів та часто й військових на їх ліквідацію.

У доповіді «Про стан і діяльність міліції й розшуку УСРР за 1925/26 р.» робота міліції у сфері боротьби з бандитизмом характеризується як така, що «здійснюється ударними темпами, відзначається, що професійний рівень працівників уже доволі високий. За цей період на території республіки було ліквідовано 20 банд загальною чисельністю 164 чоловіка. На 1 жовтня 1926 р. на обліку залишалось 13 банд загальною кількістю 111 чоловік, із них активних – 6 чисельністю 53 чоловіка». На підставі статистичного аналізу в доповіді робився висновок, що «...великий організований бандитизм на території УСРР порівняно з минулими роками майже ліквідований» [34]. Проте, незважаючи на такі оптимістичні заяви, бандитизм усе ще становив серйозну небезпеку і боротьба з ним велася завзята та напружена й у наступні роки.

Висновки. Отже, у 1921–1928 рр. рівень організованої злочинності на території Житомирщини був складним. Однією з головних причин її росту була складна економічна ситуація, яка викликана наслідками воєнного комунізму 1918–1921 рр., голодом 1921–1923 рр., самими подіями непу та радянзації. У першій половині 1920-х років відбувався процес становлення правоохоронної системи радянської влади. Осно-

вний тягар відповідальності за стан криміногенної ситуації в регіоні покладался на місцеві органи міліції. Вектор її діяльності визначався нормативними документами, які приймалися на загальнодержавному, республіканському чи місцевому рівнях. Основними видами злочинів у досліджуваній нами період були крадіжки, пограбування, розбої, напади на окремих осіб та окремі господарства.

Список літератури:

1. Волинский пролетарий. 1921. № 16. 22 июля. С. 4.
2. Волинский пролетарий, 1922. № 151. 1 января. С. 2.
3. Гвинтівка Мосіна характеристика. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гвинтівка_Мосіна_характеристика (дата звернення: 15.04.2021).
4. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України : навчально-практичний довідник. Харків : Ранок, 2013. 400 с.
5. Герцензон А.А (сост.). Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917–1952 гг.). Москва : Госюриздат, 1953. 657 с.
6. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 2567. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 12.
7. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 2567. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 32–33.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 2567. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 72.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 2567. Оп. 1. Спр. 208. Арк. 126.
10. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1657. Оп. 1. Спр. 503. Арк. 4.
11. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1657. Оп. 1. Спр. 503. Арк. 5.
12. Державний архів Харківської області. Ф. Р. 1630. Оп. 3. Спр. 131. Арк. 10.
13. Іваненко В.В., Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону : монографія. Дніпропетровськ, 2006. 280 с.
14. Іщенко І.В. Жебракування та бродяжництво як соціальні аномалії в Україні періоду непу (1921–1928 рр.): об'єктивні й суб'єктивні чинники поширення. *Грані*. 2001. № 1(15). Січень-лютий. С. 26–34.
15. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
16. Камалова Г.Т., Зорина Р.Ф. Советская милиция в борьбе с преступностью в годы нэпа. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. 2012. № 43. С. 11–14.
17. Комар Є.Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 213 с.
18. Комуніст (орган ЦК КП(б)У). 1923. 26 вересня.
18. Кучер О.О. Про участь міліції УРСР в боротьбі зі збройною внутрішньою контрреволюцією у 1921–23 рр. *Питання історії народів СРСР*. 1971. Вип. 11. С. 51–58.
20. Лебина Н. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. Москва : Новое литературное обозрение, 2015. 488 с.
21. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии: 1920–1930 годы. Санкт-Петербург : Нева ; Летний Сад, 1999. 316 с.
22. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах. Т. 1: 1917–1925 рр. Київ : Генеза, 1997. 504 с.
23. Міхеєва О.К. Становлення та функціонування правоохоронних органів УСРР (1921–1928 рр.): історичні аспекти : монографія. Донецьк : Східний видавничий дім, 2011. 455 с.
24. Об организации милиции: декрет РНК Украины от 5 февраля 1919 г. *Известия Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и ХРСД*. 1919. № 41. 9 февраля / Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Київ, 1997. Т. 1: 1917–1925. С. 367.
25. Об организации железнодорожной милиции : Постановление РНК УССР от 29 июня 1919 г. *Киевские известия*. 1919. № 78(105). 29 июня / Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Київ, 1997. Т. 1: 1917–1925. С. 345.
26. О недопущении злоупотреблений при арестах и обысках : циркуляр начальника Радомысльской уездной милиции от 2 января 1921 г. / Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Київ, 1997. Т. 1: 1917–1925. С. 337–338.

27. О порядке подачи жалоб на действия работников милиции : письмо начальника Радомысельской уездмилиции волревкомам. 1922 г. / Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. Київ, 1997. Т. 1: 1917–1925. С. 340.
28. Павловська І.В. Організаційно-правові засади забезпечення законності в діяльності міліції УСРР (УРСР) (1919 рік – перша половина 1941 року) : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права. Київ, 2016. 242 с.
29. Пашин В.П. Советская Россия в 1920-е годы: власть, социальные аномалии, общество : монография. Курск : Курский гос. технический университет, 2006. 296 с.
30. Револьвер системи наган: характеристика. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Револьвер_системи_Наган_характеристика (дата звернення: 15.04.2021).
31. Саблук С.А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... докт. юр. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права. Київ, 2017. 476 с.
32. Семикопний А.Д. Боротьба з організованою злочинністю в УСРР у роки нової економічної політики (1921–1929 рр.) : автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Харків, 2011. 18 с.
33. Семикопний А.Д. Боротьба із загальнокримінальним бандитизмом як один із пріоритетних видів діяльності правоохоронних органів щодо протидії організованій злочинності у період непу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1(52). С. 59–69.
34. Стародубець Г.М., Стародубець В.О. «Позбавленці» в соціальній структурі радянського села 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2019. № 27. С. 19–25.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України Ф. Р. 5. Оп. 2. Спр. 2326. Арк. 11.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1893. Оп. 1. Спр. 74. Из доклада начальника Киевской губернской милиции т. Ткаченко о деятельности милиции за март 1920 г., арк. 18–21.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1374. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 63.
38. Центральний державний архів вищих органів та управління України. Ф. Р. 5. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 173–174.
39. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 362. Арк. 130.
40. Starodubets G., Vlasuk I. Social anomalies in Volyn in the period of nep and the fight against them. *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Hnytskyi]. Drohobych : Publishing House «Helvetica», Issue 13. 2019. P. 114–124.

Bondarchuk M.O. THE ORGANIZED CRIME IN THE ZHYTOMYR REGION DURING THE NEP PERIOD AND WAYS TO OVERCOME IT

In the early 1920s, the criminogenic situation in the Zhytomyr Region and Soviet Ukraine as a whole increased. The state of crime at the beginning of the NEP reflected the general situation in the country. The miserable lives of the people caused by previous social cataclysms were exacerbated by the economic crisis. This state of life was caused by the recent events of the First World War and the national liberation struggle of 1917–1921, which changed the lives of many people. The population had many weapons in their hands, which were often used in attacks on single people, groups of Red Army soldiers and police. Insurgent units that fought against the activities of the Soviet government were also active. These formations were considered by law enforcement agencies to be acts of political banditry.

In the first half of the 1920s, the process of formation of the law enforcement system of Soviet power took place. The main burden of responsibility for the criminal situation in the region rested with the local police. The vector of its activity was determined by normative documents adopted at the national, republican or local levels. The main types of crimes in the period under study were: theft, robbery, robbery, attacks on individuals and individual farms.

The author aims to investigate the causes, manifestations and systemic growth of organized crime in the Zhytomyr region. On the basis of archival sources, many unexplored theses on the problem have been discovered. The stages of formation of law enforcement agencies in Ukraine, their activity, statistical data on criminal acts were revealed. It is known that police officers, in the performance of their duties, abused them, forcing people to testify against themselves, and came to work intoxicated. These and other circumstances reveal the issues we have chosen as a whole.

Key words: *organized crime, Zhytomyr region, law enforcement agencies, police, weapons, NEP.*

Виговський М.Ю.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ДІЯЧІ «КОЛИШНІХ» УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ УСРР 20–30-Х РОКІВ: ЦІНА ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ

У статті висвітлено історіографічні оцінки співпраці лідерів українських партій із радянською владою, тобто з недавніми політичними опонентами і ворогами. Зазначено кількісний і персональний склад їхніх «колишніх» членів в освітніх, партійних та урядових органах. Виділено два доленосних етапи початку їхньої співпраці: березень 1920 р. та березень 1924 р. Ліквідація партії українських «боротьбистів» і повернення політика та ученого М. Грушевського в Україну означали поразку у протистоянні з більшовиками. На цю обставину звертали увагу українські політемігранти (В. Винниченко, Є. Чикаленко, В. Липинський), а також академік С. Єфремов. Колишні політичні діячі доби УНР повернулися в Україну для роботи у радянських установах, а не з метою поширення ідей української національної державності. Основним полем боротьби була українізація. На неї покладали надії, але вона виявилася ідеологічним проектом більшовиків. Зазначено, що у 1918–1921 рр. відбувалася військово-політична окупація України більшовицькою Росією. Остаточне утвердження радянської влади в Україні означало ліквідацію політичних, освітніх, гуманітарних і кооперативних установ УНР. Українські партії втратили вплив на суспільно-політичні процеси. Активна і провідна частина їхніх членів перейшла до складу КП(б)У і почала працювати у державних органах влади радянської України. Політичний вибір став для них драматичним і трагічним.

Ключові слова: історіографія, «колишні» українські партії, боротьбисти, есери, більшовики, Україна, радянська влада, УСРР, Українська Народна Республіка, Українська Центральна Рада, М. Грушевський, В. Винниченко, партійна і радянська еліта (номенклатура), політична еміграція, українізація, «національний ухил».

Постановка проблеми. Діяльність українських політичних партій у 1917–1921 рр. достатньо висвітлена в історіографії. Об'єктивно і критично проаналізовано помилки, упущення і причини поразки української революції, визнані самими керівниками ще за життя. Однак поза увагою лишаються історичні обставини співпраці «колишніх» політичних діячів УНР з їхніми ідеологічними противниками. На початку 20-х років завершилася військово-політична окупація України радянською Росією, розпочалося системне утвердження державного соціалізму більшовицького типу. Частина українських політиків на чолі з головою УЦР М. Грушевським покинула захоплену більшовиками Україну, а значна когорта «колишніх» українських соціалістів, федералістів, есерів, соціал-демократів, боротьбистів, переглядаючи власні програмні положення і назви, розчинилася у складі КП(б)У. Згодом до них долучилися «поворотівці», тобто представники української політичної еміграції (М. Грушевський та ін.). Особливості політичної, адміністративно-інституційної, колегіальної і номенклатурної співпраці «колишніх» діячів українських партій із

радянською владою засвідчують їхню своєрідну «зміну віх», тому важливо з'ясувати їхню роль і місце серед партійно-радянської номенклатури, реальне «націонал-ухильництво», а не вигадане більшовицько-московським агітпропом. Важливо у колективному портреті представників різних щаблів органів влади УНР та українських партій виявити серед партійно-радянського номенклатурного загалу особливе (службова опозиційність, захист самодіяльності республіканських наркоматів тощо), одичне (реальне «націонал-ухильництво»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За формою і змістом наше дослідження є історіографічним і водночас історично-біографічним, адже його джерельну базу становлять переважно монографії істориків, опубліковані архівні документи. Ми не пишемо історію політичних партій та їхніх лідерів, а, навпаки, вивчаємо їхню роль і місце в історії розбудови української державності. Одразу зазначимо, що історично-біографічний контекст проблеми є найбільш репрезентативним, ураховуючи висвітлення трагічної долі українських політичних діячів у роки масових політичних

репресій 30-х років (понад сто томів «Реабілітовані історією», спеціальні меморіально-енциклопедичні і періодичні видання). Фактично маємо спеціальний напрям в історіографії – репресологія, який активно почав формуватися у 90-х роках, а за останні два десятиліття розширив свої інтелектуальні і меморіально-правові позиції.

Історіографічний аспект означеної теми, особливо з елементами просопографічного портрету «колишніх» діячів УНР серед партійно-радянської номенклатури, не набув належного висвітлення у сучасному інтелектуальному просторі України. Авторське уточнення «належного» означає наявність історіографічних джерел, присвячених системному висвітленню участі представників колишніх українських політичних партій у роботі радянських та партійних установ в УСРР. Звичай історія їх створення та діяльності обмежується 1921 р., а подальша доля політичних діячів УНР в установах радянської України постає фрагментарно. У 2000-х роках, тобто впродовж двох останніх десятиліть, з'явилися праці В. Липинського про становлення нової системи освіти УСРР у 20-х роках [15], М. Виговського – про соціальне і партійне походження, персональний склад та функції номенклатури Наркомату освіти УСРР, місцевих відділів освіти у 20–30-х роках [3], М. Кузьменка – про науково-педагогічну інтелігенцію [10], В. Марочка і Г. Хілліга – про репресованих педагогів України у 1929–1941 рр. [16], у яких з різним рівнем фактологічного відтворення постають службові біографії колишніх лідерів українських партій в установах системи освіти УСРР, серед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, сільських шкіл, їх взаємини із владою. Участь колишніх українських есерів і соціал-демократів в органах політичної цензори (Н. Калюжний, А. Хвиля), але без акцентування уваги на їхньому минулому партійному походженні, показала колега Т. Стоян у монографії за 2010 р. [21]. Системний і структурно-функціональний аналіз партійно-радянської номенклатури міжвоєнного періоду дослідив М. Дорошко, який розширив когорту представників «колишніх» політичних партій в органах влади України, назвав кількісний і персональний склад партії боротьбистів, не оминув і «колишніх меншовиків» [7]. На подібних методологічних і фактологічних підходах побудовані праці М. Фролова 2003 та 2004 рр. [23; 24]. Учений виокремлює партійний складник, особливо колишніх боротьбистів (Г. Гринька, О. Шумського, М. Полоза, П. Солодуба, В. Еллан-Блакитного) у радянських освіт-

ніх установах найвищого рівня. Його теза про те, що «стара» більшовицька гвардія в Україні прагнула не допустити у 1923 р. «домінування» еліти колишніх боротьбистів у КП(б)У [24, с. 174], є цікавою. Історик В. Солдатенко, який намагався показати «соціальну й національну гармонію» в історії «українського комунізму», віддає перевагу ролі М. Скрипника та його прихильників у формуванні феномену «українського комунізму» [20]. Однак, судячи з монографії відомого історика С. Кульчицького про В. Винниченка, керівник Директорії УНР у серпні 1920 р. був готовий до співпраці з КП(б)У, висловлював своє бачення комуністичного будівництва в Україні [11]. Обставини повернення М. Грушевського та його партійних соратників в Україну висвітлено у монографії Ю. Шаповала та І. Верби [27]. Вони звернули увагу на «амбівалентність поглядів колишнього Голови Української Центральної Ради», який пропонував КП(б)У «поділитися з українськими партіями «владою, працею і відповідальністю» [27, с. 278]. Очевидно, що Москва не мала наміру «поділитися» владою з лідерами колишніх українських партій, особливо боротьбистами, «саморозпуск» яких, на переконання історика В. Васильєва, суттєво змінив політичну ситуацію в Україні [2]. Отже, маємо низку фактологічних досліджень, у яких постають різні аспекти співпраці політичної еліти УНР та членів керівних органів українських політичних партій в установах радянської України. Ситуативні оцінки їхніх відносин потребують системного узагальнення шляхом порівняння і співставлення різних точок зору. В історіографії є дослідження діяльності Державного центру УНР в екзилі у 1920–1992 рр. [28], навіть захищена докторська дисертація [29]. Однак історію посадово-номенклатурної співпраці з більшовиками іншої частини УНР у 20–30-х роках, окрім фрагментарних згадок у статтях і монографіях, ще не написано.

Постановка завдання. Фактологічне й історіографічне дослідження кількісного і персонального складу вихідців українських політичних партій в урядових і громадських установах УСРР має наукове і пізнавальне значення. Важливо також виявити рівень їх кадрового представництва у радянських органах влади, посадові шаблі, отже, потенційний і реальний вплив «колишніх» на суспільне життя в Україні. В історіографії більше уваги відведено обставинам і подіям так званого «саморозпуску» партії боротьбистів, але відсутній аналіз мотивації цього доленосного кроку, подальшої політичної і номенклатурної позиції

лідерів основних українських партій. Поза увагою істориків залишається порівняння передумов «ліквідації» багаточисельної партії боротьбистів і політичних та особистісних стимулів повернення в Україну провідних представників українських есерів, соціал-демократів, колишніх діячів УНР, Української держави, Директорії УНР.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1920 р. у політичному таборі українських партій спостерігалася наявність кількох тактично-стратегічних планів дій: лідер УСДРП В. Винниченко домовлявся з більшовиками про свою персональну співпрацю з українськими більшовиками, С. Петлюра намагався звільнити Україну військовими зусиллями за підтримки поляків, рядові партійці розпорошилися у суспільстві. Окремі українські соціал-демократи заснували УСДРП (незалежників), тобто відбувалася дезорганізація політичної сили, а можливо, демонстрація безсилля вплинути на карколомний хід подій.

Українські есери як одна з найчисельніших партій доби УНР відкололися в Українську комуністичну партію (боротьбистів), гуртуючись довкола газети «Боротьба» та власних ідеологічних принципів (ліквідація приватної власності на землю, поміщицького землеволодіння, будівництво комунізму в Україні). Голова Української Центральної Ради та лідер УПСР М. Грушевський емігрував до Австрії, закликав боротьбистів – «борітеся – поборите!». Фактично партія розпалася на ідейний гурток політичних емігрантів, які осіли у європейських столицях, і знесилених боротьбистів у протистоянні з українськими більшовиками.

Політична й організаційна трансформація УКП(б) розпочалася ще весною 1919 р., коли для них були запропоновані квоти в уряді УСРР. Остаточна ліквідація партії відбулася у березні 1920 р. В історіографії існують різні тлумачення цієї події: «злиття», «поглинання», «саморозпуск», «самоліквідація», «розпуск». На IV конференції КП(б) У, яка відбулася 17–23 березня 1920 р., більшовик Х. Раковський використав термін «ліквідація боротьбистів», запропонував її активістам «відмовитися від кампаній» проти радянської влади [25]. Звернення «товариші боротьбисти» стосувалося не лише членів цієї партії, а й третини делегатів конференції, які свого часу пристали до КП(б)У з інших партій. Голова Раднаркому застеріг «колишніх» опонентів: краще співпрацюйте, а не конфліктуйте із владою. Із вігальним словом на конференції виступив боротьбист В. Еллан-Блакитний, який говорив про специфіку

української революції, про поєднання в ній соціального і національного компонентів. В Україні не сталося «есерівського заколоту» проти продрозверстки і більшовицького червоного терору, тому що соціал-демократи, крім С. Петлюри, і есери (боротьбисти) не очолили соціального гніву селян. Політична еліта заблукала у власних ідеологічних тенетах: то вони за державну самостійність України національного гатунку, то за самостійну радянську державу на чолі з комуністичною партією.

У березні 1920 р. близько 4 тис. боротьбистів із 15 тис. членів цієї партії вступили до КП(б)У. Дослідник партійно-радянської номенклатури в Україні М. Дорошко, аналізуючи історичні обставини «саморозпуску», згадав про телеграму Леніна до Раковського, у якій вождь привітав його з досягненням: «перемога варта кількох добрих битв» [7, с. 72]. Опозиційна партія, яка дошкуляла більшовикам, але не спромоглася очолити масовий селянський рух опору, стала їм підконтрольна, а решта, за висловом Леніна, «зникла з партійної сцени». В Україні, незважаючи на існування партій-гуртків, фактично запанувала однопартійна політична система [1]. У 1920 р. терміново провели перереєстрацію членів КП(б)У, а наступного року – чистку лав РКП(б). Більшовики, на думку історика М. Дорошка, «дуже швидко відмовилися від послуг майже усіх боротьбистів» [7, с. 74]. Однак більшовицька «замануха» продовжувалася, позаяк існували квоти в урядових кабінетах і партійних структурах для «колишніх» боротьбистів. У червні 1920 р., окрім боротьбистів, політичну лояльність до більшовиків виявили загальноросійські ліві есери, представники яких потрапили на високі посади у Раднаркомі УСРР (В. Качинський, Є. Терлецький, М. Алексєєв).

Боротьба за владу й утвердження більшовиків впливали на конфігурацію політичних сил в Україні. Їх виснажували фракційність та лідерські амбіції керівництва, тому спостерігався перехід від однієї партії до іншої. Кожен третій секретар окружному КП(б)У пристав до РКП(б) у 1917–1919 рр. з інших партій [7, с. 76]. Серед посадовців в Україні були колишні меншовики: В. Затонський, В. Балицький, С. Брон, М. Гуревич, Ю. Рудий, М. Вольф, які очолювали Наркомос, ГПУ і ЦСУ УСРР, працювали у різних наркоматах. Не вони займалися власною «профорієнтацією», а вирішувало політбюро, якщо йшлося про наркомів та їхніх заступників, а також відповідно до кадрових квот для колишніх опонентів. У грудні 1919 р. О. Шумський, Г. Гринько, О. Полоцький,

А. Приходько, Н. Калюжний, С. Крига, Т. Махно як головний провід боротьбистів виступили проти об'єднання наркоматів УСРР та РСФРР, а також проти поглинаючого економічного союзу України і радянської Росії. На початку січня 1920 р. їхні колеги Д. Кудря і М. Чепурний виношували ідею єдиної комуністичної партії України. Однак за кілька місяців усі вони відмовилися від «самостійницьких проєктів», від паралельного співіснування двох компартій, навіть засудили військові дії С. Петлюри. Дивні метаморфози, а можливо, цілком закономірні, тому що українські партії лівої ідеології пленталися у хвості російської соціал-демократії.

Пріоритетним напрямом роботи трансформованих боротьбистів стала система освіти, культури і науки, якими тоді керував Наркомос УСРР. Він був республіканським наркоматом, хоча були спроби створення союзного відомства, але А. Приходько та решта колишніх боротьбистів виступили проти [10, с. 101]. Вони працювали у губернських відділах народної освіти, в Інститутах народної освіти, у видавництвах, музеях, в академічних установах. В історіографії гуляє думка про те, що боротьбисти влилися до КП(б)У з тактичною метою: проведення українізації і національно-духовного відродження. Історик М. Кузьменко, досліджуючи науково-педагогічну інтелігенцію в Україні, підкреслив наявність у В. Блакитного наміру системної українізації партійно-радянських структур, яка навчить «міщанську масу радянських службовців» української мови [10, с. 91]. Він покладав надію на газету «Вісті ВУЦВКу», де був редактором, у подоланні русифікаторської ролі преси. Однак постанови ВУЦВК друкував українською і російською мовами.

У 1920-х роках Наркомос УСРР очолювали Г. Гринько, О. Шумський (колишні боротьбисти), «меншовик» В. Затонський і переконаний український більшовик М. Скрипник. Їхніми заступниками були колишні боротьбисти П. Солодуб, А. Приходько, О. Полоцький, А. Хвиля, есер і соціал-демократ (інтернаціоналіст) Я. Ряппо (член РКП(б) з 1920 р.). Доволі широкий партійно-політичний інтернаціонал, що засвідчує засилля «інших». Саме вони, особливо Г. Гринько та О. Шумський, захищали самодіяльний статус системи освіти в Україні, унеможливили її загальносоюзну уніфікацію, зберегли структурно-функціональну самобутність. За керівництва Г. Гринька відбулися ліквідація «ідеалістичної» школи старого зразка, «шкільна революція» та «перший етап революції в галузі педагогічної освіти»

[18; 19]. Дослідники підкреслюють значний внесок наркома Гринька у реформування системи освіти, її сутнісної українізації [10; 15; 16], що, власне, стало основою причиною звільнення з посади [9; 15]. Він мав певні національні пріоритети, які опиралися на його політичне минуле і соціальне походження, а також номенклатурне становище. У 1926 р. Г. Гринько виступав за надання Україні ширшої економічної самостійності у «народногосподарському цілому» СРСР [6].

На українських самодіяльних принципах лишався П. Солодуб, який продемонстрував їх на посаді голови Укрдержстраху, захищаючи республіканський статус у відносинах із Держстрахом СРСР [12]. 3 листопада 1924 р. був заступником наркома освіти О. Шумського, абсолютно підтримував його реформаторський курс. Політичні оцінки самого наркома Шумського були ситуативними і мінливими, які супроводжувалися категоричними висловлюваннями. У грудні 1922 р., виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді рад, Шумський сміливо критикував «українських націоналістів від Петлюри до Винниченка», які «трублять про те, що української самостійності немає» [16, с. 27]. Контраргументом колишнього боротьбиста було декларативне «право націй на самовизначення», яким він тоді вихвалявся. Однак реальні права націй в УСРР та СРСР визначало політбюро ЦК РКП-ВКП(б). Нарком освіти відчув на собі дію «права сили», яку уособлював в Україні сталінський посланець – генсек ЦК КП(б)У Л. Каганович. 12 травня 1926 р. вони зіткнулися на політбюро ЦК КП(б)У, коли Шумський виступив за реальну «українізацію партії», за розширення її повноважень, за «оволодіння суспільно-культурним українським будівництвом у його динаміці». Нарешті прийшло усвідомлення принизливого становища українських більшовиків («старих» і «нових») в усіх радянських установах, які припинили, тому що «вони в партії затуркані, загнані і становлять меншість, навіть арифметичну, не кажучи про вплив» [16, с. 31]. Обласний статус ЦК КП(б)У, про який попереджав В. Винниченко у 1920 р., збагнув і Шумський. Він заявив, що у «партії панує російський комуніст», який із «підозрінням і неприязню» зневажає «комуніста-українця». Дісталось й останнім, адже у них зберігся соціально-психологічний «шкурницький тип малороса» – «безпринципно-лицемірний, рабські-дводушний», «по-зрадницькому підлабузний», який шукає для себе «тепленке містечко». До певної міри зазначені епітети стосувалися і самого боротьбиста Шумського, що пристав у 1920 р. до

українських більшовиків, критикував «українських націоналістів». У В. Винниченка вистачило мудрості розпізнати справжнього ворога, який намагався заманити його до лав КП(б)У різними посадами, а тоді зганьбити. Прагнення бунтівного наркома освіти, щоб його партія стала «українською за мовою і за культурою», обмежувалися московським центром – політбюро ЦК ВКП(б). Має рацію М. Дорошко, зазначаючи, що з приходом в Україну у 1925 р. Кагановича «колишніх боротьбистів» почали поступово «видавлювати» з номенклатурної когорти [7, с. 282]. Не викликає сумніву думка Д. Мейса і М. Панчука про те, що звільнення О. Шумського з посади наркома совіти виявилось «політичним сигналом» про тимчасовий і дискретний характер українізації [17].

Малодослідженими є обставини повернення в Україну М. Грушевського та провідних діячів українських партій: есерів, соціал-демократів, різних посадовців УНР. Дослідники, цитуючи офіційні звернення радянської преси, звертають увагу на акцент про успіхи «національної політики українського уряду, що здійснює українізацію» [27, с. 301]. На цю духовну приманку «клонули» боротьбисти, на неї повелися і «поворотівці». Колишні діячі УНР повернулися в Україну не для розбудови власної держави, а для співпраці з радянською державою більшовицького типу. Вона була для них чужа. Напевно, мав рацію учений і політик В. Липинський, який писав до братів-хліборобів, що «всі мешканці України» не є «громадянством» поневолелим, а насамперед «громадянством недержавним», бо не «хоче її розвинути у собі» [14, с. 418]. Повернення «колишніх» не сколихнуло вже «осілих» в урядових кабінетах УСРР боротьбистів, не додало політичного імпульсу їхній діяльності, але посіяло чвари між кадровими чиновниками і новоприбулими. М. Грушевський приїхав на початку березня 1924 р., а 15 травня газета «Вісті ВУЦВК» опублікувала «Відозву до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства», яку, крім радянізованих письменників, кооператорів, підписали колишні опоненти більшовиків В. Мазуренко, М. Чечель, П. Христюк та ін. «Ми пішли працювати в радянські установи не на те, до чого закликає Винниченко – щоб вести в них розбрат, а на те, щоб боротися за диктатуру пролетаріату, підтримувати єдиний класовий фронт

робітників і селян і зміцнювати радвладу» [5]. Газета, але з посиланням на голову Раднаркому УСРР В. Чубаря, попередила, що компартія буде «розцінювати вас по вашій роботі». Академік С. Єфремов, який належав до активних діячів УНР, сприйняв «Відозву» з огидою, адже «протиституїрування – це така звичайна за наших часів річ» [8]. Отже, якщо порівнювати політичний союз боротьбистів з українськими більшовиками у березні 1920 р. та березневе повернення «колишніх» українських есерів у 1924 р., то не виникає відчуття весняного відродження. Фактично завершилася тривала операція системного і персонального поглинання політично-ідеологічного стрижня національно-визвольного змагання УНР та УСРР на території України. Українські діячі зазнали чергової поразки.

Упродовж другої половини 20-х років, окрім уже працюючих «колишніх» партійців, до урядових установ додалися новоявлені фахівці: нарком фінансів М. Полоз, співробітники Держплану та ВРНГ УСРР М. Чечель, Ю. і В. Мазуренко, М.Г. Левитський, В. Голубович, М. Шраг, П. Христюк. Вони представляли номенклатуру радянських установ, а свого часу – політичну еліту УНР. Обставини переміщення, нова ідеологічна ситуація і повсякденні спокуси вплинули на окремих діячів, які перетворилися на запопадливих цензорів (А. Хвиля), на борців з учорашніми соратниками по діяльності в УНР, провідників теорії і практики класової боротьби.

Висновки. У роки сталінських репресій відбулася остаточна «зачистка» політичного поля від колишніх представників українських партій. Вони стали жертвами власного вибору, фігурантами вигаданих судових процесів, в'язнями ГУЛАГу [26]. Можна виділити основні етапи системної боротьби більшовиків з українською політичною опозицією, які хронологічно є умовними: березень 1920 р. (поглинання партії боротьбистів), березень 1924 і до кінця 20-х років (ліквідація залишків «дрібнобуржуазних партій», залучення колишніх лідерів до співпраці у радянських установах, установлення контролю над ними та поступове їх «видавлювання» з відповідними ідеологічними ярликами «націонал-ухильників»). Наприкінці 20-х років у казематах ГПУ зникли Ю. Тютюнник, П.С. Чикаленко (син Є.Х. Чикаленка) [22], набрав обертів судовий процес «СВУ».

Список літератури:

1. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. Одеса : Астропринт, 1998. 207 с.

2. Васильєв В.Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин «центр – субцентр влади» (1917–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
3. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. Київ : Генеза, 2005. 308 с.
4. Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. та авт. передмови В.С. Лозицький. Київ : Парламент. вид-во, 2008. 280 с.
5. Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства. *Вісті ВУЦВК*. 1924. 18 травня.
6. Гринько Г. Плановые проблемы украинской экономики. *Плановое хозяйство*. 1926. № 6. С. 179–189.
7. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). Київ : Ніка-Центр, 2008. 368 с.
8. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. Київ : Газета «Рада», 1997. 848 с.
9. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20–30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ, 1992. 175 с.
10. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк, 2004. 455 с.
11. Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: «Бути чесним із собою...». Київ : Парлам. вид-во, 2019. 512 с.
12. Латишева О.В. становлення і розвиток системи державного та кооперативного страхування в УРСР 20–30-х років ХХ століття (історичний аспект) : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. 352 с.
13. Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ : Генеза, 2005. 368 с.
14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / ред. Яр. Пеленського. Київ, 1995.
15. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. Донецьк : ДГУ, 2000. 247 с.
16. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ : Науковий світ, 2003. 302 с.
17. Мейс Д., Панчук М.І. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії : монографія. Київ : ІНВП, 1997. 82 с.
18. Ряппо Я. Две системы просвещения (идеалистическая и материалистическая). *Путь просвещения*. 1922. № 1. С. 107–117.
19. Ряппо Я. Новый этап реформы педагогического образования. *Путь просвещения*. 1923. № 7–8. С. 20–34.
20. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму.
21. Стоян Т.А. система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр. : монографія. Київ : Академія праці та соціальних відносин ФПС України, 2010. 480 с.
22. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд. В.М. Даниленко. Київ : Темпора, 2012. 756 с.
23. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922 рр.): становлення і функціонування. Запоріжжя : Прем'єр, 2003. 448 с.
24. Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923 – 1928 рр. Запоріжжя, 2004. 800 с.
25. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. : стенограма. Київ : Альтернативи, 2003.
26. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 349 с.
27. Шаповал Ю., Верба І.К. Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». Київ : Парлам. вид-во, 2018. 492 с.
28. Яблонський В.М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиції (1921–1992 роки). Київ : ГНТ, 2020. 648 с.
29. Яблонський В.М. Діяльність Державного центру УНР в екзилі 1920–1992 рр. : автореф. дис. ... д.і.н. : 07.00.01 – історія України ; ПУ НАНУ. Київ, 2021. 37 с.

Vyhovskyi M.Yu. THE FIGURES OF «FORMER» UKRAINIAN PARTIES IN THE STATE INSTITUTIONS OF UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN 1920-1930'S: THE PRICE OF POLITICAL CHOICE

The article highlights historiographical assessments of the cooperation of Ukrainian parties' leaders with the Soviet authorities, i.e. with recent political opponents and enemies. It is indicated the quantitative and personal list of «former» members in educational, party and state authorities. Two crucial stages of the beginning of their cooperation are highlighted: March 1920 and March 1924. The elimination of the party of Ukrainian «Borotbists» and the return of the politician and scientist M. Hrushevsky to Ukraine meant defeat in the confrontation with the Bolsheviks. This circumstance was noticed by the Ukrainian political emigrants (V. Vynnychenko, E. Chykalenko, V. Lypynsky) and also academician S. Yefremov. Former UNR politicians came back to Ukraine to work in Soviet institutions, but not to spread the ideas of Ukrainian national statehood. The main field of struggle was Ukrainization. The hopes were reposed on it, but it turned out to be an ideological project of Bolsheviks. It is noted that in 1918-1921 the military-political occupation of Ukraine by Bolshevik Russia took place. The final establishment of Soviet power in Ukraine meant the elimination of the political, educational, humanitarian, and cooperative institutions of the UNR. Ukrainian parties lost influence on socio-political processes. An active and leading part of their members became the members of the CP(B)U and started to work in the state authorities of Soviet Ukraine. The political choice became dramatic and tragic for them.

Key words: *historiography, «former» Ukrainian parties, Borotbists, Esers (SRs), Bolsheviks, Ukraine, Soviet government, USSR (Ukrainian Soviet Socialist Republic), Ukrainian National Republic, Central Council of Ukraine, M. Hrushevsky, V. Vynnychenko, party and Soviet elite (nomenclature), political emigration, Ukrainization, «national bias».*

УДК 398.3

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.6>**Войтович Н.М.**

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Бричка Б.Б.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Гримак О.Я.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

ЖЕБРАЦТВО ЯК ДЕВІАЦІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано тене́зу та зміни у ставленні до жебрацтва від первісних часів до сучасності; детально охарактеризовано типологію жебраків, тобто поділ їх на три групи; описано причини жебракування у сучасній Україні. Методологія дослідження – системний підхід до вивчення жебрацтва з використанням загальнонаукових методів, передусім опитування, систематизації, типологізації та узагальнення. Наукова новизна розвідки – це аналіз явища жебрацтва з поєднанням як уже опублікованого історичного матеріалу, так і нових емпіричних даних, зібраних на основі розроблених авторами анкет для жебраків та інших категорій населення. У сучасній Україні жебрацтво як соціальне явище є доволі масовим. У засобах масової інформації найбільша увага прикута до професійного жебрацтва. Респонденти відзначають, що жебраки просять на вулиці, у міському та приміському транспорті, біля церков, в інших публічних місцях. Загалом історичний досвід свідчить, що чинниками поширення жебрацтва як соціального масового явища можуть бути: наявність позитивного сприйняття суспільством образу жебрака; толерантне ставлення до жебракування як способу життя; існування в суспільстві достатнього прошарку бідних громадян, які постійно поповнюють лави жебраків; наявність соціальних ризиків, які можуть позбавити людину всіх засобів існування; наявність реальної можливості забезпечувати своє існування збиранням милостині; відносна привабливість жебракування в економічному аспекті як альтернативи трудової діяльності та можливості забезпечити за допомогою жебракування прийнятний рівень життя; слабка державна соціальна політика в галузі профілактики жебрацтва.

Ключові слова: жебраки, жебрацтво, милостиня, соціальна девіація.

Постановка проблеми. Проблема існування різних категорій людей, які виділялися з-поміж інших девіантною поведінкою та не вписувалися у соціальні рамки людського буття, залишатиметься актуальною, мабуть, завжди. Актуалізація цього питання не втратила ваги й сьогодні. Значний інтерес становлять аналіз причин цього явища, типологія жебраків, сучасне ставлення до категорії маргіналів, пропозиції щодо обмеження або подолання даної соціальної патології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему жебрацтва порушувала значна кількість дослідників, серед яких – етнографи, історики, юристи. Так, загальних аспектів теми торкалися Д. Дриль у книзі «Бродяжество и нищенство и меры борьбы с ними», етнограф С. Максимов у праці «Бродячая Русь». Більшість із них аналізувала причини, які примушували

людей просити милостиню, розробляла класифікації жебраків, вивчала особливості побуту, пропонувала засоби боротьби із цим явищем [11]. На актуальність розгортання студій цієї верстви суспільства вказувала ще в першій половині ХХ ст. українська дослідниця К. Грушевська, вважаючи жебраків речниками потойбічних сил, «маною» громади [6, с. 10].

Історик І. Прижов, автор праці «Нищие на святой Руси. Материалы общественного и народного быта в России», зазначав, що жебрацтво – це продукт середньовіччя, вказував на суперечливий характер милостині, оскільки в її основі лежало не людинолюбство та співчуття до стражденного, а бажання врятувати власну душу [10, с. 14]. Зазначений автор також указував на негативний бік милостині: «Ми знаємо, що будь-яка допомога жебракам, якщо вона не має соціального

братського характеру, тільки плодить жебраків і з жебраками принижує все суспільство, виробляє найбільш потворні явища в житті» [10, с. 19].

Постановка завдання. Мета статті – простежити генезу та зміни у ставленні до жебрацтва від первісних часів до сьогодення; на основі розроблених анкет та опитування як населення, так і самих жебраків показати причини жебрацтва в сучасній Україні; виявити, чи змінилося ставлення людей до прохачів та їхнього способу життя тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд генези жебрацтва необхідно почати з первісних часів, де практикувалася соціальна допомога як система підтримки не здатних до самозабезпечення людей. Ця допомога ґрунтувалася в першу чергу на кровному спорідненні, традиціях взаємодопомоги й релігійних уявленнях. Суспільний розвиток сприяв тому, що в деяких людей залишалися продукти, які вони не могли реалізувати через нерозвиненість товарних відносин, тому влаштовували свята, бенкети й роздавали подарунки одноплемінникам, особливо під час свят, ритуальних обрядів, зокрема вшанування предків [4, с. 159].

Як масове явище жебрацтво виникає у класовому суспільстві. В античній Греції, зокрема, до злидарів проявляли співчуття, давали милостиню, іноді одяг та взуття. Виявом гостинності стало створення готелів для приїжджих; усіх громадян, покалічених на війні, утримували за рахунок держави. В епоху Римської імперії бідне вільне населення отримувало безкоштовний хліб, масло і м'ясо, сіль, одяг тощо [4, с. 161].

У період Середньовіччя ставлення суспільства до жебраків залежало від християнських догматів і заповідей про любов до ближнього та милосердя до нужденних. Спосіб життя прохачів трактувався тоді в духовному контексті як божественний промисел. Отож можна сказати, що тогочасне жебрацтво було необхідною нормою, яка, наче лакмусовий папірець, визначала рівень людської доброти та милосердя [5, с. 464].

Саме в середньовічну епоху сформувалися основні типи жебрацтва. До першої категорії належали люди, які певний час були змушені жебракувати у зв'язку з важкою життєвою ситуацією (втрата землі, роботи, майна, ті, хто постраждав від стихійних лих, неврожаїв, пожеж). До другої групи входили непрацездатні громадяни, які не одержали з якоїсь причини відповідну підтримку в рамках родини, громади або парафії. Серед них нерідко були люди психічно хворі, схильні до бродяжництва, безпритульні діти. Третя група – це

професійні жебраки, для яких збирання милостині було трудовою діяльністю. Це був спосіб їхнього життя, що передбачав конкуренцію, розподіл території для діяльності, дохідних місць, професійні таємниці, традиції, династії, школи підготовки, корпоративні об'єднання. На думку В. Шаріна, професійними жебраками ставали також особи асоціальної поведінки: п'яниці, злочинці й інші ізгої, які становили «соціальне дно» суспільства [13, с. 120–121].

Подібними до середньовічних були та частково такими залишаються стереотипні уявлення щодо жебраків в українському традиційному суспільстві, що є сферою наукових зацікавлень етнографів. Зокрема, народна свідомість розрізняла декілька видів маргіналів-прохачів: каліки, діти народжені із зовнішніми вадами, сліпці, старці, бідні, погорільці, п'яниці. До найвищого розряду належали саме сліпці чи каліки. Дослідники-етнологи привертають увагу до такого явища, як дитяче жебрацтво, навмисне калічення для цього дітей. У деяких селах існували так звані «жебрацькі гнізда», тобто поселення, населення яких переважно займалося жебракуванням [8, с. 82].

За народними уявленнями, деякі категорії жебраків прирівнювалися навіть до типових представників потойбічного світу, адже мовчазність та сліпота безпосередньо пов'язували їх зі світом мертвих [12, с. 102]. У давнину будь-яка людина, народжена сліпою, німою, калікою, переходила під безпосередню опіку богів, тобто ставала «убогою».

Соціальних девіацій українська сільська громада намагалася всілякими методами, пересторогами, табу й магічними приписами не допустити, позаяк дане явище було досить поширеним. Проте ставлення суспільства до жебракування, як свідчать українські етнографічні матеріали, не було однозначним. З одного боку, це сприймалося негативно, вороже та викликало підозру. З іншого – убогим допомагали, а безрідним та самотнім притулок надавала громада, потерпілим від стихійних лих опікувалася Церква.

Давні слов'яни вірили, що жебрак, якого не прийняли за всіма етикетними нормами, може спричинити відповідні збитки господарству та «забрати» за собою худобу [1, с. 533], тому господар намагався завжди якнайкраще прийняти такого гостя, сподіваючись шляхом символічного договору з вищими силами, уособленням яких є жебрак, забезпечити своє майбутнє. Мабуть, тому символічною є роль прохача у поминальних риту-

алах. У західних слов'ян, зокрема чехів, побутовували такий звичай: усі, хто проводжав тіло померлого, після похорону купалися в парній купелі (у так званій задушній лазні); купання в такій лазні оплачували також для жебраків [3, с. 26]. На теренах Полісся існували аналогічні вірування. Особливо високо цінували тут поминки, на які раптово прийшов звичайний перехожий, тобто чужий, адже годування чужого, бідного вважалося ритуальною дією, що означала символічний обмін: що ти віддав чужому/бідному на «цьому» світі, те й отримаєш на «тому» [2, с. 316].

Із XIX ст. у Європі запроваджується політика профілактики жебрацтва як соціального явища. Відбувається відмова від силових методів впливу, у тому числі кримінального переслідування й примусової праці. Соціальну політику європейських держав у XX ст. зосереджують на формуванні соціально-економічних умов запобігання крайній бідності, жебрацтву, на його профілактиці [4, с. 163].

Чинне українське законодавство не забороняє дорослим особам жебракувати, тому їх не можна за це притягнути до відповідальності. Зате передбачено кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у жебракування. За це карають позбавленням волі від трьох до десяти років [7]. Щоправда, довести провину злочинців і притягнути їх до кримінальної відповідальності досить складно. Зазвичай діти не хочуть свідчити проти батьків або родичів. Такими були історичні причини й генеза жебрацтва, категорії прохачів.

Для того щоб визначити причини жебракування у сучасній Україні, показати ставлення людей до прохачів, способу їхнього життя та харчування, автори розробили анкети та провели опитування як серед жебраків, так і серед інших груп населення. Для забезпечення репрезентативності використано дані Головного управління статистики у Львівській області щодо структури населення станом на 2020 р. за віком, статтю та місцевістю проживання [9]. Загалом опитано 500 осіб, а структура вибірки відповідає структурі населення Львівської області за вказаними вище трьома критеріями (табл. 1).

Для визначення думки населення щодо причин жебрацтва в анкеті було сформульовано питання: «Що, на вашу думку, змушує людей жебракувати?» з такими варіантами відповідей: втрата роботи, неможливість працевлаштування на іншу роботу; втрата житла; втрата сім'ї; важка хвороба/інвалідність; примус до жебракування; неспроможність забезпечити себе іншим способом; це спосіб життя, звичка. Розподіл відповідей опитаних відображено на рис. 1.

Як видно з рис. 1, 94 особи, або 18,8 % опитаних, вважають, що основною причиною жебрацтва є неможливість прохачів працевлаштуватися. Натомість 109 осіб, або 21,8 %, стверджують, що жебрацтво є способом життя прохачів, від якого вони не можуть чи не хочуть відмовитися. Очевидно, частина респондентів трактує жебрацтво як спосіб життя і/або заробітку прохачів, що може формувати негативне ставлення до цього явища загалом.

Таблиця 1

Структура населення Львівської області станом на 2020 р.

	Міська та сільська місцевості			міська місцевість			сільська місцевість		
	Обидві статі	чоловіки	жінки	Обидві статі	чоловіки	жінки	Обидві статі	чоловіки	жінки
Львівська область									
до 20 років	21 %	11 %	10 %	12 %	6 %	6 %	9 %	4 %	4 %
20-29	13 %	7 %	6 %	8 %	4 %	4 %	5 %	3 %	3 %
30-39	17 %	9 %	8 %	11 %	5 %	5 %	6 %	3 %	3 %
40-49	14 %	7 %	7 %	9 %	4 %	4 %	5 %	3 %	3 %
50-59	14 %	6 %	7 %	8 %	4 %	5 %	5 %	3 %	3 %
60-69	12 %	5 %	7 %	7 %	3 %	4 %	4 %	2 %	2 %
більше 70	10 %	3 %	7 %	6 %	2 %	4 %	4 %	1 %	3 %
Всього	100 %	47 %	53 %	61 %	28 %	32 %	39 %	19 %	20 %

Джерело: розраховано авторами на основі [9]

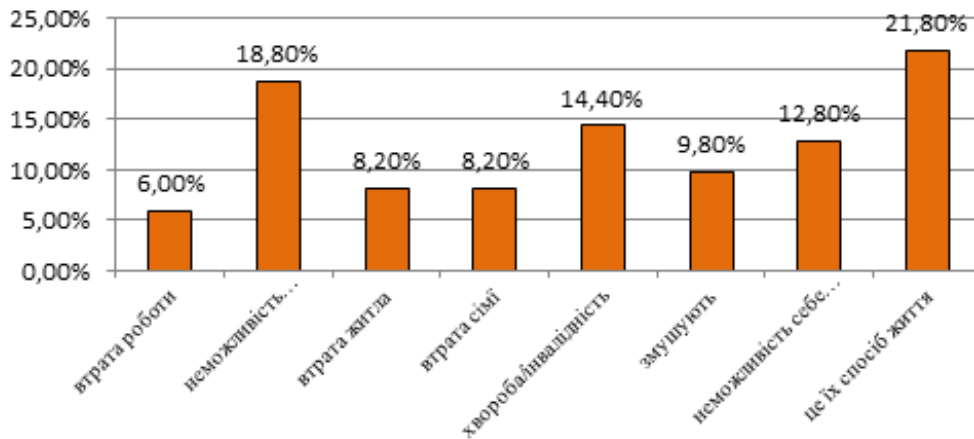

Рис. 1. Розподіл відповідей опитаних щодо причин жебрацтва

Відповіді опитаних прохачів підтверджують думку про те, що неможливість працевлаштування є однією з головних причин їхнього способу життя. Такий варіант вибрали 10 жебраків, або 20% опитаних. Водночас якщо найпопулярнішою відповіддю пересічних людей було жебрацтво як спосіб життя, то 17 прохачів, або 34% опитаних, указали на хворобу або інвалідність як причину, що змушує їх просити милостиню.

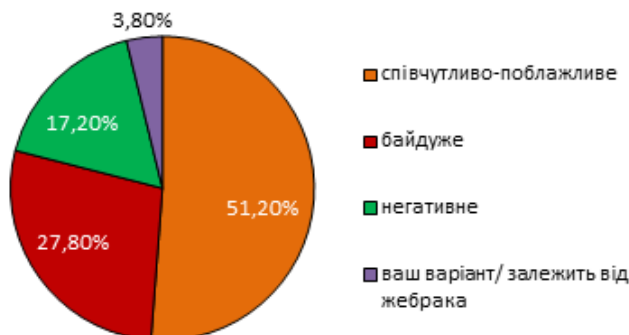

Рис. 2. Розподіл відповідей опитаних щодо ставлення до прохачів

Відповідно до рис. 2, 256 осіб, або 51,2%, визначили своє ставлення до жебраків як співчутливо-поблажливе. Натомість 139 осіб, або 27,8% опитаних, ставляться до них байдуже. Негативне ставлення до жебраків зафіксоване у 86 осіб, або 17,2% опитаних. Отже, більшість респондентів ставиться до жебраків співчутливо.

Натомість 20 прохачів з 50-ти опитаних, або 40%, назвали ставлення людей до себе як байдуже. Ще 40% вважають, що ставлення до них є негативним. Лише 10% від опитаних прохачів переконані, що люди ставляться до них співчутливо. Такий розподіл відповідей жебраків дещо

дисонує з відповідями опитаних людей. Мабуть, частина респондентів співчутливо ставиться до жебрацтва як явища, що не виключає негативного ставлення до окремих прохачів. Цікаво, що 26% опитаних жебраків ствердно відповіли на запитання, чи застосовували до них фізичну силу.

На рис. 3 зображено розподіл відповідей опитаних щодо частоти допомоги прохачам. Незважаючи на те що 51,2% опитаних охарактеризували своє ставлення до жебраків як співчутливо-поблажливе, 271 особа, або 54,2%, рідко допомагає прохачам. Натомість 112 осіб, або 22,4% опитаних, ніколи цього не роблять. Лише менше чверті допомагають прохачам завжди або часто. Таким чином, ставлення респондентів до прохачів не трансформується у дію допомоги їм, що може свідчити про незадовільний фінансовий стан опитаних або негативне ставлення до окремих категорій прохачів.

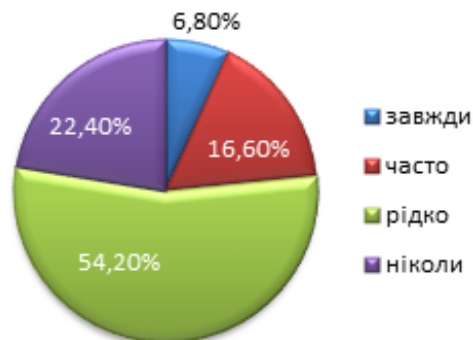

Рис. 3. Розподіл відповідей опитаних щодо частоти допомоги прохачам

Відповідаючи на питання: «У якому місці ви найчастіше зустрічаєте жебраків?», 154 особи, або 30,8% опитаних, указали, що найчастіше помічають прохачів біля релігійних храмів. 169 осіб, або

33,8% опитаних, вибрали варіант «у центрі міста/ села». Уважаємо такий розподіл цілком логічним, адже прохачі намагаються перебувати у місцях великих скупчень людей, що підвищує шанси на отримання допомоги.

Рис. 4. Розподіл відповідей опитаних прохачів щодо місця ночівлі

Як бачимо з рисунку 4, 48% від опитаних прохачів ночують удома, тоді як 52% є безхатченками.

Висновки. У сучасній Україні жебрацтво як соціальне явище є доволі масовим. Сьогодні, як і в попередні часи, існують три типи жебраків. Це, по-перше, тимчасові жебраки (люди, які змушені жебракувати у зв'язку з важкою життєвою ситуацією), по-друге, постійні жебраки-непрацевдатні і, по-третє, професійні прохачі милостині.

У засобах масової інформації найбільша увага прикута до професійного жебрацтва. Респонденти відзначають, що жебраки просять на вулиці, у міському та приміському транспорті, біля церков, в інших публічних місцях. Уважається, що найбільше грошей заробляють жінки з маленькими дітьми. Далі йдуть псевдоветерани та учасники бойових дій. У поїздах та автобусах здебільшого просять «мандрівники» (слізно розповідають, що в них вкрали всі документи та гроші, їм немає що дістатися додому тощо).

Загалом історичний досвід свідчить, що чинниками поширення жебрацтва як соціального масового явища можуть бути: наявність позитивного сприйняття суспільством образу жебрака; толерантне ставлення до жебракування як способу життя; існування в суспільстві достатнього прошарку бідних громадян, які постійно поповнюють лави жебраків; наявність у суспільстві соціальних ризиків, які можуть позбавити людину всіх засобів існування; наявність реальної можливості забезпечувати своє існування збиранням милостині; відносна привабливість жебракування в економічному аспекті як альтернатива трудової діяльності та можливості забезпечити за допомогою жебракування прийнятний рівень життя; слабка державна соціальна політика в галузі профілактики жебрацтва.

Список літератури:

1. Агапкина Т.А., Невская Л.Г. Гость. *Славянские древности* : этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва : Международные отношения, 1995. Т. 1: А–Г. С. 531–533.
2. Артюх Л. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет). *Полісся України* : матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів : ІН НАН України, 1997. Вип. 1: Київське Полісся, 1994. С. 313–318.
3. Білинський П. О уживанню парних купелів у народів славянських. Причинок до історії культури. Тернопіль, 1896. 47 с.
4. Глазунов С.В. Жебрацтво як соціальне явище в історичному вимірі. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2014. Т. 22. Вип. 24. С. 158–164.
5. Гошко Т. Жебраки у руських містах XV – першої половини XVII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2017. Вип. 17. С. 462–490.
6. Грушевська К. Прохальні обходи: кілька завважень з приводу новішої літератури. Київ, 1927. 12 с.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.11.2020).
8. Курочкін О.В. Жебрак як традиційна фігура етнокультурного ландшафту (до проблеми вивчення маргінальних груп). *Берегиня*. 2005. № 1. С. 73–84.
9. Населення та міграція. Головне управління статистики у Львівській області. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/statbank_lviv/Database/19DEMOGR/databasetree_uk.asp (дата звернення: 02.03.2021).
10. Прыжов И. Нищие на святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России. Москва, 1862. 139 с.
11. Стремецька В.О. Дослідження феномену жебрацтва в публіцистичній літературі. *Наукові праці*. 2004. Т. 37. Вип. 24. С. 89–94.
12. Цивьян Т.В. Категорія видимого/невидимого: балканские маргиналии. *Balkanica: Лингвистические исследования*. Москва : Наука, 1979. С. 201–207.
13. Шарин В.И. История социальной работы : учебное пособие. Москва : Дашков и Ко, 2010. 368 с.

Voitovych N.M., Brychka B.B., Hrymak O.Ya. BEGGING AS DEVIATION: HISTORICAL AND SOCIAL ASPECTS

Genesis and changes in attitudes towards begging from ancient times to the present days are analyzed in the article; typology of beggars is described in details, i.e their division into three groups; the causes of begging in modern Ukraine are also described. Research methodology is a systematic approach to the study of begging using general scientific methods, especially surveys, systematization, typology and generalization. The scientific novelty of research is analysis of the phenomenon of begging with a combination of both already published historical materials and new empirical data collected on the basis of questionnaires developed by the authors for beggars and other categories of the population. Conclusions. In modern Ukraine, begging as a social phenomenon is quite widespread. The media focuses on professional begging. Respondents note that beggars ask for help on the street, in urban and suburban transport, near churches, in other public places. In general, historical experience shows that the factors of the spread of begging as a social mass phenomenon can include: presence of a positive public perception of image of the beggar; tolerant attitude to begging as a way of life; existence of a sufficient stratum of poor citizens, who constantly replenish the ranks of the beggars; presence of social risks that can deprive a person of all means of subsistence; availability of a real opportunity to ensure their existence by collecting alms; relative attractiveness of begging in the economic aspect as an alternative to employment and the ability to provide an acceptable standard of living through begging; weak state social policy in the field of poverty prevention.

Key words: *beggars, begging, alms, social deviation.*

УДК 94:[271.4:323.1]323.17(477.87)«191»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.7>

Горбань Т.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТІ: «МЕМОРАНДУМ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО СВЯЩЕНИКА С. БІЛКИ» ЯК ІЛЮСТРАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ЗАКАРПАТТІ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті крізь призму аналізу етнополітичної ситуації, яка склалася на Закарпатті на початку Першої світової війни, розглядається документ під назвою «Меморандум греко-католицького священика с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті», датований серпнем 1915 р., що зберігається у Державному архіві Закарпатської області. Розкриваються витoki й особливості угорської етнонаціональної політики, що сформувалася як наслідок австро-угорської угоди 1867 р., та специфіка реалізації етнополітичної доктрини угорської влади на Закарпатті. Значна увага приділяється розгляду процесу асиміляції українців Закарпаття та наслідків мадяризації у різних сферах суспільного життя, насамперед у релігійно-церковній сфері. У цьому контексті аналізується текст «Меморандуму», зміст якого на прикладі звернення священика с. Білки до прем'єр-міністра Угорського королівства наочно показує результати асиміляторської політики Угорщини, її впливу на свідомість і поведінку закарпатських українців. Окрема увага звертається на особливості угорської етнополітики, характерні для військової доби, та їх відображення у змісті «Меморандуму». Розкриття теми дослідження здійснюється на основі залучення низки репрезентативних джерел. Під час виконання дослідження насамперед застосовувався такий основоположний принцип історичного пізнання, як неупередженість у процесі аналізу подій, процесів і явищ. Основний зміст узагальнюючих висновків і напрямів подальших досліджень із цієї проблеми полягає у тому, що наслідками складної етнополітичної ситуації на землях Закарпаття за часів його перебування під владою Угорщини стали не лише трансформації в духовно-культурній та мовно-освітній сферах українського життя, а й закладений на майбутнє потенціал міжетнічних проблем, шляхи толерантного вирішення яких маємо шукати сьогодні, особливо з урахуванням непростот ситуації, яка склалася нині в українсько-угорських стосунках через «мовне питання».

Ключові слова: Меморандум, закарпатські українці, греко-католицьке духовенство, етнополітика, асиміляція, мадяризація, угорський уряд.

Постановка проблеми. Особливості історичного розвитку Закарпаття, його етнонаціональна та конфесійна своєрідність зумовлюють той сталий науковий інтерес, який викликає цей край в українських (і не лише українських) суспільствознавців. Що є цілком закономірним, адже історично зумовлена специфіка Закарпаття впливає і на наше сьогоднішнє, що спонукає науковців знову й знову звертатися до минулого у пошуках відповідей на виклики сучасності. Саме до такої непростот сторінки в історії краю – періоду потужної асиміляції, яка зумовила особливості способу життя, ціннісних орієнтацій, ментальності українців Закарпаття на початку ХХ ст., звертається автор пропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії Закарпаття у різних її аспектах присвячено

чимало праць українських і зарубіжних науковців. Це, насамперед, тритомні «Нариси історії Закарпаття», колективна монографія «Закарпаття в етнополітичному вимірі», дослідження таких науковців, як Д. Данилюк, С. Федак, Г. Павленко, Д. Поп, І. Поп, П.-Р. Магочій, В. Шандор, А. Пекар та ін. Необхідно зазначити, що й сьогодні не втратили актуальності праці С. Папа, І. Кондратовича, творчий спадок А. Волошина. У вказаних колективних дослідженнях та працях названих авторів більшою чи меншою мірою розкриваються етнополітичні, мовно-культурні, релігійні аспекти життєдіяльності українців Закарпаття у зазначений період. Водночас актуальність і різнобічність проблеми залишають простір для подальших наукових студій, а залучення невідомих та маловідомих джерел дає змогу розкрити її нові боки.

Постановка завдання. Автор ставить перед собою завдання крізь призму аналізу етнополітичної ситуації, яка склалася на Закарпатті у переддень та на початку Першої світової війни, розглянути документ («Меморандум...»), зміст якого на прикладі звернення священника с. Білки до прем'єр-міністра Угорського королівства відображає результати асиміляторської політики Угорщини, її впливу на свідомість закарпатських українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж безпосередньо приступити до розгляду названого документу, окреслимо основні особливості етнополітичної ситуації, яка склалася на Закарпатті на початок ХХ ст. Як відомо, результатом австро-угорської угоди 1867 р. стало надання Угорщині права на здійснення самостійної внутрішньої політики, в етнополітичній царині зокрема. Щодо останньої, то особливо виразно сутність етнополітичної доктрини угорської влади викладена у словах одного з найвпливовіших угорських політиків перших десятиліть ХХ ст. А. Аппоньї, який у період 1906–1918 рр. двічі обіймав посаду міністра освіти: «...якщо мадяри є панамі-господарями, то інші раси мусять бути слугами, і поки ці відносини існують, є абсурдом говорити про рівність» [12, с. 184].

Така політика влади сформувала в угорській частині дуалістичної монархії становище, за якого рівні з мадярами права національних меншин могли бути досягнуті лише за умови їх цілковитої асиміляції. Сприятливим асиміляційним чинником, на думку П.-Р. Магочія, було те, що в Угорщині в певному розумінні було «дуже толерантне суспільство»: «Згідно із законом про національності 1871 р., кожен громадянин, байдуже, яка в нього віра чи етнічне походження, мав цілковите право стати мадяром. Якщо хтось щиросердно починав уважати себе мадяром, не було ніякої дискримінації, і тому й не дивно, що значне число русинів, сербів, хорватів, німців, а надто євреїв поробилися поважними мадярами» [5, с. 46].

Орієнтованість на дієву і послідовну політику асиміляції, спрямовану на те, щоб мадяризувати достатньо численні національні групи і тим самим «остаточно зрушити національний баланс Угорщини на користь мадярів», зазначає Магочій, пояснювалася як традиційною опозицією Будапешта до Габсбурзького уряду, так і «майже патологічним страхом» перед тим, що «мадяри становлять меншість у власній країні» і «колись пощезнуть, поглинуті своїми численнішими сусідами» [5, с. 43–44]. Відповіддю мадярського су-

спільства на цю ситуацію було створення «культу ілюзії», формування відчуття високої місії власної культури, що й мало призвести до повної мадяризації усіх виявів життя Угорського королівства [5, с. 44]. Отже, робить висновок відомий історик, прагнення брати активну участь у житті угорського суспільства спонукало до свідомої і активної асиміляції багатьох представників етнічних меншин.

Початок ХХ ст., особливо переддень та роки Першої світової війни, позначилися посиленням асиміляційних процесів. Владою створюються умови для практично повного домінування угорської мови в освітній сфері: згідно з ініційованим А. Аппоньї законом від 1907 р., для запровадження обов'язкового навчання угорською мовою у школах із неугорською мовою викладання було достатньо, аби таке бажання висловили батьки двадцяти дітей або двадцять відсотків учнів. Для українського населення Закарпаття прийняття цього закону означало, по суті, витіснення рідної мови з освіти: були закриті всі українські школи, і станом на 1915 р. на Закарпатті залишилося лише 18 змішаних угорсько-українських шкіл [1, с. 55].

У тому ж таки році було зроблено ще один рішучий крок на шляху мадяризації, який створював серйозну загрозу культурно-духовному життю українців. Уряд ініціював відмову від використання в освіті та церковному житті Закарпаття кирилиці, у якій угорська влада вбачала осередок збереження традицій слов'янської культури і, отже, перепону на шляху тотальної мадяризації. Улітку 1916 р. був виданий закон, що забороняв застосовувати кириличну абетку у світських і церковних школах та використовувати написані нею книги. Натомість упроваджувалася латинська абетка в поєднанні з мадярською фонетикою, і згідно з новою граматикою почали видавати підручники, релігійну літературу, періодику. Угорське суспільство, і зокрема угорська преса, схвально зустріли заборону кирилиці, наголошуючи на «цивілізаційному» значенні цього заходу – як, наприклад, було сказано в одній із будапештських газет: «Упровадивши мадярські букви, можна би з руського простака зробити людину, бо до цих пір він лише вегетує життям скотини» [9, с. 603].

Дедалі більше відчувалося посилення мадяризації в такій чутливій сфері суспільного життя, як релігійно-церковна. Результати етнопатристичної політики угорської влади виразно проявилися у цій царині ще у другій половині ХІХ ст. Як указує А. Пекар, Ужгородська духовна семінарія, яка в першій половині ХІХ ст. була заборолом

національного духу й культури, згодом перетворилася на розсадник денаціоналізації, і цим же шляхом пішла Пряшівська семінарія, викладачі якої «намагалися перевищити своїм мадярським патріотизмом Ужгородську». Загалом же, зазначає автор відомого дослідження з історії Церкви на Закарпатті, під кінець XIX ст. «із закарпатських семінарій зачало виходити цілком змадяршене духовенство, що встидалося своєї національності й волило себе радше називати *«мадярськими греко-католиками»* ніж *«русинами»*» [10, с. 93].

Принагідно зауважимо, що в подальшому така тенденція стосовно зміни самоназви лише посилювалася й особливо виразно проявила себе в роки Першої світової війни, коли «бути русином стало не тільки неprestижно, а й небезпечно, бо за атмосфери шовіністичної істерії і офіційної русофобії власті у кожному національно свідомому русині бачили потенційного русинського шпигуна», що спонукало частину священнослужителів звертатися до угорського уряду з проханням вилучити з офіційних документів поняття «русин», «русинський» [11, с. 10].

Не можемо не вдатися до ще одного промовистого прикладу такого роду наслідків тотальної мадяризації. Говорячи про посилення асиміляторської політики угорської влади в роки війни і відсутність протестів із боку русинів, навіть національно свідомих народовців, П.-Р. Магочій наводить зразок «вияву безмежної любові до батьківщини» та «вірності Угорщині». Йдеться про досить відому петицію до уряду, складену навесні 1915 р. священниками Нижньоверецького округу Березького комітату. У петиції представники духовенства «пропонували і вимагали», «щоб остаточно вийшли з ужитку старі назви «русин» і «малорос» і нас називали угорцями або католиками східного обряду, отже, щоб ми, таким чином, були вільні від страшних і ганебних звинувачень в «антипатріотизмі»» [5, с. 48]. Також проугорськи налаштовані священнослужителі висловлювали переконання, що після заборони назви «рутен» «незабаром у Карпатах руське слово буде таким рідким явищем, як і біла ворона» [8, с. 376].

Серед заходів, упроваджуваних у руслі політики мадяризації греко-католицької церкви на Закарпатті та спрямованих на витіснення зі свідомості карпатоукраїнців їхньої слов'янської ідентичності назвемо заборону називати руськими церковні обряди, вилучення з релігійних календарів свят, які мали «слов'янсько-народну прикрасу», зокрема свята Кирила і Мефодія та Покрови Пресвятої Богородиці, і наказ запровадити нато-

мість свята, що вшановували мадярських святих. У 1910 р. греко-католицькі єпархії отримали розпорядження, згідно з яким мали перейти з юліанського на григоріанський календар. Це рішення, переконаний дослідник історії Закарпаття С. Пап, могло викликати помітне невдоволення в населення, «тому обіжник єпископа Антонія Папа (правильно – Антоній Папп, єпископ Мукачівської єпархії у 1912–1924 рр. – Т.Г.) священники боялися переріхувати в церкві, щоб не викликати обурення». Наводить автор і такий цікавий факт: до тих пір «всі обіжники з єпископської канцелярії писалися мадярською мовою, а цей, про зміну календаря, було видано по-руськи» [9, с. 600].

Хоча перехід на новий календар передбачалося здійснювати поступово, потрібно зазначити, що влада вдавалася до допомоги силових структур для забезпечення дотримання нових порядків у церковному житті. «...мадярська жандармерія дуже стежила за тим, щоб ці свята не відзначалися», – пише С. Пап [9, с. 600], пояснюючи причину того, що деякі священники зачиняли церкви у ті дні, на які припадали свята за юліанським календарем. Утім, у справі мадяризації закарпатських єпархій вистачало і добровільних помічників. Із цією метою під патронатом влади створювалися товариства і організації відповідного спрямування на зразок заснованого 1898 р. в Будапешті «Краєвого комітету греко-католиків мадярів», який, зокрема, завзято виступав за вилучення із церковного календаря свят слов'янських святих та переведення богослужіння на угорську мову. Із початком війни діяльність Комітету ще більше активізувалася, проявляючись насамперед у гоніннях на юліанський календар та кириличну абетку. Ці останні, на думку діячів Комітету, підтримували на Закарпатті «протидержавний дух» і «українство», що у воєнний час могло довести «до державної зради» [10, с. 101].

Отже, розглянувши в загальних рисах витоки та особливості угорської етнонаціональної політики, і зокрема етнополітичну ситуацію на Закарпатті на початку XX ст., яка в одному з історичних досліджень охарактеризована так: «нищити русинів зробилося немов патріотичним обов'язком мадярським» [8, с. 354], перейдемо до аналізу вказаного у заголовку статті документа, повна назва якого – «Меморандум греко-католицького священника с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті». Як уже було зазначено, цей документ, датований серпнем 1915 р., є яскравою ілюстрацією наслідків етнополітики, проваджуваної угорською владою у другій

половині XIX – на початку XX ст., результатів асиміляції українського населення Закарпаття й особливо наполегливої і послідовної мадяризації греко-католицької церкви.

У «Меморандумі» його автор, священник Олодар Романець, представник того «цілком змадяреного духовенства», про яке говорив А. Пекар, звертається до голови угорського уряду (при цьому, демонструючи вірнопідданську позицію щодо влади, вдається до неабияких біблійних порівнянь на адресу останнього, порівнюючи його з Мойсеєм і проголошуючи, що голова уряду має вести угорський та русинський народи разом, як Мойсей ізраїльтян). Насамперед О. Романець намагається запевнити угорського високопосадовця у цілковитій лояльності та «чистоті помислів» закарпатських русинів і їхньому цілковитому сприйнятті Угорщини як своєї батьківщини, щодо якої вони мають «відповідні обов'язки». Але особливий наголос у документі зроблений на пошуку «ворогів, які підривають довіру уряду до русинів». Також висловлюється серйозна збентеженість автора поширенням «хибної думки», яка полягає у тому, що нібито угорські русини ставляться із симпатією до великоросів та галицьких русинів [6, арк. 4].

Прагнучи переконати угорський уряд у помилковості цього твердження, О. Романець викладає власну думку щодо причин, які призвели до його поширення. Насамперед, уважає він, це «збіг національності та віросповідання», внаслідок цього «виникла помилкова думка, що рутени (русини) – частина руського (російського) народу». Цей збіг «вороги завжди використовували у негативному плані», тобто наголошували на відмінності у віросповіданні та мові між русинами й угорцями [6, арк. 4, 7]. Ще одну причину «помилки» автор «Меморандуму» вбачає у «ворожій діяльності» як росіян, які направляють своїх місіонерів на Закарпаття, аби завоювати симпатії місцевих русинів, так і галицьких русинів – «зрадників, які проводять свою лінію» і «намагаються прихилити на русофільський бік керівників угорських русинів» [6, арк. 6, 8].

Звертає на себе увагу той факт, що, намагаючись захистити «угорських русинів» від підозр у москвофільстві, О. Романець звинувачує у «ворожих впливах» не тільки росіян, тобто противників «по той бік фронту», а й «галицьких русинів» – таких же, як і закарпатці, підданих Австро-Угорської імперії. Така позиція священнослужителя – не лише чергове свідчення потужної асиміляторської політики Угорщини,

а й наочний показник ступеня відокремленості закарпатських українців від українців не тільки Наддніпрянщини, а й Галичини. Принагідно не можемо не пригадати влучну характеристику цієї ситуації, що її висловив М. Драгоманов, зазначивши свого часу, що Угорська Русь духовно відрізана навіть від Галичини більше, ніж Австралія від Європи. Дійсно, боячись небажаного впливу з боку інших регіонів імперії, насамперед Галичини, українське населення якої дедалі активніше розгортало рух за національну емансипацію, Будапешт політично, економічно й адміністративно ізолював Закарпаття від Галичини і Буковини, значною мірою паралізував культурні зв'язки між ними [4, с. 193, 195]. Наведемо ще один невеликий, але показовий приклад, який свідчить про сприйняття українським населенням Закарпаття галичан більше як іноземців, аніж як співвітчизників. Так, стаття про біженців із Галичини, які втікали на Закарпаття від російської окупації, надрукована у січні 1915 р. в популярному виданні «Неделя» («поучительно-господарска газета для угро-русского народа»), мала вельми промовисту назву – «Чужинці» [7].

Повертаючись до «Меморандуму», зупинимося ще на такому цікавому моменті, який висвітлює не лише патріотичні поривання, а й цілком узгоджуваний із ними прагматизм автора документу. О. Романець говорить про активізацію «панславистичних впливів» і не завжди успішне протистояння цим впливам із боку «керівників русинського народу» – священників і вчителів, про що свідчили «випадки зради», яких «не було в минулому» [6, арк. 8]. Пропонуючи заходи, які попереджали б такі випадки та посилювали патріотичні настрої населення, автор «Меморандуму» неодноразово упродовж усього звернення намагається схилити угорського прем'єр-міністра до думки щодо доцільності і бажаності «матеріально заохочувати тих людей, які ... не піддалися агітації з ворожого боку», насамперед учителів та священників [6, арк. 11], очевидно, вважаючи, що патріотизм «керівників русинського народу» буде міцнішим, якщо його підтримають цілком матеріальні аргументи.

Зауважимо, що такий практичний підхід видається цілком закономірним хоча б з урахуванням того, що діти привчалися до нього зі шкільних років. Маємо на увазі особливості дотримання закону 1879 р., за яким угорська мова ставала обов'язковою в усіх неугорських школах. Згідно з його вимогами, вчителі карали учнів, які розмовляли рідною мовою під час перерв між уроками і

поза школою. Натомість тих, «хто зовсім переставав говорити по-руськи, нагороджували і ставили за приклад поведінки для інших дітей» [2, с. 298], таким чином змалечку формуючи у дітей як острах перед покаранням, так і очікування винагороди за «правильну поведінку».

Завершуючи розгляд «Меморандуму греко-католицького священика с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті», зупинимось ще на одному фрагменті цього документа, а саме на тому, який демонструє ставлення автора до запровадження латинської абетки замість кирилиці. Закономірно, що, як і решта мадяризованих священнослужителів, О. Романець вітав такий напрям дій уряду. У своєму зверненні, привертаючи особливу увагу голови уряду до необхідності якнайскоріше забезпечити греко-католицькі парафії новою релігійною літературою, він наголошує, з одного боку, на доцільності друкування її не кириличним, а латинським шрифтом, аби «народ звикав» до останнього, з іншого – пропонує подбати про те, щоб створити максимальні перешкоди для доступу до народу літератури, надрукованої кирилицею. Вагоме значення проведення політики латинізації, на переконання автора «Меморандуму», полягало ще й у тому, що вона зробить менш доступною для русинського народу літературу з Галичини [6, арк. 11–12] – цього, на думку О. Романця, вогнища «ворожих впливів».

Таким чином, на прикладі проаналізованого документу бачимо ще одне підтвердження успішності здійснюваної угорською владою політики окремішності українців-русинів, яка мала спри-

яти досягненню стратегічної мети, а саме створенню «єдиної угорської нації». З офіційної позиції, пропагованої, зокрема, засобами масової інформації, проголошувалося, що українцями є населення Галичини, Буковини та «південної частини російського низу», і що мадяр «ніколи не зараховує сюди тих греко-католицьких угорських громадян, що живуть у північно-східних комітатах, і що він ніколи не ідентифікує їх з українцями, отже, виключає їх зовсім із поняття «українці» [3, с. 48–49]. Зрештою, відчуття власної відрубності по відношенню до решти українського народу, яке наполегливо і послідовно впроваджувалося у свідомість українців Закарпаття, формувало в останніх байдужість, відчуженість, а часом, як показує документ, навіть ворожість у ставленні до українців «по той бік Карпат», і в умовах повного політичного домінування угорців вело в результаті до втрати тієї ж таки окремішності та мадяризації.

Висновки. Визначаючи основний зміст узагальнюючих висновків та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі, зазначимо, що наслідками етнополітичних процесів, які відбувалися на Закарпатті в період його перебування під владою Угорщини, особливо за часів Австро-Угорської імперії, стали не лише трансформації в духовно-культурній, мовно-освітній тощо сферах життя українців Закарпаття, а й закладений на майбутнє потенціал міжетнічних проблем, шляхи толерантного вирішення яких маємо шукати сьогодні, особливо з урахуванням непростого ситуації, яка склалася нині в українсько-угорських стосунках через «мовне питання».

Список літератури:

1. Аппоньї Альберт. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 1 / гол. ред. В. Кубійович. Париж ; Нью-Йорк, 1955. 400 с.
2. Буцевицький В. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Закарпаття. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра ; Генеза, 1996. С. 297–298.
3. Дорошенко Д. Угорська Україна. Ужгород : Срібна земля, 1992. 59 с.
4. Закарпаття в етнополітичному вимірі : монографія / редкол.: Ю. Левенець (голова) та ін. Київ : ІІІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 682 с.
5. Магочій П.-Р. Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. 295 с.
6. Меморандум греко-католицького священика с. Білки про врегулювання національних і релігійних питань на Закарпатті / Державний архів Закарпатської області. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 738. Арк. 1–12.
7. Неделя. 1915. № 6. 7/25 януар.
8. Нариси історії Закарпаття / відп. ред. І.М. Гранчак. Ужгород, 1993. Т. 1. 436 с.
9. Пап С. Історія Закарпаття : в 4-х т. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. Т. 3. 648 с.
10. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття ; вид. 2-е. Рим–Львів, 1997. Т. 1 : Єрархічне оформлення. 241 с.
11. Поп І. Homo Totalitaricus? Історія Закарпаття: критичні роздуми. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 4–23.
12. Шандор В. Закарпаття, історично-правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк, 1992. 292 с.

Horban T.Yu. HISTORY IN THE DOCUMENT: “MEMORANDUM OF A GREEK CATHOLIC PRIEST OF THE VILLAGE OF BILKY” AS AN ILLUSTRATION OF THE ETHNO-POLITICAL SITUATION IN TRANSCARPATHIA AT THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Through the prism of the analysis of the ethno-political situation that developed in Transcarpathia at the beginning of the First World War, the article considers the document entitled “Memorandum of a Greek Catholic Priest of the village of Bilky on the Settlement of National and Religious Issues in Transcarpathia” dated August 1915 that is stored in the State Archives of the Transcarpathian Oblast. The origins and peculiarities of the Hungarian ethno-national policy that was formed as a consequence of the Austro-Hungarian agreement of 1867, and the specifics of the implementation of the ethno-political doctrine of the Hungarian government in Transcarpathia are revealed. Considerable attention is paid to the process of assimilation of Ukrainians in Transcarpathia and the consequences of Madarization in various spheres of public life, especially in the religious and ecclesiastical sphere. In this context, the text of the Memorandum is analyzed, the content of it, on the example of the address of the priest of the village of Bilky to the Prime Minister of the Kingdom of Hungary, clearly shows the results of the assimilation policy of Hungary, its impact on the consciousness and behavior of Transcarpathian Ukrainians. Particular attention is paid to the peculiarities of Hungarian ethnopolitics, characteristic of the war era, and their reflection in the content of the Memorandum. Disclosure of the research topic is based on the involvement of a number of representative sources. In carrying out the study, first of all, such fundamental principle of historical knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena was used. The main content of generalizing conclusions and directions of further research on this problem is that the consequences of the difficult ethnopolitical situation in Transcarpathia during its staying under Hungary were not only transformations in the spiritual, cultural and linguistic and educational sphere of Ukrainian life, but also laid for the future potential of interethnic problems, the ways of tolerant solution, for which we are looking today, especially taking into account the difficult situation that has developed today in Ukrainian-Hungarian relations due to the “language issue”.

Key words: Memorandum, Transcarpathian Ukrainians, Greek Catholic clergy, ethnopolitics, assimilation, Madarization, Hungarian government.

Драмарецький Б.Б.Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

ДЕМОГРАФІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджено вплив державної політики на формування міського населення регіонів України в першій половині 1920-х рр. Головну увагу приділено аналізу статистичних даних та адміністративно-територіальним реформам. Відмічено суттєве скорочення міського населення у 1920 р. унаслідок революційних подій, більшовицької інтервенції та повного розвалу економіки, що спричинила політика воєнного комунізму. Але, починаючи з 1921 року, відбувається збільшення чисельності пролетаріату в промислово-розвинених регіонах. Разом з тим, урбанізаційні процеси в УРСР проходили інакше, ніж у демократичних країнах, адже голод 1921–1923 рр. призвів до збільшення смертності та скорочення населення. Радянська влада не збиралася підвищувати якість життя, рівень доходів або створювати комфортне для існування міське середовище. З одного боку, проголошення НЕПу, певна лібералізація та проведення адміністративно-командних заходів, спрямованих на покращення житлових і побутових умов пролетаріату, сприяли відновленню міського життя, а з іншого – впровадження голоду. Тому, демографічні зміни обумовлювалися міграцією переважно селян, які рятувалися від голоду, та переселенням людей із віддалених районів Росії. Проаналізовано також ідеологічний вплив на розвиток міст, адже саме на Півдні (у Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі), які вважалися житницею України і де були сконцентровані найбільш розвинені приватновласницькі відносини, пов'язані з виробництвом продукції сільського господарства, а також в Одесі (найбільшому місті морської торгівлі) відбулося скорочення населення. Навпаки, чисельність населення індустріальних міст Центральної та Східної України збільшувалося; міста цих регіонів ставали основою під час формування соціалістичного суспільства та зміни статусу міського мешканця, його пролетаризації.

Ключові слова: міське населення, політика, голод, статистика, демографія, зміни, Україна.

Постановка проблеми. Політичні, економічні та соціальні процеси першої половини 1920-х рр. свідчать про стрімку демографічну зміну якісного та кількісного складу населення міст України через втручання більшовицької влади з метою створення «зручного» для неї суспільства. Тож актуальним для розуміння сучасної структури міського населення України є дослідження впливу державної політики на формування міст, адже саме в містах концентрувався основний інтелектуальний, культурний та економічний потенціал.

Радянська влада, незважаючи на проголошені гасла, зовсім не збиралася реалізовувати економічні, культурні, побутові, навчальні та інші потреби особистості; підвищувати якість життя, рівень доходів; створювати якісне міське середовище чи формувати громадянське демократичне суспільство. Натомість створювалося саме «зручне» суспільство: позбавлене індивідуальності, невимогливе в побуті, таке, що споживає продукцію на рівні фізичного виживання, а голо-

вне – готове підкорюватися і віддано працювати, виконуючи зобов'язання, поставлені партійними вождями.

Хоча перепис 1923-го року зафіксував відновлення демографічного складу міського населення порівняно з 1920 роком, однак його поповнення проходило інакше, ніж у демократичних країнах. Двозначність ситуації полягала в тому, що, з одного боку, прийняття НЕПу створювало умови для економічного розвитку, стимулювало підприємницьку ініціативу, відбувалася також певна лібералізація суспільного життя, а з іншого – збільшення чисельності міського населення здійснювалося за рахунок селян, що рятувалися від штучного голоду 1921–1923 років, а також за рахунок переселення людей із віддалених районів Росії, розширення території міст за рахунок прилеглих сіл, мешканці яких втратили зв'язок із сільським господарством. У цей час була прийнята низка законів щодо надання пільг пролетаріатові, що поставило його у вигідніше становище порів-

няно з іншими групами населення та призвело до свідомого культивування і розпалювання ненависті люмпенів до економічної і національної еліт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням демографічного аналізу населення присвячена значна кількість досліджень. Перші публікації вийшли друком відразу після демографічних переписів. Важливими напрацюваннями цього періоду є роботи А. Хоменка, Ю. Корчака-Чепурківського та С. Сулькевича [39; 22; 32], присвячені адміністративним змінам в СРСР, аналізу національного складу, порівнянню території та населення України з іншими європейськими країнами, умов і темпів зростання населення. Очевидно, що основна увага приділялася джерелам формування пролетаріату в УРСР, а першочерговим завданням радянської демографії було «відшукати тенденції розвитку соціального колективу і, використавши здобутий досвід, спробувати накреслити шляхи майбутнього зросту й поступу» [39, с. 5]. Наголосимо, що більшість публікацій того часу повинні були довести прогресивність соціалістичного будівництва та піднести значення його нового головного мешканця – пролетаря.

Після утвердження тоталітарного режиму поступово припиняються розробки з демографічної проблематики. Зокрема, В. Овчаренко відмічає відсутність статистичних даних пізніше 1926 року через те, що їхня публікація не служила цілям партії. Усі матеріали Центрального Статистичного Управління України стають державною таємницею, а ті, що час від часу публікувалися, подавалися в упередженій формі [28]. Особливо це стосувалося «другого за рахунком Всесоюзного перепису населення 1937 року. Незабаром після підведення підсумків його результати були оголошені дефектними, жодна цифра не побачила світ, а більшість організаторів перепису була піддана репресіям» [18, с. 3]. Надалі визначена тематика фактично не розроблялася аж до 1970-х року. Дослідження з цієї ж тематики, що виходили в 70–80-ті роки ХХ століття, переважно стосувалися створення та функціонування системи соціального забезпечення, їхніх особливостей для певних професійних груп населення [7; 17].

У сучасній вітчизняній історіографії дослідження демографічних процесів міського населення України набуло нового поштовху. Однією з актуальних проблем для науковців стала демографічна трансформація. Зокрема, демографічною ситуацією за національною структурою та соціальним складом українських міст першої третини ХХ століття займалися Н. Земзюліна та О. Тарапон

[19; 33]. Важливою також стала розробка регіональної специфіки. Так, динаміку чисельності, регіональної концентрації етнодемографічної структури та виробничо-галузевої специфіки міського населення розглядав Д. Гринь [13; 14]. Д. Овчаренко проаналізував особливості національного складу населення окружних міст Півдня України в середині 1920-х рр. [28]. М. Алфьоров, досліджуючи зміни чисельності окремих міст Східної України за період 1926–39 рр., зазначив, що в зв'язку з індустріальним розвитком на Донбасі не тільки збільшилася чисельність міст, а й з'явилися нові [1–3]. Динаміка складу населення Поділля розглядала С. Трухманова, визначивши «наслідки втручання більшовицької влади у процеси соціального розвитку та урбанізації» [35, с. 65].

Нами відзначені також розробки сучасних демографів Інституту демографії та соціальних досліджень, оскільки найбільші втрати населення в мирний час в Україні припадають на період між Першою та Другою світовими війнами. Ці втрати викликані не природними чинниками, а наслідками здійснення керівництвом СРСР політики проти свого народу, особливо проти українців [10, с. 48; 11].

Разом з тим недостатньо висвітленим залишилося визначення причин швидких темпів урбанізації початку 1920-х років.

Мета дослідження – показати специфіку формування міського населення України в першій половині 20-х років за регіонами під впливом політичних, ідеологічних та адміністративних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічні зміни початку 20-х років ХХ століття відбувалися з різною інтенсивністю. На цей процес впливали не лише воєнні (наслідки Першої світової та громадянської воєн, національно-визвольних рухів, повстанський рух), а й політичні, соціально-економічні, міграційні, колонізаційні та інші фактори. Адже міста з їхнім державним апаратом, комунальною структурою, промисловим сектором, науковими, навчальними та культурними центрами акумулювали значні маси мігрантів.

Суттєвий вплив на розвиток міст мали й адміністративно-територіальні реформи. Визначення статусу міста як губерньського, обласного центру та перенесення столиці з Києва до Харкова спричинило нові міграційні рухи населення. Впродовж 20-х років адміністративно-територіальний устрій радянської України постійно змінювався.

Так, у період 1917–1922 рр. зберігався дорадянський устрій, щоправда в складі не 9, а 12 губерній (додалися новоутворені Кременчуцька, Одеська та Запорізька). 27 січня 1918 року був прийнятий декрет РНК РФСР, який дозволив місцевим радам змінювати межі губерній, повітів і волостей та створювати нові адміністративно-економічні одиниці. В січні 1919 року VII Всеросійський з'їзд Рад доручив ВЦВК розробити новий план адміністративно-господарського поділу. Це було пов'язано з реалізацією ГОЕРЛО, адже за його розробленням у країні необхідно було поділити все господарство на господарсько-самостійні одиниці – райони [3, с. 76]. У 1922 році відбулася реорганізація Запорізької та Кременчуцької губерній. Наступного ж року були ліквідовані всі повіти і волості, замість них утворено округи та райони. У 1925 році уряд ліквідував губернії як адміністративну одиницю і ввів триступеневий адміністративний поділ на: округ – район – сільраду, з яких утворилося 12 національних районів і 549 національних сільрад (єврейських, польських, німецьких, грецьких, татарських).

Демографічна трансформація населення міст того періоду представлена традиційними для неї ракурсами дослідження – статистичними показниками. Щоправда голод 1921–1923 рр. суттєво вплинув на статистичні показники, оскільки докладного обліку смертності та народжуваності місцевими органами не велося, а динаміка народонаселення фіксувалася приблизно й лише в містах. Незважаючи на це, маємо досить високий рівень її достовірності, оскільки владні рішення щодо фіксації громадян із метою їхнього контролю надають можливість дослідити особливості темпів росту міського населення України. Йдеться про циркуляр НКВС РФСР про включення до актових записів статистичних карток відповідно до Кодексу Законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право (1918 р.), Декрет РНК УРСР «Про організацію відділів запису актів цивільного стану» (17 лютого 1919 р.), Положення «Про місцеві статистичні установи України» (постанова РНК УРСР від 12 березня 1919 р.) та «Положення про державну статистику» (Постанова РНК УРСР від 1 червня 1919 р.), за якими створювалися губернські статистичні бюро та регламентувалася їхня робота, а також Положення «Про Центральне Статистичне Бюро УРСР» (Всеукрстатбюро) (Постанова РНК УРСР від 15 травня 1920 р.), реорганізація Центрального Статистичного Бюро УРСР у Центральне статистичне управління УРСР (Постанова РНК

України від 1 жовтня 1921 р.), Положення «Про державну статистику УРСР» (Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 3 жовтня 1924 р.) і, нарешті, ліквідація ЦСУ УРСР та його передача до економіко-статистичного сектору Держплану УРСР (Постанова РНК УРСР від 5 лютого 1930 р.).

Динаміка чисельності міського населення відображена також у Всесоюзних переписах 1920 та 1926 років, Всесоюзному міському переписі 1923 року та інших актах як більшовицької Росії і УРСР, так й СРСР (з 1922 р.). Однак перепис 1920 року охопив лише частину губерній України та був «проведений у буремний період господарської розрухи, масових епідемій паразитарних тифів і активних антибільшовицьких виступів селян, мав суттєві організаційно-методичні недоліки та прорахунки. Але після корекції його було взято за вихідну точку обчислення» [11, с. 17]. У свою чергу перепис 1923 року охоплював тільки міське населення й лише ті населені пункти, чисельність яких була не менше 500 осіб. Це не дивно, адже більшовицьке керівництво, проголосивши пролетаріат панівним класом, намаглося збільшити свою соціально базу та водночас почало готуватися до індустріалізації країни, тому необхідним був контроль за населенням.

Так, у 1923 році прийнята Постанова «Про посвідчення особи», в якій зазначалися прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання, професія, сімейний стан, наявність дітей та відомості про військову службу. Хоча отримувати таке «посвідчення особи» було не обов'язковим, оскільки громадяни могли не пред'являти паспорти та інші довідки на проживання. Однак уже 1925 року рішенням «Про прописку громадян у міських поселеннях», яке надавалося після пред'явлення будь-якого посвідчення особи (партійного або профспілкового квитка, виписки про народження тощо), вводилася реєстрація за місцем проживання.

Наголосимо, що існують суттєві розбіжності статистичних даних як загальної кількості населення України, так і чисельності городян. Збірник статистично-економічних відомостей СРСР 1924 року надає цифру 22.020.1 тис. осіб (якщо не враховувати поправки на недооблік). Однак дані перепису 1920 р. не були повними (це визнавали й тогочасні фахівці), бо тоді в Україні більшовицька влада контролювала лише частину території, в умовах продовження збройної боротьби з Директорією та чисельними повстанськими загонами. Тому сучасні науковці вважають більш вірогідною цифру 25,5 млн. осіб [27, с. 263]. Хоча невідомо,

як це співвідносилось з розміщенням шести армій загальною чисельністю 1.200 тис. бійців, переважна більшість яких була з Росії, та чи враховувалися вони як населення України (на той час формально незалежної). Натомість у складі міського населення значна частина була представлена військовими [35, с. 65].

В будь-якому разі маємо суттєве скорочення населення в 1920 р. порівняно з 1914 р. (27.801.9 тис. осіб), «крім, може, виняткових випадків, бо війни й тифи скрізь по Україні взяли свою страшну здобич» [39, с. 22, 27]. Наприклад, лише в Чернігівській та Харківській губерніях скорочення сягало більше, ніж 400 тис. – з 4.818.850 у 1914 р. до 4.389.891 у 1920 р. [30, с. 8].

Наголосимо, що внаслідок революційних подій, громадянської війни та більшовицької інтервенції у містах радянської України склалася критична ситуація. У 1920 р. виробництво промислової продукції України скоротилося майже на 90% у порівнянні з 1913 р. [21, с. 8]. Із 11 тисяч підприємств у 1921 р. працювало лише 2.552, переважно дрібних [20, с. 22]. Обсяг видобутку вугілля на Донбасі весь час скорочувався: якщо у 1916 р. було видобуто 1.751 млн. пудів вугілля, то в 1919 році – лише 338 млн. пудів [38, с. 116]. Близько 600 шахт було зруйновано і затоплено [34, с. 139]. На кінець 1919 р. виробництво чавуну та прокату загалом припинилося. Продуктивність заводів порівняно з 1911 р. становила лише 0.8%. Серед підприємств харчової промисловості працюючих було близько 8% [36, с. 38, 46]. Вантажобіг залізничного транспорту складав всього 22% від рівня 1913 р. [21, с. 8]. Тільки Південна залізниця мала 1.500 непридатних до перевезення вагонів. Продуктивність праці в промисловості порівняно з довоєнним рівнем знизилася на 22% [36, с. 7]. Тож тисячі робітників не мали змоги знайти роботу та виїжджали з міст, решта намагалася здобувати засоби до існування кустарними промислами та випадковими заробітками.

Окрім того, міста потерпали від перманентної кризи не лише транспортної системи, але й постачання питної води й палива. Якщо в період відродження національної держави ці проблеми намагалися вирішувати (так, в період Гетьманату докладали зусиль щодо врегулювання питань забезпечення населення міст усім необхідним), то зі встановленням більшовицької влади відбувся цілковита руйнація міського господарства. Загальною проблемою стала нестача будь-якого палива: «вугілля і дров немає і через їх відсутність місто занурено у темряву, ... гасу немає, для

освітлення застосовують гірське масло і свічки», а дорожняча на паливо була «страхотлива, світло одержують тільки лікарні та радянські установи» [29, с. 45–46]. Тому населення задля виживання розбирало меблі, дерев'яні будинки, щоб хоч якось обігрітися.

Таким чином, переважна більшість городян опинилася у вкрай важких умовах: фактично припинився рух міського транспорту, житлово-комунальне господарство руйнувалося, припинилося постачання електрикою, а неможливість опалювати будинки призвела до замерзання в них людей. До того ж міста переживали суттєву нестачу продовольства. Почалися навіть перебої із видачею хліба за картками. Через незабезпеченість роботою, транспортну та паливну кризу, неможливість вирішити проблеми в комунальному господарстві, а також задля порятунку від голоду тисячі робітників мігрували в село. Так, у 1920 р. питома вага селянства зросла до 78,03% від усього населення порівняно із 73,49% у 1917 р. [8, с. 55–58]. За даними ЦСУ УРСР, у 1920 році проживало 18.217.2 тис. селян [31, с. 104]. Але оскільки цей перепис не охоплював усієї території України, то була внесена поправка на недооблік, що визначила їх загальну кількість у 20 млн. осіб [16, с. 15].

Таким чином, міське населення у 1920 р. в СРСР скоротилося на 30% порівняно з 1913 р. [17, с. 44]. В Україні у 1920 р. загальна кількість міського населення складала за дев'ятьма губерніями 3.802.933 [31, с. 24] мешканців. Інші дослідники, використовуючи різні джерела та методики обліку населення, називають від 4,6 млн. до 4,7 млн. осіб, що майже на 14% менше довоєнного показника 1913 р. [33, с. 126]. Особливо відчутними були втрати чоловіків молодого віку: на долю цієї групи (20–29 років) припадало лише 13–14%. Тому все більше жінок починають брати участь у виробництві: в деяких галузях їх було більше 50%. Зазвичай жінки були некваліфікованими. Теж саме можемо сказати й про підлітків, яких також було багато на виробництві [17, с. 68–69].

Проте, починаючи з 1921 р., міста надолужують втрати, чому сприяла нова економічна політика. Формальне проголошення НЕПу в 1921 році, його популяризація серед населення поряд із насадженням більшовицької ідеології призвели до зміни політичної ситуації. Однак декларативна відмова від проведення продрозкладки та насадження комун і радгоспів зовсім не означало припинення грабунку населення. Введення продовольчого податку в Україні проходило за вказівками з Москви, а це втричі перевищувало реально зібраний врожай.

Влітку 1921 року південні губернії України охопила посуха. Найбільші хліборобські її губернії – Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська та Миколаївська – найтяжче потерпали від цього лиха. Селяни не змогли навіть повернути посіяне, але ЦСУ РСФР визначило валовий збір зерна в 633 млн. пуд. [31, с. 131], оді як ЦСУ України – лише в 276,6 млн. пуд. [12, с. 78]. Наркомпрод УРСР зупинився на проміжній цифрі – понад 400 млн. пуд. [4, с. 103]. Незважаючи на те, що найбільш реальними були дані українських статистиків, Наркомпрод УРСР змушений був виконувати нелюдські вказівки московського керівництва, яке вимагало від продовольчих органів за будь-яку ціну виконати план продподатку. Разом із непомірно високими хлібозаготовчими планами, оподаткування було штучно підвищено задля забезпечення зерном неврожайних російських губерній. У 1922 р., коли в Росії продовольче становище покращилося, Україну знову охопила посуха, хоча й менша за масштабом, ніж у попередньому році. Але російські більшовики заявили, що голод закінчився і почали вивозити хліб за кордон. Загалом, у 1922–1923 рр. з України на експорт було вивезено 13,5 млн. пуд. [37, с. 29].

Розпочавши злочинне викачування хліба, радянська влада вдалася до заходів воєнно-комуністичного плану. Зберігалася запозичена ще з часів кріпосництва кругова порука, продовжували діяти робітничо-заготівельні формування, які більшовицький уряд проголосив провідником нової економічної політики. В цей час були відновлені комнезами, члени яких звільнялися від податку та мали право привласнювати від 15 до 25% [41, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 28] від нагробованого, розпалювали соціальну ворожнечу шляхом введення військових частин та ревтрибуналів для непокірних [40, ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5].

Хоча ще восени 1921 р. мільйони людей опинилися на межі вимирання та почали фіксуватися голодні смерті, московська влада всіляко приховувала ці факти і забороняла визнавати голод в Україні, розповсюджувати про це інформацію. Лише в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У перший секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський зробив доповідь «Голод та посівна кампанія», в якій засвідчив наявність випадків смерті від голоду та масовий падіж худоби [6, с. 126]. Навіть тоді голова НКВС РСФР не дозволяв приймати допомогу голодуючим на території УРСР від АРА (Американської адміністрації допомоги, яка ще з осені 1921 р. поставляла продукти голодуючим російським губерніям). Дозвіл припинити

вивіз продовольства з України голова ВУЦВК Г. І. Петровський отримав лише влітку 1922 р. та тільки тимчасово, бо з урожаю 1922 р. центральна влада розпочала вивіз продовольства вже на експорт. Тривале замовчування голоду пояснювалося зацікавленістю партійно-державного радянського апарату в зборі продподатку з населення повною мірою, тому губернії УРСР офіційно визнавали голодуючими лише тоді, коли в них більше не залишалося продовольства [5, с. 23–24]. Наслідком цього стало створення жахливого явища – першого штучного голоду в Україні 1921–1923 рр., прямі демографічні втрати від якого становили 935.8 тис. осіб та непрямі – 1.029.0 тис. [11, с. 22, 25]. Таким чином, можна стверджувати, що голод 1921–1923 років забрав 2 млн. життів [15, с. 62].

Хоча формально УРСР до 1922 р. (утворення СРСР) залишалася незалежною, однак більшовики, почувавши себе невпевненими в перемозі, вимагали вивозити продовольство з України за будь-яку ціну. Цей терор голодом мав декілька причин. Очевидно, що головними були: звичайний грабунок усієї країни (маємо на увазі Україну), встановлення безмежної влади та фізичне знищення незгодних. Розглянемо їх докладніше: по-перше, забезпечення міст продовольством і, в першу чергу, «червоних столиць» (Москва, Петроград), по-друге, постачання його до власних каральних та силових структур (армія, надзвичайна комісія (відоме своїми звірствами ЧК, а потім ДПУ), по-третє, підтримка пролетаріату, проголошеного більшовиками панівним класом, потреби якого мали визначати подальший шлях розвитку країни й суспільства, по-четверте, порятунок голодуючих регіонів Росії (Поволжя, регіони Південного Уралу), по-п'яте, матеріальне збагачення за рахунок експорту хліба, по-шосте, розграбування церковного майна та політичного підкорення священників. І, найважливіше, зруйнувавши економіку України та пограбувавши селян, намагання відібрати можливість населення боротися за самостійність, що ще раз нагадує про сумну долю нації, позбавленої своєї державності внаслідок окупації.

Незважаючи на голод 1921–1923 рр., який призвів до величезної смертності та зниження природного приросту населення, все ж кількість мешканців міст Східної та Центральної УРСР почала зростати. Як не дивно, природний та механічний рух населення саме Центрального Донбасу мав позитивну динаміку [2, с. 83–84], а найбільше постраждав Південний регіон України (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка чисельності міського населення
України в 1920–1923 рр. [31, с. 38]

	1920 р.	1923 р.	Відсоток
Київ	392.109	435.060	9,9
Одеса	454.187	316.552	-30,3
Харків	285.213	311.689	9,3
Катеринослав	162.965	127.243	-21,9
Полтава	76.648	88.114	15,0
Миколаїв	108.820	81.440	-25,2
Вінниця	42.461	50.925	19,9

Хоча прямі втрати міського населення в 1921–1923 рр. склали 114.1 тис. (12.3%), а непрямі – 81.8 тис. (7.9%) [11, с. 22, 25], міський перепис 1923 р. зафіксував збільшення міського населення до 5.081.200 мешканців [26, с. 2–3]. Такий приріст городян, незважаючи на майже 200-тисячні демографічні втрати, пояснюється міграційними процесами. Селяни переселялися до міст, не лише рятуючись від голоду, а й тому, що влада інтенсивно формувала пролетаріат, всіляко заохочуючи до життя саме в містах. У той час приймаються рішення щодо покращення житлових і побутових умов робітників та іншого працюючого населення. Ще в січні 1921 р Раднарком видає декрети про скасування плати з робітників і службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою, громадськими лазнями, а також про соціальне забезпечення робітників, службовців і членів їхніх сімей у разі втрати працездатності. Навесні того ж року було опубліковано Постанову РНК про забезпечення робочих взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку [17, с. 30].

Отже, збільшення чисельності пролетаріату, основною ознакою якого була відсутність власності та абсолютна відданість проголошеним гаслам, давало можливість більшовицькому керівництву зміцнити свою соціальну базу та запроваджувати політику суспільного прогресу, під яким розумілося цілковите економічне панування. Так, у квітні 1923 р. на VII конференції КП(б)У було підкреслено, що лише «розвиток промисловості створює непохитні підвалини пролетарської диктатури» [23, с. 258]. Наслідком цього стало зростання чисельності населення міст, особливо індустриальних центрів. Уже в 1924 р. існували «ранкові потяги на Київ, Харків Одесу, Катеринослав та інші міста, зазвичай переповнені селянами передмість і сіл, які вже пролетаризувалися» [35, с. 66]. Таким чином, серед

усього міського населення України частка пролетаріату становила більше 20%, що порівняно з РСФСР та іншими республіками було найвищим показником. Хоча довоєнний рівень чисельності міського населення досягнутий ще не був, однак в цілому за рахунок штучного приросту в промислово-розвинених регіонах України його питома вага підвищилася приблизно на 1% [17, с. 47, 45].

У першій половині 1920-х років радянська система не мала такого високого рівня контролю за людиною, як пізніше. Тому найбільш дієвим стала міграція населення з відносно віддалених районів задля постійного проживання на новій території. Такі особи, втративши економічні зв'язки з попереднім місцем проживання, автоматично позбавлялися альтернативних джерел отримання заробітку, окрім тих, що пропонувалися державними органами. Найкращими переселенцями-пролетаріями нового типу стали вихідці з Росії. Оскільки нові підприємства будувалися переважно на Сході України, в портових містах та найбільших торгово-промислових центрах – Харкові та Києві, то саме в цих регіонах відбувається зростання кількості росіян, де проживало близько 3/4 осіб російської національності [8; 17, с. 8]. При цьому влада постійно вселяла робітникам уявлення про їхню авангардну роль, тим самим розвиваючи в них почуття вседозволеності й безкарності [25, с. 34–35; 24].

Висновки. Таким чином, незважаючи на розбіжності статистичних даних чисельності городян, нами відмічено суттєве скорочення міського населення у 1920 році внаслідок революційних подій, більшовицької інтервенції та політики воєнного комунізму. В містах панувало безробіття, фактично припинився рух міського транспорту, руйнувалося житлово-комунальне господарство, припинилося постачання електрики, питної води, відбувалася перманентна паливна криза в умовах суттєвої нестачі продовольства. Однак, починаючи з 1921 року, міста надолужують втрати серед населення за рахунок приросту пролетаріату в промислово-розвинених регіонах. У 1923 р. чисельність міських мешканців збільшується, за різними даними, на 500 тис. – 1.3 млн. осіб, незважаючи на 200-тисячні демографічні втрати внаслідок голоду. Цьому сприяло проголошення НЕПу та заходи, спрямовані на покращення житлових і побутових умов саме пролетаріату, збільшення чисельності якого надавало можливості більшовицькому керівництву зміцнити свою соціальну базу та впроваджувати політику суспільного прогресу, під яким розумілося цілковите економічне панування.

Формування пролетаріату відбувалося пере-

важно за рахунок селян, які рятувалися від штучно створеного владою голоду та переселення з віддалених районів Росії. Ці соціальні групи могли існувати лише за рахунок роботи, запропонованої державою. Жодних інших можливостей заробітку, доступних в період НЕПу, в них не було. Найбільш активно чисельність населення міст зростала в індустріальних центрах Центральної та Східної частин УРСР. Натомість чисельність міст Південної України внаслідок голоду 1921–1923 рр. суттєво зменшилася.

У роботі розглянуто ідеологічний вплив на розвиток міст, адже саме на Півдні (Катери-

нославі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі, які вважалися житницею України і де були наявні найбільш розвинені приватновласницькі відносини, пов'язані із зберіганням, обробкою та виробництвом продукції сільського господарства, а також в Одесі як найбільшого торговельного і портового міста) відбулося найбільше скорочення населення. І, навпаки, чисельність городян індустріальних центрів Центральної та Східної України збільшується та стає основою для формування соціалістичного суспільства та зміни статусу міського мешканця, його пролетаризації.

Список літератури:

1. Алфьоров М. Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. *Схід*. 2009. № 8 (99). С. 40–44
2. Алфьоров М. Зміни у складі населення Донбасу в 1921–1926 рр. // *Схід*. 2009. №5 (96). С. 83–84
3. Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920–1939 роки. *Схід*. №1 (101). С. 76.
4. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. Харьков, 1923. С. 103.
5. Арнаутов В.А. Голод и дети на Украине. По данным Секции помощи голодающим детям при Центральном Совете Защиты детей на Украине и по другим материалам. Харьков, 1922. С. 23–24.
6. Бюллетень №3 VI Всеукраинской конференции КП(б)У. Харьков, 1921. С. 126.
7. Васькина Л.И. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года как источник по истории рабочего класса СССР: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Мос. Гос ун-т. Москва, 1972. 27 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Грамотность. Т. 11 / Труды ЦСУ СССР. Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1929.
9. Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. Москва, 1930. Т. 28. С. 55–58; Статистика України. Серія І. Демографія. Харків. 1927. № 930.
10. Гладун О.М., Рудницький О.П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2. С. 48.
11. Гладун О.М., Рудницький О.П., Кулик Н.В. Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921–1923 рр. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 22, 25.
12. Год борьбы с голодом, 1921–1922: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. Харьков, 1923. С. 78.
13. Гринь Д.К. Облік міської людності УРСР 1931 року як історичне джерело: збірник научних трудов. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2002. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. С. 204–207.
14. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2000. 20 с.
15. Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні. Дис...канд. іст. наук: Київ, 1997. С. 62.
16. Жилкин С. Украина в цифрах. Харьков, 1921. С. 15.
17. Жиромская В.Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. С. 47, 45.
18. Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва: Наука, 1996. С. 3.
19. Земзюліна Н.І. Населення українських міст в першій третині ХХ ст.: етнодемографічна характеристика. *Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2014. Вип. 120. С. 233–242.
20. Історія Української РСР. Київ, 1977. Т. 6. С. 22.
21. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Харків, 1991. С. 8.
22. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УРСР 1925–1926 р. Центральна статистична управа УРСР. Харків: Вид. Центр. стат. упр. УРСР, 1929. 105 с.
23. КПУ України в рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК. Т. 1 (1918–1941). Киев: Политиздат Украины, 1976. С. 258.

24. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930 годы // Нева, Изд.-торг. Дом «Летний сад». СПб, 1999. 320 с.
25. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города в 1920–1930-х годах. *Вопросы истории*. 1994. № 2. С. 34–45.
26. Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.). Статистика України. Серія 1. Демографія. Т. 2. Вип. 3. № 77. С. 2–3.
27. Слюсаренко А.Г., Гусев В.І., Литвин В.М. та ін. Новітня історія України (1900–2000): Підручник : 2-е вид., перероб. і допов. Київ, 2002. С. 263.
28. Овчаренко Д.В. Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 64–70.
29. Попов В. Побутові умови мешканців українських міст в 1917–1920 роках. *Краснзнавство*. 2014. № 1. С. 45–46.
30. Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Том I. Выпуск 3. Москва, 1921 С. 8.
31. Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ. Москва, 1924.
32. Сулькевич С. И. Административно-политическое строение Союза ССР : (Материалы о территориальных преобразованиях с 1917 г. по 1 июля 1925 г.). Ленинград: Гос. изд-во, 1926. 300 с.
33. Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 126–137.
34. Троян М.П. Індустріалізація в Україні. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15–16. Донецьк, 2008. С. 139.
35. Трухманова С. Динаміка кількості та складу населення Поділля за родом занять у 20-х – початку 30-х років ХХ століття. Етнічна історія народів Європи. Київ, 2001. Вип. 8. С. 65.
36. Украинская промышленность в 1920 году. Харьков, 1921. С. 7.
37. Україна: Статистический справочник. Харьков, 1925. С. 29.
38. Фомин П.И. Украина (экономическая характеристика). Харьков, 1923. С. 116.
39. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. Харків : Урядова Друк. ім. т. Фрунзе, 1927. 79. с.
40. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 28.

Dramaretskyi B.B. DEMOGRAPHIC TRANSFORMATION OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1920S

The article examines the influence of state policy on the formation of the urban population of the regions of Ukraine in the first half of the 1920s. The main attention is paid to the analysis of statistical data and administrative-territorial reforms. We note a significant reduction in the urban population in 1920 as a result of revolutionary events, Bolshevik intervention and the complete collapse of the economy caused by the policy of military communism. However, since 1921 there has been an increase in the number of the proletariat in the industrialized regions. At the same time, urbanization processes in the USSR took place differently than in democratic countries, because the famine of 1921-1923 led to huge mortality and population decline. The Soviet government did not intend to improve the quality of life, income level or create a comfortable urban environment. On the one hand, the proclamation of the NEP, some liberalization, and the holding of administrative and command measures aimed at improving the living and living conditions of the proletariat contributed to the restoration of urban life, and on the other, to the introduction of famine. Therefore, demographic changes were due to migration, mainly of peasants fleeing famine, and resettlement from remote areas of Russia. The ideological influence on urban development also draws attention. After all, it was in the South – in Katerynoslav, Mykolayiv, Kherson, Zaporizhia, which were considered the granaries of Ukraine and where the most developed private relations related to agricultural production, as well as Odessa, as the largest city of maritime trade, there was a population decline. Conversely, the industrial centers of Central and Eastern Ukraine are growing and becoming the basis for the formation of socialist society and the change in the status of the urban resident, his proletarianization.

Key words: urban population, politics, famine, statistics, demography, changes, Ukraine.

Дудник О.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРОСВІТЯНСЬКИЙ РУХ У ПІВДЕННИХ ПОВІТАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Події Української революції 1917–1921 рр. сприяли заснуванню просвітницьких організацій, які своїм основним завданням вбачали надання різної допомоги населенню на ниві культурно-освітніх справ. У статті досліджено процес утворення товариств «Просвіта», їхню кількість в південних повітах Київської губернії – Уманському, Звенигородському, Липовецькому, Таращанському, Сквирському. В історичній долі України південні землі Київщини виступали колискою формування українського національно-визвольного руху. З огляду на вагомість реалізованих проєктів, у статті увага присвячена добі Центральної Ради.

Базуючись на архівних документах та матеріалах періодики, з'ясовано, що організаційні заходи з відродження просвітницького руху на півдні Київської губернії були започатковані відразу після зміни політичного режиму. Головну увагу «Просвіта» краю приділяла праці в українських селах. У публікації встановлено, що просвітницькі організації у регіоні почали виникати завдяки народній ініціативі, передусім проявам організаційних зусиль національно налаштованої місцевої інтелігенції (вчителі, службовці) та сільської молоді. Практичну допомогу в розгортанні просвітнянського руху надавали відомі громадські діячі. Особливо активізувалася культурно-освітня робота просвітницьких товариств у губернії після проголошення І Універсалу Центральної Ради і Всеукраїнського з'їзду товариств (червень 1917 р.). Встановлено, що в більшості сіл південних повітів Київської губернії «Просвіти» виступали єдиними структурами, які проводили активну роботу серед населення; їхня діяльність фокусувалася в культурній та освітній площині. Одним із головних завдань, які стояли перед просвітянами, було відкриття власних книгозбірень або бібліотек-читалень, придбання літератури й періодичних видань, організація курсів українознавства, поширення освітніх знань серед населення, тобто все те, що могло сприяти пробудженню національної свідомості українців краю та їх об'єднанню. Фінансова допомога просвітянам краю надавалася органами місцевої влади, самоврядування, окремими громадянами.

Ключові слова: «Просвіта», південні повіти, Київська губернія, культурно-освітня політика, Центральна Рада.

Постановка проблеми. Революційні події 1917–1921 рр. сприяли суттєвим національно-демократичним перетворенням у різних сферах суспільного та культурно-освітнього життя України. Важливою частиною суспільного життя українців у добу Української революції була діяльність культурно-просвітніх самоврядних організацій. Своєрідним центром національно-культурного відродження в добу Української Центральної Ради стала культурно-просвітницька благодійна організація «Просвіта».

Повноцінне духовне відродження народу не можна уявити без вивчення історії окремих регіонів, міст і сіл. Реконструкція національно-демократичних перетворень у революційну добу вимагає активізації регіональних досліджень в українській історії. Тому зростає потреба звернутися до досвіду організації і діяльності просвітнянського руху в Київській губернії, зокрема

в її південних повітах. Адже цей досвід має для сучасної України не лише наукове, але й практичне значення. Врахування уроків минулого, засвоєння всього цінного й повчального має важливе значення для сучасного державотворення, утвердження демократичних принципів розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Факти про діяльність «Просвіти», їхню роль у становленні культурно-освітнього сегменту української державності в добу національно-визвольних рухів 1917–1921 рр. нами знайдено в працях і спогадах безпосередніх учасників революційних подій (В. Винниченка, Д. Дорошенка та інших) [1]. Певне значення для аналізу діяльності «Просвіти» в революційний час мають синтетичні роботи В. Верстюка [2], Я. Грицака [3], О. Реєнта [4], В. Сарбея [5] та інших. Дослідженню вказаної проблематики частково присвячені праці

сучасних вітчизняних дослідників С. Фарини [6], О. Германа [7], Л. Кравчука [8], Т. Осташко [9] та інших. Зазначені науковці в своїх роботах відводять вагоме місце ролі просвітницьких осередків у національно-демократичних перетвореннях українського народу, аналізують процес утворення «Просвіти» в різних регіонах держави, розкривають форми й методи культурно-освітньої праці просвітян.

Одним з напрямків подальших досліджень може бути заглиблення аналізу просвітянського руху на первинний, локальний рівень його діяльності. Діяльність товариств «Просвіти» на території Київської губернії після Лютневої революції 1917 року донині лишається однією з малодосліджених сторінок історії українського національно-культурного руху.

Постановка завдання. Мета дослідження – аналіз розвитку просвітницького руху в південних повітах Київської губернії у період Центральної Ради з використанням архівних документів і матеріалів періодики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паралельно з розгортанням Української революції набирало сили національно-культурне відродження українського народу. Найбільшого впливу на державотворчі процеси в гуманітарній сфері товариство «Просвіта» досягло в початковий період революції, який уособлювався із структурами та діяльністю Української Центральної Ради. За часів існування Центральної Ради в південних повітах Київської губернії відновлювалися та створювалися осередки «Просвіти», які мали суттєвий вплив на розвиток національної освіти й культури в регіоні.

Повіти південної Київщини (Уманський, Черкаський, Звенигородський, Сквирський, Таращанський, Липовецький) за чисельністю населення, ремісничим і сільськогосподарським виробництвом, торгівлею займали одне із провідних місць у Київській губернії. Населення шести південних повітів становило третину всіх мешканців Київської губернії. В історичній долі України південні землі Київщини виступали коліскою формування українського національно-визвольного руху.

8 березня 1917 р. у відозві Товариства українських поступовців «До українського громадянства» був заклик: «Відживляйте і засновуйте «Просвіту» й інші товариства, бо в них осередок культурної праці та початок організації наших сил» [10, с. 5].

На півдні Київської губернії осередки «Просвіти» закладаються вже в квітні 1917 року.

Головну увагу «Просвіти» приділяли праці в українських селах. Це було дуже важливо задля відродження національної справи, оскільки в соціальній структурі українського суспільства селянство становило виняткову більшість. Тому стояло завданням залучити широкий загал сільського населення до вирішення проблем національно-визвольної боротьби. На думку В. Лозового, основною організаційною формою залучення селянства до участі в державотворчому процесі мали стати товариства «Просвіта» [11, с. 3].

У квітні 1917 р. розпочала свою діяльність «Просвіта» в селі Ягубець Уманського повіту. Голова товариства Юстим Велічко передусім звернувся до молоді, яка закінчила або ж навчалася у двокласній школі із розповіддю про завдання «Просвіти». Молодь села згодилася брати участь у діяльності просвітницької організації. Записалися до складу «Просвіти» й літні люди. Було зібрано понад 200 книг, які зберігалися у громадській хаті, виписали газети «Нова Рада», «Народна воля», «Вільна Україна» та інші. В роботі товариства брали участь 173 його члени. Вони збиралися вечорами у громадській хаті, читали газети, дискутували з політичних питань. Для неписьменного дорослого населення влаштовано вечірні курси, на яких вчили писати і читати [12, арк. 3].

Найбільше активізувалася культурно-освітня робота просвітницьких товариств після Всеукраїнського з'їзду товариств (червень 1917 р.), який висунув перед місцевими організаціями завдання – прискорити створення бібліотек, клубів, читалень, надавати всебічну допомогу в організації українських початкових шкіл для дітей, курсів ліквідації неписьменності для дорослих та підвищення освітнього рівня військовослужбовців [13, с. 2]. На засіданні п'ятої сесії Центральної Ради 20 червня 1917 року делегат від Уманщини Олександр Ільченко повідомляв: «Після відчитання Універсалу на вірність ЦУР присягнули полк, народ і духовенство... Свідомість серед народу шириться. Число «Просвіт» росте» [14, с. 2].

Завдяки народній ініціативі просвітницькі організації почали виникати у всій губернії. Періодичні видання того часу є досить інформативним джерелом щодо розгортання просвітянського руху на місцях. Зокрема, газета «Нова рада» оперативно подавала відомості про створення й активну роботу осередків «Просвіти» в південних повітах Київської губернії. З цього джерела нами одержані відомості про заснування «Просвіти» протягом червня-вересня 1917 р. в південних повітах

Київщини: в Уманському повіті засновані просвітнянські осередки в селах Дмитрушки, Молодецьке [15, с. 3], Юрполе, Папужинці, Беринка, Лашева, та Кам'яне [16, с. 3], Соколовка [17, с. 4], Покотилове [18, с. 3], містечку Тальне (очолив місцевий вчитель І. Галай) [19, с. 3]; у Таращанському повіті – в селах Ківшовата (голова – вчитель Малюк) [20, с. 2], Погреби, Тихому Хуторі [15, с. 3]; у Сквирському – Топори [17, с. 4], Городище-Пустоварово, Пертівці [18, с. 3]; у Липовецькому – Монастирище і Завалля (голова – помічник начальника поштово-телеграфної контори Я. Лисинчук) [21, с. 3].

У липневому номері газети «Нова рада» повідомлялося: «В селі Павловці Уманського повіту на Київщині в земській школі засновано товариство «Просвіта». За два дні записалося 70 членів, які внесли 30 карбованців грошей. На ці гроші виписано «Вільну Україну», куплено найпотрібніших книжок. До «Просвіти» записалися тільки молоді сили, котрі з великою охотою приступили до праці... Запис членів з кожним днем збільшується» [22, с. 2].

Велику організаційну роботу в справі заснування просвітницького осередку проявили мешканці с. Городище-Пустоварово Сквирського повіту. В перший день заснування «Просвіти» записалося більше 30 селян і відразу заплатили членські внески. Київський часопис «Нова рада» відмічав: «Хоча місячна плата установлена 50 коп., але люде внесли за першій місяць по карбованцю. Вирішили передплачувати для «Просвіти» дві газети: «Нову Раду» і «Робітничу газету». Зважаючи на те, що велика більшість наших селян не грамотії, постановлено читати щодня ввечері по годині в голос газети. Голова Луговий подарував для «Просвіти» портрет Т. Г. Шевченка» [22, с. 4].

У вересні 1917 р. приступила до праці культурно-освітня організація с. Гусакове Звенигородського повіту. До осередку записалося 120 членів. Головою ради обрали М. Михайловського. Згідно зі статутом почесними членами місцевого осередку були обрані 7 осіб, серед них професор М. Грушевський, волосний комісар Н. Смоктій, художник-скульптор В. Іщенко. Інформація про цю подію надійшла до «Нової Ради» [23, с. 3].

У вересні 1917 року в Київській губернії вже діяло 222 осередки, з них 69 – в Уманському, 25 – в Сквирському, 9 – в Липовецькому, 15 – в Черкаському, 11 – в Таращанському повітах. Просвітницьку діяльність у повітах проводили також інструктори губернського інформаційного бюро. В Київській губернії працювало 54 інструктори,

з них 10 – в Уманському, 9 – в Таращанському, 6 – в Липовецькому, 2 – в Сквирському повітах. Інструктори поширювали літературу серед населення, організовували мітинги та лекції [28, с. 2].

1 жовтня 1917 року в приміщенні політичного клубу м. Умані відбулись установчі збори членів товариства «Просвіта». Учасники зборів заслухали й обговорили доповідь про основні завдання, схвалили статут та обрали раду товариства. До правління товариства ввійшли М. Крамаренко, З. Краковецький, В. Шпігель, Ю. Дуброва, В. Цешковський, М. Піснячевський, О. Мушинський. Головою ради обрали Ф. Ловецького, писарем – С. Іваненка, скарбником – К. Малюшевича. Метою своєї діяльності просвітяни Уманщини визначили заснування в місті, селах і містечках повіту українських книгозбірень, проведення українізації місцевих шкіл, улаштування для населення вистав, музичних і літературних вечорів, лекцій, дитячих ранків, тобто всього того, що могло би сприяти пробудженню національної свідомості українців Уманського краю та їхньому об'єднанню. До складу товариства ввійшли 64 члени. Уманська «Просвіта» проводила культурно-просвітницьку роботу серед козаків Маньківки й Канева, влаштовуючи їм лекції і вистави [24, арк. 62]. Товариство проявляло турботу про поширення освітніх знань серед населення. З цією метою організовувалися курси для дорослих, які працювали в приміщенні чоловічої гімназії. До проведення занять залучалися вчителі середніх шкіл міста, які читали лекції та проводили практичні заняття, що охоплювали спектр знань із української мови й граматики, української історії, економічної географії України.

В ті ж самі дні урочисто відкрито товариство «Просвіта» в селі Верхнячка Уманського повіту. Дали згоду працювати в ньому 30 осіб. У перший день в селі Ладижинка до «Просвіти» записалися 41 особа, зібрано 91 крб. 96 коп. членських внесків. На ці гроші вирішено передплатити газети та придбати українські книжки. За домовленістю бібліотека й читальня розмістилися в місцевій земській школі.

Активним членом просвітнянської родини Уманщини був В. Дурдуківський – відомий педагог, громадський діяч, один із засновників київської «Просвіти». Володимир Федорович народився в с. Пединівці на Уманщині, в сім'ї священика. Після Української революції він став директором Першої української гімназії ім. Т. Шевченка у Києві. В. Дурдуківський підтримував зв'язки з Уманщиною, з її громадськими діячами. Він надавав

практичну допомогу в становленні «Просвіти» в Умані, надсилав навчальну літературу для учнів та вчителів шкіл повіту.

15 жовтня 1917 року відбувся перший з'їзд «Просвіти» Сквирщини, на якому було прийнято рішення про заснування Сквирської повітової організації «Просвіти» і при ній - книгарні. В листопаді з'їзд представників «Просвіти» Сквирського повіту прийняв рішення об'єднати всі товариства у «Повітову Спілку «Просвіт» [25, с. 3].

У селі Черепина Таращанського повіту засновано читальню «Просвіти» імені Т. Шевченка. Вона стала зародком національного відродження в повіті. На адресу читальні виписано газети «Нова Рада», «Народна воля», «Вільна Україна». Поряд з цим закуплено 200 книг українською мовою, які читали письменно, а неграмотні «радо прислуховуються читанню на українській мові». Книжки та газети просвітяни виписували на членські внески [26, с. 4].

У м. Липовець «Просвіта» об'єднала понад 200 активістів, товариство придбало власне приміщення, в якому проводилися лекції, читання газет, у бібліотеці нараховувалося біля 400 книжок [27, арк. 9]. Місцеві просвітяни об'єдналися в гурток «Самоосвіта», де «студіюють українську мову та історію, а також розглядають політичні питання». Члени липовецької «Просвіти» видавали часопис «Народне життя», який висвітлював міське життя, інформував населення про перебіг політичних подій в Україні та за її межами й виходив двічі на тиждень. У листопаді 1917 р. Липовецьким товариством «Просвіта» був заснований національно-історичний музей [25, с. 3].

У доповіді про діяльність Інформаційного бюро при Київській губернській земській управі від 3 вересня 1917 р. зазначалося: «...більш продуктивними виявили себе Селянські Спілки вже через те хоча б, що вони об'єднують в собі культурно-просвітний, політичний та професійний елементи, та через те, що в них гуртуються кращі сили села. Просвіти зате виявляють свою діяльність більше всього через свій драматичний відділ і виставами приносять велику допомогу поширенню національної ідеї. У Просвітах гуртуються здебільшого багаті селяни і між ними збувають люде, котрі ще недавно були у «Союзі руського народу». Ці люди часто гальмують роботу Просвіт. Взагалі діяльність Просвіт і Спілок найбільш продуктивна буває там, де на чолі їх стоять інтелігентні сили. На Київщині розповсюдило Бюро протягом серпня 196.636 українських книжок. Цікаво, що тепер зменшився попит на полі-

тично-агітаційні брошури, проте дуже збільшився попит на шкільні підручники, граматики, популярно-наукові та історичні книжечки» [28, с. 2].

Вагомого значення товариства «Просвіта» надавали бібліотечній та видавничій справам. Практично кожен осередок у повітах Київської губернії долучався до організації власних книгозбірень та відкриття при них читалень.

Ефективній просвітницькій праці не вистачало фінансового ресурсу. У 1917–1918 рр. «Просвіти» могли покладатися здебільшого на моральну підтримку держави, оскільки через важкий фінансовий стан, проблеми з державотворенням вона не могла надати їм суттєвої грошової допомоги у здійсненні культурно-освітньої роботи. Утримувалися просвітянські структури за рахунок кооперативних спілок, добровільних пожертв та членських внесків, розміри яких встановлювали самі просвітяни. На шпальтах тогочасних газет можна відшукати приклади такої допомоги. Зокрема, «Нова рада» інформувала, що громада і службовці місцевої економії села Шукайвода Уманського повіту на сільському сході постановили заснувати «Просвіту» і бібліотеку. Управитель економії Дамаскин пожертвував на книгозбірню 50 крб., бухгалтер – 5 крб., селяни – по 1 крб. Той же управитель пообіцяв на потреби «Просвіти» витратити з власних прибутків ще 200 крб. і підтримати ініціативу місцевої вчительки Колосовської щодо створення у селі дитячих ясел «Захоронок» [29, с. 2]. Сільський схід села Бабанки цього ж повіту прийняв рішення щодо виділення для роботи місцевого просвітянського осередку 100 крб. Згідно з фінансовим планом Таращанські повітові народні збори на початку 1918 р. на діяльність «Просвіти» асигнували 40 тис. крб., на утримання 150 книгарень – 15 тис. крб.; планувалося відкрити упродовж року в 144-х селах повіту хати-читальні [30, арк. 84, 85].

Одним із завдань просвітянських осередків була організація театральної справи. При товариствах утворювалися драматичні гуртки, куди входила місцева інтелігенція та ініціативні селяни; саме вони й репрезентували театральну справу в «Просвітах». В селі Соколівка Уманського повіту просвітяни організували драматичний гурток, який ставив вистави «Москаль-чарівник», «Бувальщина», «Наталка Полтавка» [31, с. 2]. Просвітяни містечка Тальне за демонстрацію вистави «Батраки» виручили 232 крб. Прибуток використали для поповнення книгозбірні для односельців. В с. Топори Сквирського повіту місцева інтелігенція (вчителі, учні, бувші офіцери) організували

постановку двох спектаклів «Нахмарило» і «Мартин Боруля». Кошти, виручені від продажу квитків (726 крб.), організатори передали на потреби «Просвіти» [19, с. 3].

Просвітяни зазвичай очолювали шевченківський рух в Україні. «Просвіти» Київщини у справі піднесення національної свідомості українського народу велику увагу приділяли постаті Т. Шевченка. Центром шевченківського руху на півдні Київської губернії був Звенигородський повіт. Наприклад, 25 лютого 1918 р. Звенигородська «Просвіта» в приміщенні комерційної школи влаштувала концерт-реквієм, присвячений 57 річниці смерті Т.Г. Шевченка. Зароблені гроші (1063 крб. 12 коп.) організатори заходу передали на потреби місцевої «Просвіти» [32, с. 4].

На діяльність товариств значною мірою впливали місцеві умови. «Просвіти» влаштовували

різні заходи, щоб збільшити свій бюджет і витрачали кошти лише за потреби.

Висновки. Отже, в період існування Центральної Ради осередки товариства «Просвіта» в Київській губернії стали вагомим чинником впровадження на місцях культурно-освітньої політики держави. Виникнення та поширення «Просвіт» у цей час свідчило про прагнення української інтелігенції до поширення знань серед населення, до пізнання своєї історії, до використання своєї мови. Вперше за сторіччя українська культура вийшла з підпілля, українська мова залунала на лекціях, зборах; почали виходити українські книги та газети; були засновані національні школи й дитсадки. У цих проявах зростання національної культури та національної самосвідомості значною є заслуга «Просвіти» півдня Київщини.

Список літератури:

1. Винниченко В. Відродження нації. Репринт. відтвор. вид. 1920 р. : у 3 ч. К. : Вид-во політ. л-ри України, 1990. Ч. III. 542 с; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) Київ : Темпора, 2007. 632 с.
2. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. Київ, 2004. 504 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації у XIX–XX статтях. Київ : Генеза, 1996. 358 с.
4. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. 338 с.
5. Сарбей В. Національне відродження України. Київ, 1999. 335 с.
6. Фарина С. Я. Роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі на початку XX століття.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кременчук, 1993. 233 с.
7. Герман О. М. Діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 1995. 228 с.
8. Кравчук Л. В. Культуро-творча діяльність та просвітницький рух в період Української державності 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 1996. 23 с.
9. Осташко, Т. Товариство «Просвіта» – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради / Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 березня 1997 р. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 1997. Ч. 2. С. 272–280.
10. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2018. 478 с.
11. Лозовий В. С. Поширення просвітницьких осередків в українському селі в період Центральної Ради (1917 р.). Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / гол. ред. кол.: П. Т. Тронько. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. Т. 7: мат. третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII-на початку XXI ст.». С. 3–11.
12. Державний архів Київської області. Ф. 1. Опис 398. Спр. 8. 17 арк.
13. Вісник товариства «Просвіта» (Катеринослав). 1917. № 12.
14. Вісті з Української Центральної Ради (Київ). 1917. № 10.
15. Нова Рада. (Київ). 1917. 1 жовтня.
16. Нова Рада. (Київ). 1917. 8 жовтня.
17. Нова Рада. (Київ). 1918. 25 квітня.
18. Нова Рада. (Київ). 1917. 26 червня.
19. Нова Рада. (Київ). 1917. 2 липня.
20. Нова рада. (Київ). 1917. 22 липня.
21. Нова рада. (Київ). 1917. 26 вересня.
22. Нова рада. (Київ). 1917. 7 липня.

23. Нова рада. (Київ). 1917. 21 вересня.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 166. Опис 1. Спр. 6. 109 арк.
25. Нова рада. (Київ). 1917. 18 листопада.
26. Народна воля (Київ). 1917. 1 листопада
27. ДАКО. Ф. 1. Опис 398. Спр. 7. 64 арк.
28. Нова рада. (Київ). 1917. 28 квітня.
29. ДАКО. Ф. 1. Опис 1. Спр. 201. 163 арк.
30. Союз (Умань). 1918. 12 квітня.
31. Звенигородська думка. (Звенигородка). 1918. 22 березня.

Dudnyk O.V. EDUCATIONAL MOVEMENT IN THE SOUTHERN COUNTIES OF KYIV PROVINCE DURING THE UKRAINIAN CENTRAL RADA

The events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 contributed to the establishment of educational organizations, whose main task was to provide various assistance to the population in cultural and educational affairs. The article examines the formation of “Prosvita” societies, their number in the southern counties of Kyiv province i.e. Uman, Zvenigorod, Lypovets, Tarashcha, Skvyra. The southern lands of Kyiv region served as a cradle in the formation of the Ukrainian national liberation movement in the historical destiny of Ukraine. The article focuses on the era of the Central Council taking into consideration the importance of the implemented projects.

Based on archival documents and periodicals, it was found that organizational measures to revive the educational movement in the south of Kyiv province had been initiated immediately after the change of political regime. The main attention of “Prosvita” in the region was paid to works in Ukrainian villages. The publication finds that educational organizations in the region began to emerge due to popular initiative, primarily manifestations of organizational efforts of nationally oriented local intelligentsia (teachers, officials) and rural youth. Well-known public figures provided practical assistance in the development of the educational movement. The cultural and educational work of educational societies in the province was especially intensified after the proclamation of the First Universal of the Central Rada and the All-Ukrainian Congress of Societies (June 1917). It was stated that “Prosvitas” were the only structures that carried out active work among the population, their activities were focused on the cultural and educational level in most villages of the southern counties of the Kyiv province. One of the main tasks facing the educators was to open their book collections or reading libraries, purchase literature and periodicals, organize courses in Ukrainian studies, disseminate educational knowledge among the population, i.e. everything that could help awaken the national consciousness of Ukrainians in the region. Financial assistance to the educators of the region was provided by local authorities and governments, and individual citizens.

Key words: “Prosvita”, southern counties, Kyiv province, cultural and educational policy, Central Rada.

УДК 94(477.8-89Гал):2]:327(470)"1914/1917"
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.10>

Ковбаса В.М.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (1914–1917 РР.)

У статті досліджено принципи формування, організації та подальшої діяльності органів російської окупаційної влади щодо іудейського та протестантського населення Східної Галичини та Північної Буковини під час Першої світової війни. Аналітичні побудови здійснено на основі розгляду архівних матеріалів та історіографії. Хронологічно дослідження охоплює 1914–1917 рр. (від початку війни 28 червня 1914 р. до Лютневої революції 1917 р.).

Євреї та німці-протестанти розглядалися як внутрішні вороги, що становлять небезпеку для Російської імперії ще перед активним розгортанням військових дій. Перша світова війна спрацювала як каталізатор, внаслідок чого відбулася акумуляція антисемітських та ксенофобських настроїв у суспільстві за сприяння політичної пропаганди окупаційної адміністрації.

Російська влада звинувачувала єврейське та німецьке населення в шпигунстві на користь Австро-Угорщини та Німеччини, а також прагненні дестабілізувати військову, політичну та соціально-економічну ситуацію в окупованих регіонах. Окупаційна адміністрація намагалася здобути лояльність місцевого населення, здійснюючи репресії та привласнюючи майно німців та євреїв. Простежено причетність військового керівництва та солдатів російської армії до організації погромів. Зазначається наявність таких явищ як біженство, взяття заручників та примусове виселення.

Зроблено висновок, що політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині та Північній Буковині в 1914–1917 рр. продиктована не лише завданням сприяти забезпеченню потреб армії та полегшенню відносин між армією та місцевим населенням, а й була спрямована на інтеграцію і русифікацію цих регіонів, до якої можна віднести мовний, освітній та релігійний складники. Діяльність російської влади мала яскраво виражений антисемітський характер і була спрямована проти місцевого єврейства та німців-протестантів, а також підданих Росії.

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Галичина, Північна Буковина, Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, окупація, антисемітизм, репресії, погроми, євреї, німці, протестанти.

Постановка проблеми. Розгляд релігійної політики російської окупаційної адміністрації у Східній Галичині та Північній Буковині в 1914–1917 рр. надає можливість комплексного розуміння розгортання подій Першої світової війни у соціополітичному контексті, оскільки між арміями двох військових блоків опинилося цивільне населення, для якого бойові дії стали важким випробуванням. Актуальним проблемним питанням постає вплив подій Першої світової війни на єврейське та протестантське населення Центральної і Східної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії окреслено політичний і гуманітарно-інформаційний вектори досліджень щодо проблем біженства, громадських організацій і культури війни, проте проблемне питання цієї статті ще не знайшло належного висвітлення. Більшість наукових екскурсів стосуються саме

українського населення Галичини та Буковини. У цьому контексті привертають увагу дослідження С. В. Адамовича [2], І. Г. Патера [24], О. Я. Мазура [19], І. В. Барана [4], В. І. Сергійчука [30], В. І. Любашенка [16; 17], Ю. Є. Решетнікова [27], а також праці І. Г. Лозинської [15], Ф. І. Стебля [32], І. С. Монолатія [21]. Безпосередньою складовою джерельної бази дослідження стали документи Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) [9; 10].

Постановка завдання. Мета статті – розгляд релігійної політики російської окупаційної влади щодо іудейського та протестантського населення Східної Галичини та Північної Буковини під час Першої світової війни. Задля досягнення мети окреслено наступні завдання: розгляд історіографії, вивчення архівних документів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, а саме причетності військового керівництва та солдатів

російської армії до організації погромів і наслідки таких дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У серпні – вересні 1914 р. в результаті Галицької битви російська армія просунулася на 280–300 км, зайнявши Галичину та Буковину до жовтня 1914 р. Російська влада стала офіційно називати захоплену територію «зайнятою за правом війни» і розпочала формування нових органів управління на окупованих землях. Було ліквідовано всі структури австрійської влади, натомість створено систему російської адміністрації, яку очолював військовий генерал-губернатор. Головним її завданням було сприяння забезпеченню потреб армії та полегшення відносин між армією та місцевим населенням [15].

Напередодні війни відповідно до перепису 1910 р. національний склад населення Галичини був таким: 46% становили поляки, 42% – українці, 11% – євреї та 1% – німці. У Східній Галичині більшість склали українці (62%), а також поляки (25%) та євреї (12%) [12, с. 654]. Чисельність єврейського населення зростала через високий рівень народжуваності та втечі від погромів із західних губерній Російської імперії [33].

Буковина за національним складом була більш строкатою за Галичину, однак реальне співвідношення визначити важко через значні маніпуляції під час проведення переписів – змінювалися прізвища, інколи навіть назви сіл. У 1910 р. 38,1% населення Північної Буковини становили українці; молдовани та румуни – 34,2%; євреї – 12,8%; німці – 9%; поляки, угорці, вірмени та чехи – 5,9% [18, с. 229].

Якщо політична влада та земля перебували в руках поляків, румунів і німців, то підприємництво та торгівля – в руках євреїв. Станом на 1910 р. 77% євреїв працювали в сфері торгівлі, промисловості, а також займалися ремеслами. Відповідно до цього за чисельністю вони становили 40–45% від населення міст і були посередниками між містом та селом [12, с. 654]. Проте більшість євреїв Галичини та Буковини жили в умовах страшної бідності та розглядалися, як головне втілення цивілізаційної відсталості в імперії, хоча на початку війни єврейські громади Австро-Угорської та Російської імперій активно підтримували патріотичні гасла своїх урядів.

У Росії на шпальтах єврейської преси з'являлися статті войовничого та патріотичного характеру, а в синагогах проводилися богослужіння про перемогу російській армії. Почали друкуватися єврейські російськомовні журнали

«Євреї на війні» [11] та «Война и євреї» [7], що обстоювали виключно патріотичні позиції. Намагаючись продемонструвати лояльність російських євреїв до влади та піднести бойовий дух, ці видання друкували матеріали про подвиги та героїзм євреїв на фронтах війни.

Незважаючи на політичну лояльність євреїв та враховуючи віросповідання і традиції, їх розглядали як потенційно нелояльних до Російської імперії, тому постійно утискали.

У свою чергу, єврейська еліта імперії Габсбургів підтримувала австро-угорську владу здебільшого тому, що ворогом Австро-Угорщини була «антисемітська Росія», а також через те, що активна проавстрійська позиція у війні обіцяла єврейській громаді повне й остаточне визнання в «дуалістичній» монархії. Війна з Росією сприймалася як боротьба цивілізованої країни з «азійським деспотизмом». На це вказував текст відозви Єврейської національної партії Буковини, поширений восени 1914 р.: «Ми, австрійські євреї, що користуємося під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну... У цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи брали активну участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів...» [23, с. 114].

Одразу ж після вступу російської армії на територію Галичини та Буковини єврейське населення зазнало значних репресій, хоч об'єктивних причин для цього не було. Начальники повітів у звітах до військового генерал-губернатора окупованих областей Австро-Угорщини графа Г. Бобринського, зазначали, що єврейське населення, хоч і не можна вважати таким, що співчуває та симпатизує Росії, поводить себе коректно без жодної ворожості [10]. Проте також наголошували на симпатії до імперії Габсбургів та прихованому ворожому ставленні [10, арк. 35–36]. Втім, це не стало на заваді російській владі, яка продовжувала звинувачувати євреїв у шпигунстві на користь Австрії та спекуляціях продуктами першої необхідності, а саме скуповуванні міді та хліба [2].

Прихід російських військ супроводжувався численними погромами і пограбуваннями, вбивствами та знущанням над цивільним єврейським населенням. Війна спричинила підвищення цін та зниження рівня життя. Оскільки торговцями були переважно євреї, їх було звинувачено у штучному завищенні цін та спекуляціях.

Зі спогадів С. Ан-ського (псевдонім, справжнє ім'я та прізвище Шлойме Зайнвіл Аронович Раппопорт) [29] відомо, що: «Пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але більше всього крамниці, фактично, головним чином постраждали саме євреї» [3]. Сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від російських військ втечею в центральні та західні регіони Австро-Угорщини.

Російська армія захопила Львів без бою, а 3 вересня 1914 р. градоначальником щойно захопленого міста призначили колишнього волинського віце-губернатора, полковника С. Шереметьєва, який обіцяв не влаштовувати репресій проти євреїв за умови, якщо вони будуть поводитися «відповідно». На зустрічі з єврейськими представниками Ф. Шляйхером, Я. Діамантом, Г. Рабнером, рабином Л. Брауде та професором Б. Гауснером С. Шереметьєв заявляв, що не створюватиме різниці між християнами та євреями, зберігатиме справедливість і цінуватиме їхні права. Проте від них він вимагав не переховувати солдат - євреїв, видавати владі кожного втікача, не допускати пошкодження телефонного обладнання на своїх ділянках, не збиратися на вулицях і не вступати в діалог із солдатами, не поширювати чуток і фальшивих відомостей. За недотримання цих вимог С. Шереметьєв погрожував покараннями згідно із законами воєнного часу, які були оголошені в синагогах [24, с. 383].

18 вересня 1914 р. очільником Львова замість С. Шереметьєва призначено генерал-майора Ейхе, від середини жовтня його замінив полковник О. Скалон, поліцмейстер у Мінську [25]. 27 вересня в єврейському районі міста вчинено перший масштабний погром, який назвали «кривавою неділею» [13, с. 724].

Ярослав Левицький, український греко-католицький священник, так описував події, свідком яких став: «Важливішою подією з перших днів російської інвазії був погром євреїв. Се було в неділю пополудні. Коло третьої години почув я зі сторони ринку сильну стрілянину з крісів. Чим далі стрілянина змагалась. Віддавало цілі сальви. Так тривало доброї півгодини. Згодом почувлись стріли також з інших сторін Львова. Ми були певні, що у Львові з'явилися австрійські патрулі. Моє помешкання виходило вікнами на касарняний город. Виглянувши через вікно, побачив я на вулиці повно солдатів, приготованих до стрілу. З вулиці Театинської (тепер вул.

М. Кривоноса – примітка автора) бігли поодинокі уоружені солдати в сторону ринку. Я відчинив вікно, щоби поспитатись солдатів, що сталося. Та лише вихилив голову, як накинувся на мене один солдат з криком: «Зачиняти вікно, бо стріляємо» [22, с. 266].

Внаслідок проведеного слідства російською владою конфісковано три єврейські будинки [25, с. 115] на вулиці Валовій [22, с. 266], захоплено нових заручників та вивезено з міста на заслання окремих представників єврейської громади [25, с. 115]. Насамперед у заручники брали найвпливовіших та найвизначніших людей усіх національностей і станів. Зі Львова утримували в заручниках 37 осіб, серед них – 15 євреїв, зокрема А. Бек – доктор медицини, професор університету; красві адвокати Я. Діаманд, Я. Райх; Л. Гольдман – власник ресторану. Заручниками з Львівської губернії були 523 особи єврейської національності [19].

Єврейські погроми та переслідування відбувались і в інших населених пунктах Галичини та Буковини. Зайнявши містечко Устя Борщівського повіту, російські військові прогнали все єврейське населення, а їхні будинки знищили з фундаментом. Зруйнували навіть підвали в пошуках грошей і коштовностей. Зберігся лише дім кредитної кооперативи «Руський Народний Дім», у котрому розташовувалася офіцерська їдальня, а також греко-католицька парафіяльна забудова – будинок учителя С. Гаймановича та єврея Розенштока, де знаходилася кухня [4]. У Коломиї на євреїв було накладено своєрідну контрибуцію за «неправдиві дані» про свою власність. Переслідування відбувались в Чернівцях, Станіславі, Самборі та інших містах [25, с. 115].

Рядовий російської армії О. Пірейко, перебуваючи в Галичині, у спогадах наголошував на жорстокому поводженні російських військових із єврейським населенням, яке часто без причин звинувачували у шпигунстві. Наприклад, «полковник Барановський, начальник гарнізону, все зло бачив тільки в євреях. Для нього було цілком достатньо для побиття та ув'язнення, коли російські солдати-мародери приводили до нього типового єврея з пейсами і казали що це – шпигун». У травні полковник Барановський «віддав наказ озброїти 57-му етапну роту палицями і холодною зброєю та відправив громити євреїв у місті» [26, с. 27].

У телеграмі губернатору Галичини від 28 грудня 1914 р. начальник штабу Верховного головнокомандувача, генерал від інфантерії

М. Янушкевич підкреслював: «репресії дисциплінують єврейське населення, змушуючи його відчувати твердість російської влади... Відповідні заходи викличуть бажане масове виселення євреїв за кордон» [30].

Особливо посилювалися антисемітські настрої після поразок на фронті, а також унаслідок політичної пропаганди. Традиційно євреїв звинувачували у «шпигунстві на користь Австрії і Німеччини» та «революційному підриві дисципліни в армії». Антисемітська агітація посилювалася в пресі, цензурою заборонявся друк повідомлень про героїзм євреїв на фронтах. Щойно ситуація на фронті стабілізувалась – кількість погромів різко зменшилася [26, с. 28].

13 лютого 1915 р. військовий генерал-губернатор граф Г. Бобринський видав спеціальну обов'язкову постанову щодо обмеження руху євреїв на території Галичини та Буковини. У преамбулі вказувалося, що на основі наказу Головнокомандувача армії Південно-Західного фронту, генерала від артилерії М. Іванова [8] у зв'язку з посиленням шпигунства з боку євреїв необхідно встановити низку заборон та обмежень у пересуванні: заборонити в'їзд до Галичини особам єврейської національності та переїзд із одного повіту до іншого. Винних у порушенні цієї постанови притягнути до накладання штрафу в сумі трьох тисяч рублів або утримання у в'язниці до трьох місяців [1].

В інструкції від 14 лютого 1915 р., розісланій генерал-губернаторством у повіти, лунали заклики до органів влади на місцях: «З особливою увагою стежити за діяльністю євреїв і за найменших підстав застосовувати проти них репресії..., щоб місцеве християнське населення могло відчути себе звільненим від терору, який поширюють євреї» [2, с. 25]. Згодом міський секретар Кіцманю Мойсей Таненбаум згадував про знущання росіян над євреями: «Дня 15 лютого 1915 о 3-й годині вночі витягнули мене російські жандарми з постелі та разом з іншими єврейськими закладниками відставили в Галичину. Солдати ескорту били до крові стариків. Бувало й кололи списами, коли громада не йшла скоро. Навіть дітям не жалували нагайок» [22, с. 445]. Загалом лише у Кіцманському повіті Буковини за період з 27 листопада 1914 року по 21 листопада 1915 року пограбовано 13 маєтків поміщиків, 3 заводи, спалено кілька сотень хат та господарських будівель, переважно єврейських, розстріляно 13 осіб (серед яких 12 євреїв), депортовано 446 осіб (з них 331 євреї) [6].

Черговим складним питанням, яке постало перед російською адміністрацією у Східній Галичині і Буковині, була проблема єврейського землеволодіння. Секретар фракції націоналістів, депутат IV Державної думи Д. Чіхачов розробив власну програму діяльності адміністрації на окупованих територіях, яка передбачала задля «умиротворення» краю, підняття благоустрою корінного «російського» населення й об'єднання його з Російською імперією ліквідувати місцеве єврейське землеволодіння. Користуючись становищем, коли частина євреїв-землевласників втекла з австрійською армією і покинула свої володіння, слід «невідкладно конфіскувати якнайбільше єврейських маєтків, а євреїв – орендарів і управляючих з їхніми сім'ями вислати з орендованих і керованих ними маєтків» [5].

Віце-директор дипломатичної канцелярії Ставки верховного головнокомандувача М. Базілі в записці до Великого князя Миколи Миколайовича пропонував розпочати негайну ліквідацію великого єврейського землеволодіння. Оскільки євреї володіли 35% поміщицької власності, а 3/4 цієї землі фактично знаходилися в їхніх руках унаслідок розвитку «посесорства», всю цю землю необхідно було передати в кредит селянам, щоб у такий спосіб підірвати єврейське засилля [20]. Г. Бобринський, виступаючи 25 січня 1915 р. перед спеціально привезеними до Чернівців селянами, обіцяв наділити їх землею за рахунок маєтків євреїв-утікачів [24, с. 395].

Проте вже в квітні 1915 р. генерал-губернатор Г. Бобринський визнав лояльність єврейського населення. Він зазначав, що галицьким євреям, які користуються в краю повною рівноправністю, важко відмовлятися від деякої внутрішньої ворожості до російської влади, але їхня поведінка в межах генерал-губернаторства не має жодного ворожого характеру. Він також висловив думку, що галицькі євреї згодом стануть інструментом русифікації краю. Це припущення найбільше підтверджувалося у Львові, Чернівцях, Станіславові та інших містах, де єврейські купці, незважаючи на неприязнь до Росії, дуже швидко і ревно почали використовувати російську мову в торговельній сфері [25, с. 115].

В Міністерстві закордонних справ Російської імперії також розуміли, що основним принципом управління завойованими територіями до закінчення війни повинно бути не «сліпе» переслідування політичних цілей, а створення умов, які б полегшували виконання військових завдань – зміцнення і стабілізація тилу. При цьому підкрес-

лювалося, що лишається коло питань, які вже під час війни вимагають політичної оцінки й рішень на загальнодержавному рівні, а саме єврейське та українське. Зазначалося, що «ніякі послаблення» в боротьбі з проявами українофільства неприпустимі. Щодо євреїв запропоновано зміну тактики. Влада відмовилася від примусових заходів, оскільки практика виселення євреїв із прифронтових територій у 1915 році не дала очікуваних результатів. Тому планувалося введення заборони на повернення біженців із австрійських територій і, відповідно, припинення інфільтрацій євреїв до Східної Галичини [5, с. 83–84].

Встановлений у другій половині 1916 року в Галичині та Буковині російський окупаційний режим Воєнного генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, був більш розсудливим і поміркованим за попередній режим зразка 1914–1915 років. У його основу покладено пункти про першочергове лобювання інтересів і задоволення потреб діючої армії та уникання будь-яких дій, що могли б розпалити політичні та будь-які інші конфлікти серед населення.

Перша світова війна завдала значних втрат і протестантам. Російська влада сприймала протестантське населення «п'ятою колоною», незважаючи на їхню політичну байдужість.

Перше поселення протестантів у Галичині засновано в Заліщиках (Тернопільщина) у 1750 р. вихідцями із Пруссії і Саксонії для роботи на суконній фабриці [36]. Згодом з'являються міські лютеранські громади у Львові, Замості, Ярославі, узаконені Патентом колонізації від 12 жовтня 1774 р. [36, с. 32]. Станом на середину XIX століття в Галичині існувало 186 колоній [32], заснованих вихідцями з Пруссії, Саксонії, Баварії, Голландії, Фландрії, німцями з Польщі та Чехії [21].

Громади лютеран і кальвіністів підпорядковувалися одній із регіональних структур Євангелістської Церкви аугсбурзького і гельвецького віровизнання – Галицько-Буковинській суперінтендантурі (єпископату) з осередком у Львові (1804–1870 рр.), Гельсендорфі (Загірному на Львівщині) (1886–1896 рр.) і Бельсько-Бялій (1871–1885 і 1897–1918 рр.). Напередодні та в часи Першої світової війни спільноту очолював австрійський релігійний діяч і теолог Герман Георг Фріче, пастор у Вінер-Нойштадті (Нижня Австрія) і Бельсько-Бялій [16]. У 1913 році лютеранська частина нараховувала 29 парафій, 50 церковних філій і 16 місійних станцій із загальною

кількістю 52540 прочан. Кальвіністи, у свою чергу, мали 4 парафії, 8 філій, 1 станцію і 4679 вірян [35].

Окрім громад лютеранів і кальвіністів, до 1914 року на теренах Галичини зароджується баптизм – значною мірою під впливом проповідників із Угорщини, Польщі, Румунії і Волині, де вже в середині XIX ст. створено перші громади. Головним чинником баптистської євангелізації Галичини був Німецький баптистський союз, заснований у 1849 році та очолюваний пастором Йоганом Герхардом Онкеном. Своїм пріоритетним завданням союз декларував поширення баптизму в Центральній та Східній Європі [16, с. 263]. Початок його поширення пов'язаний із діяльністю німецьких та польських баптистів. Ще у 80-х рр. XIX ст. шорник Микола Войтюк зібрав першу молитовну групу баптистів у Коломиї, а на початку XX ст. було сформовано колонію, заселену німцями-баптистами у Вальддорфі Городоцького повіту на Львівщині [16, с. 263]. Згодом баптистські громади існували в багатьох галицьких містах, серед яких – Львів, Рава-Руська, Сколе, Жовква, Перемишль, Добромиль. Під час Першої світової війни колоністи розпорошуються по всій Галичині, осідаючи у Вишинцях, Міхаликах, Майдані, Юленівці, Забір'ї, Гійчому, Вільоку, Камінці, Салашах [17].

Окрім представників православних служителів культу, на російському боці у війні брали безпосередню участь і протестантські віряни та їхні керівники. Громади надавали матеріальну й моральну допомогу російській армії. Разом з євангельськими християнами вони заснували фонд «Милосердний самарянин», який збирав кошти для організації лазаретів та догляду за пораненими, розповсюджував духовну літературу на фронтах. Баптисти працювали санітарами та військовими будівельниками, деякі з них воювали. Незважаючи на це, протестанти зазнавали систематичних арештів, декого примусово висилали до Росії, Південного Кавказу, Сибіру [17, с. 298].

Ситуація погіршувалася тим, що взаємовідносини протестантських вірян і Російської імперії ще в кінці XIX століття були досить непростими. Джерелом напруги була, головним чином, держава через її православно-монархічну природу й невизначеність релігійного законодавства [27].

Діячі Православної Церкви, скориставшись переважанням у суспільстві шовіністичних настроїв, спричинених військовим станом, розглядали баптистів, адвентистів, євангельських християн як німецьких агентів та зрадників.

Під час дезінформування населення та звинувачення баптистів в антидержавній діяльності чималу роль відіграло сільське духовенство, яке, конкуруючи із поширенням релігійного вчення баптистів і усвідомлюючи свою відповідальність за парафію, прагнуло використати цей момент задля провокування репресій щодо протестантів; це потенційно зменшило б ступінь їхнього релігійного впливу на населення [14]. Внаслідок цього відбулося масове закриття громад у прифронтовій смузі, яке супроводжувалося конфіскацією молитовних будинків і засланням їхніх очільників. Зауважимо, що навіть участь у відкритті лазаретів для поранених пояснювалася бажанням протестантів вести антиправославну агітацію серед постраждалих. Невдовзі владою висунуто вимогу не допускати баптистів або євангельських християн до лазаретів, навіть якщо вони були відкриті самими прочанами [27, с. 198].

Російська окупаційна влада вважала галицьких протестантів та, зрештою, й німців з інших територій Австро-Угорської та Російської імперій етнічними, тому підозрювала їх у потенційному шпигунстві та диверсіях.

Незважаючи на звернення керівництва Галицько-Буковинської суперінтендантури до російської військової адміністрації і навіть до Верховного головнокомандувача царя Миколи II, вже з кінця 1914 р. розпочалася депортація місцевих протестантів у Росію (переважно до Сибіру). Спочатку виселенню підлягали всі чоловіки 18–70 років, згодом – їхні родини з дітьми, на збори яких відводилося три доби, потім – лише одна. За спротив передбачались арешт і конфіскація майна [34].

Окрім цього, окупаційна адміністрація видала наказ про заборону православним і католицьким солдатам відвідувати протестантські збори. В 1915 році після успішної для Німеччини та Австро-Угорщини Горлицької операції російська влада розпочала відкриту боротьбу з протестантами [28].

15 вересня 1915 року російські козаки увірвалися до колонії Багінсберг (Коломия – примітка автора), спалили молитовні та будинки мешканців (із 110 вціліло лише 17), а також культурно-освітній осередок «Німецький дім». Попри це суперінтендантурі вдалося зберегти свої найбільші міські громади, зокрема у Львові на початку 1921 р. залишилося 2670 лютеран [37].

За діяльністю протестантів встановлено ретельний нагляд. Наказано піддавати суворим покаранням за межами військового розташування

тих, кого буде викрито в антиурядовій діяльності або пропаганді шкідливої віри [28, с. 7]. Особливо наголошувалася необхідність покарання протестантів саме за межами фронту, що було викликано небажанням військового керівництва афішувати та надавати розголосу справам, пов'язаним із поширенням антивоєнних поглядів [9]. Адміністрація не хотіла давати привід для уникнення військової служби солдатам православного віросповідання. Це пояснювалося «м'якими» покараннями за відмову брати зброю до рук та фактами заслання у тил і прифронтові зони [9, арк. 2]. Після звичайних дисциплінарних покарань у своїх частинах, протестантів найчастіше спрямовували на обозну та санітарну службу. Лише невелика частина утримувалася в арештантських батальйонах і в'язницях [9, арк. 3].

Переслідування німців Галичини тривало до останніх днів російської окупації тільки через те, що вони були німцями, а Росія воювала проти Німеччини. У великих містах арештовували інтелігенцію, у провінції – селян-німців. Із одного Городоцького повіту Львівської губернії за підозрою в шпигунстві у травні 1915 р. вивезли 68 родин німецьких колоністів [19].

У 1915 році начальник Волинського жандармського управління наказав звернути особливу увагу та вжити відповідних заходів задля припинення здійснення баптистами пропаганди серед військових [28], що стало однією із причин введення заборони молитовних зібрань у 1917 р. До зборів не допускалися офіцери, військові лікарі, чиновники, а також усі, хто був задіяний у системі оборони, навіть якщо вони були членами протестантських громад [9, арк. 1].

Наприклад, на початку 1917 року начальник 21-ї армійської запасної бригади, частини якої розташовувалися в Тернополі, Микулинцях і Підволочиську, звернувся до Тернопільського Губернатора з проханням повідомити, чи проводяться в районі дислокації частин його бригади збори протестантів. Якщо стане відомо, що такі збори проводяться таємно, то слід видати розпорядження для поліції, яка повинна проводити арешти та складати іменні списки присутніх. Згодом ці списки із вказаними частинами надсилалися безпосередньо начальнику бригади [9, арк. 1].

Дискримінація та утиски євреїв і протестантів припинилися лише після перемоги Лютневої революції 1917 р. з приходом до влади Тимчасового уряду у Росії. Починаючи з березня 1917 р., почали звільняти частину засуджених, до числа яких потрапляли й ув'язнені за релігійні переконання [31].

Висновки. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що євреї та німці-протестанти розглядалися в якості внутрішніх ворогів Російської імперії. Такий стан речей спостерігався ще перед активним розгортанням військових дій під час Першої світової війни: ці групи населення зазнавали релігійних та економічних утисків з боку окупаційної влади. Надалі насилля набуло системного характеру.

Російська влада звинувачувала єврейське та німецьке населення в шпигунстві на користь Австро-Угорщини й Німеччини та прагненні дес-

табілізувати військову, політичну та соціально-економічну ситуацію в окупованих регіонах. Через здійснення репресій і привласнення майна євреїв та німців адміністрація намагалася здобути лояльність місцевого населення.

Таким чином, діяльність російської окупаційної адміністрації у Галичині та Буковині в 1914–1917 рр. мала виражений антисемітський характер і була спрямована проти місцевого єврейства та німців-протестантів, а також підданих Росії.

Список літератури:

1. Авербах Е. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914-1916 гг. : законы, манифесты, рескрипты, указы, положения Совета Министров, военного и адмиралтейств советов : распоряжения и постановления министров и др. : Изд. неофиц. : Т. 2–4. [Сост.] Е. И. Авербах Пг., 1915–1916. 3 т. Перед загл. авт. : О. И. Авербах. Т. 2 : [Акты, обнародованные с января по сентябрь 1915 г.]. 1915. XLVIII, 846 с.
2. Адамович С. В. Єврейське питання в політиці російської окупаційної адміністрації в Галичині та на Буковині (1914 – 1917 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2005. Вип. ІХ. С. 23–27.
3. Ан-ский С. А. Разрушение Галиции. Архив еврейской истории / [ред. совет : О. В. Будницкий (гл. ред.) [и др.]]. Т. 3. Москва, 2006. С. 9–30.
4. Баран І.В. Вплив бойових дій на становище міст і сіл Східної Галичини на початку Першої світової війни. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: «Держава та армія»*. 2009. № 652. С. 46–55.
5. Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны : [монография]; предисл. В. В. Шелохаева. Москва : [АИРО-XX], 2000. 263 с. : ил. (Первая монография).
6. Буковина: історичний нарис. Відп. ред. Ботушанський В.М. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. 416 с.
7. Война и евреи. – СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1914. VI. 288 с.
8. Волковинський В.М. ІВАНОВ Микола Іудович [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.: іл. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ivanov_M (останній перегляд: 07.04.2021)
9. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 1–3.
10. Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 13, 53, 68–69, 86, 96, 153.
11. Евреи на войне: двухнедельный иллюстрированный журнал. Москва : 1915. №4.
12. Економічна історія України : іст.-екон. дослідж. : в 2 т. / [Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій] ; НАН України, Ін-т історії України. - Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1 . 2011. 694 с. : іл., табл.
13. Кандель Ф. Евреи России : времена и события. История евреев Российской империи. Науч. ред. М. Кипнис. Москва : Мосты культуры, Гешарим, 2014. 800 с.
14. Клибанов А. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). Москва : Наука, 1965. 348 с.
15. Лозинська І. Г. Організація російського цивільного управління у Галичині (серпень-вересень 1914 року). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 2. С. 21–30. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eehb_2017_2_5
16. Любашенко В., Петрів Н. :Юридичний статус протестантських громад Галичині (1781–1921), «Історія релігій в Україні», книга І, упор.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич, Львів : 2015. С. 262–271.
17. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс, 1996. 350 с.
18. Магочій Павло-Роберт. Ілюстрована історія України = Ukraine: An Illustrated History : пер. з англ. / Павло-Роберт Магочій; пер. С. Біленький. Київ: Критика, 2012. 446, [1] с., [24] арк. іл. : іл.
19. Мазур О. Я. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. № 752. С. 50–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPDA_2013_752_12
20. Международные отношения в эпоху империализма : документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг. : Серия 3 : 1914–1917. М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1931–1938. [Т. 6 : Ч. 1 : 5

августа 1914 г. – 13 января 1915 г.] / подгот. к печати А. Л. Попов, при участии Б. Я. Галиной и В. В. Альмана. 1935. XIX, с. 335.

21. Монолатій І. Австро-німецька колонізація Галичини кінця XVIII – другої половини XIX століть: напрямки, тенденції, підсумки. URL: http://kalusz.io.ua/s206088/nimecka_kolonizaciya_prikarpattya

22. Московська окупація Галичини 1914 – 1917 рр. в свідченнях сучасників. (Галицький архів). Львів : Априорі, 2018. 528 с. : іл.

23. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-тє. Київ : Дух і літера, 2009. 437 с. : іл.

24. Патер І.Г. Статус окупованих територій Галичини і Буковини в 1914–1917 рр. Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 1. К., 2009. С. 379–409.

25. Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації: Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 116 с

26. Пирейко А. М. В тылу и на фронте империалистической войны : воспоминания рядового. [предисл. В. Залежского] ; Отд. ЦК ВКП(б) по изучению истории Окт. революции и ВКП(б). Львів : Прибой, 1926. 62 с.

27. Решетников Ю. Обзор истории евангельскобаптистского братства в Украине. Ю. Решетников, С. Санников. Одесса : Богомыслие, 2000. 246 с. «История Евангельского движения в Евразии: Материалы и документы (1.1)». Одесса, 2004.

28. Савчук Т. «Дарма брата брата вбиває»: протестанти в армії Російської імперії (1914–1917 рр.). Емінак. 2015. № 1–2. С. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eminak_2015_1-2_3.

29. Сергєєва І. А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Центр досліджень історії і культури східноєвропейського єврейства. Київ .: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. 544 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001845>

30. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. Київ : В-во О.Теліги, 1998. 544 с.

31. Сітарчук Р.А. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік): монографія. Полтава : Скайтек, 2008. 324 с.

32. Стеблій Ф. З історії взаємин українців і німецьких поселенців у Галичині у середині XIX ст. Німецькі колонії Галичини: Історія–Архітектура–Культура. Матеріали Міжнар. наук. семінару. Львів, 1996. С. 125.

33. «Canadian Slavonic Papers»: Ivan L. Rudnytsky. Mychailo Drahomaniv and the Problem of Ukrainian-Jewish Relations. Canadian Slavonic Papers. 1969. № 2. P. 182–198.

34. Gastpary W. Kościół Ewangelicko-Augsburski podczas pierwszej wojny światowej. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin ks. prof. dr. Jana Szerudy. Warszawa. 1959. S. 22.

35. Johannes-Mathesius-Gesellschaft – Evangelische Sudetendeutsche e.V.: Die Evangelische Kirche A. u. H. B. in Österreich im Jahr. 1913. URL: <https://archiv.mathesius.org/089n.shtml>

36. Lepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790: z 9 tablicami i mapą. Lwów. 1938. S. 28.

37. Pierwszy powszechny spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Warszawa, 1927. S. 54.

Kovbasa V.M. RELIGIOUS POLICY OF THE RUSSIAN OCCUPATION AUTHORITIES IN GALICIA AND BUKOVINA (1914–1917)

The article is devoted to the principles of formation, organization and activities of the Russian authorities against Jewish and Protestant inhabitants of Eastern Galicia and Northern Bukovina during the First World War. The work based on the analysis of archival materials and historiography. The study covers 1914–1917 (from the beginning of the First World War on June 28, 1914 to the February Revolution in 1917).

Even before the active deployment of hostilities, Jews and Protestant Germans were determined as internal enemies that posed a danger to the Russian Empire. The First World War was a catalyst of an accumulation of anti-semitic and xenophobic sentiments in society, which was facilitated by the political propaganda of the occupation administration.

The Russian occupation authorities accused the Jewish and German locals of spying for Austria-Hungary and Germany to destabilize military, political, and socioeconomic situation in the occupied regions. The administration tried to gain loyalty of locals through repression and misappropriation of Jewish and German property. The involvement of the military leadership and soldiers of the Russian army in repressions and massacres are traced.

In conclusion, the policy of the Russian occupation administration in Eastern Galicia and Northern Bukovina in 1914-1917 aimed at integration and russification of the region, include linguistic, educational and religious components. Despite it authorities justified the violence with the military necessity and facilitation of relations between the army and the local population. The vectors of activities of the Russian administration had a pronounced anti-semitic character and were directed against local Jews and Protestant Germans, as well as Russian nationals.

Key words: *The First World War, Eastern Galicia, Northern Bukovina, Russia, Austria-Hungary, Germany, occupation, anti-semitism, repression, massacre, Jews, Germans, Protestants.*

Коркач Д.А.

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ГЕНДЕРНОГО ПОРЯДКУ В ЖІНОЧИХ ЖУРНАЛАХ ДЛЯ ДІВЧАТ КІНЦЯ 90-Х РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ “COOL GIRL”)

У статті викладено результати контент-аналізу одного з найпопулярніших підліткових журналів для дівчат “Cool Girl”. Мета дослідження – з’ясування гендерних норм і гендерних моделей, що висвітлювалися на сторінках журналу, а також нормативний гендерний порядок, що транслиювався в текстових та візуальних матеріалах. Усього досліджено 45 випусків журналу за 1998–2000 роки, доступних у бібліотеках України та онлайн.

Як і більшість жіночих журналів, що видавалися транснаціональними видавництвами в 90-і роки, “Cool Girl” пропонує для наслідування гендерну модель Барбі, акцентує увагу на зовнішній привабливості дівчини та ставить на чільне місце факт наявності романтичного партнера. На сторінках журналу відчутно помітна тенденція до комерціалізації жіночої краси: через рекламні матеріали журнал виховує споживачок продуктів із догляду за зовнішністю.

Журнал розглядає дівчину як частину пари з особою протилежної статі, а не як самосійну особистість. Переважна більшість матеріалів журналу присвячена побудові романтичних стосунків. Гетеросексуальний ексклюзивний моногамний зв’язок є нормативним та домінуючим у дискурсі журналу; альтернативні моделі стосунків та сексуальності відкидаються.

Найпоширенішим образом чоловіка на сторінках журналу є реальний або потенційний романтичний партнер. Зв’язок із чоловіками завжди вимальовується як романтичний або ж навіть сексуальний, відтак, майже ніколи не йдеться про дружбу між особами протилежної статі.

Попри те, що дівчина переважно розглядається в контексті романтичних стосунків, журнал виконує освітню функцію, виховує самостійність у стосунках із хлопцями. Насильство, жорстоке поводження, словесні чи фізичні образи проголошуються неприпустимими у стосунках. Натомість чільне місце відводиться сексуальному зв’язку як джерелу приємних емоцій для дівчини. При цьому кожен матеріал, присвячений сексуальному зв’язку, супроводжується настановами щодо безпечності сексу та запобігання небажаній вагітності, що, безперечно, має позитивний ефект на аудиторію журналу.

Ключові слова: гендерна модель, гендерний порядок, періодичні журнали для жінок, “Cool Girl”, періодика часів незалежності.

Постановка проблеми. Суспільні трансформації 90-х років, які стали наслідком розпаду СРСР та утворенням незалежної України, торкнулися ключових політичних, економічних та соціальних сфер функціонування суспільства. Одним із індикаторів змін є трансформації у гендерному порядку суспільства. Гендерним порядком називатимемо статусний цивільний порядок у суспільстві, що означає нерівний розподіл благ і соціального престижу за ознакою статі, історично закріплений в зразках владних відносин між чоловіками і жінками на макро- чи мікровні в суспільстві. Наявний за радянських часів гендерний порядок почав змінюватися, відтак, змінювалися й гендерні моделі, пропонувані чоловікам і жінкам для наслідування.

Невід’ємним елементом встановлення та просування певного гендерного порядку через насадження певних гендерних моделей є масмедіа, зокрема преса: газети й журнали, масові або призначені для певної категорії читачів. Дослідження масмедіа, зокрема в історичному контексті, є цінним джерелом інформації про зміни в гендерному порядку суспільства.

Вважаємо за потрібне подати стислий переказ теоретичних моделей, запропонованих науковцями щодо змін у гендерному порядку в Україні 90-х років. Замість уніфікованої моделі працюючої матері, актуальної за радянських часів, виникає ціла низка моделей фемінності. О.Кісь запропонувала гіпотезу, згідно з якою в постра-

дянський період домінуючими моделями фемінності стали образи Барбі та Берегині [1]. Образ Барбі об'єктивує жінку та перетворює її на символічний об'єкт споживання чоловіка. Ним передбачається, що жінка повинна турбуватися про зовнішній вигляд задля того, щоб змагатися на уявному шлюбному ринку за доступ до ресурсів чоловіка. Образ Барбі активно транслювався через ЗМІ, зокрема через жіночі та гламурні журнали. Цей образ є дещо викривленим елементом економіки вільної конкуренції, яка панувала й панує на Заході. Натомість образ Берегині передбачає повне жіноче включення в справи родини, задоволення базових потреб сім'ї, починаючи від готування їжі до «створення комфорту та затишку». Т. Журженко дослідила, що у 90-х роках виникають такі антагоністичні жіночі гендерні моделі, як ділова жінка та домогосподарка. Ключовою різницею між ними є джерело надходження грошових ресурсів у родину: жінка заробляє сама чи забезпечується чоловіком за умовами неписаного контракту в обмін на обслуговування базових потреб родини [14, с. 31].

Практична перевірка існування таких гендерних моделей у часи незалежної України проводилася в основному на дослідженнях гендерно-маркованих журналів. На зміну радянським жіночим журналам приходить доба жіночої плюралістичної преси, де ця низка моделей фемінності репрезентується [2]. Різні моделі фемінності представлені у відповідних категоріях журналів для жінок. Якщо глянцеви журнали, що випускаються міжнародними корпораціями, просувають образ Барбі з притаманною йому комерціалізацією жіночої краси, то видання громадських організацій національного спрямування актуалізує образ Берегині. Бізнес-видання для жінок просувають гендерну модель ділової жінки, в той час як гендерна модель Домогосподарки відображається в журналах, які позиціонують себе як сімейні, хоча насправді вони спрямовані на жіночу аудиторію.

Які ж гендерні моделі пропонуються дівчатам через глянцеви журнали? Чи відрізняються ці моделі від тих, що пропонуються жінкам зі сторінок видань того ж самого видавництва?

Наявність журналів для дівчат як окремих категорій гендерно-маркованих журналів була неодноразово згадана та побіжно описана в уже існуючих дослідженнях жіночої періодики. Тим не менше детального аналізу їхнього змісту не зроблено.

Постановка завдання. Мета дослідження – доповнити існуючий набір текстів про гендерно-

марковані журнали дослідженням ідеологічних настанов щодо нормативного гендерного порядку, які транслювалися для дівчат середнього та старшого шкільного віку в кінці 90-х років через найпопулярніший та найбільш тиражований журнал того часу “Cool Girl”. Завданнями статті є здійснення контент-аналізу доступних у бібліотеках України випусків журналів “Cool Girl” за 1998–2000 роки.

Виклад основного матеріалу. Журнал “Cool Girl” – російське видання для дівчат-підлітків 8–14 років з українською локалізацією, що випускалося німецьким видавничим домом Burda (Україна); вперше виданий у 1997 році. Заявлений тираж українського накладу журналу – 250 тисяч екземплярів. Журнал видавався щочетверга. На 40 сторінках формату А4 містилися різні рубрики, починаючи з новин про зірок та кумирів і закінчуючи історіями кохання та листами читачів. У цій статті проаналізовано 45 випусків журналу за 1998–2000 роки, доступних у публічних бібліотеках України та онлайн.

Репрезентація чоловічих фігур у журналі

Попри те, що аудиторією журналів є молоді дівчата, більша частина матеріалів журналу присвячена особам протилежної статі. Зосередженість на стосунках відводить центральне місце чоловічій фігурі в життєвому ментальному просторі дівчини. Саме чоловічі фігури відчутно частіше репрезентувалися як дійові особи поданих наративів.

Ключова чоловіча фігура в журналі відводиться романтичному партнерові – ця фігура представляється як через абстрактні роздуми про природу стосунків, історію кохання, фото романи (тексти, які за жанром нагадують комікси, ілюстровані не картинками, а фотографіями з дуже гіперболізованими акторськими виразами обличчя та позами), так і через листи читачок про партнерів (наявних чи бажаних). Через стосунки із хлопцями дівчина визначається набагато частіше, ніж через стосунки із подругами, батьками, взаємодію із зовнішнім світом через реалізацію власних амбіцій та хобі. Так, скажімо, в рубриці «Кумири» – постійній рубриці, що виходила на другій сторінці журналу, в 100% випадків друкувалася інформація про зірок-чоловіків. Зазвичай, це молоді привабливі парубки до 30 років, зірки, які були кумирами дівчат і яких вони обожнювали як ідолів – брати Hanson, Backstreet Boys. Більшість цих «кумирів» можуть слугувати зразком потенційних партнерів у романтичних стосунках. Така рубрика аж ніяк не пропонувала прототи-

для наслідування жінок, які досягли високого статусу завдяки своїм досягненням, праці та власним амбіціям, натомість просувала фігуру чоловіків.

Постійна присутність хлопця в усіх аспектах життя змальовує жінку як похідну від хлопця, а також показує її життя таким, що визначається наявністю чи відсутністю хлопця. Отже, дівчина без стосунків із хлопцем за наявності власного хобі та активного соціального життя не показується як окрема фігура; її життя підпорядковане необхідності знайти собі романтичного партнера чи принаймні перебувати в його пошуках. Відтак, дівчина без хлопця змальовується та сприймає себе як неповноцінну. Апогеєм цієї тенденції є, наприклад, лист читачки тринадцяти років [12, с. 5–6], в якому вона пише про те, що її подруги діляться переживаннями щодо стосунків з хлопцями та скаржаться на зради з їхнього боку, тоді як авторка листа відчуває себе обділеною, адже їй також «хочеться поцілуночків». Відповідь редакції є симптоматичною: дівчині рекомендують зайнятися саморозвитком, більше спілкуватися з друзями та частіше виходити з дому, тоді зустріч із хлопцем відбудеться сама собою.

Образ чоловіка-рятувальника інколи втілюється в образі романтичного партнера. Регулярно на сторінках журналу друкувалися сюжети про те, ніби дівчина стала наркозалежною, а хлопець, який її кохає, рятує від аморального способу життя (наркоманія, проституція). Поширеним є також сюжет про те, ніби наркозалежний хлопець «продав» свою дівчину, аби розплатитися з боргами. Наприклад, у подібних історіях закоханий хлопець рятує свою кохану «з лап поганих хлопців». Часто цей порятунок здійснено за допомогою інших чоловічих образів – батька або/і міліціонера [13, с. 7].

Рідше чоловіки постають у ролі батька. Наявність цієї фігури також сюжетно міцно пов'язана з хлопцем дівчини. Батько стає на перешкоді стосунків дівчини з партнером. Зазвичай батько зображується як той, хто контролює та забороняє, а також регламентує життя дівчини. Так, наприклад, у фоторомані батько примушує дівчину працювати на фермі та не дозволяє ходити на вечірки та на побачення з хлопцями [9, с. 10]. Або ж, як було сказано вище, спостерігається інша крайність – просування ідеї про батька-рятівника, як в історії, коли батько рятує свою дочку в критичних ситуаціях, як-от під час викрадення іншими чоловіками [8, с. 13]. При цьому майже ніколи батько не показаний як емоційно-доступна та стабільно підтримуюча фігура.

Репрезентація жіночих фігур у журналі

Загалом жіночі фігури частіше відображаються в рубриках, пов'язаних з модою, красою та зовнішньою презентацією себе в суспільстві. Теми щодо зовнішнього вигляду дівчини висвітлюються в таких рубриках, як «Мода», «Макияж», «Прически», «Супер» (де дівчатам дають поради щодо фізичної культури). Інші рубрики, такі як «Girl репортаж», «Моя звезда», «Girl кино», «Все о кумирах» також репрезентують жіночі фігури – і, хоч і непрямо, але нав'язують гендерні норми читачкам.

Красномовною є трансформація рубрики «Мода» з 1998 по 2000 рік: якщо в 1998 році концепція рубрики полягала в тому, що різні дівчата, моделі «з народу» звідусіль позують в одязі, а фотографії супроводжуються текстом про особисту історію, вподобання, мрії кожної дівчини, то в 2000-му році рубрика перетворюється просто на збірку фотографій жінок у модному вбранні. Якщо в 1998 році журнал репрезентував дівчат із життя та намагався представити особистість читачок, то в 2000 році візуальна частина цієї рубрики змінилася на картинки окремих, нічим не пов'язаних глянцевоїх моделей віком 20+ років, що скоріше нагадують дорослих жінок, а не дівчат-підлітків.

Аналізуючи рубрику «Макияж», не можна не відзначити тенденцію до посилення комерціалізації жіночої краси. Рубрика присвячена тому, як за допомогою макіяжу виглядати краще, «приховати недоліки» та «подобатися оточуючим». Ця рубрика також використовувалася як місце для реклами жіночих продуктів для краси – продуктів косметики, жіночої гігієни тощо. Якщо в 1998 році рекламні матеріали займали четверту частину сторінки, що становить приблизно 10% від усієї рубрики, то у 2000 році реклама стала займати 25% від усієї рубрики. Якщо в перші роки виходу журналу рубрика включала рецепти домашньої косметики, майже безкоштовні для дівчини, то в кінці 2000-х ця підрубрика зникла з журналу.

Цікаво, що більшість моделей, представлених в журналі, старші за молодь 13–19 років. На деяких ілюстраціях під виглядом дівчат-підлітків зображено молодих жінок віком 20–30 років [13, с. 5–6]. Це сприяє формуванню нормативу того, який зовнішній вигляд має бути мірою дорослості. Попри те, що в деяких матеріалах дівчата представлені й через їхні хобі та кар'єрні амбіції, майже завжди дівчину орієнтують на стосунки та доглядову працю у стосунках. Наприклад, красномовною є ілюстрація історії,

де дівчину Мілу привчає до домашньої праці її батько, під чийм керівництвом Міла вчиться готувати та прибирати [8, с. 6–7].

Тенденція до визначення жінки через її стосунки, родину та дітей присутня навіть, коли йдеться про зірок, новини про яких друкуються в журналі. Наприклад, більшість подій у житті зірок жіночої статі стосуються одруження, розлучення чи народження дітей (зокрема публікація «Селин Дион вийшла заміж») [13, с. 5]. Єдині жінки, про досягнення яких говорять більше, ніж про їхнє особисте життя – це абсолютні ікони, топ-зірки естради, такі як Мадонна та Spice Girls, Земфіра. Абсолютно в усіх публікаціях про цих зірок зазначається їхній кар'єрний чи фінансовий успіх. Наприклад, «Мадонна продала дом в Лондоне, потому что для звезды ее уровня нужен дом получше», «Spice Girls» записали диск и получают Грэмми» [12, с. 3].

Стосунки між звичайними дівчатами переважно описуються як конкурентні. Наприклад, у рубриці, що публікує листи, кількість історій про дружбу між дівчатами значно менша, ніж кількість історій, де дівчата знаходяться в неприязних стосунках та змагаються за увагу хлопця. Красномовними є листи із заголовком «Одни подружки ревнуют к другим», «Она испортила мои вещи» [8, с. 16]. Рідко коли дівчата зображені як надійні партнери в житті стосовно інших дівчат. Тенденція до репрезентації стосунків між жінками як переважно конкурентних мала місце і в тому випадку, коли журнал подавав новини про зірок. Із більшою вірогідністю на сторінках журналу можна було знайти новини про художню співпрацю між чоловіками, а не між жінками. На відміну від описання стосунків між чоловіками, жінки не співпрацювали, а конкурували одна з одною. Наприклад, описуючи протистояння під час вручення премії між двома дівчачими колективами, автор іронічно висловлюється: «Надеясь, они оставят волосы друг друга в целостности» [6, с. 2].

Таким чином, можна погодитися, що журнал Cool Girl просуває гендерну модель Барбі, визначаючи дівчину через наявність чи відсутність стосунків із хлопцями. Ці журнали навчають дівчат старшого шкільного віку доглядати за собою, щоб привернути увагу чоловіка. В самих стосунках дівчат привчають виконувати емоційну роботу, навчаючи їх розбиратися у власному характері та характері чоловіка. Прикладом можуть слугувати регулярні рубрики «Тест», де дівчатам пропонується дізнатися більше про себе, та хлопця, з яким наявні чи плануються стосунки.

Образ стосунків

Беручи до уваги кількість та характер матеріалів, можна з упевненістю сказати, що цей журнал буквально визначає дівчину через стосунки з хлопцями. Левова частка матеріалів піднімає питання стосунків із хлопцями. Це тема прямо чи опосередковано піднімається в кількох рубриках, таких як «Магия любви», рубрика листів «Привет, друзья», «Разговоры о любви», «Поэзия», «Фотороман», «Интим», «Любовь», «Роман номера» та навіть «Тест» та «Гороскопы». Наприклад, на більшості обкладинок зображено молоду дівчину та хлопця, що посміхаються, та, вірогідно, є парою; рідше обкладинку прикрашає молода симпатична дівчина.

Ідеальним типом романтичної прив'язаності дівчини є гетеросексуальний моногамний ексклюзивний зв'язок. Найчастіше цей зв'язок реалізується через регулярну комунікацію в публічному формальному середовищі (школа, навчання), а також у публічному неформальному просторі (вечірки, танці, зустрічі, гуляння). За задумом, дівчина та хлопець пов'язані соціальним та (часто) інтимним (романтичним) зв'язком.

Романтичні стосунки для дівчини зображені як необхідний елемент її повноцінного життя. Цікаво, що хлопці в житті дівчини показані не як джерело фінансових чи соціальних благ, які можуть споживатися дівчиною як окремим суб'єктом, а скоріше як необхідна частина дівчини задля того, щоб стати цим самим повноцінним суб'єктом. Наприклад, у матеріалах журналу майже ніколи не описуються функції хлопця та його функціональна користь для дівчини; іншими словами, не з'являється відповідь на питання, навіщо дівчині хлопець. Стосунки з протилежною статтю є цінністю як такою. Внаслідок отримання цього блага дівчина також здобуває внутрішню самоцінність, якої не відчувала до цього.

Дівчина може використовувати різні техніки, щоб привабити хлопця, хоча більшість матеріалів зосереджена на тому, як зрозуміти, що дівчина з хлопцем підходить одна одному. Для цього використовуються різні засоби – від психологічних знань про власні особливості до магічних технік визначення рис характеру хлопця. Наприклад, у кожному номері журналу в рубриці «Магия любви» дівчатам давали поради, як зрозуміти хлопця за літерами в його імені [8, с. 15] або за манерою його ходи чи родинки [6, с. 15], як вести себе залежно від знака зодіаку хлопця, щоб йому сподобатися [13, с. 15].

У сюжетах про романтичні стосунки домінує міф про віднайдене кохання, історії про випадкові, але доленосні зустрічі людей. Наприклад, в історії «Верная примета» дівчина випадково зустрічає своє кохання завдяки випадковості. Примітно, що журнал не просуває ідею існування «двох половинок» (один партнер не все життя), скоріше імпліцитно виражає ідею про серійну моногамію (якщо одні стосунки не склалися, то є шанс, що інші стосунки будуть кращими, тому потрібно «шукати» партнера, з яким складуться характерні) [13, с. 10].

Невід'ємним елементом романтичних стосунків виявляється інтимний зв'язок. Велика кількість рубрик відкрито висвітлює питання сексу. Часто такі статті ілюструвалися відвертими фотографіями пар, що займалися коханням, а дівчина зображувалася з оголеними грудьми та в мереживній білизні [9, с. 16]. Попри те, що матеріали редакції закликають дівчат прислухатися до себе та не поспішати починати статеве життя у разі, якщо відчувається внутрішня неготовність до цього з боку дівчини, однак, судячи з кількості та змісту публікацій, можна сказати: редакція вважала, що для більшості читачок поради щодо сексуального життя мали прикладний характер [6, с.11; 7, с. 11]. Дівчатам дають поради щодо отримання задоволення в сексі та пропагують ідею, що дівчина також відповідальна за своє задоволення.

Журнал також був відомий тим, що ставив за мету підвищення рівня сексуальної освіти серед молоді. Кожна така публікація, кожна відповідь редакції на лист від читача/ читачки, де піднімалося питання інтимного зв'язку, містила заклик до використання контрацептивів, а саме презервативів. Журнал також регулярно друкував матеріали про жіноче здоров'я (наприклад, типи контрацептивів, наслідки незахищеного сексу, венеричні хвороби, небажані вагітності). Хоча редакція завжди наголошувала на використанні презервативів під час сексу і навіть розповідала, де їх можна придбати, але, беручи до уваги дівчачу невпевненість і незрілість, відчутною була нестача практичних інструкцій на кшталт того, як відмовити хлопцю в сексі без презерватива чи переконатися в надійності партнера. В разі можливої вагітності дівчатам радять звернутися до лікаря та утриматися від самостійних дій. Журнал не оминає й проблему страху перед гінекологом, визнаючи право дівчини на ці емоції, але переконує дівчат у важливості власного здоров'я [7, с. 15–16].

Примітно, що журнал абсолютно не толерує та не виправдовує насильство в стосунках і ставленні до дівчини; у відповідь на листи, де дівчата гово-

рять про випадки насильницьких дій від партнера, експерти редакції радять подумати, чи справді такі стосунки можна назвати коханням та радять полишати таких партнерів, наголошуючи, що насильство неприпустиме. Якщо дівчина ділиться досвідом пережитого сексуального насильства від партнера чи навіть члена родини (батька, дядька або брата), то редакційна експертка радить дівчатам мінімізувати взаємодію з цією людиною та розказати про це жіночим членам родини. Всіляко пояснюється, що згвалтування – це кримінальний злочин («Он вообще-то совершил криминальное преступление, принудив к сексу тебя, даже еще несовершеннолетней») [5, с. 16]. Дівчат всіляко агітують не терпіти образи, грубе ставлення з боку хлопця та розірвати стосунки.

Гомосексуальні зацікавлення дівчат, про які останні пишуть у листах до редакції, зазвичай не знаходять підтримки в журнальних експертів. Так, наприклад, читачка 17-ти років звертається до редакції з проханням допомогти розібратися зі своїми почуттями до своєї подруги після того, як та дівчина зваблювала та пестила її тіло. Редакційний експерт всіляко відмовляє дівчину від подальших експериментів і наголошує на тому, що таку зацікавленість дівчина «переросте» [9, с. 8].

Висновки. Журнал “Cool Girl” був культовим журналом кінця 90-х років, який формував уявлення про стосунки та нормативні гендерні моделі для дівчат в Україні. Цей журнал, як і більшість жіночих журналів цього сегменту, просував гендерну модель Барбі. Із розвитком журналу тенденція до комерціалізації жіночої краси стає все більш помітною: кількість матеріалів рекламного характеру зростає, дівчат заохочують купувати косметичні продукти.

Більшу частину матеріалів журналу присвячено побудові романтичних стосунків – від процесу пошуку та приваблення хлопця до статей про запобігання небажаній вагітності. Зважаючи на відношення кількості матеріалів, присвячених стосункам, до кількості матеріалів про власні хобі та уподобання дівчини, можна з впевненістю сказати, що журнал фактично визначає дівчину через наявність стосунків із хлопцями.

При цьому журнал доволі прогресивно висвітлював питання сексуальної освіти, розповідав дівчатам про зміни в їхньому тілі під час пубертатного періоду та навчав суб'єктності у стосунках. Дівчатам розповідали про насильство у стосунках, переконували щодо неприпустимості аб'юзу (хоча саме слово жодного разу не вживається на сторінках журналу) та навчали базовим навичкам цінування себе.

Попри те, що матеріали журналу змальовували дівчину через рамки стосунків, а не як окрему цільну особистість, статті про сексуальну освіту, жіноче здоров'я та неприпусти-

мість насильства у стосунках заклали в того-часних підлітків фундамент для надбудови прогресивних цінностей, які стали актуальними для суспільства XXI століття.

Список літератури:

1. Кісь О.С. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Культурологічний часопис*. 2003. Вип. 27. <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/kis.htm>.
2. Олійник Н.І. Жіноча преса в Україні: минуле та сучасність. *Культурологічний часопис*. 2003. Вип. 27. <http://www.ji.lviv.ua/n27texts/oliynyk.htm>.
3. Сидоренко Н.В. Жіноча преса в Україні періоду незалежності (кількісно-якісні параметри). *Образ*. 2016. Вип. 2 (20). С. 36–42.
4. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 2000. Вип. 16.
5. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 2000. Вип. 3.
6. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 30.
7. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 31.
8. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 32.
9. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 35.
10. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 36.
11. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 1998. Вип. 37.
12. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 2000. Вип. 4.
13. COOL GIRL: еженедельный журнал для настоящих девчонок. 2000. Вип. 5.
14. Zhurzhenko T. Free market ideology and new women's identities in post-socialist Ukraine. *European Journal of Women's Studies*. 2001. № 8(1). P. 29–49.

Korkach D.A. REPRESENTATION OF GENDER ORDER IN WOMEN'S MAGAZINES FOR GIRLS IN THE EARLY 90S (ON THE EXAMPLE OF THE MAGAZINE "COOL GIRL")

The article presents the results of content analysis of one of the most popular teen magazines for girls "Cool Girl". The aim of the research is to find out the gender norms and gender models that were covered on the pages of the magazine, as well as the normative gender order, which was promoted through texts and visual materials. In total, 45 issues of the journal for the period of 1998–2000 were studied. All the issues are available in the public libraries of Ukraine and online.

Similar to vast majority of women's magazines published by multinational publishing houses in the 1990s, "Cool Girl" offered a role model of Barbie's as a dominant gender role for women, emphasizing the girl's attractiveness and placing the importance of being involved in romantic relationships. On the pages of the magazine there is a noticeable tendency to commercialize women's beauty – through advertising materials the magazine educated consumers of cosmetic products.

The magazine portrays a girl as a part of a couple contrary to self-sufficient person. The vast majority of the magazine's materials are devoted to building romantic relationships. Heterosexual exclusive monogamous relationships is a normative and dominant model in the discourse of the magazine; alternative models of relationships and sexuality are rejected.

The most common image of a man is a real or potential romantic partner. Relationships with men are always portrayed as romantic/sexual, therefore friendship between people of the opposite sex is almost never discussed.

Despite the fact that the girl is mainly considered in the context of romantic relationships, the magazine executes an educational function, fosters self-care and self-value within relationships with guys. Violence, verbal or physical abuse are depicted as unacceptable in relationships. Sexual intercourse is a crucial part of the relationship; however, it is depicted as a source of positive energy for a girl. At the same time, each article on sexual intercourse is accompanied by guidelines on sex safety and prevention of unwanted pregnancies, which undoubtedly had a positive effect on the magazine's audience.

Key words: *gender model, gender order, periodicals for women, "Cool Girl", media of independent Ukraine.*

Кравченко М.С.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

УКРАЇНСЬКІ ДОБРОВОЛЬЧІ БАТАЛЬЙОНИ: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ

У статті здійснено огляд та аналіз історіографії, що торкається дослідження феномену українських добровольчих батальйонів, що почали створюватися у 2014 році в результаті Революції Гідності та початку бойових дій на Сході України. Крім того, здійснено перелік джерел із зазначеної тематики, які наразі потребують дослідження. Метою даної розвідки є з'ясування проблематики в дослідженні феномену українських добровольчих підрозділів та визначення способів розв'язання даної сукупності проблем. Методологія дослідження передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів опису, аналізу і синтезу, класифікації та систематизації. Наукову новизну дослідження зумовлює огляд джерел, які в межах академічної науки наразі абсолютно не досліджено, але вони мають значний інформаційний потенціал (добровольча військова мемуаристика та нерегламентована внутрішня документація українських добробатів). Перспектива подальших досліджень полягає в детальному вивченні даних джерел, що мають потенціал до розв'язання цілої сукупності дослідницьких проблем. Висновками дослідження є визначення ключовою причиною сукупності проблем у дослідженні феномену українських добровольчих формувань надмірне використання зовнішніх джерел за цілковитого нехтування джерелами внутрішніми. Саме це зумовлює нерозпрацьованість таких сфер життєдіяльності добробатів, як участь ідеологізованих громадсько-політичних сил в їх творенні, мотивація та внутрішня організація добровольчих формувань, особливості їхнього особового складу, структурна еволюція добровольчого руху, проблеми інтеграції підрозділів до складу державних силових структур. Подолання зазначеного проблемного фактору пропонується шляхом вивчення вмісту практично недосліджених сьогодні добровольчих військових мемуарів та нерегламентованої документації добровольчих формувань.

Ключові слова: добровольчий рух, українські добробати, нерегламентована документація, Антитерористична операція, батальйон «Азов».

Постановка проблеми. Українські добровольчі формування, що почали створюватися навесні 2014 року, є унікальним феноменом у вітчизняній новітній історії [1]. Цей феномен можна порівнювати (але не ототожнювати) з цілою низкою подібних явищ початку ХХ ст. (українські січові стрільці, вільне козацтво, полки «богданівців» і «полуботківців» тощо), причому не тільки з української історії (німецькі фрайкори, фінські шуцкори, австрійський гаймвер тощо). Утворення попередньо нерегламентованих чинним законодавством військових підрозділів стало наслідком збігу двох обставин:

1) неналежної спроможності військових структур до оборони країни;

2) наявності відносно великих і активних груп цивільних, які до оборони країни були готові, навіть незважаючи на відсутність цілого ряду необхідних складників.

Рішення державного керівництва щодо створення добровольчих батальйонів у складі Збройних Сил, Національної Гвардії та органів внутрішніх справ України усунуло потенційне протистояння між державним апаратом та революційно налаштованими масами, які натомість було спрямовано в конструктивне русло – на оборону національної державності. Українські добровольчі батальйони (далі – добробати), без сумніву, відіграли значну роль у початку збройного протистояння на Сході України у 2014 році. Втім, детальне з'ясування цієї ролі наразі лишається предметом суперечок як у науковому середовищі, так і серед більш широкої аудиторії. Причиною цього є низький рівень дослідженості українських добробатів як своєрідного історичного феномену. Своєрідність творення структур, набору особового складу, специфіка функціонування даних підрозділів та цілий ряд інших особливостей робить

неможливим дослідження добровольчої історії за лекалами дослідження історії регулярних збройних формувань держави. Саме це й зумовлює актуальність даної розвідки.

Постановка завдання. Метою даної розвідки є з'ясування проблематики в дослідженні феномену українських добровольчих формувань, що почали створюватися у 2014 році, і визначення способів розв'язання даної сукупності проблем. Для здійснення мети необхідно виконати такі завдання:

1) здійснити огляд і аналіз історіографії, якою досліджується даний феномен, визначити її недоліки;

2) здійснити загальний огляд джерельної бази за тематикою, яка наразі не стала об'єктом дослідження;

3) зробити висновки щодо потенціалу недосліджених наразі джерел як інструментів розв'язання сукупності проблем дослідження феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Натепер опубліковано значне число досліджень, що торкаються зазначеної тематики, тож історіографія з цієї теми є досить широкою.

Першим питання вивчення процесів становлення та діяльності добровольчих формувань порушив Ю. Бутусов [2; 3]. У загальних рисах теми українського добровольчого руху торкаються Л. Кривизнюк [4], Ю. Зінько [5], М. Цюрупа [6], М. Чеховська [7]. Розглядають питання, що стало причиною появи добровольчого руху, С. Кульчицький (говорить про розстановку політичних сил) [8], С. Сегеда (говорить про проблеми самоідентифікації населення) [9] та В. Гудим (говорить про мобілізаційні проблеми під час Антитерористичної операції (далі – АТО)) [10], втім у своїх статтях самого феномену вони торкаються лише побіжно.

Окремі дослідники зосереджуються на певних аспектах діяльності українських добробатів. Так, К. Бугайчук [11] здійснює огляд правового статусу добровольчих формувань, А. Богдалов [12] аналізує участь у добровольчому русі іноземців загалом, а О. Лук'янов [13] та Д. Слободинський [14] вивчають участь у добробатах білорусів та кавказців (грузинів і чеченців). А. Михайлов як представник Головного Штабу Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) аналізує дії добровольчих підрозділів у складі патрульної служби міліції особливого призначення на блокпостах та в пошуку диверсійно-розвідувальних груп, причому ефективність їх оцінює низько [15], що природно з огляду на специфічний (для

непідготовлених співробітників) характер такої роботи та зовнішні обставини. А командир 25-ї окремої повітрянодесантної бригади Ю. Соболев у нарисі про історію свого підрозділу [16] більш прихильно оцінює співпрацю з добровольчими формуваннями.

Я. Тинченко здійснює аналіз втрат (у тому числі й добровольчих батальйонів) під час конкретної військової операції – Іловайської [17], а О. Лук'янов та А. Климчук досліджують історію формування конкретного добровольчого підрозділу – 2-го БТрО «Горинь» [18; 19]. О. Дем'янюк [20], Б. Івченко [21] та Т. Григоренко [22] розглядають регіональний аспект формування добровольчого руху, досліджуючи участь у ньому волинян, харків'ян та черкашан.

Піднімалася тема українського добровольчого руху і в іноземних дослідженнях. Так, зазначена проблематика розглядається А. Гуральською в комплексному звіті «Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності» (Польща) [23]. Український дослідник А. Мартинюк торкався тематики добровольчого руху, здійснюючи дослідження щодо незаконних потоків зброї для Small Arms Survey Centre (Швейцарія) [24].

Окремо варто згадати російські дослідження українського добровольчого феномену. Тут варто уваги через наявність певного фактажу лише статті А. Лаврова [25] та А. Циганка [26], втім навіть вони рясніють російськими пропагандистськими штампами («хунта», «каратели», «гражданская война» тощо), і повноцінно розглядати їх як історіографію неможливо.

Згадується феномен українських добровольчих формувань і в низці монографічних досліджень, серед яких варто згадати:

– «Україна – Росія: війна в умовах співіснування» Г. Перепелиці [27];

– «Світова гібридна війна: український фронт» (колективна монографія під редакцією В. Горбуліна) [28];

– «Росія проти України (1990–2016 рр.)» П. Гай-Нижника [29];

– «Два роки з початку АТО та гібридної війни РФ проти України: провал путінського бліцкригу» (колективна монографія Т. Березовця, О. Доброєра, А. Карацура, В. Кравченка) [30];

– «Гібридная война: выжить и победить» Є. Магди [31];

– «Проект Новоросія (1764–2014)» Г. Турченка [32].

Втім, у всіх вищезазначених монографіях ці згадки досить поверхові, адже явище українського

добровольчого руху розглядається в них лише як один з ряду факторів, що набуває значення у форматі гібридної війни. Проте всі автори відзначають суттєвий вплив добробатів на військову ситуацію на початковому етапі бойових дій.

Торкаються добровольчого феномену й автори історичних нарисів «25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави» [33], «Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения» [34], «Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)» [35], а також журналісти-розслідувачі, що упорядкували матеріали збірки «Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніка АТО» [36]. Втім, всі ці нариси питання добробатів також згадують лише побіжно в контексті інших тем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на чисельність вищезгаданих матеріалів, жоден із них не претендує на повноту дослідження українських добровольчих формувань саме як історичного феномену, адже тематика всіх згаданих матеріалів є дещо іншою чи їхній формат не дає можливості претендувати на вичерпність у вивченні питання. Дослідженню ж власне феномену українських добровольчих формувань даного періоду присвячено набагато менше праць.

Першою з робіт, що претендує на дослідження саме добровольчої тематики, є науково-популярна збірка матеріалів «Добробати» (видання перше – 2016 року, видання друге – 2017 року) [37]. Втім, її варто охарактеризувати скоріше як сукупність спеціально підібраних документарних та мемуарних джерел (де здебільшого фіксуються події), зібраних з метою певної глорифікації структур під загальним командуванням МВС. Незважаючи на справді фактажно підібраний матеріал, підбір цей є вкрай тенденційним, а сама збірка – суттєво заангажованою. Ініціаторами видання (консультантами, авторами, інтерв'юєрами тощо) виступають вищі очільники МВС (міністр А. Аваков і його помічники), що перебували на посадах на момент публікації книги. Частина тверджень є спробою видати бажане за дійсне, документарно зафіксоване, а голослівні заяви подаються як доконані факти. У першому ж розділі А. Аваков намагається виводити історію добровольчих батальйонів прямо від Самооборони Майдану, водночас стверджуючи, що вона (Самооборона) «створювалася штабом акції», а самі добробати творилися виключно з волі міністра (тобто самого автора спогадів) за погодженням з окремими головами обласних державних адміністрацій [37, с. 5–6]. Серед перших добровольців

справді була значна частина учасників Самооборони, однак стверджувати пряму спадкоємність не можна. Це твердження може бути справедливим у відношенні кількох добровольчих формувань (батальйон ім. С. Кульчицького, батальйон «Золоті ворота», 25-й батальйон територіальної оборони «Київська Русь» і деякі інші), але явно не всіх і навіть не більшості. Відсоток самооборонців, які згодом мали відношення до добробатів, підрахувати неможливо, адже майданівські сотні насправді були явищем стихійним і натепер невідомо про жодні джерела, які б могли чітко окреслити кількісний чи персональний склад тих сотень. Та й далеко не всі учасники Революції Гідності були членами структур Самооборони. Твердження про створення сотень штабом Майдану також тенденційне, навіть штабна ініціатива в їх створенні є фактом не беззаперечним, а таким, що потребує окремого дослідження. Абсолютна більшість сотень створювалася стихійно, і значна їхня частина ніколи не підпорядковувалася штабу Майдану.

Інтерв'юєри «Добробатів» (за деякими виключеннями) ніколи особисто не брали участі в безпосередній організації сотень чи добробатів на низовому рівні, отже, рівень їх обізнаності варто піддавати сумніву й детально верифікувати, чого упорядники збірки не здійснюють. «Добробати» варто розглядати лише як збірку мемуарів вищих державних чиновників та їхніх помічників про події 2014–2015 років. Спогади командирів добровольчих формувань подаються там уривчасто і вкрай тенденційно. Ці мемуари потребують верифікації фактично потезово, адже значна частина тверджень авторів багаторазово піддавалася сумніву чи навіть прямо спростовувалася в пресі та інших джерелах.

Втім, варто відзначити, що подібного спрямування матеріал, упорядкований науковцями-військовиками має ще вищий рівень тенденційності. Так, у підручнику «Історія українського війська», що вийшов друком у видавництві Національної Академії Сухопутних військ, події 2014–2015 років розглядаються виключно в розрізі розвитку Збройних Сил України. Добробатам лише висловлено подяку, що виглядає нелогічно з огляду на повну відсутність згадок про них у тексті [38].

Єдиним же наразі матеріалом у межах власне академічної науки, що претендує на повноту дослідження феномену українського добровольчого руху 2014–2015 років, є дисертаційна робота Ю.М. Стасюка. У 2018 році в Національ-

ному Університеті Оборони України ім. І. Черняхівського ним було захищено дисертацію на здобуття ступеня кандидата історичних наук за темою «Українські добровольчі формування: створення та функціонування» [39]. Дане дослідження спирається на широкий перелік джерел, серед яких особливо важливе значення надається нормативно-правовим документам. Незважаючи на те, що поряд з офіційною документацією Ю.М. Стасюк у своєму дослідженні користується також спогадами учасників подій, нерегламентованою документацією, матеріалами із засобів масової інформації (далі – ЗМІ) та іншими джерелами, висновки робляться здебільшого на основі саме офіційної документації, яка не завжди відображає реальний стан речей. У роботі Ю.М. Стасюка є значні проблеми з верифікацією, багато хибних і неперевірених тверджень видаються автором за реальність. Крім того, автор виявляє слабкий рівень орієнтації в процесах усередині добровольчого руху (які є ключовими в дослідженні цього руху як феномену), через що допускає чимало помилок, вважаючи окремі публікації в ЗМІ чи явно голослівні заяви окремих осіб dokonаним фактом. Ю.М. Стасюк у своїй роботі фактично стверджує про існування ряду добробатів, яких насправді ніколи не існувало.

Так, у додатку Е дисертації наводиться перелік українських добровольчих формувань, створених поза участі державних силових структур України, які не ввійшли до їхнього (державних структур) складу у 2014–2015 роках. У цьому списку фігурує батальйон «Україна» чисельністю в 50 осіб під командуванням А. Філоненка. Насправді такого формування ніколи не існувало. Про його утворення кілька разів заявив лідер Радикальної партії О. Ляшка [40] (у списку він зазначений як ініціатор формування), однак підрозділ створено так і не було. Офіцери батальйону «Азов» стверджують, що політик фотографувався з азовцями, а потім у ЗМІ видавав бійців на фото за добровольців батальйону «Україна» [41]. Натомість за ініціативи О. Ляшка і під командуванням А. Філоненка згодом дійсно був сформований добровольчий батальйон, але він мав назву «Шахтарськ» і під такою назвою він окремо згадується Ю.М. Стасюком у додатку Г свого дослідження. Але той факт, що одна й та сама особа командує одразу двома батальйонами, автора чомусь не нашттовхнула на сумніви, і навіть за відсутності інших (окрім заяв О. Ляшка) відомостей про батальйон «Україна» Ю.М. Стасюк вносить його до свого списку.

У тому ж додатку Е дисертації Ю.М. Стасюка згадується також Цивільний Корпус «Азов» під командуванням О. Ширяєва. Насправді ж це формування було не добробатом, а громадською організацією, яку заснували ветерани батальйону «Азов» [42]. У бойових діях Цивільний Корпус «Азов» участі ніколи не брав і ніколи не позиціонував себе як військовий підрозділ. До того ж згаданий О. Ширяєв ніколи не командував Цивільним Корпусом «Азов», він був командиром іншого добровольчого формування – роти «Східний Корпус» [43], яка також вказана в додатку Г дисертаційного дослідження Ю.М. Стасюка. Командування однією і тією самою людиною двома добробатами одночасно вже вдруге не нашттовхнуло на сумніви автора.

У тому ж додатку як добровольче формування згадується партизанська група «Тіні», щодо якої існує думка, що зазначене формування насправді є лише медійним проектом і в реальній площині не існує [44]. Ця думка неоднозначна, втім і спростувати її також складно, зважаючи на специфічний характер діяльності ймовірного підрозділу. Тож список партизанських загонів принаймні варто було би виділити в окремий додаток через суттєву специфіку. Однак цього моменту Ю.М. Стасюк не згадує взагалі та просто перераховує «Тіні» серед інших добровольчих формувань.

Згадана в тому ж списку Добровольча козацька рота спецпризначення ім. Т. Шевченка під командуванням А. Мойсеєнка існувала, але діяла вона в складі окремого підрозділу Державної Прикордонної Служби України, проте Ю.М. Стасюком вона зазначена як така, що до складу державних силових структур не ввійшла. Насправді ж даний підрозділ діяв фактично як громадська організація всередині прикордонного загону: всі члени добровольчої роти були військовослужбовцями відповідного військового підрозділу. Трактувати цей факт можна по-різному, втім цього в дослідженні Ю.М. Стасюка не відображено [45].

Така ж неоднозначна ситуація і з указаним у списку батальйоном «Крим». Створення окремого підрозділу з такою назвою було неодноразово анонсовано [46], але підтверджень факту його існування дотепер немає.

У додатку Н дослідження Ю.М. Стасюка вказаний хорватський добровольчий підрозділ «Сини смерті», що начебто діяв як окремий підрозділ у складі батальйону «Азов». Насправді ж хорватського підрозділу в батальйоні «Азов» ніколи не існувало. Шеврон «Сини смерті» справді носили хорватські добровольці, але не батальйону, а

полку з відповідною назвою (тобто щонайменше після грудня 2014 р.). І добровольці-хорвати в полку служили в різних підрозділах, а окремого хорватського загону в «Азові» ніколи не існувало. Даний шеврон був скоріше нерегламентованою відзнакою, а не позначкою приналежності до підрозділу.

Дисертація Ю.М. Стасюка, як й інші опубліковані ним розвідки за даною тематикою [1; 47–51], є, без сумніву, важливими для дослідження феномену добробатів, адже саме в них уперше детально проаналізовано нормативно-правову базу, що регламентує діяльність українських добровольчих формувань середини 2010-х років. Втім, саме опертя на дані офіційної документації за відсутності належної верифікації цих даних (аналогічно в ситуації з публічними заявами та матеріалами ЗМІ) призвела Ю.М. Стасюка до низки необґрунтованих висновків і формування в цілому хибної картини добровольчої спільноти АТО. Серед висновків дослідника є твердження, що добровольчі батальйони були ефективні виключно у випадках співпраці з підрозділами ЗСУ. Такий висновок абсолютно некоректний, адже порівнювати добровольчі формування можна не з підрозділами ЗСУ загалом, а лише з піхотними підрозділами. У разі порівняння добробатів з піхотою ЗСУ ситуація буде цілком інакша. На початковому етапі бойових дій особовий склад добровольчих формувань за рівнем підготовки не особливо відрізнявся від загальновійськових піхотних підрозділів, укомплектованих строковиками, а через високу вмотивованість добровольців рівень їхньої боєздатності був явно вищий порівняно із ЗСУ. Водночас варто відзначити, що високобоєздатні регулярні армійські підрозділи на початковому етапі АТО також існували, але їхня боєздатність, як правило, пояснюється комплектуванням їх добровольцями.

Висновки. Аналізуючи недоліки вмісту оглянутих вище досліджень, можна зробити висновок, що вони (недоліки) в абсолютній більшості мають тотожні причини. Феномен українських добровольчих батальйонів вивчається виключно за даними зовнішніх джерел (офіційна документація, преса, мемуари командувачів-зверхників тощо). Відповідно, практично нерозкритими залишаються такі сфери життєдіяльності добробатів, як участь ідеологізованих громадсько-політичних сил в їх творенні, мотивація та внутрішня організація добровольчих формувань, особливості їхнього особового складу, структурна еволюція добровольчого руху, проблеми інтеграції підроз-

ділів до складу державних силових структур. Дослідити ці питання можна, лише використовуючи джерела за авторством осіб, компетентних у питаннях внутрішнього життя добровольчих підрозділів. Такими джерелами є передусім спогади добровольців і внутрішня (нерегламентована ззовні) документація добробатів. Даніми джерелами практично всі дослідники нехтували. Певним виключенням у даній ситуації є лише Ю.М. Стасюк, який оперує даними зі спогадів добровольців (зокрема, з батальйонів «Айдар» та «Азов») [52; 53] та посилається на окремі матеріали нерегламентованої документації Добровольчого Українського Корпусу «Правий Сектор» [54]. Аргументуючи недослідженість багатьох аспектів тематики, Ю.М. Стасюк посилається на недоступність деяких джерел. За час, що минув з моменту публікації його роботи, став доступним для дослідження значний масив джерел. Було опубліковано чимало спогадів добровольців. У 2017 році громадськості було презентовано короткий нарис «Київський козацький полк ім. Т.Г. Шевченка (БУК) в АТО» на основі спогадів відповідного добровольчого підрозділу [55], а у 2018 році видавництвом «Орієнтир» за сприяння полку «Азов» було опубліковано збірку спогадів учасників операції з визволення Маріуполя 13 червня 2014 року [56]. Публікація військової мемуаристики за авторством учасників бойових дій 2014–2021 років продовжується, і її темпи зростають. Восени 2020 року до Центрального державного архіву громадських об'єднань України був переданий архів нерегламентованої документації батальйону «Азов», зібраний та упорядкований ветеранами даного підрозділу. Це перша, але, можливо, не остання зафондована державними архівами збірка нерегламентованої добровольчої документації. Тож наразі коло джерел для дослідження феномену українських добровольчих батальйонів суттєво розширилося. Зазначені джерела явно мають потенціал для висвітлення недосліджених дотепер аспектів тематики. Отже, надмірне використання зовнішніх джерел за цілковитого нехтування джерелами внутрішніми як ключова причина сукупності проблем у дослідженні українських добровольчих формувань може бути подолана. Усунути зазначений проблемний фактор можливо шляхом вивчення вмісту практично не досліджених сьогодні добровольчих мемуарів та нерегламентованої документації добробатів. Ці масиви джерел мають значний інформаційний потенціал, а отже, тематика і далі потребує дослідження.

Список літератури:

1. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування як унікальне явище незалежної України. *Військово-історичний меридіан* : електрон. наук. фаховий журнал. Київ : Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України, 2018. № 2 (20). С. 17–29.
2. Бутусов Ю. Добровольческие батальоны: структура, страхи, проблемы боевого применения. *Зеркало недели*. 2014. 29 серпня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-boyoovogo-zastosuvannya-_html (дата звернення: 24.04.2021).
3. Бутусов Ю. Дмитро Ярош: «Перший наступальний бій війни відбувся 20 квітня 2014-го – добровольці атакували блокпост під Слов'янськом». *Цензор.net*. URL: https://ua.censor.net.ua/resonance/385673/dmytro_yarosh_pershyuyi_nastupalnyuyi_biyi_viyiny_vidbuvsya_20_kvitnya_2014go_dobrovoltsi_atakuvaly_blokpost (дата звернення: 24.04.2021).
4. Кривизюк Л.П. Добровольчі батальйони на захисті Вітчизни під час проведення АТО. *Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.* : матеріали II Всеукр наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2017. С. 107–111.
5. Зінько Ю.А. Військові батальйони українських добровольців та їх роль у боротьбі з російською агресією на Сході України. *Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.* : матеріали II Всеукр наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2017. С. 112–115.
6. Цюрупа М.В. Воєнно-доктринальні засади інтеграції добровільних воєнних формувань до складу Збройних Сил України. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.). Київ : НУОУ, 2017. С. 112.
7. Чеховська М.М. Загальнонаціональні добровільні оборонні організації як суб'єкт забезпечення національної безпеки України. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 грудня 2017 р.). Київ : НУОУ, 2017. С. 112–113.
8. Кульчицький С.В. Суспільно-політичне й соціально-економічне становище України в 2010 – першій половині 2015 рр. *Український історичний журнал*. 2015. № 3 (522). С. 154–175.
9. Сегеда С.П. Актуальні питання взаємодії України та євразійського простору. *«Третя хвиля», демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності* : зб. тез Всеукр. наук. конф. (Київ, 2014 р.). Київ : Інститут всесвітньої історії НАНУ, 2014. С. 120–132.
10. Гудим В.М. Проблеми проведення мобілізації в умовах антитерористичної операції та шляхи їх вирішення. *Уроки антитерористичної операції: зовнішньополітичні та воєнно-стратегічні аспекти* : зб. матеріалів міжвідомч. наук.-практ. семінару (Київ, 9 жовтня 2015 р.). Київ : НУОУ, 2015. С. 31–34.
11. Бугайчук К.Л. Деякі питання удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності добровольчих батальйонів територіальної оборони. *Правотворча та правозастосовча діяльність: теорія, практика, професійний досвід* : науково-практична інтернет-конференція, 03.03.2015. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=968%3A030215-11&catid=120%3A6-0315&Itemid=155&lang=ru (дата звернення: 24.04.2021).
12. Богдалов А. Участь іноземних добровольчих формувань у ході проведення антитерористичної операції на сході України (на матеріалах колекції Національного музею історії України). *Емінак*. 2016. № 3. С. 72–76.
13. Лук'янов О. Білоруські добровольчі формування у ході бойових дій на сході України у 2014–2016 рр. (на матеріалах колекції Національного музею історії України). *Емінак*. 2016. № 3. С. 77–80.
14. Слободинський Д. Українські добровольці – бійці Грузії та Ічкерії в зоні проведення антитерористичної операції. *Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.* : матеріали II Всеукр наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2017. С. 116–123.
15. Михайлов А.О. Проблемні питання застосування органів та підрозділів МВС України у ході антитерористичної операції на Сході України. *Уроки антитерористичній операції: зовнішньополітичні та воєнно-стратегічні аспекти* : зб. матеріалів міжвідомч. наук.-практ. семінару (Київ, 9 жовтня 2015 р.). Київ : НУОУ, 2015. С. 58–60.
16. Соболь Ю.І. Ведення бойових дій підрозділами 25-ї окремої повітрянодесантної бригади з травня по жовтень 2014 року. *Особливості вогневого ураження противника в операціях оперативного угруповання військ (сил) в сучасних умовах з урахуванням досвіду проведення антитерористичній операції на Сході України* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 27 листопада 2014 р.). Київ : НУОУ, 2014. С. 19–29.
17. Тинченко Я.Ю. Іловайськ. Експеримент. Підсумки. *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі* : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 23 вересня 2015 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2015. С. 175–180.
18. Лук'янов О. Другий окремих мотопіхотний батальйон «Горинь»: етапи формування та участь у бойових діях на Сході України під час проведення АТО. *Емінак*. 2017. № 4. С. 75–79.

19. Климчук А.М. Батальйон територіальної оборони «Горинь». *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі* : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 23 вересня 2015 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2015. С. 152–153.
20. Дем'янюк О.Й. Волиняни у відстоюванні територіальної цілісності України на Сході держави у 2014 році. *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі* : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 23 вересня 2015 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2015. С. 152–153.
21. Івченко Б.А. Участь українських збройних формувань Харківщини в бойових діях на Донбасі. *Анексія Автономної Республіки Крим і Війна на Донбасі* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 23 вересня 2015 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2015. С. 158–162.
22. Григоренко Т.О. Волонтерський рух черкашан на допомогу українській армії та добровольчим батальйонам. *Війна на Донбасі. 2014–2016 рр.* : матеріали II Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 20 квітня 2017 р.). Київ : Нац. військово-історичний муз. України, 2017. С. 260–266.
23. Гуральська А. Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності. *Фундація «Відкритий Діалог»*. URL: <http://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-batalyoni-viniknennya-diyalnist-superechnosti> (дата звернення: 24.04.2021).
24. Мартинюк А. Дослідження незаконних потоків зброї. URL: <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/T-Briefing-Papers/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf> (дата звернення: 24.04.2021).
25. Лавров А. Силы специальных операций Украины. *Экспорт вооружений*. 2016. № 16. С. 49–57.
26. Циганок А.Д. Донбасс: неоконченная война. Гражданская война на Украине (2014–2016): русский взгляд. Москва : АИРО–XXI, 2016. 677 с.
27. Перепелиця Г.М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.
28. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
29. Гай-Нижник П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : «МП Леся», 2017. 332 с.
30. Два роки з початку АТО та гібридної війни РФ проти України: Провал путінського блиц-кригу / Т. Березовець та ін. Київ: Український інститут майбутнього, 2016. 75 с.
31. Магда Е.В. Гибридная война: выжить и победить. Харків : Виват, 2015. 325 с.
32. Турченко Г. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові ; наук. ред. Ф.Г. Турченко. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. 116 с.
33. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Г.В. Боряк та ін. Київ : Ніка-Центр, 2016. 796 с.
34. Гибрессия Путина. Невоенные аспекты войн нового поколения. Київ : Центр глобалістики «Стратегія XXI», 2016. 61 с.
35. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). Київ : НУОУ, 2017. 250 с.
36. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО: популярне видання / О. Каліновська та ін. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. 512 с.
37. Добробати. 2-ге вид., переробл. та допов. / К. Гладка та ін. Харків : Фоліо, 2017. 325 с.
38. Історія українського війська : підручник / П.П. Ткачук та ін. Львів : НАСВ, 2017. 407 с.
39. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.) : дис. ... на здобуття ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 281 с.
40. Ляшко набирає добровольців у власний батальйон. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/1660494-lyashko_nabirae_dobrovoltsiv_u_vlasniy_batalyon_1937243.html (дата звернення: 24.04.2021).
41. Батальйон Ляшка існує тільки віртуально – батальйон «Азов». *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_bataljon-lyashka-isnuye-tilki-virtualno-bataljon-azov/564657 (дата звернення: 24.04.2021).
42. Цивільний фронт. *Національний Кореспондент*. URL: <https://nackor.org/ukr/civil-niy-front> (дата звернення: 24.04.2021).
43. Аваков вручив нагородну зброю командиру харківського спецпідрозділу міліції «Східний Корпус». *Новини Харкова*. URL: <http://uanews.kharkiv.ua/society/2015/05/16/85246.html> (дата звернення: 24.04.2021).
44. Партизанський загін «Тіні». *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Партизанський_загін_«Тіні» (дата звернення: 24.04.2021).
45. Бойцы казачьей роты спецназа: «От нашей дерзости противник приходил в ярость». *Факти*. URL: <https://fakty.ua/198606-bojcy-kazackoj-roti-specnaza-ot-nashej-derzosti-protivnik-prihodil-v-yarost> (дата звернення: 21.04.2021).
46. Мустафа Джемелєв обговорив з Порошенком створення кримськотатарського батальйону. *Крим. Реалії*. URL: <https://ua.krymr.com/a/26689551.html> (дата звернення: 21.04.2021).

47. Стасюк Ю.М. Історичні джерела щодо українських добровольчих формувань та їхні шляхи дослідження. *Гілея* : науковий вісник : зб. наук. пр. Нац. педагог. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Київ : Гілея, 2017. № 118. С. 125–129.
48. Стасюк Ю.М. Озброєння українських добровольчих батальйонів на Сході України у 2014 році. *Гілея* : науковий вісник : зб. наук. пр. Нац. педагог. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Київ : Гілея, 2018. № 130. С. 88–92.
49. Стасюк Ю.М. Особливості створення, забезпечення та бойового застосування українських добровольчих формувань (2014–2015 рр.). *Труди університету* : зб. наук. пр. Нац. ун-ту оборони України. Київ : НУОУ, 2018. № 2 (147). С. 201–209.
50. Стасюк Ю.М. Роль держави в інтеграції українських добровольчих формувань до Збройних Сил України, Міністерства внутрішніх справ та Національної гвардії України. *Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (Київ, 1 грудня 2017 р.)*. Київ : НУОУ, 2017. С. 106–107.
51. Стасюк Ю.М. Соціально-правові гарантії держави учасникам добровольчих формувань: історичний аспект. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Київ : КНУ, 2017. № 51. С. 145–149.
52. Орел І. Хроніка одного батальйону. Харків : Фоліо, 2016. 178 с.
53. Широкинська операція. Спогади учасників наступу / упоряд. М. Хомеріккі. Київ–Маріуполь–Мена : Домінант, 2016. 72 с.
54. Накази : офіційний сайт НВП «Правий Сектор». URL: <https://pravyysektor.info/duk-ps/nakazi> (дата звернення: 21.12.2020).
55. Визволення Маріуполя. Фотозбірка військової мемуаристики / упоряд. М. Кравченко. Київ : Орієнтир, 2018. 132 с.
56. Київський козацький полк ім. Т.Г. Шевченка (БУК) в АТО / ред.: Л. Гасиджак, А. Малород, О. Спасіченко. Київ : вид. Вольф Ю., 2017. 60 с.
57. Азовська документація батальйонних часів прийнята до Центрального Держархіву громадських об'єднань. *Офіційний сайт полку «Азов»*. URL: <https://azov.org.ua/azovska-dokumentacia-prujniata-do-cdago/> (дата звернення: 21.04.2021).

Kravchenko M.S. UKRAINIAN VOLUNTEER BATTALIONS: ISSUES OF PHENOMENON RESEARCH

The article reviews and analyses the historiography concerning the study of the phenomenon of Ukrainian volunteer battalions, which began in 2014 as a result of the Revolution of Dignity and the beginning of hostilities in eastern Ukraine. In addition, it's list of sources on this topic, which currently need research. The aim of the publication is to clarify the issues in the study of the phenomenon of Ukrainian volunteer units and to identify ways to solve this set of problems. The research methodology involves the application of the principles of historicism, the usage of studying whole historical sources and being objective. Descriptive method, methods of classification and systematization as well as methods of analysis and synthesis have been used. The scientific novelty of the research is determined by a review of sources that are currently completely unexplored within academic science, but have significant information potential (voluntary military memoirs and unregulated internal documentation of Ukrainian dobrobats). The prospect of further research is to study in detail the data of sources that have the potential to solve a whole range of research problems. The conclusions of the study are to determine the key reason for the set of problems in the study of the phenomenon of Ukrainian voluntary formations of excessive use of external sources with complete neglect of internal sources. This causes the complete unexplored areas of dobrobats as the participation of ideological socio-political forces in their creation, motivation and internal organization of volunteer formations, the specifics of their personnel, the structural evolution of the volunteer movement, integration problems of units into state law enforcement agencies. Overcoming this problematic factor is proposed by studying the content of volunteer memoirs and unregulated documentation of volunteer formations.

Key words: *volunteer movement, Ukrainian dobrobats, unregulated documentation, Anti-terrorist operation, Azov battalion.*

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

АКТИВНІСТЬ ШКОЛЯРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РР.

Активність школярів зумовлена особливостями розвитку періоду дитинства, якому притаманні ігрова, пошукова, дослідницька, художня та інші види діяльності. Вони можуть ініціювати власні практики, або ж цим займаються дорослі. Саме в цих закладах освіти учні проводили найбільше часу, тому долучення їх до різнопланової роботи є цілком логічним. У них розвивалися здібності, нахили, таланти. Період від другої половини 1940-х до кінця 1980-х рр. був динамічним у цьому плані. Дітей необхідно було долучити не лише до класної, а й поза-класної та позашкільної діяльності, що пояснювалося необхідністю зайнятості їх та їхніх батьків, з іншого боку, держава намагалася вплинути на їхню свідомість, створюючи подібні заклади. Але діти через свій вік могли і не здогадуватися про це та з відповідальністю ставилися до власної справи. Серед заходів зазначимо олімпіади з навчальних предметів, змагання-конкурси. Перші були спрямовані на з'ясування передусім рівня інтелектуального розвитку школярів і носили локальний, обласний, республіканський, всесоюзний характер. Особливих обертів вони набули в кінці 1950–1960-х рр. Ті критерії без ідеологічного забарвлення, які були притаманні зазначеному періоду, дійшли децю у видозміненому вигляді й дотепер. Масштаби змагань залишаються. Учні привчали до відповідальності з дитинства, що виявлялося в чергуванні у класах, дотриманні встановлених норм і правил поведінки, високих показників у навчанні. Вони оголошували «бій» прогульникам, школярам, які не виконували власних обов'язків. Зовнішній вигляд школярів також мав відповідати «достойному радянського учня». Найбільш поширенішими формами культурно-масової роботи були організація учнівських вечорів, дитячих ранків, спортивних змагань, ігор, концертів, бесід, конкурсів, виставок, екскурсій і походів. Школярі брали участь у виставках малюнків, декоративно-ужиткового мистецтва, і кожен регіон показував власний самобутній розвиток, використовуючи різні техніки та матеріали, на який був багатий край.

Ключові слова: школа, учні, педагоги, УРСР, змагання, конкурси, олімпіади, світогляд.

Постановка проблеми. Шкільна освіта у другій половині 1940-х–наприкінці 1980-х рр. пережила декілька реформ. Вони мали на меті вдосконалення системи через пошук різних шляхів. Учнівство при цьому виступало важливим елементом. Воно не лише повинно було займатися безпосередньою навчальною діяльністю, а й демонструвати високі показники. Дітей долучали до змагань та конкурсів, де вони проявляли себе і підносили престиж школи. Сьогодні вимагає активних, креативних, конкурентноздатних особистостей, формування яких починається фактично зі шкільної ланки. Тому досвід вивчення цього питання заслуговує на увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники звертали увагу на різні аспекти даної проблеми. О. Вільхова розглядала питання організації і проведення конкурсів, оглядів і фестивалів засобами народної хореографії, віковою категорією в її доробку стали молодші школярі [1, с. 206–217]. У роботі показаний принципи

добору суддів, грошові винагороди переможцям і їхнім наставникам. Авторка зазначає, що систематичне проведення подібних заходів стало в УРСР традицією, яка дала можливість цілісно простежити розвиток дитячої народної хореографії від другої половини 1940-х до 1990-х рр. Дослідниця наголошує, що відсутність системної навчально-виховної роботи в дитячих хореографічних гуртках, пожвавлення діяльності переважно відбувалося перед самими заходами. Н. Слюсаренко презентує це питання в контексті трудового виховання у 1970–1980-ті рр. Авторка звернула увагу на конкурси технічної творчості, юних швачок тощо [22]. О. Лаврут висвітлила окремі питання з позиції організації освітньої діяльності школярів у перше повоєнне десятиліття [17, с. 35–37]. С. Тукшин зосередився на інтелектуальних змаганнях з математики на теренах СРСР. Він зазначає, що метою їх проведення стали підвищення зацікавленості школярів до предметів, виявлення обдарованих дітей і долучення їх до занять, виявлення учин-

телів до роботи з таким дітьми і вивчення досвіду педагогів задля їх розповсюдження [24, с. 5–12].

Постановка завдання. Незважаючи на презентативність історіографії окремих питань зазначеної проблеми, все ж вона носить фрагментарний характер, тому на порядку денному стоїть завдання вивчити активність школярів у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навчання учнівства теж є працею. У СРСР і УРСР, зокрема, до цього ставилися в буквальному сенсі, й особливо з другої половини 1950-х рр. поширилися практики, спрямовані на його вдосконалення. Двигуном цього процесу були передовики – учасники руху трудящих СРСР за комуністичне ставлення до праці та за виховання людини комуністичного суспільства. У 1959 році на XXI з'їзді КПРС тодішній секретар ЦК ВЛКСМ В. Семичасний у своєму виступі зазначив, що молоді належить не тільки будувати комуністичне суспільство, але й жити в ньому. Випускники шкіл мали входити в життя активними і свідомими трудівниками, вільними від пережитків минулого, для яких праця перетворюється в першу життєву потребу [27].

У Постанові ЦК КП України «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» від 8 грудня 1966 р. наголошувалося, що головними завданнями школи стало надання учням міцних знань з основ наук, підготовка молоді до життя та до вибору професії. Водночас Міністерство освіти УРСР не вживало належних заходів щодо подолання невідповідності навчальних планів і програм сучасному рівню наукових знань, що передбачало усунення переваження школярів обов'язковими навчальними заняттями, яке негативно позначалося на глибині й міцності знань учнів та їхньому здоров'ї. Педагоги не завжди враховували їхні індивідуальні особливості. У процесі розроблення програмового і навчально-методичного забезпечення необхідно було привести зміст освіти у відповідності до вимог розвитку науки, техніки і культури, забезпечивши наступність у вивченні основ наук за роками навчання, початок систематичного викладання основ наук [21]. Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді й поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» від 10 липня 1984 р. наголошувала на посиленні зв'язку викладання природничих і гуманітарних дисциплін з життям, розумінні дітьми навколишнього світу [20].

Для стимулювання учнівської діяльності у січні 1947 р. галузеве міністерство запровадило різні конкурси та олімпіади. Прикладом останньої стала республіканська олімпіада юних фізиків та хіміків, у якій взяли участь понад 4800 осіб. Уперше в 1947 р. проведені районні, міські, обласні й республіканські зльоти юних туристів, олімпіади дитячої творчості. Щоб стати їхнім учасником, треба було мати високі показники в навчальній діяльності, поведінці, знати і виконувати «пісні й вірші про нашу Соціалістичну Батьківщину та її вождів, про героїчну Радянську Армію і Військово-морський та повітряний флот, про героїв Великої Вітчизняної, кращі класичні літературні, драматичні, музичні вокальні та інструментальні твори». Основою репертуару була творчість радянських письменників, композиторів, художників, зразки класичної спадщини та творчість народів СРСР [18, с. 112].

У 1960-х рр. з'явилися спеціалізовані школи та школи-інтернати при найбільших університетах СРСР, у тому числі й у Києві. Поряд із журналом «Математика у школі» почав виходити фізико-математичний журнал «Квант». У 1959 р. СРСР почав брати участь у міжнародних олімпіадах з математики. Їхні результати суперечили Всесоюзним, що спонукало СРСР більше і якісніше приділити увагу освітній підготовці учасників. У 1967 р. на зборах організаторів найбільших на той момент олімпіад було розроблено Положення про всесоюзні олімпіади школярів. Саме з того року стали проводитися Всесоюзні олімпіади з математики, фізики та хімії. Рівень завдань ускладнювався. Система розвитку інтелектуальних змагань у той момент набирала обертів: з'являлося все більше заочних змагань, відкривалися школи з поглибленим вивченням предметів, організовувалися літні школи (у тому числі в знаменитому «Орленя») [24, с. 5–12].

У 1988 р. у Свердловську відбулася перша всесоюзна олімпіада з інформатики. Місто проведення було вибрано не випадково: у багатьох школах уже були встановлені комп'ютери «Роботрон-1715». На змагання приїхали 80 школярів з усіх союзних республік (причому число учасників від кожної республіки залежало від загальної кількості школярів у ній). Олімпіада складалася з теоретичного туру, на якому учасникам давалися чотири завдання, і машинного, на якому потрібно було вирішити два завдання на комп'ютерах, допускалося використання мов Паскаль і Бейсик. В організаторів виникли проблеми під час перевірки робіт: до цього треба було залучити велику

кількість фахівців, оскільки всі тести запускалися вручну в присутності учасників. Повністю автоматизована дана процедура почалася лише десять років потому [13].

Олімпіади з біології в УРСР проводяться з 1950-х років. Основним її завданням на той час була перевірка знань учнів про конкретні рослини та тварини. Надалі коло завдань розширювалося в бік більш складних галузей біології: генетики, біохімії, біофізики, молекулярної біології, еволюційного вчення тощо. З 1973 р. за рішенням Міністерства освіти УРСР почали проводити біологічні республіканські олімпіади, які до 1988 р. чергувалися з хімічними. У 1990 році вперше було проведено Всесоюзну олімпіаду з біології у м. Батумі, учасниками якої були й українські школярі [14].

Саме з метою розвитку у школярів зацікавленості до поглибленого вивчення дисциплін, підведення підсумків роботи гуртків, факультативів і шкільних товариств серед дітей проводили олімпіади (у листопаді кожного року). До шкільного етапу долучали педагогів, членів журі, які готували тексти завдань та затверджувалися директорами шкіл. У завданнях олімпіад та конкурсів з математики, фізики, астрономії, хімії, біології, креслення, мистецтва і правознавства включали питання експериментального та практичного спрямування; з української мови та літератури – назви творів, завдання з теорії мови й літератури, аналіз тестів; з іноземних мов – аудіювання, роботу з текстом, бесіди за програмними текстами тощо. На виконання письмових завдань і конкурсних творчих робіт виділяли 3 години, на іноземну мову – 1 годину. На міські та районні олімпіади запрошували переможців шкільних: з образотворчого мистецтва – учнів 5–7 класів, математики – 7–11, української мови та літератури, хімії, біології, географії – учнів 8–11, правознавства – 9–11, з іноземної мови, креслення – 8–10, з основ інформатики й обчислювальної техніки – 10–11 та астрономії – 11 відповідно. Міські та регіональні олімпіади і конкурси проходили у грудні – січні вже наступного календарного року [4, арк. 116].

З метою залучення творчої молоді та розкриття її потенціалу школярів запрошували безпосередньо до місця проведення заходів, забезпечуючи їх матеріально. Так, Заступник Міністра освіти УРСР І. Хоменко звернувся до завідувача Харківського облвню М.М. Тураша із пропозицією приїхати на XII республіканський семінар літературно обдарованих старшокласників та семінар керівників літературних гуртків загальноосвітніх шкіл, який відбувся у м. Києві з 24 до 30 березня

1974 р. Запрошували учителя середньої школи № 47 м. Харкова Банчукова Револьда Володимировича зі школярками: Тараненко Олею, ученицею 10 класу середньої школи № 1 м. Дергачі та Єлагіною Людмилою, ученицею 10 класу середньої школи № 38 м. Харкова. Кожна учениця мала взяти із собою надруковану збірку своїх творів у 2-х примірниках. Облвно забезпечувало учасників квитками на проїзд у два кінці й добовими з розрахунку 1 крб. 43 коп. на харчування та 50 коп. на гуртожиток [12, арк. 15].

У школах діти за сприяння дорослих створювали власні комітети, які займалися питаннями навчальної діяльності, контролюючи успішність учнів, дотримання санітарно-гігієнічних навичок і культури поведінки, участь дітей у конкурсах [7, арк. 32]. Проводили конкурси на краще оснащення кабінетів фізики, хімії, біології [3, арк. 30]. Учнівські комітети шкіл слідкували за успішністю школярів, опікувалися питаннями бережливого ставлення до електроенергії, води, санітарного стану школи [11, арк. 186]. Класи чергували по черзі згідно зі складеним графіком. Між учнями чергового класу розподілялися місця чергування: коридори, біля входу, на пришкільній садибі, на подвір'ї та у класах [8, арк. 247]. Чергування наприкінці дня перевіряв черговий учитель або представник адміністрації. У школах запроваджували й самообслуговування. Учні утримували в чистоті свої класи, майстерні, кабінети та шкільні подвір'я. А задля заохочення школярів «вручався перехідний вимпел за зразкову чистоту». Самообслуговування тут відбувалося й під час роздачі гарячих сніданків. Учні 5–10 класів щоденно займалися сухим і вологим прибиранням класних кімнат і робочих місць два рази щотижня, ділилися на групи, мили підлогу у своїх класах, у майстернях та кабінетах. Учні утримували шкільні кролеферми, самообслуговували себе, доглядаючи за одягом і взуттям, вдома – утримуючи своє робоче місце і ліжко. Старшокласники організували шефство над молодшими школярами, що формувало в них почуття відповідальності, долученості до праці на рівні з дорослими, а менші діти наслідували приклад старших [5, арк. 49].

Діти допомагали іншим учням підготуватися до олімпіад, оголошували «бій» прогульникам, запізненням, пропускам уроків і порушенню дисципліни. Учні здійснювали «рейди» з перевірки домашніх завдань, стану щоденників та зошитів, зовнішнього вигляду школярів, чистоти класів, зберігання меблів та посібників, виконання режиму дня і боротьби з негативною поведінкою

та шкідливими звичками. Діти брали участь у Всесоюзному дні дублера, який допомагав їм знайти свою улюблену справу, виховував почуття людяності та відповідальності, у Всесоюзному поході за економію і бережливість [11, арк. 194].

Найбільш поширенішими формами культурно-масової роботи були організація учнівських вечорів, дитячих ранків, спортивних змагань, ігор, концертів, бесід, конкурсів, виставок, екскурсій і походів. Серед них такі: «Жити, вчитись і працювати, як заповів великий Ленін», «Релігійні обряди і наука», «У нас в гостях бригада комуністичної праці», «Два світи, два дитинства», «У світі казок», «Поговоримо про митців Львова», «Цікаво знати», вечір проводів піонерів у комсомол. Випускали усні журнали, проводили шахово-шашкові змагання в піонерських дружинах, змагання в програмі перших піонерських спортивних ігор [5, арк. 61].

Клуби старшокласників, комітети комсомолу, учками здійснювали й певну роботу з етичного та естетичного виховання [8, арк. 244]. Зокрема, естетичне виховання здійснювалося у школах у 1960/1961 н. р. у світлі вимог ХХІ з'їзду партії та «Закону про народну освіту» у всій різноманітності – як під час уроків, так і в позакласній і позашкільній роботі. Велика увага зверталася на зовнішній вигляд шкільних приміщень і впорядкованість шкільних садиб [8, арк. 223]. Більшість шкіл мали привабливий вигляд, їх було побілено, навколо них розбито клумби, насаджено дерева, кущі, замощено доріжки, поставлено огорожі, насаджено квітники. «Добре оформлені школи зсередини – вони оздоблені стендами, картинами, портретами керівників партії та уряду». Виставки у школах були оформлені під лозунгами: «Історія мого життя – це частина історії мого народу», «У радянській сім'ї, сильній, вольній, новій, ми тебе не забули, Тарасе!», «Вічно живий у пам'яті народній». Учні випускали номери власних літературних газет, альбомів та журналів. На Шевченківські дні проводили читацько-літературні, мистецькі конкурси: читців, театралізацій, бандуристів, ігри-вікторини тощо. Учителі мов та літератури проводили письмові роботи на теми: «Здійснення мрій Шевченка у наш час», «За що я люблю Шевченка», «Улюблені герої з творів Шевченка», «Як радянський народ шанує пам'ять Кобзаря». Проводилися конкурси на кращий твір, малюнок, присвячених Т. Шевченку. У деяких закладах учні вишивали портрети діяча, сцени з його творів та їхніх героїв [8, арк. 230].

Кожен рік проходив огляд художньої самодіяльності, де представляли хоріві, солові співи, хореографічні виступи і художнє читання. При школах працювали й гуртки образотворчого і прикладного мистецтва. Проводили конкурси на кращий учнівський малюнок, фотомонтаж, українську художню вишивку. Зокрема, серед малюнків виділяли ілюстрації на теми легенд і казок: «Пісня про Віщого Олега», «Вітязь на розпутті» в дусі єдності «руського народу», демонструючи силу і міць держави, яку уособлювали ці герої; портрети літераторів; теми природи: «Осінь», «Лісовий концерт» [5, арк. 53].

Організовували виставки, картинні галереї, музичні лекторії, вечори на різноманітну тематику: «Як розуміти музику», «Українська народна творчість», «Могутня кучка», «Художники-передвижники», «Про культуру поведінки радянського школяра». У середній школі № 37 м. Миколаєва працювало «Товариство любителів мистецтва», де діти знайомилися із творчістю митців, створили картотеку з описом зібраних матеріалів, бібліотеку про життя і творчість художників, збрали 600 картин, оформили 6 залів (у класах) картин російських і західних художників за історичними періодами. Художньо-естетичне виховання потребувало також зусиль, і результати були позитивними [8, арк. 245]. У м. Харкові у 1958 р. відбулася кушова олімпіада з танців школярів Харківської, Сумської, Полтавської і Кіровоградської областей. Серед репертуару були виконання «Полтавського гопака», молдавського танцю «Жок», угорського «Чардашу» і гра на бандурах. У деяких закладах створено ансамблі сопілкарів, які збирали і виконували українські народні пісні [25, с. 2].

У тому ж році в Києві пройшла ХІІ республіканська виставка художньої творчості учнів шкіл УРСР, організована Міністерством освіти УРСР. На ній експонувалися роботи з образотворчого та прикладного мистецтва. На ній переважав малюнок, тісно пов'язаний з тогочасною дійсністю. Національна форма в образотворчому мистецтві яскраво позначилася на декоративній вишивці, в різних формах і прийомах якої виявлено багато творчої винахідливості. Виставка продемонструвала, що в республіці художнє виховання дітей займало провідні позиції в освітньому процесі. Але на виставці було дуже мало робіт учнів сільських шкіл. Що ж заважало розгортанню художнього виховання з образотворчого мистецтва в селах і містах УРСР? По-перше, брак досвідчених педагогів-фахівців, які б керували цією справою, по-друге, відсутність навчально-методичної бази,

що узагальнювала би кращий досвід художнього виховання школярів.

Велику послугу всім, хто займався художнім вихованням дітей, зробило би видавництво «Радянська школа», коли би склало альбом представлених на виставці кращих зразків художньо-творчої практики дітей з малюнка, живопису, ліплення, різьблення по дереву й каменю тощо. Такий альбом наочно показав би, якою повинна бути робота в гуртках і студіях образотворчого мистецтва. Для поліпшення художнього виховання школярів потрібно було створити в кожному районному центрі методичний кабінет з питань художнього виховання, роботою якого мав керувати педагог зі спеціальною художньою освітою [23, с. 4].

На Івано-Франківщині діти також долучилися до цього. Так, у місті Долина учні художньої школи, неодноразові учасники міжнародних, все-союзних і республіканських виставок, підготували серію робіт на всесоюзний конкурс дитячого образотворчого мистецтва «Моя Батьківщина – СРСР», присвячений 60-річчю утворення СРСР і 60-річчю заснування Всесоюзної піонерської організації імені В. Леніна. У ній взяли участь діти від 5 до 15 років. При цьому наголошували, що роботи мали бути ширими, самостійними і демонструвати талант учасника або учасниці [19, с. 4]. Учні надсилали власні малюнки, роботи декоративно-ужиткового мистецтва: ткацькі, вирізьблені по дереву, сплетені з лози, соломи, бісеру, зліплені із глини чи пластиліну [4, арк. 31].

З метою забезпечення організованого і змістового проведення III Всесоюзного фестивалю народної творчості у школах та дошкільних закладах, підвищення активності учнів, участі в перебудові й розвитку сфер суспільства, подальшого підйому їхнього духовного рівня, вивчення культурної спадщини народу, проведення дозвілля провели огляд, який був приурочений до XXVIII з'їзду КПРС, 120-ї річниці з дня народження В. Леніна та 45-річчя Перемоги. Виступали хорові, танцювальні, драматичні колективи, агітбригади, інструментальні ансамблі, духові оркестри, фольклорні колективи, ансамблі бального та сучасного танцю, майстри художнього слова тощо [4, арк. 7]. Після закінчення конкурсу за активну участь нагороджували туристичними путівками, кошти на які могли виділяти батьківські комітети або за рахунок економії асигнувань за рік. Тобто художньо-естетичний напрям розвитку дітей був важливим і колоритним. Проте тематика виступів і змагань була обмеженою і не

виходила за рамки встановленого ідеологічного регламенту [4, арк. 84].

Значу увагу приділяли й навичкам читання, розширенню світогляду дітей. Майже не було таких учнів, які б не були записані до бібліотек: шкільних, міських тощо. Читачами стало і молодше, і старше покоління, для яких видавався різножанровий літературний продукт. Держава намагалася задовольнити уподобання багатьох, хоча читацькі смаки були різними. Через змістове наповнення та візуалізацію контенту в юної аудиторії формували позицію позитивного до навколишнього «свого» і ворожого «чужого». Вже на початку 1950-х років бібліотеки відкрили двері для своїх читачів. Так, у квітні 1950 р. в Одесі відкрилася міська дитяча бібліотека з фондом у 7300 книг, у Дніпропетровську публічна бібліотека організувала міжміський бібліотечний абонемент. Читачі міста отримали можливість діставати літературу з різних бібліотек і книгосховищ Української РСР та інших республік. У травні 1950 р. вийшов перший номер нового дитячого журналу ЦК ЛКСМУ «Піонерія» двома виданнями – українською й російською мовами. У квітні 1952 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи з поліпшення роботи масових бібліотек УРСР». У липні – на початку серпня в приміщенні спецфонду Львівської бібліотеки АН УРСР бригада працівників обкому партії знищила більшість «націоналістичних, антирадянських» експонатів Музею українського мистецтва (картини, малюнки, скульптури). Деякі з картин були повернуті назад у відділ спецфонду Музею, серед них – група портретів генералів і офіцерів [18, с. 91].

Бібліотекари проводили масові заходи, школи було укомплектовано підручниками, але неповністю, та літературою. Проте робота проводилася в деяких закладах недостатньо, свідченням чого стало здійснення незначної кількості або й зовсім відсутність читацьких конференцій, не організовано позакласне читання учнів з різних предметів. Плани роботи у школах теж були відсутні. Діяльність бібліотек іноді зводилася до безсистемного обміну книжок. Вони не були устатковані необхідними меблями, книги лежали на підлозі, фонди могли розміщуватися у класах, канцеляріях, вестибюлях та коридорах. Взимку бібліотеки могли не опалюватися. Поряд із цим фахівці бібліотек не були обізнані власне з методикою бібліотечної справи, погано знали дитячу літературу, не мали досвіду проведення масової роботи. Районні відділи народної освіти не виконували розпоряджень обласно у справі організа-

ції проведення семінарів зі шкільними бібліотекарами. На місцях не проводили іноді січневі та серпневі конференції для цієї категорії працівників [6, арк. 22–23].

Наказ Міністра освіти УРСР І. Білодіда «Про популяризацію і організацію передплати Дитячої енциклопедії АПН РРФСР, що її перевидас українською мовою видавництво «Радянська школа» від 11 червня 1959 р. зазначав про те, що було видано українською мовою Дитячу енциклопедію, розраховану на школярів середнього і старшого віку. Основним завданням енциклопедії стало, не повторюючи матеріалу підручника, розширити світогляд учнів і поглибити їхні знання шляхом ознайомлення з найважливішими явищами та законами природи і суспільного життя, сприяння «школі та сім'ї у формуванні марксистсько-ленінського світогляду в дітей, виховувати в них почуття радянського патріотизму, любов до праці і знань, допитливість, готувати всебічно розвинених, активних будівників комунізму». Дитяча енциклопедія видавалась у десяти багатоілюстрованих томах і охоплювала всі основні галузі людських знань. Принцип розміщення матеріалу в книзі – тематичний. Кожний її том містив відомості, які подавались у вигляді популярних статей і нарисів. У створенні енциклопедії брали участь учені, письменники, педагоги. У книготоргових магазинах почалась їх передплата. Для кожної області був установлений її ліміт. Вартість одного тому становила 28 карбованців. Через шкільні бібліотеки відбувалося не лише забезпечення навчально-методичною, художньою літературою, але й ідеологічна «проробка» учнів та педагогів [26, арк. 13].

Долучившись до цього, діти школярі й педагоги ставали учасниками вікторин «Що? Де? Коли?», конкурсів ерудитів, захистів читацьких формулярів [11, арк. 194]. Діти брали участь у республіканському конкурсі «Живи, книго!». Учні створювали власні «пости бережливих», які перевіряли підручники, художню літературу, долучали дітей та й самі ремонтували їх. Після того вивішували «блискавки» під назвою «Добрі господарі» або «Погані підручники», оформлювали стінгазети: «Книжчині скарги», «Колючки», даючи матеріал у «Комсомольський прожектор». У вестибюлях шкіл могли стояти фотовітрини «Книжчині кривдники» та «Книги вдячні їм» [6, с. 2]. Протягом березня 1974 р. в УРСР відбувався конкурс «Золоті руки», де взяли участь 60% усіх школярів. Результати оголошували на піонерських та комсомольських лінійках. Декілька разів щороку організовували виставки найкращих та

найгірших підручників. Педагоги організовували й бібліотечні уроки. Два рази на рік відбувалася перевірка читацьких формулярів, яка виявляла активність читачів, їхні уподобання тощо. Учні молодших класів нагороджували художньої літературою, старших – туристичними походами та екскурсіями [10, арк. 12].

Влітку діти також були зайняті. Їхнє дозвілля носило керований характер [8, арк. 248]. Недарма літні канікули називали «трудою п'ятою». Однією з форм роботи з дітьми влітку стала організація піонерських загонів при будинкоуправліннях та рад громадськості по роботі з дітьми, чому сприяла й діяльність голів жіночої ради будинкоуправлінь та громадських активістів. Вони облаштовували піонерські кімнати, бібліотеки, надавали настільні ігри, спортивний інвентар, туристське спорядження. Зокрема, в Житомирі протягом червня – серпня 1964 р. провели олімпіаду здоров'я «Олімпійський трамплін». Проходили й змагання вулиць із різних видів спорту: футболу, волейболу, баскетболу, тенісу, роботою чого в основному керували Палаці піонерів [2, арк. 7–8].

Оскільки школярі були й учасниками виробничих бригад, то також удостоювалися нагород. Членів учнівських виробничих бригад, нагороджених за відмінну роботу на жнивях 1977 р. медалями, запросили до столиці УРСР [16, с. 4]. Діти зустрічалися з очільниками міністерств: освіти, сільського господарства та раднаргоспів. Учні відвідали Київський філіал Центрального музею В. Леніна, Республіканську станцію юних натуралістів, побували на ВДНГ УРСР та в АН УРСР. Вони зустрічалися і з делегатами комсомольських з'їзрів, побували на вечорах та фестивалях «інтернаціональної дружби», присвячених XI Всесвітньому фестивалю молоді і студентів у Гавані. Вони мали можливість і позмагатися між собою у предметних олімпіадах, конкурсах на вибір майбутньої професії, долучитися до тижня музики для дітей і юнацтва, зональних турів V республіканського конкурсу сучасних масових танців [9, арк. 150–151].

Висновки. Отже, учні брали участь у шкільній та позашкільній діяльності, де демонстрували свої знання, вміння та досягнення. Заходи носили різноплановий характер і були спрямовані на презентацію звершень у художньо-естетичному, інтелектуальному та інших напрямках виховання. Школярі брали участь у виставках малюнків, декоративно-ужиткового мистецтва, де кожен регіон показував власний самобутній

розвиток, використовуючи різні техніки та матеріали, на які був багатий край. Саме на таких заходах діти демонстрували все різнобарв'я українців, іще раз наголошуючи на праві свого існування та несхожості з іншими республіками, підкреслюючи належність саме до українського, наперекір радянському. Все ж деякі школи не брали участі в конкурсах, які були оголошені

ЦК ЛКСМУ та Міністерством освіти УРСР. Відсутність або запізнення нормативного забезпечення їх організації, незацікавленість педагогів та адміністрації закладів негативно впливали на активність їхніх учасників. Перспективою нашого дослідження може стати компаративний аналіз питання в порівнянні з іншими республіками колишнього СРСР.

Список літератури:

1. Вільхова О. Огляди, конкурси, фестивалі як форми виховання молодших школярів засобами народної хореографії в Україні (1945–1991 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 1 (65). С. 206–217.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. Р 2929. Оп. 1. Спр. 194. 49 арк.
3. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 27. 30 арк.
4. Державний архів Запорізької області. Ф. Р 4492. Оп. 1. Спр. 421. 136 арк.
5. Державний архів Львівської області. Ф. Р 163. Оп. 4. Спр. 714. 76 арк.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 1. Спр. 200. 94 арк.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 1. Спр. 201. 32 арк.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 2817. Оп. 2. Спр. 73. 313 арк.
9. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 3098. Оп. 1. Спр. 401. 156 арк.
10. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р 91. Оп. 2. Спр. 537. 31 арк.
11. Державний архів Одеської області. Ф. Р 3107. Оп. 1. Спр. 424. 194 арк.
12. Державний архів Харківської області. Ф. Р 4695. Оп. 7. Спр. 374. 32 арк.
13. Долго ли, коротко ли: история олимпийского движения. URL: <https://olimpiada.ru/article/687> (дата звернення: 26.05.2021).
14. Історія біологічного олімпійського руху в Україні. URL: <http://www.biology.org.ua/index.php?chapter=olimp&subj=main&lang=ukr> (дата звернення: 26.05.2021).
15. Книги Чорнобай Л. Наш друг – книга. *Радянська освіта*. 1981. № 52. С. 2.
16. Кор. РАТАУ. Канікули, весела пора. *Радянська освіта*. 1978. № 19. С. 4.
17. Лаврут О. Організація освітньої діяльності школярів УРСР у другій половині 1940-х–початку 1950-х років. *Едитрансформація: гуманітарна складова як чинник формування сучасного правоохоронця та правознавця* : матеріали Круглого столу, приуроченого до 60-річчя Донецького юридичного інституту МВС України, м. Маріуполь–м. Кривий Ріг, 25 березня 2021 року. Маріуполь : ДЮІ МВС України, 2021. С. 35–37.
18. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України : монографія : у 2 т. Київ : Видавець Ешке О.М., 2002–2010. Т. 2 (1943–2007). 2010. 586 с.
19. Мигович В. Фотоінформація. *Радянська освіта*. 1981 р. № 81. С. 4.
20. Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» від 10 липня 1984 р. № 281 зі змінами і доповненнями, внесеними постановами Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 5 серпня 1988 року № 221, від 13 грудня 1988 року № 379, постановою Ради Міністрів Української РСР від 3 листопада 1989 року № 273. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення: 26.05.2021).
21. Постанова Центрального Комітету КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» від 8 грудня 1966 р. № 900. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/900-66-%D0%BF#Text> (дата звернення: 26.05.2021).
22. Слюсаренко Н.В. Конкурси, змагання, олімпіади та виставки як засіб поліпшення трудової підготовки школярів (70-ті–початок 80-х років ХХ ст.). URL: <http://dspace.ksu.ks.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/12301/23.Слюсаренко%20Н.В.%20ТВО%202009.%20№%201.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 26.05.2021).
23. Трохименко К. У юних митців. *Радянська освіта*. 1958 р. № 36. С. 4.
24. Тукшин С.Е. Математические соревнования в СССР и России. *Компьютерные инструменты в школе*. 2011. Выпуск № 6. С. 5–12. URL: <http://ipo.spb.ru/journal/index.php?article/1429/> (дата звернення: 26.05.2021).
25. Ушманов Л. Огляд юних талантів. *Радянська освіта*. 1958 р. № 29. С. 2.
26. ЦДАВОВУ України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 6292. 113 арк.

27. Шумилович Б. Візуалізація утопії: ідея комуністичної праці на радянському кіно- та телеекрані у 1959–1960 рр. (приклад Львова). URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1173-bohdan-shumylovych-vizualizatsiia-utopii-ideia-komunistychnoi-pratsi-v-radianskomu-kino-ta-teleekrani-u-19591960-rr-pryklad-lvova> (дата звернення: 24.05.2021).

Lavrut O.A. ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN OF THE UKRAINIAN SSR IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – END OF 1980S

The activity of schoolchildren is due to the peculiarities of the development of childhood, which is characterized by play, search, research, art and other activities. They can initiate their own practices or adults can do it. It is in these educational institutions that students spent the most time, so their involvement in a variety of work is quite logical. They develop abilities, inclinations, talents. The period from the second half of the 1940s to the end of the 1980s was dynamic in this respect. Children had to be involved not only in class, but also in extracurricular and extracurricular activities, due to the need for their employment and their parents, on the other hand, the state tried to influence their consciousness by creating such institutions. But the children, due to their age, could not have guessed about it and were responsible for their own business. Among the events are Olympiads in academic subjects, competitions. The first were aimed at clarifying the level, first of all, of the intellectual development of schoolchildren and were local, regional, republican, and all-Union. They gained special momentum in the late 1950s and 1960s. Those criteria without ideological coloring, which were characteristic of this period, have reached a somewhat modified form to this day. The scale of the competition remains. Students were taught responsibility from childhood, which was manifested in the rotation of classes, compliance with established norms and rules of conduct, high performance in education. They declared “battle” for truants, schoolchildren who did not fulfill their duties. The appearance of the students also had to correspond to “a worthy Soviet pupils”. The most common forms of cultural and mass work were the organization of student evenings, children’s mornings, sports competitions, games, concerts, talks, competitions, exhibitions, excursions and hikes. Pupils took part in exhibitions of drawings, decorative and applied arts and each region showed its own original development, using different techniques and material, which was rich in land.

Key words: school, pupils, teachers, USSR, competitions, contests, competitions, worldview.

Мазило І.В.

Вінницький національний аграрний університет

ВІННИЦЬКА ЗАЛІЗНИЦЯ В ПОДІЯХ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ І ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1941–1950 РР.)

У статті зроблено спробу комплексно розглянути історію Вінницької залізничної магістралі як окремого суб'єкта господарювання в подіях німецько-радянської війни на території Подільського регіону та післявоєнного періоду вітчизняної історії. З початком війни залізничники забезпечували доставку військ і бойової техніки на фронт, людей, засоби виробництва і матеріальні цінності з території окремих областей Правобережної України углиб колишнього СРСР. Доводилося це робити в надзвичайно важких умовах, коли вузлові станції бомбила ворожа авіація. У 1941–1944 рр. працівники магістралі були під фашистською окупацією. Загарбники також усвідомлювали значення залізниць. Окупаційній адміністрації вдалося не повністю відновити їхню роботу. Частина шляхів колишньої Вінницької магістралі перебувала в розпорядженні Київської дирекції. Залізничники в тих складних умовах, виконуючи свої професійні обов'язки, чинили опір окупантам різними засобами, ставали членами підпільних антифашистських груп, надавали допомогу місцевим партизанам. Особлива увага приділена висвітленню подій, пов'язаних з історією Вінницької залізниці в післявоєнний період, коли відбувалася її відбудова. Магістраль стала важливою частиною економіки Поділля, і її значення в житті регіону й України зростало. Варто врахувати, що залізничні шляхи Вінницької залізниці здебільшого перетинали територію двох областей – Вінницької, розташованої на 26,5 тис. км², і Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької), територія якої – 20,6 тис. км². Їхня сукупна площа більша, ніж територія держави Ізраїль (14 тис. км²) і такої європейської держави, як Бельгія (30 тис. км²). У післявоєнний період сформувався значний колектив залізничників, де працювали представники різних національностей. Зростав їхній кваліфікаційний рівень. Завдяки відбудовчим процесам і налагодженню роботи залізниці відроджувалася соціальна сфера транспортної галузі, яка слугувала власним інтересам і громадянам регіону.

Ключові слова: Вінницька залізниця, воєнні дії, Подільський регіон, працівники, відбудова, соціальна сфера.

Постановка проблеми. Дана тема в регіональному аспекті потребує ґрунтовного вивчення. Проблематика дослідження історії окремих суб'єктів господарювання, зокрема колективу Вінницької залізничної магістралі, сфера діяльності якої охоплювала весь Подільський регіон, а отже, частину Правобережної України, дозволяє більш ґрунтовно вивчити історію краю в драматичні воєнні роки і період відбудови у всій її складності й багатогранності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія шляхів сполучення, зокрема залізничних, має право бути предметом самостійного історичного дослідження. Вивчення потребують і окремі суб'єкти господарювання на транспорті. Автор має напрацювання з історії Вінницької магістралі [10], але з метою ґрунтовного вивчення проблеми використовує опубліковані джерельні матеріали і наукові дослідження істориків

[4; 6; 7], краєзнавців [2], відзначаючи, що тема дослідження майже не відображена в літературі, хоча працівники Вінницької залізничної магістралі залишили помітний слід в історії Поділля в період свого існування.

Постановка завдання. У статті автор поставив за мету на основі опублікованих документів й історичних праць відтворити історію Вінницької магістралі й дослідити роль її працівників у подіях вітчизняної історії воєнного і повоєнного періодів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У червні 2021 року виповнилося 80 років, як розпочалася німецько-радянська війна. Окремі сторінки тих далеких подій, що відбувалися на території Вінниччини, потребують вивчення і нового прочитання. До таких відноситься історія Вінницької залізниці, адже Вінниччина, ширше Поділля, через місцеву залізничну магістраль

мала зв'язок з усіма обласними центрами України, містами Москвою, Ленінградом (нині – Санкт-Петербургом), Мінськом, Кишиневом, Сімферополем, іншими містами й регіонами колишнього СРСР. На території Поділля розташовані крупні залізничні, стратегічно важливі вузли-станції: Козятин, Жмеринка, Вінниця, Вапнярка, Могилів-Подільський, Проскурів, Шепетівка, Гречани та інші.

У передвоєнний період залізничним транспортом забезпечувалося 95% перевезень на території України. Довжина шляхів тут сягала 20 102 км з 137 тис. км. загальної експлуатаційної довжини залізниць СРСР. В УРСР діяло дев'ять залізниць – Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна, Північно-Донецька, Південно-Донецька й Сталінська (нині Придніпровська) магістралі. На них були зайняті 348 тис. працівників, які обслуговували залізничні мережі з 2 млн 821 тис. усіх працюючих у системі НКШС [13, с. 661].

Вінницька залізнична магістраль була виділена зі складу Південно-Західної дороги у 1940 році як окремий суб'єкт господарювання і проіснувала до 1953 року. Адміністрація залізниці знаходилася у Вінниці. У технічному відношенні була недостатньо розвинута через близькість до тодішнього західного кордону СРСР. Незадовільна робота залізниці проявилася під час подій червня 1940 року, коли стався переломний момент у вирішенні долі ще однієї етнічної частини України – Північної Буковини і Південної Бессарабії. Поділля на той час було прикордонним краєм. Тому з метою розширення пропускної здатності магістралі було розпочато будівництво залізничної лінії Вапнярка–Могилів–Подільський–Ямпіль у 1940 році [6, с. 40].

Залізничники перших днів війни у 1941 році забезпечували потреби фронту й тилу і взяли на себе головний тягар евакуації матеріальних ресурсів і населення з Вінницької, Кам'янець-Подільської і Житомирської областей.

Проведені залізничниками евакуаційні процеси зачепили головні колективи найбільших промислових підприємств і деякі категорії населення адміністративних центрів регіону. Евакуацію довелося здійснити в складних умовах, оскільки армійське командування намагалося використовувати транспорт до останньої хвилини, а переміщення військ, вантажів відбувалося в умовах бомбардувань. Авіація ворога лише станцію Калинівка бомбардувала 12 разів. Її колектив, рятуючи рухомий склад, вивіз за межі 1500 ваго-

нів з військовим спорядженням. Керівництвом залізниці були організовані спеціальні команди, які гасили пожежі, рятували людей [8, с. 36].

19 липня 1941 року нацистські загарбники окупували м. Вінницю, де розміщалося управління Вінницької залізниці, а до кінця місяця окупували все Поділля [2, с. 77–78].

З колективу працівників Вінницької залізничної магістралі більше 2-х тисяч були мобілізовані в діючу армію, окремі стали учасниками антифашистського підпілля і партизанських загонів [9, с. 104].

У Вінниці, Козятині, Жмеринці, Проскурові, Гречанах, Шепетівці виникли підпільні організації. На станції Жмеринка з листопада 1941 по грудень 1942 р. боротьбу з ворогом вела підпільна організація паровозного депо. Її очолював комуніст М.С. Пархоменко. Підпільників вагонного депо очолював К.А. Кв'ятковський. На вагоноремонтному заводі групою керував Г. Навроцький [5, с. 224]. У Проскурівському підпіллі активною була група залізничників станції Гречани. Згуртував залізничників А.А. Пірковський, який встановив контакти з партизанами в Шепетівському і Славутському лісах. Підпільникам вдалося проводити диверсійну діяльність [12, с. 427]. У співпраці з партизанами на залізничних коліях, які пролягали через Кам'янець-Подільську і Вінницьку області, залізничники всіляко зривали ворожі перевезення, заважали ворогу використовувати транспорт у воєнних цілях.

Під час звільнення території України від фашистських загарбників без використання залізничних колій важко було вести бойові дії. Під час проведення Житомирсько-Бердичівської, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Батоганської, Одеської і Львівсько-Сандомирської наступальних операцій 1944 року були використані відновлені колії Вінницької залізниці. Так, під час проведення Житомирсько-Бердичівської наступальної операції танкові частини 1-го Українського фронту зазнали великих втрат, а противник на рубежі Голендри–Ротмистрівка–Андрушівка–Росоша–Оратів отримав 300–350 танків. Щоб дезінформувати ворога, командування радянських військових частин одержало розпорядження терміново виготовити макети танків і гармат і доставити їх залізницею в цей район бойових дій. Везли їх у спеціально виділених ешелонах, що відразу було зафіксовано ворожою авіарозвідкою. Він прийняв їх за реальну бойову техніку і припинив на вінницькій ділянці контрнаступ [2, с. 400]. У Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції,

яку довелося проводити в умовах весняного бездоріжжя, починаючи з 20 лютого 1944 року, війська і бойова техніка переміщувалися як залізницею, так і похідним порядком ґрунтовими шляхами [14, с. 295]. Успішне проведення цієї операції забезпечило визволення обласних центрів і залізничних станцій Вінниці, Проскурова, Кам'янець-Подільського, Чернівців і Тернополя, ще 11-ти залізничних вузлів [14, с. 300]. Під час проведення Рівненсько-Луцької наступальної операції перед військами 60-ї армії (командуючий – генерал-лейтенант І.Д. Черняхівський) стояло завдання оволодіти важливим вузлом залізничних і шосейних шляхів – Шепетівкою, оскільки дощі та бездоріжжя зробили цю місцевість майже не прохідною [14, с. 278].

28 грудня 1943 року піхотні й танкові частини 1-го Українського фронту оволоділи залізничним вузлом і містом Козятин [5, с. 304]. В оперативному зведенні Радянського інформаційного бюро вказана дата 30 грудня 1943 року як час завершення боїв за визволення міста і станції від окупантів [1, с. 163]. Залізничники одразу розпочали відбудову, яка проходила під бомбардуванням ворожої авіації аж до 15 березня 1944 року [5, с. 305]. За таких складних умов залізничники проводили будівельні роботи і забезпечували часне відправлення ешелонів, постійно відновлюючи зруйновані ділянки залізничної колії [6, с. 305]. Більш того, створили нове підприємство – мостопоїзд № 1, який протягом кількох років відбудовував колію на Правобережній Україні, відновив 25 мостів і багато інших залізничних споруд. У 1945 році відбудова вузла проводилася більш швидкими темпами, і було введено в дію 38 об'єктів [5, с. 305].

18 березня 1944 року воїни 38-ї армії, 1-го Українського фронту визволили місто і великий залізничний вузол – Жмеринку. Хоча бої з окупантами в місті тривали до 14 години 21 березня [1, с. 166]. Одразу залізничники за допомогою військових і місцевого населення розпочали відбудову вузла. Було проведено 16 масових недільників, у яких взяло участь 45 тис. чоловік. Виконали лише першочергові відновлювальні роботи. Через десять днів після звільнення залізничники розпочали транспортування ешелонів до лінії фронту [5, с. 225]. Роботи з відбудови переривали нальоти фашистської авіації, що тривали до початку серпня 1944 року. За цей час було зруйновано 15 км колії, станційні будівлі, депо, залізничну лікарню і значну частину міських будівель. Але навіть після найтяжчих бомбардувань через

деякий час військові ешелони знову доправлялися на фронт [5, с. 225].

16 березня 1944 року військові частини 2-го Українського фронту оволоділи залізничним вузлом і містом Вапняркою. Відбудовчі роботи здійснювалися у важких умовах. Ворожа авіація намагалась бомбардувати вже відновлені ділянки дороги в районі станції Вапнярка. Лише у травні 1944 року відбулося 17 великих авіанальотів на цю станцію, в результаті чого було зруйновано міст, паровозне й вагонне депо, казарми, житлові будинки, три гідроколони. Великих руйнувань зазнали складальний та механічний цехи, на підході до станції було пошкоджено 8 стрілочних переводів [5, с. 589]. На 28 березня 1944 року був відновлений рух поїздів на залізничній колії між станціями Вапнярка й Могилів-Подільський [5, с. 588].

Вінниччина успадкувала складний стан транспорту. Фашисти підірвали на Вінницькій залізниці 487 км головних шляхів, 211 мостів, 5 паровозних і вагонних депо, 20 електростанцій. Збитки становили 340 млн карбованців [9, с. 105]. Значної шкоди було завдано вузькоколійній мережі залізниць.

Перші кроки з відновлення роботи Вінницької залізничної магістралі були зроблені вже на початку 1944 року. Свідченням цього є наказ начальника Вінницької залізниці від 01.03.1944 року, в якому допустима швидкість руху поїздів на звільнених ділянках дороги була від 20 до 45 км на годину [9, с. 105]. Працівники магістралі повертали до ладу розбитий рухомий склад. Це робили й на Шепетівському вузлі та інших [9, с. 106].

У березні 1944 року для забезпечення наступу радянських військ було відкрито рух поїздів на дільниці Шепетівка–Тернопіль [10, с. 125].

Під час відбудови залізничної магістралі органи управління спиралися на трудові ресурси з місцевого населення і воїнів-залізничників, військовополонених. У 1944–1945 рр. для відбудови Вінницької залізничної магістралі залучали до роботи і німецьких військовополонених, які займалися очисними роботами, відновлювали інфраструктуру транспорту і зв'язку. На Вінницькій магістралі вони повернули до експлуатації водне господарство станцій: Козятин, Вінниця, Жмеринка, Рахни, Немерчі, Суховате, Вікторія, Старкостянтинів [10, с. 125]. Була розпочата відбудова підприємств транспортного (залізничного) машинобудування. У 1944 р. НКШС спланував відродження 14 паровозо- і вагоноремонтних заводів, розташованих на території України. Почали відбудову Жмеринського вагоноремонтного заводу.

5 травня 1944 року заступник наркома шляхів сполучення СРСР Б.Н. Арутюнов підписав наказ, яким було передбачено відбудову підприємства. Роботи здійснювали господарськими засобами, що переривали напади ворожої авіації, які тривали з 1 травня і до 29 липня. За цей час фашисти зруйнували на станції Жмеринка 15 км колії, станційні будівлі, депо, залізничну лікарню і значну частину міських будівель. На підприємстві було зруйновано: приміщення ремонтно-утилізаційного, колісного цехів, майстерні складського цеху, сховища, гаражі, адміністративні приміщення. Був виведений з ладу водогін. Збитки становили 350 тис. крб [11, с. 138]. Це значно гальмувало відбудовчі роботи.

Певні умови для початку відбудовчих робіт склалися з 1 серпня 1944 р. На той час на підприємстві було зайнято 313 працюючих, у тому числі: 228 робітників, 85 інженерно-технічних працівників і службовців [11, с. 138].

Відбудовчі процеси на магістралі збігалися з відродженням економіки України, яка пройшла ряд періодів: перший – від звільнення регіонів республіки до завершення війни; другий – від 1946 року і до початку 50-х років [13, с. 692].

У 1945–1946 рр. СРСР, у тому числі й Україна, переходили на мирні рейки. Повоєнні роки були важкими. Керівництво НКШС у мирних умовах повоєнного часу шукало шляхи покращення управління залізничним транспортом і підвищення рентабельності господарської діяльності. З цією метою Союзний уряд провів реформу управління залізничним транспортом. В Україні утворили п'ять округів, серед яких і Південно-Західний, у підпорядкуванні якого перебувала Вінницька магістраль. З метою покращення оперативного керівництва на магістралі, зокрема Вінницькій, створили господарські одиниці – відділення Жмеринське, Козятинське, Шепетівське, Гречанівське, Гайворонське, в підпорядкуванні яких знаходилися всі наявні підприємства і рухомий склад. У зв'язку з реорганізацією постала проблема виходу на рентабельність у господарській діяльності Вінницької магістралі [10 с. 139]. Також запланували у 1947 році перевести режим роботи залізниць з воєнного стану, який було запроваджено у квітні 1943 р. на звичний. На Вінницькій магістралі це сталося 15 серпня 1947 року [10, с. 139]. Вжиті заходи вже в 1948 році дозволили залізницям України повернути довоєнний рівень вантажообігу. У 1949 році Вінницька дорога стала рентабельною [9, с. 109]. Отже, її роль у житті області й України зростала.

У післявоєнний період продовжувалася відбудова залізниці, особливо її соціальної сфери, адже на зазначений час 23 тисячі осіб працювали на магістралі [3, арк. 25]. Складним було становище працівників із забезпеченням продовольством. Робітникам залізниці, восени 1946 – весною 1947 рр. довелося пережити важкі часи, зумовлені голодом, який був спричинений посухою, післявоєнними продовольчими труднощами і проблемами відбудови. Зберігалася карткова система на продовольчі товари. З жовтня 1946 року було встановлено нові ціни і зменшено норми по хлібних і продовольчих картках [15, с. 304].

Погіршення життєвого рівня залізничників викликало невдоволення, а тому негативну оцінку дійсності. Так, на стихійному мітингу з приводу підвищення цін машиніст Ошкодер зазначив: «Спеши, не спеши – все равно даром работаем. Цены на продукты увеличили, добавили 100 рублей, а забирают только на хлеб 300 рублей. При советской власти мы так голые и босые умрем». Робітник Кобко з пересердя висловився: «На рабочего никто никакого внимания не обращает – только работай. Довели уже до того, что ходим голые и босые. Придется идти в банду, другого выхода нет» [15, с. 308].

Треба враховувати, що на період відбудови як в Україні, так і на Вінницькій магістралі бракувало всього, тому її працівникам доводилося жити в скруті.

Висновки. Отже, на окремі твердження, що стали звичними в історичній науці, історія Вінницької залізниці дозволяє поглянути неупередженим поглядом. Навряд чи можливо стверджувати, що в прикордонних областях УРСР, особливо анексованих СРСР у 1940 році, залізничне господарство було в хорошому стані. Інакше НКШС не виділяв би значні суми коштів у 1941 році на розвиток доріг у районі західних кордонів СРСР. Автор дійшов висновку, що помітну роль у воєнній історії Поділля і частині Правобережних областей УРСР відіграли працівники Вінницької залізничної магістралі. Це особливо проявилось під час проведення окремих наступальних операцій радянських військ весною 1944 року. Ситуація вимагала підвезення великої кількості військового контингенту, озброєння і боєприпасів. Неабияке значення залізничного транспорту було зумовлено ще й природнім фактором ранньої весни, бездоріжжям, коли наступ військ проходив у неймовірно тяжких погодних умовах. Потрібно визнати, що в період фашистської окупації вдалося відновити роботу магістралі не повністю. Частина залізничників вимушена

була працювати на окупантів, щоб утримувати себе і сім'ї. Але глибині патріотичні почуття, які пробуджуються, коли Вітчизна перебуває в небезпеці, спонукали залізничників на боротьбу з ворогом доступними методами. Післявоєнна відбудова Вінницької залізничної магістралі продемонструвала, що командно-адміністративна система не

вичерпала себе повністю. Також органи управління на транспорті вдавалися не лише до адміністративних методів, а використовували й економічні важелі впливу. Вжиті заходи дали результат. Дорога в 1949 році стала рентабельною. Варто додати, що подібні показники досягалися і каторжною працею її працівників.

Список літератури:

1. Бранько Я.А., Домненко М.Г. Бої за визволення Вінниччина від німецько-румунських окупантів. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця, 2014. С. 162–169.
2. Гальчак С.Д. Поділля в роки Другої світової війни. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 654 с.
3. Держархів Вінницької області. Ф. 136. Оп. 23. Спр. 81. 68 Арк.
4. Дьяков Ю.Л. Развитие транспортно-дорожной сети СССР в 1941–1945 гг. Москва : Институт российской истории РАН, 1997. 416 с.
5. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Київ : УРЕ, 1972. 777 с.
6. Ковалев И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Москва : Наука, 1981. 479 с.
7. Куманев Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941–1945. Москва : Наука, 1988. 367 с.
8. Куманев Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны. Москва : Издательство академии наук СССР, 1963. 321 с.
9. Мазило І.В. Сторінки історії Вінницької залізниці. Подільська старовина. Вісник державного архіву Хмельницької області. Хмельницький, 2017. Вип. 1. С. 104–111.
10. Мазило І.В. З історії відбудови Вінницької залізниці. Матеріали XII подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 126–128.
11. Мазило І.В. З історії Жмеринського залізничного вузла періоду Другої світової війни. Слідами історії Жмеринського краю: Зб. ст. Вінниця, 2018. С. 135–141.
12. Мачковський М. Пароль «Проскурів». Хмельницький : «Проскурів», 1977. 542 с.
13. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. / О.Є. Лисенко та ін. ; за заг. ред. В.А. Смолія. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. 941 с.
14. Україна в полум'ї війни 1941–1945 / В.І. Горелов та ін. ; за заг. ред. П.П. Панченка. Київ : Вид. Україна, 2005. 557 с.
15. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян. Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії. Київ, 2010. Ч. 1–2. С. 293–339.

Mazylo I.V. VINNITSA RAILWAY IN THE EVENTS OF THE GERMAN-SOVIET WAR AND THE POST-WAR PERIOD OF HISTORY OF UKRAINE (1941–1950S)

The article attempts to comprehensively consider the history of the Vinnytsia Railway as a separate business entity in the events of the German-Soviet war in the Podolsk region and the postwar period of national history. With the beginning of the war, the railways ensured the delivery of troops and military equipment to the front also people, means of production and material values from the territory of certain regions of the Right Bank of Ukraine to the depths of the former USSR. It had to be done in extremely difficult conditions, when the hub stations were bombed by enemy aircraft. In 1941–1944, the workers of the highway were under Nazi occupation. The invaders were also aware of the importance of the railways. The occupation administration did not fully restore their work. Part of the roads of the former Vinnytsia highway was at the disposal of the Kyiv direction. Under those difficult conditions, the railroad workers, in the performance of their professional duties, resisted the occupiers by various means, became members of underground anti-fascist groups, and provided assistance to local partisans. Particular attention is paid to the coverage of events related to the history of Vinnytsia Railway in the postwar period when it was being rebuilt. It became an important part of Podillya's economy and its importance in the life of the region and Ukraine grew. It is worth noting that the railways of the Vinnytsia highway mostly crossed the territory of two regions – Vinnytsia, located on 26.5 thousand square meters. km and Kamyanets-Podilsk (now Khmelnytsky), the territory of which is 20.6 thousand square meters. km. Their total territory is larger than the state of Israel (14 thousand sq. Km.) And such a European state as Belgium (30 thousand sq. Km.). In the postwar period, a large team of railway workers was formed, where representatives of different nationalities worked. Their qualification level grew. Thanks to the reconstruction processes and the establishment of the railway, the social sphere of the transport industry was revived, which served its own interests and the citizens of the region.

Key words: Vinnytsia railway, military actions, Podolsk region, workers, reconstruction, social sphere.

Малежик Д.І.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

**КИЇВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК НОНКОНФОРМІСТСЬКОГО
МИСТЕЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
1980-Х РР.**

У статті висвітлено особливості київського художнього нонконформізму протягом періоду «застою». Метою статті є аналіз естетичних засад і мистецької діяльності представників неофіційного мистецтва м. Києва в роки загострення кризи радянського ладу.

Здійснено огляд історіографічного доробку з питань нонконформістського мистецтва України. Окреслено основні передумови формування неофіційного мистецтва та його історичні витоки. Встановлено, що однією з головних рис, яка не задовольняла представників художнього середовища, було панування засад соціалістичного реалізму. Охарактеризовано представників неофіційного мистецтва Києва та основні їхні художні погляди. Визначено, що характерною особливістю київських митців-нонконформістів була більша політизованість і радикальніше протистояння офіційному мистецтву.

Простежено специфіку ідейно-естетичного розширення в середовищі неофіційного мистецтва, висвітлено головні передумови нових інтелектуальних пошуків і концептуальних орієнтацій. Висвітлено склад, естетичні засади та діяльність радикальних нонконформістів м. Києва – організації «Бермудський трикутник». Окреслено специфіку існування «подвійної моралі» в середовищі українських митців та її вплив на культурне життя періоду «застою».

Охарактеризовано основні аспекти підготовки творчих кадрів у неофіційному мистецтві та особливості експонування творів його представниками. Визначено, що новаторство митців київської школи нонконформістів полягало в позаідеологічності, трагізмі, який викликаний репресіями проти творчої інтелігенції, залученні образів давнього мистецтва, використанні міфологічних образів і архетипів. Висвітлено основні методи боротьби влади з представниками неофіційного мистецтва. Підсумовано, що значення мистецького нонконформізму полягало в залученні українського мистецтва до загальноєвропейського контексту та розвитку української національної самосвідомості.

Ключові слова: нонконформізм, неофіційне мистецтво, художня інтелігенція, світогляд, застій.

Постановка проблеми. Хрущовська «відлига» посилила ідеологічну кризу радянського мистецтва та супротив частини творчої інтелігенції офіційному мистецтву. Логічним підсумком цього процесу стало формування в 1960-х рр. основних центрів позаофіційного мистецтва, основними з яких стали Київ, Одеса, Львів та Закарпаття. Одним із найпотужніших художніх осередків став київський, який гуртувався навколо Київського державного художнього інституту. На відміну від офіційного мистецтва, яке існувало в типових для всього Радянського Союзу ідеологічних рамках, неформальне мало власну форму вияву, естетичні засади та специфіку розвитку. Його активізація наближала українське мистецтво до світового контексту і визначало свободу творчості та особистості головними засадничими принципами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема неофіційного, або нонконформістського

мистецтва в УРСР знайшла відображення в низці монографій і розвідок українських і зарубіжних науковців. З-поміж них варто виокремити дослідження К. Аймермахер, Є. Андреевої, О. Котової, Л. Смирної [2; 3; 6; 15]. Витоки нонконформізму та участь у цьому явищі інтелігенції розкрито в працях Г. Касьянова, Ю. Курносова, А. Русначенка [5; 7; 11]. Аналізу ідейних мистецьких засад і творчості київських художників-нонконформістів і окремим їхнім представникам присвячені наукові публікації О. Авраменко, Н. Горової, Т. Лупак, Г. Скляренко та Л. Смирної [1; 4; 8; 13; 14]. У цих роботах дослідники розробили нові методологічні підходи до вивчення нонконформістського мистецтва, окреслено теоретичні засади неофіційного мистецтва та його мистецькі особливості. Утім, аналіз історіографії свідчить про відсутність комплексних узагальнених робіт, які б охоплювали проблему творчості київських

позаофіційних художників та їхнього внеску в українську та світову культурну спадщину.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз світоглядних засад і художньої діяльності представників неофіційного мистецтва м. Києва в роки загострення кризи радянського ладу (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.) і визначення головних характерних рис київського осередку нонконформізму. Дослідження регіонального аспекту мистецького нонконформізму дозволить визначити його місце в загальному культурному контексті епохи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надмірна політизація мистецтва і жорсткий тоталітарний контроль над суспільством у період сталінізму призводив до втрати ним персоналізованості та перетворював художників на слухняних виконавців партійної волі. Потреба дотримуватись творчих засад соціалістичного реалізму позначалась на експозиційній одноманітності та стандартизованості робіт, ігноруванні креативного потенціалу художників. Водночас надмірна ідеологізація мистецтва викликала в деяких митців спротив, появу альтернативного мислення, а згодом – і неофіційного мистецтва. Цей процес був актуалізований політичними змінами в СРСР другої половини 1960-х рр. Одним із головних центрів нового мистецького явища став Київ. Ще з років «розстріляного відродження» в Києві зберіглася власна академічна традиція живопису. Дослідниця О. Котова визначає розвиток нонконформістського мистецтва 1960-х рр. як «трансгресію «розстріляного відродження» 1920-х – початку 1930-х рр., яка стала можливою завдяки пом'якшенню суспільного та культурного життя в роки «відлиги» [6, с. 72]. Головними засадами неофіційного мистецтва стало відродження першооснов національної культури, фольклорних традицій, посилення зв'язку зі світовим мистецтвом, заглиблення у внутрішній світ людини. Характерною особливістю київських митців була більша політизованість і радикальніше протистояння офіційному мистецтву. Крім митців-шістдесятників Г. Гавриленка, А. Горської, В. Зарецького, А. Зубка, В. Куткіна, В. Кушніра, Л. Панченка, Г. Севрук, Л. Семикіної, М. Стороженка, Г. Якутовича, до київської школи нонконформістів також входили О. Дубовик, В. Ламах, Я. Левич, А. Лимарева, А. Суммар, Ф. Тетянич та інші [15, с. 328]. Художніми наставниками нового покоління митців були такі художники-реалісти, як С. Григор'єв, В. Касіян, В. Костецький, О. Пащенко, Т. Яблонська.

Проте, на думку Н. Горової, витоки мистецтва супротиву на теренах Києва потрібно пов'язувати з творчістю монументалістів А. Рибачук і В. Мельниченка. Перші їхні роботи були присвячені народам Півночі СРСР, пізніше художники створили мозаїчні композиції Центрального автовокзалу та Палацу дітей і юнацтва, а справжнім шедевром стала композиція «Стіна пам'яті» на Байковому цвинтарі столиці [4, с. 39]. Остання була знищена в 1982 р. за вказівкою представників влади після звинувачення художників у формалізмі та невідповідності принципам соціалістичного реалізму.

Серед характерних ознак київської мистецької школи нонконформістів варто виділити чітке національне підґрунтя, поєднання традицій народного мистецтва з європейською естетикою, тяжіння до академізму, зумовлене тривалою освітньою традицією, драматизм, ідеалізм, колажність, абстрактність форм і фігур, поєднання простоти виконання з високою майстерністю, домінування урбаністичних тем і мотивів [8, с. 245].

Під впливом лібералізації суспільного життя в роки хрущовської «відлиги» у 1960-ті у київських молодих художників з'являється інтерес до опанування фольклоризму у власній творчості. Із цього часу Київ стає одним із провідних центрів художників-нонконформістів. Ідейними натхненниками цього процесу стали митці Західної України. Фольклоризм був всеукраїнським явищем протесту проти естетичного консерватизму та моралізаторства соціалістичного реалізму, рухом за національну ідентичність у мистецтві. Мистецький акцент на кольори та «примітивність» форми, притаманні фольклорному стилю, використовувались і в роботах «офіційних» художників.

Важливою рисою творчості нонконформістів було залучення історичних мотивів. Наприклад, твори І.-В. Задорожного стилізовані під бойчукізм, а самі картини митця сприймалися як ікони. Художник звертався до образів Київської Русі, середньовічного Києва і на основі давньої історичної реальності творив імовірну сучасну реальність [15, с. 333]. Історична тематика стала вагомю в роботах І. Литовченка, Л. Осики, Г. Севрук, В. Федька, Г. Якутовича та ін.

Власний варіант «фольклорного стилю» репрезентує Г. Якутович, творчість якого позначена зверненням до карпатських художніх традицій. Характерними рисами його творчості були монументальність і структурованість композиції, суворість форми [15, с. 331].

Мистецькі роботи Г. Севрук відзначаються проєкцією в минуле. Людина випереджала реальність

заданої дійсності на підставі того, що переносила в цю реальність образи минулого. Художниця опанувала національну історію, заглиблюючись у романтизований світ подій і персонажів, зокрема В. Винниченка, М. Грушевського та С. Петлюри [15, с. 332].

Художник В. Зарецький з другої половини 1960-х поетику «суворого стилю» піднімає до метафізичного рівня. Заборонена соціальна тематика, до якої звертається митець – секс, джаз, алкоголь, наркотики – стане наскрізною для його творчості аж до кінця 1980-х рр. [5, с. 334–335].

Митці В. Куткін і Г. Якутович у своїх ранніх творах звернулися до надбань мексиканської графічної школи – експресивної і різкої за виявом емоційного стану героїв. Ця різкість та емоційність стали характерними для творчості А. Горської, ряду творів В. Кушніра і В. Зарецького. Перехід від колективістського до індивідуального в художній культурі Києва поєднував новаторство художніх засобів із традиційною та зрозумілою глядачеві реалістичною формою; нонконформізм постає, як метаморфоза випробування помилок і веде до нового рівня мистецької свідомості [10, с. 55]. Найяскравіше риси такого унікального явища, як шістдесятництво, зосередив у своїй творчості В. Зарецький. Перебуваючи на межі офіційного та неофіційного мистецтва як один з організаторів Клубу творчої молоді «Сучасник», балансує між необхідністю дотримання «генеральної лінії» та індивідуальною, власне творчою позицією, митець виявив яскраву художню своєрідність. Суть його мистецького протесту полягала насамперед у життєствердності, романтичності, запереченні консервативних естетичних засад, наявності конструктивістських мотивів і драматично-іронічних інтонацій, відсутності політичних і соціальних вимог [1, с. 56].

Водночас варто відзначити, що мистецтво нонконформізму не було однорідним явищем. Починаючи з другої половини 1970-х рр., важливим складником явища мистецького супротиву були інтелектуальні пошуки та нові концептуальні орієнтації, напряму не пов'язані з художніми практиками. Важливою ознакою неофіційного мистецтва цього періоду стало його міське спрямування на відміну від етнографізму та фольклоризму 1960-х рр. [14]. Фактично йдеться про виокремлення нової течії нонконформізму, головним центром якої став Київ. Цей напрям орієнтувався на інтелектуально-концептуальні практики і мав космополітичний характер.

Суттєвою рисою нового покоління митців стала орієнтація на засади західного мистецтва, прагнення офіційно експонувати власні твори та вивести з підпілля цей напрям мистецтва. Серед представників цієї генерації художників слід назвати О. Голосія, Б. Михайлова, О. Ройтбурда, Т. Сільваші, О. Тістола та ін. [14]. Саме вони стали першими, які в роки перебудови зуміли легітимізувати власну творчість і відкрито демонструвати свої твори здобутки.

Подальше розшарування в середовищі мистецького нонконформізму пов'язане з формуванням його радикальної течії наприкінці 1970-х рр., яка базувалась на естетиці «чистої ідеї» [14]. До цієї течії належала здебільшого творча молодь Києва межі 1970–1980-х років, яка дотримувалась засад «чистої ідеї» та виступала проти обов'язкового експонування власної творчості. Художнім підґрунтям радикальної течії неофіційного мистецтва були гурток ОБЕРІУ (група ленінградських письменників і діячів культури 1927 – початку 1930-х років) та художня школа московського концептуалізму початку 1970-х рр. Саме так у 1970-ті рр. сформувалось угруповання «Бермудський трикутник» («Бермуди»), авторство назви котрого належить угорському поетові Я. Селлею [14]. До об'єднання належали І. Вайсбург, В. Дишлок, С. Зорук, В. Костур, В. Мінько, Г. Хорошилов, В. Шемотюк та ін. Молоді нонконформісти збирались на Львівській площі, не створюючи естетичних програм діяльності та не плануючи спеціальних мистецьких заходів. Одна з головних засад діяльності об'єднання полягала у відсутності матеріалізації мистецьких поглядів через художній твір, що, на думку учасників, перетворювало б їх на конформістів. Однак подеколи представники радикального нонконформізму влаштовували акціонізм чи перформанс вуличного типу, які сприймалися працівниками органів правопорядку як хуліганство [14].

Рисою, притаманною багатьом представникам неофіційного мистецтва, було «подвійне життя». З одного боку, вони на замовлення влади виконували мозаїки та монументальні роботи, а водночас здійснювали художні експерименти, зокрема з абстракціонізмом, фактично творячи «в шухляду». Такі праці не могли офіційно експонуватись в умовах панування канонів соціалістичного реалізму, натомість трактувались як «формальні», що створювало негативний шлейф для митців.

Фактично феномен «подвійної» моралі, викликаний репресивною політикою радянської влади, сприяв формуванню радянського андеграунду.

Не будучи цілісним утворенням, ця культура об'єднувала тих, чий світогляд був несумісний з ідеологічним диктатом. Фактично цим поняттям можна охарактеризувати спосіб життя й тип світогляду митців, які прагнули прийнятних умов для власного самовираження [16, с. 60].

Однією з характерних форм творчого самовираження митців-нонконформістів були самвидав і квартирні виставки. Останні набули гучного резонансу, зокрема неофіційні виставки Москви чи Ленінграду, і стали стилем життя для художників Одеси, Києва, Львова. Так, художники М. Малишко, І. Марчук, Б. Плаксі, Ф. Тетянич та інші організовували у своїх квартирах одноденні покази робіт з обговоренням у камерному колі однодумців [2, с. 245]. Для легалізації проведення виставок неофіційних митців у Києві в 1970-х рр. створювались клуби: при міській бібліотеці мистецтв – «Екслібрис», при літературному музеї, Будинку вчених, Київському політехнічному інституті – «Клуб молодих вчених» тощо. Свідченням поступового виходу неофіційного мистецтва з підпілля стало приурочене до святкування Дня Києва в 1984 р. свято мистецтв на Андріївському узвозі. Попри те, що головною умовою участі для митців було одержання цілого ряду дозволів, насамперед Художньої ради в Спілці художників України, частина учасників змогла уникнути цієї процедури і продемонструвати власні твори [9, с. 116].

Підготовка молодих митців-нонконформістів відбувалась також нелегально. Приміром, у 1978 році В. Зарецький відкрив власну художню студію, в якій навчалось понад 200 учнів, серед яких були Т. Лобода, Л. Піша, А. Саводов, М. Соченко, А. Твердий, М. Шкарапута та ін. [10, с. 58]. Водночас одним із першочергових завдань приватної школи була не лише підготовка до вступу до Київського державного художнього інституту, а насамперед навчання молоді малюванню, опанування мистецьких законів і принципів, розуміння мистецької естетики, образного сприймання світу [1, с. 126–127]. Все це в поєднанні з високою моральністю педагога, любов'ю до роботи з молоддю гарантувало учням В. Зарецького вступ до вишу. Проте через неофіційний статус діяльність було приречено на закриття після доносу в радянські органи. Від переслідувань художника В. Зарецького врятував його вчитель С. Григор'єв. Частина власних педагогічних напрацювань у студії митець згодом виклав у праці «Роздуми біля полотна», яка

є важливою для опанування техніки мистецтва та розуміння його принципів [1, с. 130].

Проте значна частина митців не уникнула переслідувань за власну творчість. Одним із них став Г. Гавриленко, професійний колорист і майстер сміливого експерименту. В умовах політичного тиску він, подібно до багатьох художників, самостійно освоював шлях європейської візуальної культури століття. Сьогодні можна сміливо стверджувати, що ледь не в повній ізоляції вони працювали в контексті світового мистецтва [12, с. 77].

Нищівної критики за відвертий абстракціонізм зазнали художники: В. Ламах – за європейську орієнтацію, Е. Котков і С. Литовченко – за оперування абстрактними локальними плямами, А. Суммар – за поєднання глибоких стриманих кольорів у своїх нефігуративних полотнах [1, с. 65; 2, с. 245].

Новаторство київської школи нонконформістів полягало в тому, що в роботах її представників виражались риси позаідеологічності, відходу від свідомості «радянського типу людини», символіки форм. У 1970–1980-ті рр. до цих рис у київській школі додаються трагізм, викликаний репресіями проти творчої інтелігенції, залучення образів давнього мистецтва, використання міфологічних образів.

У творчості українських нонконформістів переважали жанри урбаністичного пейзажу, портрету та абстрактних композицій. Останній жанр використовував інші, аніж у соціалістичного реалізму, методи зображення, в чому й полягала його і протестність, і гротескність. Митці перебували в постійному пошуку нових форм і технік – від олійного живопису до темпері, акрилу.

Висновки. Отже, своєрідною естетичною відповіддю на посилення ідеологічного тиску в СРСР періоду загострення кризи радянського ладу стало формування неофіційного мистецтва, в тому числі й у Києві. Основними засадами київської художньої школи нонконформізму стало поєднання двох складників: професійного («мистецтво заради мистецтва»), що вивільняло живопис з-під канонів методу соцреалізму, та національного, який посилював зв'язок мистецтва з фольклором й українською історією, сприяв розвитку самосвідомості. Перспективами подальшого розроблення проблеми є вивчення своєрідності нонконформізму в м. Києві в інших видах мистецтва, наприклад, театрального, та в літературі, з'ясування спільних і відмінних світоглядних рис представників неофіційного мистецтва в різних його видах.

Список літератури:

1. Авраменко О. Терези долі Віктора Зарецького. Київ : Інтертехнологія, 2006. 256 с.
2. Аймермахер К. От единства к многообразию: Разыскания в области «другого» искусства 1950-х – 1980-х годов. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2004. 374 с.
3. Андреева Е. Угол несоответствия: школы нонконформизма. Москва – Ленинград. 1946–1991. Москва : Искусство XXI век, 2012. 464 с.
4. Горова Н. Супротиви українських митців офіційній доктрині методу соціалістичного реалізму на прикладі творчості Ади Рибачук та Володимира Мельниченка: межа 1960-х. МІСТ. 2015. № 7. С. 38–49.
5. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
6. Котова О.О. Культуротворчі інтенції українського мистецького нонконформізму в світовому контексті 60–80-х рр. XX ст. Вісник ХДАДМ. 2014. № 2. С. 72–74.
7. Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (1960-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1994. 222 с.
8. Лупак Т. Специфіка регіональних нонконформістських мистецьких шкіл України 60–80-х років XX століття. Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. 2013. Вип. 665–666: Філософія. С. 243–249.
9. Малежик Д. Експозиції художників-нонконформістів в Українській РСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр. Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. 2021. Чис. 24. С. 113–117.
10. Медведєва Л.В. Нонконформізм як явище культури 60-х років. Сучасність. 2002. № 12. С. 50–64.
11. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
12. Сидоренко В. Візуальне мистецтво від авангардних зрушень до новітніх спрямувань: розвиток візуального мистецтва України ХХ–ХХІ століття. Київ : ВХ студіо, 2008. 188 с.
13. Скляренко Г. Українське мистецтво другої половини ХХ століття: регіональні проблеми і загальний контекст (частина перша). Студії мистецтвознавчі. 2009. № 1 (25). С. 67–78.
14. Смирна Л. Радикальний нонконформізм: київська хвиля. ART UKRAINE. URL: <https://artukraine.com.ua/a/radikalniy-nonkonformizm--kiivska-khvilya/#.YPAmqOgzbd5>
15. Смирна Л.В. Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві : монографія. Київ : Вид-во «Фенікс», 2017. 480 с.
16. Трандафілова Н.А. Особливості нонконформізму в середовищі неформальних течій. Scientific Journal «ScienceRise». 2016. № 5/1 (22). С. 58–62.

Malezhyk D.I. KYIV CENTER OF NONCONFORMITY ART IN THE 2ND HALF OF 1960S – IN THE 1ST HALF OF 1980S

The article deals with the analysis of Kyiv nonconformity artist during the Stagnation. The purpose of the article is to analyze the aesthetic foundations and artistic activities of representatives of unofficial art in Kyiv during the years of deepening crisis of the Soviet system.

A review of the historiographical scientific works on the issues of nonconformist art of Ukraine has been provided. The main prerequisites for the formation of unofficial art and its historical origins have been described. It has been established that one of the main features that did not satisfy representatives of the artistic environment was the strict dominance of the foundations of socialist realism. Members of unofficial art in Kyiv and their main artistic views have been studied. It has been proved that the main characteristic features of Kyiv nonconformist artists were greater politicization and more radical opposition to Soviet official art.

The specifics of ideological and aesthetic stratification in the informal art environment have been traced, and the main prerequisites for new intellectual searches and conceptual orientations have been highlighted. The composition, aesthetic foundations and activities of radical Kyiv nonconformists – ‘Bermuda Triangle’ organization have been studied. The specifics of the existence of ‘double morality’ among Ukrainian artists and its impact on the cultural life during Stagnation era have been discovered.

The main aspects of nonconformist artists training and the peculiarities of their exhibition activity have been described. It has been determined that the main innovation of the artists of the Kyiv nonconformist were non-ideological outlook, tragedy caused by repressions against the creative intelligentsia, the attraction of images of ancient art, the use of mythological images and archetypes. The main methods of the government’s struggle with representatives of unofficial art have been outlined. It has been summarized that the importance of artistic nonconformity was to introduce Ukrainian art to the pan-European values and raise Ukrainian national consciousness.

Key words: nonconformity, unofficial art, artistic intelligentsia, world-view, Stagnation.

Михайлів І.Г.

Львівський національний університет імені Івана Франка

(ПЕРЕ)ОСМИСЛЕННЯ «РАДЯНСЬКОГО» У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовано процес (пере)осмислення радянського (його норм, цінностей, повсякденних практик) у спогадах українських істориків, навчання і професійна реалізація яких припали на другу половину ХХ ст. Встановлено суперечливість цього процесу в сучасній Україні: з одного боку, автори спогадів викривають вади політичного режиму, а з другого – уникають писати, як цей режим проникав у їхнє життя. У цих спогадах здебільшого окремо існують політика (влада) і життя людини, навіть тієї, яка силою професійних обов'язків мусила бути частиною ідеологічної системи. Доведено, що переосмислення «радянського» для історика не обмежується якимось конкретним періодом, у ньому переплітаються особистий досвід і суспільно-політичні процеси. Рушійним став період «перебудови» і процес розпаду Радянського Союзу, становлення незалежної України, які остаточно дали поштовх сумнівам і переосмисленню системи, для деяких істориків усвідомлення минулого триває й дотепер. На осмислення радянського істориком значний вплив мали місце походження, батьківське виховання та оточення, умови навчання в університеті, університетської системи, роботи над своїм дослідженням, прослуховування іноземних радіопередач, музики та перегляд фільмів, читання праць зарубіжних істориків, поїздки за кордон, які формували часом критичні настрої. Усе ж будь-які сумніви і критика тривалий час залишалися на приватному рівні; переосмислення було складним і тривалим, а повне звільнення від ідеології і принципів радянської системи – відносним. В умовах ХХІ століття спогади стають інструментом конструювання минулого. Через (пере)осмислення радянського періоду мемуаристи намагаються впливати на сучасне суспільство, часом спотворюючи чи приховуючи моменти минулого (через осуд і виправдання) і підпорядковуючи їх сучасним актуальним потребам.

Ключові слова: спогади, історик, радянський період, переосмислення, біографістика.

Постановка проблеми. (Пере)осмислення минулого і встановлення його зв'язку із сучасністю є сутністю мемуаристики. У незалежній Україні особливого значення набуває переосмислення радянського періоду. З одного боку, автори мемуарів прагнуть очистити минуле від фальшувань, а з другого – у прагненні відмежуватися від цього минулого творять нові стереотипи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мемуарів як історичного джерела торкалися в дослідженнях О. Ясь [26], Н. Любовець [14], С. Макаруч [15]. У цій статті чи не вперше увагу звернено на спогади, видані в незалежній Україні. З-поміж інших це спогади істориків – науковців і викладачів. Українські дослідники вже здійснили кроки до осмислення «радянської людини», однак до завершеного образу ще далеко. Важливими в цьому напрямі є праці Ю. Каганова [8], Н. Тарарак [24], С. Сечки [22]. Не менш значущі дослідження постатей істориків (під кутом зору «історик у радянський час», «історик і суспільство», «історик і влада») у працях А. Портнова [18], С. Водотики [1], В. Смо-

лія [6]. У більшості цих досліджень ідеться про покоління істориків 1920–1930-х років, натомість меншу увагу звернуто до істориків, професійна реалізація яких припала на другу половину ХХ ст.

Джерельною базою цього дослідження стали спогади й матеріали інтерв'ю українських істориків Станіслава Кульчицького [7], Ярослава Ісаєвича [5], Костянтина Кондратюка [11], Юрія Сливки [23], Івана Рибалки [21], Івана Патера [17], Леоніда Зашкільняка [13], [4], Володимира Кадеєва [9], Григорія Гончарука [2], Степана Мовчана [16] та інших, опубліковані в незалежній Україні. Автори спогадів – це генерація науковців, професійне становлення яких відбувалося в радянську епоху і які шукали можливості для творчої діяльності в умовах політичних обмежень. Названі історики – вихідці з різних регіонів (Львівщини, Київщини, Одещини, Харківщини), представники покоління 1930–1940-х років (крім І. Рибалки, що був 1919 року народження), вихідці із сільських родин, випускники історичних факультетів Львівського, Київського, Харківського, Одеського університетів, які згодом працювали в цих універ-

ситетах. Тематика їхніх досліджень здебільшого стосувалася України.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати (пере)осмислення «радянського минулого» у світлі особистих досвідів українських істориків та його відображення в спогадах, урахувавши специфіку спогадової літератури в незалежній Україні, життєвий досвід істориків, суспільно-політичні умови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спогади істориків є особливим джерелом. Сам історик-мемуарист в якомусь сенсі – фігура парадоксальна: він звично звертається до пам'яті як до джерела свого дослідження, професійно відтворюючи картини минулого, а водночас жанр спогадів дає йому змогу розкрити «власний простір переживання» історичних подій, підкреслити власний погляд у сприйнятті минулого, поділитися життєвим досвідом – те, що зазвичай приховується. Зрештою, досягти цієї суб'єктивності не завжди вдається, адже історія формує історика не меншою мірою, аніж історик формує історію [10, с. 83].

Залишається відкритим питання про мотиви, якими керуються історики-мемуаристи: бажанням залишити слід в історії, переосмислити життєвий шлях чи спростувати стереотипні судження про минуле. У будь-якому разі мемуари істориків мають характерні риси: порушують межу між науковою об'єктивністю і суб'єктивністю у формулюванні суджень, спрямовані на окрему цільову аудиторію, є точними в хронології (історик і свій текст сприймає як майбутнє історичне джерело). Для істориків це є також нагодою представити власний досвід з наголосом на його повчальності.

Зсув свідомості професійного історика відбувається швидше, ніж у людини іншого фаху. Тому можна припустити, що справжнє розуміння сутності радянського для фахових істориків не було таємницею, воно відбувалося ще в радянський період. По суті, історики фіксують у спогадах давно сформульовані судження, а вже ці спогади, видані друком, стають інструментом для переосмислення минулого: такі спогади мають властивість руйнувати старі стереотипи, водночас підпорядковуватися сучасним, тому так само потребують критичного вивчення.

У контексті спогадової літератури постає питання співвідношення фаху історика та інакомислення. З одного боку, існує феномен радянської історичної науки, де «комунізація» історії призвела до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а набула ознак

послушної служниці режиму та інтерпретатора його політики [6, с. 5–7]. Тож витвором радянської системи науки став і особливий тип радянського історика, основними рисами якого були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизм мислення, внутрішня самоцензура. Офіційна ідеологія в СРСР найбільший вплив мала на номенклатурних працівників і гуманітарну інтелігенцію. З іншого боку, тоталітарний режим, попри прагнення до суцільного контролю, не міг оминати об'єктивні закони суспільного життя і був змушений діяти з урахуванням обмежень, накладених закономірностями економічного розвитку, історичною спадщиною, специфікою культури того чи іншого регіону [8, с. 57]. Отже, виникає питання: як у практиці істориків поєднувалися вимога не конфліктувати із системою з бажанням відстояти власну індивідуальність? Водночас у пострадянській Україні стало звичним узагальнювати радянський досвід таким чином, аби він виглядав цілісним, зовнішнім і, головне, колективним [20]. Мемуаристика є доброю нагодою простежити індивідуальні особливості в позиції істориків.

У цій статті під поняттям «радянське» мається на увазі й система образів (зокрема, візуальних), і система життєвих правил, і спосіб життя людини. Водночас треба брати до уваги, що в контексті спогадів це поняття отримує ще ширше значення – розуміється як історичний період, державна система, суспільно-політичний лад. Взагалі, сприйняття радянського починалося з дитинства, та найбільш активне його пізнання припадало на період навчання і професійної реалізації. У спогадах ця «поява сумнівів» безпосередньо пов'язана з формуванням проукраїнських настроїв. Попри те, що (пере)осмислення «радянського» відбувалося впродовж життя, головним поштовхом став розпад Радянського Союзу та утворення незалежної України.

Освіта й виховання є ключовими у формуванні світогляду людини, її особистості. Здійснюються вони через сім'ю, навчальні заклади. Розбіжності між декларованими гаслами і життєвими реаліями, особливо на ґрунті сімейного виховання, виступали однією з найчастіших причин зневіри в комуністичних ідеалах та звернення до національної культури, патріотизму серед молоді [8, с. 115]. У спогадах дехто з істориків вказує на вагомий вплив батьків у формуванні критичного ставлення до комуністичного режиму, особливо в Західній Україні: «Батько у студентські роки був керівником і активним учасником одного із двох

гуртків українознавства. Приятелював з такими відомими пізніше в історії людьми, як Євген Неронович, Надія Суровцева та іншими, які пізніше стали діячами українського національного відродження» [5, с. 314]. І справді, у вихідців як із сімей інтелігенції, так і селянських родин, особливо в Західній Україні, національне питання у світогляді займало першорядне місце: тут майже кожної родини торкнулася трагедія війни, і майже кожна сім'я мала причетність до українського руху опору, в когось були родичі за кордоном. Траплялося й по-іншому: «Спілкуючись упродовж життя з поколінням батьків, я не міг скористатися їхнім життєвим досвідом, щоб змінити власний світогляд. Навіть мети такої не ставив перед собою, тому що був наскрізь індоктринованою радянською людиною» [7, с. 313]. Тоді ключовими ставали зовнішні обставини.

Звичайно, великий вплив на формування світогляду мала Друга світова війна: «Насамперед з перших днів, навіть годин, війна стала величезною трагедією для кожного з нас і для всього нашого народу, при цьому для українського передусім» [21, с. 74]. Початок війни в дитячій пам'яті пов'язаний з проводами на фронт батька чи когось із членів родини. Ще більшим поштовхом до критичного (пере)осмислення дійсності ставала безпосередня участь у бойових діях, як-от у І. Рибалка: «Хід війни одразу став непередбачливим. За багато часу до краху гітлерівського плану блискавичної війни лопнув, як мильна булька, міф радянської пропаганди про війну Червоної армії на території противника» [21, с. 75].

Війна робила людину менш залежною від системи, породжувала надії на повоєнну демократизацію: «Перше, що вразило з розповіді з місць, це погордливе, зневажливе, підозріле, а то й відверто вороже ставлення керівних партійних і державних працівників до визволеного населення. Особливо нас дивувала поведінка багатьох командирів, які забули, що мільйони людей залишились в окупації через відступ Червоної армії і тепер стали вважати цих людей другорядними, нечистими, якимись пристосуванцями... Різним утискам, а то й репресіям часто піддавалися ні в чому не винні чесні прості люди» [21, с. 91].

Інституцією, яка впливала на формування свідомості людини, була школа. Радянська школа виховувала пристосуванство. У спогадах Я. Ісаєвича читаємо: «Нас привчали, що на уроках треба говорити про Сталіна і про радянську владу. Ми не сумнівалися, раз так треба, то і треба» [5, с. 318]. Однак викорінення релігійних традицій (зокрема,

заміна релігійних свят колективними зібраннями) часто-густо мало зворотній ефект: відчуття приривності, а згодом – сумнівів.

У середовищі студентів, якими на той час були майбутні історики, «хрущовська відлига» поступово звільняла від страху періоду сталінізму. Студентів опанувало відчуття змін [16, с. 354]. Я. Ісаєвич оцінює цей період як «злам двох віків», С. Кульчицький говорить про нього як перший зсув свідомості. Утім, це бачення вже істориків-науковців та й із сучасної перспективи. Тоді ж для пересічної людини йшлося не так про усвідомлену критику культу особи Сталіна («Перший зсув свідомості стався у зв'язку з ХХ-м з'їздом КПРС. Я не розумів, що сталося, бо боротьба з так званним «культу особи» була дуже обережною. Мені було цікаво, і я почав шукати інформацію» [7, с. 378]), як про руйнування старих страхів і появу можливості для критичного осмислення подій, у тому числі комуністичних ідей. Виникали сумніви в комуністичній ідеології та її практичній реалізації.

Свідомісні зміни були також результатом осмислення суперечливих партійних рішень: «Уперше зсув основоположних понять, закладених у свідомості людини, я відчув у 1956 р. Це було пов'язане перш за все з ревізією ХХ з'їздом КПРС постулату про неминучість ракетно-ядерної війни <...> У повоєнні роки всі ми жили в очікуванні Третьої світової війни. Добре пам'ятаю, з якою полегкістю я, тоді 19-річний юнак, перед котрим тільки розкривалося життя, сприйняв постулат партійного з'їзду про відсутність неминучої загрози ракетно-ядерної війни» [7, с. 315]. Я. Ісаєвич цей період згадував у зв'язку з припиненням переслідувань студентів. Сучасні дослідники бачать цей час як заміну перманентного масового терору на індивідуальний, вибірковий, а у відносинах громадян і влади – як «споживацький поворот»: населенню запропоновано мінімум матеріальних благ в обмін на малоефективну працю і відстороненість від політики [8, с. 57–58].

Побутує думка, навіть серед істориків, що в післявоєнних університетах навчалися вихованці, які сприймали радянську дійсність уже природно. І справді, тогочасна молодь була продуктом так званого комуністичного будівництва 1920–1930-х років, головними принципами життя стали уніфікація та колективізм. У суспільстві зростала частка громадян, народжених уже в СРСР, а партійно-радянське керівництво особливу увагу приділяло вихованню молоді, зокрема сту-

дентської, в дусі більшовицьких гасел [16, с. 345]. Однак попри те, що студентська молодь перебувала під пильною увагою партійних ідеологів, вести мову про тотальну «комунізацію» навряд чи правильно. Ідеологічна обробка не могла перекреслити інтелектуальний розвиток та самоорганізацію молоді. Молодіжне середовище завжди виступало найбільш чутливим і критичним до дійсності, гостро реагуючи на розбіжності між декларованими гаслами і реаліями сьогодення [8, с. 122].

Упродовж навчання студенти стикалися з численними обмеженнями. Особливо підпадали під вплив ідеології гуманітарні й суспільні науки, зокрема історія. Обов'язковими вимогами до академічних текстів стали опора на марксизм-ленінізм, дотичність до поточної соціально-політичної ситуації, наявність ідеологізованої риторики [8, с. 122]. Університети остаточно втратили свободу: «На першому курсі я був розчарований школярським характером навчання. Нічого такого справді глибокого і університетського я не відчув» [5, с. 319–320]. Одним із ключових курсів в університетському навчанні стала історія КПРС, тематику досліджень було повністю підпорядковано ідеології. У відповідь здібні історики «втікали» в давніші часи, аби не наражати себе на небезпеку ідеологічних звинувачень. Більше осмислити сутність деформації історичної науки історики могли вже з позиції викладацької роботи: «Хоча я історією України займався ще в довоєнні роки, будучи студентом, але починаючи її викладання, став відчувати брак знань і їх безсистемність» [21, с. 146].

Частиною університетського життя, про що згадують мемуаристи, були доноси. Атмосфера підозріливості й страху впливала на стосунки між студентами. У спогадах ідеться про те, що на тлі загальної атмосфери підозріливості було небагато товаришів, з якими можна було поділитися критичними міркуваннями [11, с. 118]. Практика доносів була спрямована на те, щоб привчити працівника (студента) до послуху й покірності. Контроль за настроями студентства відбувався через комсомольські, партійні й профспілкові організації. Завершувалися такі засідання типовими оргвисновками: попередження, догана, сувора догана, а в окремих випадках – виключення з комсомолу. Це була своєрідна школа «радянзму» [16, с. 345]. Усі ці заходи були покликані виробляти почуття колективізму, залежності від існуючої системи. Усе ж, попри страх у студентські часи сказати зайве, більшість

мемуаристів схильні ідеалізувати університетське оточення.

Робота з архівами є невід'ємною частиною праці історика. Згадки про це у спогадах займають особливе місце. Зіткнення з архівними матеріалами утверджувало в думці неправдивість радянської версії історії. Станіслав Кульчицький, тепер відомий дослідник Голодомору, пише: «Тоді я навіть не замислювався над логікою дій сталінської команди, на першому плані був сам факт голодування. Як виявилось, це було голодування в таких апокаліптично жахливих масштабах і формах, які одразу примушували задуматися: що це за влада, яка створювала на селі ситуацію, коли матері їли своїх дітей, а дорослі діти – своїх батьків? Злам світогляду відбувався у мене блискавичними темпами» [7, с. 321]. Аналіз документів (хай навіть в обмеженому доступі) розширював світогляд і проблематику питань, сприяв критичному осмисленню минулого. Повною мірою це відбулося вже на етапі розпаду Радянського Союзу і початку незалежності України.

У радянський період зарубіжні відрядження були рідкістю. Однак коли вони траплялися, то ставали поштовхом для порівняння і критичного переосмислення радянської дійсності. Для львівських істориків такою країною була Польща, а особливо її культурно-інтелектуальне середовище. Щоденний досвід доводив порівняно вищий рівень життя та більшу свободу слова в Польщі, ніж в Україні: «Вразило те, що на полицях бібліотек вільно стоять ті праці, які в нас у Радянському Союзі були заборонені, скажімо, Зигмунд Фрейд, різні філософи німецькі і т. д.» [4]. Для українських істориків, які потерпали від жорсткої цензури, можливості польських колег були мрією. Образ Польщі у спогадах близький до взірця лібералізму на протигагу радянському консерватизму. У Польщі, попри ідеологічний контроль, інтелігенція згуртовано протистояла системі. Сьогодні історики схильні пояснювати це впливом шляхетської традиції, коли шляхта вважала себе духовним провідником народу-нації [19].

Формували критичні погляди істориків і проблески альтернативної інформації другої половини ХХ ст. (дисидентський самвидав, закордонні радіотрансляції та література). Як згадують історики у спогадах, на них суттєво впливало прослуховування закордонних радіопередач і читання зарубіжної літератури: «Дуже на мене впливало десь так із класу восьмого-десятого слухання радіопередач. Досить багато слухав передачі Москви іноземними, слов'янськими

мовами <...> сербсько-хорватською, словенською, македонською мовами...» [5, с. 316–317]. Захопленню молоді західними радіостанціями сприяла популяризація ними музики різних стилів, зокрема й рок-музики, яка тоді була в моді. Тож до таких же стимулів критичного осмислення дійсності можна віднести й прослуховування західної музики і перегляд фільмів, які суттєво відрізнялися від радянських: «Хоча радянська ідеологія засуджувала цю т. зв. «буржуазну» елітну музику, але ми всі слухали «Голос Америки», радіо «Європа», радіо «Свобода». І радіо «Прага» – там була прекрасна найпередовіша західна музика в 1960-х і до 1968 <...>. І от ми її всі слухали, захоплювались і по-дисидентськи ставились до дійсності» [13]. Схожі відчуття викликав і перегляд фільмів: «Тоді в першій чи другій поїзді в Польщу в 1974 я уже зовсім знесилений пішов в кіно на голосного тоді на Заході «Хресного батька» видатного американського режисера Френсіса Копполи. Цей американський фільм тільки тоді виходив у прокат, було 2 серії, а в Союзі його так і не показали. Фільм справив сильне враження як постановкою, так і грою акторів і пригодницьким сюжетом <...> І взагалі я намагався ходити на західні фільми, бо вони дуже відрізнялися від наших» [13]. Дехто бачить у цьому «юнацький поколіннєвий протест».

Поживу для роздумів давали й деякі зарубіжні газети, хай навіть комуністичного спрямування: «Тоді у великих містах продавали центральні органи комуністичних газет країн народної демократії, як вони тоді називалися. І я почав купувати «Трибуну Люду», вивчив польську, оволодів нею буквально за півроку. А поляки набагато більше друкували фактів про Сталіна і репресії. І власне через цю газету почався мій перший зсув свідомості» [7, с. 379]. Хоча розуміння приходило не відразу, а з віком і набуттям життєвого досвіду: «Тоді я бачив газети, які виходили в Одесі, бачив у них карикатури на Сталіна, але все це не впливало на свідомість» [7, с. 378]. У формуванні свідомості значним був вплив літератури, навіть тієї, яка була у вільному доступі: «На моє розуміння подій, звичайно ж, впливала література, з якою пощастило ознайомитись. У батьків була тритомна «Українська енциклопедія», яку я дуже любив. Впливала на мене також поезія Шевченка і взагалі українська поезія...» [5, с. 316].

Компроміс між зовнішнім і внутрішнім світом у процесі самореалізації радянського історика був неминучий. Та й компромісом це не завжди можна було назвати, бо критичне став-

лення існувало здебільшого на приватному рівні: «Без сумніву, людина, яка вихована інакше, яка би протиставляла себе цій системі, була б нею перемелена. Щоб чогось досягнути, треба було на це зважати, демонструвати свою лояльність до режиму» [23, с. 75]. Критичне осмислення радянської дійсності проявлялося в розмовах з рідними і близькими. Було звичним, коли в університеті студент брав участь у політико-ідеологічних заходах, а справжнє ставлення до них висловлював у вузькому колі близьких людей або й узагалі зберігав мовчання. Л. Зашкільняк згадує про групу міської інтелігенції на історичному факультеті, яка хоч і ставилася до радянської дійсності критично, та все ж була прорадянською: «Група міської інтелігенції відчувала свою вищість і ставилася до радянської дійсності по-молодечому критично. З одного боку, їхні батьки і вони були успішні, а з другого боку, ці діти були критично налаштовані щодо цього суспільства, бачили недоліки і нав'язування, ці безперервні суботніки, воскресніки і будівництва. Я будував три студентські гуртожитки і готель «Дністер». Тобто нас звільняли із занять на тиждень і відправляли на роботу. Виховували в труді й ідеологічній обробці. Але загалом ця вся група (міської інтелігенції) була прорадянською, хоча й критичною». Стриманість у висловлюваннях на політичні теми особливо характеризувала осіб, які пережили війну, були свідками масових вивезень до Сибіру чи репресій.

Водночас відомо про неформальні (десь навіть опозиційні) товариські гуртки, які набули популярності в 1950–1960-х роках. Вони могли об'єднувати студентів і аспірантів науководослідних установ, закладів освіти й культури в доволі відвертих дискусіях культурологічного й політичного характеру. Атмосфера львівських компаній поєднувала романтику молодості з прагненням наслідувати традиції галицької інтелігенції. За спогадами Ю. Сливки, дискусійним клубом був гуртожиток, де майже щовечора, під спів пісень, велися розмови щодо становища української мови, літератури, історії, ситуації в СРСР і світі. Однак ці зібрання не переходили дозволу межу, не були антирадянськими: «Розмови велись у контексті демократизації суспільства, здобуття Україною якнайширших можливостей для економічного, культурного, мовного й іншого розвитку. Звичайно, вимоги відокремлення України не ставилися. Йшлося про максимальне забезпечення прав людини в рамках Конституції. Сприймалося це як свіже, нестандартне мислення» [23].

Назагал студентам властиво було вірити в радянські ідеали. Вони брали активну участь у суспільному житті, оскільки орієнтувалися на колективні живі форми сприймання культури, більшою мірою піддавалися формуванню колективом. Утім, усе ж зауважимо, що в українських умовах таке пристосуванство ускладнювалося національним питанням, яке конфліктувало, особливо в західних областях, з проектом «єдиного радянського народу». Тож, якщо й були певні критичні міркування, які хоч не стосувалися напряду державного ладу і не втілювалися практично, однак вони все ж засвідчували провал ідеї монолітної ідеологічної єдності, виступали опосередкованими маркерами часткової нелояльності владі [8, с. 122]. Як уже вказувалося, історики-автори спогадів з погляду сучасності, вочевидь, дещо перебільшено оцінюють це як «юнацьке дисидентство», поколіннєвий протест.

Історіографія в умовах тоталітарного режиму зазнала деформацій. Свої праці історики змушені були ґрунтувати на схемах, стереотипах і міфах, вироблених на основі партійно-державних директив [6, с. 189]. Однак зі спогадів випливає, що у взаєминах із владою історик був *не тільки* жертвою (як-от Сергій Білокінь, Ярослав Дашкевич), а все-таки більшою мірою шукав найбільш безпечний шлях співжиття із системою, аби не наразити себе на репресії. Більшість істориків проходили складну еволюцію у ставленні до політичного режиму. Таким прикладом може бути Станіслав Кульчицький, який, наприклад, поступово трансформував свої уявлення про події 1932–1933 рр. від «порушення ленінських принципів колективізації» до переосмислення природи комуністичної влади, визнання Голодомору як геноциду українського народу.

Аби зберегти наукову чесність і водночас не наразити себе на репресії, частина істориків вибирала для дослідження якнайменш ідеологічні теми (ішла «в давнину», займалася історією побуту й культури, соціально-економічною історією). Автори спогадів здебільшого обстоюють думку, що історики врешті-решт звільнилися від політичної залежності, та все ж розуміємо, що подекуди відчуття політичної кон'юнктури залишилося. У цьому (тобто підпорядкуванні історичних праць політичним запитам) є одна з причин відставання української історіографії від світової. Усе ж, за твердженням Н. Яковенко, історик завжди залишається дитям своєї доби, тож і в минулому завжди бачить те, що здається цікавим, важливим чи потрібним сучасникам, а в пояс-

ненні подій відштовхується від властивих своїй епосі уявлень про історичний процес [25, с. 86]. Це позначається і на спогадовій літературі. Схопити і передати різноголосся минулого є складним завданням навіть для фахового історика.

Попри сумніви в ефективності радянського ладу, які існували від початку, можна стверджувати, що справжнє (суттєве) його переосмислення було пов'язане з періодом «перебудови» другої половини 1980-х років і його наслідками. С. Кульчицький пише: «Другий зсув свідомості відбувся у мене під час горбачовської «перебудови». У ті роки я вже був чверть століття кандидатом, понад десять років – доктором наук, опублікував немало книг. Зсув свідомості стався з двох взаємопов'язаних причин: архівних досліджень Голодомору і вивчення праць українських недержавних істориків» [7, с. 316]. Справді, на той час уже з'являлись і ставали доступними дослідження західних істориків, зокрема в питанні Голодомору [3, с. 460]. Мемуаристи більш-менш однакові в тому, що горбачовська «перебудова» не віщувала розвалу Союзу. Вона давала віру в те, що реформування і позитивні зміни в межах системи можливі. Але саме розвал Радянського Союзу й подальші події зумовили найбільше переосмислення цієї системи: «Коли прийшов Горбачов до влади, то я і, думаю, чимало інших сприймали це як спробу реформування. Тобто ідеали партії нічим не погані, вони прекрасні, можна сказати християнські, окрім, зрозуміло, «класової боротьби». Інша справа, що реальність інша. І я тоді ідеалістично вірив, що можна реформувати <...> Але до останнього дня я, напевно, і він, і багато людей мого кола не вірили, що розпад СРСР можливий. Гласність, перебудова однозначно сприймалися як спроба реформи. Всі ми вірили. Ніхто (може, хтось таки міг) навіть не міг передбачити, що Радянський Союз розпадеться. Здавалося, що це вічне утворення» [13].

«Перебудова» торкнулася різних сфер життя суспільства, зокрема актуалізувала інтерес до «білих плям» в історії, зумовила зміни у сфері освіти й науки. Автори спогадів відзначають зростання інтересу в навчанні історії до суто українських тем, зокрема етапів українського національного відродження та національно-визвольного руху. Усе ж, насправді, до 1989 р. реальних змін у викладанні історії не відбулося. Змінилося тільки те, що поступово зростав інтерес до ролі людини (на протигагу державі) в історії.

За свідченням мемуаристів, на порозі незалежності України в істориків виникло відчуття

нових викликів: «Однозначно, ми це сприймали як великий переворот, революцію. Це було ейфорійне явище: просто здавалося, що це неможливо, але воно сталося. Важко передати це відчуття або почуття, коли раптом все руйнується і відкривається новий краєвид» [13]. Водночас для науковців це було розуміння недослідженості багатьох сюжетів (так званих білих плям), до того ж розуміння відставання національної історіографії від світової. Ключовим ставало питання не так переосмислення минулого, як розгортання досліджень з історії України, перетворення національної історії на чинник державотворення і консолідації суспільства. Визначальним у цьому плані було питання про трактування сюжетів з історії національно-визвольного руху, особливо з часу Другої світової війни: «Це не означало, що ми не мали власної думки про збройну боротьбу українських націоналістів з радянською владою. Власна думка існувала: позитивна – у західних областях і цілком негативна – на всій іншій території України. У мене, як це зрозуміло, вона була негативною» [7, с. 346].

Загалом, беручись за спогади, мемуарист уже наперед бачить мету твору, тобто він свідомо вибирає ту чи іншу позицію щодо осіб і явищ, про які має намір писати [15, с. 5]. Вочевидь, до спогадів спонукає і вік. Однак у істориків є й інший стимул – сама професія: «Напевно кому як не історикові варто спробувати подивитися, наскільки події власного життя, яких я є свідком, можуть бути джерелом для тих, хто хоче зрозуміти цю історію, мати всебічне уявлення про давні дні» [5, с. 311–312]. Проте це не заперечує того, що спогади, навіть істориків, залишаються доволі тенденційним джерелом інформації.

Історики намагаються не піддаватися політичній кон'юктурі й про це пишуть у спогадах, як-от І. Рибалко: «Деякі історики й багато публіцистів стали все життя часів радянської влади змальовувати суцільно чорними фарбами як цілковито провальний період в історії. Думаю, що така оцінка є необ'єктивною й упередженою. Передусім не можна викреслити з історії епохи навіть найтяжчої. По-друге, не можна забути й відкинути бурхливу творчу діяльність народних мас і наслідки цієї діяльності» [21, с. 185]. Однак здебільшого історики уникають хоч якось оцінювати власне минуле. Інколи трапляється й так, що осуд минулого режиму намагаються поєднати з виправданням власних позицій і дій. Так чи інакше в проаналізованих спогадах відчувається певна самотність, з якою стикається людина в посттоталітарному суспільстві.

Висновки. (Пере)осмислення «радянського» для історика не обмежується якимось конкретним періодом, у ньому переплітаються особистий досвід і суспільно-політичні процеси. З одного боку, радянський історик мав строго підпорядковуватися дійсності, а з другого – важливу роль відігравали походження, батьківське виховання, навчання в школі та університеті, оточення. Усе це накладалося на суспільно-політичні процеси: події Другої світової війни і післявоєнні умови, хрущовську «відлигу», період «застою» (який найбільш позначився на стані історичної науки), горбачовську «перебудову» й розпад СРСР, виникнення незалежної України. Рушійним став період «перебудови», який таки ще вселяв надію на оновлення партійно-радянської системи, втім розпад Союзу став несподіванкою, а отже, остаточно дав поштовх до (пере)осмислення старої системи, неможливості її реформування.

Критичне ставлення до радянської дійсності майбутній історик формував від початку (від навчання в університеті, під час дослідницької роботи, поїздки за кордон тощо). Зокрема, важливим для багатьох став досвід відвідин Польщі, який давав змогу порівняти політичні режими хоча б у межах комуністичного блоку. Навряд чи це можна вважати критичним осмисленням дійсності, як інколи йдеться у спогадах, однак сумніви воно породжувало. Утім такі сумніви проявлялися переважно на приватному рівні, у спілкуванні з друзями чи рідними, частіше взагалі не проговорювалися. Радикальні зміни в сприйнятті «радянського» стали можливими щойно після розпаду Радянського Союзу. Однак і досі створення цілісного образу радянського минулого залишається для істориків актуальним завданням.

Сьогодні все більше на спогадові матеріали впливають виклики XXI ст. Спогади стають інструментом для переосмислення минулого: вони мають властивість руйнувати старі стереотипи, водночас підпорядковуватися сучасним. Через (пере)осмислення радянського періоду мемуаристи намагаються впливати на сучасне суспільство, як-от формувати патріотичні настрої, міркувати про економічні стратегії тощо. Осуд минулого посилюється, тоді як свої дії мемуаристи дедалі частіше на цьому тлі виправдовують. Отже, спогади суттєво спотворюють реальність, пов'язану зі співіснуванням людини з радянською системою.

Список літератури:

1. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2006. 335 с.
2. Гончарук Г. Мемуари професора. Книга перша. Зберегти і знайти себе. Одеса : Політехперіодика, 2015. 188 с.
3. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь : ФОП Одрог Т.В., 2019. 460 с.
4. Інтерв'ю з Зашкільняком Леонідом, 1949 р. н., зап. в м. Львові 5 грудня 2016 р. Запис зберігається в особистому архіві авторки.
5. Ісаєвич Я. Я завжди люблю заперечувати. *Україна модерна*. Київ : Критика, 2010. Число 6 (17). С. 311–330.
6. Історик і Влада : колективна монографія / ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.
7. Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упоряд. бібліогр. : І. Кузьміна, О. Юркова ; авт. історіограф. нарису О. Юркова. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016.
8. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія ; наук. ред. Ф. Турченко. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
9. Кадеєв В. Воспоминания. Харків : ООО «НТМТ», 2013. 144 с.
10. Киридон А.М. Історик в культурній топографії пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 10. С. 82–93.
11. Кондратюк К. Спомини і роздуми історика. Львів : Піраміда, 2014. 156 с.
12. Красько О. Межі приватного та публічного життя в мемуарах та усних спогадах вихованців Харківського університету другої половини XIX – другої половини XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 117–119.
13. Леонід Зашкільняк: «Біографія України на сьогодні ще не написана». URL: https://uamoderna.com/jittepisistory/leonidzashkilnyak?fbclid=IwAR0TnNNreIw_wGSOmAMp3mTTbxMtcspggCLn6OQrgXqRo-eSEwvU3_a7h4o (дата звернення: 25.05.2021).
14. Любовець Н.І. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 2013. Вип. 37. С. 602–615.
15. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 351 с.
16. Мовчан С. Студенти і викладачі історичного факультету в роки «хрущовської відлиги». Вісник Львівського університету. Серія історична. 2014. Вип. 50. С. 340–363.
17. Патер І.Г. «Черемоша рідні хвилі...» (фрагменти споминів зі студентських літ). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 22–32.
18. Портнов А.В. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії XX століття. Київ : Критика, 2011. 231 с.
19. Портнов А.В. Наукове середовище і академічна культура в сучасній Україні. URL: <http://www.humanities.org.ua/projects.php> (дата звернення: 25.05.2021).
20. Портнов А. Про українську радянську історіографію та її інституційну тяглість. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/193-andrii-portnov-pro-ukraïnsku-radiansku-istoriografiiu-ta-ii-instytutsiinu-tiahlist> (дата звернення: 25.05.2021).
21. Рибалка І. Така наша доля: сторінки життя нашого (спогади). Харків : Основа, 1999. 199 с.
22. Сечка С.В. Соціалізація молоді в студентських громадських організаціях та об'єднаннях (60–80-ті роки XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Слов'янськ, 2016. 20 с.
23. Сливка Ю. Неакадемічні розмови на Академічній. Поступ. Львів, 2000. 30 березня.
24. Тарарак Н. Процес формування «ціннісних орієнтацій» студентів вищих навчальних закладів мистецького профілю України радянського періоду. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. 2015. Ч. 1. С. 346–354.
25. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми : кол. монографія / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. 405 с.
26. Ясь О.В. Мемуари. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 604–608.

Mykhailiv I.H. (RE)THINKING OF “THE SOVIET” IN THE MEMORIES OF UKRAINIAN HISTORIANS

The article presents analysis of (re)thinking of the Soviet past (its norms, values, everyday life) in memories of Ukrainian historians, their studying and profession realization which took part on the second half of 20th century. Contradiction of this process in modern Ukraine has been defined: on the one hand the authors of memoirs present the defects of political regime, on another – they avoid writing about influence of the regime on their lives. These memories in general separately present the politics and the life of a man, even that one who had to be the part of an ideological system because of professional activity. Being defined that rethinking of the Soviet for historian hasn't being limited by specific period but it is a result of combination of personal life experience and social political processes. The period of Perestroika and the collapse of the Soviet Union, formation of independent Ukraine were driving processes and stimulus for doubts and rethinking of the Soviet system, for some historians recognition of the past continues for now. Place of origin, upbringing and environment, studying at the university, university educational system, exploring their own researches, listening to foreign broadcast, music and watching films, exploring the works of foreign historians, traveling abroad influenced on historians and their comprehension of the Soviet system and sometimes formed critical thoughts. Anyway doubts and criticism for a long time were being private; the rethinking was being difficult and long process and total dismissal from ideology and principles of the Soviet system was relative possibility. In the 21st century memories become the instrument of constructing the past. By the act of rethinking of the Soviet period memoirists try to influence on the modern society and sometimes distort and ignore moments of the past (by using censure and excuse) and subordinate it to the modern actual circumstances.

Key words: memories, historian, Soviet period, rethinking, biography studies.

UDC 94(477-22)»1917/1919»374.6
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.17>

Motuz V.K.

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

INCREASING THE PUBLIC LEVEL OF EDUCATION IN UKRAINE DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF SOPHIA RUSOVA'S ACTIVITIES IN THE DIRECTION OF OUT-SCHOOL AND PRESCHOOL EDUCATION

The article is devoted to the problem of Sofia Rusova's participation in the creation of the Ukrainian state during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It is about the development of the national system of governing bodies for out-of-school education and preschool education.

Considering the centuries-old educational process in Ukraine, where at different historical stages of its development specific individuals played an important role, as well as the anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, research and coverage of the state and administrative activities of Sofia Rusova, who made a significant contribution to the formation of the Ukrainian national education system, is appropriate and motivated.

Sofia Rusova belongs to that constellation of Ukrainian socially active figures of the last third of the XIX – first third of the XX century, who considered general education as social progress. Therefore, her social and political, and subsequently state-administrative activities were aimed at the cultural development of Ukrainian society. Namely, by introducing into the structure of the social education system in Ukraine during the period of the Ukrainian Central Rada, the Hetmanate of P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic of all components that were not present during the previous political power and state administration. We are talking about preschool and extracurricular education.

Despite the fact that Ukraine in the first three years of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 turned into a center of political and military upheavals (the struggle of military political forces for control over Ukrainian lands) in Eastern Europe, the activities of Sofia Rusova in the corresponding historical period for the development of the Ukrainian system education was productive.

The criteria for the effectiveness of the innovative activity of Sofia Rusova in 1917–1919 relate to: development of an original, humanistic, democratic in essence, personality-oriented concept of preschool education; recognition of preschool education as the first link in the state educational system; distribution of public preschool education and training of teaching staff for it; improving the administrative apparatus in the educational sphere; uniting the activities of all organizations and institutions that were involved in out-of-school education; organization of libraries, reading houses and preparation of a “model catalog” of literature for public libraries; active development of the system of preschool education and out-of-school education at the lower levels; initiation of consideration and adoption of the Law “On Granting Civil Service Rights to Employees of Out-of-School Education and Preschool Education”, when various categories of preschool workers were equated with the corresponding categories of employees of lower, primary, secondary and higher education; training of conscientious Ukrainian personnel who created a kindergarten that was Ukrainian in spirit, in form and in content.

Investigating the contribution of Sofia Rusova to the formation of the national adult education system, the author came to the conclusion that her state and administrative activities in the field of education for a short but extremely eventful period in the history of Ukraine – 1917–1919 – is invaluable for domestic pedagogy and therefore is one of the pillars of the modern education system in Ukraine.

Key words: *Ukraine in the first third of the twentieth century, Ukrainian Revolution of 1917–1921, extracurricular and preschool education, development of out-of-school and preschool education in Ukraine in 1917–1919, Sofia Rusova, state and administrative activities of Sofia Rusova in the educational sphere.*

The problem Statement. Sofia Rusova (1856–1940) an outstanding social and political figure of Ukraine, who, having a rich experience of participation on a voluntary basis, in extracurricular and preschool education, was able in a fairly short period of time to make a significant contribution to the development of preschool and extracurricular education at the state level in Ukraine. In particular, in 1917–1919 she developed an original, humanistic, national and democratic in essence, personality-oriented concept of preschool education. During the period of her leadership of the Department of Preschool and Extracurricular Education under the General Secretariat of Education, preschool education was recognized as the first link in the state educational system of Ukraine; the spread of public preschool education and the improvement of its administrative apparatus took place, as well as the training of pedagogical personnel for it was organized; the unification of the activities of all organizations and institutions that were involved in out-of-school education was achieved; the activities of libraries, reading houses were organized, and a “model catalog” of literature for public libraries was prepared; the system of preschool education and out-of-school education at the lower levels was actively developing; the law “On granting civil service rights to employees of out-of-school education and preschool education” was adopted, when various categories of preschool workers were equated with the corresponding categories of employees of lower, primary, secondary and higher education; training of conscious Ukrainian cadres was organized, who were engaged in the creation of a Ukrainian kindergarten in spirit, in form and content.

The Analysis of Recent Research and Publications. Sofia Rusova’s activities have not been a subject of study for a long time. Historians and educators got the opportunity to comprehensively study her as a person only with the proclamation of Ukraine’s independence. It is over the past thirty years that new conceptual approaches have been put forward in assessing the significance of Sofia Rusova’s activities. The first thing you pay attention to when analyzing the historiography of the research topic is the fact that this problem has not yet been comprehensively studied, but still found reflection in the scientific works of historians and educators.

On the basis of a comprehensive historiographic analysis, the degree of study of the problem investigated by the author of the article is determined. This article is based on the materials of various scientific works on the topic, volume and time of writing, which are numerous and mutually complementary.

One of the most important sources for studying

the activities of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is her memoirs – “My Memories” [23]. In them, she pays attention not only to her own biography, but also notes her life positions, socio-political views and expresses her attitude to important events of 1917–1919.

This article uses materials that are presented in the scientific works of modern Ukrainian historians and teachers. This makes it possible to reveal the problem under study in more detail. In particular, one of the researchers of the life and work of Sofia Rusova L. Gonyukova, in her scientific work “Memories of Sofia Rusova” [7] reveals the process of her joining state activities during the period of the Ukrainian Central Rada.

During the Soviet period, the life and work of Sofia Rusova, in particular in 1917–1921, because of her accusations of “Ukrainian bourgeois nationalism” were practically not studied. Therefore, in the historiographic base of the corresponding scientific article, scientific research about Sophia Rusova of the Soviet era is not presented.

With the proclamation of independent Ukraine, a new period begins in the study of the heritage of the outstanding educator and public and political figure Sofia Rusova. So, already in 1990–1991, the first popular science articles about her appeared. For example, such authors as G. Datsyuk [10], A. Zamlinkaya [11], A. Kosuli [15] and others. Despite the fact that the activities of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 did not become the subject of their attention, however, the above-mentioned scientists highlighted certain aspects of her socio-political, cultural and educational activities in 1917–1919. So, in the scientific research of A. Kosuli “The Great Enlightener” [15], interesting little-known facts of her biography of 1917 are given. In addition, in his scientific work, the author publishes individual documents that have not been previously published, which are of scientific interest for researchers of the life and work of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

A large number of historians, pedagogue and writers joined the formation of the studios of Sophia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 at the beginning of the XXI century.

Among the massive historiographic heritage of the modern period, it is necessary to highlight the scientific work of S. Nagachevsky “Pedagogical thought and enlightenment in the women’s movement in western Ukraine (II half of the 19th century – 1939)” [19]. In his scientific work, the author paid attention to various aspects of the social and cultural

activities of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. In particular, little-known and simply interesting facts of her biography were presented to them.

No less attention deserves the scientific research of I. Ulyukaeva “The activity of Sofia Rusova on the creation of a system of preschool education in Ukraine in 1917–1919” [27] and the Directory of 1917–1919 revealed her contribution to the development of Ukrainian statehood during the Ukrainian revolution of 1917–1921. The author drew attention to her great organizational work on approving preschool education as the first link in the educational system and training teachers for this.

No less constructive information about the activities of Sofia Rusova during the Ukrainian revolution of 1917–1921 was obtained by the author of this scientific article from the author’s abstracts of dissertations by L. Gonyukova “Social, political, cultural and educational activities of Sofia Rusova (1870s – 1940s.)” [6], G. Grutz “S. Rusova and the educational movement in Ukraine” [9], A. Pshevratskaya “Psychological and pedagogical foundations of the organization of public preschool education in the works of S. Rusova” [23]. For example, in the author’s abstract of L. Gonyukova’s dissertation in the third chapter of the scientific research, in general terms, the sociopolitical, cultural and educational activities of Sofia Rusova in 1917–1921 are revealed. Based on the analysis of the activities of Sofia Rusova during the period of her creative and professional rise, the candidate for the degree identified her contribution to the construction of a national state on a democratic basis.

It should be noted that the social and political activities of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in modern historiography, taking into account the chronological framework of the study of published scientific works, is represented unevenly. Most of the scientific works are devoted to the place and role of Sofia Rusova in the processes of the period of the Ukrainian Central Rada and the Directory of the Ukrainian People’s Republic. For example, in a scientific article by L. Berezovskaya “The contribution of Sofia Rusova to the development of national education based on the materials of the magazine “Free Ukrainian School» (1917–1920)” [2], the author focuses on the sociopolitical, pedagogical and journalistic activities of Sofia Rusova during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. At the same time, bypassing her activities during the Ukrainian State of P. Skoropadsky.

So, characterizing the historiography of this article, the author came to the conclusion that the activities of the outstanding Ukrainian figure Sofia Rusova began to be studied quite fully and diversified during the period of independence of Ukraine. First of all, there are historical studies that highlight the place and role of Sofia Rusova in the history of the development of Ukrainian statehood and domestic pedagogy. All this is revealed on the basis of a balanced analysis of investigated and objectively reconstructed little-known events, archival documents, memoirs, and the like. However, insufficient study of this problem, the lack of a comprehensive study and its scientific relevance require further substantive research.

The purpose of the article is to highlight the topic of Sofia Rusova’s participation in the development of the national system of governing bodies for out-of-school education and preschool education and to provide an assessment of her state-administrative activities in the field of education.

Presenting the main material. Considering the existence of a centuries-old educational process in Ukraine, where specific individuals played an important role at different historical stages of its development. And also the proclamation of 2017–2021 as a period of commemoration of events and outstanding participants in the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Research and coverage of the social and political activities of Sofia Rusova, who deserves the title “Hero of Ukraine” for her selfless work for the good of Ukraine, first of all, having made a significant contribution to the formation of the national education and upbringing system during the years of the national liberation struggle of 1917–1921 is appropriate and motivated.

In the corresponding study, the author examines not only facts from the biography of Sofia Rusova of the revolutionary period (1917–1919) directly related to her state and administrative activities, but also highlights her social position, views and attitude to important external and internal processes. These processes accompanied the course of events during the reign of the Ukrainian Central Rada, Hetman Pavel Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People’s Republic. It was they who were associated with the development of Ukrainian statehood in 1917–1919, in particular, its educational sphere.

The revolutionary events in Russia at the beginning of 1917 affected the Naddnipryan Ukraine by the rapid growth of the Ukrainian national liberation movement. It was headed by the Ukrainian Central Rada. Sofia Rusova at that time not only continues to be an active participant in social and political

life in Naddniprolyansk Ukraine, but joins the state process. She receives the mandate of a member of the Ukrainian Central Rada from the public organization “Prosvita” [5, p. 292]. It should be noted that her state activities were not limited to being a deputy in the Ukrainian Central Rada. When the executive body of power in the Ukrainian People’s Republic was created – the General Secretariat, Sofia Rusova, given her long “preschool history”, was proposed to head the department of preschool education and extracurricular education formed in August 1917 (since January 9, 1918 – the Ministry of Public Education) [3, p. 100].

Coverage of the role and place of Sofia Rusova in the development of the Ukrainian national system of governing bodies for extracurricular education and preschool education in 1917–1919 should begin with defining the attitude of the Ukrainian society of that period to the designated problem.

Public attention to out-of-school adult education in Ukraine during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 was quite significant. This was facilitated by the fact that the corresponding problem in the pre-revolutionary period was already in the field of vision of the Ukrainian intelligentsia [6, p. 19]. This happened due to the definition of this type of education as one of the most productive factors in the cultural development of the people [12, p. 214]. As a result, the problem of adult education does not lose its relevance during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Moreover, during this period, it acquires a progressive development [22, p. 176].

Due to the peculiarities of the above historical period, this problem was solved in two ways. “From below”, we are talking about measures of public and private societies, institutions, cooperatives, local governments. And “from above” – the support of this idea by the Ukrainian Central Rada, the General Secretary of Education and other Secretariats, which also dealt with out-of-school education institutions (military, agriculture, railways, etc.) [1, p. 16]. In addition, the adult education system had a national character [8, p. 75].

Taking into account the above circumstances regarding the development of adult education, it becomes clear that all the activities organized and carried out by the Department of Out-of-School Education under the leadership of Sofia Rusova in 1917–1919 to spread public out-of-school education and train teachers for it, not only did not go beyond public expectations, but moreover, they met the needs of society [13, p. 69].

The first steps of Sofia Rusova in the development of preschool education was the unification of the activities of all organizations and institutions that were involved in out-of-school education. First of all, we are talking about the most widespread public organizations “Prosvita” in that historical period in Ukraine. Since the beginning of the revolution, these public organizations operated throughout the territory of Ukraine. They were very popular among the Ukrainian population, for example, rural [4, p. 52]. Therefore, Sofia Rusova expressed a common opinion when she characterized “Prosvita” as “our national, the best form of conducting the educational process among the adult population of the country” [16, p. 177].

In accordance with this, it decided to convene the First All-Ukrainian Congress “Prosvita”. Thus, the congress held on September 20, 1917 considered it necessary to unite all the “Prosvita” into unions in districts, counties, provinces and in each of them to distinguish sections: lecture, library, publishing, etc. lecturers, organization of libraries, compilation of bibliography for public readings and the like [25, p. 24].

Heading the Department of Extracurricular and Preschool Education under the General Secretariat of Education, Sofia Rusova organized the creation of a central warehouse for books, scientific aids for adults and textbooks for self-education. She also personally joined the preparation of a “exemplary catalog” of literature for public libraries [14, p. 38]. It should be noted that the main methodological publication in the field of extracurricular work should be considered compiled in the department, under the close supervision of Sofia Rusova, “Guidelines for the leaders of extracurricular education and preschool education”, which was supposed to serve as such a task as instructing and helping those working in this field of activity in the field [21, p. 12].

The most elementary form of spreading out-of-school education, which was used by the Department of Out-of-School and Preschool Education under the leadership of Sofia Rusova, was the organization of libraries and reading rooms. For example, by order of Sofia Rusova, a plan for the development of the library network in Ukraine was drawn up. For this plan, libraries were to be created in all provincial cities and counties. However, this task turned out to be overwhelming for the department. This happened due to a lack of funds, primarily for the purchase of new books, the maintenance of libraries and the construction of new premises [16, p. 175].

An equally interesting fact about the activities of Sofia Rusova as head of the department of out-of-

school and preschool education is the organization and control of the activities of local adult education bodies. So, Sofia Rusova believed that the education of adults in the provinces should have been dealt with by the provincial school councils. However, in practice it was mainly zemstvos and cooperatives that controlled the relevant situation on the ground. The explanation for this situation, again, was the practical possibilities of the centralized educational body for out-of-school and preschool education, which were more of a moral than a legal nature [6, p. 19].

For this reason, at a meeting of zemstvo and city leaders of out-of-school education, a path was outlined for the development of a wide network of educational institutions for the adult population in Ukraine. And also the organization of a number of different events aimed at solving painful and acute problems for that time. Such as illiteracy and low cultural level of the Ukrainian people [20, p. 38].

Regarding preschool education, the very fact of the inclusion in the General Secretariat of Education of the department of preschool education actually meant its recognition as the first link in the state educational system. Sofia Rusova joyfully welcomed this event, since she sharply felt and fiercely criticized the absence of preschool education in the educational structure of the Russian Empire [26, p. 74].

Thanks to the efforts of Sofia Rusova, a consistent policy was carried out in the field of public preschool education in that difficult, in many ways tragic and eventful time. In the context of this policy, constructive measures have been taken. It is worth noting that the propaganda of the Soviet period, characterizing the activities of the government of the Ukrainian People's Republic in the field of education, either completely hushed up its work, or covered it biasedly and distortedly, for the sake of the political conjuncture. For example, in Soviet historiography it was argued that the first measures to spread preschool institutions began to be carried out only after the establishment of Soviet power in Ukraine. Such allegations appeared because documents and materials related to educational affairs during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 were seized and until the early 1990s were hiding in special repositories of the Central State Archives of the highest authorities and administration of Ukraine [22, p. 176].

Another, no less important, positive moment in the history of Ukrainian education, according to Sofia Rusova, was the Ukrainianization policy, founded by the Ukrainian Central Rada and supported by Hetman Pavel Skoropadsky, and later by the Directory of the Ukrainian People's Republic [18, p. 52]. It is

worth recalling that Sofia Rusova paid considerable attention to the issue of Ukrainization of educational institutions in Ukraine even in the pre-revolutionary period. Moreover, this was one of the main reasons for her participation in the Ukrainian national liberation movement in the last third of the XIX – first third of the XX century [25, p. 23].

All of the above innovations by the author logically explain the comprehensive support provided by Sofia Rusova to the Secretary General of Education of the Ukrainian People's Republic Ivan Steshenko. This was due to the implementation of the popular at that time slogan “Ukrainization of public education, all schools and all educational organizations” [2].

Having headed the departments of preschool education and out-of-school education, Sofia Rusova immediately decided on the priority tasks in this direction. The first thing that worried the public and political figure was the provision of preschool institutions with qualified personnel. So, to achieve this goal, Sofia Rusova organizes a preschool seminary [24, p. 91]. As conceived by Sofia Rusova, the seminary was created in the format of a scientific and methodological center, which was supposed to perform mentoring functions, in particular, to advise preschool workers and popularize the idea of public education. Therefore, experienced pre-revolutionary specialists were involved in the work of the seminary [12, p. 115].

In addition to the active development of the system of preschool education and out-of-school education at the lower levels, Sofia Rusova sought to improve the administrative apparatus of this system. For this, in January 1918, she appealed to the Ministry of Public Education with a proposal to consider the issue of universal compulsory preschool education and its corresponding legislative consolidation [23, p. 31]. So, in the prepared by the department of the draft regulatory document “Regulations of kindergartens” it was noted that “all children from three years old must go to kindergarten”. These institutions should be “free everywhere and organized at the expense of the zemstvo and city government” [13, p. 70]. In other words, Sofia Rusova made efforts to create a regulatory and legal framework for preschool education on a free basis for all young citizens of Ukraine.

In addition, she became a co-author of the draft “Regulations for Kindergartens”, which was included in the collection “Organizational Councils for Extracurricular and Preschool Education” along with other materials, for example, with a plan for setting up kindergartens and summer playgrounds. These

materials, both then and today, are characterized as important instructions on the organization and functioning of kindergartens and other forms of public education for preschool children [17, p. 144].

The next important step in formalizing the work on public preschool education as an equal link in the public education system was the decree at the beginning of 1919 of the Council of Ministers of the Ukrainian People's Republic "On granting civil service rights to employees of out-of-school education and preschool education" [19, p. 33]. So, in accordance with this document, various categories of preschool workers (heads of departments, instructors of various levels and heads of preschool institutions) were equated with the corresponding categories of workers in lower, primary, secondary and higher schools. Where for each of these categories the educational qualification was determined. The corresponding law was adopted at the request of Sofia Rusova, who, substantiating her idea, noted that among primary and secondary school teachers there are many who want to go to work in preschool institutions, but they are deterred from this decision by the lack of benefits enjoyed by public service teachers [21, p. 13].

So, the above-mentioned government decree, already at the legislative level, showed the importance for Sofia Rusova, as the head of the department, of the issue of teaching staff in preschool education. The corresponding government decree was aimed at helping to attract new people to work with preschoolers. As Sofia Rusova later recalled, "it was not possible to find Ukrainian leaders anywhere to organize Ukrainian kindergartens" [26, p. 117]. That is why considerable attention in 1917–1919 was paid to the training of personnel for public preschool education and, above all, for Ukrainian kindergartens.

At this time, the Frebel Pedagogical Institute continued to function. In particular, in April 1917, under him, courses were organized to train specialists for work in kindergartens and orphanages, and in the fall of 1917, along with the Russian one, a Ukrainian branch was opened at the institute, which was headed by Sofia Rusova, its founder [11, p. 357].

The content of training specialists in preschool education has undergone significant changes, when the institute was supposed to train conscious Ukrainian cadres who would create a Ukrainian kindergarten in spirit, in form and content. In the book "My Memoirs" she described this event as follows "...one of my first actions was to Ukrainize the Frebel Institute" [7, p. 136].

The second educational institution, which trained preschool workers, was also Ukrainianized – the

school of frebelevok nannies of the Kiev Society of People's Kindergartens. Thus, at a meeting of the Society in April 1917, it was decided to restructure the work of the school, directing it to the training of teaching staff for Ukrainian kindergartens. The teaching of the Ukrainian language, general and children's Ukrainian literature, as well as history and geography was introduced. By the way, at this meeting it was decided not to Ukrainize the kindergartens that had been opened earlier, because half of the children in them were not of Ukrainian nationality, but in parallel with the existing ones to create Ukrainian children's institutions [19, p. 23].

Among a number of activities aimed at ensuring the training of national pedagogical personnel, during this period, a special place was occupied by special courses organized and conducted in April – May 1918. Sofia Rusova pinned great hopes on their graduates in the opening of the first Ukrainian national gardens [10, p. 61]. So, in the curriculum, in addition to the traditional topics that introduced the listeners to the basics of the theory and methodology of preschool education and the characteristics of preschool children, the topic "Ukrainian Studies" was also included. However, the volume of the material was insignificant, therefore it was limited only by the knowledge necessary for future educators to work with children [27]. It should be noted that the courses were taught by well-known experts in preschool education, such as: Sofia Rusova, Ekaterina Tolmachevskaya, Anna Ikonnikova and Vasily Zenkovsky [15, p. 102].

Since the Frebelev Pedagogical Institute, remaining the only higher pedagogical educational institution in Ukraine that trained qualified preschool workers, he could not fully satisfy the growing need for them. Sofia Rusova turned to Ivan Steshenko with a proposal to introduce kindergarten disciplines into the curricula of teachers' institutes and pedagogical courses. The Minister of Education approved her initiative and ordered to prepare a corresponding bill [9, p. 8].

Since the Frebelev Pedagogical Institute, remaining the only higher pedagogical educational institution in Ukraine that trained qualified preschool workers, could not fully satisfy the growing need for them. Sofia Rusova turned to Ivan Steshenko with a proposal to introduce disciplines directly related to the kindergarten into the curricula of teachers' institutes and pedagogical courses. The Minister of Education approved her initiative and gave an order to prepare an appropriate bill [5, p. 292].

Responding to the urgent need of the time, Sofia Rusova in a short time developed the concept of a

Ukrainian national kindergarten. She outlined this concept in the books “Preschool Education” (1918) and “In Kindergarten” (1919) [16, p. 179]. These works, at that time, were not the only ones where a holistic theory of the upbringing of preschool children was presented, as well as the organization of the activities of kindergartens. It should be noted that the concept created by Sofia Rusova, on the one hand, accumulated the developments of foreign and domestic theory and practice of upbringing children of preschool age, and on the other hand, was the result of many years of creative research by the author. It is safe to say that Sofia Rusova created an original, inherently humanistic, personality-oriented concept of preschool education. In particular, in the book “Preschool Education” she gives a fairly comprehensive answer as to what a Ukrainian kindergarten should be like. Namely: “It should be organized scientifically, in accordance with modern certain principles of psychology and pedagogy. At the same time, it must be completely imbued with the national spirit of our people” [22, p. 175].

It is clear that the theoretical basis of the system of preschool education and out-of-school education is formed by the principles according to which preschool education should have been carried out. According to Sofia Rusova, upbringing in kindergarten should be individual, national and meet the socio cultural requirements of the time [8, p. 76].

Sofia Rusova called individualization the main requirement for “fair upbringing”. For example, criticizing the school of her day, she noted that in this “old” school, the ideal is a class in which “all children are the same” [14, p. 37]. Sofia Rusova emphasized that individualization is of particular importance in the upbringing and teaching of “small children in kindergartens”. She emphasized that “among these little boys and girls, colorful spiritual figures are very clearly manifested. And it is necessary to approach each of them with the word that better reaches his soul and will cause independent moral work” [17, p. 145].

Sofia Rusova believed that due to respect and love for her people, respect for other peoples, for all of humanity is formed. She noted that “loving his people, a child must recognize good traits and the right to respect for other nations” [21, p. 13]. The basic principles of Sofia Rusova on preschool education have not lost their significance today.

During the reign of Pavel Skoropadsky’s hetman, she continued to work at the Ministry of Education.

Where she defended her sociopolitical views, the principles of democratization and decentralization in educational work [20, p. 38].

With the coming to power of the Directory of the Ukrainian People’s Republic, the Ministry of Education again returned to its activities, which were based on the principles laid down by the Ukrainian Central Rada [6, p. 25]. Sofia Rusova combined her work in the Department of Out-of-School Education and Preschool Education with other types of political activity. First of all, by membership in the Ukrainian Party of Socialist Federalists. From this party, she was elected as a candidate for delegate to the All-Russian Constituent Assembly. In addition, Sofia Rusova participated in the Congress of the Working People of Ukraine (January 1919) [10, p. 60]. In Kamenets-Podolsk, where she left together with the Ministry of Education of the Ukrainian People’s Republic, party meetings were held at her apartment, the strategy of the Ukrainian Socialist Federalist Party was worked out [1, p. 16]. In the same year, the Union of Ukrainian Women of Naddniprovan Ukraine, Galicia and Bukovina was formed. In this organization, Sofia Rusova headed the section on the organization of the hospital. At the same time she worked as a professor at Kamyanets-Podolsk University [25, p. 26]. Its participation in educational processes at the state level ceases with the establishment of Soviet power on the territory of Ukraine.

Conclusions. Thus, studying the problem of Sofia Rusova’s professional activity during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the author of the scientific study came to the conclusion that the period of the formation of Ukrainian statehood was, albeit short, but very productive in the professional activity of Sofia Rusova. She played an important role in the creation of the national education system. Sofia Rusova personally made significant efforts to develop preschool and out-of-school education in Ukraine. She taught at pedagogical courses, gave general lectures on methodology, prepared a number of laws and bills. Her theoretical legacy contributed to the development of the concept of preschool education and out-of-school education based on the cultural heritage of the Ukrainian people. Under her leadership, a system of public administration bodies for extracurricular education and preschool education in Ukraine was created, which made it possible to significantly increase the level of education of the population.

References:

1. Антонець Н. Сторінки з книги життя Софії Русової. *Освіта України*. 2012. № 39. С. 16.
2. Березівська Л. Внесок Софії Русової у розбудову національної освіти: за матеріалами журналів «Вільна українська школа» (1917–1920). URL: http://www.ndu.edu.ua/2016/PS_Sofii_Rysovoi.pdf (дата звернення: 24.06.2021).
3. Божук Л. Освітня політика Центральної Ради в контексті українського державотворення. *Науковий вісник*. 2012. № 66. С. 98–104.
4. Венгловська О. Організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової – громадського діяча, просвітителя, педагога. *Рідна школа*. 2016. Травень–червень. № 5–6. С. 51–55.
5. Гончаренко С. Русова Софія Федорівна (біографічна довідка). *Український педагогічний словник*. Київ : Наука, 1997. С. 292.
6. Гонюкова Л. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870–ті рр. – 1940 р.) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ : Академвидав, 2000. 33 с.
7. Гонюкова Л. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–138,
8. Гонюкова Л. Педагог і громадська діячка Софія Русова. *Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко*. Київ : Темпора, 2004. С. 72–77.
9. Груць Г.С. Русова і просвітительський рух в Україні : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки». Тернопіль : Наукова думка, 1999. 14 с.
10. Дацюк Г. Софія, бо мудра (про Софію Русову, просвітительку, педагога, засновницю перших національних шкіл і дитсадків на Україні). *Початкова школа*. 1992. № 1. С. 59–62.
11. Замлинська О. Софія Русова. Історія України в особах XIX–XX ст. Київ : Академвидав, 1995. С. 355–359.
12. Іванюк Г. Життєствердність ідей С. Русової про розбудову нової школи в Україні. Івано-Франківськ : Наукова думка, 2016. С. 213–216.
13. Калениченко Н. Софія Русова. *Рідна школа*. 1991. № 12. С. 68–71.
14. Коваленко Е. Софія Русова: педагог-просвітитель, державний діяч, вчений. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 35–38.
15. Козуля О. Велика просвітителька. Жінки в історії України. Київ, 1993. С. 99–104.
16. Мосіяшенко В. Софія Русова (1856–1932). Історія педагогіки України в особах : навч. посіб. для вищ. пед. навч. закл. Суми : Література, 2005. С. 174–180.
17. Моринчук Н. Софія Русова про роль школи у національно-громадському вихованні особи. *Наукові списки*. 2002. № 4. С. 142–145.
18. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді. *Слово і час*. 1996. № 8–9. С. 52.
19. Нагачевська З. Педагогічна думка і просвітництво у жіночому русі західної України (II половина XIX ст. – 1939 р.) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Тернопіль : Наукова думка, 2009. 45 с.
20. Олійник Г. Завдання національної школи: погляди Софії Русової. *Вісник прикарпатського університету педагогіки*. 2001. № 5. С. 38–39.
21. Проскура О. Педагог і діяч (Софія Русова як видатний педагог і особистість). *Дошкільне виховання*. 1996. № 3. С. 12–13.
22. Проскура О. Софія Русова – вчений, педагог, громадський діяч (до 140-річчя з дня народження). *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 171–180.
23. Пшеврацька О. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С.Ф. Русової : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 13.00.08 «Дошкільна педагогіка». Київ : Академвидав, 2002. 39 с.
24. Русова С. Мої спомини. Київ : Україна-Віта, 1996. 208 с.
25. Стинська В. Софія Русова про систему шкільництва України. *Вісник прикарпатського університету педагогіки*. 2001. № 5. С. 22–26.
26. Ткачов С. Представники вітчизняного громадсько-педагогічного руху другої половини XIX – початку XX ст. про національний характер освіти і виховання як необхідну умову формування особистості громадянина-патріота. Київ : Україна-Віта, 1996. 246 с.
27. Улюкаєва І. Діяльність Софії Русової щодо створення системи дошкільного виховання в Україні у 1917–1919 рр. URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2514 (дата звернення: 13.06.2021).

Мотуз В.К. ПІДВИЩЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО РІВНЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ В НАПРЯМІ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ТА ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Статтю присвячено проблемі участі Софії Русової в процесі українського державотворення періоду Української революції 1917–1921 рр., а саме в розбудові національної системи органів управління позашкільною освітою та дошкільним вихованням.

З огляду на багатовіковий освітній процес в Україні, де на різних історичних етапах його розвитку важливу роль відігравали конкретні особистості, а також відзначення річниці Української революції 1917–1921 рр., дослідження та висвітлення державно-управлінської діяльності Софії Русової, яка зробила вагомий внесок у становлення української національної системи освіти й виховання, є доцільним та вмотивованим.

Софія Русова належить до тієї плеяди українських соціально активних діячів останньої третини ХІХ – першої третини ХХ ст., які вважали загальну освіту соціальним прогресом. Тому її громадсько-політична, а згодом і державно-управлінська діяльність була спрямована на культурний розвиток суспільства шляхом упровадження в структуру соціальної системи освіти в Україні доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки всіх тих складників, які були відсутні за попередньої політичної влади та державного управління – позашкільної та дошкільної освіти.

Незважаючи на те, що Україна за роки Української революції 1917–1921 рр. перетворилась на центр політичних і воєнних перепитів (боротьба воєнно-політичних сил за контроль над українськими землями) у Східній Європі, діяльність Софії Русової щодо розбудови української дошкільної та позашкільної системи освіти була продуктивною у відповідний історичний період.

Критерії ефективності інноваційної діяльності Софії Русової в 1917–1919 рр. стосуються: розроблення оригінальної, гуманістичної, демократичної за своєю сутністю, особистісно орієнтованої концепції дошкільного виховання; вдосконалення адміністративного апарату у сфері освіти; визнання дошкільного виховання першою ланкою державної освітньої системи; поширення суспільного дошкільного виховання; об'єднання діяльності всіх організацій та установ, що опікувалися позашкільною освітою; організації бібліотек, книгозбірень і читалень, а також укладання «взірцевого каталогу» літератури для громадських бібліотек; активної розбудови системи дошкільного виховання та позашкільної освіти в низових ланках; ініціювання розгляду та прийняття Закону «Про надання прав державної служби співробітникам позашкільної освіти та дошкільного виховання», коли різні категорії дошкільних працівників прирівнювалися до відповідних категорій нижчої, початкової, середньої та вищої школи; підготовки свідомих українських кадрів, які би створювали український за духом, формою та змістом дитячий садок.

Досліджуючи внесок Софії Русової в становлення національної системи позашкільної освіти та дошкільного виховання, автор дійшов висновку, що її державно-управлінська діяльність у сфері освіти за короткий, але надзвичайно насичений подіями період історії України (1917–1919 рр.) має неоціненне значення для вітчизняної педагогіки, тому і є однією з основ сучасної системи освіти в Україні.

Ключові слова: Україна першої третини ХХ ст., Українська революція 1917–1921 рр., позашкільна та дошкільна освіта, розвиток позашкільної та дошкільної освіти в Україні в 1917–1919 рр., Софія Русова, державно-управлінська діяльність Софії Русової у сфері освіти.

Очеретяний В.В.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСЬКОГО РІЛЬНИЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Розглянуто широкий комплекс питань, пов'язаних з нагальною необхідністю швидкого підвищення загальної продуктивності та тісно пов'язаної з ним товарності селянського рільництва в перші роки непу. Висвітлено кризовий стан українського села напередодні непу і насамперед базової галузі сільського господарства України – рільництва. Проаналізовано ситуацію з посівними площами та врожайністю зернових культур, оскільки це була основна галузь господарських занять практично кожного селянського двору. Встановлено, що початок непу характеризувався значним загальним занепадом процесу виробництва, а отже, й економічним зубожінням селянських господарств. В умовах домінування в економіці країни саме сільськогосподарського сектору виробництва це вело до зниження тону народного господарського життя. На підставі аналізу документів 20-х рр. ХХ ст. стверджується, що хоч постійний тиск ідеологічних моделей побудови радянських відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, все ж таки в умовах непу в селян з'явилися певні можливості для виробничо-економічного розвитку своїх господарств. Оцінюючи досліджуваний період, у статті автор доводить, що українське селянство і в умовах непу змушене було відчувати як об'єктивні труднощі, викликані військово-політичним лихоліттям, так і суб'єктивні, спричинені соціально-економічними чинниками, перешкоди, пов'язані з поступовим посиленням командно-адміністративної системи, що особливо яскраво проявлялось у постійному зростанні податкового тиску держави. Проте і в цих несприятливих умовах селянство поступово розбудовувало свої господарства, відчувши знову себе господарями й отримавши можливість працювати вільно на своїй землі. У тогочасних умовах продуктивність зерновиробництва була не лише виключно важливим економічним чинником, але й наріжним каменем усього внутрішньополітичного життя.

Ключові слова: нова економічна політика, селянське господарство, господарсько-економічний стан, рільництво, посівні площі, зернові культури.

Постановка проблеми. Базовою галуззю сільського господарства України завжди було рільництво, а головною його складовою частиною – зерновиробництво. Від його продуктивності, а відповідно, й товарності залежали не лише інші сфери сільськогосподарського виробництва і промисловий сектор, але й суспільство загалом. А тому системна глибока криза, в якій опинилось українське село на початку 1921 р., була згубною як для країни в цілому, так і для мільйонів селянських господарств, оскільки посіви зернових культур мав практично кожен український селянський двір. Саме від зерновиробництва величезна більшість селянських господарств отримувала левову частку своїх грошових доходів. Більш того, успішне зерновиробництво було надійною запорукою стабільності самого буття селянського двору, селянської родини, її незалежності й самодостатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема певною мірою знайшла відображення в змістових публікаціях В. Калініченка [1; 2], С. Кульчицького [3], А. Морозова [4], які зробили вагомий внесок у вивчення основних аспектів життєдіяльності українського селянства в добу непу. Регіональні особливості функціонування рільництва часів непівського села висвітлено в працях А. Зінченка [5], М. Олійника [6]. Проте ряд важливих сюжетів, пов'язаних з адекватним відтворенням господарсько-економічного становища, шляхів і форм розвитку селянського рільництва, потребують подальшого поглибленого вивчення й аналізу, що і стало предметом наукового пошуку, представленого в запропонованій публікації.

Постановка завдання. Мета статті – комплексно проаналізувати становище селянського рільництва в перші роки провадження нової економіч-

ної політики; визначити ключові чинники, форми, методи та напрями його розвитку; показати соціально-економічне значення розвитку зерновиробництва для зростання валового виробництва сільського господарства України та піднесення добробуту селянства.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На початок 1921 р. країна підійшла до самого краю суспільно-політичної та господарсько-економічної прірви. Терористичне насадження в практику повсякденного життя «омріяних» провідниками комуністичної партії економічних і соціальних постулатів, на думку сучасного дослідника П. Гай-Нижника, довело країну і суспільство не просто до загальної господарської розрухи, а до початку громадянського вибуху, охоплюючи всі верстви населення [7, с. 195].

Вкрай важке господарсько-економічне становище українського селянства початку 1920-х рр. відзначають не лише сучасні дослідники, які критично й об'єктивно вивчають указаний період. Змушено відверта теза про загальне зубожіння селянських господарств проходить наскрізною ниткою і в працях багатьох сучасників тих подій, у тому числі й деяких представників керівних верхів. Так, О. Шліхтер, підводячи підсумки перших десяти років функціонування радянської системи, відзначав, що на завершення доби «воєнного комунізму» сільське господарство дійшло певного занепаду. Серед основних причин він визначав руйнацію сільського господарства за часів громадянської війни, «аби-який» обробіток землі за умови військового протистояння, скорочення засівної площі внаслідок «вилучення надлишків сільськогосподарського виробництва» і констатував, що багато селян через комплекс об'єктивних обставин змушені були перейти на натурально-споживчі рейки ведення власних господарств [8, с. 12–13].

За цих обставин урожайність основних зернових культур (озимої пшениці й жита, ярової пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса, кукурудзи) катастрофічно падала. За шість років військового лихоліття, які передували непу, урожайність зернових знизилась на 47,7–69% [1, с. 10]. Валовий збір зерна в Україні в 1920 р. становив лише 38,5% рівня 1913 р. (року найвищого економічного підйому довоєнного часу) [2, с. 34]. Те ж саме можна сказати і про скорочення посівних площ, кількість яких на 1920 р. в порівнянні з 1913 р. зменшилась більше ніж на 30% [7, с. 196].

Селянство під тиском продрозкладки скоротило свої засіви до споживчого мінімуму. Статис-

тичні відомості демонструють такі показники: валовий збір зерна на 1920 р. у селянському господарстві скоротився майже вдвічі, впавши до 54,1% [1, с. 10]. Відбулись також суттєві зміни довоєнного періоду в структурі посівних площ. Досліджуючи трансформаційні процеси в українському селі доби непу, М. Олійник зазначає, що на 1921 р. різко зменшились посіви головної ринкової культури – озимої пшениці. Село суттєво переорієнтовувалось на жито. Причинами цього автор розвідки вбачає як погіршення техніки рільництва за роки війни, так і руйнацію товарно-грошових відносин [6, с. 113].

У деяких випадках урожайність понизилась критично, доходячи до нечувано мізерних для України 15–20 пудів з десятини в озимому клині [8, с. 13]. Якщо для порівняння взяти пересічну врожайність за період 1911–1915 рр., то показники виглядають таким чином: у вказаний період з 1 десятини врожай озимої пшениці становив 78 пудів, а озимого жита – 63 пуди [9, с. 316]. Щодо 1921 р., коли жорстока посуха також тяжко відбилась на сільському господарстві, то руйнація дійшла краю.

Системна криза економіки змусила радянську владу піти на суттєві поступки доведеному до краю суспільству, насамперед селянству. Різкий поворот у березні 1921 р. від ортодоксії воєнного комунізму до реставрації нормальних умов товарно-грошових засад функціонування економіки перш за все стосувався села, яке на той час як уже опинилось у цілковитому занепаді. Селянство було вкрай втомлено від попередньої політики, що повсюди виливалось у масові незадоволення й протести. Проте й в умовах початку непу селяни, які своєю важкою виснажливою працею почали наповнювати базари та полиці крамниць різноманітними товарами, господарювали в досить жорстких економічних умовах. Загалом це стосувалось практично кожного селянського двору. Документальні джерела й матеріали вказують на те, що й на першому етапі непу державний атакізм монополії на хлібну торгівлю суттєво звужував можливості українського селянства отримувати належну винагороду за свою працю [7, с. 196].

Неп, як відомо, бере початок з X з'їзду РКП(б), який відбувся 8–16 березня 1921 р. та відповідного декрету Раднаркому від 21 березня 1921 р. «Про заміну продрозкладки продродатком». Основне значення декрету полягало в тому, що ним було скасовано повну, абсолютну монополію держави на заготівлю продуктів сільського

господарства і було проголошено дозвіл на вільну реалізацію лишків сільськогосподарської продукції, які залишились у селянському господарстві після сплати продподатку на ринку. Як зауважують дослідники, впровадження в практику даного нормативного документу започаткувало реальний відхід від крайнощів часів «воєнного комунізму» [7, с. 197]. Радянська влада змушена була змінити адміністративне регулювання на регулювання економічне [8, с. 13]. Розпочалось поступове відновлення, хоч і в рамках радянської моделі, господарювання, скероване на відновлення ринкових відносин. Цілком доречним є твердження такого авторитетного вітчизняного дослідника, як С. Кульчицький, відносно того, що державна партія зробила спробу пристосувати ринок до своєї доктрини [3, с. 383].

Влада повинна була виробити не лише нові політичні й соціально-економічні засади для налагодження хоча би примітивного діалогу із селянством, але й виробити новий механізм комунікації. Реальні погляди українського селянства на нову радянську аграрну політику можна добре зрозуміти з доповіді А. Терниченка про найбільш відповідні форми й умови розвитку сільського господарства, яка готувалась для виступу на Всеукраїнському агрономічному з'їзді 17 жовтня 1922 р. і яка, на жаль, виголошена там не була, проте була широко оприлюднена на шпальтах «Української сільськогосподарської газети». Доповідач зазначив, що «селянство за останні роки стільки чуло й знає пропаганди, так наслухалось і начиталось обіцянок, закликів, агітаційних промов, що зараз воно недбайливо, коли не вороже, ставиться до всякої агітації, які б реальні форми й теми та «проповідь» не чіпала. Живе слово на селі захоплює лише молодь або окремих людей. Маса ж селянства, хоч і слухає та хитає головами, але жодної акції в тім напрямі, в якому хоче викликати її агітатор, не робить. З цією особливістю селянської психології доводиться рахуватися всім тим, у кого в числі методів праці є й метод агітації, словесної пропаганди» [10, с. 6].

Потреба стимулювати розвиток сільськогосподарського виробництва спонукала владу шукати точки примирення із селянством, адже після зникнення поміщицьких економій і повного провалу радянського «радгоспного» експерименту індивідуальне селянське господарство стало основним виробником сільськогосподарської продукції. На думку сучасної дослідниці аграрної історії України Г. Капустян, яка досить детально досліджувала офіційну і селянську «правду» щодо оцінки сус-

пільно-громадських настроїв українського села в 1920-ті рр., важливим є те, що, попри поступове становлення системи тотального контролю, український селянин позитивно реагував на послаблення, внесені «новим курсом», який спонукав до звичних і природних занять [11, с. 45].

Аналіз документів 20-х рр. XX ст. дає підстави стверджувати, що хоч постійний тиск ідеологічних моделей побудови радянських відносин на селі залишався невід'ємним елементом суспільного життя, все ж таки в умовах непу в селян з'явилися певні можливості для виробничо-економічного розвитку своїх господарств. Політика радянської влади щодо села проявилась у тому, що партійно-радянське керівництво в початковий період непу у своїх промовах активно наголошувало на необхідності скорішого вирішення пекучого питання піднесення селянського господарювання як справи державного рівня [5, с. 187]. Оприлюднюючи для широкого загалу програму нових засад у сільськогосподарській політиці, партійні лідери наголошували, що інтереси народного господарства наполегливо вимагають, щоб «селянське господарство мало змогу багатіти, збільшувати свої прибутки, а значить, і товарність» [12, с. 5]. Відчутний акцент робився на необхідності підвищення господарсько-економічної активності незаможників як ключової соціальної групи радянського села, проте не ставилось відчутних обмежень і для розвитку господарств заможної частини села.

Щоправда, і пропаганда на всіх етапах непу не вщухала щодо необхідності розвитку колективних форм господарювання на селі всіх різновидів. При цьому, принаймні до початку 1928 р., пріоритет все ж надавався всіляким різновидам спеціалізованої сільськогосподарської кооперації.

Скориставшись доволі позитивними реальними кроками влади після проголошення непу, селянство почало швидко відновлювати посівні площі, які в часи існування продрозкладки селяни свідомо скорочували до споживчого мінімуму. За даними статистичного збірника «Сільське господарство України», вже навесні 1921 р. українське селянство засіяло на 400 тис. десятин більше, чим навесні 1920 р. [13, с. 76]. Проте посуха 1921 р. спричинила для сільського господарства нові руйнівні наслідки, і знесилені селянські господарства знову опинились на межі катастрофи.

Для того щоб надалі уникнути такого небажаного розвитку подій, на союзному рівні на початку 1922 року було ухвалено рішення про створення спеціального фонду для боротьби з посухою з метою «покласти край залежності найбагатших

сільськогосподарських районів від випадковостей у погоді». На цю справу, розраховану на 5–6 років, було асигновано в межах Союзу 77 млн золотих крб. [12, с. 5].

З 1922 р. тенденція до нарощування посівних площ стає все більш помітною і набуває стабільного характеру. У 1922 р. площа засіву збільшилися на 13,5%, а загальний збір зернових по Україні – на 20%. Слід при цьому зазначити, що тільки 4% орних площ залишилось за державою, а 96% було передано селянам [14, с. 1]. Позитивна динаміка в цьому процесі прослідковувалась і в наступні роки. За даними ЦСУ, 1924 р. було засіяно вже 88,4% від показників 1916 р. [15, с. 25].

На весну 1925 р. засівна площа порівняно з відповідними періодами 1923–1924 господарського року збільшилась ще на 4,4% і за своїми розмірами дорівнювала засівній площі 1916 р. Різко підвищився рівень агротехніки, завдяки цьому валовий збір восьми головних хлібів збільшився вдвічі і наближався до збору 1913 р. [16, с. 3]. Загалом, урожай зернових культур 1925 р., доволі сприятливого в кліматичному відношенні, був майже вдвічі більший, ніж попереднього посушливого 1924 року (1050 млн пуд. проти 550 млн пуд.) [17, с. 30].

Аналізуючи динаміку розвитку селянського зерновиробництва, слід мати на увазі, що загалом за період з 1917 р. по 1922 р. площа селянського землекористування зростає в Україні на 33,31% [6, с. 104]. Якщо прослідкувати розподіл селянських господарств за забезпеченістю польовими засівами, то потрібно зазначити, що внаслідок революційних аграрних перетворень активно йшов процес «осереднячення» селянських господарств. Аналізуючи площу їхніх засівів, бачимо, що частка групи беззасівних господарств і господарств із засівом до 2-х десятин, а також господарств із засівною площею 9 і більше десятин, поступово зменшувалась, і, відповідно, збільшився відсоток господарств із середнім засівом [18, с. 39].

Це підтверджується всією сукупністю статистичних даних щодо змін у соціально-економічному складі українського селянства. Так, за період з 1917 р. по 1925 р. кількість незаможних господарств зменшилась з 41,7% у 1917 р. до 34,0% у 1925 р., натомість кількість середняцьких господарств зростає з 48,6% до 63,0%. Частка заможних господарств зменшилась з 9,6% до 2,0% [8, с. 19].

Проте водночас спостерігалась тенденція і до зменшення забезпеченості засівом одного господарства. Цей факт пояснювався таким об'єктивним

чинником, як загальний приріст населення в післявоєнний час, а звідси, відповідно, і збільшення загальної чисельності селянських господарств, кількість яких зростає.

Не відкидаючи важливості загальної землезабезпеченості для успішного функціонування селянського рільництва, оскільки від її розмірів прямо залежала рентабельність оснащення селянського господарства тягловою силою та всім шлейфом сільськогосподарського інвентарю, спеціально звернемо увагу на те, що ці землі для отримання гарного врожаю потрібно було ще й засівати та якісно обробляти. Відповідно, виникла гостра потреба в забезпеченості якісним насіннєвим матеріалом, робочою худобою, реманентом, тобто в наявності тих елементів господарювання, які на 1921 р. перебували у вкрай ослабленому стані [4, с. 112]. Сільськогосподарський інвентар за часи військового лихоліття практично не поповнювався. Потреба в ньому ще більше зростала внаслідок виходу значної кількості реманенту з ладу та внаслідок появи значної кількості нових селянських господарств та, як вже зазначалось, збільшення засівної площі за рахунок нетрудових земель [16, с. 6]. Сільськогосподарська статистика 1920-х років свідчить про те, що досить значна кількість селян була позбавлена реманенту і достатньої кількості робочої худоби, щоб зробити власне господарство товарним.

Щодо забезпеченості господарств робочою худобою, то маємо вказати, що за початковий період непу з 1921 р. до 1924 р. характерною була тенденція навіть до деякого збільшення кількості господарств без робочої худоби з 45,5% до 46,4% [8, с. 16]. На це було декілька причин: по-перше, зростання загальної кількості господарств: 1922 р. – 4413 тис. господарств, 1926 р. – 5063 тис. господарств [18, с. 28]. Другою досить важливою причиною було те, що малосилі й малопосівні господарства, не маючи змоги утримувати робочу худобу через значні неврожаї попередніх років, потроху її ліквідували, оскільки її утримання за недостатнього забезпечення було просто збитковим. Економічна стабілізація середини 1920-х років сприяла зменшенню кількості господарств без робочої худоби з 46,4% у 1924 р. до 41,4% у 1926 р. [8, с. 16].

Згідно зі статистикою, яка розкриває забезпеченість господарства сільськогосподарським реманентом, то і на 1926 р. в Україні залишалось ще 40% селянських господарств, які не мали власного реманенту [18, с. 42]. Якщо порівняти дані про засівні групи господарств із забезпечення

посівними площами, робочою худобою та сільськогосподарським реманентом, то найбільший відсоток господарств без власної тяглової сили і реманенту був серед незаможників. Так, у групі господарств із засівом до 1 десятини нараховувалось 76% – без робочої худоби і 71% – без реманенту, а в групі із засівом до 2-х десятин – 64% і 71% відповідно [18, с. 42].

Незабезпеченість селянських господарств виробничим реманентом і тягловою силою породжувала не лише економічну скруту, але й доволі значну соціальну напругу. До того ж цілком логічно, що при цьому, як правило, порушувались кращі агротехнічні терміни проведення польових робіт. Зрозуміло, що власники коней і реманенту в першу чергу виконували оранку на власних наділах і лише після її завершення приступали до роботи на ґрунтах сусіда. Це об'єктивно позначалось на рівні врожайності, що у свою чергу породжувало пристрасті й звинувачення в комплексному виконанні взятих зобов'язань. Власники незаможних господарств, отримавши землю, але не маючи змоги належно її обробляти, змушені були звертатись до більш заможних господарів і нерідко попадали в кабальні умови відробітку. За цих умов на селі знову почали прослідковуватися процеси соціального розшарування. Цим не забарились скористатись противники непу у владній верхівці. Доцільним у даній ситуації стало прийняття рішення щодо створення спеціальної системи сільськогосподарського кредиту. Як слушно зазначив відомий дослідник цієї про-

блеми А. Морозов, система кооперативного сільськогосподарського кредиту характеризувалась багатопрофільністю і була націлена не просто на негайну господарську віддачу, а одним з основних своїх завдань убачала обслуговування нагальних виробничих потреб саме незаможних і середняцьких селянських господарств, що логічно вело до збільшення валового виробництва в аграрному секторі економіки [4, с. 118].

Висновки. Загалом, початок непу характеризувався значним загальним занепадом процесу виробництва, а отже, й економічним зубожінням селянських господарств. В умовах домінування в економіці країни саме сільськогосподарського сектору це виробництво вело до зниження тону су народногосподарського життя. Критичною ця ситуація була насамперед у рільництві як базовій галузі сільськогосподарського виробництва. Оцінюючи досліджуваний період, можемо сказати, що українське селянство і в умовах непу змушене було відчувати як об'єктивні труднощі, викликані військово-політичним лихоліттям, так і суб'єктивні, спричинені соціально-економічними чинниками, перешкоди, пов'язані з поступовим посиленням командно-адміністративної системи, що особливо яскраво проявлялось у постійному зростанні податкового тиску держави. Проте і в цих несприятливих умовах селянство поступово розбудовувало свої господарства, відчувши знову себе господарями й отримавши можливість працювати вільно на своїй землі.

Список літератури:

1. Калініченко В.В. Селянське господарство в доколгоспний період (1921–1929). Харків : Основа, 1991. 131 с.
2. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 400 с.
3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с.
4. Морозов А.Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період 1921–1929). Черкаси, 2016. 418 с.
5. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 344 с.
6. Олійник М.П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.) : монографія. Хмельницький : «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
7. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). Київ : Цифра-друк, 2006. 303 с.
8. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном*. 1927. № 10–11. С. 8–20.
9. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків : ЦСУ, 1923. 373+XIV с.
10. Терниченко А.Г. Форми організації агрономічної сітки, найбільш відповідні до сучасних умов розвитку сільського господарства на Україні. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. Ч. 18. 25 грудня. С. 5–8.

11. Капустян Г.Т. Дві «правди», або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
12. Нові шляхи в сільськогосподарській політиці. *Земельник*. 1925. № 6. С. 5–8.
13. Сельское хозяйство Украины. Статистический сборник. Харьков : НКЗ УСРР, 1923. 152 с.
14. 8-й з'їзд Рад. *Селянська правда*. 1924. 20 січня. С. 1.
15. Челінцев А. Захист інтересів сільського господарства в зовнішній торгівлі – раніше й тепер. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 22–29.
16. Одінцов А. Шляхи розвитку сільського господарства України. *Вісник НКЗС*. Вид-во «Радянський селянин». 1925. С. 3–7.
17. Кривецький С. Перспективи купівельних ресурсів с-г. населення України року 1925–1926-го. *Український агроном*. 1925. Ч. 2 (грудень). С. 30–35.
18. Україна в цифрах. 1927 / за ред. Н.А. Авдієнка. Харків : ЦСУ, 1927. 132 с.

Ocheretianyi V.V. FARMING AND ECONOMIC SITUATION OF UKRAINIAN PEASANT AGRICULTURE IN THE FIRST YEARS OF THE NEP

There has been considered a wide range of issues related to the urgent need to quickly increase the overall productivity and closely related marketability of peasant agriculture in the early years of the NEP. The crisis state of the Ukrainian village on the eve of the NEP in general and first of all crop agriculture – the basic branch of agriculture of Ukraine has been highlighted. The situation with sown areas and grain yields has been analysed as it was the main branch of economic activity of almost every peasant's yard. It has been established that the beginning of the NEP was characterized by a significant general decline in the production process, therefore the economic impoverishment of peasant farms. The dominance of the agricultural sector in the country's economy led to a decrease in the tone of national economic life. Based on the analysis of documents of the 1920s it is stated that although the constant pressure of ideological models of building Soviet relations in the countryside remained an integral part of social life, the peasants still had certain opportunities for industrial and economic development of their farms. Assessing the study period the article proves that the Ukrainian peasantry in the NEP was forced to experience both objective difficulties caused by the military-political crisis and subjective socio-economic factors associated with the gradual strengthening of the command-administrative system which was especially evident in the constant growth of tax pressure from the state. However, even in these unfavorable conditions the peasantry gradually developed their farms feeling as owners again and having the opportunity to work freely on their land. In those days the productivity of grain production was not only an extremely important economic factor but also the cornerstone of the entire local political life.

Key words: *new economic policy, peasant agriculture, farming and economic situation, crop farming, sown areas, grain crops.*

Петрик Ю.Б.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ОСОБЛИВОСТІ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ЄПАРХІАЛЬНИМ КОМІТЕТОМ ОПІКИ НАД ВІЙСЬКОВИМИ СИРОТАМИ ТА ЧЕРВОНИМ ХРЕСТОМ

У статті досліджено соціально-політичні та економічні передумови і причини взаємодії та співробітництва між Українським Єпархіальним Комітетом опіки над військовими сиротами, який функціонував під егідою Української греко-католицької церкви в період Першої світової війни та перші міжвоєнні роки на території Східної Галичини, та Червоним Хрестом. Виявлено особливості такої взаємодії. З'ясовано, що Комітет співпрацював як із Міжнародним Червоним Хрестом і його відділами, так і з різноманітними філіями Українського Червоного Хреста. Простежено способи комунікації між організаціями.

Виявлено, що за посередництва Міжнародного Червоного Хреста Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами дізнавався про долю військовослужбовців, котрі зникли безвісти в роки Першої світової війни.

Зроблено висновок, що у 20-х рр. ХХ ст. Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами шляхом співпраці з Червоним Хрестом намагався вирішити складнощі, пов'язані з матеріальним забезпеченням усередині дитячих притулків, створених ним і Українською греко-католицькою церквою, котрі функціонували на теренах Східної Галичини. Продемонстровано складнощі, що виникали в ході згаданого співробітництва, зокрема пов'язані з транспортуванням з-за кордону на терени Речі Посполитої та Львова окремих матеріальних цінностей, які згодом мали використовуватися на благо притулків для військових сиріт.

З'ясовано, що в окреслений період співпраці між Українським Єпархіальним Комітетом опіки над військовими сиротами та Червоним Хрестом відіграла чималу роль у допомозі сиротам у роки Першої світової війни та на початку міжвоєнного періоду.

Попри ряд різноманітних труднощів, описане співробітництво внесло важливі зміни в покращення становища сиріт. Автором уведено в науковий обіг неопубліковані раніше архівні матеріали.

Ключові слова: Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами, Червоний Хрест, благодійництво, сироти, дитячі захисти.

Постановка проблеми. Перша світова війна була важким випробуванням, що супроводжувалося руйнуваннями, жертвами та кризою для Східної Галичини. Міжвоєнний період на теренах Другої Речі Посполитої, до складу якої зрештою потрапив цей регіон, розпочався доволі важко і для самої держави, і для її окремих територій. У досліджуваній період (1916–1922 рр.) кризи відчували на собі передусім найбільш незахищені верстви населення, передусім сироти.

Влада, незалежно від її національної приналежності, не завжди приділяла проблемам сиріт значну увагу. Саме тому важливим було функціонування таких організацій, як Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами. Досліджувана проблема має важливе наукове значення, адже дає змогу прослідкувати співпрацю між згаданим Комітетом і Червоним Хрестом.

Актуальність наукової проблеми визначається необхідністю дослідження досвіду взаємозв'язків Українського Єпархіального Комітету з Червоним Хрестом у 1916–1922 рр. У цей період Комітет відіграв вагомий роль у сфері допомоги сиротам, що постраждали від подій війни. Своєю діяльністю ця організація сприяла покращенню становища сиріт як однієї з найбільш чутливих верств східногалицького суспільства. Ґрунтовне дослідження даної проблематики дозволить розширити знання про роль і значення Українського Єпархіального Комітету в розв'язанні цього складного питання у важких умовах війни та післявоєнної нестабільності.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше здійснено спробу проаналізувати особливості співпраці між Українським Єпархіальним Комітетом і Червоним Хрестом з метою допомоги сиротам війни, покращення їхнього становища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На жаль, досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Науковий доробок із цієї проблематики обмежується загальними публікаціями О. Доніка [2], Л. Жванко [4], О. Реєнта [5], в яких узагальнено подається інформація про становище українських сиріт в окремі часові рамки досліджуваного нами періоду. Присутні окремі згадки про діяльність Українського Єпархіального Комітету та його співпрацю із Червоним Хрестом у науковому доробку Ю. Петрика та Б. Барана [1].

Джерельну базу статті становлять окремі архівні матеріали фонду 572 Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [6; 7].

Визначена нами проблема не отримала необхідного висвітлення в наукових публікаціях, тому аналіз історіографії дає змогу констатувати, що натепер у науковій літературі відсутні праці, які ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, в яких було б з'ясовано взаємини між Українським Єпархіальним Комітетом і Червоним Хрестом у зазначений період.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі на основі архівних матеріалів співпраці між Українським Єпархіальним Комітетом і Червоним Хрестом у 1916–1922 рр. і впливі цієї взаємодії на соціальну ситуацію, пов'язану з проблемами воєнних сиріт. Для досягнення поставленої мети передбачається вивчити інформацію, розміщену в архівних джерелах, розглянути питання співпраці між згаданими організаціями та зробити відповідні висновки, послуговуючись принципом історизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами виник у січні 1916 р. під егідою Львівської єпархії Української греко-католицької церкви. Його цілями були допомога сиротам, дітям з убогих і морально занедбаних сімей греко-католицького віросповідання віком від 2-х до 14-ти років і підтримка інших благодійних організацій. Як правило, підопічними Комітету були діти, батьки яких постраждали або загинули під час Першої світової війни чи бойових дій, які відбулися на українських землях після неї [6, арк. 1–2; 1, с. 9]. Відомо, що під опікою Комітету були діти не лише із Західної України, а й діти з Наддніпрянщини [7, арк. 7].

Для реалізації заданих цілей Комітет намагався скоротити смертність серед українських дітей, займався культурно-національним від-

родженням молоді, поширював власні ідеї щодо допомоги молоді та опіки над дітьми, відкривав сирітські будинки, навчальні заклади, займався збором коштів і статистичних даних щодо становища сиріт, допомагав інтернованим і полоненим особам [6, арк. 1–2; 1, с. 9].

Ця діяльність потребувала підтримки з боку інших організацій, що могли би матеріально допомогти. До них Комітет звертався за допомогою. Однією з таких, без сумніву, був Червоний Хрест. Організація співпрацювала як з Міжнародним Червоним Хрестом [7, арк. 3, 8, 32–33, 45, 50], так і з Українським Червоним Хрестом [7, арк. 1, 4–31, 37–38, 41]. Зазначимо, що Український Червоний Хрест як організація офіційно з'явився 15–18 квітня 1918 р. у Києві в період існування Української Народної Республіки, згодом функціонував за Української Держави Павла Скоропадського, а після поразки українських демократичних сил у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. перебував у еміграції, контролюючись урядом Української Народної Республіки в екзилі та формально не входив до складу Міжнародного Червоного Хреста. Зазначимо, що одним із центрів цієї організації був Відень [3, с. 786]. Водночас іще до появи цього Українського Червоного Хреста існувала організація з аналогічною назвою в Оліфанті у США (штат Пенсильванія), створена представниками місцевої діаспори [7, арк. 1]. Саме цей Оліфантський Український Червоний Хрест у 1916 р. одним із перших звернув увагу на діяльність Українського Єпархіального Комітету [7, арк. 1]. Представники Українського Червоного Хреста дізналися про існування у Львові притулку для дітей, родичі котрих постраждали чи загинули на фронтах або у зв'язку з подіями, пов'язаними з війною [7, арк. 4]. У серпні 1916 р. Комітет отримав з Оліфанту на свою адресу 500 крон, які призначалися на допомогу згаданому притулку [7, арк. 1]. Звернемо увагу на доволі довгий час надходження листа від відділу в Оліфанті до Комітету, адже лист було надіслано у квітні [7, арк. 4], а до Львова він надійшов лише в серпні [7, арк. 1]. До того ж, як повідомляв представник Оліфантського Відділу Українського Червоного Хреста Пітер Кірилюк, Великобританія перехоплювала листи, що надходили зі Сполучених Штатів Америки до Австро-Угорщини, тому він надіслав на адресу Комітету два примірники листа в різний час. Як мінімум, один із них доїхав до Львова [7, арк. 1, 4–5].

Звісно, надісланих коштів було вкрай мало для того, щоби суттєво вплинути на ситуацію із

сиротами, проте це було важливим знаком уваги до діяльності Комітету [7, арк. 1].

Ще в період Першої світової війни Комітет зав'язав відносини ще й з Міжнародним Червоним Хрестом. Збереглася телеграма від відділу Міжнародного Червоного Хреста в Галичині до Комітету, датована 4 жовтня 1917 р., в якій повідомлялися дані, отримані від Російського Червоного Хреста. Останні сповіщали про долю вояка австро-угорської армії Людвіка Круля, що потрапив у російський полон і помер у таборі для військовополонених у 1916 р. [7, арк. 50]. Очевидно, Комітет цікавився його долею. Завдяки цій телеграмі дізнаємося, що існували опосередковані зв'язки організації з Російським Червоним Хрестом.

Комітет залучав до співпраці з Червоним Хрестом й інші благодійні товариства краю, будучи фактично посередником між ними та Червоним Хрестом. Одним із таких товариств було Українське Крайове Товариство охорони дітей та опіки над молоддю. Тарнопольська філія цієї організації 23 жовтня 1920 р. зверталася до Комітету з проханням про допомогу від Червоного Хреста (невідомо, від якого конкретно) для дітей, що перебували в місцевій захоронці. Хлопці потребували сорочок, калісонів, шапок та панчох, дівчата – гребенів, спідничок, сорочок, фартушків, панчох і суконь [7, арк. 2]. Філія Крайового Товариства з міста Долина, згідно з її листом до Єпархіального Комітету від 27 жовтня 1920 р., повідомляла про потребу в коштах, яких не вистачало ні на харчі для дітей, ні для оплати за опалення. Мало того, одна із сестер, яка працювала при місцевому захисті, застудилася та тяжко захворіла, тож їй теж потрібна була допомога. У зв'язку з цим філія просила Комітет про допомогу, а також принагідно дякувала як Комітету, так і Американському Червоному Хресту, які на той час фінансово її підтримували [7, арк. 3]. Філія Крайового Товариства з міста Сколе 9 червня 1922 р. повідомляла Комітет про отримання від Українського Червоного Хреста в Канаді допомоги в розмірі 50 американських доларів. Однак надалі представники цього Червоного Хреста просили філію звертатися до них про допомогу саме через посередництво Комітету [7, арк. 39]. Стрийська філія Крайового Товариства просила Комітет повідомити Червоний Хрест про матеріальну потребу в розмірі 5000 польських марок [7, арк. 49]. Наведені дані свідчать про налагоджений контакт між Комітетом і різноманітними організаціями під егідою Червоного Хреста.

Особливо активне листування відбувалося у 1921–1922 рр. між Єпархіальним Комітетом і Відділом Українського Червоного Хреста у Відні. Останній якраз припиняв свою діяльність, тому 16 червня 1921 р. його представник Климентій Чайка звернувся до Комітету з певною пропозицією. Відділ мав намір зшити зі старих військових речей якусь кількість одиниць дитячого одягу (близько кількості комплектів), частину з якого прагнув згодом надіслати на адресу Єпархіального Комітету. Саме тому К. Чайка попросив членів організації повідомити, чи вона зацікавлена в такому одязі, а якщо так, то надати певні дані щодо розмірів дітей, які потребують допомоги в цьому вбранні [7, арк. 6]. Відповідаючи Відділу, Комітет подякував К. Чайці за увагу та повідомив, що потребує 25% одягу для хлопчиків 9–10-літніх, 35% для 11–12-літніх і 40% для 13–14-літніх [7, арк. 7].

2 серпня 1921 р. Відділ заявив, що має намір надіслати Комітету 450 пар дитячого одягу, а також 380 пар дітям українських емігрантів з Наддніпрянщини, що знаходилися в Тарнуві та Ченстохові. Проте 450 пар одягу для Львова були вже майже готові, а 380 пар для емігрантів необхідно було ще зшити. Тому Віденський Відділ просив Комітет взяти на себе пошиття цього вбрання. Тож, у підсумку, до Львова мало вирушити 450 пар одягу безпосередньо для потреб Комітету та 380 пар одягу, які згодом мали би поїхати зі Львова до Тарнува та Ченстохови. Для того аби дістати дозвіл на ввіз до Польщі вказаного одягу та отримати звільнення від сплати мита, Відділ Українського Червоного Хреста у Відні звернувся до делегата Міжнародного Червоного Хреста у Варшаві В. Гльора. Відкритим також залишалось питання, звідки дістати кошти на перевезення, а саме 20 000 австрійських крон і 10 000 польських марок [7, арк. 8]. 18 серпня Комітет заявив, що візьметься за пошиття одягу для емігрантів, а також покриє кошти за перевезення вбрання з Відня до Жовкви (саме у Жовкві знаходилася майстерня Комітету з пошиття одягу) [7, арк. 9].

У листі з Відня від 25 серпня Відділ попросив представників Комітету завчасно оплатити пересилання, а також повідомив про ряд речей, які має намір продати у зв'язку з боргами, а тому запропонував Комітету купити їх усі чи частину. До цих речей належали: 535 ліжок, 395 матрасів-сінників, 860 накривал, 549 покривал-начеревників, 961 менажка (вид посуду) та 1138 накривок до них, 39 підголовників, 209 білих полотняних наволочок-пошивок на підголовники [7, арк. 10]. 3 вересня Комітет виявив зацікавлення в покупці

всіх зазначених ліжок, матрасів-сінників, накривал, покривал-начеревників, підголовників і наволочок до них [7, арк. 11]. 20 вересня Відділ дав на згоду на покупку цих речей і попросив Комітет якнайшвидше вийти на контакт із Гльором [7, арк. 12].

19 жовтня 1921 р. Відділ повідомив Комітет про одержання частини коштів за пересилання одягу та інших речей із Відня до Львова, проте прохав останніх надати хоча б якусь інформацію стосовно контакту з В. Гльором [7, арк. 13]. Однак згідно з листом від Комітету від 26 жовтня 1921 р., дізнаємося, що В. Гльор все ніяк не відповідав. Йшлося також про ймовірність відправки всіх речей і одягу з Відня до Варшави на адресу В. Гльора, а потім уже до Жовкви. Також представники Комітету хотіли придбати від Відділу кравецьку машинку та скіоптікон (апарат для проєкції зображень) [7, арк. 14–15].

Через відсутність контакту з В. Гльором ситуація лише ускладнювалася. Протягом жовтня–листопада 1921 р. австрійська крона зазнала інфляції в розмірі 300%, тож тепер за пересилання речей із Відня потрібно було заплатити номінально втричі вищу суму. Саме тому в новому листі від Відділу пропонувався компромісний варіант: нехай Комітет уже не доплачує решти за згадувані речі, а лише заплатить за їх транспортування [7, арк. 16–17]. На ці умови Комітет погодився [7, арк. 18–19]. Врешті-решт (уже в грудні 1921 р.), делегат В. Гльор дав згоду на виконання прохань із боку Українського Червоного Хреста щодо перевезення речей через Варшаву [7, арк. 21].

Перевезенням займалася організація «Каро і Єллінек», австрійська фірма, що займалася транспортними перевезеннями. Сума за послуги, як здавалося спочатку, становила 20 000 австрійських марок, 2000 чехословацьких марок та 100 000 польських марок [7, арк. 21]. Проте вже на початку 1922 р. згадана установа заявила, що ця сума – лише за перевезення, а додатково вона ще й хотіла грошей за так зване посередництво. До того ж «Каро і Єллінек» жадала отримати всі гроші одразу, а не по прибутті речей до адресатів [7, арк. 23].

Речі для інтернованих спочатку планувалося надіслати до Варшави, а для дітей притулку – напряму до Львова [7, арк. 22]. Вочевидь, так хотіли зробити для спрощення бюрократичних нюансів.

Проте тяганина продовжувалася до середини березня 1922 р. [7, арк. 24–27, 46]. Рівень інфляції європейських валют, а в тому числі й польської марки, зростав [8, с. 286], тож інформація в лис-

туванні між Червоним Хрестом і Комітетом по прибутті листів до адресата часто була вже неактуальною [7, арк. 24–27, 46]. Найбільше гнітила відсутність будь-якого контакту між Комітетом і делегатом В. Гльором, адже останній постійно ігнорував листи. Зрештою, К. Чайка надіслав затребувані Комітетом речі до Варшави на адресу В. Гльора. Як виявилось згодом, делегат речі отримав, але нікого про це не повідомив, що викликало незадоволення як з боку Українського Червоного Хреста, так і з боку Єпархіального Комітету [7, арк. 27–30]. Ба більше, як виявилось, делегат самовільно вирішив передати всі ці речі якомусь Українському Громадському Допомоговому Комітетові у Варшаві, а кошти за перевезення речей територією Польщі становили не 100 000 польських крон, як планувалося раніше, а 180 000 (мабуть, така висока сума зібралася саме у зв'язку з простоем їх у Варшаві з вини В. Гльора) [7, арк. 29, 31].

Проблема вирішилася уже в травні 1922 р. Саме 12 травня Варшавський відділ Міжнародного Червоного Хреста надіслав лист на адресу Комітету. У цьому листі роз'яснювалася ситуація, що виникла: відділ отримав усі речі, надіслані з Відня, та пообіцяв зберігати, аж поки Єпархіальний Комітет не забере їх з Варшави. Щодо Українського Громадського Допомогового Комітету, то ця організація, як виявилось, допомагала зберігати згадувані речі [7, арк. 32–33]. Таким чином, попри всі складнощі, пов'язані з комунікацією і транспортуванням речей, Єпархіальний Комітет таки отримав можливість забрати затребуване.

Можемо також припустити і про наявність на початку 1920-х рр. певних непорозумінь між Американським Червоним Хрестом і Комітетом. Зокрема, існує один цікавий лист, датований 13 червня 1922 р., від Фреда МакКарді, делегата Американського Червоного Хреста в Галичині, до Василя Лициняка як представника Комітету. У ньому МакКарді згадує, що існує якийсь інший невідомий нам лист від 23 березня цього року, підписаний Комітетом, в якому «є низка спотворених фактів, а також багато тверджень, що намагаються скомпрометувати Американський Червоний Хрест із не зовсім зрозумілих мотивів». Як стверджує делегат, у Лициняка є копія цього листа, а сам Лициняк напевно знає, про що в ньому йдеться. МакКарді нагадує Лициняку про недавню розмову, що відбулася між ними, та «сьогоднішню обіцянку» останнього і просить Лициняка віддати цей лист, що би підтвердило заяви останнього про те, що «лист не призначений для публікації» і «багато заяв у ньому ґрунтуються на непідтверджених фактах і звітах». МакКарді

Середні ціни на основні товари у Львові станом на липень 1922 р.

№ п/п	Назва та кількість товару	Ціна (польські марки)
1.	Житній хліб (1 кг)	259
2.	Пшенична мука (1 кг)	406
3.	Горох (1 кг)	180
4.	Цукор (1 кг)	658
5.	Молоко (1 л)	123
6.	Яйця (1 шт.)	35
7.	Масло (1 кг)	2363
8.	Яловичина (1 кг)	650
9.	Сало (1 кг)	1200
10.	Картопля (1 кг)	105
11.	Мило (1 кг)	775

повідомляє, що незабаром вирушить до Варшави, тож хотів би забрати компрометуючий лист із собою [7, арк. 29, 37–38]. Нам важко сказати, про що конкретно йшлося в описаному листі. Вочевидь, Фред МакКарді перебував у Львові з певним візитом, однією з цілей якого (а можливо, і єдиною ціллю) була необхідність забрати зі Львова якийсь лист із певними компрометуючими даними на Американський Червоний Хрест. Ймовірно, ці дані могли нанести його іміджу певну шкоду.

На жаль, збереглося не так багато даних про суми коштів, які надсилалися Комітетові від різних організацій Червоного Хреста. Проте на підставі частини з них можемо зробити деякі висновки. Наприклад, у липні 1922 р. вже згадуваний нами Український Червоний Хрест у Канаді надіслав на адресу Комітету суму в розмірі 300 000 польських марок. Кошти надійшли за посередництва Земельного Іпотечного банку у Львові. Вся ця сума була розподілена між 22-ма дитячими захистами під егідою організації, в яких станом на 26 липня 1922 р. перебувало 846 дітей [7, арк. 41]. 1 липня 1922 р. 1 долар США можна купити за 4830 польських марок, а вже 31 липня – за 6066, що свідчило про стрімку інфляцію в Речі Посполитій, а отже, і про необхідність якомога швидше витратити отримані кошти [9, с. 25–26]. Провівши певні розрахунки, можемо дізнатися, що станом на липень 1922 р. у Львові за 300 000 марок можна було купити (на вибір): 1158 кг житнього хліба, 739 кг муки, 1667 кг гороху, 456 кг цукру, 2439 л молока, 8571 яйце, 127 кг масла, 462 кг яловичини, 250 кг сала, 2857 кг картоплі чи 387 кг

мила. Безумовно, ця допомога була вагомою.

Узагальнені дані щодо цін у Львові на основні споживчі товари в липні 1922 р. подано в таблиці 1 [10, с. 87].

Що цікаво, пожертви не завжди доходили до адресата. Наприклад, зберігся лист Буцацького захисту від 27 лютого 1922 р. до центрального Комітету, в якому йшлося про те, що Американський Червоний Хрест надіслав на потреби дітей 60 великих коців, 30 сінників, 50 подушок, 24 рушники, велику упаковку мила та аптечку для дітей. Проте частина речей до адресата не дійшла, а ті речі, що таки доїхали, були або неякісними, або старими; коробка з-під мила була розбита, а частина мила десь зникла; аптечка прибула в неповному вигляді, а замість американської дитячої присипки була польська, виготовлена у Варшаві [7, арк. 45]. Вочевидь, справа була не в недбалстві з боку Американського Червоного Хреста, а в тому, що хтось уже по прибутті допомоги до Польщі вирішив пограбувати пакунок.

Висновки. Як бачимо, щонайменше в період 1916–1922 рр. Український Єпархіальний Комітет опіки над військовими сиротами вів активну співпрацю з Червоним Хрестом. На жаль, свідчення про це є доволі фрагментарними, проте зібраний матеріал свідчить про важливу роль цієї співпраці в допомозі дітям-сиротам, що постраждали в період Першої світової війни та в повоєнні роки. Пожертви з боку Червоного Хреста давали можливість Комітету продовжувати своє функціонування та утримувати дитячі притулки, даючи шанс своїм підопічним на краще життя.

Список літератури:

1. Баран Б.М., Петрик Ю.Б. Діяльність Української греко-католицької церкви та Українського Єпархіального Комітету опіки над військовими сиротами у створенні та розвитку дитячих притулків в Східній Галичині у 1917–1924 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Т. 32 (71). № 1. С. 8–13.
2. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2002. Вип. 4. С. 155–182.
3. Енциклопедія історії України: Україна–Українці / редкол. : В.А. Смолій (гол.) та ін. ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Наук. думка, 2019. Кн. 2. С. 786–788.
4. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) : монографія. Харків, 2012. 568 с.
5. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 16. С. 88–103.
6. Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 572. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.
7. ЦДАЛ України. Ф. 572. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–19, 21–33, 37–39, 41, 45–46, 49–50.
8. Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : навч. посібник. Київ, 2009. 376 с.
9. Kursy walut zagranicznych według Giełdy Warszawskiej w latach 1920, 1921, 1922, 1923 i w styczniu 1924 r. Łódź-Katowice : Księgarnia L. Fiszera, 1924. 43 s.
10. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok wydania II 1923. Warszawa : nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. 224 s.

Petryk Yu.B. FEATURES OF COOPERATION BETWEEN THE UKRAINIAN DIOCESAN COMMITTEE FOR THE CARE OF MILITARY ORPHANS AND THE RED CROSS

The article examines the socio-political and economic preconditions and reasons for interaction and cooperation between the Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans, which existed under the protection of the Ukrainian Greek Catholic Church during the First World War and the first interwar years in Eastern Galicia, and the Red Cross. The peculiarities of this interaction are revealed. It was found that the Committee cooperated with the International Red Cross and its branches, as well as with various branches of the Ukrainian Red Cross. Ways of communication between organizations are traced.

It was revealed that with the mediation of the International Red Cross, the Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans learned about the fate of military personnel who disappeared during the First World War.

It was concluded that in the 20s of the twentieth century Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans, in cooperation with the Red Cross, tried to resolve the difficulties related with the material support of children's shelters established by it and by the Ukrainian Greek Catholic Church in Eastern Galicia. The difficulties that arose in the course of the mentioned cooperation were demonstrated, in particular, related to the transportation of certain material values from abroad to the territory of Poland and Lviv, which later had to be used for the benefit of shelters for military orphans.

It was found that during the appointed period, cooperation between the Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans and the Red Cross played a significant role in helping orphans during the First World War and at the beginning of the interwar period.

Despite a number of different difficulties, the described cooperation has made important changes in improving the situation of orphans. The author introduced previously unpublished archival materials into scientific circulation.

Key words: *Ukrainian Diocesan Committee for the Care of Military Orphans, Red Cross, charity, orphans, children's shelters.*

Подобед О.А.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

КІНОСЦЕНАРНІ ЗАДУМИ ІВАНА БАГРЯНОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНОЇ КОНФРОНТАЦІЇ СРСР ТА США (1950-ТІ РР.)

Авторка ставить за мету проаналізувати кіносценарні задуми письменника і громадсько-політичного діяча Івана Багряного в контексті подій «холодної війни» (1950-ті рр.). Методи дослідження: аналіз і синтез, індукція та дедукція, методи бібліографічної та архівної евристики, проблемно-хронологічний, біографічний, порівняльно-історичний. Основні результати: опинившись після завершення Другої світової війни у вимушеній еміграції, Іван Багряний розгорнув активну громадсько-політичну та культуротворчу діяльність. Еміграційний період життя виявився найактивнішим і найпродуктивнішим у творчій та політичній біографії Багряного. На початку 1950-х рр. І. Багряний дійшов висновку, що найбільш дієвим засобом масової комунікації є кіномистецтво. Професійно створений фільм візуально й емоційно набагато сильніше здатен вплинути на глядача, ніж програма політичної партії, стаття в газеті чи художній твір. І. Багряний виношував плани написання кіносценаріїв, екранізувати які прагнув у США. Це мали бути стрічки, які розвінчували б міф про СРСР як правову державу, що нібито гарантує своїм громадянам дотримання конституційних прав і свобод; які стверджували право українського народу на боротьбу за створення власної незалежної держави й конструювали образ борця, гідний для наслідування підростаючим поколінням українців. Ці стрічки були би вельми актуальні в контексті ідеологічної конфронтації США і СРСР, що розгорнулася після завершення Другої світової війни. Проте в силу різних причин перші кінострічки за творами І. Багряного були створені лише через півстоліття вже в незалежній Україні. Практичне значення статті в тому, що її рекомендовано для використання в навчальних курсах та узагальнювальних працях з історії України. Наукова новизна: вперше схарактеризовано кіносценарні задуми Івана Багряного в контексті ідеологічної конфронтації СРСР та США у 1950-х рр.

Ключові слова: Іван Багряний, кінематограф, кіносценарій, США, СРСР, «холодна війна».

Постановка проблеми. У ХХ ст. кінематограф перетворився на дієвий засіб масової комунікації і впевнено увійшов у наше життя. У різні історичні періоди уряди багатьох держав розглядали і продовжують розглядати кінематограф як ефективний засіб пропаганди та агітації, конструювання минулого, сьогодення і майбутнього, а також створення національної міфології та образів національних героїв і антигероїв. Тобто кінострічки створюють стійкі макрообрази.

Завершення Другої світової війни і початок війни «холодної» спонукав уряди США та СРСР звернутися до кінематографа як засобу боротьби на ідеологічному фронті. Перший крок у цьому напрямі зробила Америка. У 1948 р. кінокомпанія «XX Century Fox» завершила роботу над стрічкою «Залізна завіса» («The Iron Curtain»). Режисер Вільям А. Веллмен (англ. William A. Wellman) екранізував спогади співробітника посольства СРСР в Оттаві (Канада) Ігоря Гузенка. Останній у 1945 р. звернувся до влади Канади з проханням надати йому політичний притулок, а він нато-

мість – секретні документи про атомне шпигунство на території Канади на користь Радянського Союзу.

У відповідь керівництво СРСР прийняло рішення екранізувати книгу колишньої співробітниці посольства США в Москві, а згодом громадянки СРСР Аннабель Бюкар (англ. Annabelle Bucar) «Правда про американських дипломатів» (за однією з версій книгу від її імені підготували співробітники радянських спецслужб). Роботу над стрічкою «Прощавай, Америко!» доручили режисерові Олександрові Довженку [5, с. 236]. Стрічка мала вийти в прокат у 1951-му, проте з невідомих причин її поклали на спецполицію кіностудії і згадали лише в 1990-х роках. Також планувалося зняти стрічку за мотивами творів Максима Горького «Місто жовтого диявола», однак задум не було реалізовано.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати кіносценарні задуми письменника і громадсько-політичного діяча Івана Багряного в контексті подій «холодної війни» (1950-ті рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналізуючи боротьбу двох «наддержав» засобами кінематографа, дослідники переважно звертають увагу на творчі плани США та СРСР. Однак у цьому ідеологічному протистоянні була ще одна зацікавлена сторона. Йдеться про українську творчу інтелігенцію – представників третьої політичної хвилі еміграції. Їм теж було, що сказати засобами кінематографа. Кіносценарні задуми І. Багряного в контексті «холодної війни» ще не стали об'єктом дослідження вчених. Окремі згадки про прагнення І. Багряного вести боротьбу з СРСР засобами кінематографа можна знайти в монографії О. Подобєд [7]. У свою чергу культурологи, мистецтвознавці, історики кіно досліджували різні аспекти функціонування кінематографа. Так, радянський культуролог Юрій Лотман розглядав кінематограф з позицій семіотики як знакову систему [4]; російська мистецтвознавиця Галина Прожико проаналізувала еволюцію концепції реальності в радянській кінодокументалістиці [8]; автор терміна «історіофотія» американський історик Гайден Вайт досліджував фільм як історичне джерело [11]. Загалом, окреслена проблема ще не перебувала в полі зору дослідників, що зумовлює актуальність розвідки. Тож авторка ставить за мету проаналізувати кіносценарні задуми письменника і громадсько-політичного діяча Івана Багряного (1906–1963) у контексті ідеологічної конфронтації СРСР та США.

Джерельну основу дослідження становить рукописний начерк кіносценарного задуму І. Багряного [9], опубліковане листування І. Багряного з різними особами (1950-ті рр.) [1; 2], листування співробітника мистецької агенції в Голівуді Романа Цетенка з театральним режисером Йосипом Гірняком (1952 р.) [3] та ін. Останні листи, окрім іншого, становлять цінне джерело до історії розвитку кінематографа в США в повоєнне десятиріччя.

Письменник Іван Багряний був одним із тих діячів національної історії та культури, який гостро відчував свою особисту відповідальність, по-перше, за формування історичної пам'яті українського народу, створення національного міфу і, відповідно, розвінчання міфу радянського, виховання молодого українського покоління, а, по-друге, за актуалізацію «українського питання» перед західними політиками і громадськістю.

Вимушено перебуваючи після завершення Другої світової війни на території Німеччини, він розгорнув активну творчу, видавничу, громадську й політичну діяльність. У таборі переміщених

осіб у Новому Ульмі, де в перші повоєнні роки разом із сім'єю жив Багряний, діяч неодноразово міг бачити агітаційні кінострічки, які створювали, приміром, привабливий образ Австралії, уряд якої в такий спосіб намагався заохотити ДіПі до еміграції на п'ятий материк. Та й слід пам'ятати, що в другій половині 1920-х рр. І. Багряний навчався на фотокіновідділенні живописного факультету Київського художнього інституту [7, с. 20] (нині – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури).

На початку 1950-х рр. Іван Багряний серйозно почав розмірковувати над створенням у західному світі українських кінострічок як дієвого засобу ідеологічної боротьби проти СРСР та виховання підрастаючого покоління. Діяч наголошував: «Один вдалий кінофільм український вартий в сто раз більше, ніж вся наша еміграційна політична мишача метушня!» [1, с. 173]. Він інтуїтивно відчув, що кінострічки можуть бути дієвим засобом боротьби на ідеологічному фронті. Згодом теоретики кіно та вчені-культурологи на широкому фактичному матеріалі обґрунтували роль кінематографа як потужного пропагандистського та маніпулятивного засобу. Так, Юрій Лотман, розмірковуючи над ефективністю кіно, підкреслював, що глядач емоційно вірить у справжність того, що демонструється на екрані [4]. Йдеться про те, що кінострічка (як жоден інший вид мистецтва) через свої технічні особливості сприймається глядачами як достовірний документ.

У цей час американська кіноіндустрія перебувала в пошуку свіжих ідей, тем, сюжетів. У такий спосіб планували повернути втрачених у воєнні роки глядачів, а також виконати замовлення уряду зі створення стрічок на антирадянську тематику. У США продовжували працювати та створювали нові мистецькі агенції, які, зокрема, займалися пошуком цікавих авторів. В одній з них у Голівуді агентом працював українець Роман Цетенко. У першій половині 1950-х років він листувався з українськими митцями, колишніми ДіПі (англ. displaced person, DP), які проживали в США та Європі й запрошував їх до співробітництва.

У 1953 р. агент Роман Цетенко у листах переконував Івана Багряного написати сценарії фільмів для екранізації у США. При цьому згадувалися всесвітньо відомі кінокомпанії «Paramount Pictures Corporation» (укр. «Парамант Пікчерз Корпорейшен»), «XX Century Fox Corporation» (укр. «Двадцять Століття Фокс Корпорейшен») та «RKO Pictures» (укр. «РКО Пікчерз») [2, с. 173].

Детальніше зупинимося на тому, що з технічної точки зору вимагалось від І. Багряного та інших митців, готових до співробітництва з Голівудом. Потрібно було написати англійською мовою «оригінальне оповідання» (англ. original story), тобто невелике оповідання, обсягом п'ять – вісім тисяч слів. Менший за обсягом текст вважався б лише ідеєю й у такому разі гонорар мав бути меншим. Водночас більший за обсягом текст невідомому в Голівуді автору було б важко продати. Оповідання мало містити тему, ідею, короткий опис осіб і місця дії та короткий зміст майбутньої кінострічки. Воно мало становити матеріал для справжнього сценарію (англ. continuity). Писати одразу сценарій не радили, оскільки для цього потрібно бути фахівцем: «Хто не обізнаний з чистою технікою Голлівуду, для того майже неможливо написати сценарій, який попав би зразу в руки режисера. Для писання т.зв. continuity на підставі закуплених творів кожна студія має своїх контрактних писак, які тільки те роблять, що пристосовують поданий матеріал для фільму» [3], – наголошував агент Роман Цетенко. За жанром «фабрику мрій» цікавили драматичні або комедійні фільми. У першому разі оповідання мало містити напружений сюжет, у другому – комічні ситуації та обов'язково щасливий кінець.

Окремо обговорювалося питання гонорарів. За коротке оповідання в Голівуді готові були заплатити від однієї до десяти тисяч доларів, за сценарій – від п'яти до ста тисяч. Водночас Роман Цетенко повідомляв, що мистецька агенція планувала залишити собі 25% та ще певну суму заплатити посередникам у Голівуді. Авторам «золотих гір» не обіцяли, але гарантували не менше 50% від вказаних сум [3].

Повертаючись до І. Багряного, зазначимо, що письменник з недовірою ставився до пропозицій Р. Цетенка. Про вказані мистецьким агентом кіностудії Багряний відрефлектував у листі до свого соратника зі США Миколи Степаненка так: ««ПАРАМОНТ, РКО, 20 Сенчері». Я не знаю, що то таке й з чим його їдять. Чи то одна студія, чи аж цілих три» [2, с. 173].

Водночас ідея створення українських кінострічок надихнула Івана Багряного, надала новий імпульс до творчості. Незабаром письменник робив перші начерки кіносценарних задумів. Найперше він планував зняти стрічку про боротьбу українського народу за створення незалежної Української держави. Невипадково така ідея виникла в рік смерті тирана. Мабуть, інтелігенція сподівалася, що відхід Сталіна у вічність зможе

стати каталізатором змін у самій державі й спонукає народи, які її населяли, до рішучих кроків. Водночас І. Багряний хотів застерегти українців від внутрішньої небезпеки, що таїлася в самому українському суспільстві – відсутність єдності.

Це у свою чергу позначилося на виборі сюжету світової історії, який митець планував творчо переосмислити й адаптувати до радянської дійсності. Йдеться про найбільше у стародавньому світі повстання рабів проти Римської республіки, яке у I ст. до н.е. очолив Спартак. Іван Багряний планував зняти стрічку «про майбутню революцію в СССР <...>. Фільм утопійний ніби, але збудований на конкретному матеріалі сучасного СССР. Повстання рабів, новий Спартак» [1, с. 172]. Сценарист прагнув, щоб стрічка сподобалась англійським глядачам, тому планував звернутися до актуальних в американській кіноіндустрії тих часів жанрів – пригодницького чи детективного фільму.

За епіграф сценарист не випадково планував взяти слова із забороненого радянською цензурою роману Юрія Яновського «Чотири шаблі»: «Слава людська росте з єдності та відваги» [9, арк. 16]. Як відомо, повстання Спартака зазнало поразки. На думку І. Багряного, лідер повсталих рабів «загинув головним чином через свавілля своїх салдат. Через плебейську анархію народжених повзати <...>. Дух дрібних амбітників, малих шкурників і егоїстів не хотів іти за орлиним летом їхнього вождя, і вони згубили себе й його» [9, арк. 24].

Далекоглядний політичний діяч, апелюючи до історичного минулого, хотів попередити небезпеку, яку може своєю діяльністю спровокувати відсутність єдності, зокрема серед українських політичних сил в еміграції. Без сумніву, лідери українських партій, які власні амбіції ставили вище великої спільної справи, могли б упізнати себе в ролі згаданих «дрібних амбітників», «малих шкурників», «егоїстів». Тож Багряний порушував не лише проблему повстання українського народу проти СРСР, а й закликав до консолідації як запоруки успіху у вирішенні «українського питання».

Амбітний Іван Багряний планував запропонувати сценарій «Спартака» найбільшому центру кіноіндустрії Північної Америки – Голівуду. В успіху свого задуму діяч не мав сумнівів. «Тільки безголовий дурень з кінорежисерів не зацікавиться такою темою», – безапеляційно заявляв письменник у листі до Миколи Степаненка [2, с. 172]. Найперше він планував продати Голівуду тему твору, а згодом і сам сценарій. За останній Багряний розраховував отримати 100 тис. доларів, хоча міг погодитися і на суму

вдвічі меншу [2, с. 173]. У разі успішної реалізації проекту, на думку письменника, це був би не його особистий, а «загальний політичний і моральний, і матеріальний капітал» [2, с. 171].

Цікаво, що ідея створення фільму про повстання рабів виявилася продуктивною. У 1960 р. в США у прокат вийшов історичний фільм у жанрі пен-лум «Спартак», знятий американським режисером Стенлі Кубриком. Вдала екранізація історичних подій, що відбувалися в Римській республіці понад тисячу років тому, не пройшла повз увагу Американської академії кіномистецтв. Стрічка отримала чотири премії «Оскар».

Протягом 1953–1957 рр. І. Багрянний виношував ідею екранізувати свій роман «Тигролови», що отримав нове життя у 1946 р. у видавництві «Прометей» (м. Новий Ульм, Західна Німеччина). Кінострічка мислилася передовсім як дієвий інструмент виховання підростаючого покоління. Адже в образі головного героя Дем'яна Многогрішного письменник втілює свій ідеал – волелюбну людину, яка протистоїть тоталітарній системі. У ширшому розумінні цей образ уособлює волелюбну й нескорену Україну, кращі сини якої виборюють її незалежність. Письменник створив образ національного героя, приклад для наслідування молодшими поколіннями українців.

Водночас англійська кінострічка могла ознайомити іноземних глядачів з недотриманням конституційних прав у СРСР. Вона могла стати джерелом інформації для західного світу про порушення прав і свобод людини в тоталітарному СРСР та бути дієвим засобом контрпропаганди. До слова, з цією метою у 1954 р. І. Багрянний видав свої «Тигролови» англійською мовою в торонтському видавництві «Burn & MacEachern» [10].

Письменник планував написати для Голівуду за «Тигроловами» сценарій пригодницького фільму [1, с. 494, 615; 2, с. 173]. Владислав Біберович через товариша Багряного Івана Дубинця (який на той час уже перебрався з Німеччини до США) пропонував письменнику продати Голівуду «Тигролови». У разі успішної реалізації задуманого Іван Павлович планував заплатити посередникові Біберовичу третину гонорару [2, с. 494]. Однак подальші переговори успіху не мали.

У 1957 р. І. Багрянний отримав пропозицію від Олександра Миколайського, посередника американського кінопідприємця, взяти участь у створенні фільму про долю безпритульних дітей у СРСР. Йому запропонували підготувати текст обсягом 30–40 сторінок машинопису, висвітливши питання «стану безпритульництва, злочинства,

проституції, методи совлади в боротьбі з безпритульництвом, наслідки тієї боротьби» [2, с. 614].

Натепер відомий лише один лист Івана Багряного, написаний у відповідь на звернення Олександра Миколайського, в якому обговорювалася можливість участі письменника у створенні такого фільму. Найперше, Іван Павлович хотів з'ясувати жанр планованої кінострічки – художній чи агітаційно-пропагандистський фільм. Далі – що саме від нього вимагають: написати сценарій, лібрето чи нарис про стан безпритульних дітей у СРСР.

Тема Багряному була близька. До неї він звертався ще в юності. У поемі «Ave Maria» (1929 р.) письменник розкрив трагедію покритки. Тому пропозиція Миколайського його зацікавила. Письменник був переконаний в актуальності саме художнього фільму. «Якщо ми поставимо завдання боротьби з большевизмом саме в цій ділянці й цією тематикою, то треба змагати до створення художнього, мистецького кінофільму, розрахованого на широкі маси світового глядача, з міцним і оригінальним, захоплюючим сюжетом, збудованого за всіма правилами кіноштуки» [1, с. 614], – переконував Іван Багрянний. Діляч наголошував, що справа вимагає серйозного ставлення, адже планований фільм мав перевершити радянський «Путівка в життя» (реж. Микола Єск, «Межрабпомфільм», 1931 р.).

Попри чималі плани щодо розгортання ідеологічної боротьби проти СРСР засобами кіномистецтва та підкорення Голівуду, за життя І. Багряного жодний фільм за його творами не було створено. Письменникові не вдалося реалізувати свої амбітні кіносценарні плани через комплекс причин. Передовсім – необізнаність у справі кіноіндустрії. У розглядуваний період лише кілька українських митців Північної Америки змогли долучитися до створення українських кінострічок. Це насамперед Василь Авраменко та Богдан Солук. У 1950-ті рр. українці в Північній Америці ще не брали участі в програмах державного радіо, телебачення чи кінематографа. Лише у 1962 р. представники «етнічних груп» Канади звернулися до уряду з відповідним меморандумом [6, с. 371]. Доти створення українських кінострічок залишалося приватною справою окремих ентузіастів. Окрім того, проблеми зі здоров'ям не давали можливість І. Багряному працювати на повну силу. Також багато сил й енергії в діляч забирала заангажованість в українське політичне життя.

У 1953 р. у Німеччині вийшов друком роман І. Багряного «Огненне коло» про битву під Бродами 1944 р. Прочитавши його, соратник пись-

менника Віталій Бендер в одному з листів писав: «якщо колись Батьківщина залопотить Волею, «Огненне коло», безсумнівно, стане одною з перших постановок кмітливого кінорежисера» [1, с. 119]. Зі здобуттям Україною незалежності кінорежисери, справді, звернули увагу на творчий доробок І. Багряного. На початку 1990-х рр. його мрії здійснилися й український глядач отримав змогу побачити кінострічки «Сад Гетсиманський» і «Тигрлови», зняті Ростиславом Синьком («Укртелефільм», 1993 р., 1994 р.).

Висновки. Таким чином, еміграційний період життя І. Багряного виявився найактивнішим і найпродуктивнішим у його творчій та політичній біографії. Як політичний емігрант він розумів свою колосальну відповідальність перед українським народом і батьківщиною за актуалізацію «українського питання» перед західним світом та за збереження свого національного «я», передовсім підростаючим поколінням. Крок за кроком він реалізував поставлені завдання, публікуючи свої художні та публіцистичні праці, видаючи газету «Українські вісті», керуючи Українською рево-

люційно-демократичною партією, виступаючи перед громадськістю. Проте на початку 1950-х рр. І. Багряний дійшов висновку, що найбільш дієвим засобом масової комунікації є кіномистецтво. Професійно створений фільм візуально й емоційно набагато сильніше здатен вплинути на глядача, ніж програма політичної партії, стаття в газеті чи художній твір.

Він виношував плани написання кіносценаріїв, екранізувати які прагнув у США. Це мали бути стрічки, які розвінчували міф про СРСР як правову державу, що нібито гарантує своїм громадянам дотримання конституційних прав і свобод; які стверджували право українського народу на боротьбу за створення власної незалежної держави й конструювали образ борця, гідний для наслідування підростаючим поколінням українців. Ці стрічки були би вельми актуальні в контексті ідеологічної конфронтації США і СРСР, що розгорнулася після завершення Другої світової війни. Проте через різні причини перші кінострічки за творами І. Багряного були створені лише через півстоліття уже в незалежній Україні.

Список літератури:

1. Багряний І. Листування 1946–1963 : у 2 т. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. 2002. 706 с.
2. Багряний І. Листування 1946–1963 : у 2 т. Київ : Смолоскип, 2002. Т. 2. 2002. 556 с.
3. Гайдабура В. Свої люди в Голлівуді. *Кінотеатр*. 2007. № 6. URL: https://ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=747 (дата звернення: 18.04.2019).
4. Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Таллин : Ээсти Раамат, 1973. 138 с. URL: <http://philologos.narod.ru/lotman/kino/Lotman-02.htm>(дата звернення: 03.02.2021).
5. Марочко В.І. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 285 с.
6. Марунчак М. Історія українців Канади. Вінніпег : Українська вільна академія наук в Канаді, 1991. Т. II. 512 с.
7. Подобєд О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. Київ : Ніка-Центр, 2014. 248 с.
8. Прожико Г.С. Концепция реальности в экранном документе. Москва : ВГИК, 2004. 454 с. URL: https://xn----jtbadk9bega7k.xn--plai/wp-content/uploads/2015/11/Projiko-Koncepcija_realnosti.pdf (дата звернення: 24.06.2020).
9. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 1186. Оп. 1. Спр. 6. 38 арк.
10. Bahriany I. *Hunters and the Hunted*. Toronto: Burn & MacEachern, 154. 270 p.
11. White H. *Historiography and Historiophoty*. *The American Historical Review*. 1988. № 5. P. 1193–1199. URL: <https://www.jstor.org/stable/1873534?seq=1> (дата звернення: 01.04.2021).

Podobied O.A. IVAN BAGRYANY'S SCREENPLAYS IN THE CONTEXT OF THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION BETWEEN THE USSR AND THE USA (1950S)

The author aims to analyze the screenplays of the writer and public and political figure Ivan Bagryany in the context of the events of the "Cold War" (1950s). Research methods: analysis and synthesis, induction and deduction, methods of bibliographic and archival heuristics, problem-chronological, biographical, comparative-historical. Main results: after the end of the World War II he was forced to emigrate, Ivan Bagryany launched an active public-political and cultural activities. The emigration period of life turned out to be the most active and productive in Bagryany's creative and political biography. In the early 1950's, I. Bagryany came to the conclusion that the most effective means of mass communication is cinema. A professionally made film is visually and emotionally much more capable of influencing the viewer than a political party program,

a newspaper article, or a work of art. I. Bagryany had plans to write screenplays, which he sought to screen in the USA. These were to be tapes that debunked the myth of the USSR as a state governed by the rule of law, which allegedly guaranteed its citizens respect for constitutional rights and freedoms; who asserted the right of the Ukrainian people to fight for the creation of their own independent state and constructed an image of a fighter worthy of imitation by the younger generation of Ukrainians. These tapes would be very relevant in the context of the ideological confrontation between the USA and the USSR, which unfolded after the end of World War II. However, due to various reasons, the first films based on the works of I. Bagryany were created only half a century later in independent Ukraine. Practical significance: recommended for use in training courses and generalizing works on the history of Ukraine. Scientific novelty: for the first time the screenplay plans of Ivan Bagryany in the context of the ideological confrontation between the USSR and the USA in the 1950s are characterized.

Key words: *Ivan Bagryany, cinema, screenplay, USA, USSR, “Cold War”.*

Федотова О.О.

Київський національний університет культури і мистецтв

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ЦЕНЗУРИ УРСР ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ В ПРЕСІ У II ПОЛОВИНІ 1940-Х РР.

Статтю присвячено висвітленню основних тенденцій діяльності органів цензури УРСР щодо збереження державної таємниці у пресі у II половині 1940-х рр. Автором узагальнено досвід роботи попередників із вивчення зазначеної проблеми, розкрито особливості функціонування інститутів радянської цензури у цьому напрямі. Дослідницею введено до наукового обігу низку архівних матеріалів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, достовірності, системності. В ході роботи застосовано загальнонаукові методи, такі як ретроспективний, проблемно-хронологічний, аналітичний, метод теоретичного узагальнення; спеціальні методи, а саме методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції; загальноісторичні методи, такі як історико-генетичний, історико-типологічний. За результатами дослідження встановлено, що у II половині 1940-х рр. нагляд за збереженням державної таємниці в пресі став одним із головних напрямів роботи органів контролю. Підкреслено, що основною вимогою діяльності цензорів було забезпечення відповідності преси ідеологічним канонам СРСР. На етапі попереднього контролю цензори займалися попередженням розголошення державної таємниці шляхом викреслення заборонених даних із газетної, книжково-журнальної, дрібнодруканої продукції та матеріалів для радіомовлення. У процесі наступного контролю Головліт УРСР готував огляди статей, опублікованих в обласних і районних газетах, де були випадки розголошення секретних відомостей, а також розробляв відповідні інструкції. Показано, що протягом цього періоду велика увага приділялася забезпеченню «правильного» висвітлення в газетних виданнях боротьби комуністичної влади проти ОУН-УПА. Найчастіше об'єктами державних секретів визначалися військові формування, органи спеціального призначення, галузі оборонно-промислового комплексу, мобілізаційні заходи. Автором констатовано, що успішність справи з охорони державних і військових таємниць у пресі в післявоєнний період також залежала від установа органами цензури чіткого контролю за книготоргівельною сферою та букіністикою, бібліотечною галуззю (виявлення нерозібраної трофейної літератури; вилучення ідеологічно шкідливих видань; забезпечення режиму функціонування спецфондів; посилення відповідальності за комплектування бібліотек), музейними установами (перевірка матеріалів виставкових експозицій).

Ключові слова: органи цензури, Головліт, Радянська Україна, збереження державної таємниці, преса, ідеологія.

Постановка проблеми. По завершенні Другої світової війни на фоні протистояння найсильніших держав світу у СРСР значно актуалізувалося завдання зі збереження державної таємниці. Відповідно до цього, постала потреба посилення ідеологічного контролю, сприяти чому мали органи радянської цензури. Влітку 1946 р. було організовано Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (Головліт УРСР, започаткований ще 1922 р.). Основними завданнями роботи відомства стали систематичний нагляд за відкритою пресою та радіомовленням; цензурування іноземної друкованої продукції, що надходила та вивозилася за межі радянської держави; відстеження матеріалів

зарубіжних кореспондентів, працюючих на теренах СРСР. Проте одним із головних напрямів функціонування відомства залишався контроль за збереженням державної таємниці у пресі, що заслуговує на окреме висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В ході розроблення окресленої теми найбільш значущими для її розуміння були праці В. Барана [1; 2] та Ю. Шаповала [19], у яких висвітлено окремі аспекти питання крізь призму історії УРСР та історії радянської цензури. На основі використання архівних джерел В. Бараном наведено цінні статистичні дані щодо практики цензурування преси задля запобігання розголошенню таємних відомостей у СРСР. Слід також виокремити

статтю В. Міщанина, де автор розглянув особливості цензурного втручання в роботу редакцій газет, бібліотек та книготорговельних організацій на Закарпатті у 1944–1950-х рр. [9]. Заслуговує також на увагу дисертаційна робота В. Ворожка, у якій розкрито процес еволюції системи захисту державних секретів у Радянській Україні протягом 1919–1954 рр. [5]. Певні відомості з означеного питання містилися у розвідці С. Костилюєвої, присвяченій аналізу документів Головліту УРСР з позиції політико-ідеологічного контролю друкованих засобів масової інформації [8]. Корисними для вивчення заявленої проблеми у контексті історії створення системи захисту державної таємниці в УРСР були стаття О. Ботвінкіна [4], монографія О. Корченка, О. Архипова, Ю. Дрейса [7], дисертація В. Сергійчука [10]. В ході дослідження стали у нагоді також публікації російських учених з історії радянської цензури А. Блюма [3], Т. Горяєвої [6]. За результатами аналізу наявних праць можна підсумувати, що в українській історіографії сьогодні практично відсутні спеціальні публікації з цієї теми, чим обумовлюється потреба її подальшого розроблення.

Постановка завдання. Автор ставить за мету розкрити основні тенденції діяльності органів радянської цензури на теренах УРСР щодо збереження державної таємниці у пресі в II половині 1940-х рр. Завдання дослідження передбачають узагальнення досвіду роботи попередників із вивчення зазначеної проблематики, розкриття особливостей функціонування інститутів радянської цензури у цьому напрямі, а також введення до наукового обігу низки архівних матеріалів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі переходу до мирного життя на теренах України було поступово відновлено основні напрями роботи Головліту, одним із найважливіших серед яких став нагляд за станом збереження державної таємниці у пресі на етапах попереднього і наступного контролю. Базовим документом, на який у ході діяльності спиралося цензурне відомство, був «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі». Про результативність цієї роботи можемо судити з архівних джерел. У 1945 р. цензурне відомство здійснило 939 попереджень розголошення військових і державних таємниць, з яких 220 склала інформація з організації та дислокації червоної армії і військово-морського флоту; 429 – з оборонної промисловості, транспорту і сільського господарства.

Окремо були попереджені 22 «політико-ідеологічні збочення». Варто зазначити, що протягом року цензори загалом зробили 192 викреслення в республіканських, 341 – в обласних, 37 – у районних, 40 – у багатотиражних газетах. 43 викреслення припало на книжково-журнальну, 154 – на дрібнодруковану продукцію. Детального перегляду і викреслень зазнали також 154 матеріали, підготовлені для радіомовлення [11, арк. 13].

Відповідно до параметрів наступного контролю, уповноважені особи зробили 212 цензурських зауважень обллітам, склали огляди на 190 обласних і районних газет, а також надіслали 77 інформаційно-інструктивних листів. Загалом у 1945 р. було зафіксовано 50 випадків розголошення військових і державних таємниць.

Доцільно навести типовий приклад політико-ідеологічного втручання. Скажімо, з матеріалу, підготовленого для радіомовлення м. Львова секретарем Союзу польських патріотів Ханаховичем цензор викреслив такий абзац: «Польська інтелігенція і населення Любліну активно бореться за поновлення життя у Польщі, а у Львові інтелігенція ворожа цьому, не хоче брати участі у громадській роботі. У Львові панує застій, і місцеві працівники перестали помічати це» [11, арк. 14]. Зрозуміло, що подання такої інформації розглядалося як неприпустиме, оскільки відображало дійсний стан речей.

Протягом післявоєнного періоду продовжувалася боротьба УПА проти комуністичного режиму. Навесні 1946 р. повстанська армія переглянула власну стратегічну лінію дій, змінивши її у напрямі застосування менших, але набагато мобільніших підрозділів та перейшовши до використання партизансько-диверсійних засобів спротиву. У відповідь на це керівниками МВС СРСР було розроблено та введено у дію план заходів щодо інтенсифікації боротьби з формуваннями УПА, для чого до західних регіонів України направили спеціальні оперативні групи цього відомства та сили кількісно зміцнених винищувальних батальйонів [1, с. 42].

27 лютого 1946 р. начальник Головліту УРСР К. Полонник у доповідній записці до ЦК КП(б)У на ім'я М. Хрущова підіймав питання про забезпечення дотримання республіканським цензурним відомством пунктів «Переліку відомостей, що становлять військову і державну таємницю у мирний час» відповідно до Наказу Уповноваженого РНК СРСР від 16 лютого за № 131/98с. Необхідність звернення дописувача пояснювалася тим фактом, що газети західних областей України на

своїх шпальтах широко висвітлювали «боротьбу (у тому числі озброєну) з бандами українсько-німецьких націоналістів» [12, арк. 18]. Далі нагадувалося, що, згідно з вищезазначеним документом, до опублікування в пресі заборонялися такі дані:

1) відомості, які стосувалися судових процесів, присвячених державним злочинам;

2) інформація про різні аспекти діяльності антирадянських угруповань, організацій, а також хід ведення боротьби з ними;

3) дані про методи боротьби з контрабандою, бандитизмом і фальшивомонетництвом [12, арк. 18].

К. Полонник інформував керівництво, що органи цензури не в змозі призупинити розміщення у газетах матеріалів про стан боротьби з «націоналістичними бандами». Зокрема, наводився факт публікації у тернопільській газеті «Сталінським шляхом» (№ 9 за 1946 р.) листа «бувших бандерівців». Повідомлялося, що він «містить заклик до ОУН'івського керівництва і командувачів УПА, говорить про розповсюдження бандитизму у західних областях, про бої частин Червоної армії з бандерівськими зграями» [12, арк. 19]. В одному з фрагментів листа йшлося про те, що на початку 1945 р. мала «відбутися окружна нарада СВ. Зібралася на цю нараду близько 60 бандитів зі своїм вагажком Туром. Їх оточили радянські війська. Банда була розгромлена» [12, арк. 19]. На підставі викладеного робився висновок про наявність на теренах України так званого масштабного політичного бандитизму, методи боротьби з яким відкрито висвітлювалися на сторінках преси. Відповідно до цієї ситуації, головний цензор республіки просив у вищого керівництва додаткових вказівок.

Як бачимо з архівних джерел, Уповноваженим Ради Міністрів СРСР надалі були надані відповідні роз'яснення щодо пунктів № 267, 268 та 273 згаданого вище «Переліку». З доповідної записки керівника Головліту УРСР від 26 березня на ім'я секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді К. Литвина дізнаємось про такі відомості, які з урахуванням певних правил дозволялося друкувати:

1) у республіканських газетах на підставі узгодження з Міністерством юстиції УРСР можна публікувати інформацію про закриті судові процеси по державних підприємствах;

2) у всіх газетах України – офіційні повідомлення (відкриті урядові, Міністерства юстиції УРСР та СРСР, вироки відкритих судів) «про діяльність антирадянських організацій, угруповань і про боротьбу з ними»;

3) статті, що містили заклики до радянських громадян щодо «підвищення пильності», сприяли «викриттю контрреволюційної діяльності буржуазних націоналістів, як фашистських агітаторів»; такі матеріали могли включати «окремі факти про українські національні банди», проте без зазначення загальної чисельності, масштабу та території дій;

4) у республіканській пресі за згодою Міністерства внутрішніх справ і судових інстанцій – матеріали про «явку бандитів з повинною, із засудженням своєї колишньої діяльності»;

5) листівки республіканських і обласних директивних органів (зادля розклеювання по населених пунктах), звернення до населення щодо надання допомоги у справі піймання «бандитів», заклики до учасників незаконних формувань здатися з повинною тощо [13, арк. 21].

Водночас категорично заборонялося висвітлювати «методи боротьби з бандитами»; участь у цих діях військових частин Червоної Армії, загороджувальних і винищувальних загонів спеціального призначення Міністерства державної безпеки, загонів самооборони, місця дислокації військових частин, груп особливого призначення.

Доповідачем наголошувалося на тому, що окреслені вказівки детально доведено до органів цензури західних областей. Він також просив партійні інстанції зобов'язати працівників газет орієнтуватися на означені положення.

Невдовзі редакторам республіканських газет «Радянська Україна», «Правда України», «Радянський селянин» та обласних газет західних регіонів було надано робочі інструкції щодо характеру висвітлення в пресі питань боротьби з «українсько-німецьким охвістям» [14, арк. 33].

Потребує урахування той момент, що надзвичайно важливим був сам ракурс подання необхідних відомостей, які детально корегувалися та дозувалися. Останню думку можна проілюструвати на прикладі проекту «Листа ЦК КП(б)У секретарям обкомів по пропаганді та редакторам газет західних областей з питань висвітлення у пресі боротьби з українськими націоналістами» від 19 квітня 1946 р., наданого К. Полонником. Зокрема, йшлося про те, що «преса західних областей правильно засвоїла своє завдання щодо висвітлення питань боротьби з українсько-німецькими націоналістами, але не всі редактори зрозуміли, що засоби впливу каральних органів будуть тим ефективніше, чим менш непотрібного шуму, шкідливої метушні буде створюватися навколо застосованих ними заходів, використовуваних ними методів» [15, арк. 35].

Дописувачем також наводилися факти «некритичного ставлення до інформації». Так, об'єктом незадоволення очільника цензурного відомства стали газетні статті, у яких повідомлялося про хід організації груп самозахисту, а також озброєння населення органами МВС і МДБ для «боротьби з бандитами». Скажімо, у газеті «Вільна Україна» Вигодського району Станіславської області (№ 23 від 29 березня), замітці під назвою «Спокутаємо свої злочини чесною працею» повідомлялося про те, що в ході наради у місцевому клубі мешканців села Новоселиця (понад 400 присутніх) 20 доповідачів урочисто пообіцяли «чесною працею виправити власну провину і вести немилосердну боротьбу із залишками бандитів», після чого очільник МВС вручив зброю щойно організованій дружині по самозахисту. На думку К. Полонника, кумедно виглядав опис у тій самій газеті, випущеній 24 березня, процедури посвяти начальником райвідділу МДБ Єгоровим «у члени групи самозахисту із врученням зброї... 70 річного дідугана» [15, арк. 36]. Наприкінці листа містилася порада редакторам газет задля викорінення наведених недоліків суворо керуватися правилами щодо відомостей, які дозволялося друкувати. Достеменно невідомо, чи був цей проект підтриманий вищими інстанціями.

Втім, незважаючи на вжиті заходи, 15 серпня 1946 р. з'явився Наказ Уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі «Про роботу Головного Управління у справах літератури і видавництва Української РСР» № 40-с, де констатувалася наявність «низки серйозних помилок» у діяльності республіканського цензурного відомства. Керівництву Головліту ставилося за провину допущення розголошення державної таємниці у центральних і обласних газетах («Радянське слово», «Зоря», «Дніпровська правда», «Вільне життя»). Найбільш критичною ситуація була визнана внаслідок втрати пильності цензорами Дніпропетровського облліту, в результаті чого у місцевій пресі відкрито фігурували ціни на продукти тваринництва; дані про собівартість сталі, економічний стан обласної промисловості; статистика щодо видобутку руди в Криворізькому залізорудному басейні [16, арк. 54–55]. Незадовільний стан речей також відзначався у напрямі наступного контролю щодо надання текстових зведень та карток, за якими з'ясовувався ступінь збереженості таємниць та правильність цензурного втручання (з 25 обллітів за I половину 1946 р. тільки 8 підготували для Головліту УРСР необхідні мате-

ріали). Наприкінці документа резюмувалося, що К. Полонник мав терміново усунути викриті недоліки, від чого безпосередньо залежало його подальше перебування на займаній посаді.

У 1947 р. Постановою Ради міністрів СРСР, датованою 8 червня, був затверджений відкритий «Перелік відомостей, що становлять державну таємницю, розголошення яких карається законом». Означений документ, що вмістив 14 основних пунктів, скасував дію попередніх переліків (1926 та 1940 рр.) [5].

Задля попередження можливості витоку та потрапляння секретних відомостей до ворогів радянської держави наступного дня Президія Верховної Ради СРСР затвердила Указ «Про відповідальність за розголошення державної таємниці і за втрату документів, що містять державну таємницю», де було чітко визначено категорії та обов'язки відповідальних осіб, а також прописано заходи кримінального покарання за витік секретних даних [10, с. 60]. Новим аспектом у кримінально-правовій системі стало посилення відповідальності за розголошення державної таємниці не лише для військовослужбовців, посадовців, але й для фізичних осіб [4, с. 86].

Задля активізації цензурної діяльності Президія Верховної Ради СРСР прийняла також червневий Указ про збереження державної таємниці, на підставі чого Головліт СРСР ініціював пропозицію до Ради Міністрів дозволити очільникам на рівні міністерств, відомств, відповідних організацій самостійно визначати спектр даних, заборонених до відкритого опублікування [19, с. 176]. На підставі розгляду згаданих документів не можна погодитися з думкою В. Ворожка про те, що 1947 р. був «піком радянської таємності» [5].

Невдовзі заступник начальника Головліту Є. Барланицький направив секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину виписку з Наказу № 68/2453с Уповноваженого Ради Міністрів СРСР по охороні військових і державних таємниць у пресі К. Омельченка «Про покращення справи охорони державних таємниць у пресі Української РСР», датованого 6 серпнем 1947 р. Повідомлялося, що оскільки у великих містах республіки на ринках активно практикувалася приватна непідконтрольна торгівля книгами, то наслідком її стало поширення великої кількості ідеологічно шкідливих видань. Задля покращення діяльності Головліту УРСР усім начальникам обллітів приписувалося здійснити такі дії:

1) забезпечити суворий інспекторський контроль щодо перевірки книжкових фондів раз на 3 місяці задля виявлення «ворожих книг»;

2) вилучити «засмічені» видання на підставі спеціально оформленого акта, копія чого надавалася керівникові організації, у віданні якого перебувала бібліотека;

3) попередньо перевіряти літературу, повернену читачами взамін втраченої або як подарунки, а також дозволяти до видачі лише у випадку, якщо вона не мала «ідеологічних хиб»;

4) під час установа шкідливих творів друку, що містили «троцькістський наклеп», цитати ворогів народу, «вихвалювання білоемігрантів», а також порнографію, цензори зобов'язані були прибрати їх з фондів відкритого користування та передати до спецфонду або знищити на підставі відповідно складеного документа, копія якого надсилалася до республіканського цензурного відомства;

5) включити виявлені політично шкідливі книги до загальних проскрипційних списків на вилучення;

6) Головліту та його підрозділам належало попередити керівників відомств, де були зосереджені нерозібрані фонди трофейної літератури, про необхідність очистити їх до кінця року від шкідливих і застарілих матеріалів;

7) заборонити створення при облітах фондів вилучених шкідливих книг (мали знищуватися у присутності представника місцевого органу цензури та директора відповідної бібліотеки); останнє положення особливо стосувалося Львівського та Закарпатського облітів;

8) закрити стихійно організовані при бібліотеках спецфонди, що не мали офіційного права на функціонування;

9) заборонити ринковий продаж книг, торгівлю букіністикою передати до книжкових магазинів і кіосків;

10) посилити інспекторський контроль за букіністичними магазинами, залучаючи до відповідальності їх завідувачів;

11) зобов'язати Мособлміськліт та Леноблміськліт посилити контроль за книжковими фондами колекторів у зв'язку з надсиланням до західноукраїнських регіонів «політично недоброякісної літератури» [17, арк. 153–154].

Навесні 1948 р. Рада Міністрів СРСР ввела в дію «Перелік найважливіших відомостей, що становлять державну таємницю», на базі якого міністерства та підпорядковані ним центральні установи розробили власні переліки з урахуванням профілю роботи. До цього реєстру також докладалася робоча «Інструкція із забезпечення збереження державної таємниці в установах і на

підприємствах СРСР», якою обумовлювалися три основні рівні секретності («цілком таємно», «таємно» та «особливої важливості»). Зокрема, документ сформував такі розділи, як мобілізація та інформація про резервістів; військово-економічні дані (промислова галузь, корисні копалини, транспортна система тощо); сфера фінансів; зовнішня політика і торгівля; науково-технічні досягнення (атомна енергетика, радіолокаційна і реактивна техніка, інформація з питань картографії, геології, гідрології), дані про освоєння арктичних територій [7, с. 14].

Взимку 1949 р. республіканський цензурний комітет підготував оновлений «Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», що передбачав таке:

1) тотальна заборона друкованих видань з проблемних аспектів освоєння арктичних і далекосхідних територій;

2) обмеження інформації про роботу науково-дослідних установ у сферах ракетобудування, атомної енергетики тощо;

3) посилення режиму секретності щодо економічних та науково-технічних даних [2].

З 1947 до 1949 рр. цензурні заборони були також введені на публікацію статистики, яка стосувалася енергетичного устаткування; даних про стан будівельних робіт; розміру та потужності виробництва; обсягів залучення капітальних вкладень у підприємства базових напрямів економіки СРСР. У квітні 1949 р. у структурі Головліту УРСР окремо постав відділ контролю науково-технічної літератури, що дало змогу надалі реалізовувати профільний нагляд за такими матеріалами [1, с. 75].

Варто зауважити, що, відповідно до вимог збереження державної таємниці, органи цензури перевіряли навіть музеї. Скажімо, у грудні 1949 р. здійснено перевірку музейних експозицій по Києву, Харкову, Львову та інших містах. Внаслідок цієї акції було встановлено випадки розголошення секретних відомостей. Так, директор Одеського краєзнавчого музею отримав наказ обласного цензурного відомства терміново прибрати з виставкової експозиції мапи, які містили відомості про розташування запасів корисних копалин (родовищ графітів і залізомарганцевих руд), промислових об'єктів тощо [18, арк. 120].

Висновки. За результатами дослідження можна констатувати, що у II половині 1940-х рр. одним з основних напрямів діяльності органів радянської цензури в УРСР став нагляд за збереженням державної таємниці в пресі. Важливість

цієї роботи диктувалася потребою забезпечення витриманості матеріалів відповідно до ідеологічних канонів радянської держави. На етапі попереднього контролю цензори займалися попередженням розголошення державної таємниці шляхом викреслень заборонених даних з газетної, книжково-журнальної, дрібнодрукованої продукції та матеріалів для радіомовлення. В ході наступного контролю Головліт УРСР готував огляди статей, опублікованих на шпальтах обласних і районних газет, у яких були випадки розголошення секретних відомостей, а також розробляв спеціальні інструкції для покращення цієї справи.

З тематичної точки зору ідеологічні втручання органів цензури враховували усі зміни політичного курсу СРСР. Досить актуальним на тому етапі було дотримання «правильного» ракурсу висвітлення в газетних виданнях боротьби проти ОУН-УПА. Коло проблемних аспектів, забороне-

них до опублікування, окреслювалося «Переліком відомостей, що становлять військову і державну таємницю у мирний час». Найчастіше об'єктами державних секретів визначалися військові формування, органи спеціального призначення, галузі оборонно-промислового комплексу, мобілізаційні заходи.

Успішність справи охорони державних і військових таємниць у пресі в післявоєнний період безпосередньо залежала від налагодження належного контролю за книготоргівельною сферою (зокрема, букіністикою), бібліотечною справою (у напрямках виявлення нерозібраної трофейної літератури; вилучення ідеологічно шкідливих видань; забезпечення належного режиму функціонування спецфондів; посилення відповідальності за комплектування бібліотек політично витриманими виданнями), музейною галуззю (щодо перевірки матеріалів виставкових експозицій).

Список літератури:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
2. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.
3. Блюм А. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953. Санкт-Петербург : Академический проект, 2000. 311 с.
4. Ботвінкін О. Система охорони державної таємниці в Україні. Історичний аспект. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні* : науково-технічний збірник. 2006. Вип. 2 (13). С. 83–88.
5. Ворожко В. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у Радянській Україні (1919–1954 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 22 с.
6. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва : РОССПЭН, 2002. 400 с.
7. Корченко О., Архипов О., Дрейс Ю. Оцінювання шкоди національній безпеці України у разі витоку державної таємниці : монографія. Київ : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2014. 332 с.
8. Костишева С. Документи Головліту УРСР як джерело вивчення системи політико-ідеологічного контролю над друкованими ЗМІ. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2005. Вип. 13. С. 107–117.
9. Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2012. Вип. 27. С. 166–172.
10. Сергійчук В. Розголошення державної таємниці: кримінально-правова та кримінологічна характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2020. 20 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 13–15.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 18–19.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 21.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 33.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 35–38.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 54–55.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4507. Арк. 153–154.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 1777. Арк. 119–120.
19. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ : Генеза, 2001. С. 158–205.

Fedotova O.O. ACTIVITIES OF THE CENSORSHIP BODIES OF THE UKRAINIAN SSR TO PRESERVE STATE SECRETS IN THE PRESS IN THE SECOND HALF OF THE 1940S

The article is devoted to the coverage of the main trends in the activities of the bodies of censorship of the Ukrainian SSR to preserve state secrets in the press in the second half of the 1940s. The author is summarized the experience of predecessors for studying the problem, the peculiarities of the functioning of the Soviet censorship institutions in this direction are revealed. The researcher introduced into scientific circulation of a number of archival materials from the funds of the Central state archive of public associations of Ukraine. Methodology of work is based on the principles of historicism, scientific, systematic. The article uses general scientific methods such as: retrospective, problem-chronological, analytical, theoretical generalization; special methods – analysis, synthesis, induction, deduction; general methods – historical-genetic, historical-typical. According to the results of the study, it has been established that in the second half of the 1940s, supervision of preserving state secrets in the press became one of the main directions of control. It is emphasized that the main requirement for the activities of the censors was to ensure compliance with the ideological canons of the USSR. At the stage of preliminary control, the censors were engaged in a prevention of disclosure of state secrets by deletions forbidden data from newspaper, book-magazine, small-printed products and materials for broadcasting. In the process of subsequent control of the Golovlit of the Ukrainian SSR prepared reviews of articles published in regional and district newspapers, where there were cases of disclosure of secret information, and also developed special instructions to improve this case. It is shown that during this period much attention was paid to ensuring “correct” coverage in newspapers of the struggle of the communist government against the OUN-UPA. Mostly the objects of state secrets were determine the military forming, organs of the special setting, defensive-industrial complex, mobilization measures. The author states that the success of the protection of state and military secrets in the press in the postwar period also depended on clear control over the book trade; by the library industry (detection of trophy literature; seizure of ideologically harmful publications; ensuring the functioning of special funds; strengthening the responsibility for the acquisition of libraries), by museum institutions (checking the materials of exhibitions).

Key words: *bodies of censorship, Golovlit, Soviet Ukraine, preservation of state secrets, press, ideology.*

УДК 902.2:070(477.41-21Бориспіль)«1945/1991»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.22>

Холоденко В.В.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

ВИСВІТЛЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СТОРІНКАХ ВИДАНЬ БОРИСПІЛЬЩИНИ (1945–1991 РР.)

Стаття присвячена висвітленню археологічної діяльності на сторінках регіональних видань.

Метою статті є аналіз публікацій 1945–1991 рр. у регіональних виданнях Бориспільщини (Київська область), аналіз матеріалів, що засвідчують діяльність археологічних експедицій наукових установ та пересічних громадян.

У статті для вивчення історії та розвитку видань Бориспільщини використано як основні метод спостереження та описовий метод. На різних етапах дослідження послуговувалися методом функціонального аналізу для визначення тематичного навантаження періодичних видань. У процесі дослідження застосовано такі методи: метод аналізу та синтезу (на етапі поділу текстів періодичного видання Бориспільщини та групування їх за відповідними ознаками); метод квантитативного аналізу (зادля визначення частотності використання рубрик та їх різноманітних форм на газетних сторінках).

Зроблено висновок, що упродовж аналізованого періоду діяльність археологічних експедицій та інших пошукових дій висвітлювали газети Бориспільщини «Коллективіст» та «Трудова слава». Усього зафіксовано шість публікацій. Здебільшого їх авторами були працівники музеїв, члени експедицій, іноді автори були без зазначення посад. Не можна ствердно сказати, що це всі публікації щодо археологічних знахідок, оскільки фонди Національної бібліотеки імені В. Вернадського містять не всі номери видань.

Визначними археологічними знахідками, про які повідомляють газети, є могильник епохи бронзи та стоянка древньої людини. Деякі історичні об'єкти були виявлені під час археологічних експедицій, а деякі – пересічними громадянами.

У публікаціях аналізованого періоду простежується не тільки агітаційно-пропагандистська складова частина, але й пізнавально-просвітницька складова частина.

Ключові слова: «Коллективіст», «Трудова слава», регіональне видання, газета, археологічна діяльність.

Постановка проблеми. Періодичне видання – серійне видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однаково оформлених випусків, які не повторюються за змістом, мають постійну назву. Особливо цікаві для істориків, зокрема краєзнавців, регіональні друквані видання попередніх десятиліть. Такі видання містять низку різноманітної інформації, зокрема висвітлюють діяльність археологічних експедицій наукових установ та пошукових дій пересічних громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Періодичні видання досліджувала низка вчених із журналістикознавства, зокрема В. Іванов [4], А. Москаленко [9], В. Різун [12], Ю. Фрінклер [18], але ці розвідки мали здебільшого оглядовий та узагальнюючий характер.

Достатньо велика кількість друкваних праць присвячена історії археологічних досліджень

Лівобережної України, зокрема Переяславщини. У цій проблематиці працюють О. Колибенко [8], О. Юрченко [20], С. Волкодав [3], Г. Козубовський [6]. Джерелом до цього дослідження є публікації у бориспільській пресі, друквані матеріали різних авторів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз публікацій 1945–1991 рр., виокремлення матеріалів, що засвідчують діяльність археологічної діяльності наукових установ та знахідки пересічних громадян.

У статті для вивчення історії та розвитку видань Бориспільщини використано метод спостереження та описовий метод. На різних етапах дослідження послуговувалися методом функціонального аналізу для визначення тематичного навантаження періодичних видань. У процесі дослідження застосовано такі методи: метод аналізу та синтезу (на етапі членування текстів періодичного видання Бориспільщини та групування

їх за певними ознаками); метод квантитативного аналізу (зادля визначення частотності використання рубрик і їх різноманітних форм на газетних сторінках).

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною науковою установою щодо археологічних експедицій є Інститут археології Національної академії наук України. Це установа в структурі Національної академії наук України, що проводить науково-дослідницьку діяльність у галузі вивчення археології та давньої історії України.

Головними завданнями Інституту є здійснення фундаментальних та прикладних досліджень, всебічне вивчення археологічних пам'яток України задля одержання наукових знань у галузі археології та давньої історії України. Інформацію про діяльність Інституту археології можна черпати з різних джерел, одним з яких є періодичні регіональні видання [5]. Археологічна діяльність проводилася іншими науковими установами, наприклад, Інститутом зоології, нерідко про археологічні знахідки повідомляли пересічні мешканці регіону під час виконання різних робіт.

На Бориспільщині виходило одне міськрайонне видання з різними назвами: «Коллективіст Бориспільщини» (1930–1931 рр.), «Коллективіст» (1932–1960 рр.), «Прапоркомунізму» (1960–1963 рр.), «Соціалістичні лани» (1963–1965 рр.) та «Трудова слава» (1965 р. – сьогодні). У проаналізованих виданнях виявлено діяльність не тільки Інституту археології, але й інших установ.

За час аналізованого періоду на Бориспільщині в газеті «Коллективіст» та «Трудова слава» зафіксовано й описано діяльність археологічних заходів упродовж 1948–1974 рр.

У газеті «Коллективіст» 18 квітня 1948 р. [8] надруковано «Пам'ятник епохи бронзи» з повідомленням про те, що на Пісковищі біля с. Софіївки знаходиться могильник епохи бронзи, якому вже понад 3 тисяч років. Українська академія наук довідалася про його існування і почала досліджувати. Під час розкопок виявлено декілька тілопальних поховань, а саме глиняних урн (горщиків) з перепаленими кістками мерців – людей, що жили в той вік. Знайдено також посуд та знаряддя праці з кременю, міді, бронзи. Посуд і урни від часу сильно попсувалися. Видання докладає: «На жаль, могильник руйнується; урни з піску вигрібають і нищать діти, не розуміючи значення могильника для науки.

Академія наук має продовжувати археологічні розкопки могильника, якщо він не буде зруйнований.

Комітет по охороні пам'ятників культури звернувся до голови Бориспільського райвиконкому в справі охорони цього видатного археологічного пам'ятника, що знаходиться в околиці Києва.

Сподіваємось, що громадськість с. Софіївки та с. Процева допоможе справі охорони прадавнього могильника і не допустить нищення його, а збереже для радянської науки». Автором публікації є І. Самойловський, старший науковий працівник Інституту археології Академії наук УРСР.

У публікації «Розкопки межиріцького поселення» у газеті «Трудова слава» від 13 грудня 1969 р. [13] подано, що «недавно в Київ повернулася експедиція Інституту зоології АН УРСР, яку очолював академік АН УРСР І. Підоплічко. Експедиція працювала в селі Межиріч, продовжуючи розкопки відкритого у 1966 р. поселення пізньої пори стародавнього кам'яного віку (палеоліту). Вчені виявили руїни другого житла з кісток мамонтів. Археологи і геологи і раніше дуже часто знаходили так звані завали кісток мамонта. Однак тільки зоологи зуміли розшифрувати ці завали і вперше в світі відновили тип житла первісної людини, зробленого з кісток мамонта. І перше, і друге житло, знайдені в селі Межиріч, нагадують північну ярангу. Каркаси їх було створено шляхом комбінації дерев'яних жердин з різного роду крупними кістками, а цоколь – з черепів мамонта.

На підставі досліджень можна вважати, що кожне поселення мисливців налічувало кілька будівель, які зводились одночасно. Споруджувані десять-дванадцять років тому (за іншими припущеннями – ще пізніше), ці будівлі є певним досягненням первісної архітектури.

Закінчений пізньопалеолітичний тип житла дуже складний і вигадливий з точки зору прийомів будівництва й архітектури. Цікавий в ньому архітектурний елемент – спеціальна зовнішня обкладка цокольної і частково надцокольної частини. Слід назвати також призьбу, фасад, захисний паркан.

Характерною рисою другого житла в с. Межиріч була обкладка його з лопаток мамонта, тоді як перше житло було обкладене зовні 95 нижніми щелепами тварин. Для закріплення шкур, які покривали житло, використовувались бивні та інші важкі кістки мамонта, в тому числі черепи.

Перше межиріцьке житло збудоване з 385 кісток мамонта. В ньому прямо біля входу стояв вкопаний череп із загадковим рисунком, що нагадує зображення вогню. Як гадають вчені, він мав культове призначення» [13].

У публікації зазначається, що в житлі виявлено багато предметів побуту, голок, кусків янтарю і янтарних бус, кремінних знарядь праці, уламків і відщепів кременів. Знайдено кістяні фігурки культового призначення періоду матріархату, куски червоної охри, морські черепашки. Серед знайдених уламків кісток особливий інтерес являє частина бивня мамонта, на якому зображено 4 куполоподібні фігури. Вчені дискутували: це зображення житла або всього поселення загалом. У 1969 р. в другому межиріцькому житлі виявлено повний наконечник списа з бивня мамонта довжиною 40 сантиметрів. Це поки що єдина у світі знахідка цілого наконечника списа, що використовувався для полювання на мамонта. Описувані межиріцькі житла були, очевидно, навмисно залишені їх мешканцями. Жодного предмета, придатного до вжитку, в руїнах не знайдено. Обидва житла довгий час стояли порожніми і повільно руйнувалися самі собою.

«Розкопки межиріцького поселення тривають, – оптимістично закінчується матеріал. – Вчені сподіваються знайти тут нові свідчення про трудову діяльність, мистецтво, техніку і культуру людини, яка жила в далеку від нас епоху кам'яного віку» [13].

На фото біля публікації зображені: зліва – академік АН УРСР І. Підоплічко; експедиція під його керівництвом відкрила стоянку древньої людини – мисливця на мамонтів; внизу праворуч – голка, зроблена з кістки, вгорі – макет каркасу житла древньої людини. Автор матеріалу – І. Алексеева, фото М. Начинкіна, прес-бюро РАТАУ – Фотохроніка РАТАУ. На жаль, хто автор публікації – журналіст чи науковець, – невідомо.

Привертає увагу публікація «Цікаві знахідки. Знай свій край» у «Трудовій славі» від 20 листопада 1971 р. [14]. «На землях нашого району часто зустрічаються знахідки різної історичної доби, різної історичної цінності. Вони розповідають про життя і побут людини, її знаряддя праці, зброю та речі вжитку. Зустрічаються також рештки звірів, які давно вже вимерли. По цих залишках ми можемо дізнатись про їх розміри, їх назви.

Нещодавно на місці, де впадає річечка Красилівка в Трубіж, працівник Бориспільського райвиконкому Василь Миколайович Цвілій знайшов частину черепа з рогом великих розмірів. Ця знахідка була передана Бориспільському музею. Вона виявилась решткою велетенського бика тура. Він існував у нас на Україні до другої половини XVII століття і був об'єктом мисливства» [14].

Подається довідка, що у XII столітті київський князь Володимир Всеволодович Мономах розповідає у своєму «Поучені» про полювання на диких звірів того часу, де, окрім іншого, є згадка і про тура: «Тур мя 2 метала на розьях и с конем... (два тури підкидали мене з конем на рогах)» Отже, можна уявити, якої сили був тур, коли підкидав коня з вершником. Тур – предок бика свійського.

У наступній частині матеріалу йдеться про те, що «між Дударком і Перегудами є місцевість «Погребці». На ній під час вантаження помідорів робітник Дударківського радгоспу Василь Данилович Вергун знайшов кам'яну сокиру, яку приніс до редакції нашої газети, а потім її передали до музею. Сокира великих (порівняно з тими, що є в музеї) розмірів: 14 сантиметрів у висоту і 7 по ширині, товщиною до 3 сантиметрів. Вона належить до пізнього кам'яного віку» [14].

Наступний уривок передає історичну епоху сучасників: «Ф. Енгельс у своїй роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави», відзначає, що «грубо, зроблені невідшліфовані кам'яні знаряддя раннього кам'яного віку, так звані палеолітичні, що цілком або здебільшого належать до цього періоду, поширені по всіх материках»» [14].

Знайдена сокира мала правильну відшліфовану форму з просвердленою діркою для держака. У населення України техніка шліфування і свердління каменю з'явилась близько 6 тисяч років тому. Шліфувались сокири, теслиці, мотики, долота. Техніка ця полягала в тому, що відламані куски каменю оброблялися шліфуванням до потрібної форми та розміру. Свердління дірок у кам'яних знаряддях робилось найчастіше крутінням дерев'яних стержнів.

Наприкінці публікації додали таку інформацію. «З цих знахідок дізнаємося, що на території нашого району в добу кам'яного віку були стійбища і поселення людей, які займалися шліфуванням каменю, і цими знаряддями будували житла, полювали на звірів. Через районну газету висловлюю велику подяку товаришам В.М. Цвілію, В.Д. Вергуну і багатьом іншим, які бережно ставляться до історичних цінностей, збирають і передають на збереження і огляд до музею цих свідків суворого життя далеких наших предків [14].

За невеликий період у Бориспільському історико-краєзнавчому музеї зібрані численні експонати, які відображають життя і творчість людини від найдавніших часів до наших днів.

Принагідно рада музею звертається до всіх колективів радгоспів, підприємств, до дирекції

шкіл подавати заявки на екскурсію до музею за два-три дні до відвідування в Бориспільський відділ культури (тел. 20-91)». Автор – В. Йова, Директор Бориспільського історико-краєзнавчого музею.

У номері «Трудової слави» від 25 червня 1974 р. [15] йдеться про таке. «Мешканці Перегуд, Горобіївки, Сеньківки дуже часто ставлять запитання: «А що знаходиться в тутешніх курганах? Хто жив у нас у давні часи?». На ці та подібні питання дав цікаві відповіді-розповіді науковий співробітник Одеського археологічного музею АН УРСР Леонід Васильович Суботін, якому з низки причин, часто доводиться бувати на території нашого району. Пропонуємо прочитати кілька його заміток» [15].

Знову радянська пропаганда: «Рідна країна стає ще ближчою і ріднішою, якщо пізнаєш її історію», – писав М. Калінін. Саме цією думкою керувалась Радянська влада, коли в перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції видавала декрети про охорону пам'яток культури і історії, про дійсно наукове дослідження археологічних пам'яток.

Наша земля ретельно зберігає сліди життя минулих поколінь. Вона є своєрідним архівом, що містить найчисленніші пам'ятки давньої історії і культури. Поширеними з цих пам'яток є кургани, які на Україні називають «могилами» [15].

Автор публікації зауважив, що археологічні дослідження курганів дають можливість не тільки розширити свої знання про поховальні обряди наших далеких предків, але й визначити, в які часи насипались кургани, які племена, народи жили на досліджуваній території. Розкопки допомагають вивченню їх побуту і господарства, що, допомагає відтворити повну картину стародавньої історії. Говорячи про кургани, маємо відзначити, що не завжди вони належать одному небіжчику. Часто після спорудження над багатим чи значним похованим їх насипи використовувались для поховань бідніших людей цього ж племені. Крім того, нерідко той же насип ще неодноразово служив кладовищем протягом тисячоліть для зовсім інших племен. Таким чином, кількість поховань в одному кургані може бути від одного до ста і навіть більше.

Леонід Суботін наголосив на такому. «На жаль, про дійсну приналежність курганів, про їх призначення дехто ще не знає, тому з цими стародавніми насипами пов'язано дуже багато легенд. Одні переконують, що кургани – це в далекому минулому сторожові пости, насипані запорізь-

кими козаками. Інші – що це місця древніх скарбів: золота й інших коштовностей, захованих у ті ж часи» [15].

На перший вид легенд історик відповідає, що стародавні кургани (деякі) дійсно використовувались для сторожових цілей під час боротьби українського народу з іноземними загарбниками, але спеціально для цієї мети вони не насипались. Щодо інших версій, то більшість курганів було збудовано ще задовго до утворення нині наявних на землі націй і народностей. Жили тоді різні племена первісних людей, від «змішування» яких протягом тисячоліть поступово формувались нині наявні на землі національно-історичні спільності людей.

«Отже, спеціально споруджуватись над скарбами вони не могли, та й не було в цьому потреби. Звичайно, могли бути випадки закопування коштовностей у курганах за останні два-три століття, але знахідка їх може бути тільки випадковою. У всякому разі в сотнях курганів, що були досліджені на Київщині археологічними розкопками, згадані скарби не зустрічались.

Чимало курганів є в Бориспільському районі. Декілька з них у минулі роки було досліджено археологами. Про знахідки в них, до якого часу належали і ким залишені, йдеться далі» [15]. У публікації зазначено, що тематику матеріалу буде продовжено. Автор статті – Л. Суботін.

У матеріалі «Люби і знай свій рідний край» у газеті «Трудова слава» від 27 червня 1974 р. [16] цей же автор розмірковує: «Не дивно, що мало хто з мешканців Сеньківки і навколишніх сіл знає, що деякі кургани навколо цього села вже відкрили сучасним людям свої таємниці.

...Це був 1926 рік. ВУЦВК і РНК УРСР 16 червня спеціальною постановою затвердили «Положення про пам'ятники культури і природи», в якому поклали на Народний Комісаріат Освіти УРСР «організувати науково-археологічні розкопки». І незабаром по Україні роз'їхались експедиційні загоны, які дали початок широкому дослідженню археологічних пам'яток республіки.

Одними з перших підлягали розкопкам курганні групи обабіч дороги з Сеньківки в Кучаків, за 2,5 кілометра від першого села. Тут протягом 1926–1927 рр. експедицією під керівництвом В.Е. Козловської було досліджено 17 курганів: на захід від дороги в урочищі «Хрещата» – 7, на схід від дороги в урочищі «Вовківня» – 8 і на північний схід від нього в долині «Перевалень» – 2 кургани» [16].

Леонід Суботін пояснює читачам, що розкопані кургани були переважно невеликого розміру (висотою від 0,5 до 1,5 метра і діаметром від 7 до 14 метрів). Всі вони мали по одній могилі, в яких знаходились скелети померлих, котрих клали на спину з витягнутими кінцівками, головою на північ з невеликими відхиленнями на захід або схід. Винятком є лише одне поховання, в якому поруч із витягнутим кістяком чоловіка знаходився кістяк жінки, яка була похована в сидячому положенні. Взагалі в Сеньківських курганах переважали одиночні жіночі поховання, а у п'яти могилах парні – чоловік і жінка. В одному випадку в могилі знаходилось потрійне поховання: літній чоловік і дві молоді жінки.

Далі автор зауважує, що «чоловічі поховання (здебільшого) належали людям похилого віку і були переважно безінвентарними. Лише в одному парному похованні біля плеча чоловіка лежав бронзовий наконечник стріли і в одному одиночному похованні біля черепа чоловічого стояв невеличкий глечик.

Жіночі поховання супроводжувались інвентарем, що складався з посуду, прикрас і предметів туалету.

Із загальної маси виділялось багате поховання одного з курганів урочища «Хрещата». В ньому поруч із жіночим кістяком було знайдено п'ять золотих, порожніх усередині привісок грушевидної форми, срібна порожниста прикраса прямокутної форми з двобічним зображенням чоловічого обличчя, шийна гривна і височне кільце із срібного дроту, бронзові підвіски і пряжка, бронзове дзеркало із залишками залізної ручки.

За особливостями поховального обряду та знайденими в могилах речах археологами встановлено, що всі розкопані біля Сеньківки кургани були збудовані у V – IV сторіччях до нашої ери і належали одному зі скіфських племен» [16].

Щоб мати ширшу уяву про людей, похованих у цих курганах, автор звертається до історії, де пояснює, що скіфи – це цілий тисячолітній період нашої історії. Це один із перших народів на території нашої країни, ім'я якого ми знаємо достовірно. З появою їх починається так званий ранньозалізний вік, адже скіфи першими з інших народів оволоділи умінням виплавляти залізо і широко використовувати його в побуті. Скіфи прийшли зі сходу. Проникнувши із-за Дону в причорноморські степові райони, вони застали там місцеві племена кіммерійців, частково витіснили, частково підкорили їх. Підкоривши деякі інші племена, скіфи створили у VI столітті до н.е.

велике об'єднання племен на чолі з войовничими скотарськими племенами. Давні грецькі автори називали це об'єднання племен на чолі з войовничими скотарськими племенами Скіфією. Територія її простягалася від берегів Дунаю до Дону і Середнього Придніпров'я.

Історик деталізує: «Про войовничість скіфів свідчить те, що вони не тільки нападали на своїх сусідів, але й здійснювали походи у віддалені райони, наприклад, на Кавказ і навіть у Передню Азію. Скіфи неодноразово спустошували могутню на той час державу Урарту, вони виграли війну з військами персидського царя Дарія I, який зробив спробу в кінці VI століття до н.е. підкорити Північне Причорномор'я, і розгромили в IV столітті до н.е. війська полководця Олександра Македонського, які просунулись до Південного Бугу. Найважливішою зброєю скіфів були меч, лук та спис. Основний посуд скіфів глиняний, ліпний. Це – горщики, миски, чаші. Крім того, вони користувалися привізним кружальним грецьким посудом та бронзовими казанами. Багаті скіфи користувалися також посудом із золота і срібла, привезеним з Греції або виготовленим у грецьких містах-колоніях Північного Причорномор'я. Із золота, срібла, бронзи та кістки у скіфів виготовлялось багато прикрас – справжніх творів мистецтва» [16].

Леонід Суботін зазначає, що землеробські племена Скіфії, які жили переважно в районах Середнього Подніпров'я і Дону, вивчені поки що досить мало, ствердно можна сказати, що вони широко користувалися дерев'яними плугами, вирощували пшеницю, ячмінь, просо, цибулю, часник. Хліб продавали грецьким містам-державам. У релігії скіфів велику роль відігравала віра в потойбічний світ, яка породила найжорстокіші обряди, примушувала їх даремно витратити виробничі сили й багатства суспільства. Смерть царя або видатного воїна викликала насильну смерть його дружини, близьких слуг (виночерпія, повара, конюха тощо). Всім їм належало лягти в одну могилу зі своїм володарем, щоб «допомагати» йому «на тім світі». Дорогий посуд, особиста зброя, коні, взагалі все, що було необхідне й любе йому при житті, мало супроводжувати померлого на «тому світі».

Історик доходить такого висновку: «Тією чи іншою мірою риси цього похвального звичаю простежуються і на бідніших скіфських похованнях, прикладом чого є і поховання Сеньківських курганів, і поховання скіфського воїна з кінями, яке було відкрито в Бориспільському районі у 1948 р. Ю.М. Захарчуком в кургані V століття до н.е. біля села Софіївки» [16].

У цьому ж році надруковано про «Некрополь біля Борисполя» в «Трудовій славі» від 29 червня 1974 р. [17], де повідомляється, що «стародавні греки називали кладовища «некрополями» – місцями мертвих, на відміну від «акрополя» – міста живих.

Такий некрополь за 8 скупчених на невеликій площі курганних насипів був розташований на схід від Борисполя а урочищі під назвою «Боярище», що знаходиться трохи на південь від 44 кілометра автостради Київ-Харків. Найбільший з курганів цієї групи (так звана Язвена могила) висотою 5 і діаметром 50 метрів. Насипи інших мали висоту від 0,5 до 1 метра, діаметри 20–40 метрів. 5 з них було розкопано Скіфською Середньодніпровською експедицією інституту археології АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна восени 1961 року.

Більшість досліджених поховань Бориспільського некрополя, як і в Сеньківських курганах (див. «Трудову славу» від 27 червня ц. р.), належали скіфам IV століття до н.е., але деякими рисами вони відрізнялися. По-перше, в Бориспільських курганах виявлено по два скіфських поховання в кожному: основне, над яким робився насип, і впускне – у раніше насипаний курган. По-друге, поховальні споруди (грунтові прямокутні ями довжиною до 3, шириною до 2 та глибиною 1,5 метра) були з дерев'яними конструкціями» [17].

У публікації уточняється, що останні зустрічалися двох типів: у вигляді накату колод над ямою або вертикальних обкладок стінок ями дерев'яними плашками.

«По-третє, всі поховані лежали головою на захід, біля кожного з них були рештки жертвовної їжі у вигляді кісток барана і бика. За винятком одного парного поховання (чоловіка і жінки), всі інші належали одиночним похованням рядових воїнів» [17].

На жаль, всі кургани більш чи менш були в давнину пограбовані. Грабіжництво в скіфські часи було дуже поширене. За словами давньогрецького історика Геродота, скіфські царі навіть були змушені ввести жорстоку кару за пограбування могил предків. Схоплених грабіжників кидали в киплячу смолу або прив'язували за руки і ноги до чотирьох коней, розігнавши яких, їх розривали, але грабіжників не зупиняли ні страх перед земною стратою, ні перед «небесною карою». Як свідчать численні розкопки скіфських курганів, дві третини їх пограбовано в давнину. Проте, незважаючи на пограбованість поховань Бориспільських

курганів (8 з 9), в них зберіглося чимало речей. Це – пращовий камінь, рештки бойового поясу, грецька червоноглиняна амфора, бронзовий казан, грецька бронзова чаша, ніж, два дротики, срібна гривна, рештки сагайдака, бронзові наконечники стріл, залізний меч у дерев'яних піхвах, дрібне намисто і бронзова чаша, ніж, два дротики, срібна гривна, рештки сагайдака, бронзові наконечники стріл, залізний меч у дерев'яних піхвах, дрібне намисто і бронзове дзеркало із залізною ручкою.

Уже відомий автор Леонід Суботін стверджує: «Повністю зберіглося лише одне впускне поховання, де у витягнутому положенні на спині лежав воїн з повним набором поховального інвентаря. В його склад входили залізний втульчастий наконечник списа, залізні наконечник і виток дротика, золота гривна, залишки дерев'яного сагайдака з набором 63 стріл з бронзовими наконечниками.

Слід додати, що під похованим простежено залишки очеретової підстилki, на яку він і був покладений. Сама яма (довжиною 3,2, шириною 2,1, глибиною 1,3 метра) була перекрита вздовж двома рядами колод» [17].

Археологічні матеріали, отримані під час досліджень курганів біля Борисполя, Сеньківки та Софіївки, стали важливим джерелом для вивчення племен скіфського часу в найбільш північній частині дніпровського Лівобережжя.

Розкопки біля Борисполя не тільки розширили знання про скіфські племена, які мешкали на сучасній території району майже дві з половиною тисячі років тому. Вони принесли нове відкриття – деякі місцеві кургани більше чотирьохтисячної давності! Вони належали кочовим племенам так званої ямної культури, яка існувала наприкінці III – початку II століть до нашої ери.

Нерідко значні групи археологічних пам'яток, розташованих на суцільних територіях, належать до одного відрізка часу і мають спільні ознаки. Вони здебільшого належали спорідненим групам стародавнього населення, що жило на цих територіях. Такі групи пам'яток називаються археологічними культурами. Свої назви ці культури дістали за найрізноманітнішими ознаками, зокрема за місцем розкопок першої пам'ятки, за характером орнаменту на посуді та його формами. Невідомі дійсні назви багатьох племен та народів, які існували в дописемний період, і в історії вони означаються умовно.

Так і назва для скотарських племен південного заходу нашої країни раннього бронзового віку надана умовно – за типом особливостей поховальних споруд, якими є не звичайні для інших

племен поховальні ями. Отже, ці племена названі ямниками.

Леонід Суботін стверджує, що «одне (основне) поховання з-поміж Бориспільських курганів є характерним прикладом поховань цієї культури. Могильна яма мала округлу форму діаметром 1,15 метра. На дні її лежав кістяк людини, яка була похована на спині з підігнутими догори колінами, головою на південний захід. Руки були трохи зігнуті в ліктях і лежали по боках тіла. Біля черепа, пофарбованого червоною охрою, знайдено ліпну посудину того часу.

За звичаєм «ямників», покійникам зв'язували ноги, тому їх і знаходять лежачими з підігнутими ногами догори колінами. Крім того, небіжчиків посипали природною червоною фарбою, яка вважалась священним символом сонця, життя, відродження («на тому світі»).

«Ямники» просунулись на територію сучасної України, як і в свій час скіфи, зі сходу в пошуках нових пасовищ для худоби. Спочатку вони задовольнялись причорноморськими степами і низинами Дніпра, а потім почали рухатись на північ і дійшли до межі сучасного Києва. До цього часу і належить виявлене біля Борисполя найстародавніше поховання» [17].

Автор – Леонід Суботін, науковий співробітник Одеського археологічного музею АН УРСР

доходить висновку: «Багато ще таємниць віків мовчазливо бережуть кургани району, але вже й те, що деякі з них розповіли археологам, допомагає вивченню далекого минулого нашої Батьківщини» [17].

Висновки. Упродовж аналізованого періоду діяльність археологічних експедицій та інших пошукових дій висвітлювали газети Бориспільщини «Коллективіст» та «Трудова слава». Усього нами зафіксовано шість публікацій. Здебільшого їх авторами були працівники музеїв, члени експедицій, іноді автори були без зазначення посад. Не можна ствердно сказати, що це всі публікації щодо археологічних знахідок, оскільки фонди Національної бібліотеки імені В. Вернадського, на жаль, містять не всі номери видань.

Визначними археологічними знахідками, про які повідомляють газети, є могильник епохи бронзи та стоянка древньої людини. Деякі історичні об'єкти були виявлені під час археологічних експедицій, а деякі – пересіченими громадянами.

У публікаціях аналізованого періоду простежується не тільки агітаційно-пропагандистська складова частина, але й пізнавально-просвітницька складова частина.

Перспективою дослідження вважаємо вивчення та аналіз видань не тільки Лівобережної України, але й інших регіонів.

Список літератури:

1. Вайшенберг З., Кляйнштойбер Б., Пьорксен Й. Журналістика та медіа : довідник / перекл. з нім. П. Демешко. Київ : Центр Вільної Преси ; Академія Української Преси, 2011. 529 с.
2. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України (1906–1922 рр.) : бібліографічний покажчик / уклад. С. Зворський. Київ : Глобус, 1999. 133 с.
3. Вовкодав С., Юрченко О. Історія досліджень археологічних пам'яток Переяславщини: історіографічний аспект. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 267–280.
4. Іванов В. Основи комп'ютерної журналістики : навчальний посібник для студентів інститутів і факультетів журналістики ; ІСДО, Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ. : [б. в.], 1995. 242 с.
5. Інститут Археології НАН України. URL: <http://iananu.org.ua/pro-institut>.
6. Козубовський Г. Переяславська земля в XIV ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2012. Число 12. С. 96–109.
7. Коллективіст. 1948. № 32 (2087).
8. Колибенко О. Історико-археологічне вивчення Переяславля Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан та перспективи. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 1. С. 130–136.
9. Москаленко А. Преса як бізнес і соціальна інформація. *Засоби масової комунікації як форма бізнесу* : тези і виступ міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 1992. С. 7–9.
10. Панчук М., Євтух В., Войналович В., Котигоренко В. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2011. 396 с.
11. Паславський І. Місцева офіційна преса: обтяжливе минуле і невизначне майбутнє. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2007. Вип. 30. С. 242–252.
12. Редакційно-видавнича справа: досвід, проблеми, майбутнє / ред. В. Різун ; Київський університет ім. Т. Шевченка. Київ : [б. в.], 1997. 230 с.
13. Трудова слава. 1969. № 145 (4741).

14. Трудова слава. 1971. № 137 (5024).
15. Трудова слава. 1974. № 76 (5326).
16. Трудова слава. 1974. № 77 (5327).
17. Трудова слава. 1974. № 78 (5328).
18. Фінклер Ю. Регіональна преса України в контексті соціального замовлення аудиторії. *Електронна бібліотека Інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка*. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1516>.
19. Фурса О. Глобалізм та регіоналізм в сучасному соціальному просторі. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 34. С. 229–237.
20. Юрченко О. Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини: історіографія (XIX – початок XXI ст.). Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди, 2013. 20 с.

Kholodenko V.V. STUDY OF ARCHAEOLOGICAL ACTIVITY IN EDITIONS OF BORYSPILSHCHYNA (1945–1991)

The article is devoted to the study of archaeological activities in regional publications.

The purpose of the article is to analyze the publications of 1945–1991 in the regional publications of Boryspilshchyna (Kyiv region), to analyze the materials that show the activities of archaeological expeditions of scientific institutions and the activities of ordinary citizens.

The main methods, observation and description, were used for studying the history and development of publications in Boryspilshchyna. At different stages of the study the method of functional analysis was used to determine the thematic load of periodicals. The following methods were used in the research process: the method of analysis and synthesis – during the texts division of periodicals of Boryspilshchyna and their grouping according to the corresponding features; the method of quantitative analysis – to determine the frequency of use of headings and their various forms in newspapers.

It is concluded that during the analyzed period the activity of archaeological expeditions and other researches was covered by the newspapers of Boryspilshchyna “Collectivist” and “Labor Glory”. A total of six publications were found. Most of their authors were museum workers, members of the expedition, sometimes the authors were without job titles. It cannot be said for sure that these are all publications on archaeological finds, as the funds of the Vernadsky National Library of Ukraine do not have all editions.

The Bronze Age Burial Site and the Early Man Site are some notable archaeological finds that were reported by the newspapers. Some historical sites have been discovered during archaeological expeditions, and some have been discovered by ordinary citizens. In the publications of the analyzed period, there is not only the agitation and propaganda component, but also the cognitive-educational one.

Key words: “Collectivist”, “Labor Glory”, regional edition, newspaper, archaeological activity.

Чекаленко Л.Д.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНА: СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Україна на початку 1990-х років заявила світові про свою незалежність, оскільки виборола її у багатолітній борні й утвердила себе високоавторитетною державою, гідною поваги. Першого грудня 1991 року на Всеукраїнському референдумі Акт проголошення незалежності України від 24 серпня підтвердили 90,3% українських виборців, які заявили про свою волю жити і будувати незалежну, демократичну державу і самостійно вирішувати свою та її долю. Отже, народне волевиявлення довело світові прагнення українців до самостійного економічного, політичного та духовного розвитку. Саме референдум поклав початок широкому міжнародному визнанню України.

Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі.

Суверенна Україна спрямовує зовнішню політику на зміцнення миру і стабільності у світі через захист національних інтересів і власної безпеки. Зовнішньополітична діяльність держави спирається на засади міжнародного права: повагу суверенітету, рівноправність, невтручання у внутрішні справи одне одного, визнання територіальної цілісності та непорушності наявних кордонів, розвиток широкомасштабного співробітництва, відмову від загрози силою та її застосування, захист прав людини тощо.

Вагоме значення у визнанні незалежної України у світі мало те, що країна вибрала цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави. Повноправною учасницею міжнародного життя держава стала лише із набуттям суверенності.

Ключові слова: суверенітет, міжнародне визнання, захист, безпека, ЄС, НАТО.

Постановка проблеми. Дослідники сфери міжнародних відносин і зовнішньої політики розглядають питання на стику різних наукових дисциплін. Найцікавішими, на наш погляд, є роботи провідних авторів англо-американської аналітичної школи, ідеї яких збігаються з концепцією становлення незалежної Української держави, основними критеріями формування законодавчої бази і розробки низки державотворчих документів. Аналітики цього напрямку віддають перевагу державно-центристській моделі міжнародних відносин. Серед них – відомі вчені-неореалісти Р. Гілпін та К. Уолц [6]. Засадою концепції державно-центристського підходу є політичний реалізм та його складова частина технологія насильства. Згідно з концепцією, підвалина держави – це влада організованого насильства. Представники реалістичного напрямку розглядають міжнародну спільноту як структуру, що пройшла довгий шлях від сім'ї (особи) європейських християнських націй через клуб цивілізованих держав до нинішнього стану полікультурного суспільства. Низку зовнішньополітичних аспектів національної безпеки розгля-

нуто у працях вітчизняних дослідників. Зовнішні загрози і розвиток співробітництва України з євроатлантичними структурами детально проаналізовано в роботах Олега Бодрука, Сергія Пирожкова; загальнофілософські проблеми, гуманітарний чинник безпеки – в дослідженнях Юрія Павленка; економічні ризики – в роботах Юрія Пахомова та Анатолія Гальчинського та ін. Значний внесок у розвиток концепції історизму зовнішньої політики України зробили провідні вчені національної історичної школи і представники школи українських міжнародників: Володимир Бруз, Леонід Лещенко, Євген Камінський, Євгенія Макаренко, Гліб Цветков, Арнольд Шлепаков та авторка статті Людмила Чекаленко. У роботах цих та інших дослідників проаналізований безпековий складник зовнішньої політики та основні вектори її реалізації, розкриті проблемні питання.

Постановка завдання. Метою статті є відображення особливостей поступу України до здобуття незалежності, виявлення засад формування системи національної безпеки держави та чинників її суверенітету.

Виклад основного матеріалу. Україна заявила про свою незалежність 16 липня 1990 року, прийнявши Декларацію про суверенітет, – доволі виважений і глибокий документ, який розставив необхідні акценти на всіх відповідальних точках подальшого державного розвитку. Декларація проголосила невід’ємне право української нації на недоторканність території УРСР (ст. V); економічну самостійність, екологічну безпеку; право на частку в загальносоюзному багатстві: зокрема, у загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, які створено також завдяки зусиллям народу Республіки (ст. VI); право задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами республіки (ст. VIII). При цьому зазначимо, що положення про постійний нейтралітет було тимчасовою заявою, актуальною до розв’язання агресивних дій Росії проти України. Водночас Україна не могла розглядатися як нейтральна держава, оскільки на її території перебував іноземний військовий контингент – Військовий Чорноморський флот Росії. Таке протиріччю статусу нейтральної держави і міжнародним положенням про нейтралітет.

Міжнародну правосуб’єктність України закріплює ст. X, в якій зазначається право на безпосередні відносини з іншими державами. Важливим компонентом документа також є те, що ст. X визнає *пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права*.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради прийняла Акт проголошення незалежності України, в якому зазначалося, що незалежність та створення самостійної Української держави – України проголошується, зокрема, на підставі права народів на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.

Попереду ще юридичне закріплення правової суб’єктності України, прийняття Конституції, формування засад зовнішньої політики і національної безпеки, розбудова дипломатичного корпусу. Однак зроблено основне, до чого прагнуло не одне покоління українців: офіційне прийняття документа про незалежність відбулось!

Підвалини зовнішньополітичної діяльності держави були сформульовані в «Основних напрямках зовнішньої політики України», схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р. Документ визначив інтереси України на міжнародній арені, окреслив завдання на найближчу і віддалену перспективи; сформулював принципи, на

яких побудована зовнішньополітична діяльність. Поза тим названо й основні напрями зовнішньої політики України.

В оновленій зовнішньополітичній концепції передбачається визначити пріоритетні напрями зовнішньополітичної діяльності, виокремивши найголовніші: реалізацію європейської та євроатлантичної інтеграції, сприяння виходу з економічної кризи, зокрема і через співпрацю з країнами-сусідами, провідними країнами світу, з учасниками Євросоюзу; протистояння чужоземним зазіханням на територіальну цілісність України та суверенітет.

З урахуванням особливостей історичного розвитку і специфіки геополітичного і гео економічного положення України в усіх державних документах України європейський інтеграційний напрям є визначальним, а орієнтація на просування в євроструктури – пріоритетною. Задля реалізації євроінтеграційних і євроатлантичних прагнень передбачено широкий розвиток співпраці із західноєвропейськими державами, що має сприяти створенню умов для відновлення політичних, економічних, культурних, духовних та інших зв’язків України. Географічно близькі держави і деякі прикордонні країни переважно (як визначено обома сторонами) є стратегічними або пріоритетними партнерами, що сприяє утвердженню України як впливової європейської держави.

Європейський напрям, як один з пріоритетів зовнішньої політики України, реалізація якого має забезпечити національну безпеку, був закріплений Указом Президента України від 11 червня 1998 р. «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу» [13].

Реалізація зовнішньополітичних завдань є запорукою вироблення механізму національної безпеки. У цій площині міжнародні питання діяльності у законодавчому вимірі йшли рука об руку з розробками безпекових документів. Так, у Законі України «Про основи національної безпеки України» (17 червня 2003 р.) виокремлено головні завдання держави у зовнішньополітичній сфері. Ще один документ підтвердив стратегічний курс нашої держави – Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (20 липня 2010 р.), в якому йдеться про забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір, тобто про інтеграцію з Європейським Союзом.

Міжнародне визнання держави – це своєрідний правовий процес, що складається з кількох кроків: держава приймає односторонній акт, який

констатує виникнення нового суб'єкта міжнародного права і резюмує пропозицію укласти з таким суб'єктом дипломатичні, економічні, політичні, торговельні відносини. За прийнятою у світі практикою визнання держави включає також і визнання уряду з боку інших урядів, хоча такий фактор не є зобов'язуючим. Для набуття міжнародної суб'єктності Україні було необхідне широке визнання нашої країни де-юре [5] з боку інших держав, тобто юридичне визнання з усіма міжнародно-правовими наслідками.

Активну роботу з поширення інформації про проголошення незалежності України здійснило Міністерство закордонних справ України. Нагадаємо, що історичною датою відліку заснування і розбудови зовнішньополітичного відомства є 22 грудня 1917 р., коли Українська Народна Республіка розпочала торувати самостійний шлях у світовій політиці. Із проголошенням III Універсалом Центральної Ради створення УНР 22 грудня 1917 р. почав діяти Генеральний секретаріат у міжнародних справах, який очолив Олександр Якович Шульгін (1889–1960 рр.) – перший міністр закордонних справ України. На ознаменування цієї події 22 грудня Україна відзначає День дипломата.

Міжнародну процедуру визнання пройшла і незалежна Україна. 17 вересня 1992 р. приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів (1978). Цим кроком підтвердила відповідальність за виконання міжнародних домовленостей, закладених Українською РСР, оскільки УРСР була членом-засновником Організації Об'єднаних Націй і користувалася правом приєднання до міжнародних документів ООН. І вже на початок 1990-х років незалежність нашої держави визнали понад 130 країн світу, а 106 країн налагодили з нею дипломатичні відносини. Дипломатичний корпус в Україні налічує майже 2500 працівників, зокрема 1214 фахових дипломатів, тобто тих, що пройшли дипломатичну школу від фахівця і аташе (перший дипломатичний ранг) до радників і Надзвичайних і Повноважних Послів. В Україні діє понад 100 дипломатичних іноземних установ: посольства, відділення посольств, представництва міжнародних організацій, генеральні консульства, почесні консульства. Посли 53 держав виконували свої функції за сумісництвом [16, с. 127].

Серед перших нашу державу визнала Республіка Польща: Президент незалежної Польщі Лех Валенса 2 грудня 1991 р. надіслав Президенту України Леоніду Кравчуку вітання зі здобуттям

незалежності. Серед перших була й Канада, однак різниця в часі завадила випередити інших, а потім і Угорська Республіка... За цими подіями почався широкий рух визнання нашої держави. Визнання відбувалося і на рівні міжнародних організацій. 30 січня 1992 р. Україна приєдналася до учасників Наради з безпеки та співробітництва в Європі (з 1995 р. набула назву Організація з безпеки та співробітництва в Європі), до Північноатлантичної ради зі співробітництва (Рада євроатлантичного партнерства). На початковому етапі уклала 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод. Незалежна Україна запровадила атрибути державності: громадянство, національну символіку, увела грошову систему.

В основу нашої політики покладено принципово важливу концепцію *континуїтету* формування і розвитку зовнішньополітичної парадигми України впродовж значного історичного періоду української державності.

Перед нашою державою не поставала дилема – яким шляхом йти? Яку модель розвитку вибрати? З перших днів було заявлено про європейськість України, про її прагнення повернутися в європейську сім'ю народів.

Засади національної безпеки нині визначає Закон України «Про основи національної безпеки України» від 21.06.2018 р. [3]. Зазначимо, що президентом було затверджено рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» [9]. Пріоритетами зовнішньої політики сьогодні (2021) для України визначено:

- протидію агресії РФ,
- боротьбу з пандемією COVID-19,
- запуск «Кримської платформи»,
- розроблення політики щодо відносин з українцями за кордоном,
- просування вітчизняного експорту,
- енергетичне забезпечення України,
- поглиблення співробітництва з африканськими країнами [7].

Які нагальні завдання необхідно вирішити Україні? Насамперед припинити російську агресію; поновити державний кордон, повернути територіальну цілісність. Задля вирішення таких складних на сьогодні завдань наша держава спирається на підтримку союзників, насамперед союзників Північноатлантичного Альянсу.

Історичне минуле містить чимало прикладів успішного розв'язання конфліктів та припинення агресії, вироблення схем нейтралізації викликів із застосуванням різноманітних механізмів захисту.

Визначальна роль у цій царині у XX–XXI ст. безумовно належить провідному утворенню з безпеки світового рівня, що покликане забезпечувати стабільність і захищеність євроатлантичного простору, – Північноатлантичному Альянсові (НАТО).

Аналіз геополітичної ситуації, що склалася навколо України, приводить до висновку: єдина надійна зовнішня гарантія державного суверенітету і територіальної цілісності нашої держави – членство України в НАТО.

Яким чином розбудовувати широкомасштабні відносини з Альянсом задля просування до повноправної участі в його лавах? Насамперед необхідно було розробити відповідну стратегію національної безпеки та її інформаційно-пропагандистський складник, тобто сформувати нормативно-правове забезпечення курсу на євроатлантичну інтеграцію. Основоположними документами, що продовжують визначати відносини між Україною та НАТО на сучасному етапі, є Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (9.07.1997 р.) та Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство (21.08.2009 р.) [12].

Відмова України від позаблокового статусу, що була затверджена 23 грудня 2014 р. Верховною Радою, сприяла інтенсифікації політичного діалогу між Україною та НАТО. До зазначеного додамо і Закон «Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Організацією Північноатлантичного договору про статус Представництва НАТО в Україні» від 26 лютого 2016 р., відповідно до якого Центр інформації та документації НАТО об'єднується з Офісом зв'язку НАТО в єдину дипломатичну установу. Це перший подібний випадок в історії Альянсу.

Відповідна законодавча основа просування України до НАТО не голослівна заява, вона була передумовою для отримання матеріально-технічної підтримки для посилення обороноздатності держави та спроможності захистити себе. Ця допомога надавалася на виконання рішень Уельського саміту НАТО (вересень 2014 р.) для задоволення термінових потреб України, а також у стратегічному плані. Всього союзниками було надано матеріально-технічних засобів на суму близько 100 млн дол. США. За координації штабквартири НАТО в медичних закладах країн-членів Альянсу пройшли лікування 377 військовослужбовців. Робота на цьому напрямі триває. Через ДСНС України надано гуманітарної допомоги на суму близько 20 млн дол. США. Для відновлення

спроможностей України у галузі гуманітарного розмінування Альянсом було прийнято рішення надати матеріально-технічну допомогу ДСНС України на суму понад 1 млн євро [3].

Нині виконується понад 40 імпорتنих контрактів на поставку українській армії різних засобів оборони на загальну суму півтора мільярда доларів. Країни, що підтримують нашу державу в боротьбі проти загарбника, передали бронетехніку, безпілотні апарати, засоби спостереження та засоби зв'язку, радіолокаційні станції контрбатареїної боротьби; надійшла велика партія приладів нічного бачення тощо [1].

Реформування ЗСУ. Реалізація Україною нормативних зобов'язань відкрила шлях до реформування Збройних сил України. У зв'язку із зазначеним цікавим є досвід просування до НАТО інших країн – сусідів України. Як і в Україні, в усіх країнах ЦСЄ і Балтії курс на вступ до НАТО був закріплений на законодавчому рівні в документах стратегічного характеру. Наприклад, у Стратегії національної безпеки Румунії зазначено, що НАТО та ЄС є єдиними міжнародними структурами, які «спроможні гарантувати незалежність та суверенітет, сприяти економічному, політичному та соціальному розвитку, який є притаманним демократичним країнам» [14].

Шлях до консенсусу у суспільстві країн ЦСЄ і Балтії не був простим: єдність позицій формувалася в боротьбі старих і нових еліт, у гострих загальнонаціональних дебатах, в активній і послідовній суспільно-політичній діяльності прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції [2].

Усі згадані держави створили спеціальний координаційний орган, який опікувався завданнями євроінтеграції і координував діяльність інших органів та установ. У більшості країн були також створені спеціальні структури у статусі міністерств, очолювані або контролювані главами урядів (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словенія). Або координація дій покладалася на зовнішньополітичні відомства (Чехія, Угорщина). Створену структуру з інтеграції очолював або контролював прем'єр-міністр. Реальні дії урядів у демократичному реформуванні задля підвищення соціальних стандартів і рівня життя громадян зумовили успішність формування громадської підтримки приєднання до НАТО. Відповідно, проводились і соціальні дослідження. З 2016 року Україну включено у Програму розширених можливостей (Enhanced Opportunities Programme), в рамках якої співпрацюють Швеція, Фінляндія, Австралія, Йорданія і Грузія [15].

Зазначимо, що Україна запропонувала і свою участь у діяльності Альянсу: окремий проект співпраці в авіаційній сфері – використання літаків «Руслан» і «Мрія» для стратегічних перевезень НАТО, а також експлуатацію транспортного літака виробництва ДП «Антонов» АН-178.

Принагідно зазначимо, що про потенційне членство України в НАТО сьогодні не йдеться, оскільки це питання обтяжене війною [10].

Висновки. Отже, війна в Європі спонукала Захід до активних захисних дій. Водночас Україна поки не отримала повноцінного захисту і повноцінної підтримки. Така ситуація особливо бентежить, оскільки покращенню безпекової ситуації не тільки навколо України, а й у світі загалом, не сприяють недієві застарілі захисні схеми безпеки інших міжнародних структур.

Список літератури:

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». 2018. Київ : NISS, 1316 с. URL: <http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-pro-vnutri-38077> (дата звернення: 8.07.2021).
2. Bruno Lete. NATO's Enhanced Opportunities Partners. June 29, 2016. URL: <http://www.gmfus.org/blog/2016/06/29/natos-enhanced-opportunities-partners> (дата звернення: 12.06.2019).
3. Взаємини України з НАТО: соціально-політичний аспект. *Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції*. 23–24 жовтня 2008 р. Ужгород. 2008. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/3713> (дата звернення: 12.06.2019).
4. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 39, ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 08.07.2021).
5. Де-юре (лат. De jure) – у міжнародному праві повне, остаточне і офіційне визнання держави або уряду, що супроводжується низкою правових наслідків.
6. Kenneth Neal Waltz (1924–2013). *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*. New York : Columbia University Press, 1959, pp. 159–186. URL: https://studme.org/196446/sotsiologiya/kennet_uolts_kenneth_neal_waltz_1924_2013.
7. Міністр закордонних справ Дмитро Кулеба повідомив. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/12/28/pogljad/polityka/priorytety-mzs-yakivvyklyku-chehayut-ukrayinu-nastupnoho-roku> (дата звернення: 28.12.2020).
8. *Національна безпека і оборона*. 2008. № 1 (95), с. 40. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD95_2008_ukr.pdf (дата звернення: 12.01.2019).
9. Нова воєнна доктрина. Яку стратегію оборони реалізовуватиме Україна. URL: https://lb.ua/news/2021/03/29/480990_nova_voenna_doktrina_yaku_strategiyu.html (дата звернення: 9.11.2020).
10. Посол Німеччини про вступ України в НАТО: всі бояться прямої війни з Росією. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/06/26/7124871/> (дата звернення: 26.06.2021).
11. Robert Gilpin. *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press. Online publication: March 2010. ISBN:9780511664267. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511664267> (дата звернення: 11.05.2020).
12. Спільна заява Комісії Україна-НАТО під час Варшавського саміту. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5992-spilyna-zajava-komisiji-ukrajina-nato-pid-chas-varshavskyogo-samitu> (дата звернення: 12.06.2019).
13. Україна реалізовувала євроінтеграційну програму «Європейський вибір». Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» (30 квітня 2002 р.) тощо.
14. Україна і НАТО підписали угоду про підтримку ЗСУ. 15 червня 2016. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/06/15/7050784/> (дата звернення: 12.06.2021).
15. Уряд затвердив план заходів на 2019 рік щодо реалізації Концепції вдосконалення інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2017–2020 роки. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/pro-konalennya-informuvannya-gromadskosti-z-pitan-yevroatlantichnoyi-integraciyi-ukrayini-na-20172020-roki> (дата звернення: 12.06.2019).
16. Чекаленко Людмила. *Зовнішня політика України : підручник*. Київ, «LAT&K», 2015. 477 с., 8 с. іл. С. 127.
17. Шлях до ЄС та НАТО: здобутки, проблеми та перспективи інформаційного забезпечення. (Заочний «круглий стіл»). *Національна безпека і оборона*. 2008. № 1 (95), с. 40. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD95_2008_ukr.pdf (дата звернення: 8.07.2021).

Chekalenko L.D. EVOLUTION OF THE FOREIGN POLICY MECHANISM OF UKRAINE AS A FACTOR OF NATIONAL SECURITY

The sovereign Ukraine directs its foreign policy to the strengthening of peace and stability through the protection of its national interests and security. Foreign policy activity of the state is found on the principles of the international law: respect of the sovereignty, equality, non-intervention into internal affairs of other states, recognition of territorial integrity and inviolability of the existing borders, development of large scale cooperation, rejection of the threat and use of force, protection of human rights, etc.

This article is devoted to the process of international recognition of the state, the strengthening of national security and sovereignty. The author's idea is based on a principally important concept of the formation and development of the foreign policy paradigm of Ukraine during 30 years its independence. In modern times with the achievement of the state sovereignty the foreign policy components of the assertion of Ukraine as a subject of the international law with the state goals, its own foreign policy and international obligations are being analyzed.

The modern Ukraine faces a difficult challenge of protection of the achievements of the Ukrainian people, gaining by our country of a dissent place in the international division of labour, protection of the rights of the Ukrainian citizens, informational provision of the sovereign existence, etc. State interests of Ukraine consist in realization of the strategic, political, economic, legal and ideological goals. Every historic period of the development of the Ukrainian statehood is marked by a specific position of Ukraine or its regions that existed either comparatively independently or within other states. Unfortunately, Ukraine was more often not a subject but object of the foreign policy in the above mentioned periods when the destiny of the Ukrainian lands depended on other more powerful nations. Ukraine gained its independence in a lengthy struggle and affirmed itself as a highly authoritative state worth of respect.

The article so exposes new security threats in Europe and Worldwide. The attention is paid to Ukraine's national interests to preserve the strategic balance in the current geopolitical environment in the areas of national and international security. It is analyzed the question whether such country as Ukraine should be interested in maintenance of EU and Euro Atlantic organizations.

Key words: *independence, sovereignty, international recognition, protection, security, EU, NATO.*

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОМОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕТАПИ ЕМІГРАЦІЇ, ЗЕМЛЕРОБСЬКА Й ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Пропонована публікація присвячена одній з найбільш цікавих та важливих проблем в історії етнічної групи в Україні – землевпорядній та господарській діяльності німецькомовних переселенців в Південних регіонах Російської імперії. У статті розглянуто основні етапи імміграції іноземних переселенців та процес заснування німецьких сільськогосподарських колоній на Півдні Російської імперії. Подано визначення понять «колонія», «сільськогосподарська громада», «німецька волость» тощо. Показано чисельність іноземних переселенців на різних етапах німецької колонізації в Росії, їх соціальний статус та конфесійна приналежність. Показано динаміку збільшення кількості німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній. Автор звертає увагу на те, що успішному економічному й соціальному розвитку сільськогосподарських колоній переселенців значною мірою сприяли привілеї, які надавалися колоністам російською владою, такі як кредити, звільнення на тривалий період від податків, можливість отримання значних земельних ділянок. Автор відзначає, що, незважаючи на труднощі в облаштуванні колоністського життя, переселенці поступово змогли досягнути суттєвих успіхів у господарській діяльності колоністських поселень. Цьому сприяли різноманітні фактори, зокрема ефективне використання наданих колоністам пільг, працелюбність, прагнення до порядку та організованості. Завдяки величезним зусиллям та наполегливій, кропіткій праці мешканці німецьких та менонітських колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим укладом та гармонійно вписатися в економічне, соціальне і культурне життя російського суспільства.

Ключові слова: Німецька етнічна група, німці, меноніти, сільськогосподарські колонії, сільські громади, господарська діяльність.

Постановка проблеми. Після численних російсько-турецьких війн до Російської імперії відійшли величезні території, проте населення цього регіону було вкрай нечисельним, а в господарському аспекті ці нові землі Південної Росії були недостатньо освоєними. На запрошення імператриці Катерини II з другої половини XVIII ст. у Крим, Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії Півдня Росії з різних німецьких князівств та інших регіонів Північної і Центральної Європи переїжджають численні групи німецькомовних переселенців. Звернемо увагу на те, що зазначені землі знаходяться на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської, Криму та інших областей України. Переселенцям російська влада надала значні привілеї соціально-господарського, фінансового, адміністративного та духовно-релігійного характеру. Ефективно використовуючи надані привілеї, докладаючи величезних зусиль, здійснюючи кропітку, наполегливу працю, мешканці німецьких

колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим устроєм та гармонійно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя російського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням утворення та організації діяльності німецьких адміністративно-територіальних одиниць присвячено чимало публікацій вітчизняних науковців. Зазначені проблеми досліджуються в наукових розробках Д. Брандеса [1; 2], С. Бобилевої [3], А. Безносова [4], В. Деннінгхаусена [5], О. Коновалової [6], Т. Конєюнга [7], А. Маліновського [8], Н. Осташевої [9], Е. Плесьської [10], Б. Чирко [11], а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні.

Постановка завдання. Наукові розробки свідчать про значні успіхи наукової громадськості в дослідженні історії німецької етнічної групи в Україні на різних етапах перебування німецької спільноти в українських землях. Водночас

уважний аналіз опублікованих праць, а також захищених дисертацій дає змогу стверджувати, що у вітчизняній історіографії залишається недостатньо розробленою наукова проблема землеробської та господарської діяльності німецькомовних сільськогосподарських колоній другої половини XVIII – початку XX ст. Заповнення цієї прогалини в українській історіографії – це нагальна проблема сучасної історичної науки. Певні кроки в цьому напрямі робить автор пропонованої публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи проблему землеробської та господарської діяльності німецькомовних переселенців у Південні регіони Російської імперії, вважаємо, що важливо зупинитися на етапах імміграції іноземних переселенців та процесі заснування колоній. На запрошення імператриці Катерини II у 1786 та 1789 рр. в Новоросію переїжджає 1,4 тис. лютеранських емігрантів з Данціга. Вони оселяються поблизу міст Елісаветград та Катеринослав, де заснують колонії Альт-Данціг (Старий Данціг), Йозефсталь (Іосифовка) та Фишердорф (Рибальськ) [1, с. 153]. У 1793 р. близько 300 німців-католиків заснують на південь від Катеринослава колонію Ямбург [1, с. 153]. У 1788–1796 рр. близько 2 000 менонітів з Данцігу та Західної Пруссії утворюють 10 колоній на захід від Дніпра. З 1803 до 1836 рр. близько 3,5 тис. менонітів переїжджають у район річки Молочні Воді (інша назва – річка Молочна) [1, с. 153]. Всього, за даними Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях проживало 282 757 німців та менонітів. У Катеринославській губернії проживало 80 979 німецьких переселенців, що становило 3,8% загальної чисельності мешканців губернії; у Таврійській – 78 305 (5,4%); у Херсонській – 123 453 (4,5%). Із загальної чисельності німецьких переселенців у Катеринославській губернії проживало 23 383 менонітів, у Таврійській – 24 919, у Херсонській – 5 167. Звернемо увагу на те, що у визначенні назв колоній єдиного підходу не було [10, с. 11]. Частина колоній отримувала назви відповідно до місць колишнього проживання переселенців (Рорбахська, Мангеймська, Баденська, Страсбурзька) [10, с. 11]. В назвах інших поселень відображались певна специфіка колоній, їх місцезнаходження, розміри тощо (Гросс-Лібентальська (Великий Лібенталь), Кляйн-Лібентальська (Малий Лібенталь), Альт-Шведендорфська (Старошведська)). Колонії могли називатися іменами людей, які могли бути одними з перших засновни-

ків поселень або користувалися серед переселенців особливою повагою та авторитетом (Йозефстальська, Марієнфельдська) [10, с. 11]. Колонії називалися також на честь державних, політичних і громадських діячів, які відіграли особливу роль у переселенському русі та організації колоністського життя. Так, колонія Катериненталь отримала свою назву на честь Російської імператриці Катерини II, а колонія Контеніусфельд – на пам'ять про С. Контеніуса – громадського діяча, величезна й кропітка робота якого мала неоціненне значення для організації колоній та забезпечення соціально-господарських та інших інтересів німецьких переселенців [10, с. 11].

Зазначимо, що стосовно поняття «колонія» застосовувалось декілька підходів. З початку іноземної колонізації колонією називали як одне (окреме) поселення (село) (наприклад, Данцінгська колонія), так і декілька поселень (Хортицька колонія, яка складалася з 10 поселень, одне з яких мало назву Хортиця) [6, с. 14]. З часом з частини колоній, що компактно розташовувалися на певній території, почалося формування німецьких районів, або, як їх ще називали, колоністських округів [1, с. 154]. Отже, виникають німецькі, менонітські та інші райони, зокрема Лібентальський колоністський округ з центром Гросслібенталь (Маріїнське); Молочанський менонітський колоністський округ з центром Пришиб; Березанський колоністський округ з центром Ландау; Кучурганський колоністський округ з центром Зельц; Глюкстальський колоністський округ з центром Глюксталь; Маріупольський колоністський округ з центром Грунау; Маріупольський менонітський колоністський округ з центром Бергталь [1, с. 154].

В ході іноземної колонізації чисельність сільськогосподарських колоній постійно зростала. У 1820-х рр. у Херсонській губернії було 40 колоній, у Таврійській – 50, а у Катеринославській – 26. До 1915 р. чисельність колоній значно збільшилась, становлячи 182, 329 та 233 колонії іноземних поселенців відповідно [3, с. 583]. Після ліквідації округу у 1870-х рр. утворюються нові адміністративні одиниці – німецькі волості. До 1917 р. нараховувалося понад 40 німецьких волостей [3, с. 583]. В таких волостях німці становили від 50% до 100% загальної чисельності їхнього населення [3, с. 583].

Успішному економічному та соціальному розвитку сільськогосподарських колоній іноземних переселенців значною мірою сприяли привілеї, які надавалися колоністам російською владою. Без надання різноманітних пільг і привілеїв залу-

чити до масового заселення та господарського освоєння величезних територій Півдня імперії великою кількістю іноземних переселенців було неможливо [7, с. 150]. В маніфесті від 22 липня 1763 р. йшлося про значні привілеї економічного, фінансового, податкового, адміністративного та релігійно-духовного характеру [7, с. 150]. Суттєву роль для переселенців мали податкові привілеї та можливість отримання від держави кредитів для здійснення сільськогосподарських та інших робіт [7, с. 150–151].

Розглянемо питання щодо землеробської та господарської діяльності іноземних переселенців. Зазначимо, що німецькі та менонітські переселенці, які оселилися в Південних регіонах Російської імперії, були різнорідними в соціальному аспекті, тому зрозуміло, що початкові умови для розвитку господарств переселенців були далеко неоднаковими [3, с. 582]. До того ж звернемо увагу на те, що переселенці опинилися в умовах нового і не знайомого для них соціально-економічного, етнічного та духовно-релігійного контексту, який значною мірою, а часто й кардинально відрізнявся від умов життя на їхній історичній батьківщині, тому процес адаптації переселенців до нових умов життя відбувався далеко не просто [3, с. 582]. Проте, незважаючи на значні труднощі в облаштуванні колоністського життя, за нових умов проживання переселенці поступово змогли досягнути значних успіхів у господарській діяльності колоністських поселень. Цьому сприяли різноманітні фактори, зокрема наявність значної кількості земельних угідь, цілеспрямоване та ефективне використання наданих колоністам пільг, працелюбність, прагнення до порядку та організованості в роботі [3, с. 582]. Завдяки величезним зусиллям та наполегливій, кропіткій праці мешканці німецьких та менонітських сільськогосподарських колоній змогли створити своєрідну та ефективно діючу господарську систему зі специфічним соціально-побутовим устроєм та гармонійно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя країни. Мабуть, саме це мав на увазі видатний дослідник історії колонізації Півдня Росії К. Ліндеман, коли писав, що німецькі колоністи змогли протягом 100–150 років «перетворити голі і не використовувані тоді степи Новоросії, Криму та Закавказзя в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони водночас допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співвітчизників слу-

жінню вітчизняним ідеалам і благодійництву» [11, с. 4]. Господарському розвитку переселенських колоній сприяли не тільки об'єктивні фактори (сприятливі природні умови, надання колоністам суттєвих привілеїв і пільг тощо), але й особливості певних світоглядних, морально-етичних та релігійно-духовних принципів, притаманних конфесіям німецьких та менонітських громад. Можна, наприклад, сказати про особливості ставлення представників менонітських етноконфесійних громад до занять землеробською працею. У зв'язку з цим відзначимо, що з точки зору менонітського віровчення праця на землі – головне заняття, угодне Богу, а під час оброблення землі – Божого творіння – вони продовжують справу самого Творця [9, с. 35]. Працелюбність та сумлінність розглядалися менонітами як релігійний обов'язок. На наш погляд, саме таке ставлення менонітів до землеробської праці багато в чому пояснює те, що більшість менонітських поселень досить швидко стають зразковими сільськогосподарськими колоніями, які навіть часто перевершують за своїм господарським потенціалом та рівнем достатку колонії інших німецькомовних поселенців.

У XVIII – першій половині XIX ст. основу земельних володінь колоністів становили так звані надільні землі, такі, що були даровані переселенцям урядом у довічне нащадкове володіння. На Півдні Росії площа надільних земель, які належали колоністам, становила понад 650 тис. десятин [3, с. 583]. До початку Першої світової війни тільки на Півдні Росії колоністам належало 2022035 десятин земельних угідь [3, с. 583]. Так, у Катеринославській губернії земельні володіння колоністів становили 10% всієї площі оброблюваної землі, тоді як колоністи складали лише 3,8% загальної чисельності населення губернії; в Херсонській губернії – 8,6% і 4,5%; в Таврійській губернії – 19% і 5,4% відповідно [3, с. 583]. Звернемо увагу на те, що забезпеченість колоністів земельними угіддями була значно вищою порівняно з кількістю земельних угідь, які були у оточуючого їх українського та російського населення. Так, у середньому на кожне німецьке господарство припадало земельних угідь втричі більше, ніж на одне господарство українського селянина, площа земельних володінь яких у середньому становила 9,3 десятин [9, с. 37].

Досліджуючи історію іноземної колонізації Півдня Росії, вважаємо, що важливо розглянути питання характеру землеволодіння в колоніях, а також джерел фінансування господарської,

соціально-культурної та іншої діяльності німецьких та менонітських колоністів. В колоністському середовищі поступово сформувалися три основні групи господарств. Перш за все це господарства, які мали повний наділ у розмірі 65 десятин, власники яких належали до так званих повних господарів; половинні господарства (32 десятини) та четвертні (12–18 десятин). До другої групи належали «малосадибники» – колоністи, які або взагалі не мали земель, або мали невеличкі земельні наділи у розмірі до 12 десятин. До третьої групи мешканці колоній відносили безземельних колоністів [9, с. 36].

Докладніше скажемо про особливості соціального становища безземельних мешканців колоній. За Указом імператриці Катерини II 1764 р., після смерті господаря право нащадку на господарство колоніста зі всіма правами та обов'язками переходило до молодшого сина, в результаті чого інші сини були змушені займатися ремісництвом або торгівлею, тобто справами, не пов'язаними із землеробською діяльністю [5, с. 139–140]. З прийняттям цього Закону в Новоросії починає формуватися значна за чисельністю соціальна група безземельних мешканців німецьких та менонітських колоній. Безземельні проживали в колоніях та формували значний контингент надлишкової робочої сили. Щоби молодь не залишала колонії, «повні колоністи» виділяли їм так звані ремісничі ділянки по 12 десятин землі або присадибні ділянки в розмірі 1–2 десятин, щоб вони хоч якось могли себе прогодувати [5, с. 140]. Звернемо увагу на те, що безземельні колоністи обмежувалися в правах. Так, їм заборонялося брати участь у сходах колоністів, хоча вони і були близькими родичами «повних колоністів». Така ситуація викликала соціальне напруження між безземельними та «повними колоністами», причому до відвертої конфронтація справа не доходила. Частка безземельних у колоніях була значною. Станом на 1867 р. серед менонітів «повні колоністи» становили 37% населення колоній, а безземельні та дрібні хазяї – майже 50%. Щоби нормалізувати ситуацію в колоніях, у 1866 р. влада надає безземельним право голосу на сходах колоністів [5, с. 140]. Проте соціального напруження у колоніях це не зняло.

Разом із землеробством німецькі та менонітські колоністи приділяли значну увагу скотарству, зокрема розведенню рогатої худоби та вівчарству. Стосовно крупної рогатої худоби, то в більшості колоній, особливо в менонітських поселеннях, мала поширення червоно-німецька порода. На

одне заможне менонітське господарство приходилося по 7–10 коней, від 4 до 6 корів, а також коні та свині, що значною мірою разом із розвитим та ефективним землеробством визначало господарську потужність менонітських господарств [9, с. 39]. Окрім розведення крупної рогатої худоби, важливою товарною галуззю в німецьких колоніях Півдня Росії було вівчарство, яке багато в чому слугувало джерелом формування класу крупних поміщиків-вівчарів [8, с. 691]. Для розведення овець почали утворюватися так звані вівчарні землі – великі земельні угіддя навколо німецьких колоній, які надавалися колоністам урядом спеціально для тонкорунного вівчарства та суконних фабрик [8, с. 692]. Від здачі колоністськими громадами в оренду земельних угідь, призначених для громадського вівчарства, формувалася, за тогочасною термінологією, вівчарний капітал. За рахунок цих коштів колоністські округи Півдня Росії фінансували будівництво церков та шкіл, оплачували роботу вчителів, але передусім закупували земельні угіддя для колоністської молоді, частина якої залишалася без наділу внаслідок наявної системи отримання спадку [2, с. 693]. Окрім вівчарних капіталів у розпорядженні колоністів були також так звані сирітські каси. Коли колоніст помирав, і залишалися неповнолітні сироти, його наділ здавався в оренду, а рухоме майно продавалося з аукціону. «Сирітським» капіталом управляли «сирітські старости», які віддавали його в кредит під 5% річних. Накопичені кошти передавалися сиротам, коли вони досягали повноліття [1, с. 156]. «Сирітські» каси мали на балансі значні кошти. У 1890 р. 7 «сирітських» кас Херсонської губернії мали у своєму розпорядженні 1 мільйон карбованців, Хортицька каса мала 1,2 мільйона, а Молочанська – 0,8 мільйона карбованців [1, с. 156–157].

Ефективній та високорентабельній господарській діяльності в німецьких та менонітських колоніях сприяла наявність у колоністів різноманітної сільськогосподарської техніки та реманенту. Колоністи в ході сільськогосподарських робіт широко застосовували багатолемішні буккери, косилки, снопов'язалки, сіялки, віялки, молочні сепаратори, соломорізки та інший на той час сучасний сільськогосподарський реманент. Зазначена та інша сільськогосподарська техніка вироблялась на численних підприємствах, які належали німцям та менонітам [1, с. 159]. В Хортицькій окрузі крупносерійне виробництво сільськогосподарської техніки здійснювалося на фірмі «Лепп і Вальман». В Ольгафельді під Мелі-

тополом виробництво здійснювалося фірмою «Братя Класен» [1, с. 160]. Колоністи заснували інші підприємства, які займалися різними видами виробництва. Зокрема, крохмальна фабрика молочанських менонітів була тривалий період крупнішим виробником такої продукції в Російській імперії [1, с. 160]. В німецьких та менонітських колоніях було поширене ремісництво. Серед іноземних переселенців було чимало екіпажних майстрів, кравців тощо [9, с. 40].

Висновки. Підбиваючи певні підсумки зазначеного, маємо сказати, що з другої половини

XVIII ст. у Південних регіонах Російської імперії виникають десятки сільськогосподарських колоній німецькомовних переселенців. Німецькі та менонітські колоністи отримують значні соціальні, податкові, фінансові, адміністративні та інші привілеї від російської влади для облаштування своїх господарств. Skorиставшись наданими привілеями, завдяки наполегливій, кропіткій праці німецькомовні колоністи змогли створити ефективно діючу господарську систему та гармонічно вписатися в економічне, соціальне й культурне життя російського суспільства.

Список літератури:

1. Брандес Д. Причерноморские немцы. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 153–165.
2. Брандес Д. Овчарный капитал. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 2. Москва : ЭРН, 2004. С. 693–694.
3. Бобылева С. Украина. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 581–605.
4. Безносков А. Украина. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН, 2006. С. 581–605.
5. Деннингхаус В. Безземельные. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 1. Москва : ЭРН, 1999. С. 139–141.
6. Коновалова О. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южнороссийского края России. 1799–1876. Аннотированная опись фонда. Т. 1. Одеса : ОКФА ; ТЭС, 1998. 364 с.
7. Конейонг Т. Привилегии переселенцам. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 3. Москва : ЭРН. С. 150–152.
8. Малиновский А. Овцеводство. *Немцы России. Энциклопедия*. Т. 2. Москва : ЭРН, 2004. С. 691–692.
9. Осташева Н. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. Москва : Готика, 1998. 256 с.
10. Плесская Э. Немцы Причерноморья. Одесса : Астропринт, 2008. 136 с.
11. Яковлева Л., Чирко Б., Пишко С. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України. Київ : Дзяя, 1994. 243 с.

Chyrko B.V. FROM THE HISTORY OF GERMAN-SPEAKING AGRICULTURAL COLONIES OF THE SOUTH OF RUSSIAN EMPIRE: PHASES OF IMMIGRATION, AGRICULTURAL AND ECONOMIC ACTIVITY OF GERMAN COLONISTS (2ND HALF XVIII TO EARLY XX CENT.)

The article proposed below is the deal with one of the most interesting and important issues of Ukraine's ethnic group's history – economic and land management activity of German-speaking settlers in Southern parts of Russian Empire. The main phases of immigration of foreign settlers, their resettlement in the South of Russian Empire are viewed in the article. The concepts of “colony”, “agricultural community”, “German volost” are explained; the data concerning number of foreign settlers on different phases of German colonization, their social status and confessional affiliation are given in the article too. The next issue described in it is the dynamics of growth of German and Mennonite colonies in number. Author pays attention to the privileges obtained by the colonists from the Russian authority: credits, long-term tax exemptions and the opportunities to get the considerable plots of agricultural soil. Author notes that settlers appeared under the conditions of new and strange social economical, ethnic, spiritual and cultural life very different from the ones of their home countries. That caused lots of difficulties in adaptation to the new life conditions. However, the settlers achieved considerable successes in housekeeping and economic activities in their new settlements, supported by various factors like: effective use of privileges, law and order, industriousness. Huge efforts and persistent work brought them the chance to create peculiar but workable agricultural system with its own special way of deal. It integrated successfully and harmonically into the economic, social and cultural life of Russian society.

Key words: German ethnic group, Germans, Mennonites, agricultural colonies, rural communities, economic activity.

Швець І.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОТИВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЗА УРАЛ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано психологічні чинники переселення селян з українських губерній на схід Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття на прикладі Волинської губернії. Основна увага сфокусована на соціально-психологічних та природно-географічних факторах переселення. Методологічну основу становлять принципи історизму в єдності всіх компонентів, а саме системності та науковості. Дослідження базується на застосуванні логічного методу, що дав можливість об'єднати та узагальнити вже виявлені історичні факти й визначити регіональні особливості. Аналіз здійснено на основі узагальнення сучасних історіографічних підходів до дослідження цієї проблематики. Запропонований підхід з використанням сучасних міждисциплінарних методологічних підходів дає змогу значно розширити розуміння природи переселенського руху в Російській імперії загалом та мотивів поведінки переселенців зокрема. Автором введено у науковий обіг неопубліковані раніше архівні матеріали. Важливим ключем для розуміння характеру та особливостей міграційних процесів у дослідженні є соціально-психологічні та психофізіологічні характеристики переселенського контингенту; економіка виживання переселенців; їх колективна свідомість та логіка прийняття рішень. Ключовим суб'єктом дослідження є фігура переселенця, його психологічний портрет.

Отже, з психологічної точки зору переселенський рух за Урал у другій половині ХІХ – початку ХХ століття можна розглядати як критичну ситуацію, яка характеризувалася проявами не завжди раціональних дій консолідованих груп селянства; затяжні кризові явища у сільському господарстві стали сприяти проявам кризи індивідуальної свідомості селянського соціуму; важливим супутнім фактором формування зміненої свідомості у сільського населення Волинської губернії у другій половині ХІХ – початку ХХ століття стало порушення принципу справедливості, який, на їхню думку, реалізовувався через земельне забезпечення і вільну працю, а також який можна було реалізувати через переселення.

Ключові слова: Волинська губернія, колонізація сходу Росії, колонізація Далекого Сходу, переселення в Російській імперії, переселення українців за Урал, соціально-психологічні мотиви міграції.

Постановка проблеми. Комплексне оцінювання феномена переселенського руху неможливе без розгляду його соціально-психологічних аспектів. Незважаючи на важливість соціально-економічних та демографічних чинників, що впливали на переселенську активність селян, на особливу увагу заслуговують зміни, які відбувалися у свідомості головного суб'єкта колонізації окраїн Російської імперії – селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця тема в поле зору дослідників міграційних процесів потрапила давно, проте розглядалася під різним кутом зору та на різних рівнях міжпредметних зв'язків. Соціально-психологічний фактор у дореволюційних дослідженнях не розглядався перш за все через зародковий стан психологіч-

ної науки; в радянський період – з причини переважаючого «економізму» в оцінці селянських міграцій; на сучасному етапі – через відсутність методологічних традицій у полідисциплінарних дослідженнях.

Дослідники, особливо дореволюційні, коментуючи зростання переселенської активності, обмежувалися лише заявами, які стосувалися таких психологічних понять, як «масова свідомість» і «соціальні настрої», вважаючи за краще бачити за міграційними процесами головним чином економічні проблеми.

В роботах І.А. Гурвича [3], А.О. Ісаєва [11], О.А. Кауфмана [12] були зроблені припущення «про переворот у селянській свідомості», «бродячий інстинкт», «переселенський свербіж». Автори

розглядали переважно економічні фактори, але частково торкнулись психологічних мотивів, заважували певні трансформації в настроях селянських мас та вплив цього фактору на прийняття остаточного рішення про переселення.

М.М. Ядринцев зосередився на кліматичному та географічному аналізі території поселення, можливості адаптації переселенців до нових умов життя, психологічному портреті старожилів та переселенців, «особливостях сибірської народності» [17].

Найбільш масштабними з цієї проблематики є дослідження сучасного російського історика М.К. Чуркіна [16]. У своїх роботах автор розглядає психологічні причини міграції та поєднує історичні дослідження з географією, соціальною психологією, досліджує комплексні причини переселенських настроїв у селянському середовищі та закономірності й особливості процесу адаптації переселенців в Заураллі.

Важливими для розуміння предмета нашого дослідження є також роботи історика-спеціаліста з етнополітичних процесів А.В. Ремньова. У своїх роботах автор наголошує на соціально-психологічних факторах міграції, а особливу роль відводить ролі міфів та чуток у поширенні переселенських настроїв [14].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз соціально-психологічних мотивів міграції селян через уявлення, образи, цінності, які впливали на прийняття рішення про переселення, а також їх впливу на масштабність та динаміку переселенського руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи наявний досвід і напрацювання дослідників, проаналізуємо соціально-психологічні мотиви переселення волинських селян. Очевидно, що населення волинського села та імперії загалом послідовно приходило до ідеї переселення. Не досягнувши успіхів у справі поліпшення свого економічного становища за допомогою землеробського і неземлеробського відходу на заробітки, оренди, земельних переділів, селянство активно апелювало до держави, розраховуючи на її підтримку в скрутні періоди життя. У процесі формування громадської думки про переселення й позитивні уявлення про Сибір міграційні настрої поширились на всі прошарки селянства: від безземельних і малоземельних, які у переселенні вбачали єдину можливість отримання бажаної землі за Уралом, до вельми заможних і забезпечених у земельному аспекті селян, які усвідомлювали, що проблема малозе-

мелля може відобразитися в найближчому майбутньому на їх нащадках.

Ця позиція була відображена в селянських проханнях про переселення другої половини XIX – початку XX століття, де здебільшого селяни чорноземних губерній імперії вказували на неадекватність результатів праці виробничим зусиллям і необхідність переїзду на нові землі за явного небажання залишати рідні місця.

До числа джерел, що ілюструють «змінену свідомість», слід віднести численні селянські прохання про переселення в різні губернії сходу імперії. Вибірковий аналіз клопотань волинських селян про переселення за Урал показав, що під час формування основних причин, що пояснюють крайню потребу в міграції, разом із зазначеними раціональними чинниками (малоземелля, зростання народонаселення в районі проживання) селяни часто використовували фразеологічні звороти, які видавали їх емоційний стан, а саме: «Важке наше життя і ледь виносить від мізерності в усьому», «Допомога необхідна, інакше очікує голодна смерть», «Жити стало вкрай нестерпно», «Ми зі своїм сімейством не маємо навіть щоденного прожитку» [4, арк. 41, 93–94; 5, арк. 78, 83].

Безумовно, заяви селян про своє «нестерпне тяжке» положення часто виступали як традиційний стилістичний хід, свого роду епістолярний жанр, породжений обмеженістю фантазії писаря, коли прохання від селян склалися за одним шаблоном. Водночас звіти переселенських чиновників, відряджених для оцінювання майнового стану прохачів, нерідко підтверджували щирість селянських висловлювань. Так, аналіз економічних можливостей волинських селян привів до того, що більшість прохачів дійсно належить до категорії, яка потребує переселення, не маючи додаткових заробітків та ресурсів для існування [6, арк. 13–18, 20–23, 30–32, 38–40, 44–45, 47–48, 54–62, 294–297].

Нерідко згадувані причини соціально-економічного характеру мали значний вплив, але для того, щоб на цьому підґрунті розпочався масштабний міграційний процес, необхідний був поштовх – випадкова обставина. Роль такого каталізатора відіграли неврожайні та голодні роки. Цю гіпотезу підтверджує фіксована офіційна статистика починаючи з 1885 року, адже кожен неврожайний рік супроводжувався збільшенням кількості переселенців. У період 1885–1903 років, за офіційними даними, за Урал Російської імперії загалом переселилось

1 млн. 900 тис. осіб. До 1890 року середня кількість переселенців на рік становила 20–25 тис. осіб, а в голодні 1891–1892 роки – 80–90 тис. осіб на рік залежно від регіону, у 1895 році – 120 тис. осіб на рік [12, с. 190].

Страх голоду і смерті, підкріплений чутками про багаті землі Сибіру, піднімали заможних селян (які в голодні роки розпродували майно і проїдали запаси), середняків (які залишались без нічого), бідняків (котрі керувались думкою, що гірше не буде). Аналогічний вплив мали пожежі, повені, різноманітні обставини, які призводили до скорочення орендного фонду землі (наприклад, побудова цукрового заводу в межах повіту).

На думку О.А. Кауфмана, важке економічне становище не пояснює стихійного, майже епідеміологічного характеру переселень, коли з місця зриваються сотні тисяч родин, для яких переселення не було розумним виходом або фінансовим розрахунком: «Спочатку піднімається Пензенська, а в інший рік – Вітебська губернія, в один рік масово йдуть в Семиріччя, а в інший – в Приамурський край. Інколи існування державного документа – царського указу, який мав би стримувати від необдуманих переселень, – сприймалося в суспільстві як запрошення на переселення. Наприклад, у Могилевській губернії опубліковані правила переселення, вироблені Міністерством внутрішніх справ у 1894 році, спричинили резонанс – зі всіх частин губернії масово потягнулись люди з проханням на переселення» [12, с. 190].

Отже, очевидно, що причина динамічних стрибків і масовості міграції крилася не в економічній необхідності, а в психологічних чинниках, поширенні по губернії інформації про невідомі краї та милості, які чекають на переселенців, безкінечні урядові пільги і допомоги.

Передумовою масової переселенської активності селян стало також розчарування від відсутності позитивних змін. Фактично два десятиліття після початку селянської реформи село чорноземного центру прожило в очікуванні «земельного зрівняння», «Золотої грамоти». Стан очікування супроводжувався нескінченними пересудами і сумнівами, інакше кажучи, потужною емоційною напругою, що підштовхувало селян до пошуків альтернативи та змінювало їх свідомість. Стан невизначеності і незадоволеності сприяв активізації міфологічних уявлень у свідомості селянства Європейської Росії.

Невід'ємною частиною такої свідомості став міф про «Біловоддя». Починаючи з XVIII століття йшов невпинний пошук цього фантастичного

Ельдорадо, де існують усілякі блага та свободи. При цьому населення не усвідомлювало, де знаходиться така країна. «Біловоддя» спочатку шукали в північно-західному Алтаї, згодом – у Бухтарминських горах, у південних хребтах Алтаю, в Китаї. Територіальне зміщення «Біловоддя» було природним, оскільки, «наділяючи намічену область ідеальними якостями, російський колонізатор, потрапляючи в неї, переконувався, що і тут життя має свій зворотний бік» [1, с. 89–102].

У другій половині XIX століття цей міф поступово втрачав релігійні риси, перероджуючись у стійкі уявлення селян про вільні землі, де достатньо місця для застосування своєї праці та існує реальна можливість подолання малоземелля. Не викликає сумніву той факт, що уявлення селян про краще життя, пов'язане з ідеалізацією віддалених територій (Кавказу, Кубані, Сибіру), були природним породженням міфологічної свідомості. Водночас за ступенем просування російської осілости вглиб колонізованих територій, активізації державної участі в цьому процесі, а також створення інфраструктури в освоєних місцевостях відбувалась неухильна зміна міфу. Поширенню чуток про «Біловоддя» побічно сприяли інформаційна політика держави, діяльність земських установ, а також збережені контакти між минулими переселенцями й тими, хто тільки збирався покинути батьківщину [14, с. 156]. За ступенем розвитку переселенського руху і заповнення районів колонізації вихідцями з Європейської Росії у свідомості останніх формувалися уявлення про регіон вселення, які за допомогою листів передавалися колишнім односельчанам і родичам.

В селянській міграційній підсвідомості переселення за Урал сприймалось як стратегічне завдання монарха. Об'єднуючі інтереси держави й селян надавали переселенню легітимності. Всупереч бюрократичним заборонам переселенці їхали і вірили, що роблять «монаршу справу», отже, держава їх не покине. З'являлися легенди на кшталт таких: «Поїзди з переселенцями зустрічає сама Марія Федорівна і великий князь Михайло Миколайович з кашею», «Цариця купила землі і кличе до себе на службу», «Край з молоком і медом» [14, с. 156]. Зрозуміло, як діють на підсвідомість розповіді про різноманітні фантастичні блага. Чутки такого змісту ширилися з арифметичною прогресією. Навіть коли переселення було не санкціонованим, селяни вимагали від місцевих адміністрацій землі, керуючись тезою «Землі царські – і ми царські», а також самовільно утворювали селища [14, с. 156].

Переконати їх у тому, що вільних місць немає, було неможливо.

В селянських проханнях про переселення, які містяться у фондах Волинського державного архіву, чітко простежується тенденція під час обґрунтування причин до переселення спиратись на вказівки родичів або колишніх односельчан, благополучно влаштованих у Сибіру [5, арк. 78, 83, 234; 7, арк. 1; 6, 406; 8, арк. 37]. Наприклад, селянин Деонісій Луцюк просить переселити в Якутську губернію його сім'ю без огляду території. Знає про неї він від родичів та односельчан, які розповіли про якість землі та умови ведення господарства (1912 рік) [9, арк. 26].

Комплексний аналіз результатів опитувань селян, які переселялися в різні губернії та області Сибіру, вироблених представниками освіченої громадськості в пунктах скупчення переселенців, показав, що загалом по Європейській Росії в другій половині XIX – початку XX століття більше половини селян керувалися під час прийняття рішень сумнівними джерелами інформації про Сибір, акумулюючи їх із чуток та суб'єктивних письмових свідчень колишніх односельчан і родичів [11, с. 111–116].

М.К. Чуркін зазначає, що у губерніях чорноземного центру відсоток селян, які вийшли на переселення за чутками, становив більшість, сягаючи 65–75% від числа всіх, хто проходив через переселенські пункти. Середній відсоток переселенців із чотирьох губерній, який орієнтувався під час прийняття рішень про переселення на неперевірені джерела інформації, склав 73,7%, залишаючись стабільним усі наступні роки [16].

Сприйнятливість селянського населення до неперевірених даних про регіон майбутнього вселення визначався об'єктивними умовами, в яких відбувалося поширення сумнівної інформації. Свою лепту у створення хибних уявлень про зауральські території вносили колишні військово-службовці, а також ходаки, що відправлялись в сибірські губернії для огляду земельних ділянок.

Цікавий приклад наводить М.К. Чуркін, описуючи одну судову справу: «Рапортували в Орловську губернську управу про інцидент з місцевим селянином Ізосіним, який поширював між селянами неправдиві відомості про переселення, в результаті чого селяни охоче записувалися в число переселенців, і видавали йому довіреності на клопотання, сплачуючи за клопоти по 10–15 копійок з душі» [16].

Аналогічні випадки підбурювання селян різних губерній до переселення фіксувалися в цей

період в інших місцевостях. Позитивна інформація про Сибір, часто перекручена або свідомо неправдива, поступово закріплювалася в селянській свідомості. Характерно, що позитивні уявлення про сибірські землі утвердились спочатку у свідомості невеликої частини селянства, а в умовах тісних виробничих і побутових контактів швидко стали надбанням широких мас.

У зазначений період міграційна активність селянства не тільки в журнальних статтях і наукових монографіях, але й в урядових документах часто трактувалась як «наявність інстинкту бродяжництва». В.М. Григор'єв писав про властиву російському селянинові «непосидючість», що іноді самі селяни, крім малоземелля, як основну причину переселення називали «переселенський свербіж» [2, с. 202], підтверджуючи схильність селянства до невмотивованих пересувань – бродяжництва. Такі факти зазначені у звітах про переселенський рух, у них прямо говориться: «бродячі настрої селян» [13, с. 1–48]. Припускаємо, що думка про «бродячий інстинкт» селянства європейської частини Росії формувалась владою штучно і згодом уміло підтримувалася місцевими адміністраціями в рапортах, звітах, дописах, листуванні з вищими урядовими установами з певною метою, а саме зняти із себе відповідальність за погану організацію в умовах відсутності чіткої стратегії і тактики колонізації.

Переселенські процеси в Росії суттєво відрізнялися від колонізації європейськими країнами Америки чи Азії. Західноєвропейська колонізація супроводжувалася активним освоєнням нових земель, яке супроводжувалося поширенням найновіших досягнень цивілізації, зокрема нових знань, технологій, фінансових ресурсів. Натомість у Російській імперії цей процес нагадував звичне поширення фізичної присутності своїх підданих на неосвоєних новоприєднаних територіях із поширенням тих самих суспільно-економічних практик, які існували на європейській частині Росії. Незважаючи на допомогу держави, переселенці не прагнули осілости, не турбувалися про землю, а в разі її неродючості або виснаження через екстенсивне її використання знову рухались далі. Це явище породило своєрідний феномен «неповної аграрної осілости» – бажання іти за новими землями і небажання затрачати сили та інтенсивно працювати для обробки землі. Для підтвердження цієї гіпотези скористаємося прикладом, наведеним О.А. Кауфманом. Під час поїздки до Челябінського повіту він став свідком випадку, коли в шестидесятичному госпо-

дарстві ідеального чорнозему не було чоловіків. Вони ходаками пішли шукати кращих місць, залишивши на господарстві одну матір [12, с. 191]. Довелося йому також зустріти переселенця, який, постійно змінюючи місце проживання, побудував уже 18 хату. Коли він зупинявся у гарному місці, жага до ще кращого спонукала його йти далі [12, с. 192].

Схильність у переселенців до бродяжництва відзначав І.А. Гурвіч, пояснюючи його тим, що великий відсоток селян перебував на відхожих промислах і давно втратив зв'язок із землею. Їх більшість складала «легкі на підйом стосовно таких задумів» люди [3, с. 83]. Нерідко втративши зв'язок із землею, переселенці приторговували хлібом і ставали «перекупщиками» або займалися видаванням грошей у кредит. Вони самі більше не займалися сільським господарством, експлуатували іноземців або нових переселенців. Отже, замість заможного селянина-господаря влада отримувала «перекупщика», або «штатуна», який поступово потрапляв знову у бідність [14, с. 177].

А.В. Ремньов пов'язував «ризиковану пристрасть до багатства довговічністю земельного голоду, яке породило користолобство – всеросійський гріх, який яскравою смугою проходить через всю історію і є продуктом неосвіченості та темноти». Як наслідок, це сформувало «нахлебническую культуру» – прагнення до легкої наживи. «В селі оселилися привиди купців, міщан з помислами, що скоро їм віддадуть і Монголію» [14, с. 178]. Дослідник зазначає, що «селянин став би душевно хворим, якщо б змушений був сісти на 2 акри землі, як француз, після того, як був, ніби кріт, на Алтайських землях, ніби земельне Ельдорадо знайшов» [14, с. 177]. Нерозумна експлуатація природних ресурсів, на його думку, – «російський історичний гріх, який проходив через всю історію та є продуктом страшного безкультур'я, безграмотності, невігластва» [14, с. 178].

О.А. Кауфман відзначав войовничо-хижацький характер російської колонізації. «Переселенці вели себе гірше хижацьких азіатів. Їх колонізаторські успіхи зводилися лише до кількості, вони не намагалися вивчати особливості краю, а тому прагнули до нового переселення. Дуже часто передавали в оренду землі китайцям та жили як поміщики, або міщани. Бажання захопити кращий наділ не дозволяло залишитись, а постійно спонукало до переселення, хижацького ставлення до природи, свавілля та експлуатації туземного населення» [12, с. 346].

О.А. Кауфман образ пересічного переселенця уособлює в назві «кустанаєць» – хижак, який з

грунту видавлює всі соки, постійно слідкує за цільними землями, не бажаючи застосовувати інтенсивний обробіток землі, дуже швидко визнає свій наділ обробленим та шукає новий [12, с. 347]. «Кустанаєць» – це не лише переселенець-колонізатор, це зібраний психотип, який складався з піонерів-тайговиків, працьовитих латишів і білорусів, переселенців-лихварів, козаків-поміщиків [14, с. 176]. Для них характерні безжална експлуатація ґрунтів, хижацьке знищення лісів під гаслом «На наш вік вистачить» [14, с. 177].

Усвідомлюючи свою роль в освоєнні окраїн Російської імперії, переселенці прагнули не лише компенсувати витрати, але й у подальшому отримувати винагороду за свою роль колонізатора. Всі справи – побудова доріг, магазинів, шкіл, церков, лікарень, турбота про сиріт – вважалися обов'язками уряду. Надія на державу зробила з працівника утриманця, у якого зникли пристрасть до праці, почуття самостійності. Різноманітні пільги, безкоштовні харчі та інші блага притягували не лише безземельних селян, але й ледарів, пияків, дармоїдів, котрі для окраїн стали тягарем. Як наслідок, колонізаційна хвиля завершилася не утворенням густого російського населення, а появою в Сибіру народних мас, які бродили по повітах безрезультатно і без мети в пошуках землі-мрії.

Ця мрія зводила з розуму селян, манила на пошуки кращих земель навіть заможних селян.

Переселенці несли у своїй ментальності високий заряд соціальної напруги. В Сибіру різниця між бідними й багатими була більш відчутна, ніж у Європейській частині.

Одними з важливих причин переселення були менталітет переселенців, прагнення займатись тими промислами, які вже відходили у небуття у Європейських губерніях. Серед переселенців були такі, котрі не відчували потреби в землі, але передбачали кризу і намагалися уникнути її, або для того, щоб знайти більший простір для робочої сили своєї родини, місце, де можна вдало вкласти свій капітал, не підкорятись адміністрації та приховати прибутки, користуватись додатковими пільгами, зменшеними податками, отримати дешеву землю та справжню «волю».

Окрім того, Сибір був місцем притулку для старообрядництва і сектанства, які об'єднувалися в опозицію до держави і пануючої церкви, були численними й обростали прихильниками. Довгий час вони були переслідвані законодавством Російської імперії, значною мірою сприяли формуванню у свідомості селянства стійкої міграційної парадигми.

На ще один психологічний чинник вказує В.С. Шандра. Так, певна частина родин виїжджала, щоб врятувати від пиятики чоловіків. Про такий приклад згадує чоловік села Більшанки. Його родина переселилась, оскільки, зі слів односельчан, в аулах горілки зовсім не вживають [15, с. 231]. Горілка була серйозною проблемою для родин. Фонди Волинського держархіву містять чимало документів судових скарг щодо втрати земельного наділу у зв'язку з пропоем [10, арк. 25–26].

Доводи урядовців, аргументи представників громадськості, попередження про різні труднощі, що публікувались в довідкових книгах та пресі, вже не могли нічого змінити в селянському настрої на переселення. Накопичення позитивних відомостей про Сибір підсилювались достовірною, на думку селян, інформацією, що містилася в листах колишніх односельчан, та налаштовувала їх на прийняття остаточного рішення.

Націленість селян на переселення в розглянутий період виявлялася в безсистемному визначенні місця майбутнього переміщення. Для селян важливим було реалізувати своє рішення, покладаючись у подальшому на благополучний збіг обставин.

До числа супутніх умов, що пояснюють тверду впевненість селян у необхідності переселитися, слід віднести такі фактори, як існування консолідованої групи, об'єднаної загальним інтересом; рівність у статусі та впливовості її членів; виділення з групи харизматичних лідерів; пропорційний розподіл відповідальності за зроблені дії між усіма працездатними членами колективу. Наявність цих умов, а також їх вдале поєднання навіть за умови, коли хтось сумнівався в правильності вибору, в процесі групової дискусії сприяла виробленню остаточного колективного рішення про переселення. Сучасні дослідження соціальних психологів виявили закономірність, за якої в ході групової дискусії члени колективу змінюють свої судження на користь більшості.

Висновки. Виявлення та аналіз соціально-психологічних причин міграційної мобільності селянства Російської імперії загалом та Волинської

губернії зокрема у другій половині XIX – початку XX століття дають змогу дійти низки істотних висновків. З психологічної точки зору переселенський рух за Урал в другій половині XIX – початку XX століття можна розглядати як критичну ситуацію, яка характеризувалася неодноразовими проявами нераціональних дій консолідованих груп селянства, в рамках якої формувалися стійкі соціально-психологічні стереотипи поведінки, що визначили високий ступінь міграційної мобільності, значної частини сільського населення Європейської частини Російської імперії. Затяжні кризові явища у сільському господарстві стали сприяти проявам кризи індивідуальної свідомості селянського соціуму, що проявилось в перевищенні оптимального рівня стресу й становленні процесу дезадаптації в системі «людина – середовище». Кризова ситуація, торкнувшись практично кожного селянського двору, вимагала від селянина таких дій та умов, які перебували на межі його адаптивних можливостей або навіть перевершували наявні у нього резерви. В обставинах гострої аграрної кризи селянство постійно перебувало в психологічно-травматичній ситуації, яка мала виразний дестабілізуючий характер і зумовлювала постійну готовність до переселення. Важливим супутнім фактором формування «зміненої свідомості» сільського населення Волинської губернії у другій половині XIX – початку XX століття стало порушення принципу справедливості, який, на їхню думку, реалізовувався через земельне забезпечення і вільну працю. Вичерпавши можливості приведення у відповідність до норми свого господарства за допомогою внутрішніх резервів, селянство звернулося до зовнішніх джерел здобуття справедливості, а саме земель, розташованих на східних окраїнах держави. Каталізатором цього процесу стали уявлення, що сформувались у свідомості селянства, такі як міфологічні оповіді про «вільні землі Біловоддя», які уособлювали для селян справедливість у її первісному, істинному значенні. Ці уявлення втратили містичне забарвлення та набули нового, економічного змісту, перебільшеного фантастичного характеру.

Список літератури:

1. Богумил Т.А. Беловодье: легенда, мифологема, бренд. *Культура и текст*. 2018. № 3 (34). С. 89–102. URL: <https://journal-altspu.ru/wp-content/uploads/2018/11/a07.pdf> (дата звернення: 17.04.2021).
2. Григорьев В.Н. Переселения крестьян Рязанской губернии. Москва : Русская Мысль, 1885. 202 с.
3. Гурвич И.А. Переселения крестьян в Сибирь. Москва : А. Левенсон и К°, 1889. 147 с.
4. Державний архів Волинської області. Ф. 247. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 41. С. 93–94.
5. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 78, 83, 234.

6. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 13–18, 20–23, 30–32, 38–40, 44–45, 47–48, 54–62, 294–297, 406.
7. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 1.
8. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 37.
9. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 26.
10. Державний архів Волинської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 163. Арк. 25–26.
11. Исаев А.А. Переселения в русском народном хозяйстве. Санкт-Петербург : А.Ф. Цинзерлинг, 1891. 192 с.
12. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1905. 349 с.
13. Переселенческое движение в 1907 году. *Вопросы колонизации*. 1907. № 3. С. 1–48.
14. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск : Наука, 2013. 248 с.
15. Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки. *Проблеми історії України XIX – початку XX століття. Соціальні студії*. 2011. Вип. 19. С. 228–242.
16. Чуркин М.К. Переселения крестьян черноземного центра Европейской России в Западную Сибирь во второй половине XIX – начале XX вв.: детерминирующие факторы миграционной мобильности и адаптации. Омск : ОмГПУ, 2006. 375 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003121511> (дата звернення: 17.04.2021; 05.07.2021).
17. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении. Санкт-Петербург : И.М. Сибирякова, 1892. 720 с.

Shvets I.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL MOTIVATIONS OF VOLYN PROVINCE PEASANTS' MIGRATION OUTSIDE THE URAL (THE END OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The psychological factors of resettlement of peasants have been analyzed in the article from the Ukrainian provinces to the east of the Russian Empire in the late nineteenth - early twentieth centuries on the example of Volyn province. The main focus of this article is on the socio-psychological and natural-geographical factors of resettlement. The principles of historicism are the methodological basis in the unity of all its components – systemicity and science. The study is based on the use of a logical method that has made the possibility to combine and summarize already identified historical facts and determine regional features. The analysis was carried out on the basis of generalization of modern historiographic approaches to the study of this problem. The proposed approach allows to significantly expanding the understanding of the nature of the migration movement in the Russian Empire in general, using modern interdisciplinary methodological approaches, and the motives of the behavior of immigrants, in particular. The author put into scientific circulation unpublished archival materials. An important key for understanding the nature and characteristics of migration processes are in this study: socio-psychological and psychophysiological characteristics of the displaced contingent; economy of immigrant's survival; their collective consciousness and decision-making logic. The key subject of this study is the figure of the migrant, his psychological portrait.

Conclusions: the migrant movement for the Urals in the second half of XIX – early XX century can be considered as a critical situation, which was characterized by manifestations of not always rational actions of consolidated groups of peasantry from the psychological point of view; protracted crisis phenomena began to contribute to the manifestations of the crisis of individual consciousness of peasant society in agriculture; an important concomitant factor in the formation of altered consciousness in the rural population of Volyn province in the second half of XIX – early XX century was a violation of the principle of justice, which, in their understanding, was implemented through land support and free labor and which could be implemented through resettlement.

Key words: *Volyn province, colonization of eastern Russia, colonization of the Far East, resettlement in the Russian Empire, resettlement of Ukrainians in the Urals, socio-psychological motives of migration.*

УДК 94(477.54)«1939/1945»:341.322.5+344.3
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.26>

Яковлєв В.М.

Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»

ХАРКІВСЬКИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС (15–18 ГРУДНЯ 1943 РОКУ): ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ПІДГРУНТЯ

У статті висвітлено основні етапи формування доказової бази та кримінально-правових підстав, які, зрештою, дали змогу провести на території СРСР судові процеси над воєнними злочинцями нацистської Німеччини та їх пособниками з числа колаборантів. Німеччина, яка була головним ініціатором розв'язання Другої світової війни, повністю відкинула правила ведення війни, закріплені міжнародними конвенціями, адже без військової потреби руйнувалися населені пункти, нищилися матеріальні та культурні цінності. Однак найжахливіші злочини нацизму пов'язані з масовим убивством цивільного населення та військовополонених. Уже у 1942 році радянський уряд приходить до розуміння необхідності ведення обліку злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях. Упорядкуванню та систематизації обліку злочинів, вчинених окупантами, сприяло створення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заповдіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР. Результати її діяльності спочатку використовувались лише для проведення пропагандистських кампаній як всередині країни, так і за її межами. Відомості, зібрані Надзвичайною державною комісією та її територіальними підрозділами, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами військової контррозвідки, держбезпеки, внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури, а також Указ від 19 квітня 1943 року створили кримінально-правове підґрунтя для організації та проведення на території СРСР судів над воєнними злочинцями. Серед них важливе місце посідає Харківський процес, який став першим юридичним прецедентом відкритого суду над військовослужбовцями нацистської Німеччини. В «Обвинувальному висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області» була викрита система масового знищення цивільного населення та військовополонених. Відповідальність за скоєні злочини була покладена не тільки на рядових виконавців, але й на уряд гітлерівської Німеччини та Верховне командування німецької армії.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, Указ від 19 квітня 1943 року, Надзвичайна державна комісія, Головне управління контррозвідки «Смерш», військова контррозвідка, показовий суд, Харківський судовий процес 1943 року, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Німеччина, яка розв'язала Другу світову війну, повністю відкинула не тільки норми міжнародного права – правила ведення війни, закріплені Гаазькими конвенціями 1899 та 1907 років та Женевськими конвенціями 1864 та 1929 років, – але й загальнолюдські норми. Одним з важливих етапів руху світової спільноти у напрямі засудження злочинів гітлерівського режиму став Харківський процес 1943 року, який створив перший у світі юридичний прецедент суду над нацистськими воєнними злочинцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки кримінально-правових підстав для проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не висвітлювалось ні в радянській, ні

в сучасній українській історіографії. Дотично у своїх працях Н.С. Лебедева [11] та О.Г. Звягінцев [8] згадують Харківський суд 1943 року, підкреслюючи його значення як першого юридичного прецеденту покарання нацистських злочинців. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [22] та історії радянських спецслужб В.Я. Бірштейна [2] містяться фрагментарні відомості щодо підготовки та проведення Харківського трибуналу.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у висвітленні формування кримінально-правового підґрунтя для проведення судів над воєнними злочинцями на теренах СРСР. Важливе місце у питанні здійснення правосуддя, безсумнівно, посідає Харківський судовий процес. У статті розглянуто також основні положення «Обвину-

вального висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Харків і Харківській області» (далі – Обвинувальний висновок), який став юридичною підставою для проведення суду над нацистами.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початку нападу Німеччини на Радянський Союз до органів влади починають надходити численні відомості про масові вбивства цивільного населення та військовополонених на окупованих територіях. Офіційне розслідування фактів вчинення воєнних злочинів нацистами з подальшою публікацією їх результатів спочатку використовувалось радянськими органами влади виключно для проведення пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію дій ворога.

Задля упорядкування обліку злочинів, скоєних нацистами, Наказом НКВС СРСР від 25 лютого 1942 року № 057 була затверджена «Інструкція про порядок збирання, обліку і зберігання документальних матеріалів про звірства, руйнування, грабежі та насильства німецької влади в окупованих ними радянських районах». До документальних матеріалів, які необхідно було збирати та зберігати, належали акти, покази свідків, різні листи, щоденники, плакати, друковані видання, фотографії, кінохроніки, протоколи допитів полонених німців та їх пособників, накази, розпорядження нацистського командування. Загалом усі докази злочинної діяльності гітлерівських окупантів мали фіксуватись та в оригіналах передаватись до відповідних структурних підрозділів Управління державних архівів НКВС СРСР [16, с. 313].

У зв'язку із системним характером дій Вермахту, каральних органів окупаційної влади, спрямованих на грабежі, масові вбивства, знищення матеріальних та культурних цінностей до справи документування злочинів залучались радянські цивільні органи влади та різноманітні організації. Серед них були місцеві виконкоми Рад, організації з планування, Наркомат охорони здоров'я, Союз архітекторів, Комісія з історії Вітчизняної війни, Інститут історії матеріальної культури, Історичний музей тощо. Проте, як зазначив начальник Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александров, ця робота проводилась час від часу, «без єдиного плану, була організована кустарно». Її результатами неможливо було скористатися ні для організації пропагандистської кампанії під час війни, ні для здійснення справедливої розплати після її закінчення [6].

На думку Головного військового прокурора РСЧА В.І. Носова, більшість цінних матеріа-

лів про звірства гітлерівців початкового періоду війни через відсутність системної роботи з ними безповоротно втрачена для судочинства. Ті ж з документів, які були все ж таки опубліковані, юридичної сили практично не мали, оскільки в них «офіційно висвітлювались лише випадкові епізоди» [7, с. 40].

Для об'єднання та узгодження дій усіх органів влади щодо повного обліку злочинів німців та їх пособників 2 листопада 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була створена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (далі – НДК). На НДК покладались обов'язки щодо повного обліку фактів насильницьких дій та убивств цивільного населення, а також збитків, завданих радянській державі та населенню з боку німецьких окупантів та їх союзників. Вся зазначена діяльність НДК була спрямована на визначення розмірів відшкодування з боку гітлерівської Німеччини, а також на встановлення осіб нацистів, винних в організації та здійсненні злочинів на окупованих радянських територіях, задля їх засудження та суворого покарання [3, с. 281–284].

Для розслідування злочинів нацистів у місцевостях, звільнених від окупантів, створювались республіканські, крайові та обласні комісії, які підпорядковувались безпосередньо НДК [15]. В «Інструкції про порядок встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників» чітко визначався алгоритм дій щодо документування виявлених фактів злочинств (знущання, тортури, убивства цивільних осіб та військовополонених, відправлення на примусову працю до Німеччини). Зокрема, акти обов'язково мали містити такі відомості: точний опис злочину (час, місце та спосіб здійснення), інформація про осіб, причетних до вчинення звірств (їх прізвища, назви військових частин, організацій, установ), дані про осіб, які підтверджували факт скоєння злочину (ПІБ, місце проживання). За необхідності НДК та її територіальні підрозділи мали право звертатися до слідчих органів [9].

На початковому етапі німецько-радянської війни кримінально-правові форми боротьби з нацистськими воєнними злочинцями не використовувались. Основним завданням на той момент було зупинення стрімкого просування ворога вглиб радянської території. Ідея здійснення спра-

ведливої відплати переважно полягала в обговоренні можливості організації у майбутньому суду над головними злочинцями гітлерівської Німеччини.

Питання щодо порушення правил і законів ведення війни, а також, власне, поняття «воєнний злочин» у радянській юриспруденції не було розроблено. Відповідно, не існувало правочинних актів, які б визначали відповідальність за ці злочини. Масовий характер і тяжкість злочинів, скоєних нацистами на окупованих територіях, спонукали до формування нормативно-правової бази для покарання винних як кримінальних злочинців. Юридично-правовою підставою для засудження воєнних злочинців з числа військовослужбовців Німеччини та її союзників, а також їх пособників став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини із числа радянських громадян та їх пособників» від 19 квітня 1943 року № 39 (далі – Указ від 19 квітня 1943 року). Цьому нормативно-правовому акту була надана зворотна сила дії, а також санкціоноване його розширене тлумачення.

Особи, які підлягали дії цього Указу, були розділені на декілька категорій. До першої належали «німецькі, італійські, румунські, угорські та фінські фашистські злочинці», до другої – шпигуни та зрадники Батьківщини з числа радянських громадян, до третьої – пособники окупантів з місцевого населення. З огляду на тяжкість злочинів, скоєних проти цивільного населення та військовополонених, застосовувались нові міри покарання. Перші дві категорії підлягали страті через повішення. Каторжними роботами від 15 до 20 років карались пособники окупантів. Була затверджена процедура здійснення судочинства. Розгляд справ щодо злочинів, вчинених проти мирного населення та полонених червоноармійців, передавався до військово-польових судів, створених при дивізіях діючих армій. До їх складу входили голова військового трибуналу дивізії, начальник особливого відділу і заступник командира дивізії з політичної частини. Вироки військово-польових судів при дивізіях затверджувались комдивом і виконувались негайно. Страта засуджених мала проводитися публічно. Тіла повішених мали знаходитися на шибеницях протягом декількох днів як нагадування про невідворотність кари [13, с. 401–402]. Слідчі дії щодо воєнних злочинців здійснювались органами військової контррозвідки, держбезпеки,

внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури у тісній співпраці з місцевими підрозділами НДК. Район бойових дій та прифронтова зона належали до компетенції військової прокуратури та контррозвідки, які згодом передавали свої повноваження органам НКВС-НКДБ.

Для проведення розслідування справ, пов'язаних із скоєними воєнними злочинами, формувались спеціальні оперативно-слідчі органи. Постановою Раднаркому СРСР від 19 квітня 1943 року № 415-138-сс у результаті реорганізації Управління Особливих відділів НКВС СРСР було створено Головне управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР «Смерш»). Новостворене управління займалось виявленням та знешкодженням шпигунів, агентів іноземних розвідок, дезертирів, зрадників у підрозділах Червоної армії тощо [13, с. 397–398]. Зокрема, 2-й Відділ ГУКР «Смерш» проводив роботу серед військовополонених, а також перевіряв військовослужбовців Червоної армії, які перебували в полоні та знаходились в оточенні [12, с. 623–626].

Документальні підтвердження, зібрані територіальними підрозділами НДК, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами, а також Указ від 19 квітня 1943 року стали юридичним підґрунтям для організації та проведення відкритих судів над воєнними злочинцями на території СРСР. До цього спонукали також дії окупантів, які здійснювали власні розслідування щодо масових розстрілів, вчинених НКВС напередодні та на початку війни. Ці дані використовувались нацистами в агітаційно-пропагандистській діяльності як на території Радянського Союзу, так і за його межами. Найвідомішими прикладами злочинів радянських каральних органів, які були оприлюднені німцями, стали Вінницька трагедія та Катинський розстріл.

Перший показовий процес над зрадниками Батьківщини та пособниками окупантів був проведений Військовим трибуналом Північно-кавказького фронту 14–17 липня 1943 року в м. Краснодар. До відповідальності були притягнуті 11 колаборантів, які, перебуваючи у складі зондеркоманди СС 10-а, брали участь у страхах цивільного населення та полонених червоноармійців. Під час судового розгляду були названі організатори знищення мирного населення в м. Краснодар і на території Краснодарського краю з боку Вермахту (командувач 17-ї армії генерал-полковник Р. Руофф) і гестапо (полковник Крістман). Уперше на цьому судовому процесі були

викриті масштаби масового вбивства цивільного населення, зокрема, з використанням газвагенів – «душогубок». Усі колаборанти, звинувачені у зраді Батьківщини, були визнані винними. Вісьмох з них засудили до страти через повішення, трьох – до 20 років каторжних робіт. Цей судовий процес широко висвітлювався в радянській та зарубіжній пресі. За його результатами у 1943 році опублікували брошуру [19] та створили документальний фільм «Вирок народу» [21].

Про наступний суд ми знаємо набагато менше. Відомо, що він проходив у місті Краснодарі 15–18 серпня 1943 року. Військовий трибунал військ НКВС Ворошиловградської області судив пособників німецьких окупантів, які, на думку слідчих органів, були причетні до викриття та страти «молодогвардійців» [5]. Судовий процес проводився за спрощеною схемою, тобто без участі сторін, обвинувачення та захисту. Матеріали суду не публікувались, у місцевих газетах написали про нього постфактум і в загальних рисах. Усі троє підсудних – М.О. Кулешов, Г.П. Почепцов та В.Г. Громов – були визнані винними і публічно розстріляні в м. Краснодар 19 вересня 1943 року.

Важливою віхою у питанні засудження злочинів нацизму стала Московська міжнародна конференція. 19–30 жовтня 1943 року Великобританія, США і СРСР підписали спільну Декларацію про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства. Три союзні держави, діючи в інтересах 32-х країн Об'єднаних Націй, заявили про свої наміри притягнути до відповідальності всіх німецьких офіцерів, солдатів та членів нацистської партії, причетних до звірств, убивств та страт цивільного населення й військовополонених. Всі вони, як зазначалося в декларації, будуть знайдені «навіть на краю світу», повернуті у місця вчинення злочинів і покарані за законами тих країн, де вчиняли злочини [17, с. 336–337].

У декларації зазначалось, що здійснити правосуддя можна було лише за умови встановлення перемир'я. Проте задля надання незворотного характеру заявам союзних держав та з огляду на основні положення Московської декларації радянське керівництво прийняло рішення провести показовий суд над військовослужбовцями нацистської Німеччини.

18 листопада 1943 року начальник ГУКР «Смерш» В.С. Абакумов звернувся до Й. Сталіна та В.М. Молотова з пропозицією провести відкритий судовий процес над німецькими воєнними злочинцями та їх пособниками. Він повідомив, що є неспростовні докази убивства нацистами у

містах Смоленську та Харкові більше 160 тисяч радянських громадян. Злодіяння окупантів були підтверджені 89 свідками, актами НДК та висновками судово-медичної експертизи. В.С. Абакумов пропонував розглянути Військовим трибуналом 4-го Українського фронту справу полонених німців та радянських громадян, причетних до зазначених злочинів [16, с. 316].

Крім того, 26 листопада 1943 року ГУКР «Смерш» направив до Державного комітету оборони проект постанови про проведення відкритого суду зі сторонами над воєнними злочинцями 10–12 грудня 1943 року в місті Харкові [16, с. 317]. Після внесення Й. Сталіним правок Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про проведення в місті Харкові відкритого судового процесу у справі німецько-фашистських звірств» від 26 листопада 1943 року № П42/185 була затверджена. До відповідальності притягувались німецькі військовослужбовці Р. Рецлав, Р. Кіршфельд, В. Лангхельд, Г. Ріц. Загальне керівництво судовим розглядом та висвітлення його в пресі покладалось на О.С. Щербакова, К.П. Горшеніна та В.С. Абакумова [18, с. 147].

3 грудня 1943 року слідчий відділ ГУКР «Смерш» підготував Обвинувальний висновок у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у містах Харкові і Смоленську проти чотирьох німецьких військовослужбовців та двох радянських громадян, які перебували у Лубянській тюрмі в Москві. На початку грудня 1943 року В.С. Абакумов погодив його з керівництвом країни. У результаті цього було прийняте рішення провести суд, але лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області [16, с. 317].

11 грудня 1943 року ГУКР «Смерш» підготував остаточний варіант Обвинувального висновку [1, арк. 68–91; 20, с. 3–23]. До відповідальності притягувались військовослужбовці гітлерівської Німеччини В. Лангхельд, Р. Рецлав, Г. Ріц та їх пособник М. Буланов. З огляду на покази свідків та підсудних в Обвинувальному висновку стверджувалось, що злочини проти цивільного населення та військовополонених на окупованих радянських територіях – це не окремі, ізольовані випадки вияву жорстокості німецьких недисциплінованих підрозділів. Вони є ланкою великого ланцюга злочинів, складовою частиною політики уряду гітлерівської Німеччини та Верховного командування німецької армії, спрямованої на поневолення та знищення слов'янських народів.

Обвинувачений Р. Рецлав підтвердив, що під час навчання в окремому батальйоні «Альтенбург» їм читали лекції, які містили вказівки стосовно того, що «народи Радянського Союзу, особливо російської національності, є неповноцінними і повинні бути здебільшого знищені, а в незначній своїй частині використані німецькими поміщиками як раби» [1, арк. 69].

Під час проведення слідчих дій були встановлені кричущі порушення німецькою окупаційною владою правил ведення війни, які були закріплені Гаазькою та Женевською міжнародними конвенціями. Зокрема, була викрита така система масового знищення населення, запроваджена нацистами на окупованій території міста Харкова та Харківської області:

- удушення шляхом застосування окису вуглецю в спеціально обладнаних автомашинах газвагенах – «душогубках»;
- звірячі розправи над цивільним населенням, масове знищення людей похилого віку, жінок і дітей;
- розстріли, спалення та знуцання з радянських поранених та військовополонених;
- знищення міст і населених пунктів на окупованій території.

Використовуючи покази свідків та обвинувачених, спираючись на висновки судово-медичної експертизи, слідство довело використання німецькими каральними органами у містах Краснодарі та Харкові «газових автомобілів» – «душогубок» для знищення радянських громадян. Газвагени були ідентифіковані як «криті, великих розмірів автомашини темно-сірого кольору, з дизельмотором» [1, арк. 73]. Зсередини фургон «душогубки» був оббитий оцинкованим залізом, на підлозі лежала дерев'яна решітка, під якою проходила труба з отворами, з'єднана з вихлопною системою двигуна. В задній частині кузова були розміщені двостулкові двері, які герметично зачинялися. Під час роботи двигуна вихлопні гази надходили всередину й труїли зачинених у машині бранців окисом вуглецю. Найжахливіші факти, про які повідомили обвинувачені та свідки, стосувались убивства в «душогубках» жінок, дітей, хворих психіатричної лікарні. Трупні знищених у газвагенах людей вивозили на околиці міста, де їх «викидали в порожні бараки та інші напівзруйновані будівлі, обливали бензином і потім спалювали» [1, арк. 77]. За словами свідка, окружного комісара м. Мелітополь, оберштурмбанфюрера Г. Хейніша, останнім часом німецьке керівництво, побоюючись відповідальності, вживало заходів

щодо посилення конспірації під час використання «газового автомобіля» [1, арк. 78–79].

Крім убивства людей шляхом отруєння окисом вуглецю, окупанти вдавались до інших методів масового знищення цивільного населення, таких як розстріли, шибениці, тортури та катування. Наводились такі доведені випадки масового знищення жителів Харківщини. У грудні 1941 року в напівзруйновані та непридатні для проживання бараки Харківського тракторного заводу були переселені «мирні радянські громадяни» (так радянські слідчі органи завуальовано іменували єврейське населення м. Харків). Згодом із жителів гетто німці формували групи по 200–300 осіб і під приводом відправки в глибокий тил вивозили їх до Дробицького Яру та розстрілювали. У числі страчених були діти, підлітки, жінки, люди похилого віку. За підрахунками судово-медичної експертизи, таким чином було вбито понад 15 тисяч людей [10, с. 13].

У грудні того ж року у яру неподалік від місця сучасного перетину вулиці Академіка Павлова та проспекту Ювілейного у Харкові, за даними слідства, було страчено 900 пацієнтів психоневрологічної лікарні. Сучасні дослідники називають іншу цифру, а саме 470 пацієнтів та медпрацівників, хворих на пневмонію [14].

Були наведені факти масових розстрілів гітлерівцями у 1942–1943 роках харків'ян, серед яких були діти й жінки, в Лісопарку в районі «Сокольників».

Нацисти грубо порушували міжнародні угоди щодо поводження з військовополоненими, разом з якими утримували в таборах цивільне населення. Г. Янчі, який служив у таборі «Дулаг-231», зізнався: «Мирних радянських громадян ув'язнюють в таборах військовополонених під приводом евакуації населення, в інших випадках – під приводом набору робочої сили для відправки до Німеччини і, нарешті, задля ізоляції небажаного елемента, в тому числі дітей і підлітків, як потенційних бійців антинімецьких формувань» [1, арк. 83–84].

Задля винищення максимальної кількості радянських військовополонених німці створили в таборах нестерпні умови утримання. В'язнів морили голодом, холодом, тримали в умовах великої скупченості та жахливої антисанітарії, пораненим і хворим не надавали медичної допомоги. Крім усього іншого, за словами підсудного В. Лангхельда, полонених «нещадно били, цькували собаками, проти них фальсифікували справи, їх безпричинно розстрілювали» [1, арк. 85].

Про трагедію, що сталася у березні 1943 року в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, який знаходився за адресою вул. Трінклера, 5, детально розповіли його колишні працівники, а саме професор Є.С. Катков, лікар Г.З. Джінчвеладзе, медсестра В.А. Сокольська та свідок М.О. Козлова [1, арк. 86]. Згідно з їх показами, есесівці дивізії «Адольф Гітлер» забили дошками входні двері 8-го корпусу евакогоспіталю і кинули туди запально-вальної боеприпаси. Всіх, хто намагався вистрибнути, розстрілювали. Впродовж декількох днів гітлерівці буквально полювали на безпомічних людей, які намагалися сховатися. За підрахунками лікаря Г.З. Джінчвеладзе загинуло 600–650 червоноармійців [4, с. 30]. В Обвинувальному висновку було зазначено 800 спалених і розстріляних солдатів та офіцерів Червоної армії [17, с. 86].

Таким чином, під час проведення попереднього слідства було встановлено, що за час окупації м. Харків і Харківської області нацистами було розстріляно, отруєно в «душогубках», страчено через повішення, замучено в катівнях гестапо понад 30 тисяч радянських громадян [1, арк. 87].

В Обвинувальному висновку підкреслювалось, що всю повноту відповідальності за масові вбивства та злодіяння, вчинені гітлерівськими окупантами під час тимчасової окупації міста Харкова та Харківської області, несуть уряд нацистської Німеччини і Верховне командування німецької армії.

Організаторами та головними винуватцями злочинів, які стали об'єктом судового розгляду, були визнані такі підрозділи та їх командування: 1-а танкова дивізія «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» та її командувач обергрупенфюрер Й. Дітріх; 3-а танкова дивізія СС «Мертва голова» – групенфюрер М. Зімон; Харківська зондеркоманда СД на чолі з начальником поліції безпеки та СД генеральної округи Харків – штурмбанфюрером Ф. Кранебіттер (у радянських документах – Ханебіттер); група німецької таємної поліції м. Харків (начальник – комісар поліції Кархан та його заступник – секретар поліції Вульф); 560-а група ГФП при штабі 6-ї німецької армії під керівництвом комісара поліції Меріц [1, арк. 87–88].

Безпосередніми виконавцями злочинних дій, які притягувались до відповідальності як обвинувачені, були представники поліцейських, розвідувальних і каральних органів німецької армії та окупаційної влади [1, арк. 88–90]. Серед них слід назвати таких.

Рецлав Рейнгард, 1907 року народження, уродженець м. Берлін, отримав середню освіту,

обер-єфрейтор 560-ї групи ГФП. Перебуваючи на службі в німецькій таємній польовій поліції у м. Харків, під час ведення слідчих дій застосовував тортури до арештованих, фальсифікував справи. Зокрема, ним була сфабрикована справа щодо трьох осіб, які нібито зізналися в антинімецькій діяльності. До списку потрапили 25 робітників Харківського тракторного заводу та Харківської міської електростанції, 15 з них згодом були розстріляні, а інші 10 отруєні в «душогубках». Він особисто брав участь у завантаженні в «душогубки» 40 осіб, розвантаженні та спаленні трупів.

Ріц Ганс, 1919 року народження, уродженець м. Марієнвердер, отримав вищу юридичну освіту, член націонал-соціалістичної партії (НСДАП) з 1937 року, заступник командира роти СС у м. Таганрог, унтерштурмфюрер СС. У червні 1943 року брав участь у масових розстрілах цивільного населення в районі селища Подвірки Харківського району Харківської області. Під час допитів особисто катував заарештованих, фальсифікував справи щодо їх антинімецької діяльності.

Лангхельд Вільгельм, 1891 року народження, уродженець м. Франкфурт-на-Майні, офіцер Абверу, член НСДАП з 1933 року, гауптман. Заплямував себе участю в розстрілах та звірствах щодо військовополонених та цивільних. Проводив допити полонених із застосуванням тортур, побиттям добивався від них заздалегідь вигаданих показань, фальсифікував справи. Причетний до розстрілу 100 осіб.

Буланов Михайло Петрович, 1917 року народження, уродженець станції Джанібек Казахської РСР, росіянин, безпартійний. Зрадив Батьківщину, перейшов на службу до німецьких каральних органів. З жовтня 1941 року по лютий 1943 року служив водієм зондеркоманди Sk-4-а. Разом з німцями брав участь у арештах та масових стратах цивільного населення, у тому числі в «душогубках». Причетний до розстрілу 60 дітей Нижньо-Чирського дитячого будинку.

Обвинувачені визнали провину й дали детальні покази своєї злочинної діяльності. Слідчими органами було доведено їхню причетність до «масового і звірячого знищення мирних радянських громадян із застосуванням спеціально обладнаних автомашин, які отримали назву «душогубки», а також у тому, що особисто брали участь у масових розстрілах, стратах через повішення, спаленні, грабежах та знущаннях над громадянами Радянського Союзу» [1, арк. 91], тобто всі вони

були винні у злочинах, передбачених Указом від 19 квітня 1943 року.

Висновки. Методи ведення війни, які застосовували нацисти під час Другої світової війни, а також заходи, спрямовані на масове убивство цивільного населення та військовополонених, економічне пограбування, знищення матеріальних та культурних цінностей, викликали осуд і жагу помсти у всіх поневолених народів. На початковому етапі справа документування воєнних злочинів нацизму в СРСР не вирізнялася організованістю та системністю. Створення НДК дало змогу активізувати та уніфікувати роботу зі збору та обліку матеріалів про злочини, скоєні гітлерівцями на окупованих територіях. Її результати використовувались переважно для проведення пропагандистських кампаній, спрямованих на дискредитацію дій ворога. Згодом відомості, зібрані НДК, матеріали розслідувань, накопичені слідчими органами військової контррозвідки, держбезпеки, внутрішніх справ, військової і територіальної прокуратури, а також Указ від 19 квітня 1943 року створили

кримінально-правове підґрунтя для організації та проведення відкритих судів над воєнними злочинцями на території СРСР. Серед них важливе місце посідає Харківський судовий процес, на якому вперше до відповідальності були притягнуті військовослужбовці нацистської Німеччини. Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував таку тезу, яка стала наріжним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин, скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

В Обвинувальному висновку була викрита система масового знищення цивільного населення та військовополонених. Відповідальність за скоєні злочини була покладена не тільки на рядових виконавців, але й на уряд гітлерівської Німеччини та Верховне командування німецької армії. В Обвинувальному висновку на конкретних прикладах з усією наочністю була показана злочинна сутність расової теорії, яка не тільки знівельовала загальнолюдські цінності, але й призвела до жорстокого вбивства десятків тисяч людей.

Список літератури:

1. Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України. Спр. 20368. Т. 23. 224 арк.
2. Бирштейн В.Я. Смерш – смертельное оружие Сталина / послеслов. Б.В. Соколова ; авториз. пер. с англ. С.С. Гитмана. Москва : АИРО-XXI, 2018. 832 с.
3. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. Т. 1 : 22 июня 1941 года – 31 декабря 1943 года. Москва : Госполитиздат, 1944. 698 с.
4. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни : мемуари та публіцистика. 2-ге вид. випр. і доп. / за заг. ред. В.М. Лісового, Ж.М. Перцевої. Харків : ХНМУ, 2015. 184 с.
5. Выписка из протокола судебного заседания военного трибунала войск НКВД Ворошиловградской области. URL: <https://www.molodguard.ru/doc88.htm> (дата звернення: 31.12.2020).
6. Докладная записка начальника Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) Г.Ф. Александрова секретарям ЦК ВКП(б) А.А. Андрееву, Г.М. Маленкову, А.С. Щербакову и наркому иностранных дел В.М. Молотову с предложением об учреждении Чрезвычайной Государственной Комиссии. 20 июля 1942 года. URL: <http://victims.rusarchives.ru/dokladnaya-zapiska-nachalnika-upravleniya-propagandy-i-agitacii-ck-vkpb-s-predlozheniem-ob> (дата звернення: 27.12.2020).
7. Епифанов А.Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Академия управления МВД России. Москва, 2001. 445 с.
8. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва : Астрель: АСТ, 2010. 800 с.
9. Инструкция ЧГК «О порядке установления и расследования злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников» 17 июня 1943 года. URL: <http://victims.rusarchives.ru/instrukciya-chgk-o-poryadke-ustanovleniya-i-rassledovaniya-zlodeyaniy-nemecko-fashistskikh> (дата звернення: 27.12.2020).
10. Книга пам'яті Дробицького яру: Спогади. Нариси. Документи / авт.-укл. В.П. Лебедева, П.П. Сокольський. Харків : Прапор, 2004. 208 с.
11. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва : Наука, 1975. 239 с.
12. Лубянка: Органы ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ. 1917–1991 : справочник / под ред. А.Н. Яковлева. Москва : МФД, 2003. 768 с.
13. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. Т. 4. Кн. 1 : Секреты операции «Цитадель» 1 января – 30 июня 1943 года / Федер. Служба контрразведки РФ ; Рук. Группы сост. В.П. Ямпольский. Москва : Русь, 2008. 796 с.

14. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме: об истории установления памятных знаков расстрелянным пациентам Сабуровой дачи. Сообщение 9. *Психічне здоров'я*. 2013. № 2. С. 115–118. URL: <http://www.psychiatry.ua/articles/paper420.htm> (дата звернення: 07.01.2021).

15. Проект положения «О Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР» [Не позднее 5 марта 1943 года]. URL: <http://victims.rusarchives.ru/proekt-polozheniya-o-chrezvychaynoy-gosudarstvennoy-komissii-po-ustanovleniyu-i-rassledovaniyu> (дата звернення: 27.12.2020).

16. «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. Москва : Издательство Главархива Москвы ; ОАО «Московские учебники и Картолитография», 2003. 343 с.

17. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 : сборник документов / Министерство иностранных дел СССР. Т. 1 : Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19–30 октября 1943 года). Москва : Политиздат, 1984. 384 с.

18. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории : сборник документов / науч. редактор и составитель Н.С. Лебедева. Москва : МФД, 2012. 624 с.

19. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 48 с.

20. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.

21. Фільм «Приговор народа». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=esKAWROLhAQ> (дата звернення: 29.12.2020).

22. Bazylar M.J., Gold K.R. The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. *San Diego International Law Journal*. 2012. 77. P. 77–138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4> (дата звернення: 03.08.2020).

Yakovlev V.M. KHARKIV TRIAL (DECEMBER 15–18, 1943): FORMATION OF THE CRIMINAL LEGAL FRAMEWORK

The paper highlights the main stages of the formation of the evidence base and criminal law norms, which ultimately made it possible to hold the first trials of war criminals of Nazi Germany and their collaborators in the territory of the USSR. Germany, which was the main initiator of the outbreak of World War II, completely rejected the laws and rules of war, enshrined in international conventions – settlements were ruined without military necessity, material and cultural values were destroyed. But the worst crimes of Nazism are associated with the massacre of civilians and prisoners of war. Already in 1942, the Soviet government came to an understanding of the need to keep a record of crimes committed by the Nazis in the occupied territories. The creation of the Extraordinary State Commission for the establishment and investigation of the atrocities of the German fascist invaders and their accomplices and the damage they caused to citizens, collective farms, public organizations, state enterprises, and institutions of the USSR has contributed to the streamlining and systematization of the accounting of crimes committed by the occupiers. The results of its activities were initially used only for propaganda campaigns, both within the country and abroad. Information collected by the Extraordinary State Commission and its territorial divisions, investigation materials accumulated by the investigative bodies of the military counter-intelligence, state security, internal affairs, military and territorial prosecutor's offices, as well as the Decree of April 19, 1943, have created a criminal legal framework for organizing and holding trials against war criminals. Among them, an important place belongs to the Kharkiv Trial, which became the first legal precedent of a show trial over the military personnel of Nazi Germany. The indictment in the case of the atrocities of the Nazi invaders in Kharkiv and Kharkiv Region has exposed the system of mass extermination of the civilian population and prisoners of war. Responsibility for the crimes committed was assigned not only to ordinary perpetrators, but also to the government of Hitlerite Germany and the high command of the German army.

Key words: *Nazi war crimes, Decree of April 19, 1943, Extraordinary State Commission, Main Directorate of Counter-Intelligence “SMERSH”, show trial, Kharkiv Trial 1943, World War II.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC 94

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.27>*Abdulla B.N.*

Azerbaijan National Academy of Sciences

THE RISE OF RELIGIOUS EXTREMISM IN THE NORTHERN CAUCASUS AND ITS APPEARANCE IN THE NEAR EAST

The research aims to analyze the Russian-Chechen wars, terrorist attacks in Russia during these wars. Moreover, the Russian government's policy on terrorist attacks, as well as the participation of Caucasian fighting for ISIS and Russia's way of war in Syria are examined in this article.

Methods. To achieve comprehensive results, the method of comparative analysis was used to identify the Russian government's policy on terrorist attacks and Russian-Chechen relations. Content analysis used to clarify forms of relations between Russia and Chechen Republic and possible impact of the rise of religious extremism on peace or clash, along with the application of sociological theories.

The scientific novelty of the article is that the history of Islam in the Russian Federation, the radicalization of Islam after the two Russo-Chechen wars and terrorist attacks in the country were studied using literature and sources in different languages.

The research concludes that Khattab invasion to Dagestan, the start of the Second Russian-Chechen War, the terror attacks on Washington and New York, and, most notably, terrorist attack in Beslan, North Ossetia-Alania that 330 were killed, other bloody terrorist attacks opened a new chapter in the history of Islam in the Northern Caucasus. In the second Russian-Chechen war, the struggle in the region began to get a secret character and the separation increased the number of suicide attacks. The phobia against Islam and Muslims began to grow in society. The government's actions and oppressions against the separatists have led to even more radicalization of Muslims. The separatist movement, which began in the Northern Caucasus region of the Russian Federation, spread to other republics of the Federation. The separatist movement crossed into neighboring countries and gained international character leaving the regional framework behind.

Key words: *Islam, Northern Caucasus, terrorist attack, ISIS, Chechen fighters.*

Introduction. The Caucasus region is lying in an advantageous geographical position between the Black and Caspian seas in the region where Europe and Asia converge. North Caucasus is one of the multinational, multilingual, multi-confessional regions of the Russian Federation. The Caucasus region attracts not only its diverse and colorful nature but also a diverse population.

Islam is one of the main religions in the Northern Caucasus region. Islam is spread in two distinct territories – the Volga region, the Ural, the Western Siberia, and the North Caucasus in Russia Federation. Islam sects of the Northern Caucasus can be divided into two parts: North-West (Dagestan, Chechnya, and Ingushetia) and central (Karachay-Cherkessia, Adigey, Kabardino-Balkar, and North Ossetia-Alania republics). Hanafi, a more

moderate madhab of Islam has spread in the central republics and a more severe form of Islam madhab Shafi'i has spread in the north-western countries [1, p. 228–229].

Purpose and objectives. The main goal of the article is to show all those reasons for escalation of religious extremism in the Northern Caucasus and its appearance in the Near East. Additionally, consequences of the collapse of the Soviet regime which lead to religious renaissance in the Northern Caucasus are investigated in this article.

Methodology and research methods. The methodology of the research involves using the qualitative methods including content analysis, discourse analysis, analysis of existing rules, documents, recommendations, research papers, experience and also critique of experts are used.

Moreover, a strong empirical background and descriptive method of study are used in this research.

The scientific novelty of the article is studying the history of Islam in the Russian Federation, the radicalization of Islam after the first Russo-Chechen war, and terrorist attacks in the country. The author has tried to clarify the main reasons for Caucasian fighters' involvement in the war in the Middle East and also Russia's fight against terrorism in this region. The author examined this problem using literature and sources in different languages.

Review of the recent publications. All literature and sources used in this article are important to reflect the problem as a research object. Involvement of all of them in a comprehensive study, systematization of information from different sources allowed creating a complete picture of the problem and conducting accurate research. In this regard, Dobaev's "The radicalization of Islam in modern Russia" monograph is devoted to the influence of internal and external factors on the politicization and radicalization of Islam in Russia. Federation in the post-Soviet period, as well as topical issues of improving countering religious and political extremism and terrorism in the Russian Federation [1].

The history of Islam in the Northern Caucasus, its revivalism during late soviet and early post-soviet era, the Russian-Chechen war, and territorial-ideological fixation of Islamic extremism are investigated in E. Souleimanov and S. Horák's article "Islam, Islamist Extremism in the Caucasus and Central Asia: A Critical Assessment" [2].

Silantyev's article "The Spread of Wahhabism in Modern Russia" describes the history of the spread of radical Islamic groups known as Wahhabis in Russia, their ideology, working methods, and characteristics. The author also evaluates the attempts of the Russian authorities to fight against this group [3].

CrisisGroup's report "The North Caucasus Insurgency and Syria: An Exported Jihad" was used in this article. Violence in Russia's North Caucasus has undergone two decades of deadly conflict but has declined dramatically in the past five years, in part because most of its militants have joined the ranks of foreign fighters in Syria and Iraq. At the same time protecting its national security during the Sochi Olympics Game Russia government applied an "immigration" policy which also called the "Green corridor". All these issues are discussed in this article [4].

After the collapse of the Soviet regime, the Northern Caucasus witnessed a religious renaissance. In the early 1990s the region experienced a steep increase in the number of Islamic societies and organizations.

Numerous Islamic jamaats (communities) and charitable organizations were established, old mosques were reconstructed, and new ones built. The number of mosques increased from 27 (in 1987) to 1,429 (in 1999). Besides, some 1,700 new jamaats, 178 madrasas, and 15 Islamic colleges were created [2, p. 274].

After the First Russian-Chechen War (1994–1996) and during the short period of peace (1996–1999) between two Russian-Chechen wars, radical Islamist-minded people outside the country's borders continued to arrive at the region. All these conditions provided Jihadism with a major boost and Chechen groups became more radical.

Ibn al-Khattab was the most famous Arabian fighters who struggle in Chechnya during the First Russian-Chechen War. Khattab fought against the Russian army in the war in Afghanistan, and later he joined the war that started in Chechnya and became commander of the Arab Mujahideen. Reducing financial support from the West the Chechens were gradually weaken and felt dependent on the wealthy Wahhabis [5, p. 191].

Despite all efforts of the President of Chechnya Aslan Maskhadov, the Second Chechen War began to turn into a completely radical Islamist struggle [6, p. 3].

In 1999, appointed Russian Prime Minister Vladimir Putin began military operations in Chechnya to restore political stability in Chechnya. He first took steps to strengthen the central government. After the election, he prepared a special program restoring Russia's great power status and strength it in the international arena, achieving stability throughout the country and boosting the country's economy. At the end of 1999s, he declared, "In the past 200–300 years, Russia is facing a real threat of sliding to the second rank countries" [7, p.132].

From 1999, Russia's law-enforcement agencies have launched a large-scale operation against radical groups. Al-Haramain, Al-Iqas, and Tayba funds were closed. Hizb ut-Tahrir activities banned, and followers were arrested [3, p.169].

After the government's policy, the radicals had begun to carry out terrorist acts. Chechen warriors carried out terrorist attacks in 2000–2004, and most of these terror acts were suicide attacks. 351 people were killed, and 1923 people wounded as the result of the terrorist attacks [8, p. 300–301].

On September 1, 2004, a group of terrorists had taken school No. 1 in Beslan. During the school siege, 1128 people were captured and most of them were children. According to an official investigation report, 334 people were killed [9, p. 1–3].

On June 17, 2006, after Sadullayev's death Doku Umarov launched a new terrorist campaign against the Russian government and civilians. He earned the nickname "Russia's Bin Laden". He officially annulled the Chechen Republic of Ichkeria in 2007 and announced the formation of the Caucasus Emirate. He became the emir of this Emirate (military leader).

Under the leadership of D. Umarov, the ongoing resistance movement spread from Chechnya to the eastern part of Dagestan and into smaller western villages inhabited by Muslims, particularly Ingushetia. In 2009 it was announced the end of anti-terrorist operation in Chechnya. Radicals continued to commit terrible terrorist acts across the country.

The most terrible terrorist attack was carried out in Nevsky Express in 2009. On November 27, 2009, a bomb was exploded under a high-speed passenger train traveling between Moscow and Saint Petersburg. As a result of the explosion, 26 people were killed, and hundreds were injured [10].

Terrorist attacks continued in 2010–2011 years and during these years, three atrocious terrorist acts were committed to Moscow. Two bombs were exploded in the Moscow subway on March 29, 2010. The first bomb exploded in the Lubyanka and the second one at Park Kultury subway stations. According to the Federal Security Service of the Russian Federation, two Dagestani women had committed suicide terrorist attacks. During the March events, 40 people were killed and around 130 people were injured [11].

On January 24, 2011, suicide-bombing attack carried out at Domodedovo airport by Ingush citizen 20 years-old Magomed Evloyev. During the suicide bombing 35 people were killed and 172 people were wounded [12].

The events in the North Caucasus triggered the complicated situation in the federal republics. In 2011, Doku Umarov, the Emir of the Caucasus Emirate announced the formation of the new Idel-Ural region of the Caucasus Emirate. A new region included the Volga and Ural regions. He pledged to establish "Islamic rules" in this region and to cleanse these territories from unbelievers [13].

After Doku Umarov's call terrorist attacks intensified in this region. In July 2012, the Tatar mufti Ilduz Fayzov's car was blown up in Kazan and he survived because of the miracle. One hour before this incident, Valiulla Yakupov was deadly shot. He was a head of the department of the Spiritual Administration of Muslims of Tatarstan, deputy mufti and an active fighter against radical Islam [14].

Results of the research. As the result of Russian government policy, the Jihadist groups were collapsed

in 2013. After the annihilation of some parts of Caucasus Emirates to make, any "jihad" became more complicated. Salafi leaders of Dagestan could not sustain to strong pressure and persecutions, so they left their countries, especially for Turkey. According to investigations of the International Crisis Group report of 2016, young people who displayed interests to jihad later joined to the groups which activities were concealed. Such young people are encouraged to fight in Syria and Iraq. Under the best circumstances, they would become the Emir of any group and they would sleep in cold, rainy, snowy weather on the mud. The members of secret groups do not immediately accept them to their groups; they keep them in "quarantine" for some time [4, p.6].

Terrorism and separatism that was dominant in the Northern Caucasus last few years have been taking an international character leaving the regional framework behind. All above-mentioned facts prove that all the non-stable processes in the North Caucasus are the real danger not only for Russia, but also to the whole Caucasus region, and for the Middle East. For some reasons, the young people with radical Islamic inclinations from the Northern Caucasus, especially from Dagestan, Chechnya, Karachay-Cherkessia, Kabardino-Balkaria head to the Middle East.

The main argument of Russian intervention in the war in Syria against ISIS is directly connected with the fight of Russian citizens against Syrian government within the illegal armed groups, also their joining to ISIS and perpetrating crimes against humanity. On January 3, 2014, "Iraq Sham Islam State" (ISIS), an armed terrorist group that was founded and proclaimed the establishment of the new Caliphate has become a new disaster for the region. In 2014, the director of Federal Security Service Alexandre Bortnikov informed that about 200 fighters joined jihadists in Syria. According to different sources, about 300-400 fighters fight for "Islamic state" and their return to Russia is possible whenever they want. On September 3, 2014, ISIS adherents threatened Russia with launching new war in the Caucasus and they claimed that they would liberate Caucasus for "the God will" [15].

According to investigations of Soufan Group that provides strategic security intelligence services the big number of fighters who currently join ISIS from the Russian Federation is from Chechnya and Dagestan, besides, they also participated in battles in Afghanistan. V. Putin noted that the number of fighters from Russia and post-Soviet countries who joined ISIS is about 5000-7000. According to Russian officials, 2400 fighters joined the battle in Syria, in 2015.

However, it was noted that their number was 800 in 2014. Thus, we can see the increasing number of people who fight for ISIS in Syria during 2014 and 2015 [16, p. 14].

In his speech at the UN General Assembly the President of the Russian Federation V. Putin in September 2015 stressed that Russian active intervention in the Syrian case was directly connected with the increasing number of the danger of the Russian language-speaking fighters in Syria and Iraq [17].

Russia is in third place among the five countries according to the number of fighters who battle for ISIS. In 2015, Alexandre Bortnikov the director of the Russian Federal Security Bureau mentioned that he ceased the activity of more than 3000 social networks such as “Telegram” and “WhatsApp” because they were the main remedy for terrorists’ connectivity [4, p. 32].

It should be mentioned that those who leave the North Caucasus for Syria and Iraq fight not only for ISIS but also for the radical Islamic group “Jabhat an-Nusra”. Caucasians distinguished with their bellicosity and could hold an important and influential rank between both terrorist groups during a short period. Chechens’ order capacity and ability, and their experience in fighting against Russian Federal forces made them obtain these positions in a short period. For all these reasons Abu Bakr al-Baghdadi preferred Chechen fighters during mobilization to ISIS.

The most famous Chechen fighters of ISIS are Abu Omar al-Shishani and Ahmed Chatayev. Abu Omar al-Shishani came to Syria in 2012 and joined illegal military unions. In 2013, he joined ISIS and became ISIS leader Abu Bakr al-Baghdadi’s mili-

tary advisor and “war minister” [18]. In 2014 he was entered on the list of dangerous terrorists, and it was announced that the person who arrested him would be awarded 5 million \$. Omar Shishani was killed during the airstrikes of the USA in Shirqat, south of Mosul, Iraq [19].

Another Chechen fighter of ISIS was Ahmet Chatayev. He was charged as battalion commander of Yarmuk in ISIS military camps in 2015. Until his allurements to ISIS, he had terrorist activity inside the Caucasus Emirates. He was also entered to the list of most dangerous terrorist by the U.S in 2015. He was responsible for the terror act in Ataturk Airport, Istanbul. As a result of this terror act, 44 people died, more than 230 people injured. The terror act was realized by three kamikazes [20].

Conclusions. Khattab invasion to Dagestan, the start of the Second Russian-Chechen War, the terror attacks on Washington and New York, and, most notably, terrorist attack in Beslan, North Ossetia-Alania that 330 were killed, other bloody terrorist attacks opened a new chapter in the history of Islam in the Northern Caucasus. In the second Russian-Chechen war, the struggle in the region began to get a secret character and the separation increased the number of suicide attacks. The phobia against Islam and Muslims began to grow in society. The government’s actions and oppressions against the separatists have led to even more radicalization of Muslims. The separatist movement, which began in the Northern Caucasus region of the Russian Federation, spread to other republics of the Federation. The separatist movement crossed into neighboring countries and gained international character leaving the regional framework behind.

References:

1. Добаев И.П. Радикализация ислама в современной России. Москва ; Ростов-на-Дону : Социально-гуманитарные знания, 2014. 332 с.
2. Souleimanov E. Horák S. Islam, Islamist Extremism in the Caucasus and Central Asia: A Critical Assessment. in Ursel Schlichting (Hrsg.). OSCE Yearbook 2006. Hamburg: Nomos Verlagsgesellschaft 2007. P. 271–287.
3. Силантьев Р.А. Распространение ваххабизма в современной России. *Вестник Челябинского государственного университета. История.* 2009. № 16(154). С. 165–171.
4. The North Caucasus Insurgency and Syria: An Exported Jihad Crisis Group Report №283. 16 March 2016. 18.12.2018.
5. Köstem S. Orta Asya Ve Kafkaslarda Militan İslam: El Kaide Etkisi, Ortadoğu Etütleri. Cilt 2. № 3. Temmuz 2010. P. 181–204.
6. Hahn M.G. The Jihadi Insurgency and the Russian Counterinsurgency in the North Caucasus. *Post-Soviet Affairs*, Cilt: 24, Sayfa: 1, Ocak/Mart 2008.
7. Kuhrt N. Russia and the World: The International-External Nexus, University of Glasgow. 2013. P. 248.
8. The Chechnya Conflict: Freedom Fighters or Terrorists. *Demokratizatsiya: Journal of Post-Soviet Democratization.* 2007. Vol. 15. P. 293–311.
9. Что случилось в Беслане 1–3 сентября 2004 года. *Новая газета.* 2017. № 39. С. 1–3. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/04/13/72136-pochemu-reshenie-espch-po-delu-beslana-vazhno-dlya-kazhdogo-iz-nas> 20.12.2018.

10. Walberg E. Russia: The terrorist bombing of the Nevsky Express train, Global Research, december 2, 2009. URL: <https://www.globalresearch.ca/russia-the-terrorist-bombing-of-the-nevsky-express-train/16353>. 22.12.2018.
11. За последние 15 лет в терактах в Москве пострадал 1 561 человек. URL: http://www.nord-ost.org/segodnya/za-poslednie-15-let-v-terakhtah-v-moskve-postradal-1561-chelovek_ru.html. 25.12.2018.
12. Терракт в аэропорту Домодедово 24 января 2011 года. URL: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/219117/>. 25.12.2018.
13. Ившина О. Радикальный ислам в Татарстане: точка невозврата пройдена? URL: http://www.bbc.com/russian/russia/2012/07/120725_kazan_attack_reasons). 25.12.2018.
14. Муфтий Татарстана ранен, его зам убит. URL: <http://www.interfax.ru/russia/256389>.
15. Выходцы с Кавказа в рядах ИГ (ИГИЛ). URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/251513/>. 25.12.2018.
16. Foreign Fighters. An updated assessment of the flow of foreign fighters into Syria and Iraq. The Soufan group. December 2015.
17. Владимир Путин принял участие в пленарном заседании юбилейной, 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН в Нью-Йорке. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/50385>. 22.12.2018.
18. ISIS confirms death of hugely popular 'minister of war' Omar al-Shishani. URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-confirms-death-of-hugely-popular-minister-of-war-omar-al-shishani-a7135446.html> 23.12.2018.
19. Islamic State confirms key commander Omar Shishani dead. URL: <http://www.bbc.com/nyews/world-middle-east-36789635>. 22.12.2018.
20. Tlisova F. (June 30, 2016) Chechen Suspected in Istanbul Attack, but Questions Remain. URL: <https://www.voanews.com/a/chechen-suspected-istanbul-attack-questions-remain/3399309.html>. 25.12.2018.

Абдулла Б.Н. ЗРОСТАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ ТА ЙОГО ПОЯВА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

Дослідження спрямоване на аналіз російсько-чеченських воєн, терактів у Росії під час цих воєн. Окрім того, у статті розглядаються політика уряду Росії щодо терористичних атак, а також участь кавказців у бойових діях за ІГІЛ і спосіб ведення війни Росії в Сирії.

Для досягнення всеосяжних результатів метод порівняльного аналізу був використаний для визначення політики уряду Росії щодо терористичних атак і російсько-чеченських відносин. Контент-аналіз використовується для з'ясування форм відносин між Росією і Чеченською Республікою і можливого впливу зростання релігійного екстремізму на світ або зіткнення поряд із застосуванням соціологічних теорій.

Наукова новизна статті полягає у вивченні історії ісламу в Російській Федерації, радикалізації ісламу після першої російсько-чеченської війни і терактів у країні. Автор спробував з'ясувати основні причини залучення кавказьких бойовиків у війну на Близькому Сході, а також боротьбу Росії з тероризмом у цьому регіоні. Автор досліджував цю проблему, використовуючи літературу і джерела на різних мовах.

Зроблено висновок, що вторгнення Хаттаба в Дагестан, початок другої російсько-чеченської війни, терористичні атаки на Вашингтон і Нью-Йорк і передусім терористичні акти у Беслані, Північній Осетії-Аланії, в якому загинуло 330 осіб, інші криваві терористичні напади відкрили нову главу в історії ісламу на Північному Кавказі. Під час другої російсько-чеченської війни боротьба в регіоні стала набувати секретного характеру, а розділення збільшило кількість атак терористів-смертників. У суспільстві стала рости фобія проти ісламу і мусульман. Дії уряду й утиски сепаратистів призвели до ще більшої радикалізації мусульман. Сепаратистський рух, що почався у Північно-Кавказькому регіоні Російської Федерації, поширився на інші республіки Федерації. Сепаратистський рух проник у сусідні країни і набув міжнародного характеру, залишивши позаду регіональні рамки.

Ключові слова: іслам, Північний Кавказ, теракт, ІГІЛ, чеченські бойовики.

Алиева К.Г.

Институт истории имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ СУРМАЛИНСКОГО (ИГДЫРСКОГО) РЕГИОНА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

У статті досліджується етнодемографічна ситуація на історичній азербайджанській землі Іреванського ханства, включаючи Сурмалінській магал, де понад 80 відсотків населення спочатку були тюрками-мусульманами, і тільки після Російської окупації за рахунок переселення вірменських сімей із сусідніх країн збільшилася кількість останніх. Автор статті на основі статистичних даних робіт американського історика вірменського походження Джорджа Бурнутяна і Івана Шопена, який брав участь у переписі населення і майна провінції, створеної після окупації Іреванського ханства, визначив, що в період військових дій російська армія винищила частину місцевого азербайджанського населення, і той факт, що інша частина його була змушена покинути свої споконвічні, рідні землі, також вплинув на етнодемографічну ситуацію регіону.

Автор особливо підкреслює, що в наступні десятиліття за активної підтримки російських офіційних осіб і генералів вірменського походження переселення вірмен тривало весь час. Зокрема, під час російсько-османської війни 1877–1878 років і придушення вірменських повстань у Східній Анатолії в 1890-х роках відбулася нова, більша хвиля вірменської міграції у цей регіон. У результаті, за даними Всеросійського перепису 1897 року, кількість вірмен у Сурмалінському повіті збільшилася до 30,3 відсотка від загальної чисельності населення.

Збройні групи, створені вірменськими націоналістично-терористичними організаціями за фінансової підтримки вірменської Церкви, розграбували і спалили азербайджанські села в 1905–1906 роках і знищили мирних жителів, включаючи жінок, дітей і людей похилого віку, що ще більше зменшило чисельність місцевого азербайджанського населення.

Згідно зі статистикою 1908 року, у той час азербайджанці становили 57,6 відсотка населення Сурмалінського повіту, що на 5 відсотків менше, ніж у 1897 році. Після початку Першої світової війни акти геноциду, вчинені вірменськими збройними формуваннями проти місцевих азербайджанських сімей, набули широкого поширення, перетворилися на політику етнічної чистки, й утиски азербайджанського населення ще більше посилювалися. Однак, незважаючи на всі зусилля вірменських націоналістичних сил, напередодні здобуття незалежності азербайджанці, твердо прив'язані до своєї споконвічної батьківщини, становили більшість населення регіону.

Ключові слова: Іреванський регіон – Західний Азербайджан, Джордж Бурнутян, місцеве азербайджанське населення, переселення вірмен, вірменські офіційні особи і військові.

Постановка проблеми. В статье рассматривается вопрос об этнодемографической ситуации Сурмалинского региона Западного Азербайджана в XIX – начале XX вв. Накануне российской оккупации азербайджанские турки составляли большинство населения западных земель Азербайджана – Иреванского ханства и входившего в его состав Сурмалинского магала.

Изложение основного материала исследования. Проживающий в США историк армянского происхождения Джордж Бурнутян на основе первоисточников подтвердил, что основное население Иреванского ханства, в том числе Сурмалинского магала, составляли азербайджанцы. Согласно его исследованию об

административном делении, численности уездов, этнодемографическом положении и национальном составе населения Иреванского ханства в 20-х годах XIX века, в третьем десятилетии XIX века, ханство состояло из 15 магалов (Зангибасар, Гарнибасар, Ведибасар, Шарур, Сурмали, Дерекенд-Парченис, Саадли, Талын, Сейидли-Ахсахлы, Сардарабад, Кёрпибасар, Апаран, Деречичек, Гёйча и Гырхбулаг) [1, с. 122–123]. Уезды были известны под исторически закрепленными названиями, которые дали им азербайджанские турки, постоянно проживавшие на этих территориях с древнейших времен. По подсчетам армянского автора, накануне российской оккупации в Иреванском ханстве проживало 107 тыс. человек,

из которых 62 тыс. – тюрки (азербайджанцы), 25 тыс. – курды-мусульмане, 20 тыс. – армяне [1, с. 148]. Как видно из цифр, абсолютное большинство населения региона – 81,3% составляли мусульмане, и только 18,7% – армяне.

Русский исследователь И. Шопен также отметил, что после оккупации Россией Иреванского ханства в административное деление не было внесено изменений, в Иреванской области, созданной на месте ханства, было 15 уездов с названиями, данными азербайджанским населением [2, с. 442–446].

Сурмалинский уезд располагался южнее Иревана, на правом берегу реки Араз, между одноименной рекой и горным хребтом Агрыдаг. В этом регионе проживала большая часть полукошевого – элатского и кочевого населения Иреванского ханства. Центром уезда являлся Игдыр. На обширной территории от Агрыдага до Араза было 49 сел [1, с. 123]. Азербайджанское население этих сел, занимавшееся земледелием, орошало свои поля водой реки Араз. На юге магала, в гористой местности, основное место занимало скотоводство, а земледелию уделялось не так много внимания. В Сурмалинском уезде, как и в Иреванском ханстве в целом, более 80% населения составляли мусульмане и менее 20% – армяне.

Во время российской оккупации и в первые годы после оккупации во всех регионах Иреванского ханства, в том числе в Сурмалинском уезде, к азербайджанскому и мусульманскому курдскому населению относились враждебно. В результате в этом регионе более 26 тыс. азербайджанского и другого мусульманского населения было уничтожено или изгнано с родной земли, ставшей Армянской областью Иреванского региона.

И. Шопен в своей работе также сообщал, что в Сурмалинском магале еще ранее было 28 деревень, но они были полностью разрушены в период российской оккупации, а их население уничтожено или вынуждено переселиться [2, с. 512–513]. Ясно, что покинувшими Иреванское ханство, в том числе и Сурмалинский уезд, были люди, семьи, не желавшие принимать российскую оккупацию, а также недовольные политикой переселения, проводимой представителями российской власти, грубым колониальным поведением по отношению к мусульманскому тюркскому населению.

По статистическим материалам, приведенным в работе И. Шопена, на начало 30-х годов XIX века в Сурмалинском уезде продолжало жить всего 709 семей, или 4 832 человека [2, с. 647–648], из

числа оседлого мусульманского населения. Большая часть мусульманского населения, составлявшая значительную долю местного населения, которая вела полукошевой образ жизни, также мигрировала в соседние страны. В эту массу населения входили азербайджанские тюркские племена, называемые элатами, и курдские племена. В Сурмалинском уезде осталась лишь часть курдских племен суннитского вероисповедания. В основном это было племя курдов Джалали, которое жило на восточных предгорьях горы Агры. В этом регионе проживало 359 семей (1 749 человек) из этого племени. А от племени Гарачорлу осталось всего 20 семей (140 человек) [2, с. 631–634]. Местное армянское население составляло 375 семей, или 3 091 человек [2, с. 647–648].

В этот период в Сурмалинском уезде были переселены из государства Каджаров 299 семей, или 1 459 человек, из Османской империи – 261 семья, или 1 342 армянина [2, с. 649–650]. В результате общее число армян в уезде увеличилось до 935 семей, или до 5 892 человек [2, с. 647–648]. Это составляло 43,5% от общего числа населения Сурмалинского уезда – 13 525 человек. Интересно, что даже спустя 50 лет пришедшие армяне не смешивались с местными армянами. По данным С.П. Зелинского, учителя Иреванской гимназии в 80-х годах XIX века в зависимости от того, из каких регионов Ирана – провинции Южного Азербайджана были переселены армяне российскими властями, между собой они были известны под такими именами, как Салмаслы, Хойлу, Урмиялы и др. [3, с. 3].

Для подавления местных азербайджанских тюрков в Иреванской области, в том числе в Сурмалинском уезде, представители русской власти наряду с армянами начали переселять сюда также курдов-езидов и цыган. В 1829 году, согласно Адрианопольскому мирному договору, когда русские армейские части покинули Баязидское пашалыгство, они наряду с армянскими семьями также переселили часть курдов в подконтрольные России регионы Южного Кавказа, в том числе и в Иреванскую область. В 30-е годы XIX века в Иреванской области проживало 2 133 курдских семьи, или 10 737 человек. Из них 1 720 человек было размещено в Сардарабадском уезде, 1 208 человек – в Сурмалинском уезде [4, с. 246; 2, с. 529]. По сведениям на 1834 год, в Сурмалинском уезде было 1 000 курдов-езидов и немного цыган, называемых «боша», переселившихся сюда из Баязидского пашалыгства [5, с. 199].

Сразу после оккупации Иреванского ханства для управления этим регионом было создано Временное областное управление в составе трех человек. Ими были: командующий воинской частью в Иреванской области генерал Красовский, комендант Иреванской крепости подполковник Бородин и представитель армянского населения священник Нерсес [6, с. 87]. А. Грибоедов отметил, что в Областной администрации вообще нет списка сел и земельных владений, которые находятся по ту сторону Араза, то есть в Сурмалинском уезде. Численность населения также не была известна. Русского дипломата волновала также судьба 30 тыс. серебряных рублей и 2 тыс. червонцев, только что выделенных для раздачи переселившимся армянам: «Переводчик областного начальства Мирза-Татус – известный аферист ... его брат, начальник Сурмалинского уезда, также является негодником» [7, с. 341].

Социально-экономическое положение населения еще более ухудшилось в 30-х годах XIX века, когда начальником «Армянской области» стал князь Бебутов, имевший армянское происхождение. Он был самым злым, жестоким и грабящим начальником среди тех, кто управлял областью. В источниках того времени эти слова местного населения о князе Бебутове дают полное представление о российском правлении: «Ни один паша (глава области в Османском государстве. – К.А.), ни один сардар (областной судья в Каджарском Иране. – К.А.) за счет крови и пота бедного населения не заработал столько золотых денег и богатства, сколько этот армянский начальник» [8, с. 215]. Одним из важных факторов, негативно повлиявших на экономическую жизнь региона в указанный период, также был колониальный режим, введенный русским государством, – комендантская система управления. Христианские, особенно армянские, чиновники смотрели на местное мусульманско-тюркское население свысока, вели себя высокомерно. Они игнорировали местные традиции и пытались править по чуждым правилам. Произвол и взяточничество чиновников достигли такой степени, что из-за тяжести условий жизни часть местного мусульманско-тюркского населения эмигрировала в соседние страны. Наряду с мусульманами недавно переселенные из Ирана армяне также начали возвращаться обратно – туда, откуда пришли.

Хотя армянские деятели добились создания Армянской области под руководством царской России, они не были компетентны в ее управлении. Визит царя Николая I в эту провинцию

в 1837 году показал, что армяне, какими бы искусными ни были в торговых и политических интригах, были некомпетентны и нерадивы в управлении, поскольку не имели опыта государственности. Хотя по царскому указу областной начальник Бебутов и его подчиненные были немедленно отстранены от своих должностей, ситуация не изменилась в лучшую сторону, и в 1840 году Армянская область была упразднена [9].

Переселение армянских семей в Иреванскую губернию (основана в 1849 году на месте армянской провинции), в частности на земли Сурмалинского уезда (была организована на территории одноименного уезда), продолжалось и в последующие десятилетия XIX века: «После Крымской войны, а также в 1864–1876 годах продолжалось переселение армян из Малой Азии на Кавказ и расселение их на лучших казенных землях. А после войны 1877–1878 годов началась большая волна миграции из Малой Азии» [10, с. 131].

В русско-османской войне 1877–1878 годов русские армии на Кавказском фронте возглавляли генералы армянского происхождения: М. Лорис-Меликов, А. Тер-Гукасов, Ю. Алхазов, И. Лазарев, которые создавали новые трудности и лишения в жизни азербайджанцев и других мусульман, проживавших на прифронтовой полосе и в прилегающих районах. В то же время это создавало благоприятные условия для нового массового переселения армянских семей из недавно оккупированных территорий на Южный Кавказ, в том числе в Сурмалинский уезд.

Во время той войны генерал А. Тер-Гукасов, сражавшейся на Кавказском фронте, переселил в Сурмалинский уезд 35 тыс. палаток (семей) малоазиатских армян. Нарушив приказ фронтового командования о вступлении в бой, армянский генерал сосредоточил свое внимание на переселении армян и сумел эвакуировать армянское население с недавно оккупированных территорий. В прифронтовом Сурмалинском уезде было размещено более 100 тыс. армян [10, с. 132]. В последующие годы в Сурмалинском уезде осталось лишь немного армян, большая часть которых перебралась в другие районы Северного Азербайджана. Во время русско-османской войны 1877–1878 годов и в последующие годы новая волна армянской миграции на Южный Кавказ повлияла на статистику населения Сурмалинского уезда, которая четко отражена в посемейной переписи населения 1886 года. Согласно информации сборника, Сурмалинский уезд был разделен на

три полицейских участка: Игдырский, Дашбурунский и Кюльпи. В Игдырском участке было три сельских общины (Зор, Игдыр и Гызылгышлаг), 61 деревня, где проживало 4317 семей, или 30647 человек. В Дашбурунском участке было три сельских общины (Аралыг, Дашбурун и Радикин), а также 62 деревни, в которых проживало 2748 семей, или 20520 человек. В участке Кульпи было три сельских общины (Кульпи, Гюллюджа и Огруджа), а также 105 деревень, в которых проживало 2683 семей, или 19899 человек. В целом в 1886 г. в Сурмалинском уезде было девять сельских общин и 228 деревень, в которых проживало 9748 семей, или 71066 человек [11, IX].

По переписи 1886 года национальный состав населения Сурмалинского уезда был таким: в участке Игдыра – 11868 татар (азербайджанцев), 3575 курдов, 15204 армянина; в Дашбурунском участке – 13034 татарина (азербайджанца), 5221 курд, 2265 армян; в участке Кюльпи – 9449 татар (азербайджанцев), 5823 курда, 4627 армян [11, с. 8–9]. В целом этническая ситуация в Сурмалинском участке выглядела так: 34451 татарин (азербайджанец), 14629 курдов, 22096 армян [11, с. 9]. Из этой статистики становится ясно, что, несмотря на непрерывное переселение армян в различные регионы Южного Кавказа, включая Сурмалинский уезд, в период правления России в середине 1880-х годов здесь армяне составляли менее трети всего населения.

После вооруженного подавления армянских выступлений в восточных провинциях Османской империи в 1893–1894 годах началась новая большая волна переселения армян. По словам тогдашнего главного судьи по гражданским делам Кавказа генерал-адъютанта С.А. Шереметьева, когда в 1893 году прибыли первые армянские беженцы, глава Армянской церкви для завоевания популярности среди населения позаботился о беженцах и призвал армянских жителей Иреванской области обеспечить их едой. Такое отношение немедленно привело к увели-

чению миграции, и за короткое время 190 тыс. армян перебрались на оккупированный Россией Кавказ. В 1897 г., когда главным судьей по гражданским делам Кавказа стал князь Г.С. Голицын, еще около 90 тыс. армян переселились в этот край [10, с. 132–133].

По данным Всероссийской переписи 1897 года, в конце XIX века в Сурмалинском уезде проживал 89241 человек, а в уездном центре Игдыре – 4717 человек. Из них 41417 человек были азербайджанцами, 27075 – армянами, 19099 – курдами и 1361 – восточными славянами (русскими, украинцами, белорусами). 2626 армян в материалах переписи зарегистрированы как иностранные подданные [12, с. 18]. То есть численность населения, зарегистрированного как иностранные подданные, были армяне, накануне перешедшие в Россию после подавления армянских восстаний в Османской империи.

В последующие годы миграция армян с османских территорий в Россию продолжалась в больших масштабах. В рапорте начальника Игдырского таможенного поста от 18 июля 1897 г. говорилось, что в первые месяцы того же года 976 армян, проходя через этот таможенный пост из территории Османской империи, поселились в Сурмалинском уезде [13, с. 453].

В 1915 г. в Сурмалинском уезде проживало 105741 человек, из которых 66370 были мусульманами, 32636 – армянами и 5735 – людьми из иных народов [14, с. 17–18]. Это было результатом явно открытой враждебности армянских военных и армянских добровольцев к тюрко-мусульманскому населению в прифронтовых районах Кавказа во время Первой мировой войны.

Итоги переселения армян в конце девятнадцатого и первых десятилетиях двадцатого века с помощью российских правящих кругов в места проживания древнего азербайджанского, мусульманско-тюркского населения, в том числе в Сурмалинском уезде, ясно отражены в следующей таблице [14, с. 15–16; 15]:

Годы	все население в %%	В том числе				
		Азербайджанцы	курды	все мусульмане	армяне	другие народы
1886	100	48,3	20,6	59,9	31,1	9,0
1897	100	46,5	21,4	62,2	30,3	7,5
1908	100	45,9	21,7	57,6	32,5	9,9
1915	100	44,0	19,6	63,6	31,2	5,2

Эти факты ясно показывают, что, несмотря на все серьезные усилия российских официальных лиц и армянских националистических сил, до двух третей населения в районе Сурмали-Игдыр составляли мусульмане-тюрки. Именно поэтому ярые армянские националистические силы проводили политику этнической чистки, проводя резню и грабежи против мусульманско-тюркского населения в Сурмалинском уезде недалеко от Иревана, который считали своим древним городом, пытаясь подготовить почву для создания в будущем армянского государства.

В 1905–1906 годах, несмотря на попытки армянских вооруженных формирований жестоко разрушить азербайджанские поселения, истребить мирное мусульманское население и изгнать их из своих домов, местное азербайджанское население сразу после прекращения массовой резни вернулось в свои дома и начало восстанавливать разрушенные дома и фермы. Об этом наглядно свидетельствует тот факт, что в 1913 году в общем списке населенных пунктов по Российской империи в Сурмалинском уезде упоминалось 13 сельских общин, большинство из которых принадлежало азербайджанцам. В 1913 году сельские общины в Сурмалинском уезде были следующими: Алигочагское (центральное село Алигочаг), Аралыгское (центральное село Аралыг-Башкенд), Гюллюджинское (центральное село Гюллюджа), Дашбурунское (центральное село Дашбурун), Джалали-Сака-

клинское (центральное село Гюллюджа), Езиди-Гасанлинское (центральная деревня Дамурсхан), Игдырское (центральное село Игдыр), Кюльпинское (центральное село Кульпи), Огруджинское (центральное село Огруджа), Радикинское (центральное село Балах-баши), Радики-Сенакское (центральная деревня Цыганлы), Азджилерское (центральная деревня Азджылар) и Яиджинское (центральное село Аликамарли) [16, с. 196].

Выводы. Все эти факты ясно показывают, что с 30-х годов XIX века при активном содействии и непосредственном участии российских правящих кругов, особенно военных и официальных лиц в правительстве армянского происхождения, переселение армянского населения в Иреванскую область и ее составную часть – Сурмалинский магал (уезд) так или иначе продолжалось и в последующие десятилетия. Помимо армян в этот регион – вотчину азербайджанских тюрок – были переселены также русские, курды и цыгане. Азербайджанское население же подвергалось притеснениям, национальной и религиозной дискриминации, преследованиям, а его имущество время от времени грабилось. Не выдержав этих лишений, часть азербайджанского населения была вынуждена оставить родной край, свои дома. Однако в Сурмалинском магале (уезде) азербайджанцы вместе с другими мусульманскими семьями составляли абсолютное большинство населения на протяжении всего периода его подчинения Российской империи.

Список литературы:

1. Burnutyun S.A. İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795–1828. Təkrarlanan tarix – təkrarlanan şərhlər. “İrəvan xanlığı Qacarların hökmranlığı dövründə. 1795–1828” kitabının müəllifi Corc Burnutyanın rus-sovet və erməni tarixçilərindən fərqli və oxşar cəhətləri. Bakı: “Şərqi-Qərb” nəşriyyat evi, 2011. S. 83–255.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852. 1232 с.
3. Зелинский С.П. Этнографические очерки из быта армян-переселенцев из Персии, живущих в Нахичеванском уезде Эриванской губернии. *Материалы для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 2. Тифлис : Типография главного управления главноначальствующего гражданской части на Кавказе, 1882. Отд. II. С. 1–98.
4. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX–начале XX вв.). Баку : Алтай, 1999. 300 с.
5. Nəşənov H.N., Məhərrəmov E.Ə. Çarizmin mürtəce köçürmə siyasəti və Sürməlidə demoqrafik durumun təkamülü. *Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları*. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. Xüsusi buraxılış, № 56–58, 2016. S. 199–204.
6. Yenikolopov İ.K. Qriboyedov və Şərqi Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Əsgərzadə F.S. Şəki: «Kaskad» nəşriyyatı, 2017, 162 s.
7. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. *Сочинения в двух томах*. Т. 2. Москва : Правда, 1971. С. 339–341.
8. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003, 700 s.
9. URL: <https://1905.az/azerbaycan-torpaqlarinda-ermenistan-dovleti-nece-yaradildi-tarixi-neticeleri-ve-azerbaycanin-muasir-baxisi/>.

10. Qafqazda “erməni məsələsi”. Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. III c. Bakı: Elm, 2010, VIII+348 s.
11. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886. Тифлис, 1893.
12. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXXI. Эриванская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : ЦСР МИД, 1905.
13. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX–XX əsrlər. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin sənədləri). Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 752 s.
14. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə, II c., 2-ci kitab, İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918–1920-ci illər. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 456 s.
15. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Эриванская губерния](https://ru.wikipedia.org/wiki/Эриванская_губерния).
16. Сурмалинский уезд Эриванской губернии. *Волостные, станичные, сельские, земные правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения*. Киев : Изд-во Т-ва Л.М. Фиш, 1913. 94 с.

Aliyeva K.G. ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN SURMALY (IGDYR) REGION IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

The article examines the ethno-demographic situation in the historical Azerbaijani land – Iravan Khanate, including the Surmali region, where more than 80 percent of the population was originally Muslim Turks, and only after the Russian occupation due to the resettlement of Armenian families from neighboring countries, their number increased. The author of the article, based on the statistical data of the works of the American historian of Armenian origin George Bournoutian, and Ivan Chopin, who took part in the population and property census of the province created after the occupation of the Iravan Khanate, determined that during the hostilities the Russian army exterminated part of the local Azerbaijani population, and that fact that another part of it was forced to leave their ancestral – native lands, also influenced the ethno-demographic situation of the region.

The author emphasizes that in the following decades, with the active support of Russian officials and generals of Armenian origin, the resettlement of Armenians continued continuously. In particular, during the Russian–Ottoman war of 1877–1878 and the suppression of Armenian uprisings in Eastern Anatolia in the 1890s, a new, larger wave of Armenian migration to the region occurred. As a result, according to the All-Russian census of 1897, the number of Armenians in the Surmali district increased to 30.3 percent of the total population.

Azerbaijanis constituted 57.6% of the population of Surmali district, which was 5% less than in 1897. After the outbreak of the First World War, acts of genocide committed by Armenian armed groups against local Azerbaijani families became widespread, turned into a policy of ethnic cleansing, and the deprivation of the Azerbaijani population intensified. However, despite all the efforts of the Armenian nationalist forces, on the eve of gaining independence, Azerbaijanis, firmly attached to their ancestral homeland, constituted the majority of the region's population.

Key words: *Iravan region – Western Azerbaijan, George Burnutyun, indigenous Azerbaijani population, resettlement of armenians, armenian officials and military.*

Гаврилюк О.Н.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

СКЛАДАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

У статті ставиться мета простежити формування у хронологічній послідовності системи законодавчих актів міжвоєнної Польщі, що стосувалися охорони нерухомих і рухомих об'єктів культурної спадщини. Для досягнення мети використано принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, а також загальнонаукові й спеціальні історичні методи дослідження, зокрема класифікації, систематизації, проблемно-хронологічний, критично-порівняльний та ін. Наукова новизна статті полягає у тому, що звернено увагу на окремі нормативно-правові акти, які до цього часу практично не класифікувалися як пам'яткоохоронна документація. Указано на значення для пам'яткоохоронної діяльності положень декрету Регентської Ради від 31 жовтня 1918 р. Окреслено послідовність ухвалення та зміст інших законодавчих документів, що стосувалися цієї галузі. Ними були декрет про організацію державних архівів і опіку над архівами (1919 р.), міністерське розпорядження про організацію консерваторських відділів (1919 р.). Сюди також увійшли президентські розпорядження про опіку над пам'ятками (1928 р.) та про унормування повноважень влади і порядку дій у деяких відділах державної адміністрації (1934 р.). Складниками пам'яткоохоронного законодавства стали міністерські розпорядження про ведення реєстру пам'яток (1928 р.) та обіжник про охорону характеру давніх міст і старовинних міських ділянок (1936 р.). Із перелічених актів до пам'яткоохоронної документації слід обов'язково зараховувати також декрет про організацію державних архівів і опіку над архівами та розпорядження про унормування повноважень влади і порядку дій у деяких відділах державної адміністрації. Констатовано, що впродовж 1918 – кінця 1930-х років у Другій Речі Посполитій склалася загалом ефективна нормативно-правова база охорони нерухомих і рухомих об'єктів культурної спадщини. Проте на практиці ступінь реалізації її положень через низку причин вирізнявся неоднаковим рівнем.

Ключові слова: міжвоєнна Польща, культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, декрет, розпорядження.

Постановка проблеми. Вирішення актуальних проблем сучасної національної пам'яткоохоронної роботи передбачає вивчення, узагальнення та критичне використання відповідного досвіду, нагромадженого впродовж попередніх історичних періодів не лише в Україні, а й у сусідніх державах, зокрема тих, у межах яких перебували і перебувають сьогодні українські культурні цінності. З огляду на це, заслуговують на увагу правові напрацювання у галузі пам'яткоохоронної діяльності міжвоєнної Польщі – країни, де було зосереджено чимало культурних цінностей європейського та світового значення. Друга Річ Посполита була також державою, яка володіла багатьма українськими пам'ятками історії та культури, адже у її складі впродовж 1920–1930-х років перебували західні етнічні українські землі: Південне Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Холмщина, Західна Волинь, Східна Галичина, Посяння (Надсяння) й Лемківщина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема формування правової бази охорони культурної спадщини міжвоєнної Польщі поки що не знайшла висвітлення у вітчизняній історіографії. Такий стан справ можна, на нашу думку, пояснити тим, що українські науковці вбачають у проблематиці українсько-польських відносин першої половини ХХ ст. актуальніші сюжети (взаємини періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., політична лінія Другої Речі Посполитої стосовно української національної меншини у 1920–1930-х роках, складнощі міжконфесійних відносин, українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни, особливо «Волинська трагедія», ін.). Тема статті натомість розглянута у низці публікацій польських дослідників. Із робіт останніх кількох десятиліть варто виділити монографію П. Деттлофа, в якій порушуються деякі аспекти правової охорони пам'яток у міжвоєнній Польщі [3]. Ураховуючи напрацювання цієї держави у пам'яткоохоронній галузі, низка яких не

втратила значущості й сьогодні, а також те, що відповідні правові положення розповсюджувалися на об'єкти української нерухомої і рухомої культурної спадщини, які перебували на її території, тема статті залишається актуальною й для української історичної науки та пам'яткоохоронної справи.

Постановка завдання. Мета і завдання публікації – показати складання у хронологічній послідовності системи законодавчих актів міжвоєнної Польщі, що стосувалися охорони нерухомих і рухомих об'єктів культурної спадщини. Для досягнення поставлених цілей використано принципи історичного аналізу та наукової об'єктивності, а також загальнонаукові й спеціальні історичні методи дослідження, зокрема класифікації, систематизації, проблемно-хронологічний, критично-порівняльний та ін. Стаття базується, насамперед, на виявленні та опрацюванні опублікованих документів державних структур міжвоєнної Польщі, у компетенції яких перебувала пам'яткоохоронна справа. Використовувалися також матеріали окремих праць польських науковців ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність з охорони культурних цінностей на теренах Другої Речі Посполитої впродовж міжвоєнного періоду здійснювалася в нових, аніж до того часу, умовах. Ними виявилися відродження Польської держави, утворення та функціонування її органів влади, у тому числі структур, покликаних здійснювати опіку над культурною спадщиною, складання нормативно-правової бази пам'яткоохоронної роботи, активна участь громадськості у її проведенні та ін.

Першим вищим органом міжвоєнної Польщі, який законодавчо вирішував проблеми охорони пам'яток, стала Регентська Рада. Вона була утворена у червні 1917 р. і наділена німецькими та австро-угорськими властями, армії яких контролювали землі тодішнього Королівства Польського, законодавчими та виконавчими функціями до часу передачі влади над означеною територією королю або регентові. В умовах остаточної поразки країн Центрального блоку у Першій світовій війні Регентська Рада здійснила заходи щодо перейняття влади з рук кайзерівської Німеччини та цісарської Австро-Угорщини. Так, на початку жовтня 1918 р. вона видала розпорядження про підготовку виборів до сейму майбутньої польської держави. Пізніше Регентська Рада поширила владу на польські військові частини, які до того підпорядковувалися німецькому командуванню, а 11 листопада 1918 р. проголосила незалежність Польщі.

До законодавчих актів Регентської Ради, що мали утвердити статус Другої Речі Посполитої як суверенної, демократичної, з давніми історичними та культурними традиціями держави, яка б претендувала на європейське і світове визнання, відноситься декрет від 31 жовтня 1918 р. про опіку над пам'ятками мистецтва і культури [2]. Слід зазначити, що на польських етнічних теренах, які до Першої світової війни внаслідок трьох поділів Речі Посполитої перебували під контролем Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, культурна спадщина була позбавлена повноцінної охорони. Тому закономірно, що декрет Регентської Ради від 31 жовтня 1918 р. знайшов підтримку (хоча й не без дискусій) у різних таборах польського політикуму. Ними були Національний комітет на чолі з Р. Дмовським, що розташувався у Парижі, Тимчасовий Народний уряд Польської Республіки на чолі з І. Дашинським (Люблін), Головна народна рада, очолювана В. Корфантим (Великопольща), а також табір Ю. Пілсудського (Берлін). Саме цьому політичному й військовому діячеві як Тимчасовому начальникові держави після саморозпуску Регентської Ради у день проголошення незалежності Польщі перейшла вся повнота влади на польських землях [4, с. 218, 222–223, 227, 228].

У декреті подавалося визначення *пам'ятки*. Цим терміном у статті 11 окреслювалися «усі нерухомі і рухомі витвори, які свідчать про мистецтво і культуру минулих епох та існують не менше, ніж 50 років...» [2, с. 94]. Статті 12 та 18 детальніше визначали, які пам'ятки можна зарахувати до нерухомих (печери, городища, кургани, могили, муровані та дерев'яні будівлі з належними їм архітектурними деталями, «визначні з естетичного погляду і знамениті для міст, селищ та сіл» [2, с. 95], пам'ятники, ін.) і рухомих (колекції предметів, що знаходяться у музеях, культових спорудах, ремісничих майстернях, твори мистецтва, одяг, зброя, монети, рукописні та стародруковані книги, речі домашнього побуту і народного промислу, ін.) [2, с. 94–95].

Окрему групу пам'яток становили викопні предмети (*wykopaliska*), тобто насамперед знахідки археологічного характеру, що стосувалися ранньоісторичної доби; у цю групу були віднесені і випадково віднайдені у землі чи воді речі (*znaleziska*), а також скарби і документи, заховані у стінах, металевих емкостях, ін. [2, с. 96]. Варто зауважити, що поняття *пам'ятка* у тій частині, де йшлося про архітектурні споруди, охоплювало не просто будівлі, а й урбаністичні системи

й ансамблі зелених насаджень. Отже, у декреті (статті 12 і 17) зверталася увага на потребу охорони довкілля пам'ятки та панорами огляду на неї або з неї. Це було, на думку окремих польських дослідників, новаторським елементом для законодавчих актів пам'яткоохоронного характеру тодішньої Європи [6, с. 77–78; 3, с. 46].

Згідно з декретом, опіка над пам'ятками належала до компетенції Міністерства віровизнань і народної освіти. Саме йому підпорядковувалися пам'яткоохоронці (за польською термінологією – консерватори), яких призначав міністр і які мали здійснювати безпосередній нагляд над пам'ятками на визначених теренах [2, с. 93–94]. Декларувалося також складання інвентарю пам'яток історії та культури в межах Польської держави, який мав бути доступний для всіх зацікавлених осіб.

Документ надавав відповідним органам влади право вивчати будь-які предмети старовини, що перебували у власності як фізичних, так і юридичних осіб, із метою встановлення їхньої історичної вартості. Тут же містилася заборона руйнування, нищення, переробки, відновлення і т. д. пам'яток, однак лише нерухомих. Збереження рухомих пам'яток (занедбаних і яким загрожувало знищення) могло здійснюватися шляхом їх вилучення на користь держави і для зберігання в одному з державних музеїв [2, с. 96]. Для того часу це був сміливий крок з огляду на існуючі тоді засади недоторканності приватної власності. Покарання за порушення статей декрету було поблажливим: воно передбачало ув'язнення на термін не більше трьох місяців.

Таким чином, підсумком правотворчої діяльності Регентської Ради у галузі охорони культурної спадщини виявився декрет від 31 жовтня 1918 р. У першому десятиріччі існування відновленої Польської держави він став загальнообов'язковим базовим законодавчим актом, що регулював питання, пов'язані з охороною пам'яток. Його положення пізніше доповнили інші правові документи законодавчої та виконавчої влади Польщі, а також виконавчі приписи. До найважливіших слід віднести декрет про організацію державних архівів і опіку над архівами [1], який у дослідженнях з історії охорони пам'яток у Польщі чомусь не відносять до пам'яткоохоронної документації. Він з'явився 7 лютого 1919 р. за підписом Ю. Пілсудського, президента (голови) Ради міністрів І. Падеревського та міністра віровизнань і народної освіти Я. Лукашевича. Документ ухвалював утворення при Міністерстві віровизнань і народної освіти

відділу державних архівів як провідної структури, відповідальної за розбудову і функціонування мережі таких установ на теренах Польщі. Відзначалося (стаття 3), що державні архіви є інституціями, призначеними для збереження різноманітних актів і документів державних установ та приватних осіб, а також для накопичення і збереження різного роду рукописних пам'яток, що стосуються культури, історії, внутрішніх і зовнішніх стосунків держави або її окремих територій [1, с. 265–266]. У наступних статтях декрету містилися положення про спосіб передачі матеріалів до державних архівів, завдання останніх щодо пошуку документів, складання їх реєстру, використання та публікації, порятунку від знищення, технічної і наукової опіки над архівними збірками, ревідикації (повернення) у власність держави тих матеріалів, які стосуються історії та культури Польщі й які були виведені за її межі.

Вагомим виконавчим приписом, що доповнював декрет від 31 жовтня 1918 р., стало розпорядження міністра мистецтва і культури Другої Речі Посполитої від 5 квітня 1919 р. про організацію консерваторських бюро. Ці структури поширювали діяльність на окреслену територію (округу), якою стали одне або кілька воєводств, і входили до складу воєводських управлінь як відділів мистецтва і культури. Так, Волинське воєводство було частиною VI (Люблінської) консерваторської округи, яка охоплювала території Люблінського, Волинського та Поліського воєводств міжвоєнної Польщі. Посаду окружного консерватора у різні роки посідали Є. Сенницький, Ю. Дуткевич та З. Ревський. До їхніх обов'язків належало встановлення кількості пам'яток, насамперед нерухомих, проведення їх інвентаризації із записом до інвентарю, нагляд за станом збереження і проведенням пам'яткоохоронних робіт, надання фахових порад та рекомендацій під час їх здійснення та ін.

На підставі розпорядження від 5 квітня 1919 р. створювалася Рада консерваторів – колегіальний орган з окружних консерваторів та представників Міністерства мистецтва і культури. Рада отримала право скликання власних з'їздів, де повинні були розглядатися питання розроблення засад опіки над пам'ятками, стан їх охорони в тій чи іншій місцевості країни, інші актуальні проблеми пам'яткоохоронної роботи. Аналогічний характер і функції проведення зібрань, щоправда, на нижчому рівні, мали окружні консерваторські комісії, створені згідно з розпорядженням міністра віровизнань і народної освіти від 17 травня 1924 р.

Це стосувалося також змішаних (із представників державних консерваторів та римо-католицького костелу) комісії, що опікувалися культовою рухомою старовиною. Останні постали згідно з розпорядженням міністра віровизнань і народної освіти від 19 грудня 1925 р. на підставі конкордату, підписаного 10 лютого 1925 р. між Другою Річчю Посполитою та папським престолом [13; 12, с. 290–291].

Суттєвим елементом формування нормативно-правової бази міжвоєнної Польщі у пам'яткоохоронній галузі стала поява наприкінці 1920-х – у 1930-х роках низки нових законодавчих актів. Провідне місце тут належить розпорядженню від 6 березня 1928 р. про опіку над пам'ятками, підписаному тодішнім президентом країни І. Мосціцьким [8]. Його можна вважати документом, який визначав дійсно наукові засади охорони культурної спадщини, що витримали випробовування часом і використовувалися в Польщі навіть у другій половині ХХ ст. Документ розширяв і вдосконалював попередні правові норми у галузі охорони пам'яток історії та культури, дискусії навколо яких набрали систематичного характеру з 1922 р. Його автори – а це насамперед фахові консерватори й працівники Міністерства віровизнань і народної освіти – відійшли від поділу пам'яток на групи, тобто їх кваліфікації відповідно до історичної та мистецької вартості. Натомість значно чіткіше окреслювалося визначення *пам'ятка*. Нею вважався кожен нерухомий чи рухомий предмет, властивий певній епосі, який мав мистецьку, культурну, історичну, археологічну або палеонтологічну вартість, підтверджену постановою державної влади й унаслідок цього заслуговував на збереження [8, с. 537].

Президентське розпорядження стосувалося шедеврів архітектури, скульптурних творів, унікальних зразків матеріальної культури, а також поширювалося на «друки, архіви, звичайні і оздоблені рукописи, автографи, оправки книг» та інші цінні речі, що знаходилися у приватних руках, а також у колекціях предметів, зосереджених у музеях, бібліотеках, інших зібраннях [8, с. 538]. Замість інвентарю запроваджувався реєстр пам'яток старовини. Ті з них, що ще не були записані до реєстру, отримували дещо кращу охорону, позаяк, згідно зі статтею 12, консерваторські структури мали право призупинити стосовно них усі роботи, що загрожували їх знищенню чи деформації (переробці, оздобленню, доповненню, ін.) [8, с. 539].

Оцінюючи загалом правовий документ від 6 березня 1928 р., слід визнати, що, незважаючи на певну недосконалість, він на той час відзначався новаторським змістом і з погляду європейського пам'яткоохоронного законодавства давав змогу зарахувати Другу Річ Посполиту до грона держав, що у цій справі вважалися серед лідерів.

Реалізації положень, що містилися у президентському розпорядженні від 6 березня 1928 р., сприяла поява низки наступних нормативних актів з охорони рухомих і нерухомих об'єктів культурної спадщини. Вони стали результатом правотворчої діяльності фахівців, широких кіл громадськості, небайдужих до пам'яток, і з'явилися у вигляді президентських законів, розпоряджень Ради міністрів Польщі, Міністерства віровизнань і народної освіти, об'їзників останнього. До них, наприклад, відносяться розпорядження вищезгаданого міністерства від 17 липня 1928 р. про ведення реєстру пам'яток [7], розпорядження Ради міністрів від 23 вересня 1932 р. про спосіб збереження пам'яток, які є власністю держави [10], закон президента Польщі від 25 січня 1933 р. щодо зміни його розпорядження від 6 березня 1928 р. про опіку над пам'ятками [11], президентське розпорядження від 28 грудня 1934 р. про унормування повноважень влади і порядку дій у деяких відділах державної адміністрації [9], об'їзник Міністерства віровизнань і народної освіти від 24 жовтня 1936 р. про охорону характеру давніх міст і старовинних міських дільниць [5, с. 11]. Так, у розпорядженні від 17 липня 1928 р. містилася вимога ведення у кожному з воеводських управлінь реєстру усіх пам'яток, що знаходилися на теренах воеводства (за винятком культурних цінностей, які перебували у власності римо-католицького костелу). Статті документу визначали, на які відділи та підвідділи мав поділятися реєстр, його рубрики, порядок занесення сюди відомостей про пам'ятку, місця його зберігання та можливість ознайомлення з ним усіх зацікавлених осіб. Стосовно документа Ради міністрів від 23 вересня 1932 р., то він містив статті, що регулювали питання подання інформації про віднайдені пам'ятки, обов'язки консерваторських бюро (відділів), зокрема щодо вивчення нерухомих пам'яток, які знаходилися на державних землях, що підлягали парцеляції (поділу на менші ділянки), обов'язки власників пам'яток стосовно їх належного утримання, ін. [10, с. 20–21].

Висновки. Таким чином, якщо оцінювати справу складання у Другій Речі Посполитій нормативно-правової бази охорони культурної

спадщини, то її підсумком стала поява значної кількості законодавчих і підзаконних документів. За змістом вони відповідали тодішнім європейським вимогам, а в низці випадків пішли значно далі і тому слугували правовою базою пам'яткоохоронної діяльності в Польщі у другій половині ХХ ст. Низка їхніх положень не втратила актуальності навіть на початку ХХІ ст., ставши певною мірою підґрунтям декрету про охорону пам'яток і опіку над пам'ятками, ухваленого у цій державі у 2003 р. Вивчення, узагальнення та критичне використання окремих змістових складників польської нормативно-правової бази охорони культурної спадщини є не зайвим і для України.

Проте, як засвідчила практика пам'яткоохоронної роботи Другої Речі Посполи-

тої, не всі положення законодавчих документів означеної галузі були належним чином реалізовані. Далися взнаки недостатнє державне фінансування, теоретичні дискусії щодо шляхів і методів діяльності з охорони об'єктів нерухомої і рухомої культурної спадщини, екстраполяція відповідних концепцій на практичний складник галузі, своєрідна «автономістська» діяльність окремих провідних фахівців державних пам'яткоохоронних структур. Помітними чинниками, що впливали на напрями втілення пам'яткоохоронних заходів, виступали також суспільна кон'юнктура та політика польської держави у національному питанні. Останній аспект негативно позначився на пам'ятках українського сакрального мистецтва Холмщини та Південного Підляшшя.

Список літератури:

1. Dekret o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwajami. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1919. № 14. Poz. 182. Warszawa : Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1920. S. 265–271.
2. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. *Dziennik praw Państwa Polskiego*. 1918. № 16. Poz. 36. Warszawa : Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. S. 93–98.
3. Dettlof P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka. Kraków : UNIWERSITAS, 2006. 501 s., il.
4. Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M. Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2018. 393 s.
5. Lazarowicz St., Sieroszewski Wł. Przepisy prawne dotyczące dóbr kultury oraz muzeów. Wyd. II, poprawione i uzupełnione. Warszawa : Ministerstwo kultury i sztuki: Zarząd muzeów i ochrony zabytków, 1970. 353 s.
6. Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce: geneza, organizacja, prawo. Warszawa : PWN, 1989. 376 s.
7. Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków. *Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków*. Zestawił i opracował Władysław Sieroszewski. Wyd. II. Uzupełnione i poprawione. Warszawa : Ministerstwo kultury i sztuki : Zarząd muzeów i ochrony zabytków, 1971. S. 21–23.
8. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Pierwsze półrocze 1928 r. № 29. Poz. 265. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1928. S. 537–542.
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1934 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w niektórych działach administracji państwowej. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Drugie półrocze 1934 r. № 110. Poz. 976. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1935. S. 2266–2285.
10. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 września 1932 roku o sposobie chronienia przedmiotów zabytkowych, będących własnością Państwa. *Zbiór przepisów dotyczących ochrony i konserwacji zabytków*. Zestawił i opracował Władysław Sieroszewski. Wyd. II. Uzupełnione i poprawione. Warszawa : Ministerstwo kultury i sztuki : Zarząd muzeów i ochrony zabytków, 1971. S. 19–21.
11. Ustawa Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 stycznia 1933 r. o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. *Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1933. № 10. Poz. 62. Warszawa : Drukarnia Państwowa : Tłoczono z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1934. S. 135–137.
12. Włodarczyk T. Konkordaty. Zarys historii ze szczególnym uwzględnieniem XX wieku. Warszawa : PWN, 1974. 547 s.
13. Wojciechowski J. Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce. *Ochrona zabytków sztuki*. 1930–1931. Z. 1–4. Cz. 1. S. 8–9.

Havryliuk O.N. COMPILATION OF THE REGULATORY FRAMEWORK RELATED TO THE PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN INTERWAR POLAND

The article aims to trace the formation of the system of legislative acts of Interwar Poland in chronological order, related to the preservation of immovable and movable cultural heritage. To achieve this aim, the following principles were used: historical analysis and scientific objectivity, as well as general and special historical research methods, such as classification, systematization, chronological, critical-comparative, etc. The scientific novelty of the article draws attention to particular laws and regulations that until now haven't been classified as monument protection documentation. It indicates the significance of the provisions of the Regency Council decree, issued on October 31, 1918, related to the protection of monuments. The article outlines the sequence of adoption and the content of other legislative documents of this field. These were the decree on the organization of state archives and guardianship of archives (1919); the ministerial order on the organization of conservation departments (1919). They also included presidential decrees on the custody of monuments (1928) and the standardization of government powers and procedures in some departments of the state administration (1934). The components of the monument protection law were the ministerial orders on maintaining the register of monuments (1928), and the circular on the preservation of ancient cities and city districts (1936). Among the listed acts, the ones included in the monument protection documentation are the decree on the organization of state archives and guardianship of archives, as well as the order on standardization of powers and procedures in some departments of state administration. The article states that during 1918 – the end of the 1930s, there was a generally effective legal framework for the protection of cultural heritage immovable and movable objects in the Second Polish Republic. However, in practice the degree of its implementation for a number of reasons was different.

Key words: *Interwar Poland, cultural heritage, monument preservation activity, decree, order.*

Гордієнко В.В.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Гордієнко Г.М.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВІЙСЬКОВА РЕФОРМА МОРИЦА ОРАНСЬКОГО ЯК РЕЦЕПЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ АНТИЧНОГО ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА

У статті розкрито вплив традицій військового мистецтва античних Греції і Риму на проведення військових реформ у Республіці Сполучених Провінцій штатгальтером Моріцем Оранським. Проаналізовано соціально-економічні і політичні передумови запровадження новацій у військову справу країни. Зазначено, що внаслідок посилення інтересу до античної культури в умовах «північного Ренесансу» для суспільної еліти стали доступними тексти античних військових істориків і письменників. Це зумовило процес переосмислення військової теорії давнини в умовах якісних змін у військовій справі, спричинених поширенням вогнепальної зброї у пізньосередньовічній і ранньомодерній Європі. У статті наголошено на тому, що цей процес розпочав Ніколо Макіавеллі, а продовжили нідерландські інтелектуали Гуго Гроцій і Юст Ліпсій. Указано, що Юст Ліпсій як військово-політичний мислитель і вчитель Моріца Оранського прищепив молодому штатгальтеру Республіки Сполучених Провінцій інтерес до античної військової спадщини. У роботі показано, що звернення нідерландського реформатора до античного військового мистецтва відбулося на тлі піднесення бойового значення піхоти і зменшення ролі важкоозброєної кінноти, а також домінування на полі бою іспанської тактичної одиниці – «іспанської терції». Охарактеризовано рецепцію античних принципів військової дисципліни в армійському повсякденні нідерландських збройних сил. Виявлено особливості застосування штатгальтером рекрутської системи комплектування військових підрозділів і використання ним при цьому настанов Еліана, Вегеція і Льва VI Філософа. Висвітлено втілення римських засад військового навчання і бойової підготовки в умовах ранньомодерного європейського війська. Доведено, що застосування Моріцем Оранським військово-тактичних елементів македонської фаланги було викликано потребою успішного протистояння «іспанській терції» і зумовило початок формування лінійної тактики у військовій справі Європи.

Ключові слова: військова реформа, Моріц Оранський, військове мистецтво, «іспанська терція», лінійна тактика.

Постановка проблеми. Одним із вузлових історичних явищ Західної Європи раннього нового часу стала Нідерландська революція і війна за незалежність від іспанської монархії. «Вісімдесятилітня війна» (1568–1648) була не лише збройним протистоянням між іспанською армією і військом повсталих Нідерландів, а й виявилася потужним чинником розвитку військової справи. Другий штатгальтер північних незалежних провінцій Нідерландів Моріц Оранський, син славнозвісного Вільгельма Оранського, провів низку реформ, які радикально змінили стан збройних сил і перетворили їх на могутній щит молодій державі. Військові новації нідерландського полководця забезпечили утвердження першої у ранньомодерній Європі демократичної держави – Республіки Сполучених Провінцій – і

стали взірцем для наслідування іншим військовим діячам. Досвід нідерландського державця і полководця становить особливий інтерес для військової еліти молодих країн із неусталеною державністю, які відстоюють свою незалежність від агресивних зазіхань із боку сильніших країн – колишніх метрополій. Водночас не менш цікавим є переосмислення нідерландським реформатором здобутків військової справи Античності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Військових істориків віддавна цікавила реформаторська діяльність Моріца Оранського на тлі розбудови Республіки Сполучених Провінцій. Удосконалення військової справи нідерландським правителем уважно вивчалось такими відомими істориками військового мистецтва, як Г. Дельбрюк [3], А. Свечін [15], Є. Разін [14], Дж.І. Ізра-

ель [4], а також українськими науковцями Л. Войтовичем та В. Голубком [5]. Вищеозначені автори проаналізували обставини, шляхи і результати запровадження штатгальтером цілої низки новацій у військову справу. Дослідники розкрили взаємозв'язки між особливостями соціально-політичної структури Республіки Сполучених Провінцій і радикальними змінами у збройних силах, між станом економіки й господарства країни і можливостями утворення регулярної армії, між рівнем військового мистецтва у Європі й Голландії і революційним поширенням вогнепальної зброї. Звісно, усі фахівці уважно розглянули елементи лінійної тактики – одне з найважливіших нововведень Моріца Оранського, яке на кілька століть стало предметом вивчення, використання й удосконалення багатьма полководцями і воєначальниками Європи.

Постановка завдання. Північний Ренесанс, незважаючи на свою істотну відмінність від Італійського Відродження, також викликав посилення суспільного інтересу до античної літератури, у тому числі й військово-історичної. Занепад феодального рицарства з його бойовим мистецтвом унаслідок поширення вогнепальної зброї і зростання ролі піхоти на полі бою у ранній новий час зумовили потребу запозичення багатьох компонентів античної стратегії і тактики. З огляду на це, видається доречним звернути увагу на ті аспекти реформаторського таланту Моріца Оранського, які зумовлені його вмінням правильно вибрати й успішно пристосувати потрібні настанови військових теоретиків давнини у відповідь на виклики військово-політичної ситуації довкола молодого держави, що збройним шляхом виборювала незалежність. Важливо встановити, які саме елементи військового мистецтва Античності вдалося успішно зреалізувати у процесі оновлення військової справи у революційних Нідерландах і якими були наслідки рецепції бойового досвіду давнини в ранньомодерній Європі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що військові реформи Моріца Оранського були б неможливими без економічного процвітання Республіки Сполучених Провінцій, без солідних надходжень до бюджету країни від зовнішньої та внутрішньої торгівлі, промисловості, сільського господарства та риболовства. Економічне піднесення країни супроводжувалося поширенням кальвінізму, а звільнення думки від релігійних гальм сприяло становленню нової науки і мистецтва. «Золотий вік» Нідерландів прославився такими постатями, як філософ

Бенедикт Спіноза, політичний мислитель Юст Ліпсій, правник-теоретик Гуго Гроцій. «Золотий вік» Нідерландів – це також і лейденська школа філології, і голландська школа живопису. Успіхи в матеріальній і духовній сферах, переможна війна за незалежність значною мірою були зумовлені особливим менталітетом мешканців країни. Військовий історик А. Свечін у зв'язку з цим зазначав: «Упертий методичний характер голландців, які відвоювали в тяжкій боротьбі у моря городи і пасовища, що виявився настільки сприйнятливим до капіталізму й кальвінізму, також наклав свій відбиток на реформу військової справи» [15, с. 182].

Перекладені національними мовами твори античних фахівців із військової справи активно вивчалися в країнах ранньомодерної Європи, особливо в тих, що стали ареною збройного протистояння. Завдяки таким європейським гуманістам, як Ніколо Макіавеллі, Гуго Гроцій та Юст Ліпсій, європейці дізналися про високий рівень військової справи в давніх Греції та Римі. Ідеї великих мислителів давнини надихали гуманістів на створення власних актуальних військово-політичних концепцій. Так, у фундаментальній праці «Право війни і миру» Гуго Гроцій юридично обґрунтував право народу взятися за зброю проти монарха, що замислив винищення цієї спільноти задля благополуччя іншої [2, с. 172]. Великої популярності у XVI ст. набув трактат флорентійця Ніколо Макіавеллі «Про військове мистецтво». У цій книзі великий гуманіст проаналізував стан військової справи на початку XVI ст.: методи бойової підготовки, стратегію і тактику тогочасних армій, матеріальне та технічне забезпечення, логістику, способи комплектування військових підрозділів. Провідною тезою трактату Ніколо Макіавеллі була жорстка критика кондотьєрства – військового найманства. Мислитель, спираючись на античний досвід, обґрунтував у своїй праці всі переваги війська, створеного на принципах міліції. Як проникливий військовий теоретик, він передбачив зростання значення вогнепальної зброї у військовій справі. Книга флорентійського гуманіста сприяла істотному посиленню інтересу в Європі до військового мистецтва Античності [11].

Ще 1576 р. Вільгельм Оранський заснував у Лейдені університет на знак подяки мешканцям міста за героїчну оборону від іспанців [6, с. 53]. Невдовзі у новому вищому навчальному закладі зібралася інтелектуальна еліта Нідерландів. Тут знайшли собі роботу найкращі філологи країни, серед яких виділявся Юст Ліпсій. Його лекції

слухав юний Моріц Оранський. Працюючи в університеті, Юст Ліпсій підготував і видав фундаментальну працю «Громадянська наука» (*Civilis doctrina*). П'ята книга трактату під заголовком «Про військову мудрість» (*De militari prudentia*) була присвячена теорії військового мистецтва. Саме тут учитель Моріца Оранського оприлюднив важливі ідеї щодо військової дисципліни. Він стверджував, що той воєначальник, який зможе поєднати військове мистецтво Риму з армією Нового часу, досягне небачених успіхів. Про дисципліну в римській армії Юст Ліпсій писав у книзі «Про Римське військо» (*De Militia Romana*). Трактат автор видав уже після переходу з Лейдена до Лувенського університету в 1595 р. Книга вийшла у світ у самий розпал військових перетворень, які проводив Моріц Оранський спільно зі своїми двоюрідними братами Вільгельмом Людвігом та Йоганном II Нассау.

Варто зазначити, що вчитель Моріца Оранського Юст Ліпсій дещо інакше, ніж Ніколо Макіавеллі, тлумачив античні підходи до забезпечення військової дисципліни. Він на відміну від великого флорентійця вважав, що, крім запровадження навчання солдатів і чіткої римської системи підрозділів у війську, командир повинен добиватися беззаперечного виконання підлеглими своїх наказів. Для цього у реформованій армії, стверджував Юст Ліпсій, воєначальник мусить володіти правом жорстокого покарання кожного вояка, що не виконав наказ. Головним для воєначальника в новій армії, на думку мислителя, має бути не особиста рицарська доблесть, а досвід та здатність підтримувати у війську свій авторитет і, відповідно, порядок та дисципліну. Такі міркування нідерландського військового теоретика дають підстави віднести його вчення до так званої «неокласичної лінії», тобто до ідей тих військових реформаторів, які взірцем для наслідування вважали римську військову організацію [12, с. 219–220].

У 1590 р. Моріц Оранський, окрім посади штатгальтера провінцій Голландія і Зеландія, додатково обійняв посади штатгальтера провінцій Гельдерн, Утрехт та Оверсейл. Він став фактично правителем молодої держави Республіка Сполучених Провінцій. За словами військового історика Ганса Дельбрюка, цей рік «слід уважати переломним роком в історії піхоти» [3, с. 108]. Йдеться про завершення тривалого процесу перетворення піхоти на головний вид війська і, відповідно, виникнення об'єктивних передумов для застосування античного військового досвіду. Моріц Оранський і його брат Вільгельм Люд-

віг Нассауський отримали більше можливостей для запровадження у військову справу Республіки Сполучених Провінцій здобутків військового мистецтва античних греків і римлян.

Окрім праць римських військових письменників Еліана та Флавія Вегеція, брати уважно вивчали текст «Тактики імператора Льва» – візантійського трактату, написаного імператором Македонської династії Левом VI Філософом (886–912). Текст трактату був перекладений латинською мовою у 1554 р. і відразу набув неабиякої популярності серед військових фахівців. Цілком зрозуміло, що військова справа ранньоновітнього часу істотно відрізнялася від античної, тож виникла проблема – хто виявиться здатним перенести на новий ґрунт військовий досвід античності. Як зазначав Ганс Дельбрюк, «...Моріц і Вільгельм Людвіг виявилися якраз підходящими людьми. До того ж вони володіли перед Макіавеллі тією перевагою, що їм не доводилося створювати нову військову організацію, однак вони до цього й не прагнули, – але лише розвивати вже наявну організацію, яка була успадкована ними. Й із дивовижною проникливістю вони розпізнали в античній традиції саме те, що в їхній час могло бути використаним... Оранці, вивчаючи давніх письменників, урахували те значення, яке має набута тривалим навчанням згуртованість для цінності військової частини, і створили, спираючись на античну традицію, нову техніку стройових навчань» [3, с. 109].

Одним із перших нововведень штатгальтера у військовій справі Республіки Сполучених Провінцій стала реформа системи комплектування армії. Він рішуче відмовився від найманства і запровадив у країні рекрутську повинність. До армії призивалися мешканці північних нідерландських провінцій, переважно селяни. Ще античні військові письменники помітили особливу прив'язаність вихідців із села до рідної землі. Грецькі і римські полководці знали, що патріотизм завжди є вагомими чинником мотивації воїна і його стійкості в бою. Моріц Оранський добре засвоїв думку Вегеція: «Почуття честі робить воїна найбільш підходящим, почуття обов'язку, заважаючи втікати, робить його переможцем» [19]. Тобто патріотизм воїнів сприяє військовій дисципліні на полі бою і в мирний час. Виділивши цей елемент античної військової традиції і застосувавши його у своїй практичній діяльності військового реформатора, Моріц Оранський виявився більш прогресивним, аніж Ніколо Макіавеллі та Юст Ліпсій. Проте до нової, по суті, рекрутської системи поповнення війська голландського полководця більшою

мірою підштовхувала важка військово-політична ситуація протистояння потужній іспанській армії наприкінці XVI ст.

Штатгальтер був реалістом і людиною свого часу – часу становлення капіталізму і первинного нагромадження, тому особливо ретельно вивчив питання матеріальних чинників військової дисципліни. На його очах на той час наймогутніша і найдисциплінованіша іспанська армія в Нідерландах раз у раз перетворювалася на анархічний натовп жадібних і жорстоких грабіжників через відсутність належної оплати ратної праці. Якщо платню не видавали іспанським солдатам упродовж тривалого часу, вони бунтували, проганяли своїх командирів, обирали зі свого кола ватажків і розпочинали масовий грабіж місцевого населення. Грабіж і різанина, вчинені іспанськими збунтованими солдатами 4–7 листопада 1576 р. в Антверпені, що увійшли в історію під специфічним терміном «іспанська лють», на ціле століття перетворили цей загальновідомий центр світової торгівлі на заштатне нідерландське містечко [10, с. 329]. Відомий військовий теоретик Моріц Саксонський пізніше проблему матеріального забезпечення вояків тлумачив так: «Якщо платня солдатів і грошове утримання офіцерів не дозволяють їм гідно існувати, тоді в армії будуть служити лише багаті люди, які йдуть туди задля задоволення або через прагнення пригод, або злиденні безсовісні типи, позбавлені бойового духу» [17, с. 37].

Із текстів античних авторів, зокрема Веґеція, Моріц Оранський міг дізнатися про те, наскільки ретельно греки і римляни ставилися до оплати ратної праці воїнів. У Другій книзі трактату Веґеція «Стислий виклад військової справи» йдеться про строге правило, згідно з яким половину коштів, які легіонери отримували з імператорської казни, відкладали в касу підрозділу і там зберігали для воїна, щоб він не витратив їх необачно на нікчемні задоволення. «...Більшість людей, й особливо бідні, витрачають стільки, скільки можуть отримати. Це відкладання грошей вигідне передусім для самих воїнів: оскільки вони утримувалися на державному пайку, то завдяки всім донативам у них наполовину збільшувався їхній табірний пекулій. Потім вояк, котрий знав, що його гроші лежать у табірній касі, не помишляв про дезертирство, більше турбувався про свої знамена і за них у бою бився набагато хоробріше; це цілком відповідає людському характеру – особливо турбуватися про те, у що вкладено його надбання», – писав римський військовий теоретик [19]. Окрім цього,

Веґецій повідомляв про створення в легіоні каси взаємодопомоги; десять мішків із грошима для кожного підрозділу доповнювалися одинадцятим, у якому зберігалися кошти на поховання померлих легіонерів. Через два століття візантійський імператор Маврикій також наголошував у своєму «Стратегіконі»: «(27) У мирний час дисципліну стратіотів підтримують страх і покарання за проступки; під час військового походу їх роблять більш слухняними надії на благодіяння і нагороди» [16, с. 152].

Від часів Моріца Оранського в нідерландській армії було запроваджено непорушний принцип «комодітету», за яким усе забезпечення солдата (платня, продовольчий пайок, частка у здобичі) мусить за будь-яких обставин гарантовано і вчасно видаватися. «Комодітет» дав можливість штатгальтеру Нідерландів утримувати солдатів і взимку за відсутності активних бойових дій, продовжуючи військове навчання і тренування. Моріц Оранський, застосовуючи свої повноваження глави республіки, а також неабиякий дар оратора, зміг переконати депутатів Генеральних штатів – скупуватих купців, цехових майстрів і дворян-підприємців – регулярно оплачувати працю солдатів власного війська. Упродовж наступних років «золотого віку», коли Республіка Сполучених Провінцій перетворилася на світову державу, платня солдатам видавалася строго через кожні 10 днів. У 1620 р. країна була спроможна утримувати постійну армію із 30 тис. піхотинців і 3 600 кавалеристів [14, с. 353].

Завдяки тому, що платня солдатам війська Моріца Оранського видавалася регулярно, у країні виник невідомий для всієї Європи феномен. Міста Республіки Сполучених Провінцій змагалися між собою за право прийняти в себе військовий гарнізон. Нідерландські городяни залюбки приймали на постій у себе солдатів і офіцерів своєї армії, оскільки ті завжди мали при собі гроші. Отже, квартирування військових давало можливість власникам помешкань у містах істотно поліпшити свій матеріальний стан [14, с. 353]. А дисципліна нідерландських вояків була настільки високою, що городяни, у яких квартирували солдати, не боялися ні за своє майно, ні за честь своїх дружин і доньок. Більше того, за словами Ф. Мерінга, акуратна видача платні забезпечила принцам Оранським набагато цінніший «солдатський матеріал, аніж той, що був у їхніх противників» [9, с. 102].

Моріц Оранський як талановитий інтерпретатор античних військових настанов пристосував до потреб реформованої нідерландської армії

ідеї римлян щодо диференційованого підходу до набору рекрутів до армії. Зокрема, у Веґеція можна знайти таке твердження: «...Рибалок, птахоловів, кондитерів, ткачів і всіх, хто, як можна бачити, займався справами, що мали стосунок до жіночих покоїв, я вважаю, слід гнати із табору; навпаки, ковалів, возових майстрів, м'ясників, мисливців за оленями, кабанями слід залучати до військової служби» [19]. Учитель Моріца Юст Ліпсій рекомендував комплектувати військові підрозділи рекрутами з лісових, гірських та приморських регіонів. Він також наголошував на необхідності враховувати професію під час набору до війська. «М'які» професії і сидячий спосіб повсякденної виробничої діяльності, на його думку, роблять із рекрутів поганих воїнів. Міцну серцевину армії Республіки Сполучених Провінцій у період її становлення і перемог над іспанцями завдяки рецепції античних військових традицій становили фізично міцні, швидкі, витривалі і невибагливі вояки, які стали такими завдяки своєму довоєнному фахові.

Важливим нововведенням Моріца Оранського стало військове навчання солдатів у мирний час. Нідерландський реформатор і його соратники переосмислили настанову імператора Льва VI Філософа: «52. Стратіоти, привчені до праці, досягнуть успіху в мужності; ледачі нероби стануть ще більш слабшими. Тому піклуйся про те, щоб не залишати їх у неробстві, але займатися їхнім навчанням...» [7, с. 314]. Детальніше про цей спосіб підтримання військової дисципліни писали античні автори. Так, у розділі VII «Про навчання» свого трактату «Тактики» Еліан наголошував: «На зимових квартирах полководець повинен використовувати час, щоб навчити військо маневрам, необхідним у полі. Вправи займають солдатів і підтримують навички, які вони мають застосувати в день бою. Неробство ослаблює мужність і позбавляє тіло сили. Ми бачили, як найхоробріше військо приходить до занепаду від поблажливості. Людина, яка перебуває в праці, переносить труднощі легко; у тому числі коли знаходиться в поході; якщо замість того, щоб цінувати працю, він байдикував, він шкодує за задоволеннями» [20]. З огляду на це, стройова підготовка стала невід'ємним складником військового повсякдення нідерландської армії. Солдати навчалися виконувати близько 50 команд на полі бою і під час маневрів. Ще 1596 р. соратник Моріца Оранського Іоанн II Нассауський доручив голландському художнику і граверу Якобу де Гейну Молодшому створити малюнки кожного

руху мушкетера, які він виконував для того, щоб зарядити мушкет. Ці рухи вояки мусили натренувати до автоматизму під час стройових навчань. Гравюри художника 1607 р. вийшли окремою книгою. На кожній сторінці художник зобразив відповідний рух вояка, а під малюнком було надруковане слово-команда, після виголошення якої командиром вояк повинен був робити відповідну маніпуляцію. Наприклад, мушкетер мав можливість побачити на гравюрах такі свої дії на полі бою і команди для них: «Підняти мушкет і приготуватися!», «Здійснити постріл!», «Опустити мушкет і підняти сошку!», «Від'єднати гніт!», «Затиснути гніт між пальцями!», «Здути золу із порохової полиці!», «Зарядити мушкет!», «Витягнути шомпол!» та ін. (усього 42). За словами В. Мак-Ніла, «сержант-початківець (або сам новобранець, що навчається) міг своїми очима побачити, як слід виконувати команду» [8, с. 158].

Військові історики схильні вважати, що Моріц Оранський скоріш інтуїтивно, ніж свідомо, збагнув позитивне значення щоденного стройового навчання не лише для підтримання дисципліни і набуття бойових умінь, а й для формування нового особливого стилю військового життя. Реформатор, запроваджуючи муштру, не здогадувався, що, за словами В. Мак-Ніла, «коли група людей постійно здійснює узгоджені мускульні дії, між ними виникає примітивний і досить сильний соціальний зв'язок. Можливо, в основі цього явища лежить той факт, що одночасне застосування основних мускулів породжує відголоски найархаїчніших форм суспільної дії, відомих людству» [8, с. 155]. Завдяки спільній повсякденній, одноманітній і водночас важкій діяльності нідерландська армія із синів сільських бідняків робила справжніх солдатів, наділених військовою гордістю, пунктуальністю і бойовою відвагою. Звісно, цілком викоринити негативні сторони військового побуту, такі як азартні ігри, алкоголь, жінки легкої поведінки, реформаторові не вдалося, але він зміг витіснити їх у сферу позаслужбового часу. Штатгальтер уперше в Європі уклав військовий статут «Звід правил для піхотинців».

Вояки Моріца Оранського системно вивчали фортифікаційну справу, а лопата відтоді стала неодмінним компонентом солдатської амуніції. Штатгальтер привчав своїх солдатів до важких земляних робіт. Взірцем для нього були римські легіонери, які завжди самостійно обносили свої польові табори земляними валами. Більше того, нідерландський полководець наказував своїм воякам окопуватися під час численних облог міст та

фортець з іспанськими гарнізонами. Незважаючи на кпини з боку іспанців, які вважали земляні роботи негідними честі доблесного воїна, солдати Моріца Оранського наполегливо й активно будували земляні укріплення. В. Мак-Ніл писав: «Однак для армій принца Моріса лопата була куди більш могутньою зброєю, ніж шпага або мушкет. Виіривши систему укріплень по зовнішньому периметру, ті, що вели облогу, могли убезпечити себе від нападу сил, що пробивалися на виручку обложеним. Це дало змогу різко знизити рівень утрат; водночас військо Моріса методично відривало укріплення все ближче й ближче – доки штурм не ставав можливим. Облога набула характеру здійснення інженерного проекту, тобто переміщення величезного об'єму ґрунту, а основним заняттям солдатів стала робота з лопатою. Тяжка праця мала ще один позитив, адже припиняла байдикування і розклад, властиві арміям більш ранніх часів, що вели облогу. Принц Моріс не залишав байдикуванню жодного шансу – у вільний від риття час солдати відпрацьовували стройові прийоми» [8, с. 152–153]. Завдяки своїй дисциплінованості, невибагливості і працьовитості вояки Моріца Оранського відтоді мало чим відрізнялися від так званих «марієвих мулів» – вишколених римських легіонерів, про яких писав Плутарх в історичній біографії римського полководця Гая Марія [13, с. 464].

Необхідність систематичного навчання солдатів у мирний час зумовила різке збільшення обов'язків командного складу армії. Окрім командування солдатами в бою, офіцер нідерландської армії мусив бути для них наставником у мирний час. Відповідно, зросла також кількість офіцерів у підрозділах. Так, у роті, склад якої скоротився до 100 військових, було 28 офіцерів й унтер-офіцерів. Варто зазначити, що внаслідок реформ Моріца Оранського обсяг платні всім командирам в нідерландській роті почав дорівнювати платні всього рядового складу цієї ж роти. Командири зобов'язані були навчати підлеглих солдатів марширувати в ногу, повертатися на місці й під час руху, здвоювати ряди, користуватися зброєю на полі бою. Багато уваги приділялося формуванню навичок швидко й правильно вишиковуватися і так само жваво та врізнобіч розходитися. Офіцери навчали солдатів цілими підрозділами здійснювати маневр під час бою. Кожен вояк мусив знати своє місце у строю. Навчити цього мобілізованих вчорашніх селян було вкрай важко, тому Моріц Оранський запровадив навчання офіцерського складу своєї армії.

Спочатку штатгальтер стимулював своїх командирів вступати до університетів, а згодом, у 1619 р., заснував першу в Європі військову академію [8, с. 159]. Тут майбутні командири збройних сил республіки мусили вивчати історію війн, тонкощі військового мистецтва, опановувати математику, геометрію, основи механіки та інженерії. Академія давала майбутнім командирам також знання іноземних мов. Частина офіцерів здобувала військову освіту за рахунок держави. Такий підхід відкривав шлях до армії талановитим представникам нижчих класів. Із часом до академії масово пішли аристократи Нідерландів і сусідніх країн. Серед компетентностей, які здобував в академії майбутній командир, були такі:

- освічений офіцер нідерландської армії був здатен не лише командувати своїм підрозділом на полі бою, а й керувати солдатами під час зведення фортифікаційних споруд, вести з ними тривалу облогу та обороняти фортеці;

- він умів укладати програми стройової підготовки, відшліфувати всі види шикування, встановлювати відповідні команди для управління підрозділом й узагальнювати це в письмовій формі.

Як військовий реформатор Моріц Оранський особливо прославився своїми нововведеннями в тактиці піхоти. Штатгальтер і його кузен Вільгельм Людвіг Оранський серед античних авторів, які писали про військову справу, найбільше уваги приділили Еліанові. З'ясувалося, що інформація Еліана про македонську фалангу з його трактату «Тактики» є цікавою для командирів підрозділів пікінерів – основного елемента піхоти епохи Ренесансу. Моріц Оранський за підтримки свого соратника адаптував учення Еліана про македонську фалангу до вимог організації бойових дій того часу. Виявився затребуваним в умовах забезпечення дисципліни на полі бою і посилення маневреності перелік вербальних команд, 22 з яких привів у своєму трактаті Еліан. Безсумнівно, нідерландські реформатори не оминули своєю увагою вимоги імператора Льва до воєначальника: «...Слід чітко знати розпорядження, які віддають архонти щодо бойових шикувань, зокрема ті, що стосуються розтягування паратаксії або в ширину, або в довжину, а також її скорочення, тобто стискання до щільності, переміщення її ліворуч і праворуч, видозміни рядів, установавання дистанцій від людини до людини, зміни цих дистанцій шляхом ущільнення і розрідження, зустрічних і тих, що розходяться, рухів, тобто підходів і відходів, розділення стратіотів і розподіл їх по рядах» [7, с. 146].

Увага Моріца Оранського до військово-тактичних елементів македонської фаланги і римського легіону була викликана нагальною потребою успішного протистояння «іспанській терції» – тактичній одиниці війська Іспанської імперії. Упродовж XVI ст. й аж до славнозвісної битви при Рокруа 1643 р. «іспанська терція» вважалася непереможною. Ще під час Італійських війн 1494–1559 рр. іспанський воєначальник Гонсало Фернандес де Кордова задля ефективної боротьби зі швейцарською піхотою і французькими кінними жандармами запровадив новий спосіб бойового шикування [1, с. 164]. Уважається, що він став першим воєначальником, який збагнув потенціал вогнепальної зброї. У складі терції були представлені всі відомі на той час роди війська: пікінери, мечники, аркебузири (згодом мушкетери). Гонсало Фернандес де Кордова добився того, щоб терція стала першою в Європі бойовою тактичною одиницею у складі професійних воїнів-добровольців. Пікінери та аркебузири «іспанської терції» проходили серйозні навчання і тренування, а на полі бою проявляли відмінну стройову дисципліну. Залежно від того, яким був бій і яка кількість вояків брала в ньому участь, «іспанська терція» формувалася в одне або кілька каре. Усередині каре шикувалися щільно один до одного пікінери, причому на зовнішніх боках каре пікінерів були вояки з потужним захисним озброєнням. А перед ними з усіх чотирьох боків шикувалися в кілька рядів вояки з вогнепальною зброєю – аркебузири чи мушкетери (чотири підрозділи по 150–300 стрільців). На початку Тридцятилітньої війни до складу іспанської терції, згідно з королівським указом, входило 12 рот по 250 вояків. У кожній роті було 11 офіцерів разом із помічниками, 90 пікінерів, 60 мушкетерів і 89 аркебузирів. Злагоджена взаємодія аркебузирів і пікінерів під час бою робила «іспанську терцію» непереможною. Наприкінці XVI ст. спочатку іспанський намісник у Нідерландах Олександр Фарнезе, а потім і Моріц Оранський істотно збільшили число вояків із вогнепальною зброєю у бойових підрозділах свого війська.

«Моріц Оранський зміг відібрати пальму першості в іспанській армії, удосконаливши бойові порядки, що дало змогу успішно протистояти іспанській терції. Він ставив війська в шахматному порядку, перемішуючи пікінерів з мушкетерами і кавалерією, яка поступово полегшувала свої обладунки і позбулася ударного списа», – зазначено в книзі українських дослідників з історії війн і війська [5, с. 18]. Бойовий

порядок нідерландської армії, згідно з новими підходами, розчленовувався на дрібніші тактичні одиниці – півполки (батальйони), які склалися з 250 пікінерів і 250 стрільців із вогнепальною зброєю. Тут Моріц Оранський використовував бойовий досвід римських маніпул, оскільки це істотно полегшувало процес навчання і сприяло створенню позитивних умов для стосунків між командирами і солдатами. Командир батальйону з кількістю 500–550 вояків міг управляти підрозділом особисто, подаючи потрібні команди голосом. В. Мак-Ніл писав: «Вони могли гнучко маневрувати на полі бою, зберігаючи скоординованість навіть під час самостійних дій, а команди безперервно надходили від генерала, що управляв ходом битви, до останнього сержанта, який відповідав за кожного солдата свого відділення. На кожному рівні командири (у всякому разі, у теорії) виконували отримані від вищого командування накази, передаючи їх (з усіма необхідними уточненнями і роз'ясненнями) підлеглим» [8, с. 154].

Для бою батальйони шикувалися в десять шеренг, причому пікінери перебували у центрі, а стрільці з аркебуз (пізніше, мушкетів) – на флангах. На марші нідерландська армія рухалася в такому порядку: передовий загін (авангард); головні сили; тиловий загін (ар'єргард). Під час бою авангард переміщався праворуч і ставав правим крилом війська, ар'єргард, відповідно, – лівим крилом. У центрі перебували головні сили. Кожен компонент бойового порядку поділявся на шість менших тактичних одиниць і шикувався в три бойові лінії. Два перші батальйони шикувалися поруч і становили першу лінію. На відстані 100 м від них шикувалися батальйони другої лінії, на 30 м праворуч і ліворуч від флангів батальйонів першої лінії. Батальйони третьої лінії командири шикували за 200 м позаду від другої лінії і в центрі. Новими були також відстані між шеренгами й ширина рядів колони пікінерів. Розосередження військових підрозділів було потрібним для зниження ефективності ворожої артилерії, а також для продуктивної взаємодії під час бою. Фактично Моріц Оранський запровадив окремі елементи лінійної тактики, до якої згодом прийдуть наступні європейські військові теоретики і полководці, зокрема шведський король Густав II Адольф та австрійський воєначальник Раймондо Монтекуколлі. Дисциплінована й мобільна армія Республіки Сполучених Провінцій здобула низку блискучих перемог над іспанським військами. Битва під Ньюпортом 2 липня 1600 р. показала переваги нового війська

і нової тактики [18]. Завдяки взаємодії з артилерією військово-морського флоту, оперативним переміщенням компактних підрозділів піхоти на полі бою і вчасному введенню резервів Моріц Оранський розгромив іспанську армію під командування ерцгерцога Альберта Австрійського.

Висновки. Таким чином, значення Моріца Оранського як військового реформатора й інтерпретатора античного військового мистецтва полягало в тому, що він не імітував римську тактику, а по-новому застосував ті елементи, які відповідали рівню озброєнь Нового часу. Він увів у військово повсякдення нову систему навчання, яка, спираючись на глибокі новітні знання епохи писем-

ної культури, використовувала механізми підсвідомих здібностей людини. Моріц Оранський шляхом переосмислення римського досвіду став основоположником нового військового етосу як простого солдата, так і командира. Замість підрозділів рицарів із цінностями індивідуальної доблесті і васальної відданості Моріц Оранський створив військові одиниці – особливі спільноти із внутрігруповими стандартизованими особистісними відносинами. Батальйони вимуштрованих і дисциплінованих вояків почали здобувати перемоги не менш блискучі і важливі, ніж перемоги рицарів з їхніми ієрархіями феодальних статусів і особистої мужності.

Список літератури:

1. Дюпюи Р.-Э., Дюпюи Т.-Н. Все войны мировой истории по Харперской энциклопедии военной истории. Кн. 3. Санкт-Петербург : Полигон, 2004. 596 с.
2. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва : Ладомир, 1994. 868 с.
3. Дельбрюк Г. История военного искусства. Том четвертый. Новое время. Санкт-Петербург : Наука, Ювента, 1997. 367 с.
4. Джонатан И. Израэль. Голландская республика. Ее подъем, величие и падение. 1477–1806. Москва : Клио, 2017. 608 с.
5. Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва : у 3-х т. Т. 2 (початок XVI – початок XX ст.). Харків : Фолио, 2018. 976 с.
6. Кудрявцев П.Н. Осада Лейдена. *Сочинения*. Т. 2. Москва : Издание типографии А.А. Карцева, 1887. С. 1–54.
7. Лев VI Мудрый. Тактика Льва / подг. В.В. Кучма ; отв. ред. Н.Д. Барабанов. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 368 с.
8. Мак-Нил У. В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках / пер. с англ. Т. Ованнисяна ; предисл. Г. Дерлугьяна ; науч. ред. и послесл. С.А. Нефедова. Москва : Территория будущего, 2008. 456 с.
9. Меринг Ф. Очерки по истории войн и военного искусства. Москва : Военное издательство Народного комиссариата обороны Союза ССР, 1941. 339 с.
10. Мотлей Джон Лотроп. История Нидерландской Революции и Основание Республики Соединенных Провинций. Т. 2. Санкт-Петербург : Яковлев, 1866. 582 с.
11. Макиавелли Н. О военном искусстве. Москва : Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1939. 223 с.
12. Новикова О.Э. Политика и этика в эпоху религиозных войн: Юст Липсий (1547–1606) : монография. Москва : РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2005. 400 с.
13. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. Том первый. Москва : Наука, 1994. 702 с.
14. Разин Е.А. История военного искусства XVI–XVII вв. Санкт-Петербург : Полигон, 1999. 736 с.
15. Свечин А.А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Т. I. Москва ; Ленинград : Гос. издательство, 1927. 387 с.
16. Стратегикон Маврикия / изд. подг. В.В. Кучма. Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. 256 с.
17. Кейрнс У. Теория военного искусства. Мориц Саксонский. Военные принципы Наполеона / пер. с англ. Л.А. Игоревского. Москва : Центрполиграф, 2009. 255 с.
18. Голландия. Немного истории. Часть 17. Мориц Оранский. URL: <https://www.liveinternet.ru/users/4000579/post214855041> (дата звернення: 10.06.2021).
19. Флавий Вегетий Ренат. Краткое изложение военного дела / пер. С.П. Кондратьева. Publius Flavius Vegetius Renatus. *Epitoma Rei Militaris*. URL: <http://xlegio.ru/sources/vegetius/> (дата звернення: 10.06.2021).
20. Элиан. Тактика. URL: <http://simposium.ru/ru/book/export/html/10030> (дата звернення: 10.06.2021).

Hordiyenko V.V., Hordiyenko H.M. MAURICE OF ORANGE'S MILITARY REFORM AS THE RECEPTION OF ANCIENT MILITARY ART ELEMENTS

The article reveals the influence of the military art traditions of ancient Greece and Rome on the implementation of military reforms in the Dutch Republic by the statesman Maurice of Orange. The socio-economic and political preconditions for the introduction of innovations in the military affairs of the country are analyzed. It is noted that due to the growing interest in ancient culture in the «Northern Renaissance», texts of ancient military historians and writers became available for the social elite. It led to rethinking the military theory of antiquity in the context of qualitative changes in military affairs caused by the proliferation of firearms in late medieval and early modern Europe. The article emphasizes that Niccolo Machiavelli initiated this process continued by the Dutch intellectuals Hugo Grotius and Just Lipsius. It is stated that Justus Lipsius, as a military-political thinker and teacher of Maurice of Orange, instilled in the young statesman of the Dutch Republic an interest in the ancient military heritage. The paper shows that the Dutch reformer's appeal to the ancient art of war took place against the background of rising infantry fighting importance and the reduced role of heavily armed cavalry, as well as the dominance of the Spanish tactical unit – the «Spanish Third». We describe the reception of ancient principles of military discipline in the army everyday life of the Dutch armed forces. The paper reveals the peculiarities of the statesman's application of the recruiting system of military units and his use of the instructions by Elian, Vegetius, and Leo VI the Philosopher. We also focus on the embodiment of the Roman principles of military training and combat training in the conditions of the early modern European army. It is proved that the use of military-tactical elements of the Macedonian phalanx by Maurice of Orange was caused by the need for a successful confrontation with the «Spanish third» and led to the beginnings of linear tactics formation in the military affairs of Europe.

Key words: military reform, Maurice of Orange, military art, «Spanish third», linear tactics.

Джаббаров Э.В.

Институт истории имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

**БОРЬБА ПРОТИВ ТЕРРОРА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ «МЯГКОЙ СИЛЫ»**

Питання безпеки сформували в загальносвітовій політиці абсолютно нову систему між-державних відносин. Сторони, що перебувають на різних політико-економічних полюсах, у цілях захисту своїх інтересів користуються послугами збройних угруповань. Політико-економічні санкції, блокади, військові загрози різного масштабу і формату продовжують вносити нові ознаки у зміст і форму терору.

Темп розвитку інформаційних технологій сьогодні перевалив за межі часу і простору, а суспільно-гуманітарна сфера, використовуючи досягнення науково-технічного прогресу й ігноруючи етико-психологічні цінності, придбала здатність, з одного боку, створювати образ сатани – терору, а з іншого – здійснювати боротьбу проти нього. Усе це чинить серйозний вплив і на тенденцію розвитку та розширення террогенності обстановки в сучасному світі. Унаслідок цього в архітектоніці міжнародних відносин сформувався особливий підхід до гуманітарної дипломатії.

На сучасному етапі розвитку світової спільноти оптимальним варіантом вважається використання сили гуманітарного мислення в боротьбі з терором. Цей підхід можна охарактеризувати як сукупність механізмів «комплексного гуманітарного впливу» (КГВ), яке має суттєвий вплив на запобігання будь-яким загрозам за допомогою «м'якої сили». Саме визнання поняття «м'яка сила» як засобу протидії терору і формати взаємодії з ним, а також як «інноваційна модель культури управління» створює хороші умови для розширення низки механізмів КГВ на службі антитерористичних інтересів країни. Тобто сьогодні підхід до питань «світу і вирішення конфліктів» у площині культури є важливим елементом культури управління для світу. Усе це дає змогу сформувати потужну захисну платформу від терору і контракту в боротьбі проти терору. Таким чином, КГВ фокусує увагу на тому, що в боротьбі з терором необхідно приділяти особливу увагу й моделі «м'якої сили».

У статті, приділяючи особливу увагу матеріалам із гуманітарної дипломатії Азербайджану за останні роки, теоретично і практично обґрунтовується антитерористичний потенціал «м'якої сили».

Ключові слова: терор, «м'яка сила», миротворчі операції, війна і мир, історична пам'ять, соціально-гуманітарний код пам'яті.

Постановка проблеми. В статті в контексте державної політики Азербайджанської Республіки розглядаються деякі аспекти використання комплексу національних гуманітарних механізмів в боротьбі з тероризмом як фактора «м'якої сили». Основне уваження приділяється механізмам боротьби.

Изложение основного материала исследования. В корне террора лежит факт культурно-психологической деградации общества. В этом процессе решающую роль играет именно противостояние между гуманитарными факторами, поэтому закономерно, что и в борьбе против террора особое значение имеет комплекс гуманитарных ценностей (КГЦ).

В последние годы мы стали свидетелями всевозрастающей антипропаганды, осуществляемой

некоторыми мировыми СМИ и направленной на ухудшение международного имиджа Азербайджана (наряду с этим в зарубежных странах публикуются материалы, в которых особо подчеркивается поддержка Азербайджаном борьбы против террора). Все это фокусирует внимание на то, что в борьбе против террора Азербайджанская Республика уделяет особое внимание модели «м'якої сили».

а) «Мягкая сила», как средство противодействия террору и формат взаимодействия с ним

В борьбе с террором дипломатия «м'якої сили» занимает особое место. В этом контексте заслуживающим одобрения предстает формирование КГЦ на основе следующих направлений:

1. Повысить уровень жизни населения путем улучшения качества жизни.

2. Усилить чувство гордости за свое национальное прошлое, общественно-гуманитарную память, качественно улучшить знания по истории Отечества, политико-экономической географии страны.

3. Обеспечить защиту независимости Родины и преемственность традиций национальной государственности, бороться за ее постоянство, за построение сильного современного государства.

4. Расширить и обогатить гуманитарную форму и содержание элементов противодействия в борьбе против антигуманной политики.

Именно применение понятия «мягкая сила» к вышеупомянутой проблеме утверждает то, что в настоящее время подход к вопросам «мира и решения конфликтов» в плоскости культуры принят как «ключевая парадигма культуры управления для XXI века» [1, с. 11, 364–376].

Традиционное чувство гордости за свое независимое государство и общественно-гуманитарный код памяти, основанный на осознании необходимости солидарности граждан, создании сильного государства и преемственности традиций государственности являются острым оружием в борьбе против современного террора [2, с. 111–114].

В общественно-политической науке утвердилось мнение о том, что ныне понятие «сильное государство» больше зависит от уровня КГЦ, чем от величины территории государства, богатства его природных ресурсов, численности населения и степени милитаризации. Следуя этой логике, можно утверждать, что единство вышеуказанных трех направлений, защищающих гражданское общество от национально-духовной деградации, также повышает потенциал четвертого направления, одновременно приумножая потенциал сопротивляемости общества. Таким образом, борьба против террора продолжается на принципиально новых направлениях.

в) «Мягкая сила»: инновационная система на службе антитеррористических интересов страны

Степень развития культуры, науки и техники страны представляет собой один из механизмов реализации национальной «мягкой силы», которая превращается в средство борьбы против различных форм угроз, в том числе против террора, а в контексте внешней политики – в военно-политическую и национально-религиозную терпимость. Тем самым «мягкая сила» превращается в особую программу действий, служащую стратегическим интересам страны, сбалансированному международному сотрудничеству и

всестороннему развитию государства. Такая своеобразность и многофункциональность «мягкой силы» не вызывает чувства страха, не внушает беду, наоборот, утверждает имидж соратника, единомышленника и надежного союзника.

Таким образом, можно сказать, что идеологической основой «мягкой силы» в борьбе с террором в Азербайджане являются следующие направления, которые считаются инновационными:

1. Социальная направленность государственного бюджета.

2. Использование природных ресурсов страны для ее социально-политического развития.

3. Превращение полезного природного капитала страны в человеческий капитал.

4. Верность национальному коду.

Тенденция подхода к теме актуализирует интерпретацию понятий «война» и «мир» в контексте национального менталитета и национального мировоззрения. Если в национальном коде понятия «война» и «мир» воспринимаются параллельно, то они одинаково ответственны. Это свидетельствует о том, что политика государства ведется в соответствии с требованиями культурных ценностей страны. Реальным подтверждением этого является то, что в Азербайджане в решении конфликтов предпочтение отдается мирным формам, о чем свидетельствует долгий и терпеливый процесс переговоров по преодолению конфронтации с Арменией на протяжении почти 30 лет. Это было оригинальной формой современной дипломатии «мягкой силы»¹.

Под действием «мягкой силы» культура и философия войны формируются на основе «оборонительной» концепции. Подобная позиция сформировалась в сознании азербайджанского народа в течение многих столетий, проявляясь на различных этапах истории как процесс эволюции инстинкта самосохранения [3, с. 45–51]. Таким образом, оборонительный лейтмотив «мягкой силы» служит, прежде всего, защите от внутренних и внешних угроз различного формата [4], предупреждению попыток нарушить законы, территориальную целостность государства, про-

¹ Азербайджан считает для себя приоритетным мирное решение любых проблем с государствами, ставя во главу угла собственные интересы и используя для этого инструменты общественно-гуманитарной дипломатии за столом переговоров. Тем не менее это не исключает при необходимости применение военной силы (hard power – жесткая сила) в решении территориальных вопросов, что и было продемонстрировано в ходе 44-дневной Отечественной войны за возврат исконных азербайджанских земель в Карабахе, оккупированных Арменией в 90-е годы прошлого столетия.

бабилизму, недопущению уничтожения права государства над собственными природными ресурсами, цели защиты страны от новых форм стратегически враждебных нападений и террора. Именно поэтому одним из основных направлений в борьбе против террора в Азербайджане является национальная идеология, которая тесно связана с гуманитарным направлением.

Национальная «мягкая сила», формирующая позицию необходимого сотрудничества во имя «мира во всем мире и мира в собственном государстве», выдвигая на передний план социальные реформы в стране и процесс трансформации экономики, служит целям обогащения ауры страны, представления привлекательного образа «нового государства» мировому сообществу в качестве духовного и материального партнера, военно-политического союзника. Таким образом, «мягкая сила», провозглашающая внутренней и внешней аудитории основной целью культурную независимость, открывает путь к политической независимости государства. Подобный феномен общественно-политической независимости предотвращает культурно-психологическую деградацию общества, укрепляет этнопсихологическую базу и политическую психологию борьбы против террора [5].

Фактор «мягкой силы» непосредственно связан с системой и уровнем демократии, толерантностью общества, единством этнических и религиозных разностей и различий, исходящих от национального менталитета, а также от исторической памяти граждан. Эта позиция, проявляющая себя в вопросах, связанных с устройством государственной политики, свидетельствует о том, что Азербайджан предпочитает презентовать себя мировому сообществу в качестве привлекательного политико-экономического партнера (например, участие Азербайджана в Давосе и других международных политико-экономических форумах). Основными условиями этого являются следующие вопросы: включаясь в систему энергетической безопасности мира, наглядно продемонстрировать критерий надежного партнерства в данной области; еще более углубляя отношения мирного добрососедства, наладить и развивать долгосрочные дружественные отношения; создавая систему благонадежных отношений, реализовать логику мирного сосуществования в плоскости стратегических полицентрических и геополитических интересов; быть в союзе с международной антитеррористической политикой; вовлекаться в международную миротворческую миссию.

Эти условия одновременно важны как для внешней, так и внутренней политики страны. Таким образом, тактическая «мягкая сила» обеспечивает переход от прочной, стойкой, здоровой региональной политики к широкой и всеобъемлющей политике глобализации, одновременно в концептуальный этап в борьбе против возникновения террора. Все это свидетельствует о том, что борьба против террора методом «мягкой силы» тесно связана с государственной политикой.

Параллельное применение «мягкой силы» в предотвращении угроз террора во внешней и внутренней политике крайне эффективно. Для усиления потенциала этой тактики политическое руководство Азербайджана уделяет особое внимание активности государственных и общественных структур, в частности институтов Академии наук республики, а также аналитических центров и гуманитарно-общественных научных учреждений, разрабатывающих форму и содержание «мягкой силы». В данной сфере в основном преобладают такие мероприятия: популяризация древней и современной культуры народа; научно-практические, организационные мероприятия, способствующие распространению государственного языка в ближнем и дальнем зарубежье; создание связей с организациями диаспоры, действующими в зарубежных странах; ознакомление зарубежных граждан с фольклором, древними памятниками народов страны, историческими личностями; использование продуктов местной культуры не только в качестве торговли, а также носителя идей (напр., формат Made in Azerbaijan), средств эстетического воспитания, национально-исторической памяти.

Особое внимание уделяет Азербайджан своим регионам, в которых проживают религиозно-этнические меньшинства, поддерживает их стремления к самобытности, к сохранению нравственно-культурных ценностей и способствует улучшению их социально-экономического положения. Эти мероприятия оказывают непосредственное влияние на предотвращение тенденций к террору (в этой новой тенденции обращают на себя внимание попытки воспользоваться фактором наличия в Азербайджанской Республике национально-религиозных меньшинств). В данном контексте примером может служить колоссальная работа правительственных структур, направленная на улучшение социально-экономической жизни беженцев и вынужденных переселенцев.

С этой точки зрения своеобразной традицией стало проведение религиозно-этнических

праздников совместно представителями различных этносов и конфессий, мероприятий по празднованию Новруз байрам, Ураза байрам, Нового года с зарубежными гостями, гражданами соседних государств, посещающих страну. На этих мероприятиях учитываются и духовные потребности граждан страны, исповедующих нетрадиционные религии и верования. Государство оказывает им материальную помощь, местные СМИ широко пропагандируют и просвещают аудиторию. Все это является показателем того, что «мягкая сила» развивается как одна из передовых форм работы с массами.

В качестве примера оригинального и новаторского метода работы в развитии концепции азербайджанской модели «мягкой силы» можно привести успешный проект *Asan xidmət*.

Новейшими явлениями в рассматриваемой нами сфере стали: расширение деятельности центров культуры и торговли Азербайджана в зарубежных странах; пропаганда национального бренда (изготовление и премирование национально-колоритных сувениров, предметов и аксессуаров национального прикладного искусства, предметов фольклора, отражающих признаки праздников, пропаганду элементов древности и др.); проведение международных конференций, посвященных проблемам филологии, истории, искусствоведения, актуальным общественно-политическим вопросам, а также организация и проведение дней и недель культуры дружественных стран (организация кинофестивалей, конкурсов этнической и классической музыки в рамках сотрудничества с различными телеканалами, организациями (UNESCO, İSESKO, Организацией экономического сотрудничества и др.)); гастроли деятелей искусства, организация различных выставок; совместная подготовка с зарубежными коллегами радио- и

телепередач, раскрывающих общность истории и культуры соседних стран с Азербайджаном. К вышеуказанным мероприятиям относится и работа с национальной диаспорой. Празднование Дня солидарности всех азербайджанцев, проведение форумов различных национальностей, проживающих на территории страны, расширяют и укрепляют спектр влияния «мягкой силы». Широкая демонстрация спортивных соревнований, в т. ч. древних видов этнографического содержания, имеет особое значение для формирования имиджа Азербайджана.

Выводы. «Мягкая сила» как система противодействия террору и взаимодействия с ним определяется стратегией развития государства, привлекательностью его общественно-политической модели, колоритом культурных ценностей, местом и ролью страны в мировом сообществе и потенциалом других государственных элементов. Государство при формировании отношений «гражданин – общество», «государство – государство» на основе гуманитарного мышления, уделяя особое внимание созданию союза в контексте стратегического сотрудничества, защищает свою независимость, следуя логике «безопасный мир – безопасная Родина». Таким образом, «мягкая сила» придает особое значение обезвреживанию зла и на этом фоне – террора. Дипломатия «мягкой силы» в борьбе против террора предполагает невмешательство государства во внутренние дела других стран и с тем же условием в отношении к себе поддерживает дипломатию «мягкой силы» ближнего и дальнего зарубежья. Это условие имеет значение и в борьбе против новых форм (гибридная война, прокси-война и т. д.) современного террора. Все вышеотмеченные обстоятельства требуют укрепления дипломатии «мягкой силы».

Список литературы:

1. Мамедов Ф.Т. Культура управления (опыт зарубежных стран). Второе дополненное издание. Баку : Апостроф Печатный дом, 2013. 776 с.
2. Воробьев С.В., Каширина Т.В. Историческая память как фактор «мягкой силы». *Вопросы истории*. 2018. № 1. С. 111–114.
3. Cabbarov E.V. Azərbaycanın tarixi yaddaşında antiterrorun sosial-humanitar konsepsiyası. A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. 2020. № 81. S. 45–51.
4. Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/19722>.
5. Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. URL: https://dq.mia.gov.az/files/document/Terrorchuluga_qarshi_mubarize.pdf.

Jabbarov E.V. STRUGGLE AGAINST TERROR AT THE PRESENT STAGE: AZERBAIJAN MODEL OF “SOFT POWER”

The article discusses in the context of the state policy of the Republic of Azerbaijan, some aspects of using a set of national humanitarian mechanisms in the fight against terror as a factor of “soft power” considered. The focus is on the mechanisms of struggle.

Issues of security have shaped a completely new system of interstate relations in global politics. The parties located at different political and economic poles, use the services of armed groups in order to protect their interests. Political and economic sanctions, blockades, military threats of various scales and formats continue to add new signs to the content and form of terror.

Today the pace of development of information technologies exceeded the boundaries of time and space, and the social and humanitarian sphere, using the achievements of scientific and technological progress and ignoring ethical and psychological values, acquired the ability, on the one hand, to create the image of Satan – terror, and on the other hand, to fight against him. All this has a serious impact on the tendency for the development and expansion of the terrogenic situation in the modern world. Owing to this, a special approach to humanitarian diplomacy has been formed in the architectonics of international relations.

At the present stage of the development of the world community, the use of the power of humanitarian thinking in the fight against terror is considered the best option. This approach can be characterized as the whole range of mechanisms of “complex humanitarian impact” (CHI), which has a significant influence on the prevention of any threats using “soft power”. It is the recognition of the concept of “soft power” as a means of countering terror and the formats of interaction with it, as well as an “innovative model of management culture” that creates good conditions for expanding a number of CHI mechanisms in the service of the country’s anti-terrorist interests. That is, at present, the approach to the issues of “peace and settlement of conflicts” in the aspect of culture is an important element of the governance culture for the world. All this makes it possible to form a powerful defense platform against terror and counterattack in the fight against terror. Thus, the CHI focuses on the need to pay special attention to the “soft power” model in the fight against terror.

In the article, paying special attention to materials on humanitarian diplomacy of Azerbaijan in recent years, the antiterrorist potential of “soft power” is theoretically and practically substantiated.

Key words: *terror, «soft power», peacekeeping operations, war and peace, historical memory, social humanitarian code of memory.*

Залєток Н.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СЛУЖБА ТА ПОБУТ БРИТАНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ПОВІТРЯНИХ СИЛАХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження участі жінок у Другій світовій війні в лавах збройних сил все ще залишається перспективним нині, адже дає змогу повніше розкрити їхній досвід і глибше зрозуміти сутність політичних режимів зразка 1930–1940-х рр., в яких вони змушені були жити. Особливий потенціал у цьому належить порівняльним студіям, які дають змогу відшукати спільне та відмінне для різних країн в організації служби жінок. Ця стаття є частиною більш широкого дослідження особливостей перебування британських та радянських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр., що має на меті порівняти політику тоталітарних та демократичних режимів у цьому питанні.

У статті досліджено особливості служби та побуту британських та радянських жінок у повітряних силах під час Другої світової війни.

Авторка доходить до висновку, що головною відмінністю політики британського та радянського урядів щодо служби жінок у ВПС був різний підхід щодо розв'язання проблеми допуску жінок до посад пілотів. Якщо в СРСР формували окремі жіночі добровольчі полки та практикували набір льотчиць до інших повітряних підрозділів, то у Великій Британії фах військового льотчика залишався для жінок недоступним впродовж війни. Здійснювати не бойові вильоти могли лише члени Жіночих допоміжних повітряних сил, які служили механіками двигунів або санітарками повітряних госпіталів. Водночас деякі британки, попри значні упередження в суспільстві, мали змогу працювати пілотами в цивільній організації «Повітряно-транспортна допомога» та виконувати завдання транспортування літаків із заводів на бази бойових ескадр.

Спільним для обох країн було оголошення призову до ВПС у зв'язку з браком кадрів чоловічої статі, допуск жінок до служби авіаційними механіками, операторами радарів, зв'язківцями тощо. Крім того, активно практикувалося залучення їх до служби у цьому роді військ на посадах шоферів, діловодів, комірників та інших.

Умови побуту жінок у ВПС були задовільними в обох країнах, адже в таборах поблизу аеродромів їх легше забезпечити, ніж у мобільних підрозділах сухопутних військ.

Ключові слова: жінки, військово-повітряні сили, Велика Британія, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Друга світова війна.

Постановка проблеми. Дослідження участі жінок у Другій світовій війні в лавах збройних сил все ще залишається перспективним нині, адже дає змогу повніше розкрити їхній досвід і глибше зрозуміти сутність політичних режимів зразка 1930–1940-х рр., в яких вони змушені були жити. Особливий потенціал у цьому належить порівняльним студіям, які дають змогу відшукати спільне та відмінне для різних країн в організації служби жінок. Ця стаття є частиною більш широкого дослідження особливостей перебування британських та радянських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр., що має на меті порівняти політику тоталітарних та демократичних режимів у цьому питанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Служба радянських жінок у військово-повітря-

них силах (ВПС) перебувала у сфері досліджень В. Галаган [2], [3], В. Мурманцевої [10] та інших. Участь британок у війні на службі ВПС розглядали Дж. Кассін-Скотт [20], Т. Клонан [21], Д. Коллетт Вейдж [22], Т. Стоун [29] та інші. Водночас служба британських та радянських жінок у військово-повітряних силах ще не виступала предметом окремого дослідження. Наявні порівняльні студії, наприклад, Д. Кемпбелл [19], А. Т. Аллен [18], порівнюють не суто ці дві країни, а більш широке, що не дає змоги заглибитися в деталі. Крім того, на наш погляд, у попередніх дослідженнях досить мало уваги приділено виявленню спільних рис в організації служби жінок у збройних силах держав із різними політичними режимами.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити особливості служби та побуту британських

та радянських жінок у військово-повітряних силах під час Другої світової війни, спираючись на спогади ветеранів, інші джерела, наявну історіографію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Жінки Великої Британії та Радянського Союзу також служили у повітряних силах своїх країн. Попри те, що Великій Британії вдалося уникнути сухопутного вторгнення на свою територію під час Другої світової війни, вона потерпала від повітряних нападів ворога і мала суттєвий брак кадрів у збройних силах. Тому відбувався активний набір добровольців, а згодом – офіційний призов до жіночих служб при збройних силах. Ще напередодні війни, наприкінці червня 1939 р., були створені Жіночі допоміжні повітряні сили (Women's Auxiliary Air Force) (далі – ЖДПС), які не були окремою організацією, а практично повністю підпорядковувалися командуванню Королівських повітряних сил. Останні не формували під своєю егідою суто жіночих підрозділів, а тому жінки і чоловіки служили разом, часто на посадах з однаковими обов'язками [29, р. 606]. Водночас не завжди керівництво підрозділів Королівських повітряних сил хотіло бачити жінок серед своїх підлеглих. Як згадувала М. Хікс, її з трьома посестрами направили до 141 ескадри, яка літала на літаках Москіто. Вони мали заповнити чотири вакансії для роботи з радарями. Коли посестри прибули до місця служби, начальник ескадри помітно засмутився через те, що до нього направили жінок. Зрештою двох із їхньої групи через два тижні направили до іншого підрозділу, однак М. Хікс та ще одна жінка-член ЖДПС залишилися служити в цій ескадрі до кінця війни [26].

Членкині ЖДПС служили як на батьківщині, так і за кордоном, і переважно були авіаційними механіками або належали до Королівського спостережницького корпусу. Зокрема, вони займалися розшифруванням фотознімків, перехопленням телефонних і радіоповідомлень супротивника, працювали з вогнеметами та новими радіолокаційними установками. Останні були першою мішенню ворожих бомбардувальників, тому будь-яка робота з ними сама по собі була пов'язана з небезпекою. Під час «Битви за Лондон» жінки цієї організації стали «вухами і очима» Королівських повітряних сил.

Жінки, зараховані до ЖАДК, проходили базове тритижневе навчання, засвоювали основні ази роботи їхньої служби та військово дисципліну, вивчали історію Королівських повітряних сил, проходили муштру, фізичну підготовку тощо.

Після завершення базового навчання членкині ЖДПС вирушали на спеціальну підготовку, яка, залежно від напрямку, тривала від 1 до 7 місяців. Тільки після цього жінок відправляли на безпосереднє місце служби [22, с. 174].

Принагідно варто зазначити, що під час війни в суспільстві порушувалося питання щодо якості навчальних програм для підготовки жінок до служби в цій та інших організаціях при збройних силах Великої Британії. Так, на початку червня 1943 р., після виходу однієї зі статей щодо функціонування школи для офіцерів ЖАДК на північному заході Англії, а також приватних розмов із командирами військових підрозділів, в яких служили жінки з допоміжних служб, лорд Р. Вінстер порушив у Палаті лордів питання щодо програми їхнього навчання. Вінстер зазначив, що за його даними, вона є надто широкою і не відповідає основній цілі – підготовці фахівчинь для військових потреб. Він зазначив, що згідно з публікацією в газеті про школу для офіцерів ЖАДК на північному заході Англії, там викладалися «...курси, що включали історичний розвиток у ХІХ та ХХ ст., мистецтво, літературу, музику...» [31, с. 882–886]. У зв'язку з цим лорд поцікавився в заступника державного секретаря військово-повітряних сил, чи може він запевнити, що програми згаданої та інших шкіл з підготовки жінок до служби у збройних силах переглядатимуться відповідно до цілей такої підготовки, на що отримав відповідь, що такі програми вже схвалені компетентними органами. Курси, присвячені культурі, займають лише одну годину з 56-ти на тиждень, і такі «...предмети, як мистецтво, ремесла, музика та історія мають на меті допомогти тим, хто хоче стати офіцерами, ладнати з підлеглими в найбільш ефективний спосіб. Мета полягає у тому, щоб показати їм, як вони можуть зацікавити підлеглих і проявити їхні найкращі риси» [31, с. 882–886].

Стосовно побуту на службі, за спогадами М. Паркер, яка служила на авіабазі Королівських повітряних сил у Ферфорді, там постійно перебували «...сотні літаків, які злітали, приземлялися чи обслуговувалися, ремонтувалися, переозброювалися чи заправлялися. Зазвичай аеродроми розташовувались у милях від міст і сіл через необхідність прокладання довгих злітно-посадкових смуг. Особливо це стосувалося тих станцій, які були базою для бомбардувальників, оскільки ці літаки були більшими і важчими за винищувачі, їм доводилося підніматися в повітря, несучи важкі бомби» [28]. Проживали членкині ЖДПС, які працювали на цій авіабазі, в

закритому таборі, їхні листи додому підлягали цензурі, оскільки служба була пов'язана з доступом до відомостей про секретні операції Королівських повітряних сил.

Дж. А. Дін була серед членкинь ЖДПС, які брали участь у «Битві за Британію»; її завданням було нанесення даних на карту польотів [23]. Г. Рідінг служила операторкою радіолокатора, до її обов'язків належало визначення координат літаків. Жінка згадувала, що серед іншого їм доводилося визначати координати «Фау-1» – німецьких безпілотних літаків-снарядів, які в роки війни завдали чимало клопоту силам ППО. Однак відрізнити їх від інших літаків для оператора радіолокатора було достатньо легко, адже ті «летіли по прямій, на постійній висоті та з більшою швидкістю, ніж інші літаки» [27].

Членкиня ЖДПС Дж. Васс служила під час війни за однією з найбільш фізично важких серед доступних британським жінкам військових спеціальностей – операторкою повітряних куль загородження.

Щоб навчитися керувати повітряною кулею, Дж. Васс пройшла 8-тижневе тренування на базі Королівських повітряних сил у Тічфілді (Гемпшир), та тритижневу підготовку в Ширлі (Сайтхемптон). Після завершення навчання випускниці мали скласти іспити з управління повітряною кулею та її обслуговування, з управління лебідкою та її обслуговування, сплітання троса та дроту, технічних характеристик повітряних куль і теоретичних відомостей про них. Служила жінка в Шеффілді, екіпаж її повітряної кулі налічував 12 осіб. Графік на службі був дуже щільний, тому, за спогадами Дж. Васс, особливого часу на дотримання гігієни та прибирання вона та її колеги не мали. Свою повітряну кулю вони ласкаво називали «Великою Бертою». Під час операції кожен член екіпажу виконував свою функцію: хтось керував лебідкою, хтось слідував за переміщеннями кулі, і т.д. «У безвітряну погоду Велика Берта... перебувала на так званій проміжній висоті – приблизно три-чотири фути від землі. Але під час шторму був справжній жах, адже її ніс мав постійно розвертатися в напрямку вітру. Нашу команду могли викликати кілька разів за ніч, в суцільній темряві... ми мусили її переміщати дюйм за дюймом. Це було небезпечно, тому що мішки з піском і баластні блоки розкачувалися, як витончені іграшки, коли Велика Берта перевалювалася з одного боку на інший. Її призначенням було літати на висоті 18 000 футів з метою зупинити вороже пікірувальне бомбардування» [32].

Дж. Васс повідомила, що за час її служби періодично траплялися прикрі інциденти. Так, під час шторму одна з членок ЖДПС зламала хребет, намагаючись впоратися з повітряною кулею; частими були менш серйозні травми.

На початку 1943 р. кількість жінок-членів ЖДПС становила 16% від загальної кількості Королівських ВПС [20, р. 11]. У липні 1943 р. в організації налічувалося 181 835 членів [24, р. 242]. Більшість із них отримало відзнаки за зразкову службу [30, р. 35–36, 39–40]. Членки ЖДПС не служили льотчицями. Лише механіки двигунів та обладнання могли здійснювати польоти для тестування, а також санітарки повітряних госпіталів [33, р. 9]. Попри те, що британкам у збройних силах офіційно було заборонено застосовувати зброю, прикладом порушення цього припису з боку членок ЖДПС можна вважати їхню службу операторами повітряних куль загородження. Адже останні «технічно були «летальною зброєю», оскільки до їхніх сталевих тросів були прикріплені бризантні заряди, призначені задля відловлювання і знищення ворожих бомбардувальників» [29, р. 612–613].

На відміну від британок, радянські жінки могли служити й військовими льотчицями. Освоєння жінками такого фаху розпочалося ще до війни. Вони були членками аероклубів, навчалися льотній справі на курсах, в училищах, у Військово-повітряній академії. Станом на 1939 р. тільки в УРСР було 36 аероклубів, в яких навчалось 4195 осіб [2, р. 19].

Льотчиця К. Дерябіна (Рижкова) ще школяркою у 1939 р. вступила до аероклубу. Вона розповідала, що впродовж осені практичних занять у них не було – тільки теорія, а навесні 1940 р. почалися польоти на тренувальних літаках У-2 (По-2). У серпні вони вже склали випускні іспити, під час яких інструктори могли запропонувати найбільш здібним продовжити навчання в училищах. Оскільки на той час Херсонське училище (єдине, до якого ще зараховували жінок), закрили, продовжити навчання їй не вдалося. Згодом К. Дерябіна (Рижкова) добровільно пішла на фронт і була зарахована до 46-го гвардійського нічного бомбардувального полку [7].

Льотчиця А. Сторожко (Зенкова) також спершу навчалася та склала іспити в аероклубі. Наприкінці 1942 р. вона вступила до Новосибірської школи пілотів, де їх навчали літати на швидкісному бомбардувальнику СБ-2 та розвіднику Р-5. У травні 1943 р. вона вже служила винищувачем у 415-му винищувальному полку [16].

У 1941 р. у ВПС Червоної Армії було створено три жіночі авіаційні полки: 588-й полк нічних бомбардувальників (командувач – капітан Є. Бершанська; у 1943 р. за значний внесок у звільнення Таманського півострова перейменованій у 46-й гвардійський нічний бомбардувальний авіаційний полк); 587-й полк бомбардувальників (під керівництвом М. Раскової; з вересня 1943 р. – 125-й гвардійський бомбардувальний авіаполк імені Героя Радянського Союзу М. Раскової); 586-й винищувальний полк ППО (командувач – Т. Казарінова) [14, с. 112–113; 8, с. 351–352]. Варто зауважити, що з них лише один полк – 588-й – до самого завершення війни залишався суто жіночим за своїм складом. До інших двох згодом після створення почали зараховувати й чоловіків, хоча жінки становили більшість особового складу.

Жіночі авіаполки дислокувалися у м. Енгельс. Чимало їхніх членок закінчили тамтешню школу пілотів, яка мала на меті підготувати їх до служби на фронті. Інтенсивна навчальна програма включала лекції, що тривали 10–12 академічних годин на добу, льотну практику з відпрацюванням навичок управління літаком під час бою. Така підготовка тривала приблизно три місяці (Іванова, 2002).

Жіночі повітряні полки виконували різноманітні завдання: атакували ворожі винищувачі та техніку; прикривали сухопутні операції; доставляли боєприпаси та продукти харчування; забезпечували промисловим центрам та річковим переїздам захист з повітря; штурмували ворожі аеродроми тощо. Наприклад, завданнями 586-го винищувального полку ППО, особовий склад якого літав на винищувачах Як-1 та Як-9, були супроводження літаків з командувачами найвищого рівня¹, транспортних літаків особливого призначення, бомбардувальників; прикриття з повітря переправ, промислових центрів, великих міст, таких як Київ, Житомир, Воронеж, Саратов, Сталінград та інші.

Станом на початок 1942 р. 586-й полк у складі двох ескадр і технічного персоналу налічував 148 жінок [5, с. 36]. Вони відзначилися успішним виконанням багатьох бойових завдань. Серед них – поєдинок льотчиць Р. Сурначевської та Т. Памятних з двома групами німецьких винищувачів біля станції Касторна (19 березня 1943 р.). За даними служби повітряного спостереження,

оповіщення та зв'язку, з боку німців у бою брало участь аж 42 літаки. Однак дослідники зазначають, що в умовах бою можливі неточності у вигляді «повторного підрахунку». Відомості щодо успішності атак наших льотчиць-винищувачок у цьому бою також різняться. Радянська сторона заявляє про 4 ліквідовані літаки ворога, німці ж визнали втрату тільки одного. Хай там як, але льотчицям вдалося тоді попередити атаку німецької авіації на стратегічно важливий об'єкт [6]. Літаки обох льотчиць були суттєво пошкоджені: «Ми намагалися якомога ближче підібратися, я навіть голову німецького стрілка бачила, і це була моя помилка. Мене підбили, літак почав крутитися, а я ремені відстебнути не можу, щоб відкрити кабінку... Все життя промайнуло миттю, нічого ще не зробила, зараз загину, як Хомякова. Але, все-таки, розстебнула, тільки кабінку відкрила і мене викинуло... Відразу смикнула кільце, парашут відкрився, думаю, все, жива. Приземлилася, а там якийсь капітан їв... Поїхали на машині до Касторної... Я все думаю, а де ж Райка? Вилізли з машини, пішли в центр. Дивлюся, Райка йде. У неї радіатор пробили, і вона за Касторною на вимушену сіла. Нас привели, повідомили в полк і за нами в цей день приїхали» [12].

Загалом 586-й винищувальний полк здійснив 4419 бойових вильотів, провів 125 повітряних боїв, збив 38 літаків противника (Іванова, 2002).

587-й жіночий полк бомбардувальників воював на пікірувальних бомбардувальниках Пе-2. За весь період радянсько-німецької війни в полку на різних посадах служило 148 жінок [17]. Особовий склад цього полку виконував завдання вдень, зокрема, знищував оборонні споруди, вогневі точки, техніку, живу силу ворога. Одна з найвідоміших членок цього полку – Герой Радянського Союзу М. Доліна. Впродовж війни здійснила понад 200 бойових вильотів, втративши лише одну бойову машину. У червні 1944 р. їй вдалося на пошкодженому літаку завершити завдання і долетіти до аеродрому, не втрачаючи місця в строю. М. Доліна брала участь у Параді Перемоги в Москві, який відбувся 8 травня 1945 р.

Приблизні уявлення про деякі аспекти побуту льотчиць 587-го та інших авіаполків дають спогади Г. Брок-Бельцовой: «Зуби не чистили: ані пасти, ані зубних щіток у нас не було. Був загальний шматок мила в рукомийнику. Ми жили всі в землянці, на нарах спали. Можете собі уявити? Землянка наша в три накати, підстрижені під хлопчика, наказ Раскової був – всі коси обрізати, у всіх стрижки під хлопчика. Ніяких зубних паст не

¹ За спогадами льотчиці полку Т. Памятних, вона та її колеги супроводжували літаки з Л. Берією, К. Ворошиловим, Г. Жуковим [12].

було. Рукомийник в стороні, туалет в стороні. На п'ять хвилин дають гарячу воду. Але ми завжди були чисті. Лазні були всюди, ми ж на аеродромі, це не піхота. Все чисто. Чиста військова білизна» [1].

Жінкам 588-го полку нічних бомбардувальників довелося воювати на літаках По-2 (У-2), які не могли літати високо і швидко та були побудовані з дерева й фанери. До війни їх застосовували в сільському господарстві, а також для поштових перевезень, тренування льотчиків тощо. Проте, як не дивно, в роки війни на цій моделі літака радянські жінки змогли продемонструвати неабиякі результати, за що німецькі солдати прозвали особовий склад 588-го полку «Нічними відьмами». Зі значними труднощами була пов'язана необхідність літати вночі, адже в цей час значно складніше зорієнтуватися на місцевості, уникнути атаки ворожих сил ППО.

К. Дерябіна (Рижкова) так описувала особливості польотів на По-2 (У-2): «Зазвичай ми возили триста кілограмів, іноді чотириста (бомб – Авт.), а штурману в кабінку засипали листівки, які вона повинна була розкидати. Першим йшов літак, який скидав САБи, а ми вже слідом. Приладів на У-2 не було, тільки найнеобхідніше для польоту в районі аеродрому – бензогодинник, датчик температури масла, компас, альтиметр, спідометр... забула вже... Зв'язку із землею не було. Переговори між членами екіпажу велися через трубку. Підходили до цілі на швидкості 120 кілометрів на годину. Бомбочки кидали на око, по щілині в площині літака. Штурман попереджає: «Підійшли до цілі, я кидаю бомби». Я кажу: «Кидай!» А якщо я відчуваю, що рано: «Ні, почекай». Контроль результатів був із землі. Тільки під кінець війни у нас з'явилися літаки з фотоапаратами» [7].

Станом на травень 1942 р. 588-й полк у складі двох ескадрилей та технічного персоналу налічував 115 жінок [15, с. 135]. Головним завданням полку було бомбардування стратегічних об'єктів, техніки та живої сили супротивника. Приміром льотчиця О. Акімова, згідно з текстом бойової характеристики, «особисто за період бойових дій провела 680 бойових вильотів, налітавши при цьому 805 годин. Скинула для знищення мотомехчастин і живої сили противника 94 т бомбового вантажу. Точними бомбовими ударами в стані ворога було спричинено 122 потужних осередки пожежі, 178 вибухів і пошкоджено дві переправи противника, висаджено два склади з боєприпасами, припинено вогонь трьох батарей» [11]. Під час боїв за Керченський півострів, як згадувала

О. Голубєва, вони з посестрами «літали до виснаження: по 8–9 бойових вильотів за ніч – у тісній, відкритій для всіх вітрів кабінці, у вогні і в негоді. Вимотує, але відпочити й не думали. Та й кому б в голову прийшло таке, коли за протокою гинуть наші!» [4].

Попри фізично важку і небезпечну службу на фронті, жінки цього полку намагалися знаходити час і для дозвілля. Н. Меклин згадувала: «У Білорусі ми почали активно «хворіти» вишивкою, і тривало це до кінця війни. Почалося з незабудок. Ох, які гарні незабудки виходили, якщо розпустити блакитні трикотажні кальсончики і вишити квіточки на літніх тонких онучах! З цього можна зробити і серветку, і на наволочку піде. Ця хвороба, як вітрянка, захопила весь полк» [15, с. 111].

Тільки в січні-червні 1944 р., під час визволення Криму, особовий склад полку зробив 9684 бойові вильоти, скинувши 1010 т бомб. 23 льотчиці цього полку отримали звання Героя Радянського Союзу [2, с. 31]. Загалом же особовий склад 588-го полку здійснив приблизно 24 тис. бойових вильотів, скинув на об'єкти і позиції ворога понад 3 млн. бомб [8, с. 116].

За успішне виконання бойових завдань жіночі полки отримували нагороди та почесні звання. Жінки у військово-повітряних силах Радянського Союзу провели 4419 операцій, взяли участь у 125 повітряних боях і виграли 38 з них [9]. Л. Литвяк, відома як «Біла троянда Сталінграда», збила 12 німецьких літаків перед загибеллю в 1943 р. [21, с. 124]. Загалом 32 жінки-льотчиці були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Багато жінок служило в інших підрозділах радянських ВПС. Наприклад, у 1944 р. 1749 з них служили в 13-й повітряній армії Забайкальського фронту; 3000 – в 10-й повітряній армії Далекосхідного фронту; 4376 – в 4-й повітряній армії 2-го Білоруського фронту (включно з 46-м гвардійським жіночим авіаційним полком) [10, с. 113–134].

Герой Радянського Союзу В. Гризодубова з березня 1942 р. керувала 101-м полком авіації дальньої дії. Вона під час боїв за оборону Києва доставляла в місто радіостанції для підпільників, які використали їх для підривної роботи під час окупації [3, с. 34].

Перший у світі повітряний «таран», здійснений жінкою, виконала заступниця ескадрильї 135-го ближньобомбардувального авіаполку К. Зеленко 12 вересня 1941 р. Вона була збита при спробі посадити пошкоджений літак.

Якщо в СРСР жінки-пілоти зарекомендували себе ефективними солдатами і загалом були сприйняті суспільством принаймні в роки війни, то у Великій Британії соціум ставився до жінок-льотчиць радше вороже. Попри те, що британки не служили військовими пілотами, певна їх кількість була членками Повітряно-транспортної допомоги (Air Transport Auxiliary, АТА) (далі – ПТД), що належала до цивільної авіації і транспортувала літаки Королівських ВПС із заводів на базу бойової ескадри. У 1940 р. ця організація транспортувала одномоторні тренувальні біплани «Tiger Moth». Станом на 1941 р. в організації налічувалося 1152 чоловіки та 600 жінок, з яких 166 були льотчицями, а 4 – бортовими інженерками [20, р. 2]. Виконання жінками такої суто «чоловічої» роботи призвело до обурення деяких членів британського суспільства. Наприклад, директор журналу «Aeroplane» Ч. Г. Грей оцінив професійні якості членок Повітряно-транспортної допомоги дуже низько, стверджуючи, що «загрозою є та жінка, яка думає, що вона повинна літати на швидкісному бомбардувальнику, тоді, коли в неї не вистачає розуму добре помити підлогу в лікарні, або та, яка хоче бути інспектором із протиповітряної оборони і досі нездатна приготувати вечерю своєму чоловіку» [25, р. 47]. Звісно, за такий відвертий сексизм у тогочасному британському суспільстві не було передбачено жодної відповідальності. Незважаючи на неприязне ставлення до них, жінки Повітряно-транспортної допомоги зарекомендували себе хорошими пілотами. Вони могли керувати понад 200 моделями літаків та загалом під час військових кампаній доставили за місцем призначення 308 567 літаків [20, р. 12].

Крім того, обидві країни у зв'язку з браком кадрів чоловічої статі впродовж війни оголошували призов жінок на службу до ВПС. Наприклад, Велика Британія вперше зробила це в 1941 році, залишивши за жінками вибір між службою в збройних силах та роботою у військовій промисловості. СРСР зробила це в 1942 році, коли проводилися мобілізації жінок і до інших родів військ у зв'язку з катастрофічними втратами Червоної армії. Ці держави також залучали жінок до

служби у ВПС на посадах шоферів, відповідальних за зброю (її чистку та набивання патронів), діловодів, комірників тощо [13, арк. 106–108; 226 сю177–181].

Висновки. Таким чином, головною відмінністю політики британського та радянського урядів щодо служби жінок у ВПС був різний підхід до розв'язання проблеми допуску жінок до посад пілотів. Якщо в СРСР формували окремі жіночі добровольчі полки та практикували набір льотчиць до інших повітряних підрозділів, то у Великій Британії фах військового льотчика залишався для жінок недоступним впродовж війни. Здійснювати не бойові вильоти могли членки ЖДПС, що служили механіками двигунів або санітарками повітряних госпіталів. Водночас деякі британки, попри значні упередження в суспільстві, мали змогу працювати пілотами в цивільній організації ПТД і виконувати завдання для збройних сил, які полягали в транспортуванні літаків із заводів на бази бойових ескадр.

Спільним для обох країн було оголошення призову до ВПС у зв'язку з браком кадрів чоловічої статі, допуск жінок до служби авіамеханіками, операторами радарів, зв'язківцями тощо. Крім того, активно практикувалося залучення їх до служби у цьому роді військ на допоміжних посадах.

Що стосується побуту жінок у ВПС, то його умови були задовільними в обох країнах, адже в таборах поблизу аеродромів їх легше забезпечити, ніж у мобільних підрозділах сухопутних військ. Безумовно, будні радянських військових льотчиць були значно суворішими та складнішими, ніж їхніх посестер з Великої Британії, які бойовими пілотами не служили. Це пов'язано з характером обов'язків, які вони мали виконувати, та масштабами залучення до бойових дій, які були більшими в СРСР. Проте британкам у військово-повітряних силах також подекуди доводилося працювати в надзвичайних умовах, адже основним видом атак на територію Великої Британії у 1939–1945 рр. були авіаційні нальоти. Тому Королівські повітряні сили разом із військами протиповітряної оборони взяли на себе основний удар, захищаючи країну.

Список літератури:

1. Брок-Бельцова Г. П. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/34cErE4> (дата обращения: 24.05.2021)
2. Галаган В. Я. Женщины советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук : 12.00.06. Киев, 1991. 44 с.
3. Галаган В.Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. Киев : Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 303 с.
4. Голубева О. Т. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3зуXDtx> (дата обращения: 24.05.2021)

5. Голубева-Терес О. Птицы в синей вышине. Саратов: Добродей, 2000. 317 p.
6. Горбач В., Полунина Е., Хазанов Д. Женские лица воздушной войны. *Авиамастер*. 2000. №3. URL: <https://bit.ly/3enJ18r> (дата обращения: 24.05.2021)
7. Дерябина (Рыжкова) К. А. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3ffcKR9> (дата обращения: 24.05.2021)
8. Иванова Ю. Н. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2002. 272 с. URL: <https://bit.ly/3frgQpH>
9. Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм. Фонд Стратегической Культуры. URL: <https://bit.ly/3oRPbRO> (дата обращения: 24.05.2021)
10. Мурманцева В. О. Советские женщины в Великой Отечественной войне. Москва : Издательство «Мысль», 1974. 272 с.
11. Недюк М. Полеты «ночных ведьм»: как отважные летчицы наводили ужас на фашистов. URL: <https://bit.ly/2RAkpA1> (дата обращения: 24.05.2021)
12. Памятных Т. У. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3yCqugr> (дата обращения: 24.05.2021)
13. Постановление ГКО СССР №1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнотружущих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106-108.
14. Приказ Народного комиссара Обороны СССР № 0099 от 8 октября 1941 г. // Русский архив. Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Обороны СССР, 22 июня 1941 г. – 1942 г. Т. 13 (2-2). Москва : Терра, 1997. С. 112–113.
15. Ракобольская И.В., Кравцова Н.Ф. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. Москва : Издательство Московского университета, 2002. 318 с.
16. Сторожко (Зенкова) А. И. Воспоминания. URL: <https://bit.ly/3fhmXNc> (дата обращения: 24.05.2021)
17. 125-й гв. бомбардировочный авиационный Борисовский полк им. М. Расковой. Личный состав. URL: <https://bit.ly/2QLHEY5> (дата обращения: 24.05.2021)
18. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. New York: Macmillan International Higher Education, 2007. 224 p.
19. Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // The Journal of Military History. 1993. Vol. 57, No 2. P. 301–323.
20. Cassin-Scott J., McBride A. Women at war. 1939-45. London: Osprey, 1980. 48 p.
21. Clonan T. A history of women in combat // History of the Irish Artillery Corps. Dublin: Defence Forces Printing Press, 1999. P. 117–161.
22. Collett Wadge D. Women in Uniform. London: Dampson Low, 1946. 386 p.
23. Deane (Morley) J. A. War Memories: Plotting the Battle of Britain. URL: <https://bbc.in/3fJ84lt> (date of the request: 24.05.2021)
24. Doerr P. W. Women in Service during World War II. Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present / ed. B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol.1. P. 242.
25. Ellis M. A Spitfire Girl: One of the World's Greatest Female ATA Ferry Pilots Tells Her Story. Croydon: Frontline Books, 2016. 248 p.
26. Hickes (Burns) M. Mary's Memoirs – A WAAF in Wartime. URL: <https://bbc.in/3bPhomT> (date of the request: 24.05.2021)
27. Reading G. Radar Operator in WW2. URL: <https://bbc.in/2T5i0hA> (date of the request: 24.05.2021)
28. Recollections of a WAAF Ruth Mary Parker. URL: <https://bbc.in/348IVvr> (date of the request: 24.05.2021)
29. Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War // Women's History Review. 1999. Vol. 8, No 4. P. 605–624.
30. The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096716. Catalogue reference: AIR 54/135/05. P. 35-36, 39-40.
31. Training of W.A.A.F. officers (03 June 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. HL. 1943. Vol. 127. Cols.882-886.
32. Vass J. Balloon Command, Sheffield 1942 – 1943. URL: <https://bbc.in/3oJde5a> (date of the request: 24.05.2021)
33. Women's War Work in Britain. New York: British Information Services, Information Division, 1943. 15 p.

Zalietok N.V. SERVICE AND LIFE OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN THE AIR FORCE DURING WORLD WAR II

The study of women's participation in the Second World War in the armed forces is still promising today, as it allows us to more deeply reveal female experiences and better understand the essence of political regimes of the 1930s and 1940s in which they were forced to live. The special potential in this issue belongs to comparative studies, which allow finding common and different for different countries. This article is part of a broader

study of the service of British and Soviet women in the armed forces in 1939–1945, which aims to compare the policies of totalitarian and democratic regimes on this issue.

The article examines the peculiarities of the service and life of British and Soviet women in the air force during the Second World War.

The author concludes that the main difference between the policies of the British and Soviet governments regarding the service of women in the Air Force was in the approach to solving the problem of admitting women to be pilots. If in the USSR separate women's volunteer regiments were formed and the recruitment of pilots to other air units was practiced, in Great Britain the profession of military pilot remained inaccessible to women during the war. Members of the Women's Auxiliary Air Force who served as engine mechanics or nurses of air hospitals could make non-combat sorties. At the same time, some British women, despite significant prejudices in society, were able to work as pilots in the civilian organization of the Air Transport Auxiliary, and perform tasks for the armed forces, which consisted in transporting aircraft from factories to combat squadrons.

Common to both countries was the announcement of a call-up to the Air Force due to the lack of male staff, the admission of women to the service of aircraft mechanics, radar operators, signals officers, etc. In addition, they actively practiced to involve women in the service on the positions of drivers, clerks, storekeepers, etc.

As for the life of women in the Air Force, its conditions were satisfactory in both countries, because in the camps near the airfields they are easier to provide than in the mobile units of the land forces.

Key words: *women, Air Force, Great Britain, Union of Soviet Socialist Republics (USSR), World War II.*

Каковкіна О.М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

АННА ПРЕЙКШАС – РАДЯНСЬКА АМЕРИКАНКА, ЯКА «ВІДКРИЛА» ЗАКРИТИЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬК

У статті розкрито особистий та професійний аспекти життя Анни Прейкшас (1910–1998), пов’язані з її перебуванням у Дніпропетровську протягом 1944–1998 рр. Анна Прейкшас – литовка за національністю, донька одного із засновників Автономної індустріальної колонії у Кузбасі, була свідком та учасником розбудови відомого в історії радянсько-американських відносин поселення робітників, яке існувало у 1922–1926/27 рр. на території сучасної Кемеровської області. На основі неопублікованих та опублікованих джерел визначено головні етапи біографії А. Прейкшас, обставини її діяльності в Дніпропетровському державному університеті. Зважаючи на головну увагу дослідників до історії Автономної індустріальної колонії 1920-х – 1930-х рр., дніпропетровська частина життя А. Прейкшас практично не висвітлена. Підкреслено, що ця колонія стала показовим прикладом міжнародних відносин СРСР доби НЕПу та вагомим пропагандистським сюжетом для влади. Однак частина її творців була репресована, зокрема батько та чоловік Анни. З’ясовано, що до Дніпропетровська А. Прейкшас переїхала в 1944 р. разом з хіміко-технологічним інститутом, який повертався після евакуації, викладала англійську мову в державному університеті у 1944–1952 та в 1962–1965 рр., до виходу на пенсію. Документи свідчать про неоднозначне ставлення до радянської американки з боку керівництва навчального закладу. З одного боку, вона вільно володіла англійською мовою, що для повоєнного міста було непересічним фактом, з іншого – була з родини репресованих. Особливою подією в житті Анни Прейкшас зокрема та Дніпропетровська загалом став приїзд у листопаді 1982 р. американського письменника Джозефа Моррея. Винятковість цієї події полягала у тому, що протягом 1959–1987 рр. Дніпропетровськ був умовно-закритим містом, куди іноземці могли потрапити тільки за спеціальним дозволом. На відміну від кількох випадків таких візитів з економічними завданнями, що не рекламувались і були невідомими для громадськості, приїзд Дж. Моррея та його зустріч з А. Прейкшас були публічними подіями, широко висвітленими у пресі. Доля Прейкшас демонструє особистий вимір «великої політики», на перетині якої опинилася вона та її родина. Водночас її дніпропетровська сторінка життя значно збагачує уявлення про «закритий» період в історії міста.

Ключові слова: Автономна індустріальна колонія, Анна Прейкшас, СРСР, радянсько-американські відносини, Дніпропетровськ, університет, викладач, Джозеф Моррей.

Постановка проблеми. У листопаді 1982 р., через два тижні після похорон лідера Радянської держави Л. Брежнєва, місто Дніпропетровськ, куди іноземці могли потрапити тільки за спеціальним дозволом і з дуже переконливої причини, відвідав не просто іноземець, а громадянин США. Людиною, заради зустрічі з якою американський журналіст, письменник Джозеф Моррей прибув до міста, була Анна Прейкшас – донька одного із засновників та активних будівельників Автономної індустріальної колонії у Кузбасі (далі – АІК) в 1922 – 1926/1927 роках. Дніпропетровська сторінка її життя практично не висвітлена в дослідженнях. Разом із тим постать Анни Прейкшас є цікавою як у зв’язку з історією АІК та радянсько-американських/українсько-а-

мериканських відносин, так і міжнародних зв’язків Дніпропетровська, які є маловивченим питанням в історії міста. Зважаючи на тривалий період заборони іноземцям відвідувати місто (з 1959 по 1987 рр.), не тільки обласний центр, а й область у цілому випали з поля зору сучасних дослідників зарубіжних зв’язків України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Популяризації цієї історії у США в 1920-х роках сприяв відомий публіцист і письменник Теодор Драйзер, який використав один із її сюжетів для написання повісті «Ерніта» [9]. Одна з колоністок – американка Рут Кеннел протягом двох перших років існування колонії була її секретарем, а пізніше – особистою стенографісткою Теодора Драйзера під час його подорожі по СРСР у

1926–1927 роках. Ця американка також вплинула на поширення інформації про АІК у США. Загалом історія колонії була відомою за кордоном та періодично «виштовхувала» окремі публікації, зокрема за авторством Рут Кеннел [21; 23; 25]. Першу ґрунтовну працю, присвячену іноземним будівникам «світлого майбутнього», написав саме Дж. Моррей після візиту до СРСР, завершивши опрацювання матеріалу, що збирався роками [22]. Наприкінці 1990-х років голландські історики приділили увагу колоністам голландського походження [24].

Вихолощена та перенасичена ідеологічними кліше історія іноземних колоністів представлена в радянських публікаціях, узагальнених і проаналізованих у новітніх дисертаційних дослідженнях Л. Галкіної [7] та В. Павлової [14]. Зважаючи на те, що матеріали з історії колонії збереглися у сховищах Кемеровського архіву, російські науковці оприлюднили значну частину документів [4; 13] та презентували оригінальні дослідження [3; 10; 16; 20]. Зважаючи на значну увагу до історії АІК у Сибіру, значна частина життя Анни Іванівни, починаючи з 1930-х років, практично не висвітлена, за винятком загального огляду в книзі Дж. Моррея, яка, в свою чергу, не була затребуваним джерелом із цієї теми.

Постановка завдання. Мета дослідження – розкрити особистий та професійний аспекти життя Анни Прейкшас (1910–1998), пов’язані з її перебуванням у Дніпропетровську протягом 1944–1952 років і 1960–1998 років. Анна Прейкшас – донька одного із засновників АІК, була свідком та учасником розбудови відомого в історії радянсько-американських відносин поселення робітників, заснованого в 1922 році. В основі дослідження – неопубліковані та опубліковані джерела, зокрема особиста справа А. Прейкшас в архіві Дніпровського національного університету ім. О. Гончара, документ з Центрального державного архіву громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ), спогади учнів, а також матеріали дніпропетровської преси, які містять інтерв’ю з А. Прейкшас та інформацію про візит Дж. Моррея.

Виклад основного матеріалу. Шлях Анни Прейкшас до зустрічі з Джозефом Морреем у Дніпропетровську був доволі довгим, непростим, іноді драматичним. Не маючи на меті зосереджувати увагу на історії колонії, відзначу кілька основних її етапів та події, пов’язані з родиною Анни Прейкшас.

Провідну ідейну роль в організації колонії відіграла праця В. Леніна «Лист до американ-

ських робітників», написана в серпні 1918 року та опублікована у США англійською мовою в грудні того року в часописах лівого крила Соціалістичної партії Америки [11]. Вона знайшла практичне втілення в ініціативі відомих постатей робітничого соціалістичного руху – американців Б. Хейвуда та Г. Калверта, а також голландця С. Рутгерса. Протягом 1921 року були обговорені умови участі іноземних робітників у розбудові Кузнецького кам’яновугільного басейну з лідером більшовиків В. Леніним. Раднарком СРСР затвердив договір, підписаний Радою Праці й Оборони СРСР та «Організованою групою американських робітників». У 1922 році як наслідок доповнень договору з’явилась АІК, яка була безпосередньо підпорядкована Раді Праці й Оборони (РПО) [4].

Створення цього економічного підприємства в більшовицькій Росії було сприйнято із захопленням та знайшло відгук у робітників США й інших країн, чому сприяли рекламні публікації «Бюлетеню Кузбасу». Вже в кінці 1922 року до Кузбасу прибули 4 групи іммігрантів із США та країн Європи, всього близько 500 осіб із двадцяти країн. Директором правління колонії було призначено в січні 1923 року С. Рутгерса. В управління АІК у січні 1925 року було передано величезну територію – всю південну частину Кузнецького басейну. Протягом 1925–1926 років кількість робітників у колонії збільшилася з 2362 до 9178 осіб, де поряд з американцями, голландцями, німцями та чехами в переважній більшості працювали росіяни. АІК мала представництва у великих промислових містах Росії, а також у Берліні та Нью-Йорку [4].

Результатом діяльності АІК стала стрімка розбудова шахт та виробництва, успішне освоєння регіону. Мета заснування підприємства з економічної точки зору в цілому була досягнута.

Причиною відносно швидкого занепаду та ліквідації колонії стала, на думку кемеровських дослідників, «криза керівництва»: «...Рутгерс не знайшов спільної мови з призначеними РПО своїми заступниками, присланими з Донбасу, не встановив він й нормальних відносин з місцевими партійними та радянськими органами...» [4]. У 1926 році Рутгерс виїхав за кордон на лікування, чому передувала Сибірська партконференція, де пролунала жорстка критика на його адресу. Директором АІК та його заступниками було призначено знову ж таки вихідців з Донбасу, що поклато початок занепаду успішної в економічному сенсі колонії. Нові керівники вже навесні 1927 року за наслідками ревізії були позбавлені посад та ув’язнені на довгі терміни за

зловживання владою, незаконні розтрата державних коштів і халатність. Анна Іванівна у спогадах говорить про інші причини краху колонії: неприязне ставлення окремих чиновників до промислової імміграції та успіхи колоністів у розбудові Кузбасу. Вона також свідчить про виїзд Рутгерса за кордон за станом здоров'я, що і призвело до появи нового керівника – Коробкіна та бездарної з його боку реорганізації АІК, яка викликала спротив колоністів [18, с. 3]. У 1927 р. підприємства АІК було підпорядковано новоутвореному тресту «Кузбас вугілля», що зумовило остаточний занепад діяльності колоністів.

Унаслідок фактичного закриття індустріальної колонії іноземні робітники з родинами залишилися напризволяще і мали самостійно вирішувати свою долю. Частина з них повернулися на батьківщину, частина – роз'їхалися по радянським новобудовам. Родина Прейкшас вирішила залишитися в СРСР та отримала громадянство в 1930 році. Саме тоді Енн стала за паспортом Анною Іванівною. При цьому трапився казус із прізвищем. У литовській мові те ж саме прізвище пишеться по-різному для чоловіка та жінки, але радянські канцеляристи вирішили не перейматися такими «дрібницями». Фактично Анну та матір записали чоловічим прізвищем – Прейкшас, замість необхідного Прейкшуте або Прейкшене. Анна згадувала, що під час відвідування Литви, батьківщини батьків, почувала себе незручно [18, с. 3].

Обставини, що привели її родину до СРСР, викладені нею в автобіографії, написаній під час оформлення на роботу в ДДУ, та інтерв'ю, записаному в 1988 році.

Народилася Анна у США, в містечку Томас (Західна Вірджинія) 29 березня 1910 року. Батько – Джон (Іван) був литовцем за походженням, учасником соціалістичного руху в Російській імперії, учасником революції 1905–1907 рр. Унаслідок репресій з боку влади емігрував до США в 1908 р., де приєднався до робітничого руху. Там, у колі емігрантів, познайомився з майбутньою дружиною, також литовкою, Оною. До прийняття рішення поїхати в радянську Росію батько працював вибійником у шахті, та в 1922 р. вже мав дружину і трьох дітей.

У Сибіру на вокзалі Енн Прейкшас познайомилася з 28-річною Рут Кеннел, яка стала її старшою подругою. Вже наступного року допис Енн у «Kuzbas Bulletin» («Бюлетень Кузбасу» – видання, яке друкувалося й поширювалося у США організацією «Індустріальні робітники світу») оповідав

про життя колоністів у СРСР із закликом приєднатися до них. Батько дівчинки був призначений директором шахти, де практично днював і ночував. З метою економії та підвищення собівартості вугілля заощаджували на управлінському апараті, тому директор виконував обов'язки і механіка, і електрика [18, с. 3].

Анна вже в 14 років навчилася стріляти та брала участь в охороні об'єктів колонії «від недобитих колчаківців», в 15 років пішла працювати та навчатись у педагогічному технікумі Томську [2, арк. 14]. Саме тоді відбулась ліквідація колонії. Як було сказано, її родина залишилась в СРСР після закриття колись успішного економічного підприємства. Після завершення технікуму працювала вчителькою в Кемерово, потім була направлена до Новосибірська, де працювала перекладачкою. В 1933–1936 рр. переїздила за чоловіком – Сергієм Плешковим по містечках Кузбасу. А в 1936 році, після його репресування, була виключена з ВКП(б) та переїхала з дітьми до батьків у Кемерово. Невдовзі було репресовано батька та брата Анни (за тією ж 58-ю статтею, що й чоловіка). В ув'язненні всі троє – батько, брат і чоловік – загинули та були реабілітовані посмертно в 1957 році [2, арк. 15]. Залишився молодший брат Євген, який після закінчення Кемеровського гірничого технікуму працював на шахті. Протягом 1937–1939 рр. Анна Іванівна працювала касиром в аптеці, рахівником, помічником бухгалтера, аж поки її знання мови дозволило повернутися до роботи за фахом. У 1943 р. її було направлено до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, який перебував в евакуації у Кемерово. З цим навчальним закладом вона й переїхала до Дніпропетровська у 1944 р. та була запрошена на роботу до Дніпропетровського державного університету (далі – ДДУ) [2, арк. 15].

В університеті Анна працювала з 1944 р. на посаді старшого викладача кафедри англійської мови, де проводила практичні заняття на спеціальному англійському відділенні, займалась англійською мовою з аспірантами протягом декількох років та читала спецкурс із художнього перекладу. У 1943–1945 рр. Прейкшас заочно навчалась у Харківському педагогічному інституті іноземних мов, який закінчила із кваліфікацією «викладач англійської мови середньої школи». В аркуші з обліку кадрів вона відзначила, що вільно володіє англійською, литовською мовами та німецькою мовою зі словником [2, арк. 2].

За дорученням університету керувала студентським гуртком з англійської мови. У 1950 р. Анна

Іванівна закінчила Вечірній університет марксизму-ленінізму, продовжуючи працювати «над підвищенням ідейно-політичного рівня та самостійно вивчати праці класиків марксизму-ленінізму» [2, арк. 6]. Не вдалося з'ясувати, чи було бажання у Анни Прейкшас зробити наукову кар'єру – підготувати та захистити кандидатську дисертацію. Зважаючи на «темні плями» в біографії, можна передбачити існування певних перешкод на цьому шляху.

Наприкінці червня 1952 року Прейкшас отримала телеграму про тяжкий стан матері та дозвіл виїхати до неї в Кемерово після складання академічних обов'язків. Повернулася вона в Україну у 1960 році після власної тривалої хвороби. Спочатку працювала в хіміко-механічному технікумі, хіміко-технологічному інституті, а з 1962 р. – була прийнята за власною заявою до ДДУ [2, арк. 8].

Показово, що з характеристики Анни Іванівни в ДДУ за 1952 р. були викреслені слова про її велику практику в галузі перекладу та досконале володіння англійською мовою [2, арк. 4]. Натомість у 1962 році всі схвальні відгуки та якості «повернулись» до характеристики. Зіграли на її користь реабілітація рідних у роки «відлиги»: у матеріалах справи містяться довідки про реабілітацію батька, брата й чоловіка в 1957 р. за відсутністю складу злочину [2, арк. 10].

За спогадами учнів, Анна Іванівна зі своїми знаннями англійської мови була «на вагу золота» в Дніпропетровську, в цьому сенсі доволі ізольованому, тому спілкування з носієм мови цінувалося надзвичайно [15, с. 376]. Вона також перекладала та редагувала туристичні буклети й брошури, підготовлені видавництвом «Промінь» [8].

Значна частина її часу була присвячена листуванню із зарубіжними адресатами. Листи Анни Прейкшас слугували чудовим доказом успіхів соціалістичного будівництва. Так, однією з її кореспонденток в усі роки знайомства була згадана раніше Рут Кеннел, а також Макс Мендел – один із колоністів, який повернувся до США після ліквідації АІК [18, с. 3].

Чи була біографія Анни Прейкшас відомою колегам і студентам університету? Фактично першою публічною презентацією Анни Прейкшас у ДДУ стала стаття в газеті університету 1977 року [17]. Обставини її публікації можна вважати випадковими: як відзначила в передмові завідувачка музею університету, після смерті в 1976 р. Надії Савич – завідувачки кафедри англійської мови, її наступниця передала до музею матеріали з особистого архіву колишньої завідувачки. Там і

містилася стаття, яку Надія Савич у 1970 р. передала для публікації у газеті канадських українців «Вестник Торонто». Постать авторки цієї статті – окремий предмет розмови та досліджень: Надія Савич з родини українських емігрантів, повернулася до СРСР у 1956 р. та співпрацювала з радянськими товариством культурних зв'язків із Канадою. У її статті згадані основні факти біографії Анни Іванівни, відзначалося, що, перебуваючи на пенсії, вона продовжувала працювати, читати лекції та проводити семінари, при цьому її ніколи не залишало захоплення викладанням. У статті йдеться також про виступи Анни Прейкшас перед студентами з розповідями про історію родини та історію АІК, про двох дітей – сина, який очолював цех заводу в Жданові (сучасний Маріуполь), та доньку – фізика за фахом. В автобіографії вони також згадуються [2, арк.16]. На жаль, не вдалося відшукати інформацію про їхню подальшу долю.

Непересічною подією в житті А. Прейкшас та Дніпропетровська став візит американського письменника та журналіста Джона Моррея в 1982 р. Статус умовно-закритого міста з 1959 р. передбачав можливість відвідування його іноземцями тільки з особливих дозволів та у виняткових випадках, хоча на практиці таких винятків протягом періоду закритості були одиниці. Один із таких випадків – прохання лояльного до СРСР американця про зустріч із донькою засновників колонії, оскільки Моррей готував книгу про АІК і тому подорожував шляхами колоністів, збираючи унікальний матеріал. Результатом його пошуків стала книга, видана у США в 1983 році, – «Project Kuzbas: American Workers in Siberia (1921–1926)» [22].

Книга написана цікаво й невимушено як синтез подорожніх нотаток і дослідження. Наприкінці візиту до Дніпропетровська, на прес-конференції для журналістів Моррей розповів про ідею написання книги про АІК «Кузбас» на прохання Джессікі Сміт, багаторічної помічниці Рут Кеннел, яка допомагала їй збирати матеріали для написання книги. Сміт після смерті Кеннел у 1977 р. вирішила звернутися до Дж. Моррея, «який мав не тільки досвід, а й розуміння важливості справи та симпатії до історії АІК, зважаючи на власні погляди» [18, с. 3]. Пізніше в передмові до книги письменник відзначив, що пошук інтересу в США до АІК викликали публікації колишніх колоністів у 1971 р., зокрема Рут Кеннел. Готуючись написати історію колонії, він мав «прагнення бути об'єктивним, використовуючи свідчення з «дружніх» та «не дружніх» джерел» [22, с. 96].

До перших він відніс листи Анни Прейкшас, один з яких розлого цитував [22, с. 162].

Моррей пояснив інтерес до особистості Анни – вона була однією з небагатьох, хто залишився живим, та за довгі роки збрала значні матеріали з історії АІК. Стан її здоров'я не дозволяв виїхати до Москви, тому представники СРСР організували йому подорож до Дніпропетровська. Так він сам оцінив результативність поїздки: «Мій візит до Кемерово та розмови з Анною Прейкшас додали нові елементи до мого розуміння й оцінки хвилюючих, бурхливих та іноді тривожних подій, описаних тут» [22, с. 10].

Подорож Моррея по СРСР включала Москву, Кемерово та Дніпропетровськ. На Кузбасі він поспілкувався з братом Анни, Євгеном, який на той час працював на шахті [22, с. 7].

Гість із США зміг прибути до Дніпропетровська за клопотанням агенції друку «Новини» (далі – АДН), головного інформаційного органу СРСР, узгодженим з органами держбезпеки. Це був не перший приїзд американського журналіста до СРСР: уперше він відвідав країну в 1962 році, коли приїхав на конференцію з роззброєння [1, с. 3]. За прибуття до Москви 15 листопада 1982 р. його перебуванням опікувалася штатний кореспондент АДН Наталя Деревянко, яка займалася практично всією організаційною частиною подорожі, чудово знала англійську та була водночас дослідником, асистентом та перекладачем [22, с. 10].

Дж. Моррей знаходився в Дніпропетровську протягом 22–24 листопада 1982 р., про що йдеться в документі з фонду ЦК КПУ ЦДАГОУ, а саме в інформації першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ Є. Калачевського до ЦК КПУ на ім'я В. Щербницького [19].

Слід відзначити, що Дніпропетровськ мав статус умовно-закритого міста протягом 1959–1987 рр., що означало можливість в'їзду для іноземців тільки за спеціальним дозволом. До появи перших наукових публікацій з історії радянського Дніпропетровська існувала думка про абсолютну закритість міста. Але хоча й поодинокі випадки відвідувань, але траплялись, як, наприклад, згаданий приїзд людини «звідти». Безперечно, цей факт не варто вважати пересічним. За відомою нині інформацією, це був єдиний приїзд іноземця за роки «закритості», який став публічним, висвітленим у пресі. Щоправда статті про це з'явилися у газетах не «по гарячих слідах», а через 4 дні після від'їзду американця [1; 5].

В інформації до ЦК КПУ містилися довідка про особу американця: «Автор книг про Ялтинську

конференцію, про революції на Кубі, у Чилі. Мета приїзду – збір матеріалу про діяльність американських колоністів у 1920-х рр...», «Прибув з представником АДН і зустрівся з Прейкшас Анною Іванівною – донькою колишнього колоніста, литовця за національністю, соціал-демократа, який емігрував у роки сталинської реакції до Німеччини, а потім до США. Після повернення на батьківщину батько вступив до ВКП(б), у 1937 р. був репресований, а потім реабілітований». Відзначалося, що Прейкшас «проживає в однокімнатній упорядкованій квартирі. Має доньку, яка живе окремо в двокімнатній квартирі. До виходу на пенсію працювала викладачем англійської мови в Дніпропетровському державному університеті. Протягом тривалого часу збирає матеріал про діяльність колонії у Кузбасі та листується з прогресивними діячами й науковцями США. Правильно розуміє політику КПРС і нашої держави, активно співпрацює з видавництвом «Промінь» як перекладач» [19, арк. 14–15].

У переддень приїзду Дж. Моррея була проведена певна підготовча робота. Письменники й журналісти, які потім взяли участь у зустрічі, прослухали лекції з історії створення і діяльності автономної колонії у Кузбасі, з історії сучасної американської літератури. Прейкшас надавалася допомога в упорядкуванні її побуту. Під час перебування в місті американця супроводжували заступник голови міськвиконкому З. Г. Суміна, голова правління обласної письменницької організації С. Г. Бурлаков і згадана редактор АДН Н. Г. Деревянко.

Під час зустрічі з Прейкшас Моррей поцікавився, як склалась її доля, її близьких, знайомих колоністів. При цьому «вона ознайомила його з документами, які мала, із змістом особистого листування, розповіла про ту високу моральну атмосферу, яка панувала серед колоністів, про те, що колоністи, які залишилися в СРСР, знайшли тут свою справжню батьківщину. Крім того, в бесіді, а також під час розмови з радянськими працівниками та письменниками Дж. Моррей детально цікавився репресіями 1937 р., взаєминами Компартії України та СРСР, житловим забезпеченням пенсіонерів, відносинами молоді із старшим поколінням» [19, арк. 15–16]. Очевидно, що відвертої розмови у присутності кількох «зацікавлених» свідків не вийшло.

В Дніпропетровську Моррею підготували насичену програму: він ознайомився з пам'ятками міста, відвідав театр ім. Т. Г. Шевченка та історичний музей. Після перегляду на поліекрані фільму про сьогодення Дніпропетровська він «розчулився

до сліз та заплодував». Моррей також відвідав виставу в цирку, був присутній на обряді реєстрації новонародженого в салоні обрядових послуг «Малятко», зустрівся з групою письменників та журналістів [19, арк. 16]. Зазвичай іноземцям під час запланованих візитів до СРСР вільного часу практично не надавали. У випадку з Морреем це можна пояснити, крім усього іншого, й статусом міста. Хоча на пам'ять приходять відомий фільм 1989 р. спільного виробництва СРСР та Польщі «Дежа в'ю», який втілює «класику» радянської гостинності щодо іноземців доби НЕПу. Але час на зустріч з Анной Прейкшас, заради якої було подолано океан, був обмежений.

На завершення Дж. Моррей в інтерв'ю для обласного радіо та газет «подякував за гостинність, побажав дніпропетровцям і всьому радянському народу успіхів у творчій праці, висловив надію на покращення радянсько-американських відносин. Особливе захоплення він висловлював щодо Г. І. Петровського, Л. І. Брежнєва та інших видних партійних і державних діячів, вихідців із робочого класу, вихованців обласної організації ... тепло відгукнувся щодо соціально-економічного розвитку міста, дав високу оцінку тій великій праці, яка проводиться на Дніпропетровщині і в країні із створення умов для покращення творчої майстерності письменників. Така турбота, з його слів, є нездійсненою мрією для літераторів у світі капіталу» [19, арк. 16].

Приїзд американського журналіста, безперечно, певним чином вивів постать Анни Прейкшас «із тіні» для місцевої громади. У 1988 р. вийшли дві розлогі статті в дніпропетровських газетах. А от у новітній історії університету та власне філологічного факультету її ім'я не згадується. Можливо були б доречними зауваження щодо локальності та незначущості цього сюжету, якби не йшлося про історію міста, «викресленого» з доволі насиченого пласту міжнародних відносин України, та долю особи, пов'язаної з унікальними та авантюрними проектами радянського НЕПу.

Дж. Моррей не зникнув після виходу книги, натомість активізував свої зв'язки з СРСР у роки «перебудови»: в 1986 р. у молодіжному часописі «Ровесник» вийшла невелика стаття, присвячена АІК [12]. Через рік потому певну інформацію видала центральна преса [6].

Історію Анни Прейкшас варто вписати в радянський пропагандистський наратив, де вона, попри непоказові сторінки історії АІК, була його органічною частиною. Тут доречно нагадати в якості прикладу роботи радянської пропаганди розтира-

жований свого часу візит американської дівчинки Саманти Сміт, яка відвідала СРСР разом із родиною в липні 1983 р. на запрошення Ю. Андропова. Не меншого зацікавлення викликало й відвідування Дж. Морреем Дніпропетровська, що було безперечним винятком: таких візитів у період з 1959 по 1987 р. не відбувалось. Однак слід зауважити, що це був не перший американець у місті після Другої світової війни: в часи «відлиги» кілька делегацій у рамках радянсько-американських економічних відносин відвідали область і місто до його закриття.

Висновки. Доля А. Прейкшас і приїзд американського гостя до «закритого» міста в розпал «холодної війни» – непересічні факти з історії радянсько-американських та українсько-американських відносин. Дослідження їх доводить результативність локальної історії у пошуку нових ідей, значення біографічних студій, здатних наповнити її новим сенсом.

Авторка статті про Анну Прейкшас, Т. Абрамова, в 1982 р. надала їй доволі виразну характеристику – «литовка за походженням, американка за місцем народження, інтернаціоналістка за вихованням, радянська за переконанням» [1, с. 3]. Дослідивши зібраний матеріал, цю характеристику можна вважати відповідною особистості Прейкшас. Протягом усього життя, попри репресії та втрати батька, брата та чоловіка, труднощі радянської дійсності, А. Прейкшас зберігала вірність ідеям перших колоністів та усіяко зберігала пам'ять про АІК як безумовний приклад справжнього «пролетарського інтернаціоналізму». Можна припустити, що збереження та популяризація історії колонії та колоністів стала даниною пам'яті загиблим рідним, прагненням довести не марність їх надій і зусиль у будівництві кращого життя. Прейкшас посідала певне місце в розвитку радянсько-американських відносин, підтримуючи зв'язки з багатьма друзями та знайомими із США, лояльними до СРСР, а її активність у цьому сенсі тривала до кінця життя. Послідовна, «вірна» громадянська позиція А. Прейкшас у розумінні відносин із США та «світом капіталізму» загалом забезпечили дозвіл на зустріч з американським візитером у 1982 році. Крім того, в умовах ізолюваного від іноземців міста вона була носієм «живої» англійської мови, що вплинуло на підготовку кількох поколінь дніпропетровських філологів.

Історія Анни Прейкшас – частина українсько-литовських відносин в умовах перебування республік у складі СРСР, які ще чекають на своє дослідження.

Список літератури:

1. Абрамова Т. Шлях був недаремним. *Зоря*. 1982. 28 листопада. № 227. С. 3.
2. Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Ф.1. Оп.1. Од. зберігання 2928 «Личное дело ст. преподавателя кафедры английской филологии Прейкшас Анны Ивановны».
3. Балашов А. Американская индустриальная колония в Кузбассе. *Российское предпринимательство*. 2011. № 11 (2). С. 172–176.
4. Бельков В. И., Ильичёва Н. И. Источники по истории Автономной индустриальной колонии Кузбасс по документам Государственного архива Кемеровской области. 2012. 13 марта. <https://www.vestarchive.ru/obzory-fondov/1766-istochniki-po-istorii-avtonomnoi-industrialnoi-kolonii-lkyzbassr-po-dokumentam-gosydarstvennogo-a.html>
5. Выбляя Л. Озарено великим смыслом. *Днепр Вечерний*. 1982. 28 ноября. С. 3.
6. В зеркале истории. Советские американцы. *Аргументы и Факты*. 1987. №18. 9 мая. URL: <https://aif.ru/archive/1648609> (дата звернення: 16.07.2021).
7. Галкина Л. Ю. Создание и деятельность автономной индустриальной колонии иностранных рабочих и специалистов (АИК) в Кузбассе, 1921–1926 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Кемерово, 1997. 26 с.
8. Днепрогэс им. В. И. Ленина : фотоочерк / Н. В. Клименко; [пер. А. И. Прейкшас; худож. Т. Г. Кудиш; фотоил. Г. Д. Швец]. Днепропетровск : Промінь, 1983. 136 с. Текст парал.: рус., англ.
9. Драйзер Т. Эрнита. Собрание сочинений: в 12 т. Т. 12. Москва : Правда, 1986. С. 46–87.
10. Кушникова М. М., Тогулев В. В. Красная Горка: очерки истории «американской» коммуны в Щегловске, провинциальных нравов, быта и психологии 1920–1930-х гг. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2001. 833 с.
11. Ленин В. И. Письмо к американским рабочим. Полн. собр. соч. 5-е изд. Москва : Политиздат, 1969. Т.37. С. 48–64.
12. Моррей Дж. Наш эксперимент удался. Москва : Ровесник, 1986. С. 1.
13. Организация автономной колонии американских рабочих «Кузбасс» (1921–1923 гг.): Документы Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС / подг. С. С. Игнатов, В. А. Любишева. *Исторический архив*. 1961. № 2. С. 69–98.
14. Павлова В. В. Международная трудовая иммиграция в СССР в 1920–1930-е гг. (на материалах Украинской ССР и РСФСР): дис. ... канд. ист. наук. М., 2016. 241 с.
15. Потницева Татьяна Николаевна. Интерв'ю №19 / *Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: зб. докум. і матер.* / редкол.: проф. М. В. Поляков (голова) [та ін.]. Дніпропетровськ : Ліра, 2017. Т. 3. С. 370–382.
16. Рабкина Н. История автономной индустриальной колонии «Кузбасс» в работах иностранных исследователей: монография Джулии Л. Микенберг «American girls in Red Russia: Chasing the Soviet Dream» (2017). *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2018. № 3. С. 49–56. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-avtonomnoy-industrialnoy-kolonii-kuzbass-v-rabotah-inostrannyh-issledovateley-monografiya-dzhulii-l-mikenberg-american-girls/viewer> (дата звернення: 16.07.2021).
17. Савичева Н. Комунар Анна Прейкшас. *За передову науку*. 1977. 5 березня (№8). С. 1–2.
18. Садошенко С. Непрочитанные страницы. *Днепр Вечерний*. 1988. 11 ноября. С. 1, 3.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2444. Арк. 14–16.
20. Штырбул А. Автономная индустриальная колония «Кузбасс»: опыт производственного самоуправления и международной солидарности трудящихся (1922–1926гг.). URL: <https://web.archive.org/web/20011214134537/http://www.skt.omsktown.ru/history2.html> (дата звернення: 16.07.2021).
21. Kennell R. Lenin called us: A Kuzbass chronicle / The American at Kuzbass, 1922–1924: a story of internationalism // *New World Review*. 1971. Vol. 39. № 4. P. 86–98.
22. Morray J. P. Project Kuzbas: American Workers in Siberia (1921–1926). New York: International Publishers, 1983. 191 p. URL: https://archive.org/stream/ProjectKuzbas/Project%20Kuzbas_djvu.txt (дата звернення 16.07. 2021).
23. Smith W. T. The Kuzbas colony, Soviet Russia, 1921–1926. An American contribution to the building of a communist state. D. A. University of Miami, 1977. 331 p.
24. Eggink R. A., van Loghem J. B. Architect van een optimistische generatie, proefschrift. Delft: Technische Universiteit Delft, 1998. 356 p.
25. Strong A.-L. From Stalingrad to Kuzbas: Sketches of the Socialist Construction in the USSR. International Pamphlets. New York: International Publishers, 1932. 71 p.

Kakovkina O.M. ANNA PREIKSCHAS – SOVIET AMERICAN WHO «OPENED» CLOSED DNIPROPETROVSK

The article reveals the personal and professional aspects of Anna Preikschas's life (1910–1998), associated with her stay in Dnepropetrovsk during 1944–1998. Anna Preikschas, a Lithuanian by nationality, the daughter of one of the founders of the Autonomous Industrial Colony in the Kuzbass, witnessed and participated in the development of the well-known workers' settlement in Soviet-American relations, which existed in 1922–1926/27 in the modern Kemerovo region. On the basis of unpublished and unpublished sources, the main stages of A. Preikschas' biography and the circumstances of her activity at Dnipropetrovsk State University are determined. Due to the main attention of researchers to the history of the Autonomous Industrial Colony of the 1920s and 1930s, the Dnipropetrovsk part of A. Preikschas's life is practically not highlighted. It is emphasized that the colony became a case in point of the international relations of the USSR during the New Economic Policy (NEP) and a significant propaganda plot for the authority. However, some of its creators were repressed, including Anna's father and husband. It was found that A. Preikschas moved to Dnipropetrovsk in 1943, together with the Institute of Chemical Technology, which returned after the evacuation; she taught English at the State University in 1944–1952 and in 1962–1965, before retiring. The documents testify to the ambiguous attitude of the University's management towards the Soviet American. On the one hand, she was fluent in English, which was an extraordinary fact for the post-war city, on the other hand, she was from a family who were repressed. A special event in the life of Anna Preikschas and Dnipropetrovsk was the arrival in November 1982 of Joseph Morray, American writer. The uniqueness of this event was that, during 1959–1987, Dnepropetrovsk was a conditionally closed city, where foreigners could enter only with special permission. In contrast to several cases of such visits with economic objectives, which were not advertised and were unknown to the public, J. Morray's arrival and his meeting with A. Preikschas were public events widely covered in the press. Preikschas's fate demonstrates the personal dimension of «big policy» at the intersection of which she and her family ended up. At the same time, Dnipropetrovsk page of her life significantly enriches the idea of a «closed» period in the history of the city.

Key words: Autonomous Industrial Colony, Anna Preikschas, USSR, Soviet-American relations, Dnipropetrovsk, university, lecturer, Joseph Morray.

Керимли Тахир

Агджабединский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

Наджафов Ализаде

Агджабединский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГАМИДЫ МАМЕДГУЛУЗАДЕ

У статті розглядається просвітницька діяльність Гаміди ханум Джаваншира-Мамедгулузаде, дочки Ахмед бека Джаваншира, яка належала до знатного роду Карабаського ханства, супутниці життя азербайджанського письменника-демократа Дж.Мамедгулузаде в кінці XIX – першій половині XX століття.

Діяльність просвітниці можна умовно поділити на такі етапи: ліквідація за свій рахунок неграмотності в Кягрізі та сусідніх селах; ідея відкриття нових світських шкіл в Карабаському регіоні, зокрема в рідному селі Кягрізі, а також у селі Хіндарх і в місті Шуша; боротьба з інфекційними захворюваннями, турбота про здоров'я населення і захист його від хвороб із залученням відомих лікарів свого часу (за рахунок власних коштів доставила необхідні ліки з міста Тифліс); організація благодійних товариств у Баку, Тифлісі, Шуші, інших містах, при цьому отримані кошти витрачалися на лікування дітей із неблагополучних сімей; залучення дівчаток до утворення молодіжних спільнот і навчання молоді, яка отримувала вищу освіту в зарубіжних країнах; відкриття ткацького цеху в селі Кягрізі та місті Шуша, що забезпечило місцевих жінок роботою; розвиток сільського господарства за рахунок забезпечення села Кягрізі та сусідніх сіл питною і поливною водою; закупівля запчастин для сільськогосподарської техніки; відновлення доріг, водопроводів, мостів; боротьба з посухою й сараною; видавництво журналу «Молла Насреддін» протягом 25 років за власний коштів і допомога «молла насреддіновцям», зокрема благодійна допомога М. А. Сабіру, який лікувався в Тифлісі; активна участь в культурно-будівельних роботах, що здійснювалися в період Азербайджанської Демократичної Республіки (разом із Мірза Джалілем); переклад на російську мову деяких зразків азербайджанської літератури в роки радянської влади.

Ключові слова: Гаміда Мамедгулузаде, Кягрізи, Карабах, Шуша, освіта, благодійність.

Постановка проблеми. В статье рассматривается просветительская деятельность Гамиды ханум Джаваншир-Мамедгулузаде, дочери Ахмед бека Джаваншира, принадлежавшей знатному роду Карабахского ханства, спутницы жизни азербайджанского писателя-демократа Дж. Мамедгулузаде, происходившая в конце XIX – первой половине XX века. В статье повествуется о некоторых моментах истории жизни и деятельности Гамиды ханум Джаваншир-Мамедгулузаде. Следует отметить, что данный вопрос мало исследован.

Изложение основного материала. Одной из известных женщин – представительниц истории общественной мысли XIX века в нашей стране является Гаміда ханум Мамедгулузаде Джаваншир (1873–1955 гг.). Она была потомком Ибрагим хана, правившего в Карабахе, и продолжила путь Агабеим Аги, Гевхарнисабеим Аги и Хуршудбану Натаван – кровных родственниц, которые жили в ранние годы ханства и вошли в

историю нашей культуры как поэтессы и меценатки. Отец Гамиды – ханум Ахмад бек Джаваншир – совершил несколько важных для того периода благотворительных дел в своей родовой деревне Кягрізли: для частичного улучшения водоснабжения села он организовал рытье кягрізов, восстановил исторические водотоки Гавур архы и Хангызы архы, обеспечил водой собственное хозяйство и пахотные земли соседних сел. После смерти отца Гаміда ханум продолжила его просветительский путь, реализовала незавершенные замыслы отца, а также успешно выполнила другие работы по благоустройству села. Она также уделяла постоянное внимание водоснабжению села, старалась удовлетворить потребности населения в питьевой воде и воде для орошения посевных площадей.

Выйдя замуж за великого писателя Мирза Джалила (1907 г.), Гаміда ханум открыла школу в селе Кягрізли, основала ткацкие мастерские в

Шуше и своем селе, построила водяную мельницу. Несколько позже она занялась более широкой общественно-полезной работой, заботилась о бытовых условиях и здоровье населения, обеспечивала ежегодную вакцинацию населения, особенно детей, страдающих от распространенных инфекционных заболеваний, являясь активным участником этих работ.

В просветительской деятельности Гамиды ханум привлечение населения, особенно девочек, к образованию занимало одно из главных мест; оно было направлено на то, чтобы азербайджанская женщина заняла свое положение в обществе. Позднее эта работа достигла наивысшей стадии своего развития.

После восстановления нашей независимости в конце XX века широко освещаются национально-духовные ценности, их изучение и пропаганда. Жизнь и деятельность Гамиды ханум может быть лучшим примером воспитания нашей молодежи в духе национально-нравственных ценностей и развития в них патриотических чувств.

Гамида ханум Мамедгулузаде – дочь Ахмед бека Джаваншира (1828–1903 гг.), внука Мухаммед бека Джаваншира (1756–1797 гг.), племянника Ибрагим хана, правившего в Карабахе во второй половине XVIII века. Гамида ханум родилась 6 января 1873 года в селе Кягризли Агджабединского района. В детские годы она не училась ни в одной официальной школе, а чтению и письму на азербайджанском и русском языках научилась в семье у отца. Позже Гамида ханум стала одним из самых передовых интеллектуалов своего времени, повысив свою грамотность посредством систематического чтения, приняла активное участие в общественно-политической и культурной жизни Азербайджана.

Согласно имеющимся документам, спустя два года после смерти Ахмед бека, в 1905 году, когда Гамида ханум поехала в Тифлис издавать сборник стихов своего отца, она познакомилась там с нашим известным писателем Дж. Мамедгулузаде. Через два года между ними завязываются добрые отношения, а 15 июня 1907 года писатель женится на ней. В предисловии ко второму изданию воспоминаний Гамиды ханум о Мирзе Джалиле доктор филологических наук, профессор А.Заманов пишет: «Гамида ханум по натуре была деловитой, вдумчивой, самоотверженно трудилась, не жалея сил и всегда стремилась сделать что-то новое». В начале XX века она была в центре культурно-просветительской работы, проводимой азербайджанскими женщинами-

интеллектуалами в Тифлисе. В это время Гамида ханум выступала как один из неутомимых организаторов женского благотворительного общества. С большими трудностями организовывая спектакли и вечера-диспуты, она собирала средства, которые затем передавались школам для девочек и были потрачены на образование, другие нужды детей из бедных семей.

И ее отец Ахмед бек, и сама Гамида ханум мечтали за свой счет открыть в Кягризли школу, которая была бы современной для того времени, где девочки и мальчики могли бы получать образование вместе. Но по разным причинам они смогли организовать это доброе дело лишь в течение нескольких лет. Отец Гамиды ханум завещал ей идею открытия новометодной школы, которую она смогла осуществить в 1907 году с помощью Мирзы Джалила. Эта школа функционировала до советской оккупации Азербайджана. По инициативе Мирзы Джалила в недавно открывшейся школе была создана библиотека под названием «Молла Насреддин», состоящая из книг Ахмед бека. В 1920 году, когда Азербайджан был оккупирован советскими войсками, эти книги, находившиеся в «пяти больших шкафах» (около 500 экземпляров), были конфискованы и вывезены в Шушу. 2 июля 1921 года Мирза Джалил обратился с письмом к наркому просвещения Дадашу Буньядзаде с просьбой вернуть эти книги. На основании этого обращения в письме народного комиссара просвещения Дадаша Буньядзаде, направленного в Шушинское отделение уездного управления с просьбой 16 июля 1921 года принять меры, говорится: «Библиотека под названием «Молла Насраддин», находившаяся при народной школе, созданной Гамидой ханум в 1907 году в селе Кягризли Шушинского уезда, была конфискована в прошлом году. Согласно сказанному, в настоящее время находится в городе Шуша. Учитывая вышесказанное и обращение Джалила Мамедкулизаде – супруга создателя вышеупомянутой библиотеки Гамиды ханум, просим принять соответствующие меры для сохранения и перевода библиотеки в сельскую школу Кягризли с целью обслуживания местного населения Кягризли». К сожалению, эти книги так и не были возвращены в сельскую школу Кягризли.

Известно, что в то время медицинская помощь населению в провинциях была недоступна. Поскольку инфекционные заболевания не были своевременно предотвращены, они стали широко распространенными, что привело к массовой смертности. Поэтому Гамида ханум научилась

делать прививки от заразной болезни, оказывать первую помощь больным и даже лечить не только своих подданных, но и все население деревни. Отметим, что Гамида ханум отправилась в Тифлис учиться вакцинировать у известного врача Б.Н. Агабекова. Позже родственник и друг семьи, шушинский врач Керимбек Мехмандаров (1854–1929 гг.) еще больше воодушевил Гамиду ханум на эту работу, научил ее лечить некоторые болезни и выписал рецепты. Жители села Кягризли рассказывают, что слышали от старшего поколения, что у Гамиды ханум было много книг по медицине, которые она прочитала. Кроме того, в ее доме находилась небольшая аптека. Среди книг, оставшихся от Гамиды ханум, есть также книга на русском языке под названием «Здоровье». На ней были написаны следующие слова: «Подарок Гамиде ханум, которая всю жизнь лечила сельчан. «Молла Насреддин, Москва, 29 октября 1924 года». Эту книгу купил ей муж Мирза Джалил в Москве.

Гамида ханум искала трибуну, на которой можно было рассказать о бедах своего народа. Ее удалось найти на XIII съезде работников хлопководства Закавказья, состоявшемся в 1912 году в Тифлисе. По данным прессы, выступление азербайджанской женщины на трибуне такого широкого собрания оказало очень сильное влияние на представителей общественности. В своем выступлении Гамида ханум предложила открыть аптеку, школу, библиотеку, а также внесла более 20 предложений по сельскому хозяйству, в том числе: открыть начальные сельскохозяйственные школы, создать образцовые сельскохозяйственные угодья, привезти сельскохозяйственные машины в деревню, проложить благоустроенные дороги между деревнями. Говоря о недостатках в регионе, она жаловалась на отсутствие связи и медицинской помощи.

Чтобы вывести население Карабаха из тяжелого положения, особенно голода, Гамида ханум в начале XX века часто организовывала благотворительные мероприятия, а также получала помощь из других мест. Тифлисское благотворительное общество (председателем этого общества был Мустафа ага Векилов, секретарем – Мирза Джалил), узнав об отчаянной ситуации, постигшей Агджабеди и соседние регионы, отправило по почте на имя Гамиды ханум 600 рублей для пострадавших. Гамида ханум отправилась в наиболее пострадавшие села и в присутствии правительственных чиновников и сельских старейшин раздала по 1 рублю 50 копеек на человека.

Ее старые друзья (писатель-драматург Наджаф бек Везиров, один из руководителей Шушинского благотворительного общества доктор Керимбек Мехмандаров, учитель Мирза Алекпер Ахундов, ее невестка Салтанат ханум) часто приезжали к Гамиде ханум. Просветительница по инициативе Керим бека и Наджаф бека решила с помощью интеллектуалов-любителей и студентов организовать кружок для подготовки спектаклей и вечеров, а вырученные от этих мероприятий деньги раздать бедным студентам. За лето они провели несколько таких спектаклей и вечеров-диспутов. После раздачи денег малообеспеченным семьям от их дохода осталось лишь 1000 рублей. Эта сумма также была распределена среди бедных студентов, поехавших учиться в высшие учебные заведения.

Мирза Джалил, один из видных деятелей азербайджанской литературы, сыграл неосценимую роль в реализации мечты Гамиды ханум об открытии школ в своем селе и других местах, поскольку имел большой опыт в этой области. Используя свой педагогический опыт, Мирза Джалил сам составил учебный план этой школы, расписание уроков, детскую алфавитную книгу и журналы посещаемости. В одной из этих школ, сельской школе Кягризли, Мирза Джалил изготовил сам 20 парт и школьные доски. Книги, учебники, тетради и все необходимое для школы были закуплены, хоть и частично. В первое время для учебы удалось собрать всего 20 мальчиков и 10 девочек. Кроме того, Гамида ханум за свой счет привезла из Грузии учителя по имени Хмаладзе. Тюркский язык преподавал Мирза Шафи Ахундов, а русский – Мария Афанасьевна Жукова. Гамида ханум давала деньги на одежду и обувь детям, особенно бедным ученикам, приходившим на занятия. Позднее для преподавания в школе был приглашен Салманбек Алибеков, окончивший Горийскую учительскую семинарию.

В это время в Шуше работала старинная средняя швейная мастерская. Мирза Джалил иногда покупал у сельского населения шерсть и отправлял ее Гамиде ханум, которая отдавала эту шерсть бедным мусульманкам в Шуше. Сначала Гамида ханум приобрела четыре станка и разместила их на своем балконе, где они начали работать. После того, как количество ткацких станков увеличилось, по инициативе доктора Мехмандарова было получено согласие на размещение ткацкой мастерской в Шуше на втором этаже мечети Юхары Гевхер Ага рядом с караван-сараям в месте, называемом «Базар баши». Поскольку этот этаж

мечети предназначался для религиозных женщин, работающие женщины без колебаний приняли это предложение. Гамида ханум выплачивала работницам жалованье в виде муки.

Как и в других городах, в Шуше «Благотворительное Общество» играло положительную роль в экономическом развитии и культурной жизни города. Общество заботилось об открытии новых культурно-просветительных учреждений, улучшении материального положения бедных, особенно студентов, активно участвуя в радостных и горестных событиях города. Например, в 1919 году, во время праздника Новруз общество раздало нуждающимся 4050 метров аршинных товаров, 35 пудов (1 пуд = 16,4 кг) фруктов и овощей, 8,5 кг чая, 15 пудов мыла, 35 пудов пшеницы. Кроме того, каждой бедной семье выдавалось по 20 рублей. Общество помогло 2700 людям. Все эти благотворительные мероприятия организовали Гамида ханум Джаваншир и врач Каримбек Мехмандаров.

Сфера благотворительной деятельности Гамиды ханум в Шуше была очень широка. Следует также особо подчеркнуть, что у Гамиды ханум не было образования, она училась у отца и няни. Однако литературно-художественная и политическая среда Карабаха, особенно Шуши, сыграла особую роль в формировании Гамиды ханум как демократически настроенной личности и просветительницы посредством систематического чтения. В конце XIX – первые годы XX века она также участвовала в организации «Восточных Концертов» в Шуше и Тифлисе, в работе благотворительных обществ, открытии библиотек и читален, организации и постановке театральных представлений, оказании первой медицинской помощи населению, вакцинации детей.

Из воспоминаний Гамиды ханум стало известно, что в этот период в Карабахе была эпидемия оспы, от которой умирали люди. Для того, чтобы снизить смертность, Гамида ханум отправляется в Тифлис, где учится делать прививки у известного врача Б.Н. Агабекова и, купив большое количество необходимых лекарств, возвращается в Кягризли. Заболевание вызывало гибель детей и подростков, многие из них ослепли, лица их обезобразились. С помощью известного шушинского врача Керимбека Мехмандарова Гамида ханум справляется с этой задачей. Она смогла убедить население в необходимости вакцинации и тем самым спасла детей от смерти.

Ход истории показал, что во время женитьбы Мирза Джалила на Гамиде ханум была заложена

основа не только семьи со счастливым будущим, но и семьи, сумевшей продуманно объединить свои возможности для совместного служения общенациональным интересам, основанным на национально-духовных ценностях. Насколько Гамида ханум нуждалась в моральной поддержке Мирзы Джалила, настолько «Молла Насреддин» и Мирза Джалил нуждались в просветительской деятельности и финансовых возможностях Гамиды ханум. Заключив брак с Мирзой Джалилем, Гамида ханум стала особенно активной в общественной жизни, ее просветительская деятельность охватила обширные области, выйдя за рамки ограниченной благотворительности. В период совместной семейной жизни все это, несомненно, стало следствием национального и общечеловеческого влияния мужа. Гамида ханум, прожившая 25 лет совместной семейной жизни с Мирзой Джалилем, возможно, благодаря его гуманности, уважению и авторитету, смогла привлечь к образованию своих детей, а также детей родственников и знакомых, организовывая в карабахских селах Кягризли и Хиндарх школы для мальчиков и девочек, курсы грамотности.

Особое место в педагогическом опыте Гамиды ханум занимает семейное воспитание. Жизнь детей, выросших в этом святом семействе, – живой тому пример. Дочь Мирзы Джалила – Мунаввар ханум (1897–1965 гг.) окончила гимназию в Тифлисе и курсы для врачей в Баку, работала врачом и преподавателем в разных районах Азербайджана, а также в городе Нахчыван и селе Нехрам, избиралась депутатом Верховного Совета СССР второго созыва (1946–1950 гг.). Музаффар Даватдаров (1900–1959 гг.) – сын Гамиды ханум от ее первого мужа Ибрагима Даватдарова, получил высшее образование и работал инженером. Сестра Музаффара – Мина (1898–1923 гг.), дочь от первого мужа Гамиды ханум – Ибрагим бека Даватдарова, окончила Тифлисский девичий институт Нуджаба. Мидхат Мамедгулузаде (1908–1932 гг.) – сын Гамиды ханум от Мирзы Джалила, окончил факультет гидротехнического строительства Азербайджанского политехнического института, был ученым секретарем Комиссии Госплана по подготовке проекта Мингячевирской гидроэлектростанции. Второй сын Мирзы Джалила от Гамиды ханум – Анвар Мамедгулузаде (1911–1979) окончил Азербайджанский Медицинский Университет. Их дети так же, как и дети многочисленных родственников, близких друзей и знакомых, которых Гамида ханум и Мирза Джалил вместе воспитывали, обучали, обеспечивали

работой, впоследствии заняли свое место в обществе, став всесторонне развитыми личностями. Дети сестры Мирзы Джалила – Сакины: Абиль (1881–1913 гг.), Теймур (1907–1944 гг.), Пакиза (1912–1986 гг.) и Джалал Кенгерли – сын Назлы ханум Кенгерли, на которой Мирза Джалил женился во второй раз, Гейдар Кенгерли, внук дяди Гамиды ханум – Аллахьяр Джаваншир, сын ее друга – Азиз Шариф (1895–1988 гг.) являлись воспитанниками семьи Мирзы Джалила и Гамиды ханум.

Семья Гамиды и Мирзы Джалила в этот период была образцовой семьей, великолепным источником семейных ценностей. Поэтому семейная жизнь, научное и художественное творчество, переписка этих великих азербайджанских интеллектуалов Гамиды и Джалила Мамедкулизаде заслуживают изучения как один из основных источников изучения истории азербайджанской педагогической мысли XX века. В своих педагогических воззрениях Гамида ханум не соглашалась с односторонним воспитанием, напротив, считала необходимым гармонично воспитывать людей в интеллектуальном, трудовом, нравственном, физическом, эстетическом отношении.

Одним из вопросов, занимавших особое место в ее педагогических взглядах, был вопрос о совместном равноправном обучении девочек и мальчиков. Она хотела, чтобы школы были светскими, не ограничивались религиозным образованием. Гамида ханум считала, что светское образование важнее для обучения детей, выступала за открытие новых национальных школ, против неграмотных мулл и произвола в моллаханах, всякого рода эксплуатации детей муллами (этот вопрос был подробно и обоснованно раскрыт Мирзой Джалилом в 18-м номере журнала «Молла Насреддин» за 1907 год под названием «Кавказские вести»). Автор высмеивал бесполезные и устаревшие методы обучения в моллаханах.

Гамида ханум высоко ценила организацию и деятельность школ «Усули-джадид». Они отличались от старых моллаханов тем, что занятия в них вели влиятельные учителя со светскими знаниями. В здании такой школы были светлые классные комнаты, скамейки и доски для письма. Дети сидели по двое на скамейках, девочки и мальчики учились вместе, было известно время начала занятий в школе, уроков и каникул. Занятия начинались и заканчивались звонком. Наряду с шариатом, преподавались светские науки, родной язык, русский язык, арифметика, природа и

география; в обучении предпочтение отдавалось дидактическим правилам и наглядным пособиям.

Гамида ханум заботилась о закреплении знаний детьми, повторении пройденного материала, понимании преподаваемых текстов, о развитии детского восприятия, суждения и мышления, а также об их здоровье. Гамида ханум не просто мечтала об общем образовании, но и для осуществления своей мечты тратила большие силы и средства, выполняла практическую работу. Среди ее просветительских идей особое место занимает написание учебников по азбуке и родному языку, издание и массовое распространение учебных пособий, а также патриотическое воспитание, которое является наиболее ценным и священным, так как ее личность, история дворянского рода, к которому она принадлежала, были прекрасным примером.

Несмотря на то, что Гамида ханум была женщиной, она всегда носила при себе оружие. Она применяла оружие против армянских агрессоров в Карабахе, бандитов-беглецов в Аскеране, русских солдат. Примирение нескольких кровных врагов во время ее пребывания в Хиндархе, отдельных уголках Карабаха и Южном Азербайджане также указывает на то, что люди слова Гамиды ханум принимали с уважением, верили в нее, доверяли ей и были свидетелями того, что она всегда была верна своему слову.

В отличие от медресе, Гамида ханум занималась преподаванием, воспитанием, образованием, открытием новых школ, подготовкой национальных педагогических кадров, борьбой за сохранение родного языка и написанием книг на этом языке, борьбой с предрассудками, религиозной и конфессиональной дискриминацией под покровом религии, демонстрируя бескомпромиссную позицию в вопросе преждевременного брака несовершеннолетних девочек. Она указывала на необходимость совместной работы семьи, школы и общественности в вопросах женской свободы и женского образования, массовой ликвидации неграмотности, организации умственного, нравственного, физического, трудового и эстетического воспитания молодежи.

Гамида ханум, будучи спутницей жизни и убеждений Мирзы Джалила, уважала его и заботилась о здоровье, использовала все свои возможности для более комфортного проживания, смогла сохранить его творческую среду, образ жизни. Она всегда с улыбкой встречала друзей, гостей, сотрудников «Молла Насреддина», одним словом, друзей Мирзы Джалила по жизни и убеж-

денням, а також заботилась о них, финансово и морально поддерживая для реализации их творческого потенциала, а также оказывала материальную помощь в издании его произведений. Особенно впечатляет, по мнению Узеира Гаджибекова, забота, проявленная Гамидой ханум к М.А. Сабиру во время его болезни. Великий композитор писал о необходимости внести в историю литературы тот факт, что, несмотря на наличие мужчин-миллионеров, недооценивших такого поэта, как Сабир, при жизни, нашлась одна женщина, которая, не жалея средств, оказала огромное влияние на здоровье поэта.

Жители села Кягрizли, вспоминая рассказы своих предков, говорят о том, что личные качества и нравы Гамиды ханум были очень разными, у нее были свои дидактические взгляды. Она безмерно любила людей, детей, жизнь, национально-нравственные ценности. До обучения большое значение придавала воспитанию, дидактически подходила к наставлениям, нравоучениям и нравственным идеям. Гамида ханум говорила, что для преодоления трудностей при совершении добрых дел человеку нужно уметь собрать все свои силы. Одним из качеств, способствующих воспитанию и развитию, она считала чувство любви к людям. Гамида ханум всегда ценила и лично следовала тому, чтобы быть верным в дружбе, сдерживать свое слово, оберегать свою

дружбу. Она сама не раз помогала друзьям, оказавшимся в безвыходном положении, оказывала бескорыстную помощь, постоянно защищала их права. Будучи очень бескомпромиссной к лживым и трусливым людям, она советовала своим детям и тем, кто ее окружает, держаться подальше от лживых и нечестивых людей, поскольку лжец всегда неверный друг. Она считала благодарность, терпение в жизни, стремление к благоприобретенному пропитанию, возвышение прав родителей, защиту отца и матери, воздержание от дурных поступков, щедрость, стремление к науке, благопристойность необходимыми моральными качествами для каждого человека.

Гамида ханум говорила, что изучение науки – это украшение каждого человека. Человек должен беречь глаза и себя от дурных поступков, должен уметь держать язык за зубами, держаться подальше от провокаций и их исполнителей, не отказываться от доброго дела, заниматься трудом, чему сама стала живым примером для всех.

Выводы. Деятельность Гамиды ханум Джаваншир-Мамедгулузаде вкратце характеризуется активным участием в ликвидации неграмотности в Карабахе, созданием первых светских школ в регионе, заботой о здоровье населения, организацией строительства дорог, мостов и водопроводов, переводом на русский язык лучших произведений азербайджанской литературы.

Список литературы:

1. «Azərbaycan» qəzeti, 1919, 6 iyul, № 40.
2. Aranlı Ş. Cəlil Məmmədquluzadənin Ağcabədi ilə bağlılığı // «Ədalət» qəzeti. 30 iyun 2017, s. 3–4.
3. Aranlı Ş. Həmidə xanım Cavanşir // «Ədalət» qəzeti. 15 fevral 2018, s. 7.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: ensklopediya, 2 cildə, II c. Bakı: Lider, 2005, s. 188–190.
5. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin 2019 sayılı 21 iyun 2002-ci il tarixli əmri, s. 1.
6. Çingizəoğlu Ə. Qarabağda maarif (1750-1950). Bakı: Zərdabi LTD, 2013, s. 143–144.
7. Həmidə xanım Cavanşir. Xatirələrim: tərc edən, Mehriban Vəzir. Bakı: Apastrof, 2012, 398 s.
8. Həmidə xanımın ev müzeyinin eksponatlarının qeydiyyat kitabı, s. 5.
9. Xəlilzadə F. Bir-biri üçün doğulanlar // «Azərbaycan» qəzeti, 24 yanvar 2013.
10. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1981, 155 s.
11. Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma, toplananı və tərtib edən akademik İ.Həbibbəyli. Bakı: 2003, 235 s.
12. Paşazadə Y. Ağcabədinin işıqlı adamları. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 3–23.
13. «Şərq qadını» jurnalı. 1924, N10, s. 36.

Karimli Tahir, Najafov Alizade. EDUCATIONAL ACTIVITIES OF HAMIDA MAMMADGULUZADE

The article examines the educational activities of Hamida Khanum Javanshir-Mammadguluzade, daughter of Ahmed bey Javanshir, who belonged to the noble family of the Karabakh Khanate, the life companion of the Azerbaijani democrat writer J.Mammadguluzade in the late 19th – first half of the 20th centuries.

Its activities in this area can be roughly classified as follows: elimination of illiteracy at their own expense in Kahrizli and neighboring villages; the idea of opening new secular schools in the Karabakh region, in particular in his native village – in Kahrizli, in the village of Hindarkh and in the city of Shusha; in order to take care of the health of the population, to protect it from infectious diseases, she attracted famous doctors of her time to this work, at her own expense delivered the necessary medicines from the city of Tiflis, she herself also

constantly took a direct part in this matter; organizing charitable societies in Baku, Tiflis, Shusha and other cities, she ensured that the funds received were spent on the health of children from disadvantaged families; attracting girls to education and training young people getting higher education in foreign countries; having opened a weaving workshop in the village of Kahrizli and the city of Shusha, provided local women with jobs; development of agriculture by providing the village of Kahrizli and neighboring villages with drinking and irrigation water; purchase of spare parts for agricultural machinery; restoration of roads and water pipelines, bridges; drought and locust control activities; and for more than 25 years she published the magazine "Molla Nasreddin" at her own expense and helped the molla nasreddinovites, in particular, she provided disinterested assistance to M.A. Sabir, who was undergoing treatment in Tiflis; Along with Mirza Jalil, she took an active part in cultural and construction work carried out during the period of the Azerbaijan Democratic Republic, and, finally, during the years of Soviet power, she translated some samples of Azerbaijani literature into Russian.

Key words: *Hamida Mammadguluzade, Kahrizli, Karabakh, Shusha, education, charity.*

УДК 94(477+430)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.35>**Мельничук О.В.**

Академія рекреаційних технологій і права

Марківська Л.Л.

Академія рекреаційних технологій і права

Сірук Н.М.

Академія рекреаційних технологій і права

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКЕ МЕДІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В 1990-Х РР. – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглядається співпраця Німеччини та України в галузі засобів масової інформації впродовж 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Метою роботи є дослідження форм та напрямів співробітництва в цій сфері. Автор дійшов висновків, що німецько-українські медійні зв'язки розвиваються у формі обміну інформаційними та архівними матеріалами і підготовки спеціальних телерадіопрограм, співробітництва в освітній та науковій галузі, у формі перекладу та публікації навчальних та науково-практичних видань у масмедійній сфері та з історії німецько-українських взаємин. Взаємодія між країнами відбувається в рамках виставкових та фестивалів медійних заходів, відзначення високого рівня професіоналізму кореспондентів у рамках міжнародних програм нагород тощо. Традиційно такі ініціативи підтримують німецькі та українські державні структури, культурні й громадські організації. Спостерігається збільшення кількості спільних німецько-українських медіапроектів упродовж досліджуваного періоду. З початку 2000-х рр. співпраця між країнами виходить на якісно новий рівень у сфері теле- та радіомовлення, друкованих засобів масової інформації. У статті відзначено важливість вивчення Україною німецького досвіду роботи ЗМІ з міжнародною спільнотою та побудови іміджу країни на світовій арені. Особливо гостро ця проблема постала у зв'язку з гібридною агресією Росії проти України. Посилення співпраці між засобами масової інформації обох держав, пошук нових форм взаємодії, зростання присутності українських масмедіа в Німеччині має виняткове значення для України з точки зору протистояння гібридній агресії Росії на сучасному етапі. Співпраця Німеччини та України в галузі ЗМІ характеризується наявністю низки успішних і перспективних проєктів. Водночас у дослідженні окреслено основні напрями покращення взаємовигідної співпраці між українськими та німецькими фахівцями у сфері масмедіа.

Ключові слова: Німеччина, Україна, масмедіа, співробітництво, засоби масової інформації, спільні проєкти.

Постановка проблеми. В умовах інформаційних протистоянь між державами великий вплив здійснюють засоби масової інформації (далі – ЗМІ). Саме масмедіа здатні створити як позитивний імідж країни у світі, так і негативне уявлення про державу на міжнародній арені. На сучасному етапі співпраця Німеччини та України в галузі засобів масової інформації набуває особливої ваги. Позитивний німецький досвід діяльності ЗМІ всередині країни та за її межами, а також успішна співпраця зі світовою громадськістю та закордонними масмедіа потребують ґрунтовного вивчення і використання в українському вимірі. Дана проблематика актуалізується й у зв'язку з російською агресивною політикою на Сході Укра-

їни, інформаційними атаками та активною пропагандою РФ у європейських країнах, в т. ч. в Німеччині. Необхідність посилення співробітництва між медійними інституціями ФРН та України, популяризації об'єктивних відомостей про українську державність та культуру в європейському інформаційному середовищі має виняткове значення для України з точки зору протистояння гібридній агресії Росії на сучасному етапі. Актуальним є й окреслення основних напрямів поліпшення співробітництва між представниками обох країн у медійній галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналітичні матеріали У. Делікатної [11], Т. Карпенко [12], В. Медяного [14], Д. Пьорцгена [23]

висвітлювали якісні та кількісні показники публікацій про Україну в закордонній пресі, в т. ч. німецькій. О. Орехова [19] досліджувала особливості друкованих масмедіа Німеччини в 1990-х – поч. 2000-х рр. Наукові розвідки щодо впливу російської пропаганди на уявлення про Україну в Німеччині здійснили О. Ковач [13], Є. Тейзе [24]. Частково дана проблематика вивчалася О. Опанасенко [18] та І. Тюрменко [26], Д. Штюдемманом [29], Н. Яблонівською [30]. Проте узагальнюючі праці з історії німецько-українських контактів у сфері ЗМІ в сучасній науці відсутні.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в розкритті змісту та особливостей співпраці між Федеративною республікою Німеччина та Україною в галузі масмедіа впродовж 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невід’ємною складовою компонентою гуманітарного співробітництва Німеччини та України є взаємини у сфері засобів масової інформації. На державному рівні суб’єктами співпраці з боку Української держави є Державний комітет телебачення та радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. Водночас у сучасній Німеччині відсутні аналоги таких державних структур, як в Україні, які б контролювали дотримання на федеральному рівні відповідного законодавства в цій сфері й т.п. Власне регулювання діяльності ЗМІ в Німеччині на законодавчому рівні здійснюється земельними парламентами. Відповідальним на федеральному рівні за державну політику в галузі масмедіа є Федеральне відомство преси та інформації. Водночас дане відомство не є контролюючою чи регулюючою структурою у сфері ЗМІ [2, арк. 34; 3, арк. 42; 19, с. 26].

Серед інших державних структур інформаційно-роз’яснювальну діяльність здійснюють Посольства України та Німеччини. Окрім організації інформаційних та аналітичних матеріалів, ці інституції допомагали започатковувати співпрацю між масмедіа обох країн, влаштовували зустрічі репортерів із політичною та культурною елітою тощо [10, арк. 2–3].

Співробітництво між обома країнами здійснювалося згідно з низкою укладених угод, зокрема: Угодою про культурне співробітництво від 1993 р. (стаття 9 передбачала взаємодію у сфері обміну телерадіоматеріалами, кіно та аудіоматеріалами, співробітництво між відповідними інституціями обох держав у інформаційній галузі тощо); Угодою про співробітництво між Державним комітетом

телебачення та радіомовлення України та Другим каналом німецького телебачення (ZDF) від 1996 р. (договором передбачався взаємообмін телевізійними та архівними матеріалами) [8, арк. 111].

Окремим напрямом телевізійної співпраці між обома країнами є підготовка та зйомка теле-репортажів за кордоном та подальший обмін відеоматеріалами. Такий вид взаємодії особливо активно розвивався з початку 2000-х рр. Наприклад, у 2000 р. телевізійна компанія «Нова мова» за сприяння Федерального відомства преси ФРН отримала відеоматеріали для одного із сюжетів програми «Обличчя світу», присвяченого німецькому канцлеру Г. Шредеру [8, арк. 111]. У 2003 р. в авторській програмі О. Марченко «Імена» (Перший Національний телеканал України) трансливалися спеціально створені епізоди, присвячені ректору Українського вільного університету Л. Рудницькому та Отто фон Габсбургу [1, арк. 132]. Цікавим став досвід підготовки відеорепортажів, ініційований у 2003 р. телеканалом «SFB» (ФРН). Суть та особливості експерименту полягали в тому, що журналісти розповідали про історію та сучасність німецько-українських взаємин у пасажирському потязі, маршрут якого пролягав зі столиці Німеччини до столиці України (Берлін–Київ) [4, арк. 121].

Із середини 2000-х рр. співпраця між країнами виходить на якісно новий рівень. Це було зумовлено необхідністю подолати проблему необізнаності фахівців у сфері телебачення з обох країн про Україну і ФРН, насамперед через популяризацію власних аудіовідеодоробків за кордоном. За ініціативи німецької сторони, а саме компанії «Mitteldeutscher Rundfunk» (MDR), розпочато співпрацю з Національною телекомпанією України. Першим кроком на шляху взаємин стало проведення Тижнів німецького телебачення на Першому телеканалі України (2007). [17]. У 2010 р. згадані вище організації уклали угоду про співпрацю [21], згідно з якою такі заходи мали відбуватися регулярно. Так, у 2011 р. у рамках Тижнів німецького телебачення здійснювався показ німецьких кінофільмів «Незаплямована репутація», «Третій рівень», «Безвихідь», «Хайніх» та ін. [25]. У рамках третього Тижня німецького кіно (2014) українські глядачі мали змогу ознайомитися з відеодоробками «Прорив у невідоме», «У серці Балкан...», «Місце злочину», «Карл-супергерой» та ін. Відзначимо, що компанією MDR увесь контент українській стороні було надано безкоштовно, а також здійснено дубляж фільмів українською мовою [22].

Співпраця між обома країнами здійснюється й у галузі радіомовлення. Вітчизняні радіостанції отримують записи програм від німецьких регіональних радіоустанов, а також матеріали від Федерального відомства преси та інформації. З іншого боку, часто транслюються програми про Україну та її культуру на хвилях німецьких радіостанцій [8, арк. 111].

Про зацікавленість у співпраці з Україною в інформаційній галузі засвідчує ініціатива ФРН відкриття української редакції федеральної радіостанції «Deutsche Welle» («Німецька хвиля»). Остання популяризує німецьку культуру, транслює програми політичного, економічного та історичного характеру про Німеччину за кордоном. Діалог з іноземною спільнотою «Німецька хвиля» підтримує й через власний вебсайт www.dwelle.de. [3, арк. 37; 5, арк. 43].

Водночас із боку України подібних акцій не було запропоновано. Проте співробітництво обох країн у цьому напрямі здійснювалося й в інших формах. Наприклад, на хвилях берлінського «Джаз-радіо» за підтримки державних інституцій України проведено тиждень української культури та музики (лютий 2001 р.) [2, арк. 55]. Результативною була співпраця між Національною телекомпанією України та Баварським радіо (з 1999 р.) [7, арк. 138]. Репортери німецької радіостанції неодноразово працювали в Україні з метою збору необхідних матеріалів про Україну. Зокрема, в липні 2003 р. журналісти Баварського радіо готували в Києві матеріали про взаємини українських та німецьких католицьких громад, освітнє співробітництво теологічних закладів обох держав тощо [4, арк. 52].

Винятковим став і досвід спільної роботи репортерів радіостанцій «RadiJoJo» (Берлін) та «Молоде радіо» (Київ). У 2006 р. вони заснували проект про молодіжне, соціальне життя, культурні й музичні здобутки українців та німців, який отримав назву «Історія, яку ми живемо». Трансляція програми розпочалася з початку 2007 р. на хвилях обох радіостанцій [16]. Неодноразово програми, присвячені українській тематиці, популяризувалися в ефірі німецьких радіостанцій «Дойчланд-функ», «Радіо Саар», «Міттельдойчер рундфунк», «Дойчландрадіо» та ін. [2, арк. 27; 10, арк. 4].

Важливим для України є закордонний досвід роботи ЗМІ з міжнародною спільнотою та побудова іміджу країни на світовій арені. Особливо гостро ця проблема постала у зв'язку з гібридною агресією Росії проти України. Тому, відповідно, для українських ЗМІ необхідним стало інформу-

вання про поточний стан справ в Україні не лише української діаспори, а й міжнародної громадськості загалом. Одним із кроків для вирішення низки питань інформаційної галузі стало налагодження співпраці українських та закордонних установ. У Німеччині серед іншомовних масмедіа найкращий досвід демонструє «Deutsche Welle», застосовуючи, окрім традиційних форм мовлення, Інтернет-мережу [12]. У 2014 р. укладено Меморандум про співробітництво між ДТРК «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення»» (канал УТР) та «Deutsche Welle». У документі передбачалися такі форми співпраці, як спільне виробництво проектів на телебаченні та в Інтернет-мережі та підвищення кваліфікації українських репортерів на базі УТР і «Deutsche Welle» [28].

Окреме місце в німецько-українській співпраці займають друковані масмедіа. Низка часописів обох країн («Молодь України», «Людина і політика», «Suddeutsche Zeitung», «Die Zeit», «Woche», «Focus», «Spiegel» та ін.) вміщувала інформацію політичного, економічного та культурного спрямування, яка стосувалася як окремо кожної держави, так і їхньої співпраці в різних галузях [29, с. 495]. На сучасному етапі окреме значення мають діаспорні періодичні видання, спеціалізовані публікації наукових та культурних об'єднань. Українська меншина в Німеччині публікує актуальну інформацію на сторінках видань «Християнський голос», «Соборність», «Зерна» тощо [2, арк. 39]. Культурне життя німців в Україні висвітлюється в газетах «Hoffnung» («Надія»), «Фокус Німеччина–Крим», «Дойче канал» [30, с. 73], «Deutsche Zentrale Zeitung» [26, с. 354]. Українська тематика неодноразово публікувалася на інтернет-сторінках ЗМІ України і ФРН («Stuttgarter Zeitung», «Badische Zeitung», «Hannoversche Allgemeine») [11].

З другої половини 1990-х рр. починають видаватися спеціальні видання, присвячені виключно німецько-українській співпраці. Першими такими часописами стали: «Deutschland» (упродовж 1995–2004 рр. включав додаток, який висвітлював українсько-німецькі взаємини [2, арк. 73]; «Діалог. Історія, політика, економіка» (двостороннім відношенням присвячений № 1 за 2000 р.) [9, арк. 2]; «Німецько-український огляд» («Deutsch-Ukrainische Rundschau») (2000–2003 рр.) [6, арк. 5; 18, с. 71].

Зацікавленість німецьких масмедіа Україною залишається незмінною. Українська проблематика час від часу привертає увагу закордонної

преси переважно гучними подіями (анексія півострова Крим, збройний конфлікт на Донбасі тощо) [14; 23]. Сьогодні фахівці стверджують про поверховість і фрагментарність уявлень про Українську державу за кордоном, а також здебільшого негативний характер публікованих матеріалів у ЗМІ. Відповідно й публікації з української тематики мають сенсаційний характер і не завжди відповідають дійсності [15, с. 3, 6]. Великий вплив на висвітлення ситуації в Україні закордонними масмедіа, в т. ч. німецькими, має використання застарілого принципу «Russia first» («Росія пересім») [23]. Водночас на державному рівні та й у ЗМІ ФРН Україну дотепер ототожнюють із колишньою радянською республікою [24]. Проблемними аспектами у висвітленні німецько-української співпраці є об'єктивність масмедіа, відсутність високопрофесійних репортерів на місцях (іноді – отримання матеріалів «із третіх вуст», часто – проросійськи налаштованими особами, що призводить до спотворення інформації) [23]. Німецька преса зазначала, що з початком російсько-української війни 2014 р. коментарі німецької політичної еліти й інших фахівців засвідчили про відсутність будь-яких знань з даної проблеми, й надалі це дозволило російській пропаганді поширити негативне уявлення про Україну у ФРН [13]. Об'єктивно Україна має низку проблем (девіантні прояви політичної культури, економічна криза тощо), які, потрапляючи в поле зору ЗМІ, нівелюють позитивний український досвід та основні здобутки держави в культурі, мистецтві, спорті й інших галузях [27].

Співпраця ФРН та України здійснюється через участь представників обох країн у масмедійних виставкових заходах, освітній обмін фахівцями в галузі ЗМІ. Позитивним прикладом співробітництва обох держав стало створення у 2000 р. німецько-української установи – Академії української преси, зразком для розбудови якої було вибрано аналогічну Мюнхенську академію. Українсько-німецька співпраця є плідною у видавничій та перекладацькій сфері, традиційно спільно здійснюється підготовка навчальних матеріалів для працівників у сфері ЗМІ. Особливо активно в цьому напрямі стала робота Бібліотеки масової комунікації та медіаосвіти при згаданій вище Академії в Києві. Зокрема, за її участю щорічно здійснюється переклад та публікація одного німецькомовного підручника для майбутніх репортерів в Україні, а також науково-практичних матеріалів українською мовою в згаданій сфері [20, с. 35].

Взаємна зацікавленість у професійній журналістській діяльності виявляється й у міжнародних нагородах та відзнаках представників ЗМІ України й Німеччини. Так, премію «Вільна преса Східної Європи» ім. Г. Буцериуса за незалежну репортерську діяльність отримали львівські часописи «Високий замок» (2002), «Експрес» (2003) та ін. [1, арк. 117]. У 2015 р. німецьку журналістку «Deutschlandfunk» З. Адлер було відзначено за об'єктивність публікацій про події в Україні нагородою ім. К.-Г. Флаха [31].

Висновки. Таким чином, сфера масмедіа посідає окреме місце в культурній співпраці Німеччини та України. Формами взаємин між країнами в цій сфері є обмін інформаційними та архівними матеріалами і підготовка спеціальних телерадіограм, співробітництво в освітній та науковій галузі, переклад і публікація навчальних та науково-практичних видань у масмедійній сфері, взаємодія в межах медійних виставкових та фестивальних заходів, відзначення високого рівня професіоналізму в рамках міжнародних програм нагород тощо. Новий рівень взаємин між країнами засвідчила поява спеціалізованих публікацій, присвячених українсько-німецьким відносинам. З початку 2000-х рр. співпраця між країнами виходить на якісно новий рівень у сфері теле- та радіомовлення, друкованих ЗМІ. Це було зумовлено необхідністю подолати проблему необізнаності фахівців у сфері масмедіа з обох країн про Україну та ФРН, насамперед через популяризацію власних доробків за кордоном.

Медіаспівпраця Німеччини та України характеризується наявністю низки успішних та перспективних проєктів. Водночас убачається наявність ресурсів для більш результативної взаємовигідної співпраці між українськими та німецькими фахівцями у сфері масмедіа. Нетривала, проте результативна практика підготовки спеціалізованих тематичних публікацій з історії відносин України й Німеччини повинна бути відроджена на сучасному етапі. Поширення таких матеріалів в обох країнах сприятиме не лише зростанню обізнаності про спільну історію світової громадськості, працівників ЗМІ та державних структур, а й підготовці об'єктивних повідомлень про Україну та Німеччину і формуванню позитивного іміджу країн за кордоном. Окрім поширення неупереджених публікацій про українсько-німецькі взаємини, у друкованих виданнях слід створювати відповідні матеріали та популяризувати їх і в теле- та радіофері обох держав. Варто збільшити вагу інтернет-ресур-

сів (через доступність і відносно дешевизну) для поширення інформаційних матеріалів про історію і сучасність українського та німецького народів. З огляду на наявність низки проблем у висвітленні поточних подій кореспондентами слід активізувати взаємообмін журналістами для більш глибокого ознайомлення з особливостями країни, про яку готуються публікації, постійно

підвищувати кваліфікацію репортерів за кордоном. З огляду на вищезазначене та задля поліпшення двосторонньої взаємодії слід розширювати контакти між німецькими та українськими масмедіа. Якісне покращення співпраці ЗМІ України та Німеччини є необхідною складовою частиною протистояння нашої країни гібридній агресії Російської Федерації.

Список літератури:

1. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). Ф. 8. Оп. 198. Індекс 040. Інформаційні матеріали (16 січня – 26 грудня 2003 р.). 277 арк.
2. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 170. Засоби масової інформації (загальне) (22 січня – 29 грудня 2001 р.). 80 арк.
3. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 170. Засоби масової інформації (18 січня – 12 грудня 2002 р.). 47 арк.
4. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 170. Засоби масової інформації (4 січня – 21 грудня 2003 р.). 170 арк.
5. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 177. Аналітично-інформаційна робота (15 січня – 9 квітня 2002 р.). Т. 1. 111 арк.
6. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 177. Аналітично-інформаційна робота (10 квітня – 31 травня 2002 р.). Т. 2. 131 арк.
7. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 19. Індекс 800. Питання культурних зв'язків з закордоном (24 лютого – 19 листопада 1999 р.). 193 арк.
8. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 800. Питання культурних зв'язків з закордоном (12 січня – 27 липня 2000 р.) Т. 1. 138 арк.
9. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Індекс 800. Питання культурних зв'язків з закордоном (15 січня – 12 грудня 2001 р.). 156 арк.
10. ГДА МЗС України. Ф. 8. Оп. 198. Спр. 60. Звіти і плани Посольства України у ФРН та відгуки на них (24 січня – 16 вересня 1994 р.). 130 арк.
11. Делікатна У. Події в Україні призвели до кризи журналістики в Німеччині. *Погляд*. 2015. 3 черв. URL: <https://pogliad.ua/podiyi-v-ukrayini>
12. Карпенко Т. На «хвилі» досвіду. *Україна молода*. 2014. 5 листоп. URL: www.umoloda.kiev.ua/number/2556/158/90286
13. Ковач О. У Німеччині пропонують відповідь на маніпуляції історією та пропаганду Кремля щодо України (світова преса). *Радіо Свобода*. 2017. 18 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28495847.html>
14. Медяний В. Європейська преса : в Україні пишеться новий розділ історії Європи. *Deutsche Welle*. 2014. 22 лют. URL: <http://dw.com/p/1BDqR>
15. Міжнародний імідж України : міфи і реалії (аналітична доповідь УЦЕПД). *Національна безпека і оборона*. 2000. № 3. С. 2–16.
16. «Молоде радіо» та німецьке RadiJoJo презентували спільну радіопрограму. *Веб-сайт «Молоде радіо»*. 2007. 21 січ. URL: www.molode.com.ua/?q=node/20
17. НТКУ підписала договір про співробітництво з компанією Mitteldeutscher Rundfunk. *Офіційний вебсайт Державного комітету телебачення і радіомовлення України*. 2010. 26 жовт. URL: www.comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=78177
18. Опанасенко О.І. Діяльність Німецько-Українського та Україно-Німецького Форумів як складова культурного співробітництва Україна – Німеччина. *Гілея*. 2008. Вип. 15. С. 68–76.
19. Орехова О.Е. Печатные СМИ Германии в условиях социально расколотого общества. Москва : МГИМО-Университет, 2008. 158 с.
20. Перша академія української преси у Києві. *Deutschland*. 2000. № 4. С. 35.
21. Перший Національний підписав договір про співробітництво з компанією «MITTELDEUTSCHER RUNDFUNK». *Вебсайт Першого національного телеканалу*. 2010. 25 жовт. URL: <http://old.1tv.com.ua/history>
22. Перший національний познайомить з детективами та документальними фільмами німецького каналу MDR. *Телекритика*. 2014. 6 жовт. URL: <http://ua.telekritika.ua/rinok/2014-10-06/98898>
23. Пьорцген Д. Погляд на Україну з Німеччини : стережіться ілюзій щодо Європи. *Європейська правда*. 2015. 15 черв. URL: www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/15/7034812

24. Тейзе Є. Німецький історик : У німецьких підручниках має бути більше інформації про Україну. *Deutsche Welle*. 2015. 10 квіт. URL: <http://dw.com/p/1F65L>

25. Тиждень німецького кіно на Першому. *Вебсайт Першого національного телеканалу*. 2011. 24 берез. URL: <http://1tv.com.ua/news/channel/4299>

26. Тюрменко І.І., Опанасенко О.І. Культурна діяльність німецьких громад в Україні. *Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. пр. IV Міжнар. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р. Одеса : БМВ, 2013. С. 353–356.

27. Україна епохи Януковича в дзеркалі світової преси (дослідження). *Главком*. 2012. 23 жовтня. URL: <https://glavcom.ua/publications/118990-ukrajina-epohi-janukovicha-v-dzerkali>

28. УТР та Deutsche Welle вироблятимуть спільні теле- та інтернет-проекти. *Телекритика*. 28.10.2014 р. URL: www.ua.telekritika.ua/rinok/99796

29. Штюдемманн Д. Німецько-українські зв'язки: стабільність і нові горизонти. *Україна дипломатична*. 2005. Вип. 5. С. 488–502.

30. Яблоновська Н.В. До проблеми визначення етапів діяльності німецької преси Криму. *Поліграфія і видавнича справа*. 2005. № 42. С. 67–75.

31. Kersting L. Journalistin Sabine Adler erhält Karl-Hermann-Flachpreis 2015. *Karl-Hermann-Flach-Stiftung*. 2015. 21.11. URL: www.karl-hermann-flach-stiftung.org/content/journalistin-sabine-adler-erhalt-karl-hermann-flachpreis-2015

Melnychuk O.V., Markivska L.L., Siruk N.M. GERMAN-UKRAINIAN MASS MEDIA COOPERATION IN 1990S – EARLY XXI CENTURY

The article deals with cooperation of Ukraine and Germany in the sphere of mass media from the 90th of the XX century till the beginning of the XXI century. The aim of the work is investigation of forms and directions of cooperation in this field. The author came to the conclusion that ties between Ukraine and Germany in the field of broadcasting are realized through the exchange of information and archival materials, joint preparation of journalistic reports and specialized TV and radio programs, exchange of experience within of educational and scientific the program framework, cooperation in the field of translation and publication of educational and scientific-practical materials in the mass media sphere and on the history of German-Ukrainian relations, exchange of experience within the framework of mass media exhibitions and festival events, rewarding the correspondents professionalism in the framework of international programs awards and so on. Traditionally such initiatives are supported by Ukrainian and German governmental structures, cultural and civil organizations. We actually see growth of number of common German-Ukrainian media projects during the investigation period. From the beginning of 2000s the cooperation between countries in the TV and radio, press media has increased significantly. The author argues importance of investigation of German experience of mass media interaction with the international community and national image building on the world stage. The results of the research show that the problems for our country in this area are also caused by Russia's hybrid war against Ukraine. Enhancing interaction and cooperation between the media of both countries, their search for new forms and expansion of Ukrainian media presence in Germany is of special importance for our country in terms of confrontation in the hybrid aggression with Russia at the present stage. It has been proved that cooperation between Germany and Ukraine in this area characterized by a number of successful and perspective projects. The author examines the main directions of the German-Ukrainian bilateral cooperation in the field of mass media. Special attention is focused on the importance of improving bilateral relations between Ukrainian and German specialists in the sphere of mass media.

Key words: Germany, Ukraine, media, cooperation, mass media, common projects.

Присяжнюк О.М.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

МУЗЕЇ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО МИСТЕЦТВА: ОСВІТНІ ТА ПРАКТИЧНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ

Витоки музеїв прикладного мистецтва можна простежити ще у XVII столітті. Родоначальниками музеїв прикладного мистецтва були навчальні центри, які ставили перед собою завдання збереження ремісничих традицій та виготовлення зразкових виробів ремісничого виробництва. У XIX столітті для декоративного оформлення житлових, промислових та службових приміщень найважливішим фактором стає дизайн товарів. Художня промисловість постає в центрі інтересу. Індустріальний спосіб виробництва з масовим однаковим товаром не задовольняв суспільну потребу порівняно з ремісничою продукцією, тому музеї прикладного мистецтва мали вести до підвищення якості індустріальних товарів через навчання на зразкових виробках усіх світових культур. Поява музеїв декоративно-прикладного мистецтва обумовлена головним чином змінами в економічних відносинах XIX століття, переходом від ремесла та мануфактури до індустріального машинного виробництва. В результаті індустріалізації порушився безпосередній зв'язок між ремісником та його матеріалом, усі технологічні процеси виконувалися машинним способом.

Ще у 1821–1837 роках П. Бойт видав в Пруссії зразки для ремісників та фабрикантів. Перша Всесвітня виставка 1851 року показала неконкурентоспроможність німецької продукції. Всесвітні виставки 1867 і 1873 років стали імпульсом до виникнення музеїв декоративно-прикладного мистецтва. У центрі освітньої роботи цих музеїв стояло навчання ремісників, малих промислових підприємств та підприємців задля підвищення художньої та естетичної якості продукції, створення її конкурентоспроможності на світовому ринку. Саме музеї прикладного мистецтва здійснювали освітню та практичну функцію і суттєво відрізнялися в цьому від усіх інших музеїв. Відповідно до цілей музеїв прикладного мистецтва формувалися їхні експозиційні принципи. Об'єкти, які мали служити навчанням зайняттям художніми промислами, організовувалися за матеріалом, формою, технікою та функціями. Сфера збирання охоплювала предмети прикладного мистецтва всіх епох і культур. Побутові предмети використовувалися як історична ілюстрація. Музеї декоративно-прикладного мистецтва були створені для показу виробнику ремісничих товарів, а саме зразкових оригіналів минулих стилевих епох, задля повернення їх виробам високої художньої якості.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво, збирання, ремісниче виробництво, мануфактура, індустріальне суспільство, охорона культурної спадщини, пам'ятка, реставрація.

Постановка проблеми. Витоки музеїв прикладного мистецтва можна простежити ще у Франції періоду меркантилізму. У 1662 році Жан Батист Кольбер заснував Королівську мануфактуру декорування будинків корони, «центральну майстерню і школу всіх видів декоративного мистецтва» [6, с. 39], у якій учні разом із вивченням промислів займалися художнім малюнком. Через сто років була заснована Консерваторія мистецтва та ремесел, що стала, власне, родоначальницею технічних музеїв, адже тут було представлено збирання «автоматів» Академії наук та збирання машин, інструментів і приладів механіка Жака Вокансона [6, с. 39]. У 1806 році до Консерваторії була приєднана промислова школа, а у 1817 році – вища школа.

Крім того, засновані в багатьох німецьких містах у XVIII столітті школи малювання призначалися для «культивування ремісничих виробів» [8, с. 11]. Таким чином, родоначальниками музеїв прикладного мистецтва були навчальні центри, які ставили перед собою завдання збереження ремісничих традицій та виготовлення зразкових виробів ремісничого виробництва.

Інше коріння музеїв прикладного мистецтва, як і всіх інших музеїв, можна бачити у кунсткамерах. Природно, йдеться не про сформовані музеї, а про однорідний склад експонатів. На початку XIX століття за строгого поділу високого та прикладного мистецтва художній промисел не викликав інтересу у публіки, як і багаті та різноманітні збирання кунсткамер, де було представлено мистецтво

малих форм, оскільки в центрі уваги перебував художній музей з експонованими в ньому скульптурою та живописом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Музеї декоративно-прикладного мистецтва розглядаються істориками музейної справи як самостійний профіль музею, що сформувався в другій половині XIX століття та визначив шляхи розвитку музейної справи XIX століття разом із художніми та культурно-історичними музеями. Джерельну базу дослідження склали дві праці Ю. Брінкмана, такі як розгорнутий путівник щодо колекції Гамбурзького музею мистецтва та промисловості [5] та стаття, присвячена музеям прикладного мистецтва і їх впливу на освіту [1]. Цілі музеїв декоративно-прикладного мистецтва, їх роль у суспільстві відновлені завдяки використанню аутентичних праць Альфреда Ліхтварка [12–14], а також його листів [4]. Також як джерело був використаний «Маніфест» Товариства захисту старовинних будівель Вільяма Морріса [2].

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історії виникнення музеїв прикладного мистецтва як одного зі специфічних варіантів музеїв функціонального призначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Художні музеї та музеї «високого» мистецтва превалювали в першій половині сторіччя, а культурно-історичні та музеї декоративно-прикладного мистецтва пережили період розквіту в другій половині століття. Склад зібрань та спосіб презентації двох останніх різновидів музеїв були дуже тісно пов'язані і часто збігалися. Музейні працівники XIX століття, перш за все керівники нюрнберзького музею, а також А. Ліхтварк, неодноразово підкреслювали взаємозв'язок та взаємовплив культурно-історичних музеїв та музеїв прикладного мистецтва. Однак зовсім різними були причини їх виникнення та їх завдання.

Поява музеїв декоративно-прикладного мистецтва обумовлена головним чином змінами в економічних відносинах XIX століття, переходом від ремесла та мануфактури до індустріального машинного виробництва. В результаті індустріалізації порушився безпосередній зв'язок між ремісником та його матеріалом, всі технологічні процеси виконувалися машинним способом. З цим явищем було пов'язане зниження якості ремісничих виробів, адже в доіндустріальному виробництві в ролі ремісників працювали переважно художники, як і ремісники нерідко були художниками [6, с. 40]. За машинного виробництва необхідність у художніх навичках відпала, а

звичайні робочі замінили художників та ремісників [6, с. 40].

Вже в першій половині сторіччя Петер Християн Вільгельм Бойт видав «Зразки для фабрикантів та ремісників» задля не тільки їх технічного виконання, але й досягнення «найвищої досконалості форм» ремісничих виробів [6, с. 40]. Природно, втрачене в індустріальному способі виробництва почуття «відповідності матеріалу та цілі предмета» не могло бути відновлено завдяки одній лише папці зі зразками, оскільки копії та моделі оригіналів не передавали художніх достоїнств предметів.

Всесвітня виставка 1851 року в Лондоні продемонструвала різке падіння якості ремісничих виробів, що стало імпульсом для створення у 1852 році «Музею декоративного мистецтва в Лондоні» (з 1857 року – Саут-Кенсінгтонський музей, у 1899 році перейменований в музей Вікторії та Альберта), заснованого задля підвищення художнього рівня ремісничих виробів за допомогою показу зразків високої якості. Треба відзначити, що ще у 1830–1840 роки колекціонер ремісничих виробів А. Мінутолі організував в Лігніці (Сілезія) зібрання предметів прикладного мистецтва, виходячи з подібної установки [17]. Саут-Кенсінгтонський музей першим здійснив певною мірою задум дрезденського архітектора Готфріда Земпера, який емігрував до Лондона після революції 1848 року. У статті «Наука, промисловість та мистецтво» Г. Земпер узагальнив результат Лондонської виставки і запропонував розпочати боротьбу проти загальної відсутності художнього смаку за допомогою створення зібрань з обов'язковими спеціальними майстернями при них [18, с. 63]. Г. Земпер не мав на увазі наявні музеї, а пропонував створити зібрання шедеврів художніх промислів. Його «План ідеального музею» передбачав «повне і комплексне зібрання <...>, що представить повністю всю історію культури», а також був спрямований на активізацію музейної діяльності як «потужного допоміжного засобу національного виховання», а також на широке використання музеїв в політичних та економічних цілях [18, с. 76].

У 1864 році був відкритий Австрійський музей мистецтва та промисловості у Відні, у 1868 році – Берлінський музей декоративно-прикладного мистецтва, після чого в Німеччині утворилась величезна кількість музеїв прикладного мистецтва. Їх ініціаторами виступали головним чином союзи ремісників та промисловців, які бачили в подібних зібраннях предметів декоративного мисте-

цтва високої якості економічну користь. Наявні при музеях промислові школи намагалися виконати дидактичні завдання і «об'єднати наочне навчання та заняття, що ідеально здійснилося в Консерваторії мистецтв та ремесел і надавало найкращий імпульс розвитку ремесла та промисловості» [15, с. 380].

Пов'язані з практикою і спрямовані на конкретний результат завдання забезпечували музеям декоративно-прикладного мистецтва надання більш значної фінансової підтримки приватно-господарських та комунальних установ порівняно з іншими типами музеїв [11, с. 18]. Особливо страждали від нестачі коштів культурно-історичні музеї. Тимчасова виставка, вперше здійснена Саут-Кенсінгтонським музеєм у Лондоні, привернула увагу широкої публіки. Водночас музеї прикладного мистецтва видавали загальнодоступні путівники щодо зібрань, проводили доповіді та цикли доповідей про склад своїх колекцій. Таким чином, уся культурно-освітня робота була спрямована на популяризацію експонатів для публіки.

У другій половині XIX століття музеї прикладного мистецтва називали «систематизуючими музеями» [7, с. 18], бо цій характеристиці відповідала виставка предметів за групою матеріалів. Через деякий час цей спосіб презентації піддався критиці, а чисто технологічне групування було визнане однобічним [6, с. 42]. Цікаві з художньої точки зору предмети декоративно-прикладного мистецтва (залізна фурнітура, оздоблення) були представлені поза середовищем свого виникнення та існування, тому залишалися мертвими. Отже, все більше зібрань організовувалося за культурно-історичним принципом.

У 1894 році, через 26 років заснування Гамбурзького музею, Юстус Брінкман писав у вступі до своєї книги «Гамбурзький музей мистецтв та промисловості. Путівник по зібранню, що є довідником з історії декоративно-прикладного мистецтва» таке: «Досвід показує, що виріб технічного мистецтва може бути гідно оцінений, якщо ми представляємо його у зв'язку з культурним ґрунтом, на якому він виріс <...> Якщо ми <...> розглядаємо зміст музеїв прикладного мистецтва з точки зору історії культури, то незабаром стає зрозуміло, що загальноприйнятій, який здійснюється в Гамбурзькому музеї, спосіб виставки по технологічних групах з підвідділами історичних стилів не може бути довго збережений» [5, с. 5–6].

До цього часу Ю. Брінкман ввів новий спосіб презентації в деяких відділах свого музею. На початку XX століття він уже надавав методичні

рекомендації щодо огляду цих зібрань вчителям, які проводили заняття з дітьми в музеї [1, с. 30–31]. Його справу продовжив наступник за посадою Макс Сауерландт: «Розподіл зібрання за технічним рядом, для якого вирішальним був матеріал – метал, дерево, глина, скло тощо, – був ґрунтовно змінений на користь нового порядку зв'язків культурного, мистецького, історичного та стильового вигляду» [6, с. 42]. М. Сауерландт пише далі: «У цьому новому способі виставки зібрання музею звернення вже переважно ні до тих, хто займається прикладним мистецтвом, ні до вчених, які шукають тут матеріал для історичного навчання, а до кожного окремо, хто має бажання навчатися і потребу в художньому відчутті форм» [6, с. 42].

З цього часу починається подання презентації щодо технологічної системи і стає зрозуміло, що музей декоративно-прикладного мистецтва виконує своє основне завдання тільки частково. Юстус Брінкман писав про ці музеї: «Хоча їм вдалося зробити доступним не тільки ремісникам, але й кожному всю повноту майже зовсім загубленого технічного досвіду, все ж таки вони сприяли поверхневому освоєнню певних художніх форм, мотивів і орнаментів, які перетворювалися на поверхнєве наслідування та були причиною млявості власної думки» [5, с. 5]. Подібну точку зору, тільки в більш різкій формі висловив у 1922 році Е. Гроссе: «Музеї декоративно-прикладного мистецтва вже не пробуджують і активізують, а послаблюють і присипляють фантазію та творчу енергію художників» [9, с. 17].

Розвиток музеїв декоративно-прикладного мистецтва не можна розглядати поза панівного у другій половині XIX століття історизму. Музеї, що використовувалися для виставки зразків як наслідування різним стилям, оцінювалися противниками історизму також негативно. Наприклад, Н. Певзнер характеризує історизм як напрям, що вивчає історію та намагається її відтворити, який, однак, не відкрив і не розвинув нової системи чи нових форм свого часу [16, с. 13]. Звідси цілком логічно випливає оцінка діяльності музеїв прикладного мистецтва.

Вперше проти засилля багатьох стилів в історизмі виступають В. Морріс (1834–1896 роки) і Д. Раскін (1819–1900 роки), які розглядають низьку якість художніх промислів не як окрему проблему, а в тісному зв'язку з незадовільним соціальним фоном епохи та індустріалізацією [3, с. 89–90]. Ідеалом Д. Раскін вважав Середньовіччя, де не було різниці між високим та прикладним мистецтвом. Однак створена ним майстерня

із застосуванням тільки ручної праці не досягла своєї мети зробити доступним кожному художній зразки споживчих товарів. Меблі, шпалери, скло та інші предмети були занадто дорогими й не могли оплачуватися масовим споживачем. Однак ідеї Д. Раскіна сильно вплинули на подолання історизму.

Модерн, який змінив наприкінці XIX століття історизм, мав свою власну художню мову і свої виразні засоби. Для розвитку музеїв декоративно-прикладного мистецтва особливо важливий підвищений інтерес в модерні до предметів прикладного мистецтва. Саме німецький Веркбунд, заснований у 1907 році, здійснив перехід від орнаментального декоративного модерну до вживаного в індустрії дизайну. У цьому ж напрямі працював інший німецький союз – Баухауз. Перехід до індустріальної течії в модерні безпосередньо відбивається на музеях прикладного мистецтва. Музейні зібрання формуються за кількома критеріями: по-перше, зберігаються найцінніші зразки індустріального виробництва; по-друге, зібрання комплектуються з типових предметів свого часу, що безслідно зникали в щоденному побутовому житті. Так, Х. Шпільман пише: «Зростання художнього та культурно-історичного значення індустріальних виробів приводило до накопичення в музеї кращих художніх зразків. Природна також історична точка зору під час влаштування подібних зібрань – незважаючи на великі тиражі серійних об'єктів, незабаром після виготовлення продукції важко знайти вироби цього типу – більшість губилася завдяки щоденному вживанню» [19, с. 5]. Таким чином, разом з історичним інтересом до типового для музеїв актуальним завданням був показ відвідувачам кращих зразків сучасного прикладного мистецтва. У будь-якому разі предмети виконували документальну функцію щодо проєктувальника або мануфактури.

Практичні цілі в роботі музеїв та безпосередні зв'язки з публікою не могли здійснитися без активної діяльності осіб, зацікавлених у залученні через музей широких верств населення до історичних та естетичних цінностей. Без участі людей, які присвятили себе музейно-педагогічній діяльності, подальший розвиток музейної справи в Німеччині не міг би здійснитися в подібному масштабі.

Найзначнішим серед видатних музейних педагогів був Альфред Ліхтварк (1852–1913 роки). Незабаром після заснування Гамбурзького музею мистецтва та промисловості він познайомився з директором музею Юстусом Брінкманом і став

співпрацювати з цим інститутом [10, с. 467–469]. А. Ліхтварк, який працював на той час учителем у церковно-приходській школі, а також у приватній школі, допомагав під час класифікації зібрання. З досвіду музейної роботи він зрозумів, що його власні прагнення створити нову гармонію освіти та відновити втрачені почуття форми й смаку не тільки збігалися із завданнями музею, але й могли бути здійснені саме тут найкращим чином [12, с. 6].

Вивчивши історію мистецтва за допомогою Ю. Брінкмана, А. Ліхтварк працював асистентом в Берлінському музеї прикладного мистецтва. Тут під керівництвом Петера Йессо його педагогічні здібності були поставлені на службу господарських та естетичних інтересів музею.

Накопичивши певний досвід роботи, А. Ліхтварк, як і інші видатні діячі у сфері музейної справи того часу, дійшов висновку, що музеї декоративно-прикладного мистецтва є власне історичними зібраннями і повинні бути приєднані до історичних музеїв. А. Ліхтварк вважав, що імпульс для створення художньої продукції та відновлення загублених технік у ремеслі були тільки тимчасовою, практичною метою, щоб отримати необхідні кошти для створення музеїв декоративно-прикладного мистецтва. Він пише: «Вища мета, якої вони служать нині, а також для майбутнього, взагалі не повинна пояснюватися дилетантам, від яких залежить рішення» [13, с. 234]. Під дилетантами, від яких залежала турбота та збереження культурної спадщини, А. Ліхтварк мав на увазі володарів великих капіталів. Однак художні здібності, на думку А. Ліхтварка, були сконцентровані в нижніх шарах населення, саме вони могли якісно змінити ремісничу продукцію [4, с. 46]. На пробудження й активізацію художніх здібностей мас в інтересах високої національної культури була спрямована діяльність А. Ліхтварка. У 1880-ті роки він проводив свої екскурсії та доповіді спеціально для робочих, що було новаторством у музейній роботі, однак цілком і повністю відповідало офіційній освітній політиці.

Густав Паулі, який тісно співпрацював з А. Ліхтварком та продовжив після його смерті його працю при Гамбурзькому Кунстхалле писав про нього: «Він не був ні романтиком, ні соціалістом <...> він хотів виховати через культурне облагороджування буржуазного суспільства споживача, який ставив би мистецтву для його підтримки і змісту гідні завдання» [4, с. 46].

Колишні приватні зібрання та колекції професійних спілок, передані в розпорядження держави та міських громад, демонструвались безсис-

темно в їх первинному вигляді і були абсолютно марними для навчання та пробудження творчої діяльності населення. А. Ліхтварк вважав музеї «важливим доповненням до історико-філологічної роботи шкіл та університетів», оскільки тільки музеї «виходили безпосередньо від речей і до речей приводили» [14, с. 12].

Ґрунтуючись на своєму педагогічному досвіді, А. Ліхтварк вважав, що художньо-виховна робота могла бути успішною лише тоді, коли вона починається з юності. Він мав на увазі не спеціальні заняття з мистецтва, адже на формування художнього смаку, на його думку, величезний вплив чинили архітектура та оздоблення шкільної будівлі, акцент на навчанні малювання та художньо-ремісничих навичок [11, с. 21], тому він почав співпрацювати зі своїми колишніми колегами в Гамбурзі, що об'єдналися у 1896 році за його ініціативи в Союз Гамбурзьких вчителів народних шкіл по піклуванню художньою освітою [11, с. 21].

Тоді як робота з широкими верствами населення проводилася натхненними ідеями А. Ліхтварком вчителями, він звернувся до заснованого у 1893 році «Товариства Гамбурзьких любителів мистецтва», яким він керував майже двадцять років. З цим оточенням на щомісячних зборах він намагався реалізувати свою основну ідею, що характеризує всю його творчість, а саме створити музей, «який не стоїть мертвим монументом й не чекає на відвідувачів, а активно втручається в навколишнє життя» [4, с. 56]. Ця ідея, на нашу думку, залишається актуальною досі.

Позитивні успіхи «музейної реформи» А. Ліхтварка в напрямі практичної спрямова-

ності музеїв залишаються неперевершеними досі. Розвиток практичної діяльності музеїв відбувався задля того, щоб не тільки зробити музейне надбання корисним широкому колу населення, але й пробудити маси для творчої діяльності. Саме про це говорив А. Ліхтварк, завданням якого стало виховання не односторонньо розвиненої в науково-технічному аспекті людини, але й освіченої в художньому плані особистості [11, с. 22].

Висновки. Музеї декоративно-прикладного мистецтва були створені для показу виробнику ремісничих товарів, а саме зразкових оригіналів минулих стильових епох, задля повернення їх виробам високої художньої якості. Створені спочатку в Англії, а потім і на всьому європейському Заході, ці музеї не змогли досягти поставленої мети, що стало очевидним після багаторічних зусиль та самовідданої роботи в цьому напрямі. Причини низької якості ремісничих виробів крилися в наявному тоді способі виробництва. Освітня цінність об'єктів та можливості впливу музею оцінювалися дуже високо і привели в термін менше ніж п'ятдесят років до копіювання всіх європейських художніх стилів. Успішна діяльність музеїв декоративно-прикладного мистецтва не повинна бути недооцінена внаслідок нереалізованої початкової установки. Саме музеї прикладного мистецтва були найбільш тісно пов'язані з практикою, досягли високого впливу на публіку, саме в них завдяки головним чином А. Ліхтварку з'явилися нові форми навчання, саме тут виникли новаторські ідеї, що вплинули на музейну справу загалом.

Список літератури:

1. Бринкман Ю. Музеи прикладного искусства и школа. *Образовательные и воспитательные задачи современных музеев* / под ред. Л.Г. Оршанского. Санкт-Петербург : Школа и жизнь, 1914. С. 28–31.
2. Моррис У. Манифест общества защиты старинных зданий. *Искусство и жизнь: избранные статьи, лекции, речи, письма* / сост. А.А. Аникст. Москва : Искусство, 1973. С. 401–404.
3. Присяжнюк О.М. «Товариство захисту старовинних будівель» Великобританії: основні риси діяльності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 87–93.
4. Lichtwark A. Reisebriefe. Hrsg. v. G. Pauli. Hamburg : G. Westermami, 1923. Bd 1. 470 s.
5. Brinkmann J. Das Hamburgische Museum für Kunst und Gewerbe. Ein Führer durch die Sammlungen zugleich ein Handbuch der Geschichte des Kunstgewerbes. Leipzig : E. A. Seemann, 1894. 827 s.
6. Döring C. Das kulturgeschichtliche Museum. Geschichte einer Institution und Möglichkeiten des Selbstverständnisses, dargestellt am Beispiel "Heimatismuseum". Dissertation. Frankfurt-am-Main : Johann Wolfgang Goethe Universität, 1977. 195 s.
7. Freudenthal H. Museum – Volksbildung – Schule. Heft 28. Erfurt: Akademie gemeinnütziger Wissenschaften, 1931. 164 s.
8. Geismeyer W. Museum – gestern und heute. Staatliche Museen Berlin. *Forschungen und Berichte*. 1968. № 11. S. 9–18.
9. Grosse E. Aufgabe und Einrichtung einer städtischen Kunstsammlung. Tübingen : J.C.B. Mohr, 1902. 33 s.
10. Hentzen A. Lichtwark. Neue deutsche Biographie. Berlin : Duncker & Humblot, 1984. Bd. 14. S. 467–469.

11. Karasek E. Die volkscundlich – kulturhistorischen Museen in Deutschland. Zur Rolle der Volkskunde in der bürgerlich – imperialistischen Gesellschaft. Berlin : Institut für Museumswesen, 1984. Heft 21. 234 s.
12. Lichtwark A., Pauh G. Kunsthalle zu Hamburg. Kleiner Führer № 2. Hamburg : Glockengiesserwall, 1920. 10 s.
13. Lichtwark A. Justus Brinkmann. Alfred Lichtwark. Eine Auswahl seiner Schriften. Berlin : B. Kassirer, 1917. Bd. II. 459 s.
14. Lichtwark A. Die Museen als Bildungsstätten. Die Museen als Volksbildungsstätten. *Schriften der Centralstelle für Arbeiter Wohlfahrtseinrichtungen*. 1904. № 25. S. 6–12.
15. Pallat S. Kunst- und Kunstgewerbe Museen. Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und ihre Ziele. Hrsg. von P. Hinneberg. T. 1. Abt. 1. Die allgemeinen Grundlagen der Kultur der Gegenwart. Von W. Lexis u.a. 2. verb. u. verm. Aufl. Leipzig, 1912. S. 368–391.
16. Pevsner N. Möglichkeiten und Aspekte des Historismus. Historismus und bildende Kunst. Vorträge und Diskussion im Oktober 1963 in München und auf Schloß Anif München: Beck, 1965. S. 13–24.
17. Sammler A. Das Minutolische Institut der Vorbilder-Sammlung zur Beforderung Gewerbe und Kunst zu Liegnitz. Liegnitz, 1866. 93 s.
18. Semper G. Wissenschaft, Industrie und Kunst und andere Schriften über Architektur, Kunsthandwerk und Kunstunterricht. Mit einem Aufsatz von Wilhelm Mrazek. Ausgew. u. redig. von Hans M. Wingler. Mainz : Florian Kupferberg Verlag, 1966. 128 s.
19. Spielmann H. Moderne deutsche Industrieform. Hamburg: Museum für Kunst und Gewerbe, 1962. 54 s.

Prysiashniuk O.M. MUSEUMS OF DECORATIVE AND APPLIED ARTS: EDUCATIONAL AND PRACTICAL ACTIVITIES

The origins of museums of applied art can be traced back to the XVII century. The founders of the museums of applied art were training centers, which set themselves the task of preserving handicraft traditions and making exemplary handicraft products. In the 19th century, the design of goods became the most important factor for the decorative design of residential, industrial and office premises. The art industry is at the center of interest. The industrial method of production with mass identical goods did not meet the social need in comparison with handicraft products. Therefore, museums of applied art had to lead to improved quality of industrial goods through training on exemplary products of all world cultures. The emergence of museums of decorative and applied arts is mainly due to changes in economic relations of the XIX century, the transition from craft and manufactory to industrial machine production. As a result of industrialization, the direct connection between the artisan and his material was broken; all technological processes were performed by machine.

As early as 1821–1837, P. Boyt published samples of artisans and manufacturers in Prussia. The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations in 1851 did not show the competitiveness of German products. The World Exhibitions of 1867 and 1873 became the impetus for the emergence of museums of decorative and applied arts. At the heart of the educational work of these museums was the training of artisans, small industrial enterprises and entrepreneurs in order to improve the artistic and aesthetic quality of products and create its competitiveness in the world market. It was the museums of applied art that performed an educational and practical function and differed significantly in this respect from all other museums. In accordance with the goals of museums of applied art, their exposition principles were formulated. Objects, which were to serve as training for arts and crafts, were organized by material, shape, technique and functions. The field of collection covered the objects of applied art of all eras and cultures. Household items were used as historical illustrations. Museums of arts and crafts were created to show the manufacturer of handicrafts – exemplary originals of past stylistic eras in order to return their products of high artistic quality.

Key words: *arts and crafts, collection, handicraft production, manufactory, industrial society, protection of cultural heritage, monument, restoration.*

УДК [271.2:322](477)«1917/1920»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.37>

Проданюк Ф.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

Корчук В.І.

Український гуманітарний інститут

РАДЯНСЬКА ДЕРЖАВА І РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

У науковому дослідженні проаналізовано зміст, складові частини, методи та механізми впровадження більшовицької атеїстичної моделі на території Радянської Росії в 1917 – першій половині 1920-х рр. Автори акцентують увагу на тому, що в 1917–1918 рр. на теренах Радянської Росії було започатковано будівництво секуляризаційної моделі відносин держави і церкви: ліквідовано церковне та монастирське землеволодіння, Російська православна церква (РПЦ) та інші церкви втратили монополне право вести реєстрацію актів цивільного стану. 20 січня 1918 р. ухвалено Декрет «Про свободу совісті, церковних та релігійних організацій», який проголосив про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви. У грудні 1917 – січні 1918 рр. у Радянській Росії затверджено ряд законодавчих актів, які мали сприяти поступовому вилученню з повсякденного життя нової держави релігійних обрядів.

На початку 1918 р. керівництво Радянської Росії віддало перевагу конфронтаційній моделі відокремлення церкви від держави, для якої були характерні такі риси: обмеження чи повна заборона матеріального та правового становища церкви, тиск державних органів на релігійні об'єднання, обмеження прав свободи совісті, контроль за поведінкою віруючих тощо.

У 1918 р. більшовики розпочали наступ проти РПЦ. У сучасній історіографії дослідники виділяють такі причини боротьби керівництва Радянської Росії проти РПЦ: негативне відношення до церкви та релігії – складова частина програми більшовицької партії; в листопаді 1917 р. РПЦ проголосила про свою опозиційність до нової влади; її лідери прагнули зберегти статус державної церкви; РПЦ була носієм альтернативної ідеології; могла мобілізувати під своїми прапорами значну частину населення колишньої Російської імперії на боротьбу з більшовиками; церква володіла матеріальними та фінансовими ресурсами, підтримувала білий рух тощо. З метою дискредитації та обмеження впливу РПЦ на населення більшовики підготували та провели ряд кампаній. Серед них однією з перших стала кампанія по «розкриттю моцій». Вона розпочалася в 1918 р., а вже через рік набула масового характеру. У січні 1922 р. більшовики розпочали в Росії масову кампанію з вилучення церковних коштовностей.

На початку 1920-х рр. значного поширення в РПЦ набув рух за оновлення церкви. У 1923 р. утворюються три церковні течії (церкви), «Жива Церква», «Союз церковного відродження» та «Союз громад давньоапостольської церкви».

У національних республіках значного поширення набув автокефальний рух. Масовий характер він отримав у Грузії, Україні та Фінляндії.

Важливе місце в конфесійній політиці більшовицької влади відводилося антирелігійній агітації та пропаганді. Її основні положення були ухвалені у квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б). З'їзд затвердив спеціальну резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди», де були конкретизовані основні пункти масштабної антирелігійної пропагандистської діяльності більшовицьких організацій. У 1923 р. з'являються атеїстичні журнали «Безбожник» та «Безбожник у станка», створено наукове товариство «Атеїст», посилює свою роботу Всесоюзна спілка воєвничих безвірників. Однією зі складових частин антирелігійної агітації та пропаганди стала боротьба зі святкуванням релігійних свят.

Більшовики використовували проти священників та керівництва РПЦ різноманітні засоби примусу й тиску: гоніння, арешти та розстріли. Посилення більшовиками репресій проти РПЦ та загострення внутрішніх конфліктів у самій церкві призвели до загальноцерковної кризи. Арешт Патріарха Тихона (1922 р.), а згодом і його смерть (1925 р.) на тривалий час позбавили церкву можливості обрати нового Патріарха.

Ключові слова: Російська православна церква, атеїзм, політика, більшовики, релігія, церква.

Постановка проблеми. Революційні події 1917 р. мали значний вплив на суспільно-політичне, соціально-економічне та національно-культурне життя народів, що проживали на території колишньої Російської імперії. Не оминули вони й РПЦ. Прийшовши до влади восени 1917 р., більшовики здійснили спробу втілити в життя більшовицьку модель державно-церковних відносин. У 1919 р. вона була перенесена на територію Радянської України та інших республік. Тому вивчення цього досвіду має не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній вітчизняній історіографії питання взаємовідносин церкви та держави в 1917 – першій половині 1920-х рр. проаналізували Б. Андрушишин, О. Балягузова, М. Баюк, Ю. Волосник, Д. Гайнетдінов, В. Ганзуленко, Ю. Дорошенко, Т. Євсєєва, С. Здіорук, В. Кваса, Н. Крилова і І. Лаврова, А. Киридон, О. Поцулко, О. Реєнт і О. Лисенко, В. Ульяновський, Л. Чупрій та інші.

Різні моделі державно-церковних відносин узагальнено в дисертаційних дослідженнях Т. Висоцької, О. Ігнатуши, І. Преловської, В. Силантьєва, Є. Сніда, О. Чучаліна, М. Щербаня та інших. Наукову цінність для вивчення даної проблеми мають монографічні роботи В. Бліхара, Т. Євсєєвої, А. Киридон та інших.

Значний доробок накопила й зарубіжна історіографія. Політику більшовиків щодо РПЦ досліджують сучасні російські вчені І. Куніцин, А. Соколов, І. Спасенкова та інші.

Постановка завдання. Автори наукового дослідження ставлять перед собою мету проаналізувати зміст, складові частини, методи та механізми впровадження більшовицької атеїстичної моделі на території Радянської Росії в 1917 – першій половині 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній історіографії існують декілька підходів щодо періодизації антирелігійної політики радянської влади. Однак всі вони сходяться в тому, що її перший період охоплює 1917–1929 рр. Ряд вітчизняних дослідників пропонують виділити в ньому декілька етапів. Зокрема, О. Буняк в антирелігійній боротьбі впродовж 1920–1930-х рр. виділяє три етапи, кожен з яких розпочинається черговим визначальним актом, ухваленим партійно-державним керівництвом: I-й етап (1917–1923 рр.); II-й етап (1923–1929 рр.); III-й етап (1929–1930-ті рр.) [1, с. 71–72]. Позитивно оцінюючи даний підхід О. Буняк, автори акцентують увагу на тому, що для визначення часових рамок періодизації за основу

слід брати не лише партійні рішення, але й ураховувати характерні риси церковного життя. Пропонуємо визначити часові рамки першого етапу: 1917 – перша половина 1920 рр.

Повалення царизму позбавило РПЦ статусу державної релігії. Влітку 1917 р. Тимчасовий уряд відмовився від ідеологічного зв'язку з РПЦ (за винятком діяльності військових священників) та здійснив ряд кроків щодо розмежування державних і церковних структур у питаннях цивільного права і народної освіти [2, с. 518]. У нових умовах церква мала самостійно вирішувати питання налагодження взаємовідносин з державою, запроваджувати нову систему управління РПЦ та давати відповіді на ряд нагальних проблем церковного життя. Однак Синод і Помісний Собор РПЦ тривалий час не давали чіткої відповіді на ці питання. Навпаки, члени Собору відкрито почали відстоювати свої консервативні погляди [2, с. 485–486]. Їхнє вирішення вони відкладали до Установчих Зборів.

Більшовики прийшли до влади з чіткою антирелігійною програмою, яку ще в XIX ст. розробили К. Маркс та Ф. Енгельс. Її положення лягли в основу програми РСДРП, яка була затверджена у 1903 р. [3]. У ній проголошувалися такі завдання партії: встановлення демократичної республіки, забезпечення свободи совісті, рівноправність громадян незалежно від віри та релігії тощо. Одним із найважливіших завдань партії було проголошено відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви [3, с. 420–421]. У 1903–1917 рр. політичні вимоги більшовиків щодо взаємовідносин держави і церкви були розвинуті та конкретизовані В. Леніним у багатьох його працях. Зокрема, у квітні–травні 1917 р. він написав роботу «Матеріали по перегляду партійної програми». У ній В.І. Ленін наполягав доповнити пункт з вимогою відділення церкви від держави і школи від церкви тезою про необхідність запровадження повної світської школи» [4, с. 146–148]. У листопаді 1917 р. більшовики приступили до втілення в життя власної моделі державного будівництва. Нова влада відмінила положення царських законів щодо церкви і релігії та розпочала підготовку власного антирелігійного законодавства. Одним із перших її законодавчих актів став Декрет «Про землю», ухвалений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Згідно з положеннями та пунктами Декрету «Про земельні комітети» від 4 (17) грудня 1917 р. на території Радянської Росії скасовувалася приватна власність на землю, а поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі з усім реманен-

том та будівлями передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів [5]. 2 (15) листопада 1917 р. РНК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) затвердила Декларацію прав народів Росії. Її третій пункт проголошував про «відміну всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» [6, с. 40]. Ухвалені законодавчі акти ліквідували на території Росії державний статус РПЦ.

20 листопада (3 грудня) 1917 р. було оприлюднено Звернення РНК РРФСР «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», в якому керівництво Радянської Росії заклиало мусульман підтримати владу більшовиків та гарантувало їм свободу й недоторканість національних і культурних установ, звичаїв та вірувань [7]. У 1917–1923 рр. мусульмани користувалися лояльним відношенням до ісламу більшовицької влади. Думаємо, що таку позицію можна пояснити прагненням більшовиків посилити свій вплив у регіонах, де компактно проживали прихильники ісламу. Більшовики лояльно відносились також до представників протестантських церков та прихильників юдаїзму. 17 січня 1918 р. при Народному комісаріаті у справах національностей РРФСР (НКНац, або Наркомнац) створили спеціальний Комісаріат у справах мусульман, а 19 січня – «Єврейський комісаріат». Нові органи, крім національно-культурних проблем, мали координувати й релігійні питання цих народів. Взимку 1917 р. більшовики налагодили тісні контакти з протестантською організацією «Світовий християнський союз молодих людей» [2, с. 600].

Прийняття у 1917 р. перших декретів започаткувало на теренах Радянської Росії секуляризаційні моделі державних відносин. Секуляризація – процес звуження сфери взаємодії релігії і церкви, ослаблення їх впливу практично на всі сфери життя суспільства, на свідомість, поведінку, побут і стиль життя більшості людей [8, с. 3]. Серед секуляризаційних моделей державних відносин з РПЦ більшовики віддали пріоритет конфронтаційній моделі відокремлення церкви від держави, для якої були характерні такі риси: обмеження чи повна заборона матеріального та правового становища церкви; тиск державних органів на всі релігійні об'єднання; обмеження прав свободи совісті; встановлення контролю за поведінкою віруючих тощо [9].

Важливе місце у впровадженні в життя даної моделі на теренах Росії належало Декрету «Про свободу совісті, церковних та релігійних органі-

зацій», який був ухвалений 23 січня 1918 р. Його перша стаття визначала, що церква відділяється від держави, а дев'ята говорила про відокремлення школи від церкви [10, с. 371–374]. Згодом даний Декрет увійшов у літературу під назвою «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він був ухвалений 20, а оприлюднений 23 січня 1918 р., тому в історичних працях можна зустріти дві дати його прийняття.

На думку низки дослідників, у декреті від 23 січня 1918 р. закріплювалися три положення, які було покладено в основу радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, у сукупності виключаючи саму можливість реалізації принципу відокремлення церкви від держави: 1) церковним і релігійним громадам було відмовлено в наданні права юридичної особи; 2) вони були позбавлені можливості володіти майном на правах власності; 3) їхнє майно було оголошене народним надбанням, тобто державі, яка сповідала атеїстичну ідеологію, було надане право власності на все майно, що перебувало у володінні церкви [11, с. 111, 12, с. 51].

У 1918 р. основні положення даного Декрету були конкретизовані в спеціальній постанові Народного комісаріату юстиції «Про порядок проведення в життя Декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 24 серпня 1918 р. [11, с. 112, 12, с. 52–53]. За підрахунками дослідниці І. Бальжик, з 1918 по 1924 рр. у Радянській Росії та в СРСР було прийнято 120 таких постанов, які обмежували свободу та внутрішнє життя РПЦ, а також інших церков [11, с. 112].

У науковій літературі існує декілька підходів щодо визначення початку наступу більшовиків на РПЦ. На думку українського дослідника М. Щербаня, декрет від 23 січня 1918 р. не був першим і унікальним законодавчим актом, а навпаки – став своєрідним «підсумком» і логічним продовженням низки попередніх законодавчих актів більшовиків щодо релігії та її інституцій [13, с. 42]. Йому передували прийняття наказу Народного комісаріату військових справ (НКВС) від 16 січня 1918 р., яким було ліквідовано інститут військових священників, розформовано його військове управління та конфісковано майно. 20 січня 1918 р. народний комісаріат державного опікування заборонив своїм наказом видачу коштів на утримання церков, каплиць, священнослужителів і на відправу церковних обрядів. Окремою постановою Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РРФСР було націоналізовано всі церковні

свічкові фабрики [13, с. 42–43]. Було також скасовано особливі права та привілеї РПЦ і православних священників: пільги щодо пересилки поштовою кореспонденцією, проїзду на залізниці тощо. 14 січня 1918 р. ухвалено рішення про ліквідацію придворного духовенства та про передачу його майна і приміщень у власність держави.

З перших днів приходу до влади більшовики розпочали створювати нову систему управління освітою. До 1917 р. в Росії цими питаннями опікувалися три відомства: міністерство народної освіти, відомство православного віросповідання та відомство імператриці Марії. 11 грудня 1917 р. було прийнято декрет про передачу всіх церковних шкіл у Народний комісаріат освіти. Ним церква позбавлялася права відкривати та утримувати семінарії, училища, академії та інші освітні заклади.

У грудні 1917 р. РПЦ разом з іншими церквами втратила монополію на вирішення питання про шлюб та розлучення. 18 грудня 1918 р. РНК РРФСР оприлюднила Декрет «Про цивільний шлюб, про дітей і ведення книг актів громадянського стану» [14, с. 161–163], а 19 грудня того ж року – Декрет «Про розірвання шлюбу». Декрети ВЦВК і РНК РРФСР скасували чинність старого законодавства Росії, проголосили вступ у силу нових принципів у сімейно-шлюбних відносинах й звільнили їх від впливу церкви і релігії [15]. Їхнє прийняття започаткувало появу на території Росії органів реєстрації актів цивільного стану (РАЦС) й позбавило церкву монопольного права вести реєстрацію шлюбу, народження дітей та смерті. РПЦ користувалася таким правом з 1721 р., а магометанські метричні книги з'явилися на території Росії з 1829 р. У XIX ст. на території Росії таке право отримали й деякі інші церкви.

Автори не розділяють позицію відомої вітчизняної дослідниці А. Киридон, яка піддала сумніву поширену в історіографії тезу про те, що більшовики з перших днів приходу до влади розпочали здійснювати одновекторно-магістральний наступ на РПЦ. Період із листопаду 1917 р. по січень 1918 р. вона називає «декларативним». На думку вченої, більшовики в цей період залишались вірними марксистській доктрині щодо релігії і церкви, але чіткого плану втілення його в життя не мали [16, с. 13–14]. Вважаємо, що таку позицію більшовиків можна пояснити прагненням радянської влади певними локальними заходами проти церкви перевірити, чи отримає вона підтримку від населення. Авторі наукового дослідження розділяють тезу А. Киридон, що система репресивних

заходів проти РПЦ відшліфовувалася більшовиками протягом тривалого часу. Поряд із цим звертаємо увагу на те, що слід прислухатися до думки тих учених, які доводять: «на протистояння більшовиків і РПЦ значний вплив мала ідеологічна несумісність ленінської ідеології та інституту церкви. З перших днів приходу до влади більшовики прагнули витіснити РПЦ не лише з державного, а також із суспільного життя» [11, с. 107].

У листопаді 1917 р. відбулися значні зміни в системі управління РПЦ. Помісний Собор скасував синодну систему управління та відновив патріаршество. Патріархом обрали митрополита Московського і Коломенського Тихона (Василя Івановича Белавіна) [17, с. 54–55]. Після обрання Патріарха РПЦ зайняла опозиційну позицію до нової влади та встановила контакти з лідерами білого руху.

10 липня 1918 р. V Всеросійський з'їзд Рад затвердив першу радянську Конституцію, яка до 1925 р. визначала основні напрями державного будівництва в Радянській Росії. Стаття 13 закріплювала положення про відокремлення церкви від держави, а церкви – від школи. Усім громадянам надавалося право вести релігійну та антирелігійну пропаганду [18, с. 10]. Відповідно до її 65 статті «монахи та духовні служителі церков і релігійних культів не могли обиратися і бути обраними» [18, с. 24].

У сучасній українській та зарубіжній історіографії дано чітку відповідь на питання: чому керівництво РКП (б) та Радянської Росії зосередило головну увагу на боротьбу з РПЦ? Зокрема, на думку сучасного російського дослідника А. Соколова, в листопаді 1917 – січні 1918 р. РПЦ стала на бік опозиційних до радянської влади сил. Поряд із цим вона становила для більшовиків значну небезпеку як організована структура, яка мала розгалужену структуру по всій території Росії. РПЦ була також носієм альтернативної ідеології і могла мобілізувати під своїми прапорами значну частину населення колишньої Російської імперії [2, с. 17–18]. Важливе значення мало також і те, що тривалий час РПЦ була державною релігією. Револьюційні події 1917 р. започаткували в ній ряд демократичних процесів, але переважна більшість священників та керівництва церкви не вірили в те, що більшовики прийшли до влади надовго. Тому прагнули зберегти привілейоване становище церкви в Росії.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. розпочинається процес формування «войовничих» підходів радянської влади щодо православної

церкви. Поряд із критикою основних догматів та діяльності РПЦ більшовики надають підтримку опозиційним рухам у самій церкві. Основи таких підходів формувалися під контролем В. Леніна та Л. Троцького. До цієї роботи були залучені також В. Бонч-Бруєвич, А. Луначарський та інші. Значну антирелігійну роботу проводив П. Красіков. Він разом із А. Луначарським були авторами декрета Ради народних комісарів РСФРР від 23 січня 1918 р. «Про свободу совісті, церковних і релігійних організацій». Саме П. Красікову було доручено втілювати в життя даний декрет, а також призначено керівником створеного при V спеціальному відділі Наркомату юстиції РСФРР особливого підвідділу культів. Часто в літературі його називають ліквідаційним відділом. П. Красіков також був призначений редактором журналу «Революция и церковь», навколо якого був створений спеціальний актив «воинствующих безбожников» [19]. Одним з активних ідеологів антирелігійної кампанії був О. Ярославський, який з 1925 р. став головою Союзу войовничих безбожників [20]. З першої половини 1918 р. в партійній та радянській пресі утверджується теза про антинародність, класову обмеженість і контрреволюційний характер РПЦ.

У 1918 р. керівництво РПЦ неодноразово відкрито виступало проти антицерковної політики більшовиків та критикувало основні напрями її внутрішньої і зовнішньої політики. 7 листопада 1918 р. Патріарх Тихон звернувся з листом до РНК, в якому звинуватив більшовиків не лише у скасуванні свободи слова та гоніннях проти віруючих, а і в розпалюванні громадянської ворожнечі [21, с. 131–132]. Відповіді на свій лист Патріарх так і не отримав, а більшовики посилили терор проти священників РПЦ. Масові арешти та розстріли священників змусили Патріарха у 1919 р. заборонити кліру брати будь-яку участь в антирадянських акціях [21, с. 132].

З 1919 р. більшовики вносять суттєві зміни в реалізацію своїх головних завдань антирелігійної роботи, які були затверджені на VIII з'їзді РКП(б) (1919) під час розгляду нової програми партії. Під час обговорення її проекту було акцентовано увагу на тому, що радянська влада забезпечила виконання вимоги партійної програми про відокремлення церкви від держави і школи – від церкви. Тому важливим напрямом антирелігійної кампанії більшовиків було визнано боротьбу з релігійними забобонами. У програмі були також конкретизовані головні умови їхнього подолання: повне руйнування зв'язку між експлуататорськими класами

і релігійною пропагандою; організація найширшої просвітницької та антирелігійної пропаганди [22, с. 401–402].

Важливою віхою посилення боротьби більшовиків із православною церквою став голод 1921–1923 рр., який охопив значну частину України, Поволжя і Північного Кавказу. Підставою до початку кампанії по вилученню коштовностей у РПЦ стала її активна участь у допомозі голодуючим та створення у серпні 1921 р. Всеросійського комітету допомоги голодуючим. Керівництво Радянської Росії миттєво відреагувало на дану ініціативу РПЦ. Вже через декілька тижнів після початку роботи комітету його діяльність була заборонена [23]. Зібрані церквою кошти і продовольство каральні радянські органи вилучили. Керівництво більшовицької партії вирішило використати вилучення церковних коштовностей для подолання голоду. Початком кампанії з вилучення церковних коштовностей слід вважати ухвалення постанови Президії ВЦВК – вищого законодавчого органу РСФРР «Про ліквідацію церковного майна», яку було прийнято 2 січня 1922 р. Керівництво РКП(б) тримало під постійним контролем питання діяльності РПЦ на території РСФРР і союзних республік. З цієї метою в жовтні 1922 р. при ЦК РКП(б) було створено антирелігійну комісію, яка проіснувала до 1929 р. У 1921–1923 рр. діяла також Центральна комісія з вилучення церковних цінностей (КВЦЦ), яку очолив Л. Троцький [24].

У відповідь на прийняття даної постанови Патріарх РПЦ Тихон звернувся до голови Президії ВЦВК М. Калініна з офіційним запитом. Однак відповіді він так і не отримав. Тому 15 (28) лютого 1922 р. Тихон апелює до священників та віруючих зі спеціальною Відозвою з приводу вилучення церковних цінностей [25]. У даному документі фактично звучав заклик до населення не підкорятися діючим законам і проявляти непокору більшовицькій владі.

Позиція Патріарха Тихона була негативно оцінена керівництвом РКП(б). За ініціативи Л. Троцького Патріарха заарештували, а проти його прихильників розпочалися гоніння та цькування. У періодичній пресі та в науково-популярній літературі з'являється термін «тихонівці». Таку назву отримали прихильники Патріарха. Останнього починають звинувачувати в тісних стосунках із зарубіжною частиною РПЦ та її керівником митрополитом Антонієм (Храповицьким), у проведеному контрреволюційній діяльності тощо.

Арешт Патріарха та активна позиція радянської влади сприяли церковному розколу в РПЦ в

1922–1923 рр., який отримав назву «Рух за оновлення». На його основі в РПЦ утворились три церковні течії «Жива Церква», «Союз церковного відродження» та «Союз громад давньоапостольської церкви». Першу очолив єпископ Антоній Грановський, а останню – Олександр Введенський. Представники оновлених церков, заручившись підтримкою більшовиків, розпочинають активну просвітницьку діяльність та прагнуть взяти під свій контроль керівні органи РПЦ. У цей період з'явилася значна кількість робіт їхніх прихильників [26]. У національних республіках значного поширення набув автокефальний рух. Масовий характер він отримав у Грузії, Україні та Фінляндії. Керівництво РПЦ вороже відносилось до даних процесів та ігнорувало будь-які контакти з його представниками.

У 1921 р. РКП(б) ставить перед членами партії завдання брати активну участь в антирелігійній агітації та пропаганді. На XII з'їзді партії (1923) було ухвалено Резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації і пропаганди». У ній було підкреслено, що партія досягла значних успіхів у боротьбі з РПЦ та її керівництвом. Однак на місце РПЦ прийшли представники протестантських та інших церков. «При цих умовах робота партії по остаточному руйнуванню релігійних вірувань у всіх видах серед робітничих і селянських мас неминуче набуває перш за все характер поглибле-

ної систематичної пропаганди» [27]. На XIII з'їзді РКП(б) у 1924 р. були конкретизовані форми та методи антирелігійної агітації та пропаганди серед селян. Одним зі складників антирелігійної агітації та пропаганди стала боротьба зі святкуванням релігійних свят.

У 1922–1923 рр. радянська влада розпочала боротьбу з представниками інших церков та релігій на території Росії. Вона ухвалила ряд законодавчих актів, якими посилила кримінальну відповідальність за участь у релігійній освітній діяльності серед неповнолітніх, заборонила благодійну діяльність церкви, збільшила податковий тиск на церкву та священників. З 1925 р. заборонялись будь-які релігійні процесії та служба поза межами храмів.

Посилення більшовиками репресій проти РПЦ та загострення внутрішніх конфліктів у самій церкві призвели до загальноцерковної кризи. Арешт Патріарха Тихона (1922 р.), а згодом і його смерть (1925 р.) на тривалий час позбавили церкву можливості обрати нового Патріарха.

Висновки. Таким чином, у 1917 – першій половині 1920-х рр. більшовики активно впроваджували конфронтаційну модель відокремлення церкви від держави. РКП(б) широко використовувала проти священників і керівництва РПЦ різноманітні засоби примусу й тиску: гоніння, арешти та розстріли.

Список літератури:

1. Буняк О. Матеріали Національного музею історії України про антирелігійну політику в Україні 1920–1930 рр. *Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви* : Матеріали Міжнарод. науково-практ. конф. м. Київ, 11 червня 2015 р. Київ, 2015. С. 71–78.
2. Соколов А.В. Государство и православная церковь в России, февраль 1917 – январь 1918 гг. : дисс. ... доктора ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2014. 810 с.
3. Документы и материалы II съезда РСДРП. 17 июля – 10 августа (30 июля – 23 августа) 1903 г. Программа Российской социал-демократической рабочей партии. *Второй съезд РСДРП. Протоколы*. Москва, 1959. С. 418–424.
4. Ленин В.И. Материалы к пересмотру партийной программы. *Полн. собр. соч. В.И. Ленина*. Москва, 1973. Т. 32. С. 146–148.
5. Хміль І.В. Декрет про землю 1917. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2004. Т. 2: Г-Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dekret_pro_zemlyu_1917
6. Декреты Советской власти. Москва : Гос. Изд-во полит. литературы, 1957. Т. I. С. 39–41.
7. Обращение Совета Народных Комиссаров «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». *Из истории гражданской войны в СССР. 1918–1922. Сб. док. и материалов* : в 3 т. Москва : Советская Россия, 1960. Т. 1. 699 с.
8. Піх Ю.А. Секуляризація і десекуляризація правових систем релігійного типу : дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.01. Львів, 2017. 226 с.
9. Оніщук С.В. Моделі державно-церковних відносин. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-02\(12\)/4.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2014-02(12)/4.pdf)
10. Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах. *Декреты советской власти* : сб. док. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; Ин-т истории АН СССР. Москва : Политиздат, 1957–1997. Т. 1. С. 371–374.

11. Бальжик І.А. Відносини держави і церкви: «Симфонія влад» : дис. ... канд. юридичних наук : 12.00.01. Одеса, 2007. 161 с.
12. Куницын И.А. Правовой статус религиозных объединений в России. Москва : Отчий дом, 2000. 464 с.
13. Щербань М.В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.01. Чернівці, 2015. 268 с.
14. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. Москва, 1942. С. 161–163.
15. Гопанчук В.С. Сімейне право України. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/713/2/>
16. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в Радянській Україні (1917–1930-ті роки) : автореф. дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 45 с.
17. Воронкова М.Л. Государственно-конфессиональные отношения при Патриархе Тихоне (Белавине). *Государство, церковь, право, конституционно-правовые и богословские проблемы* : материалы IX Международной научной конференции, посвященной 100-летию восстановления патриаршества и избрания святителя Тихона (Белавина) на Всероссийский Патриарший престол ; Коллектив авторов : Материалы научной конференции ; под ред. С.Н. Бабурина, А.М. Осавелюка. Москва : Книжный мир, Московский университет имени С.Ю. Витте, 2017. С. 54–63.
18. Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: опубликована в № 151 «Известий Всерос. центр. исполн. Комитета» от 19 июля 1918 г. Москва : Изд-во Всерос. центр. исполн. ком. Р., С., К. и К. депутатов, 1918. 31 с.
19. «Воинствующий безбожник». Прокурор Верховного суда СССР Петр Ананьевич Красиков. URL: <https://history.wikireading.ru/150280>
20. Ярославский Емельян Михайлович. URL: <http://istmat.info/node/52811>
21. Гула Р.В., Щурко О.М. Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 рр. *Архіви України*. 2014. № 3. С. 130–137.
22. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919. Протоколы. Москва, 1959.
23. Спасенкова И.В. Православная традиция русского города 1917–1930-е гг. (На материалах Вологды) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02; 07.00.07. Вологда, 1999. 201 с.
24. Пидгайко В.Г. Антирелигиозные подразделения органов госбезопасности СССР в период между патриаршества в Русской Православной Церкви (1925–1943 гг.). «*Studia Humanitatis*». 2020. № 2. URL: <https://st-hum-ru.livejournal.com/42873.html>
25. Воззвание Патриарха Тихона к духовенству и верующим Российской Православной Церкви по поводу изъятия церковных ценностей, 15(28) февраля 1922 г. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/36619-vozzvanie-patriarha-tihona-k-duhovenstvu-i-veruyuschim>
26. Введенский А. И. Церковь патриарха Тихона. Москва, 1923.
27. XII съезд РКП(б). Резолюция «О постановке антирелигиозной агитации и пропаганды». URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/72877-xii-sezd-rkp-b-17-25-aprelya-1923-g-rezolyutsiya-o-postanovke-antireligioznoy-agitatsii-i-propagandy-25-aprelya-1923-g#mode/inspect/page/1/zoom/4>

Prodanyuk F.M., Korchuk V.I. THE SOVIET STATE AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN 1917 – THE FIRST HALF OF THE 1920

The research analyzes the content, components, methods, and mechanisms of implementation of the Bolshevik atheistic model in Soviet Russia in 1917 – the first half of the 1920s. The authors emphasize that development of a secularized model of relations between the state and the church was introduced in 1917–1918 in Soviet Russia: church and monastery land ownership was abolished, as well as Russian Orthodox Church (ROC) and other churches lost their monopoly right to register civil status acts. On January 20, 1918, the Decree “On Freedom of Conscience, Church and Religious Organizations” was passed, which proclaimed the separation of church and state, as well as the separation of school and church. In December 1917 and January 1918, a number of legislative acts were approved in Soviet Russia that were to promote the gradual elimination of religious rites from the daily life of the new state.

In early 1918, the leadership of Soviet Russia preferred a confrontational model of separation of church and state, which was characterized by restrictions or complete prohibition of material and legal status of the church, pressure from government agencies on all religious associations, restrictions on freedom of conscience, control over behavior believers, etc.

In 1918 the Bolsheviks launched an offensive against the ROC. In modern historiography, researchers identify the following reasons for the struggle of the Soviet leadership against the ROC: a negative attitude towards the church and religion was part of the program of the Bolshevik Party; in November 1917, the ROC

declared its opposition to the new government; its leaders sought to preserve the status of the state church; the ROC was the bearer of an alternative ideology; the church could mobilize under its flags a large part of the population of the former Russian Empire to fight the Bolsheviks; the church had significant material and financial resources. In order to discredit and limit the influence of the ROC on the population, the Bolsheviks prepared and conducted a number of campaigns. Among them, one of the first was a campaign to “reveal the relics”. It began in 1918, and a year later became widespread. In January 1922, the Bolsheviks launched a mass campaign in Russia to seize church valuables.

In the early 1920's, the movement for the renewal of the church became widespread in the ROC. In 1923, three church currents, the “Living Church”, the “Union of Church Revival” and the “Union of Communities of the Ancient Apostolic Church” were formed.

The autocephalous movement became widespread in the national republics. It gained mass character in Georgia, Ukraine, and Finland.

An important place in the confessional policy of the Bolshevik government was given to anti-religious agitation and propaganda. Its main provisions were adopted in April 1923 at the XII Congress of the RCP (b). The Congress approved a special resolution “On the Staging of Anti-Religious Agitation and Propaganda”, which specified the main points of large-scale anti-religious propaganda activities of Bolshevik organizations. In 1923, the atheist journals “Bezbozhnik” (The Godless) and “Bezbozhnik u Stanka” (The Godless at the Workbench) appeared, the Atheist Scientific Society was established, and the League of Militant Atheist intensified its work. One of the components of anti-religious agitation and propaganda was the struggle against the celebration of religious holidays.

The Bolsheviks used various means of coercion and pressure against the priests and the leadership of the ROC: persecution, arrests and executions. The growing pressure of the Bolsheviks against the ROC and the escalation of internal conflicts in the church itself exacerbated the church-wide crisis. The arrest of Patriarch Tikhon (1923), and later his death (1925), for a long time deprived the church of the opportunity to elect a new Patriarch.

Key words: *Russian Orthodox Church, atheism, politics, Bolsheviks, religion, church.*

Zou Chengzhang

Beijing Normal University (China)

THE STALIN PRIZE IN SCIENCE AND ENGINEERING: BETWEEN PROPAGANDA AND PROFESSIONAL RECOGNITION

The article deals with the analysis of Stalin Prize in science and engineering as a method of stimulation and recognition of Soviet scientific intelligentsia. A contemporary historiography of the problem has been described. The prerequisites and reasons for the foundation of the award, its evolution in the field of science and technology have been highlighted. It is stressed that the creation of the Stalin Prize provided not only for fixing scientific achievements in the Soviet Union at the state level, but also for establishing clear ideological guidelines for scientists of various fields. The regulatory documents that determined the award of the Stalin Prize have been analyzed. The mechanism of awarding the Stalin Prize has been described, as well as the Prize money for the recipients. The peculiarities of the activity of the Competition Commission of the Stalin Prize in the field of science and technology have been outlined. It is established that J. Stalin personally had the final word in awarding Prizes. It has been noted that an inherent feature of awarding Stalin prizes was its constant adjustment, the lack of reliable documentary evidence. This also applies to the timing of determining the results, and the names of the laureates. Special attention has been paid to the nominees of the Stalin Prize in the field of science and technology and the most famous recipients have been named. It has been noted that some of the nominated works were opportunistic and ideological in its nature. At the same time, it is noted that a number of Stalin Prize winners had previous conflicts with the Soviet government and were imprisoned for political reasons. Special attention has been paid to the recipients of the Stalin Prize, who later received Nobel Prizes. This suggests that the highest Soviet distinction of the Stalinist period was controversial, combining ideological narratives and recognition of significant scientific achievements. The reasons for the liquidation of the Stalin Prize and the creation of the USSR State prize instead have been analyzed.

Key words: Stalin Prize, scientific intelligentsia, ideology, stimulation, award.

Problem statement. The Stalin Prize, introduced in 1939, was considered the main distinction in the USSR in the field of science and art until Stalin's death. Its direct connection with the Soviet leader gave this award a special status, because J. Stalin personally participated in the selection of competitive applications. This gave it the role of one of the main ideological guidelines. In fact, the foundation of the award was due to the need to strengthen control over the scientific intelligentsia and was aimed at encouraging the necessary narratives for the Soviet authorities. An objective assessment of the Soviet award system will allow us to understand which factors prevailed when being nominated for the award: ideological or professional?

Analysis of recent research and publications. Despite the fact that the Stalin Prize appears in a number of reference books, scientific monographs and papers, the study of its history, award mechanisms and place in history is just beginning. Scientists have accumulated a considerable amount of work on the history of state awards and their place in the public consciousness. The problem of awarding during the

Stalin era has been studied by M. Dei, A. Diomin, A. Maidebura [4; 5; 9]. Among the general works on the Stalin prizes, we should mention the publications of Russian scientists P. Akhmanayev, I. Venyavkin, and A. Sarsembayev [1; 3; 14] and the authors of the documentary collection 'Stalin prizes: two sides of one medal' V. Svinyin and K. Oseev [16]. V. Tikhonov's research is devoted to the issue of Stalin awards in the field of historical science [17]. The lack of special research devoted to the analysis of Stalin Prize in all branches of science strengthens the scientific relevance of this paper.

Task statement. The purpose of the article is to research key features of awarding of the Stalin Prize in science and show its ideological role in Soviet society.

Presentation of the main research material. The isolated existence of the Soviet Union in the context of ideological confrontation with Western countries required the authorities to pay more attention to the branches of Science and technology and its representatives. The problem of their loyalty to the Soviet power was relevant for the Soviet

leadership, especially on the eve of World War II. State encouraging has become an effective method of scientists' stimulation. It was first implemented in 1925 when the Lenin Prize was founded [2, p. 226].

The first prize of an exclusively state-incentive nature was the Stalin Prize, introduced by the Council of People's Commissars of the USSR, as is commonly believed, in commemoration of the 60th anniversary of J. Stalin on December 21, 1939. The number of nominees was supposed to be sixteen people (100 thousand rubles each) for the purpose of annual encouragement of scientists and artists for outstanding works in various fields of science: physical and mathematical, technical, chemical, biological, agricultural, medical, philosophical, economic, historical and philological and Legal Sciences, as well as art-music, painting, sculpture, architecture, theater art and cinematography.

Later, by a decree of February 1, 1940, the Prize was also awarded in the field of literature. Stalin prizes for the best invention were also established (10 first prizes in the amount of 100 thousand rubles, 20 second prizes in the amount of 50 thousand rubles, 30 third prizes in the amount of 25 thousand rubles each); Stalin prizes for outstanding achievements in the field of military science (3 first prizes in the amount of 100 thousand rubles, 5 second prizes in the amount of 50 thousand rubles, 10 third awards in the amount of 25 thousand rubles each) and Stalin scholarships for the best students of higher educational institutions [6].

Despite the widespread opinion that the award of the Stalin Prize was timed to coincide with the 60th anniversary of the Soviet leader, the foundation of this award as a method of encouraging and stimulating creative activity was not accidental. The Soviet government intended to summarize the main achievements of the country during the 1930s in the fields of science, technology, literature and art. The main idea was to involve representatives of the scientific and artistic intelligentsia in this process and to assess such important qualities for the authorities as loyalty, correct understanding of party policy, personal loyalty to the leader, etc. This also was required by the country's internal and foreign policy situation.

It should be noted that in the first lists of nominations science, technology and invention were the most important, and achievements in the field of military knowledge and inventions were particularly highlighted. Large funds were provided for such recipients and a larger number of laureates were planned. The same situation was observed in the issue

of Stalin's fellows, since the issue of training military personnel was a matter of urgency [16, p. 9].

Special attention should be paid to the mechanism for awarding Stalin prizes, which was regulated by the relevant resolutions of the Council of People's Commissars of the USSR, the Presidium of the USSR Academy of Sciences and the All-Union Committee for Higher School affairs under the Council of people's commissars of the USSR, which were adopted in the first half of 1940. To review the scientific works, a Committee for Stalin Prizes was formed, which included prominent figures of the Bolshevik Party, art and science. It consisted of chairman academician A. Bach, deputy chairmen academician T. Lysenko and S. Kaftanov, and 34 members, including academicians O. Bogomolets, Ye. Varga, V. Komarov, M. Mitin, Ye. Tarle, A. Schmidt, A. Yaroslavsky [6].

After the foundation of the Stalin prize in Literature, two committees were formed – in the field of science and invention and in the field of literature and arts. The committee could allocate sections according to the scientific specialization. Further the committee's decision was sent to the Department of agitation and propaganda, which made its own comments. Then the lists with brief annotations were sent to the members of the Politburo and the Council of People's Commissars (CPC), who submitted their own recommendations. Thus, the award was of a vivid political and propaganda nature. This was especially noticeable in the field of Social Sciences, where political tasks were clearly formulated.

A defining characteristic of the entire mechanism of the establishment and awarding of the Stalin Prizes was its constant adjustment, and not always documented, at least in the form of publications in the press. In particular, in the "Order of awarding Stalin Prizes" approved by the CPC of the USSR and published on 02.04.40 in Pravda, it was determined: "Resolutions of the Council of People's Commissars of the USSR on awarding Stalin Prizes for outstanding works in the field of science, military knowledge, invention, literature and art are published in the central press on December 21" [12]. No other specific date was established by any subsequent resolutions. However, it has never been observed. In fact, the years for which the Prizes were awarded and the years in which the Award Resolutions were published never coincided. Sometimes the gap was several years. In most reference books the year of publication is indicated next to the name of the laureate or the title of the work.

Since I. Stalin personally participated in the award of the Prize, the scientific research that received the

award immediately became ideological guidelines for other scientists. At the same time, it should be noted that applicants for the award were checked for compliance with current ideological requirements. However, this did not exclude cases of identifying ideological errors in the works of laureates. When selecting nominees, not only the ideological orientation of the research was taken into account, but also the scientific reliability and fundamental nature of the works. Unlike literature, in science, openly propagandistic and insufficiently justified publications were rejected.

The recipients of the award were mostly active specialists. Only for the first awarding it was decided to nominate the works and inventions of the last 10 years. The first award of the Stalin prizes took place on March 16, 1941. The first-degree prize was 100 thousand rubles, the second-degree prize – 50 thousand rubles. Totally by the decree of March 13, 1941, 23 first-degree prizes and 20 second-degree prizes were awarded. It should be noted that the awards were presented only in 7 branches of technical and natural sciences – physical and mathematical, technical, chemical, biological, agricultural, medical, geological and mineralogical (since 1942 – geological and geographical). Thus, the total amount of payments amounted to 3.3 million rubles [6].

Among the first laureates were physicist P. Kapitsa, electric welder Ye. Paton, geologist V. Obruchev, shipbuilder A. Krylov, founder of chemical physics M. Semenov, mathematician A. Kolmogorov, famous doctors O. Bogomolets and V. Filatov. However, the number of nominated scientists was significantly lower than the number of artists and writers – 50 and 162 people, respectively [1, p. 145]. In the field of cinematography alone, 10 first-degree awards and 15 second-degree awards were awarded.

The next award of the Stalin Prize in science for 1941 took place on April 10, 1942 and showed changes in the regulations. First, the list of scientific branches was expanded to 11 compared to last year due to economic, military, historical, philological and philosophical sciences. Secondly, the decree of the Council of People's Commissars of the USSR of January 11, 1942 established that in each branch of science two first-degree and two second-degree prizes are awarded, although when approving the list of prizes, these requirements were not met everywhere. One of the innovations of the resolution was the provision of an advantage in the nomination for the award to works and inventions related to the country's defense. The amount of payments for Stalin prizes was also increased: the amount of the

first-degree prize was 200 thousand rubles, and the second-degree prize was 100 thousand rubles. In total, by the decree of April 10, 1942, 15 first-degree prizes and 18 second-degree prizes were awarded, and the total amount of payments was 4.8 million rubles [1, p. 189; 6].

Further, the names of scientific fields also varied. For example, in the awards for 1942, the nomination «For many years of outstanding works in the field of science and technology» appeared, but in the field of economic sciences the Prize was not awarded. Subsequently, a nomination in the field of legal sciences was added [1, p. 194]. The prizes for 1944 and 1945 were combined and awarded in 1946. For the entire period of the Stalin Prize about 5 thousand people were awarded [6].

The outstanding nominees of the Stalin Prize in science and technology also should be noted. The largest number of awards among scientists was received by aircraft designer S. Ilyushin – seven. His colleagues in the specialty O. Yakovlev, A. Mikoyan and M. Gurevich became six-time laureates. The recognition of aircraft designers is explained by the importance of the industry primarily for the defense capability of the USSR. Three-times winner was agronomist T. Lysenko, who was close to J. Stalin in political position. Among the humanitarians, historians B. Grekov and Ye. Tarle became a three-time winner of the Prize, historians I. Mints and B. Rybakov, and philosopher G. Alexandrov became two-time winners [19]. Among the nominees for the Stalin Prize were future Nobel laureates – physicists P. Cherenkov, I. Tamm, I. Frank (1958), twice winners of the Stalin Prize; L. Landau (1962), A. Sakharov (1975), P. Kapitsa (1978). In fact, A. Sakharov won the Nobel Prize not for the scientific discovery of a hydrogen bomb, but in the field of peacekeeping.

There were also extraordinary cases of awarding the Stalin Prize. So, one of them was V. Voynoyasenetsky (Archbishop Luke of Crimea), the 1946 first stage Stalin Prize recipient for the new surgeon methods of treatment. He combined medical practice with church service. This was the reason for his multiple arrests on charges of counter-revolutionary activities and espionage, his imprisonment and exile for 11 years [6].

A great interest was the process of awarding prizes for 1952, which took place already after the death of I. Stalin in 1953. Then the Stalin Prize acquired an international importance, trying to turn into the main award of the world Communism [17, p. 40]. For the first time, the works of foreign scientists were accepted for the awarding. The main requirement for

these works was that they should be published in the USSR and in Russian [17, p. 41].

The first nominees were the works of the Czech historian Z. Nejedlý “The history of the Czech people” and Chinese historians Liu Da-Nyan “The history of American aggression in China” and Hu Sheng “The aggression of imperialist states in China” [17, p. 43]. These scientific works had a vivid ideological character; especially the topic of exposing the imperialist policy of the United States in China was relevant. However, the Department of Science and Culture, represented by Chairman A. Rummyantsev, in a note dated July 13, 1953, proposed to postpone the award ceremony [17, p. 44]. Another argument was the existence of their own awards in China and Czechoslovakia. In fact, the failure to receive the prize in the field of historical sciences in 1952 was one of the components of the process of de-Stalinization, although it did not mean a complete rejection of Stalin’s historical narrative.

Thus, the award ceremony was discontinued in 1954, although official publications about the award were last published in the newspaper Pravda in March 1952 [6; 19]. Despite the fact that on June 30, 1953 the decision of the Presidium of the Council of Ministers of the USSR to award Stalin Prizes for 1952 was made, it was not implemented. One of the reasons was the preparation of a new draft of awards, according to which it was proposed to tighten the requirements for candidates, eliminate conflicts of interest in the selection of laureates, reduce the amount of remuneration and reduce the number of

awards. At the same time, it was proposed to create a single Committee for prizes instead of two, which would award the prize not annually, but once every three years. It was also proposed to award scientific and artistic works after a comprehensive public discussion [7, p. 8–9]. The idea was supported by the Soviet authorities N. Khrushchev, M. Suslov, P. Pospelov, who proposed these proposals in a special note. In 1955, the Presidium of the Central Committee of the CPSU instructed to consider the introduction of the Lenin Prize. In the same year, the article about the Stalin Prize disappeared from the Great Soviet Encyclopedia [7, p. 5].

After the 20th Congress of the CPSU, known for denouncing the personality cult and dictatorship of Joseph Stalin, the fate of Stalin’s prizes was finally decided. Everyone who was awarded by the prize had to exchange the distinctions for similar badges and diplomas of the State Prize, which became the formal basis later in the reference and scientific literature, the winners of the Stalin Prize, were called laureates of State prizes of the USSR [15, p. 360].

Conclusions. Thus, Stalin prizes in the field of science were awarded exactly 10 times in 13 years—from 1941 to 1954. They not only captured the importance of scientific work in the public consciousness, but also made the names of a number of scientists well-known. It is the promotion of success in science that has become one of the main achievements of awards in this field. The prospects of further research are to show the quality of life of the Stalin Prize recipients and its social status in Soviet society.

References:

1. Ахманаев П. В. Сталинские премии. Москва : Русские Витязи, 2016. 276 с.
2. Борисов Ю.С. Из истории Ленинских премий. *История СССР*. 1957. № 1. С. 225–232.
3. Венявкин И.В. Краткий путеводитель по Сталинской премии. URL: <http://arzamas.academy/materials/978> (дата обращения: 22.06.2021).
4. Дей М.О. Державні нагороди як найвища форма правового заохочення. *Право і безпека*. 2005. № 4–5. С. 129–133.
5. Демин А.Л. Наградная система государства как компонент политической культуры. URL: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/nagradnaja-sistema-gosudarstva-kak-komponent-politicheskoykultury.html> (last accessed: 29.06.2021).
6. Державні премії СРСР. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26195 (last accessed: 10.07.2021).
7. Как отменяли Сталинские премии. Документы ЦК КПСС и Совета министров СССР. 1953–1967 / публ. подгот. В.И. Ивкин. *Исторический архив*. 2013. № 6. С. 3–49.
8. Коритько Д.Г. Нагородне право: стан дослідження проблематики. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 82–87.
9. Майдебуря А.М. Державні премії в системі державних нагород України. *Митна справа*. 2007. № 2. С. 39–42.
10. Об учреждении премий имени В.И. Ленина за научные работы : Постановление СНК СССР от 23 июня 1925 года. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=33368#07088390902195156> (last accessed: 29.06.2021).

11. Об учреждении премий и стипендий имени Сталина : Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР от 20 декабря 1939 года № 2078. *СП СССР*. 1940. № 1. Ст. 6.
12. Порядок присуждения премий имени Сталина. *Правда*. 1940. № 92. 2 апреля.
13. Постановление СНК СССР от 20 марта 1940 года. *Правда*. 1940. № 92. 2 апреля. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=33359#08073056456830663> (last accessed: 13.07.2021).
14. Сарсембаев А.С. Государственное премирование в отечественном публично-поощрительном механизме: возникновение, становление и развитие до 1991 года. *Вестник Уральского финансово-юридического института*. 2016. № 3 (5). С. 73–81.
15. Сталинская премия. *Сто великих наград* / автор-составитель Н.А. Ионина. Москва : Вече, 2005. С. 356–360.
16. Сталинские премии: Две стороны одной медали : сборник документов и художественно-публицистических материалов / сост. В.В. Свинын, К.И. Осеев. Новосибирск : Свинын и сыновья, 2007. 879 с.
17. Тихонов В.В. Неврученная награда: Сталинская премия в области исторических наук за 1952 года. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. 2018. № (4). С. 39–46.
18. Тростин Е.М. Страна писателей, страна ученых. URL: <https://xn--h1aagokeh.xn--plai/journal/22/strana-pisatelej-strana-uchenyh-b6.html> (last accessed: 11.07.2021).
19. Юркова О.В. Сталинські премії, премії імені Сталіна. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stalinska_p (last accessed: 12.07.2021).

Цзоу Ченчжан. СТАЛІНСЬКА ПРЕМІЯ В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ: МІЖ ПРОПАГАНДОЮ ТА ПРОФЕСІЙНИМ ВИЗНАННЯМ

У статті розглянуто Сталінську премію в галузі науки і техніки як механізм заохочення та визнання наукової інтелігенції СРСР. Охарактеризовано сучасну історіографію проблеми. Висвітлено передумови та причини заснування премії, її еволюцію в галузі науки і техніки. Встановлено, що створення премії передбачало не лише фіксацію на державному рівні наукових досягнень у Радянському Союзі, але й установлення чітких ідеологічних орієнтирів для науковців різних галузей. Проаналізовано нормативні документи, що визначали присудження Сталінської премії. Охарактеризовано механізм вручення Сталінської премії, висвітлено розміри нагород лауреатів. Охарактеризовано особливості роботи конкурсної комісії Сталінської премії в галузі науки і техніки. Встановлено, що вирішальне слово в присудженні премій мав особисто Й. Сталін. Відзначено, що притаманною рисою присудження Сталінських премій було його постійне коригування, відсутність чіткого документального підтвердження. Це стосується і термінів визначення результатів, і прізвищ лауреатів. Окрему увагу приділено номінантам Сталінської премії в галузі науки і техніки, охарактеризовано найвідоміших її здобувачів. Відзначено, що частина номінованих робіт мала кон'юнктурний та ідеологічний характер. Водночас відзначається, що низка лауреатів Сталінської премії мала попередні конфлікти з радянською владою та була ув'язнена за політичними мотивами. Окрему увагу приділено здобувачам Сталінської премії, які згодом одержали Нобелівські премії. Це свідчить про те, що найвища радянська відзнака періоду сталінізму мала суперечливий характер, поєднуючи ідеологічні наративи та визнання вагомих наукових здобутків. Проаналізовано причини ліквідації Сталінської премії та створення замість неї Державної премії СРСР.

Ключові слова: Сталінська премія, тоталітарна система, наукова інтелігенція, ідеологія, стимулювання, нагорода.

Шкрібляк М.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ВІДОКРЕМЛЕННЯ «ВІЗАНТІЙСЬКОГО СХОДУ» І «ЛАТИНСЬКОГО ЗАХОДУ»: ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНІ СТАТЕГІЇ ПАТРІАРХІВ ФОТІЯ ТА МИХАЙЛА КЕРУЛАРІЯ

Статтю присвячено спробі історіософської об'єктивізації, отже, науково-богословської переоцінки ключових причин історичного процесу відокремлення «візантійського сходу» і «католицького заходу». У зв'язку з цим увиразнено перебіг і здійснено комплексний історико-релігієзнавчий аналіз основних подій, що обов'язково вели до загострення конфлікту між Римом і Константинополем, спровокували проголошення взаємних анафем та, зрештою, завершилися розколом Церкви Христової на Східну і Західну.

Вивчення складних і суперечливих за наслідками історичних подій і явищ, що призвели до церковного розколу, базується на методологічних настановах і принципах релігієзнавства та історичної науки, а дослідницький фокус статті звернено на унаочнення історичного і суспільно-політичного тла, юрисдикційних трансформацій та церковно-політичних контроверз, зумовлених боротьбою Римських пап і Константинопольських патріархів за церковний універсалізм у християнському світі, котрі, зрештою, привели до проголошення взаємних анафем і остаточного розколу Церкви Христової.

Доведено, що розкол 1054 р. породжений різним становищем Церкви Христової у Західній Європі та Візантії. Так, Римська кафедра і Папа з моменту їх легалізації 313 р. залишалися політично більш незалежними та централізованими у своїй владі, натомість Константинопольський патріарх цілковито підпорядковувався імператору. Обґрунтовано, що процес відокремлення «візантійського сходу» і «латинського заходу» прискорили доктринально-богословські, літургічні та канонічні суперечності, проте найголовнішою причиною розколу був все ж таки політичний фактор – боротьба за сфери впливу на Балканах (за патріарха Фотія) та Південній Італії (за Михайла Керуларія).

Ключові слова: Римський папа, Константинопольський патріарх, анафема, розкол, схизма, «візантійський схід», «католицький захід», папський універсалізм.

Постановка проблеми. У наукових колах утвердилася думка про те, що ключовим історичним моментом, який довершив розкол Церкви Христової на Західну та Східну Церкви, стало взаємне викляття Риму і Константинополя. Так, Папа Лев IX наклав анафему на патріарха Михайла Керуларія, а патріарх викляв Папу та представників Римського посольства, яке очолював кардинал Гумбарт. Проте це не зовсім так, і надавати такого значення цій даті, вважаючи події червня 1054 р. початком великого церковного розколу чи схизми, неправомірно. По-перше, цей епізод на тлі постійних контраверсійних відносин Риму і Константинополя розглядався не інакше, як «звичне» явище, а тієї пори і поготів був ледь помітний для його сучасників. Зайве доводити, що більшість Помісних церков Візантійської імперії не перервали духовного спілкування з Римом після 1054 р. [10].

Показова у цьому контексті тодішня позиція Болгарської, Сербської та Київської церков, де

спостерігалися активні процеси щодо зміцнення відцентрових тенденцій і навіть спроби унезалежнення від Візантійсько-імперської Церкви. Очевидними стали тенденції змагальності до етнонаціонального автокефального устрою, тому політичні, культурні та духовні зв'язки Києва впродовж тривалого часу залишалися міцними і динамічними саме з Римом, а не з Константинополем. Особливо це було відчутно в часи князювання Ярослава Мудрого, який у шлюбній дипломатії переваги віддавав західноєвропейським, а не візантійським володарям, а надто ж, коли почав формувати необхідні структурні й організаційні інститути, що є базисними для побудови Помісної Церкви. Для цього Київ став осідком митрополита, а св. Софія Київська – кафедральним собором Глави Руської Церкви. Не менш важливо те, що у роки розгоряння кульмінаційної фази конфлікту Київським митрополитом уперше проголошено русича, причому без згоди Констан-

тинопольського патріарха [12, с. 28–35]. Такі ж самі явища характерні для доби держави короля Данила Галицького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія відокремлення «візантійського сходу» від «латинського заходу» обтяжена штучно сконструйованими ідеологемами, які покликані не стільки збуджувати в християнській свідомості жаль про розкол, скільки підживлювати неприязнь до існування католицьких церков, зокрема унійних, кількість яких у християнському світі доволі значна й стрімко зростає, у тому числі в Україні, попри те, що Православна Церква України має Томос про автокефалію, а Український народ, як ніколи, потребує єдності. Водночас багато хто схильний спрощувати ситуацію: мовляв, не було би розколу, то й не виникала би потреба у відновленні церковної єдності, а розкол би не стався, якщо б не папізм з його універсалізмом. Однак тим самим папізмом марили й Константинопольські патріархи, та й сучасні патріархи не перестали грішити цією спокусою. Хіба не цими хворобливими мареннями керується сьогодні Московський патріарх Кирило?

На наш погляд, такий підхід до витлумачення насправді доволі прикрого акту, з одного боку, вульгаризує історичне буття Церкви, спонукаючи віруючих до узагальнень на кшталт «усе те – політика, боротьба за сфери впливу», а з іншого боку, вульгаризує наукову об'єктивність питання настільки, що робить його розгляд з аксіологічного погляду не лише тривіальним, але й зайвим.

Свою роль тут відіграє також «магія» Міленіумів, котра не дає змогу церковним історикам визнати, що перший етап реального відмежування «візантійського сходу» від «католицького заходу» збігся в часі з IV Хрестовим походом (1204 р.), що завершився взяттям Константинополя й заснуванням Латинської імперії. Отже, це початок XIII, а не XI століття.

Між тим питання Фотієвої «схизми», як і взаємних анафем 1054 р., що наскрізь позначені духом церковно-політичних стратегій Константинопольських патріархів Фотія та Михайла Керуларія, добре представлені джерелами, за винятком Константинопольського собору 867 р., на якому прихильники патріарха Фотія проголосили анафему папі Миколаю I (858–867 рр.), і мають багату, проте доволі часто ідеологічно обтяжену історіографію. Існує справді величезний корпус тематичної літератури: від джерел довідково-енциклопедичного характеру до ґрунтовних монографій та статей, в тому числі з доволі емоційно забарвлен-

ними назвами, такими як «Розкол між Церквами... Біль століть» [7], «Велика Схизма. Подія, якої не було» [5]. Однак коли вчитуєшся в їхній зміст, то розумієш, що «плачуть» насправді хіба що століття, а не ті, для кого вони (ці століття) даровані Богом. Чого варті у зв'язку з цим слова відомого богослова XX століття О. Шмемана, який писав, що розділення Церкви Христової страшно передусім тим, що впродовж століть ми не знаходимо майже жодного вияву страждання від поділу, туги за єдністю й усвідомлення розколу як страшного гріха [13]? Не стоять осторонь цієї проблематики й сучасні богослови [7], хоча більшість історичних фактів тлумачиться все ще у старій візантійсько-московській заквасці й замість рельєфного унаочнення причин і наслідків розколу, який спричинив «біль століть», акцент робиться на штучному осучасненні окремих контраверсійних подій та явищ життя Апостольського престолу в Римі, тоді як їхнє значення часто зумисне перебільшено.

Постановка завдання. Метою нашої розвідки є історіософський аналіз і еклезіально-канонічна об'єктивність ключових причин та перебігу основних подій, що обов'язково вели до загострення конфлікту між Римом і Константинополем, проголошення анафем, понад сімсотлітнього розриву між Східною й Західною Церквами.

Меті підпорядковано розв'язання таких завдань:

- унаочнення історичного тла та юрисдикційних трансформацій, зумовлених боротьбою Пап і Константинопольських патріархів за церковний універсалізм у християнському світі;
- увізнення основних причин і наслідків «Фотієвої схизми»;
- реконструкція найважливіших епізодів, що зумовили проголошення взаємних анафем і, зрештою, заклали фундамент для розриву євхаристичної єдності між Східною і Західною Церквами;
- з'ясування історичного значення розриву між Константинополем і Римом, в тому числі для Української Церкви (Київської митрополії).

Висунуті для наукового обґрунтування гіпотези, визначення об'єкта і предмета статті потребували широкого залучення методологічного інструментарію історичних наук, богослов'я та релігієзнавчого ресурсу. Дослідження виконане на межі релігієзнавства, історіософії та еклезіології. Головним методом наукової об'єктивності стала сучасна релігієзнавчо-історіософська герменевтика як засіб тлумачення не лише текстів, але й традиції. Методологічну базу рефлексії складають загальні принципи академічного релігієзнавства,

вироблені вітчизняною та світовою релігійно-навчальною думкою, зокрема принцип єдності історичного й логічного, принцип об'єктивності та світоглядної незаангажованості. Широке застосування отримали методи церковно-історичних досліджень, провідними серед яких є діалектичний, генетичний, порівняльно-історичний і структурно-функціональний, що дало змогу досягти дослідницької мети та розв'язати окреслені проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перше ніж поговоримо безпосередньо про церковно-політичні стратегії патріарха Фотія, що призвели до нетривалої в часі схизми, яка, однак, стала своєрідною розтягнутою в часі точкою біфуркації на шляху до відокремлення «візантійського сходу» від «латинського заходу», доцільним буде унаочнити те суспільно-політичне тло й ті ідейно-еклезіологічні тенденції, які визначали дух складних і контраверсійних трансформацій у житті Церкви Христової по завершенні епохи Вселенських Соборів та активізації її місіонерської діяльності, зокрема серед слов'янських країн і народів.

Як відомо, з моменту єдиновладного правління Костянтина I (323 р.) й до часів правління Михайла III (842–867 рр.) між Римом і Константинополем було сім схизм загальною тривалістю в майже два з половиною століття [9, с. 15]. Усе це відбувалось на тлі неспроможності чи небажання східних ієрархів напрацювати бодай якусь стійку і послідовну програму протистояння концепції верховенства влади Папи, що, на наш погляд, зумовлено квазіпапізмом у середовищі «старих» патріархів. Навіть О. Шмеман, дотримуючись формально-історичних меж і почасти канонічних категорій, змушений був погодитися з тим, що «з історії Ефесу та Халкидону, насправді, можна вивести факт визнання грецьким єпископатом особливих прерогатив Римського єпископа» [13, с. 305]. Однак не тільки із цих соборів. Подібну тенденцію спостерігаємо задовго до III та IV Вселенських Соборів. Підтвердженням є шукання захисту і справедливого правосуддя в Римського єпископа Атанасієм Олександрійським, переслідуваного аріанами та імператорами, які підтримували еретиків [8, с. 65–70].

Між тим увесь цей час ні грекам, ні латинцям не спадало на думку поставити під сумнів церковну істинність. Інакше ініціатори скликання Вселенських Соборів не зверталися б до Римських пап за дозволом на їх проведення, не сподівалися б на визнання і кодифікацію рішень тощо. Зре-

штою, й сьогодні вони вважають себе Церквами-Сестрами, які складають єдине ціле Церкви Христової, постійно докладаючи зусиль для подолання схизми (принаймні, в офіційних наративах), започаткованих патріархом Атінагором I і папою Павлом VI у грудні 1965 р. Князі Церков зустрічалися на Святій землі, бо хотіли простити обоюдопільні прокляття того сумнозвісного 1054 року [3]. Не менш обіцяючими є теперішній діалог і тісна співпраця між Українськими церквами – ПЦУ та УГКЦ, про що часто говорять їхні очільники.

Повертаючись в історичне минуле, наголошуємо на тому, що постановами Вселенських соборів (3 правило II Вселенського собору, 28 правило IV Вселенського собору, а також 36 правило Трульського собору (691–692 рр.) Константинопольському патріархові відводилося друге місце після Римського папи, та у Візантійській імперії слову «після» значення майже не надавали, а якщо й брали до уваги, то хіба лише в його хронологічному, проте в жодному разі не в юрисдикційно-еклезіальному сенсі.

Тридцять шосте правило Трульського собору доцільно процитувати ширше, адже саме ним узагальнено й остаточно закріплено канонічний зміст подібних постанов Соборів, що йому передували: «Наново утверджуючи законоположення, прийняте ста п'ятдесятьма святими отцями, які збиралися у цьому Богом береженому й царственному місті, та шістсот тридцятьма, що збиралися у Халкидоні, постановляємо: нехай Константинопольський престол має рівні переваги з престолом давнього Рима, і так, як той, нехай звеличується у справах церковних, будучи другим після нього, а за ним нехай буде престол великого міста Александрії, потім престол Антиохійський, а за ним престол міста Єрусалима» [4, с. 67].

За умов зростання ролі Риму, отже, утвердження ідеї папського універсалізму, що особливо стало відчутно за понтифікату папи Миколая I, який в управлінні Католицькою Церквою повернувся до ідей і принципів великих Римських пап Дамасія, Лева I та Григорія I, Константинопольські патріархи також, спираючись на підтримку візантійських імператорів, стали домагатися якщо не переваги, то щонайменше рівності в правах із Римом. Найменше, на що вони претендували, – це встановлення такої ж юрисдикції на Сході, яку Рим мав на Заході, а найбільше – встановлення церковно-політичного диктату у всьому християнському світі.

На противагу цьому, дедалі чіткіше формувалося беззаперечне розуміння абсолютної влади

Папи в християнській ойкумені. Джерелом цього вчення виступали не лише Ізидорові декреталії, в достовірності яких тієї пори ніхто не сумнівався, але й самі представники східних єпископських кафедр, очільники яких часто апелювали до Апостольського престолу в Римі. У будь-яких суперечках або конфліктах, зумовлених намаганнями Константинополя реалізувати ті «рівні» переваги, які мав давній Римський престол, щоб «звеличитися у справах церковних», Папи підтримували Олександрійський, Антиохійський та Єрусалимський патріархати, що перешкоджало утвердженню еклезіального універсалізму духовної влади Константинополя в християнському світі. Ця практика триває досі. Відмінність полягає лише в тому, що головну роль у цьому процесі відіграє не Рим, а імперіалістичний Московський патріархат.

З огляду на ці тенденції на Заході Римської імперії, які виявлялися на тлі постанов Священної Римської імперії Каролінгів, а перед тим – створення Папської держави (Патримонію св. Петра), що припало на добу правління короля франків Пипіна Короткого, у Константинополі поживався процес ідеологічного спротиву претензіям Риму на верховенство влади.

Цілком виправдано на роль ідейного натхненника боротьби з папським універсалізмом Візантійський імператор обрав Фотія – племінника патріарха Тарасія, який був локомотивом тодішнього просвітницького руху в імперії. Михайло III проголосив його Константинопольським патріархом. Щоправда, сталося це під впливом вихователя й співправителя Варди Вірменина, який незаконно усунув з патріаршого престолу патріарха Ігнатія (847–858 рр.) через те, що той публічно засуджував деспотизм, самоуправство та порочне життя можновладця [6, с. 26]. Загалом, як стверджують дослідники, усунення патріархів у Візантійській імперії відбувалося у найбільш ганебний спосіб [6, с. 27], як, власне, їх проголошення нерідко не мало нічого спільного з церковними канонами.

Менше ніж за місяць Фотій із нехрещеного радника імператорського двору, пройшовши усі священничі шаблі, 25 грудня 858 р. був інтронізований, але спроба зайняти Константинопольський престол за живого патріарха Ігнатія викликала обурення й серед прихильників відстороненого Ігнатія, і в Римі. Загалом у справі патріарха Фотія відбулися щонайменше чотири собори, на яких його то обирали, то скидали. Як би це дивно не звучало, але то були справжній триумф і трагедія Константинопольського престолу.

Тодішня суперечка довкола патріархів Константинополя стала окремою сторінкою понтифікату молодого й енергійного папи Миколая I [8, с. 174]. Розуміючи обурення, Фотій 860 р. все ж таки звернувся до нього з листом, у якому підтверджував своє православне віросповідання та просив Миколая I затвердити його обрання. Прикметно, що Рим того не вимагав, а навпаки, ретельно вивчивши ситуацію, в тому числі акти Константинопольського собору (861 р.), а також апеляції патріарха Ігнатія, Миколай I скликав Собор у Римі. Собор поновив у суцюзному сані патріарха Ігнатія, а Фотія засудив. Щодо цього папа видав спеціальну енцикліку, а імператору написав листа, але той негативно відреагував на дорікання понтифіка.

Отже, перша фаза конфлікту закінчилася розривом стосунків між Римом і Константинополем й увійшла в історію Церкви Христової як Фотієва «схизма», що тривала з 863 по 869–870 рр. Однак насправді саме вона стала головною передумовою, що спричинила церковний розкол 1054 р.

Відносини між Римом і Константинополем особливо загострилися, коли патріарх Фотій повів активну церковну дипломатію щодо хрещення болгар від Константинопольської Церкви, а згодом заявив про її претензії на юрисдикцію над Болгарською Церквою. Князь Борис охрестився в Константинополі 864 р. з ім'ям Михайло. Сам імператор був йому за хрещеного батька. Проте згодом він вирішив позбутися імперського впливу й звернувся до Риму.

Тим часом патріарх Фотій розвернув свою дипломатичну політику щодо Риму на всі 180 градусів і фактично перейшов у контрнаступ. Навесні 867 р. він звернувся з Окружним посланням до церков східних провінцій Римської імперії, в якому закликав східних патріархів прибути на «Вселенський Собор». Для більшої заохоти їхньої участі в Соборі пропонувалося розглянути «гострі» питання, що виникли у відносинах з Апостольським престолом у Римі. На перший план патріарх висунув догматичні та еклезіально-канонічні відмінності, які виникли з історичним розвитком Церкви Христової. Собор, у якому участь взяли всього 60 єпископів, проходив у Константинополі впродовж серпня – вересня 867 р. Учасники засудили папу Миколая I, але він не дочекався ознайомлення з їхніми ухвалами, бо в листопаді цього ж року помер.

Між тим достеменно увиразнення тих подій ускладнено тим, що достовірні письмові свідчення, рішення й акти Собору до нас не дійшли.

Водночас історіографічні відомості доводять, що його учасники легітимізували обрання Фотія патріархом і затвердили розроблене ним вчення про царську і патріаршу владу, головною ідеєю якого було проголошення маніфесту, що буцімто патріарх є живим одухотворенням образу Христа, який усіма своїми вчинками та словами виражає істину. Фактично це той самий папізм і принцип непомильності, що був і залишається наріжним в еклезіальній свідомості католика. Насправді обидві тенденції суперечили розумінню церковного устрою, яке склалося в епоху Вселенських Соборів. За результатами собору патріарх Фотій проголосив себе у 879 р. Вселенським патріархом і домагався створення теократичної монархії, в якій він міг би вважатися єдиним правдивим голосом Божим імперії.

Докладніше про собори та їхнє значення можна прочитати у статті «Розкол між Церквами... Біль століть» [7]. Тут ми лише наголосимо на тому, що після смерті патріарха Ігнатія Фотій, за наказом імператора, заново зайняв патріаршу кафедру й активно працював над кодифікацією законодавчого збірника «Епанагога», у якому було здійснено остаточну спробу сформулювати ідеологічний принцип державно-церковної симфонії [2, с. 433–436]. Однак цю бурхливу й таку багатобічю для імперії діяльність патріарха раптово перервала смерть Михайла III. Останнього в ніч з 23 на 24 вересня 867 р. зарізали в спальні мечем змовники, які хотіли бачити на троні Василя I Македонця (867–886 рр.). Ставши імператором, він змістив Фотія з патріаршого престолу і повернув на його місце патріарха Ігнатія, який продовжив управляти Константинопольською Церквою. Проте через десять років Фотій знову зійшов на Константинопольську кафедру. Другий період його патріаршества тривав з 877 по 886 роки.

Щодо останнього зіткнення Візантії з Римом, яке припало на середину XI ст. і ознаменувало формальний підсумок розриву між Римом і Константинополем, зауважимо, що один і той самий розрив євхаристичної єдності західні богослови сприймають по-своєму, а східні по-своєму. Для одних це розкол, а для інших – схизма. Східна еклезіальна традиція наголошує на тому, що в усьому винен Папа, а західна – на тому, що єпископ Константинополя. Католицькі історики і богослови говорять про відпадиння Константинополя як центру Світового православ'я від Католицької (тобто Вселенської) Церкви знову ж таки через спробу перебрати на себе не властиві Помісній Церкві управлінські функції й невизна-

ння першого серед рівних, яким, згідно з католицькою еклезіологією, належить вважати Римського папу.

Загалом від Фотієвської «схизми» та її подолання до розколу 1054 р. минуло понад півтора століття. Однак це не означає, що стосунки між Церквами були братніми. Є. Смирнов стверджує, що від Фотієвої до Керуларієвої «схизми» з Римом спілкувалися й підтримували тісні політичні та церковні зв'язки лише імператори [11, с. 369]. Втім, зазначене не свідчить про те, що Константинопольський патріарх відмовлявся від власного уявлення про модель всеправославного універсализму. Для цього він прагнув духовно підкорити давні патріархати й зрівнятися в такий спосіб у правах із Римським престолом. Суперництво тривало постійно, бо й Рим продовжував нарощувати давно сформовану ідейно-богословську базу і церковно-політичні інструменти для забезпечення папського універсализму.

Цього разу, як вважають православні історики, гідною заміною патріархові Фотієві виявився Михайло Керуларій (1043–1059 рр.), який одразу ж, у перші місяці обрання, вдався до рішучих кроків для поширення Константинопольської юрисдикції над Неаполем, який, будучи васалом Візантії, у VIII ст. перейшов під зверхність Риму, тому цілком правомірно стверджувати, що безпосереднім ініціатором загострення протистояння був саме патріарх Михайло, який намагався будь-що завадити встановленню тісного політичного союзу імператора Костянтина IX Мономаха з Римом. Стратеги спрямовували цей союз проти норманів. Однак патріарх небезпідставно боявся, що воно приведе до посилення впливу Папи у східно-візантійських церквах, зокрема на Півдні Італії.

Річ у тім, що середина XI століття – це особливий період в історії як Західної, так і Східної Римської імперії (тобто Візантійської імперії) і, звісно ж, Католицької Церкви. Вони потерпали від нашествия норманів і лангобардів. Папа Лев IX навіть потрапив у норманський полон, тому вся його церковно-адміністративна та політична діяльність зводилася до видачі указів, циркулярів, а також написання послань і листів. Фактично головним політичним гравцем став катапан (імператорський намісник) Аргир, син Мелуса Барського – військово-політичного аристократа, який керував експедицією норманів, що завершилась окупацією Південної Італії. Ставши прибічником Візантійського імператора, він отримав гучний титул герцога Італії, Калабрії, Сицилії та Пафла-

гонії, не лише підтримав Папу у боротьбі з норманами, але й запропонував Костянтину IX невідкладно відновити єдність і співпрацю з Римом, що були втрачені в період іконоборства та Фотієвої схизми. Погляди Аргира та Папи справді розходилися у налагодженні добрих відносин із імператором, як і можновладця з папою.

Лев IX, перебуваючи на заході свого життя і понтифікату, на початку квітня 1054 р. відправив до Константинополя посольство, яке очолив кардинал Гумбарт Сільво-Кандідський (на ту пору – найосвіченіший теолог і каноніст у Римській курії, дуже імпульсивний та вольовий у своїх рішеннях), а з ним куріального канцлера Фрідріха Лотарингського та архієпископа Альмафійського Петра [5]. Головним завданням делегації було не проголошення анафемі патріарху Михайлу, адже ніхто не сподівався, що він буде так відчайдушно противитися політичним планам Риму, а саме укладенню союзу з імператором Костянтином Мономахом проти норманів у Південній Італії. Доволі показовим тут є свідчення російського церковного історика Євграфа Смирнова, який пише, що ініціативу Лева IX сприйняли приязно, навіть більше, бо «імператор і папа хотіли утвердити надійний мир між церквами, і для цього папа прислав у Константинополь своїх легатів» [11, с. 370].

Однак ще до приїзду кардинала Гумбарта (очевидно, звістка про наміри Риму швидше дійшла до Константинополя, ніж самі послі) патріарх Михайло розгорнув широку антипапську кампанію серед східних церков. З одного боку, він боявся, щоб цей союз не завершився підпорядкуванням східних церков Риму, а з іншого боку, розумів, що за цим усім стоїть його непримиренний опозиціонер Аргир.

Патріарх Михайло, будучи не надто вправним богословом, але амбітним і впертим не менше, ніж Гумбарт і Аргир, політиком, вирішив використати у цій боротьбі інтелектуальний хист Охридського архієпископа Лева. Той склав полемічне послання і відправив латинському архієпископу Транському в ту ж Південну Італію, розуміючи, що викладене в ньому стане предметом розгляду й обговорення всіма зацікавленими сторонами на Заході і, звісно ж, дійде до Лева IX. У ньому архієпископ Охриди вимагав, аби латиняни відмовилися від усіх звичаїв, котрі вже давно дратують авторів грецького церковно-літургічного передання. У Римі швидко й різко відреагували на повчання. Власне, було вирішено послати до Константинополя делегацію, щоб якось залагодити ситуацію, а точніше, пояснити, хто кому учитель віри.

Перш ніж вирушити в подорож, кардинал Гумбарт склав послання-відповідь на памфлет Лева Охридського, в якому звинуватив свого візаві в майже сотні ересей. Звісно ж, за підрахунками папської канцелярії. Хоча заради справедливості мусимо визнати, що більшість еретичних ідей і розкольницьких практик культивувала на Сході Римської імперії.

Як не дивно, але імператор хотів погасити конфлікт. Відомий сучасний медієвіст В. Балух стверджує, що й «сам Папа не хотів обривати зв'язки з патріархом і відкрито не виступив проти нього» [1, с. 333]. Натомість папські легати поставили собі за мету домогтися від Михайла Керуларія відмовитися від звинувачень і образ на адресу Римського престолу, тому, коли кардинал Гумбарт із посольством прибули в Константинополь, імператор розпорядився провести між сторонами богословський канонічний диспут. Однак перед тим містян було ознайомлено зі змістом двох полемічних трактатів, один із яких містив спростування кардиналом Гумбартом критики папства Левом Охридським, а другий – Микитин захист позиції патріарха Михайла.

У диспуті з відомих причин Константинопольську сторону представляв не патріарх, а чернець Студійського монастиря Микита Стифат. Його результати засвідчили богословсько-канонічну поразку місцевих богословів. Однак патріарх Михайло продовжував наполягати на своєму, тобто наголошувати на претензіях визнання його Вселенським патріархом, виступати проти латинських нововведень, а також проти самого зближення Сходу і Заходу.

Замість залагодження конфлікт зайшов у глухий кут. Імператор розпорядився спалити трактат Микити Стифата, спрямований проти величності Римської кафедри, а патріарх Михайло пішов вулицями міста, закликаючи протестувати проти свавілля папських легатів, які прийшли в його церковну область і мало того, що виявляють неповагу, ще й вимагають від нього визнання главенства Папи, а від імператора – укладення спеціального союзу. За деякими свідченнями, це робив Микита Стифат за його благословенням, будучи ображеним, що спалили його трактат.

Зацікавлений у примиренні імператор дозволив скликати собор, але й цього разу Константинопольський патріарх вирішив продемонструвати свою владу, відвівши місця папським легатам позаду місцевих архієреїв. Ті розглянули це як таке, що суперечить канонам і порядку диптиху. Нарешті, обурений його поведінкою кардинал Гумбарт під

час Служби Божої в соборі св. Софії 15 липня 1054 р. в присутності інших двох легатів поклав на церковний тетрапод буллу про екскомунікацію (відлучення) від Вселенської Церкви. У документі перелічувалися основні причини анафеми з погляду Апостольського престолу в Римі, такі як незаконне іменування себе Вселенським патріархом; рясне сіяння кукілю та різних ересей; відмова покаятися у своїх хибних і відверто еретичних твердженнях; заборона відправляти Святу Месу в латинських церквах Папської юрисдикції; глузування з католиків і обзивання їх «опрісночниками».

У відповідь на анафему Лева IX Михайло Керуларій скликав собор і 20 липня 1054 р. піддав анафемі кардинала папських легатів і намісника імператора Аргира. Хоча патріарх вважав це остаточним розділенням церков, Олександрія, Єрусалим, а надто ж Антіохія продовжували підтримувати тісні відносини з Римом. Якщо позицію Олександрійського та Єрусалимського патріархів можна пояснити загрозою арабської окупації, то антиконстантинопольська позиція Антіохійського залишається дивною. Папа Стефан IX (1057–1058 рр.) та імператор Священної Римської імперії Генріх III закликали Константинополь до примирення і відновлення єдності, але патріарх Михайло категорично відмовився.

Висновки. Розкол у християнстві був породжений різним становищем Церкви Христової у Західній Європі та Візантії. Відсутність центра-

лізованої влади у Римській імперії сприяла посиленню ролі римських пап. У Візантійській імперії патріарх підпорядковувався імператору, який хоч і був Главою Церкви, але не єдиної, оскільки існували давні патріархати з таким ж претензіями на верховенство влади у християнському світі, як Константинопольський патріарх. Натомість Римська кафедра і Папа були політично більш незалежними та централізованими.

Особливості історичного розвитку й функціонування Церкви Христової на Заході та Сході Римської імперії зумовили доктринально-богословські, літургичні та канонічні суперечності, частину з яких було обґрунтовано у першому тисячолітті, а частину – в другому. Важливо усвідомити, що папа Лев IX не був безпосереднім співучасником церковного розколу. Після полону його здоров'я сильно похитнулося, і він помер за три місяці до того, як патріарх Михайло організував собор, на якому викляли папське посольство.

Водночас несправедливо вважати, що розкол Церкви Христової спричинений лише одними амбіціями двох Князів Церкви – Папи й Константинопольського патріарха. Вони обидва швидко померли, а оскільки померли ті, кого піддали анафемі, то разом із ними вмерли й анафеми. Отже, ніщо не заважало відновити церковну єдність, і таку спробу Рим зробив, але у Константинополі вибрали інший курс – стали на шлях остаточного відокремлення від «латинського заходу».

Список літератури:

1. Балух В. Візантиністика. Чернівці : Книги – XXI, 2006. 606 с.
2. Васильев А. История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.). Санкт-Петербург : Алетей, 2014. 490 с.
3. Діалог Любові – Діалог Істини. *Людина і світ*. 1996. № 3. С. 2–7.
4. Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців у пер. С. Чокалюка. Київ : УПЦКП, 2008. 368 с.
5. Крокош М. Велика Схизма. Подія, якої не було. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=38570&name=world_history&lang=ua&.
6. Лебедев А. Очерки внутренней истории византийско-восточной церкви в IX, X и XI веках. Репринт. воспр. изд. 1902 г. Москва : [б. и.], 1997. 382 с.
7. Маланяк О. Розкол між Церквами... Біль століть. URL: <https://www.kpba.edu.ua/statti/817-rozkol-mizh-tserkvamy-bil-stolit.html>.
8. Нагаєвський І. Історія Римських вселенських архієреїв. Мюнхен : Видання Українського католицького університету, 1964. Ч. 1. 367 с.
9. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу : хрестоматия / сост. А. Юдина. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. 596 с.
10. Присухін С., Арістова А. Великий розкол 1054 року. URL: https://vue.gov.ua/Великий_розкол_1054_року.
11. Смирновъ Е. История Христианской Церкви. Петроградъ : Типографія Петроградского товарищества печати, 1915. 462 с.
12. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : монографія. 2-ге вид., доп. Чернівці : Наші книги, 2016. 400 с.
13. Шмеман А. Исторический путь православия. Киев : Пролог, 2003. 418 с.

Skribliak M.V. SEPARATION OF THE “BYZANTINE EAST” AND “LATIN WEST”: CHURCH-POLITICAL STRATEGIES OF PATRIARCHES PHOTIA AND MICHAEL CERULARIUS

The article actualizes and attempts to historiosophical objectification, and thus a scientific and theological reassessment of the key reasons for the historical process of separation of the “Byzantine East” and the “Catholic West”. In this regard, the course and comprehensive historical and religious analysis of the main events that inevitably led to the escalation of the conflict between Rome and Constantinople, provoked the proclamation of mutual anathemas and, ultimately, ended in the split of the Church of Christ into East and West.

Considerable attention is paid to the interpretation of the causes and consequences of “Photius’ schism” (863–870) and the reconstruction of the most important episodes that led to the proclamation of mutual anathemas and, ultimately, laid the foundation for the rupture of Eucharistic unity between Eastern and Western Churches.

The study of complex and contradictory historical events and phenomena that led to the church schism is based on methodological guidelines and principles of religious studies and historical science, and the research focus of the article is aimed at illustrating the historical and socio-political background, jurisdictional transformations and ecclesiastical transformations, the struggle of the popes and patriarchs of Constantinople for ecclesiastical universalism in Christendom, which eventually led to the proclamation of mutual anathemas and the final split of the Church of Christ.

It is proved that the schism of 1054 was caused by the different position of the Church of Christ in Western Europe and Byzantium: the Roman See and the Pope remained more politically independent and centralized in their power from their legalization in 313, while the Patriarch of Constantinople was completely subordinate to the emperor. It is substantiated that the process of separation of the “Byzantine East” and the “Latin West” was accelerated by doctrinal-theological, liturgical and canonical contradictions. But the main reason for the split was still a political factor – the struggle for spheres of influence in the Balkans (under Patriarch Photius) and Southern Italy (under Michael Kerulari).

Key words: *Pope, Patriarch of Constantinople, anathema, schism, schism, “Byzantine East”, “Catholic West”, universalism of the Pope.*

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(=1.477)Н73

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.40>

Проскурова С.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

Городниченко І.С.

Придунайська філія

Міжрегіональної Академії управління персоналом

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД КРІЗЬ ПОКОЛІННЯ

Актуальність статті визначається багатонаціональністю нашої держави та потребою формування українського суспільства на засадах толерантності. Розбудова України як демократичної, правової та мультикультурної держави вимагає консолідації українського суспільства на принципах мирного та терпимого співіснування різних соціальних груп. Реформація вищої ланки державної системи освіти передбачає пошук інноваційних підходів до організації освітньо-виховного процесу, розроблення нових стандартів мислення майбутніх фахівців у царині історії та етнології. У публікації висвітлено історію проблематики міжнаціональних відносин, міжетнічної конфліктності та взаємодопомоги між представниками титульного етносу на німецькими колоністами. Втім, толерантність є визначальною умовою гармонійних взаємовідносин та ефективної діяльності в полікультурному світі. Саме тому проблема формування міжетнічної толерантності набуває виняткової актуальності.

Отже, представлена стаття присвячена історіографії проблем німецької етнічної групи на теренах нинішньої Кіровоградщини у XVIII–XXI століттях: від німецької колонізації колишнього Єлисаветградського повіту Херсонської губернії в умовах російської імперської національної політики становища німецької меншини в умовах радянської тоталітарної національної політики до проблем міжетнічної взаємодії в умовах Української державності.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури доведено важливість формування міжетнічної толерантності як однієї з визначальних складових частин національної самоідентичності українців.

У статті презентовано віхи взаємодії німців та українців протягом XVIII–XXI століть на теренах української держави та визначено потенційні можливості формування історичної пам'яті двох народів, а також дискусійні теми спільної історії, що потребують підвищеної уваги в розв'язанні цього питання.

Також у статті використано матеріали інтерв'ю з прапраонурою німецького колоніста Лесінга – Оленою Миколаївною Личкань (...– 2020 рр.), що дає змогу на прикладі усної історії конкретної родини проаналізувати взаємовпливи двох народів на українських землях.

Ключові слова: німецька колонізація, етнічна меншина, титульний етнос, міжетнічні взаємини, інтерв'ю, усна історія.

Постановка проблеми. Про широку репрезентативність на етнічній мапі Півдня України у XIX столітті караїмів, євреїв, поляків, молдован, німців нині свідчать лише невеликі діаспори, меморіальні місця та усна історична пам'ять.

На нашу думку, в умовах незворотних процесів інтеграції України в систему Європейської співдружності та гуманізації української історичної

та етнологічної наук етнологи та історики мають переглянути підходи до висвітлення проблематики етнічних груп, оскільки сьогодні етнічний склад населення нашої держави неупинно змінюється через історичну репатріацію та трудову міграцію населення України.

Німецька колонізація Півдня України була характерною прикметою останньої чверті

XVIII століття й не могла не вплинути на етнокультурну ситуацію в краї. Ставлення титульного етносу до груп іммігрантів було загалом толерантним. Присутність їх (німців) у соціумі розширювала культурний простір українського населення, навчала його відкритості й культурного плюралізму, а також взаємно збагачувала культури взаємодіючих етносів.

Однак історичні обставини не завжди були сприятливими для німецької етнічної групи. Особливо драматичними були періоди Першої світової, громадянської та Другої світової воєн, внаслідок яких у XX сторіччі німці фактично зникли з етнічної карти регіону (тоді як у XIX сторіччі існувала стала тенденція до неухильного зростання німецької етнічної присутності).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом, яке дає змогу отримати уявлення про причини, характер та наслідки німецької колонізації Півдня України, є матеріали, зібрані підполковником Генерального штабу Олександром Оттовичем Шмідтом (1833–1916 рр.), військовим діячем та краєзнавцем [1]. В працях краєзнавця ґрунтовно висвітлені окремі аспекти німецької колонізації, такі як історія виникнення перших німецьких поселень; чисельність їхнього населення; правовий статус німецьких поселенців; адміністративний устрій німецьких колоній; соціальний статус та культурно-освітній стан колоністів.

Частково матеріали О.О. Шмідта були використані українськими, російськими та радянськими дослідниками проблем заселення Півдня України.

Так, Л.В. Падалка, відомий загалом як етнограф, історик, активний член Полтавської громади й один з ініціаторів заснування у Полтаві краєзнавчого музею, розпочав свою кар'єру на посаді земського статиста Херсонської губернії [2]. Даючи характеристику господарства німецьких поселень у Херсонській губернії, Лев Васильович спирається передусім на описані О.О. Шмідтом економічні передумови німецької колонізації.

Володимир Максимович Кабузан (1932–2008 рр.), радянський, російський історик, доктор історичних наук, фахівець у галузі історичної демографії, вважав, що О.О. Шмідтом укладено звід різноманітних матеріалів з географії, історії та економіки краю, значення яких сучасними вченими необхідною мірою ще не усвідомлене; підкреслював, що праця містить цінні відомості про чисельність, етнічний склад, рух населення губернії [3].

Олена Іосафівна Дружиніна, радянська та російська історикиня, називала дослідження О.О. Шмідта «енциклопедією Херсонщини» [4].

Загалом оцінюючи, німецьку колонізацію як явище, дослідники не мають єдиної думки про сутність заселення німцями Півдня України. Так, якщо О.О. Шмідт називав німецьких поселенців «нашими американцями», які «перетворюють пустельний степ на прекрасні села з садами і нивами» [1, с. 783], то українська історикиня, авторка понад 200 наукових праць з історії Півдня України Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко розглядала колонізацію Півдня України іноземцями як другорядне явище та «нежиттєвий» захід [5].

Херсонська губернія останньої чверті XVIII століття являла собою одну з найбільш етнічно строкатих територій України. Так, О.І. Дружиніна наводить вислів херсонського губернатора Ільїнського про те, що «жодна губернія не являє такої різноплеменності, як Херсонська».

Одним із прикладів може бути етнічний склад населення Єлисаветградського повіту, де іноземні поселенці становили 3,8% від його чисельності [4, с. 32].

Постановка завдання. Етнічна історія України та окремих її регіонів потребує переосмислення та переоцінки. Намагання сучасного українського суспільства будувати полікультурний соціум зумовлює необхідність вивчення історії етнічних меншин України, зокрема представників німецького етносу на теренах нашої держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представники німецької етнічної групи з'явилися на території Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нинішньої Кіровоградської області) в останній чверті XVIII сторіччя.

Початок німецької колонізації нашого краю припадає на 1787 р., коли російським урядом з околиць Данціга (Східна Пруссія) було вивезено 910 осіб (510 чоловіків і 400 жінок). Вивіз їх у тодішню Новоросію колезький радник (асесор) Траппе. 1792 року 21 сім'я з числа цих осіб поселилася в околицях Єлисаветграда, заснувавши колонію Альт Данціг (Старий Данціг) [1, с. 351].

Із самого початку поселенці були поставлені російським імперським урядом у привілейовані умови: «Унаслідок пільгових умов, які були надані царським урядом, кількість їх поселень швидко зростала, особливо в південних областях України» [6, с. 40–41].

Зокрема, протягом 1787–1797 рр. поселенці були звільнені від оподаткування, й лише з

1797 року їх обклали податком як державних селян. До 1810 року поселенцям виплачували матеріальну допомогу.

Правовий статус поселенців регулювався імператорськими маніфестами 1762 і 1787 років. «План заселення Новоросійської губернії», затверджений Сенатом 1764 року, був правовим документом, що зберігав чинність навіть після скасування Новоросійської губернії та утворення намісництва [7, с. 116]. Ним проголошувалася свобода віросповідання, надавався дозвіл будувати церкви (заборонялося тільки навертати в протестантизм православних християн); проголошувалося право на самоврядування (за умови прийняття присяги на підданство Росії та підпорядкування російському цивільному праву); матеріальне заохочення поселенців реалізовувалося у вигляді надання Канцелярією опікунства іноземцями кредитів і пільг, наділення землею. Так, лише в Єлисаветградському повіті німецьким колоністам було виділено 1 630 десятин землі [2, с. 12].

Лояльність царської влади до вихідців з німецьких земель М.В. Лазарович слушно пояснює наміром якщо не витіснити, то обмежити економічні й політичні впливи польського національного елемента в Правобережній Україні [10, с. 131].

Результатом надання німецьким поселенцям широких прав самоврядування стало утворення автономних колоній, які дослідники назвали «державою в державі». Обмеження адміністративного втручання в життя німецьких колоністів мало наслідком, з одного боку, реалізацію звичних для німців життєвих практик, влаштування побуту за традиційними моделями, а з іншого боку, певну культурну ізоляцію [10, с. 131].

Самоврядування колоній було організоване таким чином: колонії були поділені на округи, у кожному окрузі створено «приказ» на чолі з приказним виборним (головою). Останньому підпорядковувалися два бейзицери (засідателі) та писар. Вибори зазначених посадових осіб проводилися один раз на два роки, їхні результати затверджувалися Канцелярією опікунства іноземцями. У невеликих колоніях замість голів обирали по одному форштееру або шульцу та по два бейзицери. На кожні десять подвір'їв обиралися десятички.

Німецькі поселенці здебільшого були селянами або представниками найбідніших верств міського населення. Серед них значний прошарок становили протестанти, які на батьківщині зазнавали переслідувань через релігійні переконання. Л.В. Падалка зауважував, що досвід невдалої колонізації Поволжя та півночі Херсонської

губернії змусив російський уряд ввести корегування в практику залучення поселенців, віддаючи перевагу людям відносно заможним і схильним до землеробства. Так, до поселення на державних землях допускалися землероби, виноградарі, скотарі (вівчарі), сільські майстри та ремісники, які мали не менше 300 гульденів, причому перевага віддавалася сімейним [2, с. 7].

Джерела [8] містять деяку інформацію про етнографічні особливості німецьких поселенців.

У господарствах німецьких колоністів переважали перелогова й багатопільна системи землеробства. Широко застосовувалася сільськогосподарська техніка, а саме місцевий так званий колоністський плуг (на кшталт українського) та молотарки з Німеччини. Як тяглова сила використовувалися лише коні. Сумлінна обробка землі із застосуванням сучасних землеробських знарядь і добрив сприяла високій врожайності. Для захисту посівів колоністи чи не першими почали вирощувати лісозахисні смуги. Для переробки врожаю будувалися круподерні, млини, олійниці.

Найбільш раціонально господарство було організоване в колоніях, створених меннонітами – представниками релігійної спільноти, заснованої у XVI столітті в Нідерландах Менно Сімонсом [9]. У побуті меноніти були консервативними й працьовитими, визнавали хрещення лише дорослих, були прихильниками непротивлення злу, пацифізму, заперечували присягу й військову службу.

Німецькі поселення були типовими, мали відбиток традиційного німецького будівництва.

Статистичні джерела XIX сторіччя (дані шостої ревізії 1811 р., ревізького церковного обліку, подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883–1885 рр., «Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії» 1886 р. тощо) дають можливість дійти висновку про обсяги землеволодіння німців та виникнення нових німецьких поселень на Єлисаветградщині у XIX ст.

Так, результати подвірного перепису Єлисаветградського повіту 1883–1885 рр. свідчать про незмінну присутність німців на малі краю.

Найбільшими населеними пунктами, де компактно проживали німці, були такі:

- колонії Альт Данциг (468 осіб), Швирнева (262 осіб), Тулібівка (55 осіб);
- хутори Шпаєра (83 осіб), Лисичий (51 осіб), Рорбахський (33 осіб);
- села Олександрівка (89 осіб), Шпрінгфельд (55 осіб).

Життя й уклад німецьких поселень на території краю залишалися незмінними до Першої світо-

вої війни. За Всеросійським переписом 1897 р., у підросійській Україні проживало понад 540 тисяч німців, що становило 2,1% [10, с. 87].

Напередодні Першої світової війни в Російській імперії проживало 797 тисяч німців. Однак за перших 1,5 року війни німецьке населення значно зменшилося, налічуючи станом на січень 1916 р. 565 тисяч осіб [10, с. 88].

Українська революція 1917–1921 рр. відкрила нову епоху в українсько-німецьких взаєминах, зокрема у становищі німців в Україні. Українці з національної меншини, якою вони вважалися в Російській імперії, перетворилися на титульну, державоутворюючу націю. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. щодо національних меншин України, зокрема німецької, стала об'єктом дослідження докторської дисертації професора М.В. Лазаровича [10].

Центральна Рада та її голова М.С. Грушевський уперше в Україні виробили програму забезпечення рівності всіх націй і народностей в УНР, задоволення культурно-національних, релігійних та інших проблем національних меншин. М.С. Грушевський у програмній статті «Народностям України» задекларував вільний розвиток національних меншин. Закон УНР «Про громадянство» (березень 1918 р.) надавав можливість усім мешканцям України стати її громадянами незалежно від їхньої національної належності. Логічним продовженням демократичної політики Центральної ради у національному питанні був Закон «Про національно-персональну автономію» (грудень 1918 р.), який, на думку М.С. Грушевського, гідний був порівняння з «Декларацією прав людини і громадянина» 1791 р. Закон надавав національним меншинам право створювати національні автономії або національні союзи, які представляли б меншину в державних і громадських установах. Однак демократичний поступ національної політики Центральної ради було перервано наступом більшовиків у лютому 1918 р.

За гетьманату П.П. Скоропадського політика влади щодо німців України була сприятливою. Зокрема, було скасовано дію законів, прийнятих російським урядом після початку Першої світової війни для обмеження прав підданих Німеччини, при уряді була створена комісія у справах німецьких колоністів, діяло українсько-німецьке товариство культурно-економічного зближення.

За Директорії було поновлено дію Закону «Про національно-персональну автономію». Уряд виділяв кошти на потреби національних меншин і

їх громадських об'єднань. Зокрема, виділялися кошти німецьким колоніям.

Доля німецької етнічної меншини в умовах реалізації більшовицької національної політики стала об'єктом вивчення в колективній монографії «Національна німецька меншина в Україні у 1920–1930-х роках» за редакцією М.І. Панчука, О.П. Ковальчука, Б.В. Чирка [11]. За переписом 1926 р. в Україні проживало 393, 9 тис. німців (1,3%). Курс більшовиків на «коренізацію» мав єдину мету, а саме схилити національні меншини на бік радянської влади. Форсованими темпами створювалися національно-територіальні адміністративні одиниці, проте сутністю «коренізації» була саме більшовизація [12].

Життя німецької етнічної меншини у Зінов'євському окрузі (тодішня назва Кіровоградського району) періоду «коренізації» певною мірою ілюструють архівні джерела [13]. Так, 1926 р. на території округу проживала 1 701 особа німецької національності, у тому числі у Новомиргородському районі проживали 22 особи; у Маловисківському – 17; у Великоисківському – 15; у Новоукраїнському – 12; у м. Новоукраїнка – 18; у Зінов'євському районі – 492; у Знаменському – 49; 7 – у с. Дмитрівка; в Устинівському – 327; у Новопразькому – 12; у Бобринецькому – 539; у Братському – 156; у Єлисаветградківському – 5; у Злинському – 7; у Ровенському – 13; у Новгородківському – 10. Німці компактно проживали в 5 населених пунктах округу, в інших – дисперсно [13, с. 115–117].

Особливості тогочасної соціально-економічної і політичної ситуації в колоніях характеризують доповідь завідувача Єврейського бюро Зінов'євського окрпарткомітету про стан роботи серед нацменшин округу у вересні 1928 р. та висновки за наслідками перевірки Сагайдацької сільради Устинівського району Зінов'євського округу 1928 р. Так, завідувач Єврейського бюро Зінов'євського окружного партійного комітету Розенблум зазначав, що у національному складі округи є 2 476 осіб німецької національності, які компактно проживають у 5 населених пунктах. Основна їхня частина займається тільки сільським господарством, причому, як зауважує доповідач, «стан німецьких господарств відзначається тим, що вони більш зразково та культурно поставили інтенсивні форми землекористування» [13, с. 115–117].

Колонії Найфельд і Шпрінгфельд, розташовані на території Сагайдацької сільради, нараховували по 32 двори. Разом з євреями та українцями тут

компактно проживали 188 осіб німецької національності. Від колоній Найфельд і Шпрінгфельд до складу сільради було обрано трьох осіб.

Привертає до себе увагу пункт 4 висновків. «По коллективизации, несмотря на то, что сельсовет ставил вопросы о создании коллективных объединений, практических результатов не имеется. Было несколько случаев нарушения севооборота, с чем сельсовет ведет усиленную борьбу. В отношении переселенческого пункта Найфельд: из 34 хозяйств в наличии – 31, 3 неявившихся, в отношении которых сельсовет принимал соответствующие меры, в результате чего выяснилась **необходимость лишения их земли**» (виділення наше – С. П.) [13, с. 128].

Щодо медичного обслуговування населення у висновках зазначено таке. «До 1928 г. функционировал на средства самообложения медпункт, но в связи с недородом отсутствуют средства. Райисполком таковых не дает, поэтому медпункт закрыт. Медицинская помощь населению не оказывается».

Щодо шкільницької справи зазначено таке. «Имеются две школы – еврейская, охватывающая 58 детей, и немецкая – 32 ребенка. Имеются по 3 функционирующие группы, школы по типу четырехлетки.

В Шпрингфельдской школе учитель – сын крупного помещика, несоветский элемент, не дает детям правильного воспитания, а, наоборот, воспитывает в них религиозность» [13, с. 133]. Німецькі школи недостатньо забезпечуються навчальним приладдям та підручниками. Цікавим є зауваження щодо наявності «міцного релігійного руху», особливо баптизму, який наявний серед німецького населення.

Щодо стану писемності зазначено таке. «Немецкое население хорошо владеет своим языком и употребляет его в обиходе. Еврейское население также. По социальному составу: членов КНС – 115, зажиточных – 10 человек, батраков – 20 человек, остальные – середняки. % кооперированности: на 01.10.1927 г. – 60%, на 01.10.1928 г. – 85%. <...> Собственных средств – 2 350 руб.» (наведені цифри стосуються німецького та єврейського населення разом – С. П.).

У населеному пункті працювала сироварня, заснована на кооперативних засадах. Сир реалізовувався окружному сільськогосподарському союзу.

Про політичний стан у висновках зазначено таке. «Последние кампании (хлебозаготовка, самообложение, посевная) расслоили село на

две стороны. Беднота и основная масса середняков поддерживала все мероприятия соворганов, кулаки и часть зажиточных середняков выступали активно против намеченных мероприятий.

Консерватизм и пассивное отношение ко всем проводимым кампаниям замечается среди немецкого населения к. Шпрингфельд. Большое влияние на население имеют разные религиозные течения и группы. Баптисты имеют много сторонников среди немецкого населения. Три раза в месяц приезжает баптист-проповедник. Имеется особая квартира, где проводятся проповеди, и население также снабжается баптистской литературой на немецком языке. Среди молодежи не ведется никакой политвоспитательной работы, и она, в большинстве своем, находится под влиянием родителей. Были случаи, когда местный учитель вел детей по праздникам на проповеди пастыря» [13, с. 131].

У протоколі засідання німецької секції конференції вчителів нацменшин Зінов'євського округу за 8 квітня 1929 р. зафіксовано доповідь завідуючого Шпрингфельдською трудовою школою Герсберсгагена, який зосередив увагу на таких «негативних моментах роботи в школі»: спільне навчання дітей двох національних груп (німців і українців); недостатнє забезпечення школи підручниками й навчальними посібниками; розподіл учнів на дві соціальні групи – дітей заможних (60%) і бідняків та середняків (40%); релігійні впливи на дітей з боку батьків, «которые почти все принадлежат к секте баптистов, с которыми борьба трудна» [13, с. 246].

Загалом у школах Зінов'євського округу у 1928–1929 рр. навчалося 211 німецьких дітей (ще 21 дитина навчалася в самому Зінов'євську), з них 119 навчалися в «школах нацмен» (Із «Звіту Зінов'євської округової інспектури народної освіти по нацмен роботі за 1928–1929 н. р.» [11, с. 255].

На кінець 1931 р. в Україні вже було створено 534 німецьких колгоспи (1,6%). Репресії, суцільна колективізація спричинили масову німецьку еміграцію восени 1929 р. [14, с. 45].

Насильницька колективізація, розкуркулювання заможних селян та репресії щодо них (з урахуванням депортації), жорстокі методи хлібозаготівлі, Голодомор 1932–1933 років – ці явища не мали національного забарвлення й охопили всі етнічні групи населення республіки, а згортання політики «коренізації» і проголошення боротьби з «повзучими національними ухилами» означали нові випробування як для титульного етносу, так і для етнічних груп України.

У липні 1937 р. був виданий оперативний Наказ НКВС СРСР «Про операції із репресування німецьких підданих, запідозрених у шпигунстві проти СРСР» № 00439. Дуже скоро дія цього Наказу поширилась і на радянських німців, звинувачених у зв'язках із Німеччиною. Під час «німецької операції» упродовж 1937–1938 рр. були засуджені 55 005 осіб, із них 41 898 – до розстрілу, чимало інших загинуло в ГУЛАГу [15]. Репресивний апарат режиму був спрямований на німців загалом, їхні національні адміністративно-територіальні утворення, інститути реалізації їх соціально-економічних і культурно-освітніх запитів.

Стереотип сприйняття німців як «ворожої нації» під час Другої світової війни та в повоєнні роки мав сумні наслідки. Самі назви колишніх німецьких поселень були змінені. Так, Старий Данциг було перейменовано на Прибережне, Карлівку – на Крупське, Шпрінгфельд – на Жданове, Германівку – на Гарманівку.

Нещодавно нам пощастило взяти інтерв'ю у прапраонуки одного з німецьких колоністів нашого краю Меша Лесінга (Ліссіна) – Олени Миколаївни Личкань. На нашу думку, її родинна історія дуже добре висвітлює життя німецької спільноти на Кіровоградщині, тому вважаємо за доцільне оприлюднити з дозволу Олени Миколаївни отримані в ході інтерв'ювання матеріали.

Олена Миколаївна розповіла, що засновник німецького роду Лесінгів (чи Ліссіних) проживав в Альт-Данцігу, ймовірно, із середини XVIII століття. В родині чисельних нащадків німецького колоніста (доньки від першого шлюбу Катаріни, від другого шлюбу з Марією Шварцгольц синів Йоганна і Меша, доньки Ганни, онуків Якуба, Матільди, Мили, Кристини) культивувалася пам'ять про прапрадіда німця Меша, як його називали, Ліссіна, вони всі були дуже дружними, підтримували один одного, листувалися.

Донька від його першого шлюбу Катаріна доводилася прабабусею Олені Миколаївні, мамою дідуся Якуба. Вона переїхала із Карлівки, або Альт Данціга, в с. Леонтовичі Новоукраїнського району. Старша донька Якуба Віра (1913 р. н.) виховувалася в німецькомовній родині, володіла німецькою і українською мовами. Вона була мамою Олени Миколаївни.

Якуб до повноліття проживав у сім'ї дідуся Меша разом із мамою Катаріною. Виховували його разом із сестрою Кристиною в строгих традиціях німецької родини. Діти вчили німецьку мову, навчалися грамоті вдома.

Дідусь Олени Миколаївни Якуб Лесін (1892–1965 рр.) рано одружився на українській дівчині із Звірова, Насті, коли їй було 17 років. В родині і громаді дуже поважали маму Якуба, Катаріну, яка лікувала травами, була доброю до невістки Насті, вчила її господарювати. В сім'ї росло 6 дітей, розмовляли українською, до батьків зверталися на Ви, батька називали татом. Якуб був незалежною людиною з почуттям власної гідності. В селі його називали штундою, баптистом, тому що був активним членом релігійної громади, щотижня по суботах ходив у Помічну на Божу службу у молитовний дім.

За словами нашої співрозмовниці, головними рисами дідуся були працелюбність, чесність, порядність, а головною книгою – Псалтир. Господарював на власній землі, відмовився іти в колгосп, був одноосібником. Незважаючи на те, що справно платив податки колгоспу, комнезами тягали Якуба в холодну, влаштували допит щодо того, де заховав зерно. Допомогло те, що в комісії був далекий родич. Виручила сестра Кристина.

1932 р. в селі, як і в усій Україні, почався голод. Чоловік сестри Кристини Максим Нетовканий був ковалем, вони були більш заможними, переховували у лісі зерно, ділилися із сім'єю Якуба чим могли. Завдяки сестрі Кристині вижили всі 6 дітей. Діти, батьки – всі були пухлими від голоду. Комнезами приходили до оселі Якуба, шукали продукти. Знайшли і забрали заховану у комині квасолю. Бабуся Катаріна крадькома віддавала свою пайку дітям. Вона померла від голоду 1932 р., коли їй виповнилося 67 років.

На початку Другої світової війни обидва сини Якуба пішли на фронт. Під час нацистської окупації староста Козловський повідомив нацистам, що Якуб «фольксдойче». Німці йому пропонували будинок в Новоукраїнці, але дід Якуб на співпрацю з німцями не пішов і будинком не скористався, бо його сини воювали на фронті, проти них він не пішов. Німці були на постої в їхній хаті, лялися з дідусем Якубом за яблука й груші для коней. Мав курінь у степу, охороняв баштан, молився посеред степу.

Дідусь Якуб натерпівся від усіх властей. Після звільнення Новоукраїнки від нацистів його почали викликати на допити в НКВС. Сини ще були на фронті, вдома доньки – Люба і Надя. Ці допити припинилися, коли з фронту приїхали дядько Олени Миколаївни з товаришем, який і сам служив в НКВС, вони буквально врятували чоловіка від неминучих репресій з боку радянської влади.

По-різному склалася доля дітей і онуків Якуба, який з докором примовляв, що усіх своїх дітей виховав сам, а Любу виховав колгосп. Вона тяжко працювала в колгоспі на трудовні, а кінця ланки, яку вона сапала в Гусарському Урочищі, навіть не було видно. Софія Максимівна, племінниця, відбула 10 років заслання в Ухті за те, що була перекладачкою у німців. Матільда виїхала на Волгу, доньки Емма і Ерна – в Москву, дехто мігрував в Німеччину. Частина нащадків проживає в Малій Висці. Налагодили контакти з рідними в Німеччині.

Висновки. Це інтерв'ю частково проливає світло на обставини життя, а часом виживання німців в колишніх заснованих ними колоніях, які

перетворилися на радянські села у ХХ столітті. Як видно зі спогадів, взаємини з місцевим українським населенням були цілком дружніми, а от взаємини з владою не склалися. Органи радянської влади вороже ставилися до заможних одноосібних господарів, як і до членів релігійних громад, якими часто були німці. В повоєнний час багато хто зазнав репресій за нібито колабораціонізм, який насправді був звичайною практикою виживання в умовах окупації.

На жаль, у колишніх німецьких колоніях на Кіровоградщині сьогодні майже не лишилося представників німецької громади, тому варто активізувати зусилля для зібрання усних свідчень про долі німецької громади нашого краю.

Список літератури:

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1863. 601 с.
2. Падалка Л.В. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии. *Сборник Херсонского земства*. 1891. № 3.
3. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – 1-й половине XIX века. Москва : Наука, 1976.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса капитализма 1825–1860 гг. Москва : Наука, 1981. 215 с.
5. Полонская-Василенко Н.В. Заселение Южной Украины в середине XVIII в. *Историк-марксист*. 1941. № 5. С. 30–46.
6. Наулко В.В. Культура і побут населення України. Київ : Либідь, 1993.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 3–14. Санкт-Петербург, 1833–1869.
8. Скальковский А.В. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одеса, 1853. С. 22–29, 39–41.
9. Менно Симонс. URL: uk.m.wikipedia.org/wiki.
10. Лазаревич М.В. Політика українських урядів періоду визвольних змагань 1917–1921 років щодо національних меншин : дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02. Чернівці, 2014.
11. Національна німецька меншина в Україні у 1920–1930-х роках / ред. М.І. Панчук, О.П. Ковальчук, Б.В. Чирко. Київ ; Миколаїв : вид-во МДГУ, 2006.
12. Рафальський О.С. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. Київ : Поліс, 2000. 447 с.
13. Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. Кіровоград, 2004.
14. Гербарт И. Перестроить работу Советов. *Революция и национальности*. 1930. № 1–2.
15. Українська правда, 30 липня 2007 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/30/62004.htm>.
16. Інтерв'ю з О.М. Личкань 2008 р. (...–2020 рр.), мешканкою м. Кропивницького, онукою Якуба Лесінга (Лісіна?).

Proskyrova S.V., Horodnychenko I.S. GERMAN COLONY OF SOUTH UKRAINE: A VIEW ACROSS GENERATIONS

The relevance of this article is determined by the multinational nature of our state, and the need to form a Ukrainian society on the basis of tolerance. Building Ukraine as a democratic, legal and multicultural state requires the consolidation of Ukrainian society on the principles of peaceful and tolerant coexistence of different social groups. The reform of the higher level of the state education system involves the search for innovative approaches to the organization of the educational process, the development of new standards of thinking of future professionals in the field of history and ethnology. This publication highlights the history of issues of interethnic relations, interethnic conflict and mutual assistance between members of the titular ethnic group on the German colonists. However, tolerance is a defining condition for harmonious relationships and effective action in a multicultural world. That is why the problem of forming interethnic tolerance becomes extremely relevant.

Therefore, the presented article is devoted to the historiography of the problems of the German ethnic group in the present-day Kirovohrad region in the XVIII – XXI centuries. From the German colonization of the former Yelisavetgrad district of the Kherson province in the conditions of the Russian imperial national policy, the position of the German minority in the conditions of the Soviet totalitarian national policy, to the problems of interethnic interaction in the conditions of the Ukrainian statehood.

Based on the analysis of psychological and pedagogical literature, the importance of the formation of interethnic tolerance as one of the defining components of the national self-identity of Ukrainians is proved.

The article presents the milestones of interaction between Germans and Ukrainians during the XVIII – XXI centuries. on the territory of the Ukrainian state and identified potential opportunities for the formation of the historical memory of the two peoples, as well as discussion topics of common history that require special attention in resolving this issue.

The article also uses materials from an interview with the great-great-granddaughter of the German colonist Lessing – Olena Lychkan (...–2020), which allows us to analyze the interaction of two peoples in the Ukrainian lands on the example of the oral history of a particular family.

Key words: *German colonization, ethnic minority, titular ethnic group, interethnic relations, interviews, oral history.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930.194(4/9)(1986/91)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.41>

Гудзь В.В.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Михайлов В.В.

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИОПИСАННЯ ГОЛОДОМОРУ В ПЕРЕБУДОВЧИЙ ПЕРІОД

На зміну наукової парадигми дослідження теми вплинули процес перебудови та гласності в Радянському Союзі та результати президентсько-конгресової Комісії США з вивчення голоду 1932–1933 рр. в Україні. Українські публіцисти та краєзнавці (з 1987 р.), а за ними й офіційна історіографія (з 1990 р.) почали визнавати штучний характер Голодомору. У період перебудови завершився перехід провідного фахівця з історії УРСР міжвоєнної доби С. Кульчицького від заперечення до визнання штучного голоду і надалі – до розуміння його геноцидного характеру. Саме С. Кульчицький першим в Україні розвинув парадигмальну дотепер концепцію Дж. Мейса-Р. Лемкіна про Голодомор як геноцид українського народу. Новим методологічним підходом у світовій історіографії стало розмежування С. Кульчицьким голоду 1932 р. у СРСР та Голодомору 1933 р. у СРСР і на Кубані як принципово різних явищ. Перший мав функціональний, а другий – інтенціональний характер. У перебудовчий період в Україні сформувався широкий публічний дискурс науковців, публіцистів, політиків, традиції якого збереглися дотепер. Домінантній концепції голоду 1932/33 р. як геноциду українського народу протиставляється «права» етноцидна версія спланованого нищення українців Москвою або «ліве» тлумачення на виправдання дії Кремля об'єктивними обставинами, неврожаєм та саботажем українського селянства. Ще один, ліберальний, підхід зводиться до нівеляції унікальності голоду в Україні і заперечення термінів «Голодомор» і «геноцид» як нібито ідеологічних конструктів, що співзвучно з модернізаційними та ревізійністськими теоріями за кордоном. Із недоліків наукового розроблення теми наприкінці 1980-х років відзначено недостатню фактологічну наповненість за браком відкритих архівних матеріалів та ідеологізований характер офіційної інтерпретації події 1932/33 рр. в УСРР. Багато науковців змішували категорії для означення характеру голоду в Україні 1933 р. в діапазоні від «типовий голод через неврожай і недбалість» до «геноцид українського народу», а також переносили термін «Голодомор» на всі масові голодовки в Україні 1920–1940-х років.

Ключові слова: історіографія Голодомору, радянська Україна, період перебудови, наукові концепції, історіографічний дискурс.

Постановка проблеми. Для українського народу Голодомор став тією «установчою подією» в ментальному полі історичної пам'яті, яка стала одним із вагомих чинників формування політичної нації, нової національної і державної ідентичності. Науковий дискурс із проблеми Голодомору давно вийшов за академічні рамки і став важливим складником російсько-української інформаційної війни, яка загострилася з військовим вторгненням

Російської Федерації в Україну [8, с. 214–228]. Бурхливі політичні події, які розгорнулися в СРСР у другій половині 1980-х років із початком горбачовського курсу на «перестройку», набрали революційного змісту і стали визначальним чинником для кардинальної зміни методології та теоретичних побудов історичних студій. У радянській Україні чи не найбільш вражаючою для суспільства була історична правда про понад пів століття

замовчувані владою чорні сторінки комуністичної минувшини, найперше – людомор 1932–1933 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Студії Великого голоду українськими науковцями наприкінці 80-х років ХХ ст. досліджено ще недостатньо, позаяк частіше були не предметом спеціального розгляду, а фрагментом узагальнюючих наукових праць. Йдеться про дослідження С. Кульчицького [12, с. 307–361], М. Шитюка і К. Назарової [39], Г. Касьянова [13], В. Гудзя [7] та ін. Невелике коло спеціальних студій «голодоморної» літератури періоду перебудови становлять публікації Д. Веденеєва і Д. Будкова [4], В. Гудзя [9], Л. Гриневич [6], С. Кульчицького [23] та ін. Дослідниками простежено ідеологічні та інституційні зміни в перебудовчий період, що вплинули на відхід від комуністичних догм і розроблення інтенціональної версії Великого голоду, а також вплив на цей процес зовнішніх чинників, у тому числі на еволюцію поглядів провідного дослідника теми С. Кульчицького. Процес переходу влади і наукової спільноти від замовчування голоду до його визнання, а надалі й обґрунтування як навмисної акції Кремля в Україні у стиснутій хронологічній динаміці кінця 1980-х – початку 1990-х років залишається малодослідженим.

Постановка завдання. Об'єктом дослідження є комплекс історіографічних джерел УСРР періоду перебудови. Предметом дослідження – історіографічна ситуація та науковий дискурс з історії Голодомору. Метою нашої роботи є встановлення особливостей і тенденцій дослідження теми Голодомору в Україні 1932–1933 рр. у перебудовчий період. Хронологічні рамки дослідження визначено за критеріями зміни дослідницьких парадигм – від заперечення штучного характеру голоду 1932/33 рр. до його визнання та початку розроблення в УРСР геноцидної концепції Голодомору (1986–1991 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Окрім удоступнення вітчизняних архівних документів, чинником, який вплинув на зміну дослідницької парадигми історії Великого голоду в УРСР, був вихід голодоморного дискурсу української діаспори і науковців Гарвардського проєкту за межі кола їхніх власних студій з імплементацією у західний науковий та інформаційний простір. Перші пробоїни у радянській «залізній завісі» замочування теми Голодомору були завдані 1986 р. внаслідок інформаційного тиску утворення президентсько-конгресової Комісії США з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні та резонансної у світі праці Р. Конквеста

«Жнива скорботи», де йшлося про геноцид українського народу. Цього ж року при ЦК КПУ була утворена наукова комісія комісії під керівництвом А. Шлепакова для відсічі «буржуазним фальсифікаторам» [23, с. 59; 12, с. 307–361]. Проте спростувати «фальсифікації» Дж. Мейса, Р. Конквеста, В. Гришка не вдавалося, бо їхня аргументація підкріплювалася документами і численними свідками подій. Ознайомлення з роботами опонентів та вивчення раніше недоступних архівних документів спонукало члена «науково-партійної» комісії С. Кульчицького передати у ЦК КПУ аналітичну записку, в якій історик наважився запропонувати скасування заборони на тему Великого голоду [37, с. 25–26].

Зрештою, у доповіді до чергової річниці радянської влади в Україні перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький визнав факт всесоюзного голоду 1932–1933 рр. Прикметно, що цим визнанням 25 грудня 1987 р. політичний Київ першим, аніж Москва, порушив комуністичне табу на тему Голодомору, накладене Сталіним ще в 1933 р. У доповіді керівника республіки причинами називалися не лише «продовольчі труднощі», а й голод через «сильну посуху», надмірне адміністрування, порушення принципу добровільності під час колективізації, «викривлення лінії у ставленні до середняка та боротьби проти куркульства» [40, с. 1–2].

Наступним кроком українських істориків було подання 5 травня 1988 р. директором Інституту історії партії В. Юрчуком до ЦК Компартії України ґрунтовної довідки «Про голод 1933 року на Україні», у якій повідомлено про масове голодування і смертність селян 1933 р. включно з випадками самосудів і канібалізму. Але керівництво СРСР і радянської України не поспішало цю інформацію обнародувати.

Водночас натхненна перебудовою гуманітарна інтелігенція, не чекаючи офіційного визнання найбільшого комуністичного злочину, давала свій присуд тоталітарному режиму. У червні 1986 р. на ІХ з'їзді письменників України Іван Драч уперше за радянський час ужив термін «Голодомор» для оцінки дій більшовиків в Україні у 1932–1933 рр. [36]. У серпні 1987 р. Вячеслав Чорновіл адресував відкритого листа очільнику СРСР Михайлу Горбачову, протестував проти заперечення Великого голоду, який забрав мільйони людських життів – більше, ніж протягом усієї Другої світової війни. У друкованому органі Спільки письменників України, газеті «Літературна Україна», вже з 1987 р. публікувалися матеріали, спогади, у яких

йшлося про штучний голод початку 1930-х років як загальновідоме в народі явище [14, с. 236–242]. У цей період речниками тези про Голодомор українського народу виступали переважно друковані органи громадських організацій, творчих спілок, де публікувалися активісти і краєзнавці. Зокрема, черкаський краєзнавець В. Пахаренко, який охарактеризував події початку 1930-х років як «терор голодом» і наслідок антиукраїнської політики Москви [28; 29]. За спостереженням Т. Кузьо, поширена серед українських емігрантів теза про «заздалегідь спланований» голод 1932–1933 рр. та «голодовий геноцид» завдяки виступам «дисидентів і національно свідомої інтелігенції» вперше з'явилася на сторінках радянської преси саме 1988 р. [15, с. 75].

Прикметними особливостями історіописання Великого голоду 1932–1933 рр. у цей період були: розміщення публікацій у періодичних виданнях, їхній публіцистичний та полемічний характер, зосередженість на причинах, характері та наслідках штучного людомору. Загальна кількість публікацій в українських періодичних виданнях про причини і наслідки Голодомору тільки у 1989–1991 рр. становила понад сотню [38, с. 51]. Хоча заяви і виступи політиків та публіцистів надавали темі Голодомору ідеологічного, а не наукового дискутування, це спонукало дослідників до поглиблення аргументації, а владу – до реакції на гострий суспільний запит. Письменник і краєзнавець В. Маняк у своєму виступі розцінив голод 1932/33 рр. в УСРР так: «Старанно запланована заздалегідь, добре розроблена акція щодо умиротворення українського народу... Головний стратег – Сталін, виконавці – представники партійно-радянського апарату на місцях» [24, с. 7]. Осмислюючи матеріали зібраної ним і Л. Коваленко збірки документів і понад тисячі свідчень очевидців, В. Маняк дійшов висновку про спрямований сталінський геноцид власного народу, порівняний хіба що з гітлерівським злочином проти людства [41, с. 17].

Наприкінці 80-х років у полеміці з характеристиками Великого голоду взяли участь і професійні українські історики. Проте вживаний у публіцистиці термін «геноцид» в академічній науці СРСР на той час ще не вживався. Водночас, окрім термінів «голод», «штучний голод», які вживалися в Російській Федерації, українськими науковцями вже використовувалися дефініції «Голодомор», «організований голод», «терор голодом».

Першопрохідцем у дослідженні голоду 1932–1933 рр. став на той час науковий співробіт-

ник Інституту історії партії при ЦК КПУ Станіслав Кульчицький. Еволюція поглядів ученого на причини і терміни Голодомору детально простежена в історіографії, але не може оминатися для осмислення обставин і особливостей того перебудовного періоду, – перебудовного як для держави, так і для свідомості людей.

У листі С. Кульчицького від 14 жовтня 1988 р. (разом з іншими трьома представниками Академії наук УРСР) до Міжнародній комісії юристів версія геноциду голодом ще заперечувалася і йшлося про те, що трагедія 1932–1933 рр. була результатом сталінського проєкту «великого стрибка», який спричинив форсовану колективізацію і надмірні та примусові хлібозаготівлі [13, с. 26]. Історик детальніше виклав свою точку зору на причини голоду в окремій статті: поряд із посухою і браком тяглової сили названа сільськогосподарська криза внаслідок розкуркулення та колективізації і фактичне повернення продрозкладки [16, с. 15–27]. Відзначено, що попередні хлібозаготівлі виснажили Україну, але В. Молотов і Л. Каганович за вказівкою Сталіна нав'язали Україні завищені квоти зернопоставок на 1932 р., що спричинило опір «соціально чужих елементів» і зворотні репресивні заходи з боку держави. Така загалом поміркована оцінка становища в українському селі на початку 30-років із наголосом на суб'єктивні чинники голоду стала першим в Україні науковим обґрунтуванням його антропогенного походження.

Показовою для ілюстрації швидкоплинної еволюції поглядів С. Кульчицького на причини голоду є спостережена Г. Касьяновим зміна заголовків публікацій історика у газеті *News from Ukraine* (україномовна версія «Вісті з України») у 1988 р. [13, с. 128]. Якщо в першій статті на початку року йшлося про негативний історичний досвід колективізації і розкуркулення, у другій – про жahlivі втрати від голоду, то наприкінці року С. Кульчицький висловив засадничі тези власної концепції Голодомору: 1) виділив 1933 р. за ознаками організованого Сталіним голоду в Україні і надзвичайною смертністю; 2) установив, що голод спричинило масове вилучення всього продовольства, а не лише зерна.

Як визнавав С. Кульчицький, остаточне усвідомлення смертельного значення натуральних штрафів, уведених для покарання селян у блокованих селах, прийшло до нього влітку 1989 р. [21]. З ознайомленням у січні 1990 р. з висновками Комісії Конгресу США під науковим керівництвом Дж. Мейса історик переконався, що

голод не був наслідком помилок колективізації та непродуманих хлібозаготівель, а скерованим Сталіним «нищівним ударом» по українському селянству, який мав ознаки геноциду [22]. Український історик дійшов висновку, який співпадав результатами Комісії: «Поряд із хлібозаготівлями і під виглядом їх було організовано репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом» [19, с. 83]. Тобто у 1990 р. С. Кульчицький, не вживаючи самого терміна «геноцид», уже солідаризувався з геноцидною концепцією Голодомору Дж. Мейса. За С. Кульчицьким, особливість голодового удару по Україні полягала в тому, що «соціальний, класовий геноцид» щодо селянства поєднувався тут із «культурно-національним» терором.

Проте назагал до 1990 р. історична наука УРСР лише починала розроблення історії голоду. Фахові історики України були скуті правлячою партією і на відміну від публіцистів уникали політизації теми, емоційності стилю і категоричності в оцінках. Наприклад, науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ Ю. Шаповал сумнівався щодо трактування голоду 1932/33 рр. як спланованої акції проти українського народу: «усе було набагато складніше і не так однолінійно» [33, с. 3] і нагадував, що, поряд із політичними існували соціально-економічні причини цієї гуманітарної катастрофи. Інший співробітник сектору історії партії, В. Савельєв, цього ж 1989 р. критикував концепцію свідомого влаштування голоду і головною причиною масової смертності вважав «виробничо-економічні обставини». Водночас історик визнав, що існував зв'язок між «викривленнями у сфері національної й аграрної політики» [34]. Подібним чином із наголосом на протиставлення «правильних» ленінських ідей кооперації і поспішних дій Сталіна і перегинів колективізації тлумачив причини голоду Т. Дерев'янкін [11, с. 38–44].

Офіційна версія подій 1932/33 рр. транслювалася ЦК КПУ через підконтрольні видання: газети «Правда України», «Радянська Україна», «Робітнича газета», журнали «Комуніст України», «Під прапором ленінізму» та ін., де гостро критикувалися публіцисти націонал-демократичного табору. У звіті про діяльність у 1990 р. Інституту політичних досліджень ЦК КПУ (перейменованого Інституту історії партії) зазначалося, що проблема причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. «не тільки практично не вивчена у вітчизняній історіографії, а й нерідко слугує предметом політичних спекуляцій антикомуністичного характеру» [4, с. 32]. Для

усунення такої наукової і політичної прогалини підготовлено ґрунтовний збірник із чотирьох статей та 248 документів із раніше засекречених партійних архівів, який значно розширив горизонти бачення трагедії народу [5].

У чотирьох статтях провідних істориків викладено характеристику причин, засобів та етапів колективізації в Україні (С. Діброва), дано оцінку керівництву СРСР і України у форсуванні колективізації та руйнації сільського укладу (М. Панчук), підраховано кількість жертв Голодомору (С. Кульчицький), розглянуто аргументи прибічників та критиків «геноцидної» концепції Голодомору (В. Савельєв). Ці наукові праці, базовані на архівних джерелах, позбавили істориків потреби ритуально доводити неспроможність «буржуазних фальсифікацій» та тлумачити штучний голод як «продовольчі труднощі» [4, с. 33].

Позиція КПУ з питань Голодомору була викладена у двох постановках Центрального Комітету на початку 1990 р. У січневій постанові Компартія України окреслила стратегічну лінію підходу до історії сталінізму: залишившись вірною ленінським ідеям, відмежуватися від продовольчої політики Кремля і керівників республіки у 1932/33 рр.: «Визнати, що голод 1932–1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства» [26, с. 4]. Чинниками голоду у документі названо «насильницьку колективізацію» і «масове розкуркулення внаслідок порушення «ленінських принципів кооперування селянства» та «згубну хлібозаготівельну політику».

За лютневою постановою Інституту історії партії при ЦК КПУ для вироблення єдиної партійної лінії доручалося дослідити не лише питання голоду 1932/33 рр., а й інші сторінки історії періоду сталінізму [2, с. 1]. Очевидно, компартія за обмеження доступу до архівів піклувалася не стільки про пошук наукової істини, скільки про збереження монополії у конкуренції з ідеологічними опонентами.

Керуючись рекомендаціями ЦК КПУ, офіційна українська наука зосередилася на дослідженні причин та характеру голоду із залученням архівних документів. Р. Пиріг дійшов висновку про вирішальне значення суб'єктивних чинників голоду, що свідчило про його штучний характер [32, с. 130–131]. Документи засвідчували, що до голодування 1932/33 рр. призвели не погодні умови та недорід, а намір сталінського керівництва покарати селян за опір колективізації і

хлібозаготівлям [27, с. 70–84]. Проте історики КПРС часів перебудови наголошували, що архівні документи та спогади очевидців «не дають підстав для висновку, що голод був спланованою акцією керівництва країни проти українського селянства» [35, с. 3]. Цю тезу з певними варіаціями щодо співвідношення об'єктивних соціально-економічних причин голоду та помилок і намірів влади відстоювали й С. Бібик та О. Проценко [1], В. Васильєв [3, с. 80] та деякі інші дослідники. Навіть напередодні незалежності більшість українських істориків дотримувалася офіційної версії про всесоюзний голод і загальну трагедію народів СРСР. Зокрема, Василь Марочко звинувачував Сталіна і його оточення в авантюризмі, у насильницькій колективізації, яка спричинила господарський безлад, у непомірних хлібозаготівлях, але вважав «політично кон'юнктурним» твердження української діаспори про Голодомор як «сплановану задля фізичного винищення саме українського села акцію, що визріла у коридорах Кремля» [25, с. 78–79].

З іншого боку, ще в липні 1990 р. С. Кульчицький закінчив свій розділ праці «Сталінізм на Україні», де вперше підтвердив поширену в емігрантських колах й українській «неформальній» публіцистиці версію цілеспрямованої організації Голодомору. За С. Кульчицьким, «пусковим гачком» геноциду стала телеграма Сталіна в Харків 1 січня 1933 р. про застосування до «нездатчиків» натуральних штрафів, що призвело до масових вилучень запасів їжі. Уведення 22 січня збройної блокади УСРР та Кубані стало додатковим аргументом науковця, щоб відрізнити організований Голодомор 1933 р. від голоду в зернових регіонах СРСР 1932 р. Учений визначив такі чинники голодового людомору в Україні: відновлення продрозкладки (контрактації) з подвірними заготівлями, реквізиції продовольства в голодуючих селян задля їх покарання і «виховання», інформаційна та територіальна блокада. Отже, С. Кульчицький поклав відповідальність за народобивство на головного організатора злочину – Сталіна та його виконавців – В. Молотова і Л. Кагановича, котрі нав'язали Україні завищений заготівельний план і керували надзвичайним комісіями з хлібозаготівель в Україні й на Північному Кавказі [10, с. 121–123].

У наступній монографії під назвою «Ціна «великого перелому» історик ужив термінологію, яка стала основою «канонічного» дискурсу з проблеми Голодомору: «Український народ слід сприймати не тільки як етнос, а й як політичну

націю, а Україну – не як територію, на якій живуть українці, а й як країну. Якщо так підходити до подій 1932–1933 рр., то ми повинні визнати геноцидом терор голодом, застосованим проти українців в УСРР і на Кубані під виглядом хлібозаготівель» [20, с. 95].

У зв'язку із цим С. Кульчицький ще раз наголосив на смертельних наслідках сталінської новорічної телеграми керівництву України, відзначеної ще Дж. Мейсом, але відтак охарактеризованої як «чистий» геноцид і «увесь тридцять третій рік» [20, с. 97]. Історик констатував невинувато високу ціну більшовицької «революції зверху» в українському селі, оплачену мільйонами людських життів.

Що стосується кількості жертв Голодомору, то більшість науковців не сприйняла на віру припущення українських емігрантів та вітчизняних публіцистів про 7–10 млн жертв голоду [30, с. 148]. С. Кульчицький першим у республіці ще у 1989 р. опублікував власні демографічні підрахунки, встановивши загибель близько 3,5 млн. осіб [17, с. 16–21]. Згодом, усе ще переймаючись прихованням радянської статистики Голодомору, вчений нарахував 4,5–5 млн жертв геноциду включно з ненародженими у 1934 р. [18, с. 78]. Дані С. Кульчицького були підтвержені іншими фахівцями, зокрема демографом О. Перковським [31, с. 171–197], і залишаються найбільш достовірними сьогодні.

Уся подальша еволюція поглядів С. Кульчицького та більшості українських науковців на причини і характер голоду 1932/33 рр. пов'язана з розробленням та деталізацією цієї «геноцидної» концепції Голодомору як навмисного «знищувального удару» кремлівської верхівки по потенційно небезпечній республіці.

Висновки. Отже, по-перше, під впливом перебудови, гласності та результатів Гарвардського проєкту української діаспори спершу публіцисти (з 1987 р.), а за ними й офіційна історіографія (з 1990 р.) почали визнавати штучний характер голоду 1932–1933 рр. в УРСР.

По-друге, постанови ЦК КПУ 1990 р. санкціонували перехід української радянської історіографії від рефлексій щодо «продовольчих труднощів» як наслідку помилок колективізації до відображення комплексу причин Великого голоду 1932–1933 рр. Ґрунтовну базу для цього надав збірник «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»

По-третє, у 1991 р. завершився перехід провідного фахівця з історії УРСР міжвоєнної доби

С. Кульчицького від заперечення до визнання штучного голоду і надалі – до розуміння його геноцидного характеру. У період перебудови С. Кульчицький першим в Україні розвинув парадигмальну дотепер концепцію Дж. Мейса Голодомору як геноциду українського народу. Новим методологічним підходом у світовій історіографії стало розмежування С. Кульчицьким голоду 1932 р. у СРСР та Голодомору 1933 р. в СРСР і на Кубані, як принципово різних явищ. Перший мав функціональний, а другий – інтенціональний характер.

Зрештою, саме в перебудовчий період в Україні сформувався широкий науковий дискурс, до якого долучалися політики і публіцисти, традиції якого збереглися й сьогодні. Домінантній концепції голоду 1932/33 рр. як геноциду українського народу протиставляється «права» етноцидна версія спланованого нищення українців Москвою або «ліве» тлумачення на виправдання дій Кремля об'єктивними обставинами, неврожаєм та саботажем українського селянства. Ще один, ліберальний, підхід, започаткований Г. Касьяновим, зводиться до нівеляції унікальності голоду в Україні і заперечення термінів «Голодомор» і «геноцид» як нібито ідеологічних конструктів, що співзвучно з модернізаційними та ревізійністськими теоріями за кордоном. Дискусія триває навколо трьох ключових питань: 1) чи був голод 1932–1933 рр. «попередньо спланованим» або, навпаки, став лише наслідком злочинної економічної недбалості; 2) чи можна вважати його актом геноциду проти українського селянства або нації у цілому; 3) яка кількість жертв голоду.

Щодо недоліків наукового розроблення проблематики Великого голоду в історіографії другої половини 80-х років відзначимо, насамперед, недостатню фактологічну наповненість за браком відкритих архівних матеріалів та все ще ідеологізований характер офіційної історичної інтер-

претації подій 1932–1933 рр. в УСРР. На відміну від викривальної риторики публіцистів, офіційній «перебудовчій» історіографії СРСР було здебільшого притаманне виправдання ленінської аграрної політики, пояснення голоду сталінськими зловживаннями без навмисних намірів, що доводилося продовольчою допомогою 1933 р.

По-друге, у зв'язку з легітимізацією проблеми Голодомору у світовій історичній науці й серед міжнародної спільноти, а також процесом гласності в СРСР наукові студії часто перемешувалися з ідеологічними випадками та особистісними мотивами, що підвищувало полемічний градус, але не глибину дослідницького пошуку. Більшість публікацій становила публіцистика, якій були притаманні лише постановка проблеми, описовий та ілюстративний методи викладу, емоційне забарвлення тощо.

По-третє, триває змішування багатьма науковцями понятійних категорій для означення характеру голоду в Україні 1933 р. в діапазоні від «типовий голод через неврожай і недбалість» до «геноцид українського народу», а також перенесення терміна «Голодомор» на всі масові голодовки в Україні 1920–1940-х років.

По-четверте, у полеміці між представниками ревізійністської школи та російської історіографії з українськими науковцями найчастіше спостерігалася тенденція гіперболізації першими об'єктивних чинників голоду, а другими – суб'єктивних. При цьому в обох таборах бракувало компаративних студій перебігу голоду в російських та українських регіонах та відмінностей у заходах влади щодо місцевого населення.

На нашу думку, наукове розроблення і використання проблематики «білих плям» з історії колективізації та голоду 1932/33 рр. у політичній боротьбі кінця 1980-х – початку 1990-х років має стати предметом подальшого спеціального дослідження.

Список літератури:

1. Бибик С., Проценко А. Трагическая страница истории Украины. *Правда Украины*. 1990. 8 сентября.
2. «Білим плямам» історії – політичну оцінку»: ЦК Компартії України прийняв постанову «Про необхідність поглибленого вивчення та об'єктивної оцінки деяких сторінок історії Компартії України 30–40-х і початку 50-х рр.». *Робітничка газета*. 1990. 3 лютого.
3. Васильев В. 30-е годы на Украине. *Коммунист*. 1990. № 17.
4. Веденеев Д.В., Будков Д.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні та офіційна історико-гуманітарна наука в Українській РСР (1980-ті – 1991 рр.). *Архіви України*. 2013. № 6.
5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів : збірник документів / упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 606 с.
6. Гриневич Л.В. Від заперечування до вимушеного визнання: про механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуку*. НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 18. С. 232–244.

7. Гудзь В.В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні : монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. 1153 с.
8. Гудзь В.В. Науковий дискурс з проблеми Голодомору в контексті формування української та російської моделей державного патріотизму Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribnyak. Warszawa–Toruń: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2019. S. 214–228.
9. Гудзь В.В., Романенко Я.В. Еволюція поглядів Станіслава Кульчицького в період «перебудови» на характер голоду 1932–33 років в Україні. *Humanitarium paradigm*. 2019. № 1(2). С.43–52.
10. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 344 с.
11. Дерев'янкин Т. Колективізація. *Під прапором ленінізму*. 1989. № 14. С. 38–44.
12. Історик на зламі епох. Станіслав Кульчицький: Матеріали до біобібліографії. Інтерв'ю. Спогади / упоряд. бібліогр.: І. Кузьміна, О. Юркова ; авт. історіограф. нарису О. Юркова. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2016. 531 с.
13. Касьянов Г.В. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). НАН України. Інститут історії України. Київ : Наш час, 2010. 271 с.
14. Костишева С.О. Тема голоду 1932–1933 років у дзеркалі газети «Літературна Україна» доби горбачовської гласності. *Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу* : матеріали всеукр. наук. конф, м. Київ, 15 листопада 2002 р. Київ : МАУП, 2003. С. 236–242.
15. Кузьо Т. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні. *Сучасність*. Вересень 1989.
16. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві у 1931–1933 рр. *Український історичний журнал*. 1988. № 3. С. 15–27.
17. Кульчицький С.В. Шукати правду, сказати правду: демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. *Наука і суспільство*. 1989. № 7. С. 16–21.
18. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ : Вид. політ. л-ри України, 1990.
19. Кульчицький С.В. Як це було: читаючи документи створеної при Конгресі США «Комісії по голоду 1932–1933 рр. на Україні». *Під прапором ленінізму*. 1990. № 23. С. 83.
20. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому» Київ : Україна, 1991. 431 с.
21. Кульчицький С.В. Причини голоду 1933 року в Україні: по сторінках однієї підзабутої книги. *Дзеркало тижня*. 2003. 15 серпня. № 31.
22. Кульчицький С.В. Чому Сталін нас нищив? Як осмислювали Голодомор. Позиція радянських істориків. *День*. 2005. № 202. 3 листопада.
23. Кульчицький С.В. Как осмысливали голод 1932–1933 гг. в Украине. *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*. 2007. № 2.
24. Маняк В.А. «Відтворювати справжню історію» (на Київській установчій конференції НРУ: із доповідей та виступів). *Літературна Україна*. 1989. 13 липня. С. 7.
25. Марочко В.І. Голод і його «творці» *Комуніст України*. 1991. № 6. С. 78–79.
26. О голоде 1932–1933 годов на Украине и публикациях связанных с ним архивных материалов : Постановление ЦК Компартии Украины. *Правда Украины*. 1990. 7 февраля. С. 4.
27. Панчук М.И., Диброва С.И. 20–30-е: Документы, факты, свидетельства. *Коммунист Украины*. 1990. № 4. С. 70–84.
28. Пахаренко В. Голодний 33-й. *Літературна Україна*. 1988. 10 жовтня.
29. Пахаренко В. Голод. *Літературна Україна*. 1988. 10 листопада.
30. Пахаренко В. Гарячий попіл. *Березіль*. 1991. № 10. С. 148.
31. Перковский А.Л. Из истории демографического развития 30–40-х годов (на примере Украинской ССР). *Экономика, демография, статистика. Исследования и проблемы*. Москва : Наука, 1990. С. 171–197.
32. Пирог Р.Я. В чем причина голода на Украине в 30-х годах. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 9. С. 130–131.
33. Рух і навколо: діалог історика Ю. Шаповала і журналіста В. Десятникова з приводу однієї телепередачі й тих подій, яким вона присвячена. *Радянська Україна*. 1989. 30 липня. С. 3.
34. Савельев В.В. поисках истины: К вопросу о причинах голода 1932–1933 гг. *Правда Украины*. 1989. 8 июля.
35. Свідчать документи: Голод 1933 р.: результати досліджень / інтерв'ю з Ф. Рудичем. *Радянська Україна*. 13 грудня 1990. С. 3.
36. Сидорук А. Голодомор: коли Україна й світ визнають правду? *Україна молода*. 2007. 6 лютого. № 22.
37. Станіслав Кульчицький: бібліогр. покажч. / історіогр. нарис О.В. Юркової ; упоряд. Т.Б. Бикова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 225 с.

38. Тарасов В.В. Голод 1932–1933 рр. як «біла пляма» історії на теренах публіцистики перебудовного часу. *Грані*. 2004. № 3. С. 51.
39. Шитюк М., Назарова К. Голодомор 1932–1933 років в Україні в сучасній історіографії (1986–2009 роки). Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2012. 229 с.
40. Щербицький В.В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови : доповідь на учасному засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні. *Радянська Україна*. 1987. 26 грудня. С. 1–2.
41. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / упоряд.: Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. Київ : Рад. письменник, 1991. 584 с.

Gudz V.V., Mykhailov V.V. UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR IN THE PERESTROIKA PERIOD

The change in the scientific paradigm of research on the topic was influenced by the process of «perestroika» and «publicity» in the Soviet Union and the results of the US Presidential Congressional Commission to study the famine of 1932–1933 in Ukraine. Ukrainian publicists and local historians (since 1987), and official historiography (since 1990), began to recognize the artificial nature of the Holodomor. During the period of perestroika, the transition of the leading expert on the history of the Ukrainian SSR of the interwar period S. Kulchytsky from denial to the recognition of artificial famine and further to the understanding of its genocidal nature was completed. It was S. Kulchytsky who developed the paradigmatic concept of J. Mace-R. Lemkin about the Holodomor as genocide of the Ukrainian people. The demarcation of S. Kulchytsky's famine of 1932 in the USSR and the Holodomor of 1933 in the USSR and in the Kuban, as fundamentally different phenomena a new methodological approach in world historiography was. The first had a functional and the second an intentional character. During the perestroika period, a wide public discourse of scientists, publicists, and politicians was formed in Ukraine, the traditions of which have still prolonging. The dominant concept of the famine of 1932/33 as genocide of the Ukrainian people is contrasted with the «right» ethnocide version of the planned extermination of Ukrainians by Moscow or the «left» interpretation to justify the Kremlin's actions by objective circumstances, failure of crops and sabotage of the Ukrainian peasantry. Another, liberal version deny uniqueness of the famine in Ukraine and the terms «Holodomor» and «genocide» as alleged ideological constructs, which is combine with modernization and revisionist theories abroad. Among the shortcomings of the scientific investigation of the topic in the late 1980s, the lack of factual content, due to the lack of open archival materials, and the ideological nature of the official interpretation of the events of 1932/33 in the USSR were noted. Many scholars mixed the categories and describe the nature of the famine in Ukraine in 1933, ranging from «typical famine due failure of crop and negligence» to «genocide of the Ukrainian people», and transferred the term «Holodomor» to all mass hunger strikes in Ukraine in the 1920s and 1940s.

Key words: historiography of the Holodomor, Soviet Ukraine, perestroika period, scientific concepts, historiographical discourse.

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ШЕВЧЕНКІАНА З КОЛЕКЦІЇ «НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ГРАФІЧНИХ РОБОТАХ

У статті подано характеристику музейних предметів, зокрема графічних робіт, які складають частину мистецької колекції Заповідника на шевченківську тематику. У фондovій збірці НІЕЗ «Переяслав» широко представлені графічні роботи ХХ століття: гравюри, літографії, автолітографії, ксилографії, офорти, естампи, ліногравюри, малюнки (акварелі, етюди, ілюстрації), відтиски з гравірування тощо.

Мета статті – вивчення фондovо-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» по інвентарних групах «Мистецтво» («М»), «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), «Науково-допоміжний фонд» («НДФ») з метою подачі опису графічних робіт на шевченківську тематику. Таких музейних предметів нараховується 109 одиниць основного та науково-допоміжного фонду: естампів – 7, ксилографій – 7, автолітографій – 2, ліногравюр – 34, графіки – 5, літографій – 18, сепій – 1, офортів – 4, малюнків – 26, плакатів – 1, відтисків з гравірування – 4.

У статті введено ці матеріали до наукового обігу, оскільки дослідження є підтемою до розробки автором розділу «Мистецька шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав». На основі фондovих матеріалів розкривається джерело надходження, розміри, техніка, матеріал музейного предмета, час та місце побутування.

Серед музейних предметів можна бачити графічні роботи відомих художників, зокрема офорти, акварелі, відтиски з гравірування В. Касіяна, ліногравюри, автолітографії М. Масловського, ксилографії, ліногравюри з дарчими написами В. Лопати, графічні роботи художників М. Сома, І. Разумова, В. Куткіна, малюнки В. Л. Завгороднього, літографії та акварелі І. Їжакевича, І. Красного, естампи О. Данченка з дарчими написами під час відвідання Переяслав-Хмельницького історичного музею в 1965 р. (у цьому будинку, який належав другу Т. Шевченка А. Козачковському, з 1954 по 2004 рр. знаходився історичний музей, а з 2008 року й донині – Музей Заповіту Т. Г. Шевченка).

Ці матеріали є продовженням дослідження мистецької шевченкіани з колекції Заповідника. Вони є одним із розділів наукової теми автора та слугуватимуть підґрунтям для створення каталогу та виставок музейних предметів на шевченківську тематику.

Ключові слова: мистецька шевченкіана, колекція, графічні роботи, інвентарні групи.

Постановка проблеми. Мистецька шевченкіана в колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») є одним із розділів наукової теми автора. Актуальність дослідження полягає у вивченні, обробці фондovо-облікової документації за інвентарними групами «Переяслав-Хмельницький історичний музей», «Мистецтво», «Науково-допоміжний фонд» та введенні їх до наукового обігу. На цьому етапі розглядаються графічні роботи частини мистецької шевченкіани фондovої збірки Заповідника.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нині відсутнє цілісне дослідження колекції мистецької шевченкіани. Співробітники відділу науково-фондової роботи Приходько В. М., Прокopenко К. В. у статті «Кобзар» Т. Г. Шевченка,

в ліногравюрах Василя Лопати (за матеріалами фондovої колекції НІЕЗ «Переяслав») дають характеристику 28 роботам автора, переданим ним у фонди Заповідника через Войцехівського Бориса Михайловича, одного з ініціаторів створення Музею Заповіту Т. Г. Шевченка [3, с. 266–270]. Автором цього дослідження опубліковані статті «Дитячі малюнки з ілюстраціями до творів Т. Г. Шевченка з колекції НІЕЗ «Переяслав» [1, с. 206–210] та «Музейні предмети інвентарної групи «Мистецтво» фондovої колекції НІЕЗ «Переяслав» із зображеннями Т. Шевченка» [2, с. 4–9], де подаються описи музейних предметів частини мистецької колекції відповідно до фондovо-облікової документації. Подано для публікації статтю «Зразки мистецької шевченкіани з фондovої колекції НІЕЗ «Пере-

яслав» у скульптурних зображеннях, кераміці та дереві».

Постановка завдання. Мета статті – вивчення фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» за інвентарними групами «Мистецтво» («М»), «Переяслав-Хмельницький історичний музей» («ПХІМ»), «Науково-допоміжний фонд» («НДФ») задля подачі опису графічних робіт на шевченківську тематику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мистецька Шевченкіана є справжнім скарбом українського народу. Особистість Т. Шевченка надихала художників-графіків на відтворення його поетичного світу засобами мистецтва, пробуджувала їхню уяву, привертала до мистецького осмислення великих сюжетів національного життя. У фондовій збірці НІЕЗ «Переяслав» широко представлені графічні роботи ХХ століття: гравюри, літографії, автолітографії, ксилографії, офорти, естампи, ліногравюри, малюнки (акварелі, етюди, ілюстрації), відтиски з гравірування тощо.

Серед музейних предметів можна побачити графічні роботи відомих художників. Найбільше представлені в фондовій збірці графічні роботи Василя Лопати в техніці ксилографії (гравюра на дереві) та ліногравюри (випукла гравюра на лінолеумі). В цих творах Василь Лопата не лише є виконавцем ілюстрацій, але й творцем. Ліногравюрам В. Лопати притаманні енергійні контрасти чорного та білого; об'ємні фігури на чорному тлі посилюють драматичні події, що відбувалися. З 1985 року він перетворює техніку в кольорову ліногравюру.

Значний внесок у мистецтво ілюстрування творів Т. Шевченка першої половини ХХ століття зробив один з найвидатніших українських графіків Василь Касіян; його офорти, акварелі, плакат, відтиски з гравірування знаходяться у фондовій колекції. Саме Василю Касіяну за подвижницьку, одержиму працю першому з українських художників було присуджено Шевченківську премію (1964 р.).

Шість естампів на шевченківську тематику подарував Заповіднику заслужений діяч мистецтв Олександр Данченко з дарчими написами: «Переяслав-Хмельницькому історичному музею від автора. 10.09. 1965 р.». Художник відвідав історичний музей, що працював з 1954 по 2004 р. і був розміщений у будинку колишнього переяславського лікаря Андрія Козачковського, друга Т. Шевченка. Останній чотири рази приїжджав до Переяслава та жив у А. Козачковського. Після

ремонту, з 2008 р. і донині тут відкрито Музей Заповіду Т. Г. Шевченка.

У колекції мистецької шевченкіани також можна побачити ліногравюри, автолітографії М. Масловського, графічні роботи художників М. Сомы, І. Разумова, В. Куткіна, малюнки В. Л. Завгороднього, літографії та акварелі І. Жакевича, І. Красного, інших видатних художників. Усього нараховується 109 одиниць основного та науково-допоміжного фонду: естампів – 7, ксилографій – 7, автолітографій – 2, ліногравюр – 34, графіки – 5, літографій – 18, сепій – 1, офортів – 4, малюнків – 26, плакатів – 1, відтисків з гравірування – 4.

Фондова збірка графічних робіт на шевченківську тематику почала формуватися з 40-х років ХХ століття. Роботи передавалися безкоштовно від приватних осіб, авторів із дарчими написами, від Б.М. Войцехівського – одного з ініціаторів створення Музею Заповіду Т. Г. Шевченка, від обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР. Більшість музейних предметів закуплені у Дирекції художніх виставок (м. Київ), в окремих авторів, у шевченківських музеїв Києва та Канева тощо.

Подаємо описи графічних робіт із шевченківської тематики мистецької шевченкіани, подані за інвентарними картками фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. М-832 КН-5881 Естамп «Т. Шевченко і Скворода», худ. Микола Прокопенко, 1972 р. Посередині – зображення ілюстрацій із творів Шевченка і Сквороди та окремі цитати з їхніх творів. Передано із Спілки письменників України, 1978 р., 41x34,5 см, папір, графіка [4, 2].

2. М-1086 КН-11802 Ліногравюра «Мені тринадцятий минало...», автор Масловський М., 61,5x42,3 см, папір, лінорит, придбана в автора за 35 крб. у 1982 р. [4, 3].

3. М-1087 КН-11803 Ліногравюра «Нащо мені чорні брови», автор Масловський М., 62,5x43,7 см, папір, лінорит, акварель, придбана в автора за 35 крб. у 1982 р. [4, 3].

4. М-1126 КН-12012 Ксилографія «Портрет Т. Г. Шевченка», автор М. І. Жук, Всеукраїндат «Губфілія Чернігівщини», 1921 р., 3000 примірників. Посередині на цупкому сірому папері та на жовтому фоні зображений Т. Г. Шевченко в зимовому одязі. Портрет обведений чорною рамкою. Внизу напис: «Т. Г. Шевченко. 1814–1861». Передано з обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР, 1982 р., 38,7x46,6 см, папір, друкарський відтиск [4, 3].

5. М-1533 КН-15762 Офорт «Шевченко і Іордан», автор В. Касіян, 1941 р., 53,6x40,5 см,

придбано за 90 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1985 р. [4, 4].

6. М-1534 КН-15763 Офорт «Шевченко і казахський хлопчик», автор В. Касян, 1960 р., 48x38,1 см, придбано за 90 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1985 р. [4, 4].

7. М-1609 (1-2) КН-17006 Ксилографія «Т. Шевченко», автор М. І. Жук, Всеукраїнський «Губфілія Чернігівщини», тираж 3000 примірників, № 828, 1921 р. На сірому аркуші паперу в чорній рамочці наклеєна ксилографія – анфасне погрудне зображення Т. Шевченка на білому фоні, нижче рамки – напис: «1814–1861». Передано з обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР, 1985 р., 39x46,4 см, папір, ксилографія [4, 4].

8. М-2035 КН-22094 Автолітографія кольорова «Тарасова гора», худ. Масловський М. М., Київ, 1974 р. Передано автором 03.08.1988 р., 55x44 см, папір, літографія [4, 4].

9. М-2238 КН-24193 Ліногравюра «Катерина» до поеми Т. Шевченка «Катерина», автор В. І. Лопата, м. Київ, 1987 р. Придбано за 80 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1988 р., 25x16 см (малюнок), 21x29,5 см (папір), папір, відтиск [4, 4].

10. М-2239 КН-24194 Ліногравюра «Кавказ» за мотивами поеми Т. Шевченка «Кавказ», автор Кривенко М. В. Придбано за 70 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1988 р., 24x31,5 см, папір, відтиск [4, 4].

11. М-2244 КН-24200 Ліногравюра «Сон» за мотивами поеми Т. Шевченка «Сон», автор Лопата В. І., м. Київ, 1988 р. Придбано за 70 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1988 р., 25x16 см (ліногравюра), папір, відтиск [4, 4].

12. М-2246 КН-24202 Ліногравюра «Гайдамаки», автор Лопата В. І., м. Київ, 1988 р. Зображено двох вбитих молодих козаків, біля яких на колінах стоїть чоловік з оселедцем на голові. Придбано за 70 крб. в Дирекції художніх виставок України, 1988 р., 25x16 см (ліногравюра), папір, відтиск [4, 4].

13. М-2257 КН-24393 Ксилографія до твору Т. Шевченка «Невольник», автор Лопата В.І., 1987 р., з дарчим написом автора. Передано автором 1989 р., 36x25 см, папір, графіка [4, 4].

14. М-2258 КН-24394 Ксилографія-ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», автор Лопата В. І., 1988 р., з дарчим написом автора. Зображено на передньому плані бандуриста, якого обступили озброєні козаки, позаду – гайдамаки з вилами, косами, шаблями. Передано автором 1989 р., 36x25 см, папір, графіка [4, 4].

15. М-2259 КН-24395 Ксилографія-ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», автор Лопата В. І., 1972 р., з дарчим написом автора. Чорно-біле зображення козаків і кобзаря з бандурою. Передано автором 1989 р., 12x11 см, папір, графіка [4, 4].

16. М-2283 КН-24419 Ксилографія до твору Т. Г. Шевченка «Мар'яна-черниця», автор Лопата В. І., 1988 р., з дарчим написом автора. Передано автором 1989 р., 25x16,2 см, папір, відтиск з дерева [4, 4].

17. М-2285 КН-24421 Ксилографія-ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Тарасова ніч», автор Лопата В. І., 1988 р., з дарчим написом автора. Передано автором 1989 р., 24,7x16,5 см, папір, відтиск з дерева [4, 4].

18. М-2969 КН-36331 Графічна робота «На засланні», автор Уманський, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва й архітектури. На передньому плані зображено Т. Шевченка, який сидить, тримаючи в одній руці записну книжку, а в другій – олівець. Передано Войцехівським Б. М., 53,5x38 см, папір, графіка [4, 4].

19. М-2735 КН-27811 Графіка «Повій, вітре, на Україну», автор Яремчук І. В., 1989 р. Зображена жінка в українському вбранні, пов'язана білою хусткою. Придбана у Дирекції художніх виставок України, м. Київ, 1990 р., 74x50 см, папір, фарба [4, 5].

20. М-2970 КН-36332 Графічна робота «Шевченко на плоту біля Межигір'я», автор М. Сом, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. На передньому плані зображено шестеро чоловіків, які сидять біля багаття та варять їжу, зліва сидить Т. Шевченко на плоту. Передано Войцехівським Б. М., 55x38 см, папір, графіка [4, 5].

21. М-2973 КН-36335 Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Катерина», автор М. Сом, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Зображено дівчину, яка впала на коліна та обхопила руками голову. Перед нею стоїть розгніваний батько. А позаду сидить мати. Передано Войцехівським Б. М., 54x42 см, папір, графіка [4, 5].

22. М-2974 КН-36336 Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Варнак», автор І. Разумов, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Зображено приміщення, посеред якого стоїть ліжка. У ліжку лежить чоловік. Біля нього в ногах сидить жінка, друга жінка стоїть з протилежного боку та нахилилася до чоло-

віка. Передано Войцехівським Б. М., 54x42 см, папір, графіка [4, 5].

23. М-2975 КН-36337 Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Варнак», автор І. Разумов, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. На передньому плані зображено чоловіка, якого тримають під руки два інші чоловіки, на задньому плані чоловік сидить у кріслі. Передано Войцехівським Б. М., 54x42 см, папір, графіка [4, 5].

24. М-2976 КН-36338 Ілюстрація до твору Т. Шевченка «Варнак», автор І. Разумов, 1964 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. На передньому плані зображено чоловіка в зимовому одязі з пістолетом за поясом. Позад нього – група озброєних повстанців. Передано Войцехівським Б. М., 54x42 см, папір, графіка [4, 5].

25. М-2978 КН-36340 Графічна робота «І ніби сном, над сином сидя, задрімала», автор В. Куткін, 1959 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. На передньому плані справа сидить жниця під копицею з дитям, зліва – пшеничне поле, на якому працюють жінки. Передано Войцехівським Б. М., 80,5x59,5 см, папір, графіка [4, 5].

26. М-2979 КН-36341 Графічна робота «І все то те повите красою», автор В. Куткін, 1959 р., м. Київ, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. Серед лісу і гір тягнеться українське село. Передано Войцехівським Б. М., 80,5x59,5 см, папір, графіка [4, 5].

27. М-3010 КН-36937 Акварель «На місці першого поховання Кобзаря», автор Грималюк М. П., 2005 р., 50x50 см, папір, акварель, олівець, передано Дирекцією художніх виставок у 2006 р. [4, 6].

28. М-3182 КН-38819 Офорти Т. Г. Шевченка – альбом факсимільних репродукцій у картонній обкладинці, автор Яценюк В., видавництво «Ділова Україна», 1993 р., 38x25 см, папір, картон, офорт, придбано у Марущака С. за 1 грн. у 2006 р. [4, 6].

29. М-3298 КН-39882 Літографія до творів Т. Шевченка, автор Бабак Г. О., 1963 р., с. Козлів Переяславського району. Передано автором у 2007 р., 21,5x23,5 см, папір, ліногравюра [4, 6].

30-57. М-3327 (1-28) КН-40019 Ліногравюри до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, автор В. Лопата, 1993 р. Передав автор через Войцехівського Б. М., папір, ліногравюра [4, 6].

Ліногравюри (28 шт.): «Відьма», «Слепая», «Титарівна», «Слепая», «Марина», «Марія», «Гайдамаки», «Гайдамаки», «Катерина» (2 шт.), «При-

чинна», «Іван Підкова», «Русалки», «Садок вишневий коло хати», «У неділеньку та ранесенько», «І досі сниться...», «Мар'яна-черниця», «Кавказ», «Єретик», «У нашім раї на землі...», «Сон», «А. О. Козачковському», «Сон», «Причинна», «Заповіт» (2 шт.), «Хустина», «Юність поета».

58. М-3375 КН-41303 Малюнок «Т. Шевченко у Ширяєва», автор Завгородній В. Л., 1983 р., 26x32 см, папір, акварель, дерево, скло, передано автором у 2009 р. [4, 6].

59. М-3378 КН-41422 Літографія «Думи мої, думи мої...», автор невідомий, Львів, 1936 р., друкарня О. О. Василян у Жовкві, 70x50,5 см, папір, літографія [4, 6].

60. ПХІМ-117 Сепія «Смерть Богдана Хмельницького», автор Т. Г. Шевченко, 12x8 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1946 р. [6, 1].

61. ПХІМ-395 Автолітографія «Шевченко в науці у дядка». Автор М. Г. Деревус, 40x50 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

62. ПХІМ-396 Літографія «Зустріч Т. Г. Шевченка із Сошенком в літньому саду в Петербурзі», автор невідомий, 40x50 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

63. ПХІМ-398 Офорт «Судна рада», автор Т. Г. Шевченко, 1844 р., 12x8 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

64. ПХІМ-406 Літографія «Є. Гребінка», автор Т. Г. Шевченко, 15x20 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

65. ПХІМ-407 Малюнок «Вдовина хата», автор Т. Г. Шевченко, 12x8 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

66. ПХІМ-471 Літографія за рисунком Шевченка «Новопетрівське укріплення місячної ночі. Вид з моря», 25x10 см [6, 1].

67. ПХІМ-473 Літографія за рисунком Шевченка «Киркизка Катя», 17x13 см [6, 1].

68. ПХІМ-489 Літографія «Дівчина-кріпачка», автор невідомий (за рисунком Шевченка), 28x35 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

69. ПХІМ-495 Літографія «Шевченко на березі Аральського моря» (за картиною М. Айвазовського), 21x18 см, передано Київським музеєм Т. Г. Шевченка, 1945 р. [6, 1].

70. ПХІМ-516 Літографія «Вшанування пам'яті Шевченка за царату», 45x35 см [6, 1].

71. ПХІМ-517 Літографія «Тарас Шевченко», автор невідомий, 50x38 см, м. Переяслав, 40-і рр. ХХ ст. [6, 1].

72. ПХІМ-520 Літографія за рисунком Шевченка «Казка», 33x24,5 см, передано із музею «Могила Т. Г. Шевченка», м. Канів [6, 1].
73. ПХІМ-525 Рисунок «Шевченко і його товариш Обеременко», автор М. Хозановський, 27x16 см [6, 1].
74. ПХІМ-527 Літографія «Шевченко в казематі», автор Беседін С. Ф., 45x35 см, передано у 1946 р., м. Київ [6, 1].
75. ПХІМ-530 Акварель «Тарас Шевченко серед селян», автор В. Касіян, 40x32 см [6, 1].
76. ПХІМ-541 Малюнок «Малий Шевченко в науці у дяка», 35x30 см [6, 1].
77. ПХІМ-543 Літографія «Портрет Шевченка» (за рисунком худ. М. Крамського), 32x22 см, передав В. А. Чубук-Подольський, м. Переяслав, 1945 р. [6, 1].
78. ПХІМ-548 Рисунок «Шевченкова хата», автор Т. Г. Шевченко, 1814 р., 12x8 см [6, 1].
79. ПХІМ-549 Малюнок «Портрет Шевченко перед поверненням із заслання», 10x7 см [6, 1].
80. ПХІМ-568 Літографія «Будинок, де жив Шевченко у Києві», худ. А. Бондаревич, 15x10 см, передано з Будинку-музею Т. Г. Шевченка в Києві, 1948 р. [6, 1].
81. ПХІМ-608 Етюд до картини «Молодий Шевченко в майстерні К. Брюллова», автор Г. Мелехов, 1941 р. [6, 1].
82. ПХІМ-1602 КН-200 Літографія «Шевченко-пастух», худ. І. Їжакевич, 1951 р., 28x40 см [6, 2].
83. ПХІМ-2051 КН-272 Акварель «Могила Т. Г. Шевченка в Каневі», худ. І. М. Красний, 40x35 см, придбано за 500 крб. у Київському музеї Т. Г. Шевченка, 1954 р. [6, 2].
84. ПХІМ-2052 КН-272 Акварель «Тарасова гора», худ. І. М. Красний, 45x30 см, придбано за 500 крб. у Київському музеї Т. Г. Шевченка, 1954 р. [6, 2].
85. ПХІМ-2053 КН-272 Акварель «Шевченко-пастух», худ. І. Їжакевич, 30x40 см, придбано за 1500 крб. у Київському музеї Т. Г. Шевченка, 1954 р. [6, 2].
86. ПХІМ-2731 КН-441 Акварель «Андруші» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 800 крб. [6, 3].
87. ПХІМ-2732 КН-441 Акварель «Андруші» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 900 крб. [6, 3].
88. ПХІМ-2733 КН-441 Акварель «Покровська церква в Переяславі» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 800 крб. [6, 3].
89. ПХІМ-2734 КН-441 Акварель «У В'юнищі» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 800 крб. [6, 3].
90. ПХІМ-2735 КН-441 Акварель «Вознесенський собор в Переяславі» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 800 крб. [6, 3].
91. ПХІМ-2736 КН-441 Акварель «Михайлівська церква в Переяславі» (копія з малюнка Т. Г. Шевченка), автор Вербицький, 1956 р., 26x17 см, придбана за 800 крб. [6, 3].
92. ПХІМ-2774 КН-479 Літографія «Портрет Т. Г. Шевченка», написаний словами із творів Т. Г. Шевченка, 33x25 см, придбана за 50 крб. у жительки Переяслава Бутник, 1957 р. [6, 3].
93. ПХІМ-4577 КН-2660 Відтиск з гравірування із зображеннями Шевченка, Добролюбова, Чернишевського, автор В. Касіян. На прапорі напис: «К топору зовите Русь», 1960 р., 65x45 см, придбаний у автора за 40 крб. у 1961 р. [6, 4].
94. ПХІМ-4578 КН-2661 Відтиск з гравірування із зображеннями Шевченка, автор В. Касіян. Напис: «Шевченківська наукова конференція, присвячена сторіччю з дня присвоєння Тарасу Шевченку звання академіка гравюри», 1960 р., 60x50 см, придбаний у автора за 40 крб. у 1961 р. [6, 4].
95. ПХІМ-4579 КН-2662 Відтиск з гравірування «Шевченко в Казахстані», автор В. Касіян, 1960 р., 33x26 см, придбаний у автора за 40 крб. у 1961 р. [6, 4].
96. ПХІМ-4580 КН-2663 Відтиск з гравірування «Реве та стогне», автор В. Касіян, 1960 р., 49x45 см, придбаний у автора за 30 крб. у 1961 р. [6, 4].
97. ПХІМ-4581 КН-2664 Акварель «Зустріч Шевченка з сестрою», автор В. Касіян, 1954 р., 42x30 см, придбана у автора за 100 крб. у 1961 р. [6, 4].
98. ПХІМ-4582 КН-2665 Акварель «Катерина», автор В. Касіян, 1949 р., 38x26 см, придбана у автора за 100 крб. у 1961 р. [6, 4].
99. ПХІМ-4583 КН-2666 Акварель «Кавказ», автор В. Касіян, 1944 р., 24x18 см, придбана у автора за 100 крб. у 1961 р. [6, 4].
100. ПХІМ-4584 КН-2667 Плакат друкований «Портрет Т. Шевченка», автор В. Касіян, 1944 р., 24x18 см, переданий автором у 1961 р. [6, 4].
101. ПХІМ-5189 КН-2582 Естамп «Марина», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів

на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

102. ПХІМ-5190 КН-2582 Естамп «Княжна», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

103. ПХІМ-5191 КН-2582 Естамп «Єретик», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

104. ПХІМ-5192 КН-2582 Естамп «Наймичка», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

105. ПХІМ-5193 КН-2582 Естамп «Москалева криниця», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів

на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

106. ПХІМ-5194 КН-2582 Естамп «Відьма», ілюстрація до твору Т. Г. Шевченка, худ. Данченко О. Г., 1963 р., з дарчим написом від автора «Переяслав-Хмельницькому музею від автора. 10.09. 1965 р.». У вересні 1965 р. художник відвідав історичний музей і подарував 6 естампів на шевченківську тематику, 50x37,7 см, відтиск з гравюри [6, 5].

107. НДФ-6493 Літографія «Автопортрет Шевченка», 25,2x18,3 см [5, 3].

108. НДФ-7048 Літографія з картини Красицького «Тарас Шевченко», 34,7x18,8 см [5, 3].

109. НДФ-10153 Етюд «Погрудне зображення молодого Т. Шевченка», 29,5x18,5 см [5, 6].

Висновки. Отже, проаналізовано та уведено до наукового обігу частину фондової мистецької колекції шевченкіани, поданої у графічних роботах інвентарних груп «Мистецтво», «Переяслав-Хмельницький історичний музей», «Науково-допоміжний фонд». Дослідження є підтемою до розробки розділу «Мистецька шевченкіана в колекції НІЕЗ «Переяслав». Досліджена тема дасть можливість повніше використовувати музейні предмети в експозиційній, виставковій роботі Музею Заповіту Т. Г. Шевченка, а також для написання статей та інших публікацій задля популяризації фондової колекції, поповнення збірки новими музейними предметами на шевченківську тематику, створення каталогу тощо.

Список літератури:

1. Кухарева Н. М. Дитячі малюнки з ілюстраціями до творів Т. Г. Шевченка з колекції НІЕЗ «Переяслав». *Virtus: Scientific Journal/Editor-in-Chief M. A. Zhurba*. 2020. No 45. 277 р.
2. Кухарева Н. М. Музейні предмети інвентарної групи «Мистецтво» фондової колекції НІЕЗ «Переяслав із зображеннями Т. Шевченка». *Актуальні питання гуманітарних наук. Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогоби́ч: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 27. Том 4. 284 с.
3. Приходько В. М., Прокопенко К. В. «Кобзар» Т. Г. Шевченка у ліногравюрах Василя Лопати (на матеріалах фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»). *Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*. 2015. Вип. 9 (11). 472 с.
4. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 2–6 «Мистецтво».
5. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 3, 6 «Науково-допоміжний фонд».
6. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 1–5 «Переяслав-Хмельницький історичний музей».

Kukhareva N.M. SHEVCHENKIANA FROM THE COLLECTION OF NHER PEREYASLAV IN GRAPHIC WORKS

The article describes the museum objects, in particular, graphic works that are part of the art collection of the Reserve on Shevchenko's theme. The stock collection of NHER «Pereyaslav» widely presents graphic

works of the twentieth century: engravings, lithographs, autolithographs, woodcuts, etchings, prints, linocuts, drawings (watercolors, sketches, illustrations), prints from engraving and more.

The purpose of the article is to study the stock-accounting documentation of NHER «Pereyaslav» on inventory groups «Art» («M»), «Pereyaslav-Khmelnytsky Historical Museum» («PHIM»), «Research and Support Fund» («NDF») in order to submission of descriptions of graphic works on Shevchenko's themes. There are 109 such museum objects in the main and research support fund: prints – 7, woodcuts – 7, autolithographs – 2, linocuts – 34, graphics – 5, lithographs – 18, sepia – 1, etchings – 4, drawings – 26, posters – 1, engraving prints – 4.

The article introduces these materials for scientific circulation, as the study is a sub-topic for the development of the author of the section «Art Shevchenko in the collection of NHER «Pereyaslav»». Based on the stock materials, the source of income, size, technique, material of the museum object, time and place of residence are revealed.

Among the museum objects you can see graphic works of famous artists, in particular, etchings, watercolors, prints from engravings by V. Kasiyan, linocuts, autolithographs by M. Maslovsky, woodcuts, linocuts with gift inscriptions by V. Lopata, graphic works by artists M. Som, I. Razumov, V. Kutkin, drawings by V. L. Zavgorodny, lithographs and watercolors by I. Izhakevich, I. Krasny, prints by O. Danchenko with gift inscriptions during a visit to the Pereyaslav-Khmelnytsky Historical Museum in 1965 (in this house, which belonged to a friend of T. Shevchenko A. Kozachkovsky, from 1954 to 2004 there was a historical museum, and from 2008 to the present – the Museum of the «Testament» of Taras Shevchenko).

These materials are a continuation of the study of artistic Shevchenko from the collection of the Reserve, which is one of the sections of the author's scientific topic and will serve to create a catalog and exhibitions of museum objects on Shevchenko.

Key words: *artistic Shevchenko, collection, graphic works, inventory groups.*

Пятницькова І.В.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В ІСТОРИЧНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Залучення соціологічних концепцій в історичних дослідженнях має велике значення для більш глибокого концептуального вивчення розвитку людства. Особливий науковий інтерес представляють теорії, що пропонують альтернативні підходи до інтерпретації історії. У статті проаналізовано погляди провідних соціологів ХХ ст. К. Поппера, Р. Нісбета та І. Валлерстайна. К. Поппер виступав із різкою критикою історизму, відмовлявся від лінійного погляду на історичний процес, заперечував ідеї еволюції та прогресу. На його думку, історія людства є унікальним, неповторним процесом, рух якого залежить від цілої низки факторів, що зумовлює неможливість сформулювати загальні закони розвитку та передбачити його. На противагу К. Попперу, Р. Нісбет велику увагу приділив важливості для мобілізації суспільства та його розвитку ідеї прогресу, що, на думку науковця, втратила актуальність. Дослідник проаналізував природу соціальних змін та дійшов висновку про консервативність суспільства, його внутрішній опір новаціям, що може бути використаний в історичних дослідженнях. І. Валлерстайн, як і К. Поппер, не поділяв поглядів щодо еволюційного розвитку. На його думку, тривале домінування сприйняття змін як процесу, спровокованого внутрішніми факторами, призвело до того, що поза увагою науковців залишилося безліч зовнішніх чинників, що зумовлюють історичний поступ. На думку науковця, саме зовнішні виклики, спровоковані конкуренцією між державами в умовах глобалізації, є одним із важливих поштовхів розвитку. І. Валлерстайн піддав гострій критиці поняття прогресу, вважаючи його достатньо відносним. Важливим видається його висновок про штучність поділу в науці політичної, економічної та соціокультурної сфер. Подібний поділ є шкідливим для досліджень, обмежує їх та призводить до хибних висновків. Застосування теоретичних засад концепцій К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна в історичних дослідженнях має великий потенціал щодо реалізації міждисциплінарного підходу та загального оновлення історичної науки.

Ключові слова: історія, історична соціологія, К. Поппер, Р. Нісбет, І. Валлерстайн.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток історичної науки в Україні демонструє якісні зміни, коли на рівні з політичною, економічною, культурною історією досліджується широкий спектр проблем соціокультурного характеру. Для їх вивчення недостатньо логіки традиційного мислення та усталеного науково-методологічного інструментарію. Вони потребують широкого залучення міждисциплінарного підходу, коли разом із історичними методами та принципами наукового пошуку використовуються напрацювання інших суміжних наук. Застосування міждисциплінарного принципу наукового пізнання має великий потенціал для розширення проблематики досліджень, переосмислення історії та загального оновлення історичної науки. Однією з близьких до неї за об'єктом дослідження є соціологія. Залучення її наукового інструментарію дасть змогу значно збагатити історичну науку, вийти на якісно новий рівень розуміння історичних процесів.

Одним із проявів колаборації між історією та соціологією є формування історичної соціології, що як науковий напрям зосереджена на дослідженні історичного розвитку суспільства, соціальних систем, інститутів та явищ. Результатом напрацювань історичної соціології є формування еволюційних, циклічних теорій, а також теорій модернізації суспільного розвитку. В умовах сучасних бурхливих трансформацій усталені концепції історичного розвитку не здатні повною мірою пояснити природу суспільних змін. Постмодерний виклик потребує оновленої інтерпретації історичного процесу, що концентрувалася б не стільки на викладі фактів, скільки на їх причинності, сприйнятті самим суспільством, регіональних, національних особливостях.

У цьому контексті особливий інтерес викликають альтернативні концепції історичного розвитку, сформовані в межах історичної соціології. Вони пропонують відмовитися від вписування суспільного поступу в певні схеми та доводять

його варіативність. Серед них слід назвати дослідження провідних соціологів К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна, які сформувавши власні підходи до осмислення історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під кутом зору альтернативної інтерпретації історичного розвитку дослідження К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна вивчав польський соціолог П. Штомпка [8]. Він акцентував увагу на критиці науковцями еволюційного підходу до висвітлення суспільного поступу. В сучасній українській науці теоретичні підходи трактування історичного процесу К. Поппером, Р. Нісбетом, І. Валлерстайном не набули широкого представлення. Окремі їх засади були висвітлені у монографії А.Ю. Мартинова «Історична соціологія» [4]. Історико-антропологічні елементи методології К. Поппера досліджував С.Ш. Айтов [1]. У дисертаційному дослідженні І.А. Усатенка проаналізовано теоретичні підходи І. Валлерстайна до трактування соціально-політичного розвитку капіталістичного суспільства [7]. Загалом означена проблема не була комплексно досліджена та потребує вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз основних засад альтернативних концепцій історичного розвитку К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна, визначення їх потенційних теоретико-методологічних засад для історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Альтернативні підходи до трактування історичного процесу набули розвитку в наукових колах у другій половині ХХ ст. Однією з них є концепція історичного розвитку суспільства британського вченого Карла Раймунда Поппера. Свої погляди він виклав у книзі «Злиденність історизму», що вийшла друком у 1945 р. Розвиток його ідей знайшов продовження у наступних роботах дослідника, а саме статті «Післямова: двадцять років потому» (1957 р.), праці «Логіка наукового відкриття» (1968 р.).

К. Поппер, аналізуючи наявні підходи до трактування історичного процесу, використовував поняття «історизм». Фактично під цим терміном він об'єднував концепції, що розглядають розвиток суспільства за наперед визначеною траєкторією, тобто як певний рух, що визначається законами, ритмами, схемами історичного розвитку й дає можливість робити передбачення щодо подальшого поступу. Стрижневе місце в його концепції посідає критика подібних теорій, тобто історизму.

Щодо цього в праці «Злиденність історизму» науковець проаналізував метафізичні теорії Платона, Н. Макіавеллі, О. Шпенглера, А. Тойнбі, відповідно до яких історія є повторенням життєвих циклів за аналогією з народженням, дитинством, юністю, зрілістю, старістю та смертю. На думку К. Поппера, факти, що їх підтверджують, є підібраними у зв'язку з тими самими теоріями. «Думка про рух самого суспільства про те, що суспільство, подібно до фізичного тіла, може рухатися як щось ціле по певному шляху в певному напрямку, є лише голістичною плутаниною» [6, с. 68].

Таким чином, дослідник відмовлявся від лінійного погляду на історичний процес, наявності певних стадій та закономірностей. Він заперечував ідеї еволюції та прогресу. На його думку, історія людства є унікальним, неповторним процесом. Розвиток суспільства складається з безлічі подій, що є результатом «миттєвого зіткнення» випадкових і різноманітних умов, у яких виявляються соціальні закономірності. Дослідник визнавав випадковий, ірраціональний і нестійкий особистісний фактор в історії [8, с. 233].

К. Поппер вважав, що непередбачуваність розвитку суспільства унеможливорює формування загальних законів цього процесу. Свої висновки він обґрунтував неможливістю їх перевірити: «Однак ми не можемо сподіватися перевірити універсальну гіпотезу або знайти прийнятний для науки закон природи, якщо ми завжди обмежені спостереженнями одного унікального процесу <...> Найретельніше спостереження однієї гусениці, що розвивається, не дасть нам змогу передбачити її перетворення у метелика» [6, с. 66]. Водночас він не відкидав наявності тенденцій розвитку, але не визнавав їх універсальності.

З огляду на це К. Поппер категорично заперечував можливість передбачення історичного розвитку [6, с. 66]. На його думку, значимими є лише наукові прогнози. Проте вони потребують врахування цілої низки обставин, зокрема специфічних умов регіонального розвитку.

Найважливішим фактором змін К. Поппер вважав знання. Його рівень істотно впливає на всі інші зміни. Аналізуючи природу розвитку людських знань, науковець зазначав, що раціональними чи науковими методами неможливо передректи їх подальший поступ, чим підтверджував основний свій науковий концепт про неможливість передбачити майбутній хід історії [6, с. 19].

Власну концепцію бачення історичного розвитку суспільства запропонував американський

дослідник Роберт Нісбет. Свої погляди науковець виклав у працях «Соціальні зміни та історія. Аспекти західної теорії розвитку» (1969 р.), «Прогрес. Історія ідеї» (1980 р.).

На відміну від К. Поппера, Р. Нісбет відводив велике значення в історії Західної цивілізації ідеї прогресу. На його думку, вона є історичною необхідністю, що забезпечує рух із минулого через теперішнє в майбутнє та втілює неперервність суспільного поступу; виконує важливу суспільну функцію об'єднавчого характеру, спрямовуючи зусилля соціуму в певному напрямі. Фактично рух від нижчого до вищого стану науковець прирівнював до одного з природніх законів порядку речей у Всесвіті та суспільстві [5, с. 16].

На його думку, проявами прогресу є розвиток знань, що втілюються у мистецтві, науці, в різноманітних способах вирішення проблем, що постають перед людиною в процесі співіснування з природою та суспільством. Другою складовою частиною характеристики прогресу є моральне й духовне становище людини на Землі, її щастя, свобода від страждань, що провокують природа й суспільство, спокій та безтурботність [5, с. 35–36].

Аналізуючи процес суспільного розвитку, Р. Нісбет наголошував на тому, що визначити причини змін досить складно, вони численні, різноманітні і залежать від культурного та історичного контексту того чи іншого періоду. Визначальними у процесі суспільного розвитку соціолог вважав саме зовнішні фактори впливу, оскільки дотримувався думки про консервативність суспільства за своєю природою. Саме ця суспільна характеристика є причиною того, що зміни переривчасті, супроводжуються кризами, відступами та провалами.

Р. Нісбет вважав, що суспільству властивий внутрішній опір змінам. Особливо на рівні установлених правил поведінки, звичок та звичаїв. В умовах соціокультурних трансформацій це приводить до формування певних адаптивних форм суспільної поведінки. Подібні висновки науковця є важливими для дослідження історії модернізаційних процесів, природи їх сприйняття соціумом.

Р. Нісбет висловлював велике занепокоєння зневірою інтелектуалів ХХ ст. в ідеї прогресу, порівнюючи подібні тенденції із хворобою: «В останній чверті ХХ ст. догма прогресу стоїть на порозі своєї смерті», – зазначав науковець [5, с. 447]. На його думку, результатом «зневіри» стали забуття історії, втрата загально визначених цінностей, прикладів для наслідування, мети, відмова від європоцентризму, розчарування в еконо-

мічному зростанні, деградація знань, поширення суспільної апатії та нудьги. На подібних прикладах Р. Нісбет доводив, що втрата віри у прогрес ставить під загрозу сучасну цивілізацію та здатна призвести до припинення всілякого розвитку. Зупинити цей процес, на думку науковця, здатне лише релігійне відродження.

На окрему увагу заслуговує дослідження американського соціолога Іммануїла Валлерстайна. Його науковий доробок складає цілу низку досліджень, серед яких слід відзначити серію робіт, присвячених світ-системному аналізу, таких як «Кінець знакового світу: соціологія ХХ ст.» (1999 р.), «Аналіз світових систем і ситуації у сучасному світі» (2004 р.).

Характеризуючи сучасний стан розвитку суспільних наук, І. Валлерстайн відзначав таке: «Мені здається, що ми бродимо по темному лісі, і не зовсім розуміємо в якому напрямку слід рухатися» [2, с. 5]. Великою помилкою учений вважав концепцію «розвитку», що ввела в оману та спровокувала хибні інтелектуальні очікування. Поняття розвитку, на його думку, не відповідало тенденціям розвитку суспільства другої половини ХХ ст. зі властивими їм високими темпами глобалізації.

І. Валлерстайн говорив про те, що еволюційні теорії розглядають зміни з позиції внутрішніх процесів, тоді як у сучасних умовах глобалізації вони здебільшого спровоковані зовнішніми факторами. Поштовхом до змін є взаємовідносини між різними соціальними утвореннями, конкуренція, зіткнення, конфлікти, а не реалізація властивих суспільству потенційних внутрішніх можливостей [8, с. 239–240].

На думку І. Валлерстайна, розвиток еволюційних теорій привів до утвердження погляду на кожну національну спільноту, як на автономне явище, що розвивається відокремленого від інших, на основі внутрішніх потреб. Натомість, на думку науковця, вони є первинними структурами, створеними процесами світового масштабу, а також такими, що набувають конкретної форми, відповідно до цих процесів.

І. Валлерстайн називає поняття прогресу відносним і пропонує відмовитися від нього під час трактування історичного процесу. Перш за все через те, що воно передбачає постійну висхідну спрямованість змін, тоді як історія свідчить про можливість зворотних соціальних процесів, зменшення темпів їх розвитку, призупинення або взагалі зупинення. Їх напрям неможливо передбачити, здебільшого це випадкова можливість, що

виникає за певних обставин. Цей шлях, на його думку, неможливо укласти у спрощену схему руху зверху вниз чи вперед, він є невизначеним. З іншого боку, термін «прогрес» передбачає шлях покращення, що також є достатньо відносним, оскільки неможливо визначити більш пізні етапи розвитку людства кращими за попередні [2, с. 240–243].

Важливого висновку доходить І. Валлерстайн щодо штучного поділу економічних, політичних та соціокультурних процесів розвитку й окремих їх вивчення, що ще більше підсилює ілюзію трьох різних траєкторій змін. Щодо цього науковець зазначав таке: «Ми зустрілися не тільки з помилковим розумінням світу, у якому живемо, але й з черговою нездатністю удосконалювати ті інтелектуальні інструменти, які б могли дати нам змогу виправити зроблені помилки» [2, с. 6]. Більш того, дослідник пророкував у подальшому зникнення меж між окремими науками та закликав до створення єдиної історичної соціальної науки [3, с. 8].

Подібна точка зору має бути врахована в сучасних історичних дослідженнях, оскільки неможливо претендувати на об'єктивне дослідження, абстраговано вивчаючи окрему взятую сферу суспільного життя певного періоду. Слушно І. Валлерстайн наголошує на важливості міждисциплінарного підходу, що є особливо актуальним для історичної науки. Широке його застосування дасть змогу розширити проблематику досліджень, вийти на якісно новий рівень трактувань тих чи інших фактів та процесів.

З урахуванням наведених зауважень І. Валлерстайн запропонував власну теорію історичного розвитку світ-системного аналізу. Одним із перших науковців, який запропонував подібний підхід, був Ф. Бродель. Вибудовуючи власний погляд на суспільний поступ, І. Валлерстайн дотримувався міждисциплінарного підходу, залучаючи досягнення економіки, соціології, історії, антропології. Історія людства розглядається ним через призму не окремо взятої національної чи локально визначеної спільноти, а шляхом аналізу наявних соціальних систем. «Національні держави не можуть бути самостійною і самоцінною одиницею вивчення <...>, в соціально історичній науці одиницею дослідження повинна бути вся світ-система» [3, с. 28–29]. На думку науковця, саме в межах світ-систем виникають і можуть продуктивно досліджуватися дві основні інституціональні опори сучасності, такі як держава та ринок.

І. Валлерстайн виділив три світ-системи. Вони засновані на певному способі виробництва

з властивим йому поділом праці та розподілом, що забезпечують функціонування системи. Для першої характерні міні-системи, які є відносно невеликими і формуються на родинних зв'язках. Їх соціальна структура не диференційована. Основою їх економіки є привласнююче господарство з високим ступенем залежності від природи. Обмін відбувається по горизонталі. Фактично ця світ-система припадає на добу полювання та збиральництва. З виникненням аграрних цивілізацій беруть початок світ-імперії. Це вже великі держави з централізованою владою, чіткою ієрархією. Для світових імперій характерними були сільськогосподарська економіка, вилучення додаткового продукту у вигляді данини. Світ-імперії зникають у результаті зростання бюрократичного апарату та складності виконання адміністративних функцій на відносно великих територіях.

До третьої належить світ-економіка, що фактично є формуванням світової економіки. Їй властиве домінування ринку. Владні функції держави є вкрай обмеженими і пов'язані зі збереженням структури економічної активності. Провідне місце у світ-економіці відіграють поділ праці і нерівнозначний обмін між різними частинами. В умовах конкуренції більша частина спільнот опиняється у прямій або опосередкованій залежності від усе меншої кількості переможців. Іманентним сенсом історичного процесу стає боротьба за центральну монополію все більш високого рівня. Ця боротьба стає глобальною [4, с. 69–70].

Висновки. Дослідження К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна є зразками постмодерного розвитку науки, коли традиційні підходи до осмислення історичного минулого підлягають критичному переосмисленню, а усталені поняття піддаються цілковитому запереченню. Їх дослідження є показовим прикладом використання міждисциплінарного підходу та вдалого поєднання історичної та соціологічної наук. Самі дослідники наголошували на важливості використання для сучасної науки міждисциплінарного підходу, що видається актуальним для сучасного розвитку історичних досліджень. Науковці виступили з пропозицією відмовитися від абсолютизації лінійної інтерпретації історичного процесу, визнання можливості його варіативності.

У своїх дослідженнях вони акцентують увагу на потребі відмовитися від цілковитого сприйняття змін як результату внутрішніх процесів і більше уваги присвятити зовнішнім факторам впливу. Дотримання такого теоретико-методологічного підходу в історичних дослідженнях дасть змогу

врахувати всю різноманітність чинників, здатних впливати на суспільний поступ. К. Поппер, І. Валлерстайн наголошували на відносності поняття прогресу та пропонували від нього відмовитися як такого, що не відповідає історичним реаліям. Водночас Р. Нісбет вважав, що зневіра в ідеї прогресу є однією з найбільших проблем сучасності.

Загалом залучення науково-теоретичних підходів К. Поппера, Р. Нісбета, І. Валлерстайна до аналізу історичних процесів дасть змогу відійти від стереотипних уявлень, розширити вектор наукового пошуку, залучити міждисциплінарний підхід, що загалом здатне позитивно вплинути на оновлення історичної науки.

Список літератури:

1. Айтов С.Ш. Філософія науки Карла Поппера: історико-антропологічні елементи методології. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «ІФНТ»*. 2014. Вип. 22. С. 46–49.
2. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века. Москва : Логос, 2004. 368 с.
3. Валлерстайн І. Миросистемный анализ: Введение. Москва : Издательский дом «Территория будущего», 2006. 248 с.
4. Мартинов А.Ю. Історична соціологія (циклічна парадигма). Київ : УІАД «Рада», 2004. 288 с.
5. Нісбет Р. Прогресс. История идеи. Москва : ИРИСЭН, 2007. 557 с.
6. Поппер К. Злиденність історизму. Київ : АБРИС, 1994. 192 с.
7. Усатенко І.А. Соціально-політичний розвиток капіталістичного суспільства в концепції І. Валлерстайна : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2017. 16 с.
8. Штомпка П. Соціологія соціальних змін. Москва : Аспект Пресс, 1996. 416 с.

Piatnytskova I.V. ALTERNATIVE CONCEPTS OF HISTORICAL DEVELOPMENT IN HISTORICAL SOCIOLOGY

Involvement of sociological concepts in historical research is important for a deeper conceptual study of human development. Of particular interest are theories that offer alternative approaches to human development. The article analyzes the views of leading sociologists of the twentieth century. K. Popper, R. Nisbet and I. Wallerstein. K. Popper sharply criticized historicism, abandoned a linear view of the historical process, and denied the ideas of evolution and progress. In his opinion, the history of mankind is a unique, inimitable process, the movement of which depends on a number of factors, which makes it impossible to form general laws of development and predict historical development. In contrast to K. Popper, R. Nisbet paid great attention to the importance of mobilizing society and its development of the idea of progress, which according to the scientist has lost relevance. The researcher analyzed the nature of social change and concluded that society is conservative, its internal resistance to innovation, which can be used in historical research.

I. Wallerstein, like K. Popper, did not share views on the evolutionary development of human communities. According to him, the long-term dominance of the perception of change as a process provoked by internal factors has led to the fact that scientists have left out many external factors that determine historical progress. According to the scientist, the external challenges provoked by competition between states in the context of globalization are one of the important impetuses for development. I. Wallerstein sharply criticized the concept of "progress", considering it quite relative. His conclusion about the artificiality of the division of political, economic, and sociocultural spheres in science seems important. Such a division is detrimental to research, limits it, and leads to erroneous conclusions. The application of the theoretical foundations of the concepts of K. Popper, R. Nisbet, I. Wallerstein in historical research has great potential in the direction of implementing an interdisciplinary approach and the general renewal of historical science.

Key words: history, historical sociology, K. Popper, R. Nisbet, I. Wallerstein.

Соколов О.Є.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ПОДОЛАННІ КРИЗ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті досліджено, що криза публічного управління в Україні характеризується тривалим процесом, який має як мінімум три основні етапи. Перший етап пов'язаний з появою конфліктів у різних сферах суспільного життя (найчастіше між органами державної влади та громадянським суспільством). Другий етап розпочинається тоді, коли конфлікти у суспільстві вже не можуть бути врегульованими зусиллями влади. Такий етап характеризується певним гальмуванням, іноді навіть розпадом державних механізмів регулювання суспільного життя. Третій етап розгортається з моменту розпаду окремих політичних структур, а органи державної влади втрачають свій вплив на суспільні процеси, знецінюються.

Проаналізовано, що суб'єкти публічного управління у подоланні криз в Україні мають спиратись на чотири основні механізми. По-перше, на теоретичні надбання (глибокий аналіз, наукові дослідження, моделювання соціально-економічної, політичної ситуації тощо). По-друге, слід подбати про забезпечення максимально тісної взаємодії між органами державної влади та громадянським суспільством. Таке співробітництво має бути спрямоване не стільки на подолання вже наявних кризових проблем і наслідків, скільки на передбачення більш глибоких і реальних кризових процесів, а також запобігання ним. По-третє, визначальним фактором на шляху до подолання криз є розроблення й реалізація інноваційних антикризових технологій державного управління. Зрештою, вкрай необхідним є політико-правове, організаційне та кадрове забезпечення антикризових технологій.

Визначено, що на державному рівні діють практично ті ж самі принципи та механізми управління кризами, що й на корпоративному рівні. Державні інституції, подібно до комерційних організацій, під час кризових подій мають дотримуватися принципів оперативності, відкритості, чесності у поширенні інформації про кризу та її причини, виявляти співчуття й турботу постраждалим, постійно взаємодіяти із засобами масової інформації, вчасно повідомляти про вжиті заходи з регулювання ситуації та щодо уникнення подібних ситуацій у майбутньому.

Ключові слова: публічне управління, криза, державна влада, антикризовий менеджмент, незалежна Україна.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток системи публічного управління у незалежній Україні супроводжується певними недоліками та конфліктами, що стають причинами криз. Основними проблемами у системі публічного управління є розбалансованість діяльності управлінських інститутів, загострення суспільних конфліктів у світі та неузгодженість діяльності органів влади щодо вирішення кризових явищ. На функціонування системи загалом впливають як зовнішні фактори, зокрема як політичні конфлікти, так і внутрішні суперечності, які можуть викликати кризовий стан системи.

Основне завдання щодо підвищення ефективності функціонування системи публічного управління чітко пов'язано із завчасним передбаченням кризових ситуацій та безпосереднім керуванням процесами їх подолання, тобто шляхом впровадження антикризового управління.

Для того щоб уникнути помилок у розробленні антикризового управління й наблизитись до оптимального результату у подоланні державно-політичних криз, до уваги має бути взятий аналіз механізмів публічного управління у подоланні криз в Україні. Це зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система публічного управління в країні має відповідати критеріям результативності та ефективності, тому вивченню механізмів публічного управління у подоланні кризових явищ присвячено велику кількість наукових досліджень таких учених, як В. Адамівська [1], О. Бобровська [2], Н. Ткачова [16], О. Кукуруз [7], М. Курганська [8], Г. Слізкова [13].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наявних механізмів публічного управління щодо подолання наявних криз в Україні та виокремлення найефективніших принципів антикризового управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні політичні, економічні, історичні умови утворення кризових явищ дещо відрізняються від розвитку криз у державах із високорозвиненою ринковою економікою. Для ефективного подолання кризових явищ у країні потрібно детально вивчати закордонний досвід та знаходити діючі механізми подолання криз.

Поняття «криза» найбільш близьке до терміна «ризик», що певною мірою впливає на вибір антикризового механізму щодо подолання такого ризику. Аналіз кризових ситуацій, у яких перебувала Україна, свідчить про те, що кризові ситуації впливали на перебіг реформування. Криза виокремлює проблеми, висвітлює шляхи їх вирішення, консолідує суспільство, актуалізує необхідність її подолання.

Криза державного управління – це особливий стан у функціонуванні та розвитку системи державно-владних структур і відносин, що характеризується загостренням внутрішньо-системних протиріч, розбалансованістю діяльності, що відбивається на зниженні результативності та ефективності управлінського впливу на соціально-економічні процеси [13].

Криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості у навколишньому середовищі; це переломний етап у функціонуванні будь-якої системи, у процесі якої вона піддається впливу ззовні і зсередини, що вимагає якісно нового реагування з її боку [5, с. 7].

Система публічного управління має функціональну складову частину та етап розвитку. Розглянемо більш детально. Функціонування – це підтримка, збереження функцій, що визначають цілісність системи публічного управління та якісну визначеність. Етап розвитку – це придбання нової якості, що змінює стабільність та умови функціонування соціально-економічної системи. Основними чинниками розвитку є підвищення продуктивності праці, зміна його характеру, виникнення нової технології, посилення мотивації діяльності. Зв'язок функціонування і розвитку відбиває можливість і закономірність настання та подолання кризових явищ у системі публічного управління. Функціонування стримує розвиток і водночас є його живильним середовищем, розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його більш стійкого здійснення. Проте кризи не тільки відбивають протиріччя функціонування й розвитку, але й можуть виникати у самих процесах функціонування, також кризи не

обов'язково є руйнівними, адже вони можуть протікати з різною мірою гостроти [5, с. 7–8].

Кризи класифікують шляхом розподілення і групування за сутнісно-характерними ідентифікаційними ознаками різних можливих кризових станів соціально-економічної системи, що здійснюється задля узагальнення інструментарію їх аналізу, прогнозування та визначення перспективних антикризових заходів, тобто необхідність у детальній класифікації криз пов'язана з диверсифікацією засобів і способів управління ними. Зовнішні причини криз пов'язані з тенденціями та стратегією макроекономічного розвитку чи навіть розвитку світової економіки, конкуренцією, політичною ситуацією в країні, а внутрішні – з ризикованістю стратегій маркетингу, внутрішніми конфліктами, недоліками в організації виробництва, недосконалістю управління, інноваційною та інвестиційною політикою. На мікрорівні криза може бути пов'язана зі скороченням або захопленням конкурентами стратегічної зони господарювання; зумовлена невідповідністю обсягу й структури продукції підприємства обсягу й структурі попиту споживачів продукції; невідповідністю стилю, форм і засобів управління підприємством його наявному статусу, стратегічним цілям господарювання, якості персоналу тощо; невідповідністю між грошовими доходами та видатками підприємства, загальною розбалансованістю фінансового механізму підприємства [3].

Для системи публічного управління найбільшу загрозу мають внутрішні та суб'єктивні чинники. Інші фактори також викликають певні протиріччя, але здебільшого не спричиняють виникнення кризових явищ. Організована система публічного управління швидко й адаптивно реагує на всі зовнішні чинники та створює умови для перетворення загроз на можливості. До появи закономірних криз частіше приводить накопичення внутрішніх суперечностей. Система публічного управління розвивається відповідно до певних законів, закономірностей і принципів. Вплив факторів внутрішніх факторів залежить від рівня організації системи управління загалом, її спроможності швидко та адекватно провести певні зміни, які нівелюють дію негативних обставин.

Для чіткого розуміння криз у публічному управлінні розглянемо типологію криз за причинами виникнення, сферами та масштабами розгортання. За причинами виникнення, що призводять до виникнення кризових явищ, виокремлюють ендогенні та екзогенні. Ендогенні кризи з'являються всередині територіального утворення, як правило,

в результаті неналежного менеджменту. Для виявлення ознак ендогенних криз потрібно проводити дослідження у сфері внутрішнього менеджменту, аналізувати соціальні та політичні ситуації у публічному управлінні певної території. Екзогенні кризи не залежать від територіального утворення, а залежать від системи державного регулювання, стабільності податкової системи, рівня інфляції в країні. Для діагностики таких криз потрібні додаткові дослідження на регіональних та місцевих рівнях [10].

За сферами розгортання кризи можна класифікувати на економічні, бюджетно-фінансові, соціальні та екологічні. Економічні кризи характеризуються нераціональним використанням трудових, природних, земельних ресурсів або їх нестачею з різних причин (фізичне або моральне зношення основних засобів, низька інвестиційна привабливість публічного управління, неефективне використання ресурсів). Бюджетно-фінансові кризи виникають у зв'язку з незбалансованою бюджетною політикою, несвоєчасним та неповним надходженням різних видів податків, високим рівнем запозичень, тому найчастіше вищенаведені кризи мають тісний зв'язок з економічними кризами. Соціальні кризи пов'язані з національними, релігійними, етнічними конфліктами, а також такому виду криз притаманні такі характерні ознаки, як високий рівень безробіття, низька соціальна захищеність. Екологічні кризи (надзвичайні ситуації) виникають внаслідок глобальних причин, таких як природні катастрофи, стихійні лиха, виникнення епідемій.

За масштабами розгортання кризи класифікуються на національні, регіональні та місцеві [9].

Розвиток кризи за тривалістю, глибиною і наслідками залежить від чинників її виникнення та можливостей системи протидіяти цим впливам. Слід підкреслити, що вищенаведена класифікація є далеко не повною, але навіть із такої класифікації криз можна зробити висновок про складність та багатозадачність механізмів антикризового публічного управління.

Слід підкреслити, що з вищенаведеного можна зробити висновок, що навіть така класифікація криз відображає складність та багатозадачність механізмів антикризового публічного управління [12].

Управління в кризовій ситуації – це процес роботи під тиском обставин що дасть змогу менеджменту проаналізувати, спланувати, організувати, спрямувати і проконтролювати низку взаємозалежних операцій під час прийняття швидких

і раціональних рішень з невідкладних проблем, що виникли перед публічним управлінням [6].

Антикризове управління – це управління, у якому поставлено певним чином передбачення небезпеки кризи, аналіз його симптомів, заходів для зниження негативних наслідків кризи і використання його факторів для подальшого розвитку [5, с. 46].

Основними ознаками антикризового публічного управління є такі:

- орієнтованість на виведення з кризового стану, яке заздалегідь має спрогнозувати та попередити негативні наслідки;
- здатність швидко реагувати на зміни, що загрожують нормальному функціонуванню;
- здатність розробляти оптимальні шляхи виходу з кризової ситуації, визначати пріоритетні цінності в умовах кризи;
- спрямованість на завчасне виявлення можливих кризових ситуацій, розроблення заходів протидії, швидкого реагування на будь-які зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі [16].

Результативне антикризове управління повинне обов'язково протидіяти ендогенним факторам та причинам. Інакше це свідчить про недостатній рівень якості управління або зумисне спричинення кризових явищ.

Безліч наукових праць присвячено дослідженню механізмів антикризового управління, що реалізуються у короткостроковий період. На думку В. Адамовської, основна особливість публічного управління в умовах кризи – це обмеження у часі. Для запобігання появі криз потрібно швидко приймати рішення та вживати заходів щодо превентивних дій. Короткостроковий критерій надає найбільш максимальний ефект для швидкого запобігання небажаним факторам [1].

До основних засад, на яких повинна базуватись система антикризового публічного управління, слід віднести такі:

- 1) рання діагностика кризових явищ діяльності підприємства;
- 2) терміновість реагування на різні кризові явища;
- 3) адекватність реагування підприємства на ступінь реальної загрози його життєдіяльності;
- 4) повна реалізація внутрішнього потенціалу для виходу з кризи.

Антикризове публічне управління в Україні є тривалим процесом, який умовно можна поділити на три основні етапи. Розглянемо кожний етап окремо.

Перший етап – це передкризовий (попереджувальний) етап. На етапі «нормального» функціонування та розвитку проєкти реалізуються в межах розробленої стратегії. Передкризовий етап має передбачити потенційні негативні чинники зовнішнього середовища завдяки постійному моніторингу та бути готовим до превентивних заходів.

Діагностика та аналіз ситуації з урахуванням заздалегідь визначених критеріїв успішного розвитку, аналіз слабких місць та загроз на основі визначення критичних відхилень показників від норми – усі ці механізми знаходяться в роботі грамотних менеджерів та є запорукою успішного розроблення життєздатності стратегії безкризового розвитку.

Другий етап – це кризовий стан. Подолання кризи являє собою швидке реагування на подію, тобто необхідно негайно розпочати роботи, які завчасно прописані в антикризовій структурі. Така структура має цільовий характер та орієнтована на вирішення проблем, які почали прогресувати. Таким чином, створюються так звані кризові підрозділи, важливою функцією яких є швидке підтримання системи «на плаву», збереження її платоспроможності та цілісності.

Під час кризи система повинна діяти в режимі жорсткої економії, шукати можливості використання ресурсів сторонніх організацій. У кризових умовах, коли нерідко вимагається скорочення витрат і суворою необхідністю є відмова від усього «зайвого» та здійснення лише найпотрібнішого, застосування зазначених підходів дає змогу зменшити навантаження на публічну установу, визначити напрями економії обсягу трудових, матеріальних та фінансових ресурсів [18].

Третій етап – це етап виведення з кризи (стабілізаційний етап). Цей етап полягає в цілеспрямованому втіленні вже розробленої стратегії для виходу з кризової ситуації. Заздалегідь продумані антикризові проєкти виконують роль швидкої реалізації зовнішніх можливостей. Дуже важливим є формування антикризових проєктів, які могли б стати частинами програм виходу з кризи. Для цього етапу дуже важливою є робота над помилками задля недопущення їх у майбутньому.

Нинішній антикризовий стан України потребує адекватних організаційних засад та наявності на усіх рівнях публічного управління високопрофесійних, фахових спеціалістів.

Щоб мати таке публічне управління в Україні, варто використовувати такі механізми подолання кризових явищ:

1) наявність глибокого та прогнозного аналізу соціально-економічної та політичної ситуації;

2) передбачення більш глибоких і реальних кризових процесів, а також запобігання ним;

3) розроблення і реалізація конкретних антикризових технологій перш за все у публічному управлінні;

4) політико-правове, організаційне та кадрове забезпечення антикризових технологій; останнє – це реальна управлінська діяльність [4].

Розв'язання саме цих чотирьох основних задач мало б становити базові засади антикризової програми в Україні як цілісного, хоча й багатоаспектного процесу.

Тут доречно сказати про таке. Перехідні, кризові періоди у житті будь-якого суспільства максимально сприяють появі надто специфічних, неподібних до інших і часто навіть аномальних особистостей, завдання яких, здавалося би, полягає в найголовнішому – довести соціальну, суспільну, загальнодержавну ситуацію до абсурду. Таких особистостей достатньо сьогодні в Україні у економіці, політиці, соціальній сфері, культурі.

В перехідний період, в період гострих соціально-економічних криз відмирають ті явища, які є завеликими, а часто й зайвими, або без яких необхідно, а ще більше, цілком можливо обійтися. Таке стосується як окремої людини, так і великих груп, усього соціуму. Це означає, що у загальнодержавному плані, в антикризовій діяльності є глибока необхідність поглянути і визначитися, в чому можна себе обмежити, а також від чого можливо і необхідно взагалі відмовитися. Це цілком природна, об'єктивна потреба, оскільки усе людство нині свідомо діє саме в такий спосіб. Змушують так діяти обмежені природні ресурси; суто людські можливості для життя і діяльності; глобалізація і загальносвітова конкуренція [12].

В наявності в Україні системної кризи помилково звинувачувати якусь загальносвітову кризу, оскільки криза у багатьох країнах – це лише загострені модернізаційні, трансформаційні процеси, притаманні більшості постіндустріальним, інформаційним суспільствам.

Політика управління кризами є невід'ємною складовою частиною репутаційного менеджменту. Репутація держави (або уряду) важко напрацьовується, але легко і швидко втрачається через невміле врегулювання кризових ситуацій.

Висновки. Таким чином, системна криза в незалежній Україні – це головним чином криза публічного управління, а не якоїсь однієї чи навіть більшості сфер суспільного життя. Витоки

української кризи полягають у тому, що початок переходу від тоталітарної, авторитарної системи до демократичної ознаменувалися зміною базових соціальних інститутів (економічних, політичних, соціокультурних), соціальної структури суспільства, соціальної свідомості, духовних цінностей та моделей масової поведінки.

В основі антикризової політики й антикризового публічного управління в Україні повинна бути ідея забезпечення і збереження цілісності держави та стабільності соціуму як складного соціального організму. Зрештою, мистецтво анти-

кризового управління полягає в тому, щоби перетворити потенційні ризики кризи для країни на можливість її позитивної трансформації.

Криза порушує стійкість системи, при цьому радикальним чином її оновлюючи. Стабільний стан і криза виступають постійними антагонізмами в розвитку будь-якої системи, при цьому очисна сила кризи потрібна системі не менше, ніж стабільне існування. Ці дві сторони (криза і стабільність) не можуть існувати одна без одної, це свого роду закон єдності й боротьби протилежностей (оскільки без боротьби немає розвитку).

Список літератури:

1. Адамовська В. Публічне управління та адміністрування в контексті державного та регіонального управління. *Ефективна економіка*. 2016. № 10. С. 64–73.
2. Бобровська О. Механізм системного управління процесами розвитку територій регіонів: концептуалізація конструювання і побудови. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. № 2. С. 48–55.
3. Газарян С. Теоретичні основи антикризового управління в регіоні. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_2_11 (дата звернення: 05.07.2021).
4. Голуб О. Криза в системі державного управління як стимул до суспільних реформ. *Становлення і розвиток української державності*. 2014. № 12. С. 29–32.
5. Ковалевська А. Конспект лекцій з дисципліни «Антикризове управління підприємством» для студентів 5 курсу заочної форми навчання ЦПО та ЗН освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр». Харків : ХНУМГ ім. О. Бекетова, 2016. 140 с.
6. Кочубей Л. Медіарепутація органів державної влади в Україні: антикризовий інструментарій. *Український інформаційний простір*. 2020. № 2 (6). С. 152–168.
7. Кукуруз О. Політична складова кризи системи державного управління. *Держава і право*. 2010. № 50. С. 672–677.
8. Курганська М. Дослідження кризових явищ та проблеми антикризового управління в Україні. *Міжнародна науково-практична конференція*. Харків, 2020. С. 80.
9. Мельтюхова Н. Організаційні кризи в системі державного управління: виникнення, розвиток, подолання. *Державне будівництво*. 2017. № 2. С. 10–15.
10. Модернізація суспільного сектору економіки в умовах глобальних змін : монографія / ред. А. Мельник. Тернопіль : ТНЕУ ; Економічна думка, 2009. 528 с.
11. Пашко Л. Поняття та сутність оцінювання людських ресурсів у сфері державного управління. *Вісник Національної академії державного управління*. 2005. № 3. С. 115–119.
12. Реформування публічного управління та адміністрування: теорія, практика, міжнародний досвід : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції за міжнародною участю (26 жовтня 2018 р.). Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2018. 520 с.
13. Слізкова Г. Кризові явища в системі державного управління України: причини виникнення, розвиток, шляхи подолання. *Вісник КНУТД*. 2012. № 2. С. 137–142. URL: https://knuud.edu.ua/publications/pdf/Visnyk/2012-2/137_142.pdf (дата звернення: 20.06.2021).
14. Ставченко С. Превентивне кризове управління як специфічна онтологія кризових ситуацій у політиці. *Гілея*. 2015. № 95. С. 360–364.
15. Терент'єва А. Управління надзвичайними ситуаціями з елементами кризового менеджменту. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. Дніпро, 2015. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=88> (дата звернення: 30.06.2021).
16. Ткачова Н. Розробка ефективного державного механізму антикризового управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 8. С. 124–130.
17. Шарий В. Системна криза державного управління та шляхи її подолання. *Збірник наукових праць НАДУ / за заг. ред. В. Лугового, В. Князева*. № 1. Київ : вид-во НАДУ, 2004. С. 409–420.
18. Шаров Ю. Антикризові технології в муніципальному управлінні: проєктний аспект. *Публічне управління: теорія та практика*. 2010. № 2. С. 190–193.

Sokolov A.E. THE MECHANISMS OF PUBLIC GOVERNANCE IN OVERCOMING CRISES IN INDEPENDENT UKRAINE

It is studied that the crisis of public administration in Ukraine is characterized by a long process, which has at least three main stages. The first stage is associated with the emergence of conflicts in various spheres of public life (most often - between public authorities and civil society). The second begins when conflicts in society can no longer be resolved by the authorities. This stage is characterized by a certain inhibition, sometimes even the collapse of state mechanisms for regulating public life. The third stage unfolds since the collapse of individual political structures, and public authorities lose their influence on social processes, depreciate.

It is analyzed that the subjects of public administration in overcoming crises in Ukraine should be based on four main mechanisms. Firstly, on theoretical achievements (in-depth analysis, research, modeling of socio-economic, political situation, etc.). Secondly, care should be taken to ensure the closest possible interaction between public authorities and civil society. This cooperation should be aimed not so much at overcoming existing crisis problems and consequences, but at anticipating and preventing deeper and real crisis processes. Thirdly, the determining factor on the way to overcoming crises is the development and implementation of innovative anti-crisis technologies of public administration. After all, political, legal, organizational and personnel support of anti-crisis technologies is extremely necessary.

It is determined that at the state level there are almost the same principles and mechanisms of crisis management as at the corporate level. State institutions, like commercial organizations, during crisis events must adhere to the principles of efficiency, openness, honesty in disseminating information about the crisis and its causes, show compassion and care to victims, constantly interact with the media, timely report on measures taken to resolve the situation and to avoid similar situations in the future.

Key words: public administration, crisis, state power, crisis management, independent Ukraine.

ІСТОРІЯ НАУКИ Й ТЕХНІКИ

УДК 50:001.1(045)«19/20»(477.72/74)(092)Браунер
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.45>

Безлуцька О.П.

Херсонська державна морська академія

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ О.О. БРАУНЕРА

Статтю присвячено висвітленню природоохоронної діяльності Олександра Олександровича Браунера (1857–1941). Джерельна база дала змогу встановити, що в історіографії відсутні ґрунтовні дослідження діяльності вченого як охоронця природи та маловивченим є його внесок у створення багатьох південноукраїнських заповідників. У роботі здійснено аналіз праць О.О. Браунера, присвячених збереженню фауни та орнітофауни Південної України. З'ясовано, що вчений був одним із перших, хто порушив питання охорони природи та необхідності створення державних заповідників на Півдні України. Установлено, що знайомство із заповідними територіями асканійських степів та їхнім власником Ф.Е. Фальц-Фейном сприяло початку більш активної природоохоронної діяльності О.О. Браунера. Висвітлено його участь у дискусії представників Новоросійського та Бесарабського товариств природознавців, Кримсько-Кавказського горного клубу та Південно-Російського щодо створення заповідних територій. Показано, що О.О. Браунер відіграв важливу роль у збереженні заповідника Асканія Нова, що був на межі зникнення у 20-х роках ХХ ст. Його ідея зробити острів Джарилгач філіалом асканійського заповідника для розведення сайгаків та збереження багатьох видів тваринного світу є й досі актуальною. Проаналізовано діяльність вченого на посаді Одеського крайового інспектора з охорони природи. Визначено його роль у створенні заповідників у Молдавії, заповіданні лісового масиву Чорного лісу, Трикратського лісу та ін. Розглянуто ідею вченого щодо проведення просвітницької та виховної роботи з місцевим населенням, мисливцями, рибалками та молоддю щодо збереження природи. Обґрунтовано висновок про те, що О.О. Браунер зробив вагомий внесок у розвиток природоохоронної справи на Півдні України, а також сприяв збереженню заповідника Асканія Нова. Перспективою подальших наукових досліджень визначено більш докладне вивчення асканійського періоду діяльності О.О. Браунера.

Ключові слова: О.О. Браунер, охорона природи, Асканія Нова, державні заповідники, Південь України.

Постановка проблеми. Олександр Олександрович Браунер був справжнім енциклопедистом. Учений досліджував фауну південноукраїнських степів та прилеглих територій. Наукові інтереси та дослідження О.О. Браунера торкалися банківської справи, фауністики, статистики, тваринництва, систематики, зоогеографії, зоотехніки, палеонтології, іхтіології, археології, ґрунтознавства, геології та гідрогеології, герпетології, ентомології, орнітофауни, охорони природи, мисливського господарства, екології, цивільного права, педагогіки, музеєзнавства та історії науки. Він був членом багатьох наукових товариств, клубів, комісій та комітетів.

На особливу увагу заслуговують праці О.О. Браунера з охорони природи та походження

домашніх тварин. Ці дослідження є досить актуальними для сучасних природоохоронців та зоотехніків. Серед головних здобутків Олександра Олександровича слід виділити збереження унікального степового заповідника Асканія Нова, а також упорядкування широкого масиву колекційного матеріалу зоологічного музею Одеського державного університету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біографія та напрями діяльності О.О. Браунера ще не повною мірою висвітлені в сучасних українських виданнях. Серед праць, присвячених життю та аналізу наукових здобутків ученого, слід виділити роботи В. Бореїка, С. Боголюбського, В. Дьякова, Н. Капустіної, О. Кошелева, А. Криштафовича, М. Рогожі та Л. Чорної.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є здійснення комплексного історико-наукового аналізу внеску О.О. Браунера в охорону природи Південної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Охорона навколишнього середовища є однією з найактуальніших проблем сучасності. Історія розвитку природоохоронної діяльності на Півдні України бере свій початок ще з найдавніших часів та поєднує господарсько-економічні, етико-естетичні та наукові напрями охорони природи. Важливу роль у становленні та розвитку природоохоронної справи відіграли створені у 60-х роках XIX ст. природничо-наукові товариства при Харківському, Київському та Новоросійському університетах. Головними науковими центрами дослідження природи південноукраїнських земель, а згодом і ініціаторами природоохоронних заходів стали Новоросійський університет (1865 р.) і Новоросійське товариство дослідників природи (1870 р.). О.О. Браунер був активним членом Товариства та одним із перших, хто порушив питання про охорону природи [2, с. 98].

Відвідавши у 1894 р. заповідні території асканійських степів та потоваришувавши із власником заповідника Фрідріхом Едуардовичем Фальц-Фейном, учений все активніше виступає із закликами охорони природи.

У 1899 р. одна за одною вийшли друком праці О.О. Браунера, присвячені охороні птахів та ссавців Херсонської губернії, корисних для сільського господарства [7; 11] У роботі, присвяченій тваринам Херсонської губернії, учений порушив питання про створення державного степового заповідника, а також показав відносність таких понять, як «корисність» та «шкідливість» тварин [4].

У 1917 р. О.О. Браунер долучається до дискусій про створення заповідних територій. Так, нарада представників Новоросійського та Бесарабського товариств природознавців, Кримсько-Кавказького горного клубу та Південно-Російського ентомологічного товариства порушила клопотання перед владою про віднесення 16 природних об'єктів до заповідних територій. В архіві Браунера збереглося клопотання, підписане вчепним, а також Гаврилом Івановичем Танфільєвим, Ігнатієм Яковичем Точидловським та іншими до міністра народної освіти та міністра землеробства. Згодом О.О. Браунер розширює список до 21. Зокрема, заповідними вчений пропонував зробити так звану Чутянську дачу та Чорний Ліс поблизу залізничної станції Значенка; степовий лісок та степ поблизу с. Павлівка Тираспільського

повіту; правий берег р. Буг від с. Акмечетки до с. Богданівка; близько тисячі десятин плавнів у долині р. Дністер; Соленоозерну дачу на Кінбурнському півострові; острови Довгий та інші в Ягорлицькій затоці та острів Березань; увесь острів Джарилгач; декілька тисяч десятин плавнів у гирловій низині Дніпра, між р. Конкою та Бакаєм (Дніпром) із Білогрудовим гирлом та колишньою р. Серединкою, поблизу с. Збур'ївка; південний край Тилігульського лиману і прилеглого до нього Пересипа до самого моря [5, с. 14–16].

Особливу увагу О.О. Браунер приділяв збереженню Асканія Нова. Учений надавав практичну допомогу Ф.Е. Фальц-Фейну з облаштування заповідника та зоопарку; дарував книги про птахів Херсонської губернії та Криму, а також інших представників фауни південноукраїнських земель. Браунер та Фальц-Фейн постійно обмінювалися інформацією з різних питань зоології та охорони природи. У багатьох своїх публікаціях О.О. Браунер посилається на фауністичні матеріали, отримані з Асканія Нова та інших маєтків родини Фальц-Фейн. А до 50-річного ювілею Фрідріха Едуардовича вчений зробив йому досить незвичний та дорогий подарунок – назвав на честь ювіляра дніпровського тушканчика, виділивши його в окремий західний підвид *Dipus telum Falz-Feinii* (за сучасною номенклатурою кандибка пустельний *Stylodipus telum Licht*) [1].

Не зміг О.О. Браунер стояти осторонь справ заповідника весь складний період революції та Громадянської війни, безпосередньо чи опосередковано він опікувався збереженням унікальних природних багатств і надбаних природничо-наукових цінностей заповідних територій. Разом із Йосипом Конрадовичем Пачоським, Петром Кузьмичем Козловим, пізніше з Володимиром Володимировичем Станчинським, Олександром Алоїзовичем Янатою, Борисом Костянтинівичем Фортунатовим ученому вдалося запобігти занепаду заповідних земель та руйнації приміщень Асканія Нова [1; 2].

Із 15 липня 1923 р. О.О. Браунер завідував науковою частиною зоологічного відділу науково-степової станції при Державному заповіднику імені Раковського (Асканія-Нова). Він повинен був досліджувати якісний склад фауни; характер перебування, біологію та екологію окремих видів ссавців, птахів та комах; переселення зникаючих видів (байбака, полоза, стрепета та ін.); переліт птахів, кажанів; господарське значення тварин, їх користь та шкідливість. Однак майже весь його час був присвячений іншому. Розуміючи неминучість

підпорядкування заповідника новим суспільно-політичним орієнтирам та завданням, учений як міг захищав унікальний природний комплекс Асканія Нова від переведення на виключно господарсько-практичне використання.

У квітні 1924 р. О.О. Браунер змушений був виступити на нараді в Наркомземі УРСР та заявити, що вся його діяльність як завідувача наукової частини та зоопарку пройшла у боротьбі за дістання кормів для тварин та птахів [21]. Шукав він підтримки й у своїх колег із Москви. Так, у листі до професора Михайла Михайловича Кулагіна він зазначає, що становище Асканії досить погане. Учений указує на відсутність фінансування, руйнування господарських будівель та загрозу розорення цілинного степу. Щоб урятувати заповідник, О.О. Браунер пише доповідні записки в Академію наук (Українську і Російську), а також у Комітет охорони пам'ятників природи та у товариство Акліматизації і Наркомпросу України [3; 6].

Наукову частину заповідника О.О. Браунер очолював до травня 1925 р. Його безпосередніми радниками та помічниками під час роботи в заповіднику були як старі, так і нові працівники Асканії: перший наглядач зоопарку Климентій Євдокимович Сіянко, препаратор і фотограф Генріх Іванович Рібергер, єгер та мисливець Енгельке, а також новий орнітолог-асистент Соколов [1; 2].

За свою природоохоронну діяльність у 1926 р. О.О. Браунер отримав посвідчення Одеського крайового інспектора з охорони природи та став членом правління Українського комітету охорони пам'яток природи. Перебуваючи на цій посаді до 1932 р., він велику увагу приділяв островам та узбережжю Чорного та Азовського (Озівського) морів, що були традиційними місцями масового гніздування птахів [12–14; 26].

У 1927 р. О.О. Браунер розробив проєкт створення мережі республіканських заповідників, йому вдалося добитися визнання нових заповідних територій на Нижньому Дніпрі – Приморських та Піщаних. Учений першим порушив питання про створення заповідників у Тілігульському лимані та Молдавії [19], аргументував недоцільність масового відстрілу лисиць [25]. Підготував проєкт майбутніх заповідників та опублікував у 1927 р. працю «Об охроне природы» [9], що стала першим у республіці обґрунтованим планом заповідних територій. Так, наприклад, учений пропонував «острів Джарилгач ... використати для розплоду сайгака. Тут можуть на волі, на просторі 25–30 верстов, жити степові тварини, бо острів має добрі сіножаті та солонцеві

пасовища. Окрім того, тут легко добути артезіанської води (навіть самотькоком)... Отут-о сайгак, напевне, акліматизується: на це тут є великі простори, щоб бігати (30 верстов), солонцеві рослини та солонці. Сюди можна прислати згодом і зубрів, крім того, диких кіз та оленів, цебто все те, що було в нашій степу і щезло. Тут вільно гніздитимуться, дрохви, хохітви, степові журавлі, кроншнепи, різні кулики, мартин, крячки, дуже можливо – баклани та галагази, а також кілька відмін качок тощо» [15]. Окрім того, О.О. Браунер наполягав на введенні в програми не лише нижчої, а й вищої шкіл особливих курсів з охорони природи. Виданий О.О. Браунером підручник «Сельскохозяйственная зоология» мав цілий розділ, присвячений охороні пам'ятників природи [16, с. 396–398].

Результатом клопотань ученого та його однодумців стала Постанова РНК УСРР від 14 липня 1927 р. «Про утворення Надморських заповідників на берегах Чорного та Озівського морів». Відтепер новостворені заповідники визначалися як республіканські та підпорядковувалися Наркомзему. На означеній території із цього часу заборонялися відстріл птахів, нищення яєць, а також рибальство. Дослідна станція заповідників зосереджувалася на орнітологічних та іхтіологічних дослідженнях [22].

У 1927 р. О.О. Браунер розробив «Анкету для збирання відомостей про існуючі та бажані заповідники» [17], а також «Вказівки для вивчення заповідників» [18]. Із цього ж року вчений постійно друкував замітки «Об охроне природы» в різних журналах, у яких розміщував перелік тварин України, що зникли, або тих, що були під загрозою винищення, висловлював своє бачення охорони тварин та природи у цілому [8; 9; 10; 15]. У 1928 р. ним було опубліковано серію статей про подорожі по приморських та піщаних заповідних територіях, зокрема про поїздку на острови Джарилгач, Тендра, Орлов, Бабин, Смолев, на Ягорлицький Кут, Солено-озерну дачу та в Буркути [12–14].

Значний внесок зробив О.О. Браунер в охорону лісу. У цей період особливе значення надавалося збереженню лісових масивів, із винищенням яких зникали не лише цінні флористичні об'єкти, а й представники фауни, що втрачали місце свого існування. Тож Київська (Микола Васильович Шарлемань), Харківська (Євген Михайлович Лавренко), Дніпропетровська (Михайло Павлович Акімов) та Одеська (Олександр Олександрович Браунер) крайові інспектури у 1926–1928 рр. про-

вели інвентаризацію природних об'єктів, що мали підлягати заповіданню [1; 2].

На території підвідомчій Одеській крайовій інспектурі з охорони природи О.О. Браунер запропонував до заповідання лісовий масив Чорного лісу. У своєму листі № 2 від 15.01.1928 до Укрнауки саме Чорний ліс Одеський крайовий інспектор називав найважливішим із лісових заповідних об'єктів Степової України. Статус заповідника державного значення пропонувалося надати Гаврилівському заказнику ВУСМР (біля села Гаврилівка Херсонської округи, колишнього маєтку Олександра Едуардовича Фальц-Фейна на Дніпрі), де збереглися реліктові флора і фауна. Планувалося також низка заповідників місцевого значення: Злодійська балка, Трикратський парк, Рацинський ліс, Боковеньківський дендропарк. На облік Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП) бралися Жеребківський ліс, насадження Керніса, пересип Тилігульського лиману, Павлівський ліс, дільниця озера Тудорово, Куяльницька пересип [24; 26].

Не всі плани вдалося реалізувати. Проте 19 червня 1928 р. вийшла Постанова РНК УСРР «Про утворення піщаних заповідників у районі Дніпрового низу». Заповідник мав охоплювати Іванівський (Оджигільський) пісковий масив Голопристанського району Херсонської округи між селами Рибалч'я та Іванівка та західну частину Чалбаського піскового масиву разом із «Буркутськими плавнями». До нього повинні були увійти і цілині ділянки між селами Копані та Чалбаси Голопристанського району. Новостворений природний заповідник був підпорядкований Наркомзему за умови, що наукова робота в ньому погоджуватиметься з Народним комісаріатом освіти [22].

У 1929 р. О.О. Браунер за дорученням Народного комісаріату землеробства та Укрнауки очолює експедиції з наукового дослідження Приморських і Піщаних заповідників, розташованих уздовж узбережжя Чорного та Азовського морів. Досліджуючи флору і фауну Північного Причорномор'я, він одним із перших указав на погіршення екологічної ситуації у цьому регіоні. З огляду на це, вважав за необхідне проводити просвітницьку та виховну роботу з місцевим

населенням, мисливцями, рибалками та молоддю (студентами, школярами). За результатами експедиції О.О. Браунер опублікував серію статей у журналі «Український мисливець та рибалка», останню публікацію [28] було присвячено відвідуванню Солоноозерної дачі (сьогодні – Солоноозерна ділянка Чорноморського біосферного заповідника) та Буркут (Чалбаська арена Нижньодніпровських піщаних масивів) [14].

У 1935 р. О.О. Браунер стає членом Комітету по заповідниках при ВЦВК РРФСР. Незважаючи свій поважний вік (78 років), він продовжував проводити самостійні екскурсії та подорожі. Його часто можна було зустріти з рюкзаком у дніпровських плавнях поблизу Каховки. У цей період учений цікавився впливом польотів літаків на водоплаваючих птахів, а особливо на їхнє гніздування. О.О. Браунер виказував своє категоричне невдоволення полюванням із літака на дрохву [23].

Висновки. Таким чином, О.О. Браунер зробив значний внесок у становлення та розвиток природоохоронної справи. Перші праці, присвячені охороні природи, вийшли з-під пера вченого ще у XIX ст. Він розумів, що гарантією збереження тваринного і рослинного світу є збереження у недоторканому вигляді певних територій. Завдяки його активній діяльності та наполегливості виникла більшість сучасних заповідників та заказників. Деякі задуми О.О. Браунера реалізувалися через багато десятироків. Зокрема, створено орнітологічний заказник Тилігульський пересип (1983 р.) та Павлівський ботанічний заказник (1998 р.) в Одеській області; виділено лісовий заказник Рацинська дача (1974 р.) у Миколаївській області, а також Чорноліський ландшафтний заказник (1980 р.) та дендропарк загальнодержавного значення Веселі Боковеньки (1972 р.) у Кіровоградській області. Однак останнім часом заповідні території знову потребують охорони. Зміна клімату, замулення та пересихання водойм, використання хімічних добрив та отрути проти шкідників сільського господарства призвели до зменшення, а подекуди й до повного зникнення певних видів тварин та птахів. Тож праці О.О. Браунера та викладені в них ідеї не втратили своєї актуальності і потребують подальшого вивчення та аналізу.

Список літератури:

1. Борейко В. Замечательные деятели заповедного дела Украины. Браунер Александр Александрович. История заповедного дела в Украине. 2002. С. 167–171.
2. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860–1960). Т. 1 (А – М). Серия: история охраны природы. Вып. 4. Киев : КЭНЦ, 1995. С. 98–100.

3. Браунер А. Несколько соображений о состоянии и перспективах госзаповедника «Чапли». *Радянський мисливець та рибалка*. 1925. № 10.
4. Браунер А. О вредных и полезных животных Херсонской губернии. *Зап. общ-ва сельского хозяйства Южной России*. 1899. № 4–6. С. 99–122.
5. Браунер А. О заповедниках и заказниках. *Южная охота*. 1923. № 4–5. С. 13–15.
6. Браунер А. О состоянии госзаповедника Аскания-Нова. *Природа и охота на Украине*. 1924. № 1–2. С. 210–219.
7. Браунер А. Об охране млекопитающих и птиц, полезных для сельского хозяйства. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1899. 17 с.
8. Браунер А. Об охране природы. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*. 1929. № 4–5. С. 29–33.
9. Браунер А. Об охране природы. *Український мисливець та рибалка*. 1927. № 12. С. 30–37.
10. Браунер А. Охрана природы. *Український мисливець та рибалка*. 1930. № 9–10. С. 14–17.
11. Браунер А. По вопросу об охране птиц полезных для сельского хозяйства. *Сборник Херсонского земства*. 1899. № 12. С. 169–185.
12. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 1. Поездка на остров Джарылгач. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 8. С. 9–12.
13. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 2. Поездка на острова Тендру, Орлов, Бабин, Смолев и на Ягорльцкий Кут. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 9. С. 8–14.
14. Браунер А. По приморским и песчаным заповедникам Украины. 3. Солено-озерная дача. 4. Буркуты. *Український мисливець та рибалка*. 1929. № 10. С. 10–17.
15. Браунер А. Про охорону природи. *Український мисливець та рибалка*. 1928. № 9. С. 25–29.
16. Браунер А. Сельскохозяйственная зоология. Одесса : Госиздат Украины, 1923. 413 с.
17. Браунер О. Анкета для збирання відомостей про існуючі й бажані заповідники. *Збірник матеріалів для Одеської красної комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи*. Одеса, 1927. С. 36–37.
18. Браунер О. Вказівки для вивчення заповідників. *Збірник матеріалів Одеської красної комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи*. Одеса, 1927. С. 39–42.
19. Браунер О. Встановлення на Молдавії заповідника. *Соціалістична Молдавія*. 1932. № 138.
20. Браунер О. Гаврилівський заповідник. *Радянський мисливець та рибалка*. 1927. № 5. С. 3.
21. Доклад А.А. Браунера. *Природа и охота на Украине*. 1924. С. 211.
22. Документи з історії заповідника та заповідної справи. URL: <https://bsbr.ks.ua/history/bsbr-history-doc/55-postanova-rmk-19-i-1931.html>.
23. Кошелев А. Зоолого-экологические прогнозы и рекомендации в научных работах А.А. Браунера. Насколько они оправдались и воплощены в жизнь? *Известия музейного фонда им. А.А. Браунера*. 2007. Т. 1. № 1. С. 19–24.
24. Матеріали про створення заповідників на території України та охорони їх. *Постанови, протоколи, пояснювальні записки, кошториси, реєстри пам'яток, акти, листування*, 1926–1928 рр. ЦДАВОВУ. Ф.166. Оп. 6/VI. Спр. 9446. Арк. 157
25. Пузанов И. Роль А.А. Браунера в изучении природы Молдавии. *Труды объединенной научной сессии Молд. филиала АН СССР*. Т. 2. Кишинев, 1959. С. 289–293.
26. Черна Л.О. Деякі аспекти діяльності професора О.О. Браунера зі створення мережі природо-заповідних територій України (1920-ті рр.). *Известия Музейного фонда им. А.А. Браунера*. 2010. Т. VII. № 3–4. С. 3–5.

Bezlutska O.P. ENVIRONMENTAL ACTIVITY O.O. BRAUNERA

The topic of article is devoted to the environmental activities of Olexander Olexandrovich Brauner (1857–1941). The sources of his historiography have allowed to conclude that there are no profound studies of the scientist's activity as an environmental protector and his contribution to the creation of many South Ukrainian reserves was slightly analyzed. The analysis of O.O. Brauner's works devoted to the preserved fauna and avifauna of Southern Ukraine is carried out in the work. It was found that the scientist was one of the first to raise the issue of the environmental protection and the need to create state reserves in southern Ukraine. It is established that the acquaintance with the protected areas of the Askanian steppes and their owner, E. Falz-Fein contributed to the beginning of more active environmental activities of O.O. Brauner. His participation in the discussions of the representatives of the Novorossiysk and Bessarabian societies of naturalists, the Crimean-Caucasian Mountain Club and the South-Russian Society on the creation of protected areas is highlighted. It is shown that O.O. Brauner played an important role in the preservation of the Askania Nova Reserve, which was presented on the verge of extinction in the 1920s. His idea to make the island of Dzharylghach a branch

of the Askanian Reserve to create sites and preserve many types of wildlife is still relevant. The activity of the scientist on the positions of the Odessa National Inspector for Environmental Protection is analyzed. Its role in the created reserves in Moldavia, the testament of the Black Forest, Trikratsky Forest, etc. has been determined. The idea of the scientist to conduct educational work with the local population, hunters, fishermen and young people on nature conservation is considered. The conclusion is substantiated that O.O. Brauner has made a significant contribution to the development of environmental protection in the South of Ukraine, as well as promoting the preservation of Askania Nova reserves. The necessity to study more the Ascanian period of O.O. Brauner's activity is considered to be prospective for the further research.

Key words: *O.O. Brauner, environment protection, Askania Nova, state reserves, South of Ukraine.*

Козубенко Ю.Л.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Буц М.А.

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

РОЗВИТОК ЛІКУВАЛЬНОЇ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТИВНОЇ МЕДИЦИНИ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ТА ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті досліджено діяльність закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Крізь історичну ретроспективу показано становлення цих закладів у Тернопільській та Хмельницькій областях. У дослідженні висвітлено діяльність вищезгаданих інстанцій, зокрема Тернопільського обласного лікарсько-фізкультурного диспансеру IV категорії, кафедри медичної реабілітації та спортивної медицини Тернопільського державного медичного університету ім. І.Я. Горбачевського, кабінету спортивної медицини Хмельницької міської поліклініки № 1. Досліджено історію розвитку спортивної медицини та лікувальної фізичної культури в регіоні. За роки існування вказаних лікувально-фізкультурних закладів накопичено безцінний практичний досвід, сформовано підходи та визначено основні напрямки роботи з широким використанням можливостей функціональної діагностики, традиційної і нетрадиційної терапії. Звернуто увагу на сучасний стан наведених закладів. Розглянуто проведення працівниками закладів профілактичної роботи серед населення, пропаганди здорового способу життя тощо.

Результати дослідження вказують не лише на продовження діяльності багатьох закладів фізичної культури та спортивної медицини в регіоні, але й на активний розвиток та зміни, що в них відбуваються відповідно до реалій сьогодення. Пріоритетними напрямками науково-дослідної роботи є: 1) дослідження роботи функціональних систем організму; 2) медико-біологічне забезпечення високих досягнень у спорті; 3) рання діагностика, лікування та попередження раптової смерті спортсменів; 4) розробка нових методів реабілітації осіб із надлишковою вагою та ожирінням, хворих на ішемічну хворобу серця, неспецифічні захворювання легень, а також хворих, які перенесли інфаркт міокарда, інсульт.

Ключові слова: лікувальна фізична культура, спортивна медицина, здоров'я, реабілітація, заклади.

Постановка проблеми. За роки існування закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної України було накопичено безцінний практичний досвід, сформовано підходи та визначено основні напрямки роботи з широким використанням можливостей функціональної діагностики, традиційної і нетрадиційної терапії. Звертається увага на сучасний стан цих закладів. Розглянуто проведення працівниками закладів профілактичної роботи серед населення, пропаганди здорового способу життя тощо.

Постановка завдання. У статті досліджено діяльність закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини на теренах Західної Укра-

їни в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Крізь історичну ретроспективу показано становлення цих закладів у Тернопільській та Хмельницькій областях.

Виклад основного матеріалу.

Тернопільський обласний лікарсько-фізкультурний диспансер IV категорії

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 31.11.1949 року, наказом обласного відділу охорони здоров'я з 01.10.1950 року в Тернопільській області почав функціонувати обласний лікарсько-фізкультурний диспансер IV категорії (ТОКЛФД), який мав забезпечувати організаційно-методичне керівництво службою лікарського контролю і лікувальної фізкультури, здійснювати контроль за

виконанням лікувально-профілактичними закладами наказів МОЗ по службі, надавати медичну допомогу спортсменам і фізкультурникам, а також проводити лікарські консультації із питань фізичної культури та ЛФК.

Стан матеріально-технічної бази та кадровий потенціал служби поступово поліпшувався. У 1950–1959 рр. налічувалася одна мінімально оснащена та спільна з підлітковою службою кімната площею 20 м², яка належала першій міській поліклініці. Штат налічував 7 ставок, з яких 3 – лікарські, а 2,5 – середнього медичного персоналу [2, с. 197].

У 1960–1961 рр. ТОКЛФД знаходився у приміщенні Палацу спорту, де займав дві просторі кімнати площею 40 м². У ці роки була придбана фізіотерапевтична апаратура, обладнані дві кабінки для процедур лікувального масажу та електротерапії. У боксерському залі під час вільного від тренувань часу проводилися заняття ЛФК із хворими. Штат закладу зріс до 11 одиниць.

Розвиток фізкультури і спорту в області вимагав подальшого покращення умов існування служби. Тому в 1961 році на території обласної лікарні під диспансер відвели два будиночки на 9 кімнат загальною площею 180,5 м². Тут відкрилися три палати стаціонарного відділення на 15 ліжок для лікування травмованих спортсменів і дітей із вадами опорно-рухового апарату Диспансер перевели до III категорії лікувально-профілактичних закладів (ЛПЗ).

У 1970 р. у філіалах Львівської політехніки та Київського фінансового інституту було відкрито кабінети лікарського контролю. Починаючи з 1973 року, на баланс диспансеру передали новий двоповерховий будинок (вул. 8 Березня, 2а) загальною площею 369,7 м². Починаючи з 1974 року, ранг закладу підвищився до II категорії ЛПЗ зі штатною потужністю 34,5 одиниці, у тому числі 7 ставок лікарів.

У серпні 1976 року наказом Облздороввідділу було закрито стаціонарне відділення. При цьому відповідно скоротилось фінансування та штат закладу (сумарно до 25,5 ставок). Але згідно з вимогами наказу МОЗ СРСР №250 від 17.03.1978 р. «Про штатні нормативи медичного персоналу лікарсько-фізкультурних диспансерів...» з 1979 року зросла увага органів управління до служби. У 1983 році під диспансер було виділено більш просторе двоповерхове приміщення площею 754,4 м² на вулиці Матросова, 1а (тепер вул. Старий Ринок, 1а). Поступово зріс кадровий потенціал та реорганізувалася струк-

тура ТОКЛФД. У 1985 році відкрилося відділення лікарського контролю за дитячим населенням. У 1988 році на госпрозрахунковій основі почало діяти консультативно-оздоровче відділення (штат 7,5 ставок, в т. ч. 2,5 лікарських), де широко використовувались можливості функціональної діагностики, традиційної і нетрадиційної терапії. У 1989–1991 рр. при Борщівській, Чортківській, Гусятинській ЦРЛ стали працювати кабінети лікарського контролю за спортсменами; такі кабінети у вузах перейшли до підпорядкування системі Міносвіти. Згідно з чинними наказами по службі, з вересня 1990 року в диспансері відкрито відділення лікарського контролю за масовими формами фізичної культури (штат – 10 ставок, в тому числі 3 лікарських) [2, с. 199].

Сумарно штатна потужність ТОКЛФД на 01.01.1992 року становила 58 ставок, у тому числі 19 лікарських. Функціонували 4 відділення. Значно покращився стан матеріальної бази: в підвальному приміщенні побудували сауну, оснастили сучасною апаратурою офтальмологічну, фізіотерапевтичну, стоматологічну служби, тренажерний зал, кабінет функціональної діагностики. Після придбання комп'ютерної техніки під час комплексного обстеження спортсменів стали використовувати діагностичні програми «Спортскринінг», «Ортоспорт» та інші, а для фізкультурників – тестову програму «Паспорт здоров'я і рухових режимів».

У 1993 році відбулася остаточна реорганізація закладу: ліквідували госпрозрахункове відділення, натомість сформували відділення спортивної медицини, діагностики і тестування (служба вузьких спеціалістів, клінічна лабораторія, кабінет функціональної діагностики), а також медико-спортивної реабілітації (служби лікувального масажу, фізіотерапії, лікувальної фізкультури).

Починаючи з 1994 року, відділення медико-спортивної реабілітації підсилили службами мануальної терапії, лазерної терапії і психотерапії. У фізкабінет придбано апарат магнітотерапії і лазерну установку, для відділення діагностики і тестування – «Поліаналізатор», шестиканальний електрокардіограф та стоматологічне обладнання «Хіродент» [2, с. 200].

Нині спортивна медицина існує тільки в структурі обласного диспансеру. Служба ЛФК мала кращу долю, однак останнім часом в установах охорони здоров'я з'явилася негативна тенденція до її скорочення, перепрофілюється штат, ліквіднуються кабінети. Особливо ці зміни відчутні в сільській місцевості.

Кафедра медичної реабілітації та спортивної медицини Тернопільського державного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського створена у вересні 1957 року, в рік відкриття Тернопільського медичного інституту. Колектив кафедри на той час складався з трьох осіб: завідувача (старшого викладача С. Гарагулі) та двох викладачів (О. Бойко і Б. Рябенко). Заняття проводилися в основній, підготовчій, спеціальній медичних групах та групах спортивного вдосконалення, що дало змогу охопити фізичною культурою всіх студентів, незалежно від стану здоров'я і рівня фізичної підготовленості.

На кафедрі запрацювали секції із важкої атлетики, волейболу, спортивної гімнастики, велосипедних гонок. Невдовзі створені групи спортивного вдосконалення з важкої атлетики, фехтування, настільного тенісу, боротьби вільної і класичної, плавання, кульової стрільби, лижного спорту. Одночасно започатковано й виступи збірних команд інституту з різних видів спорту в першості студентського спортивного товариства «Буревісник».

Міністерство освіти і науки високо оцінювало спортивно-масову роботу кафедри фізичного виховання. У конкурсі на кращу кафедру зі спортивно-масової роботи та залучення студентської молоді до систематичних занять фізичною культурою, започаткованому в 1982 році, кафедра посіла друге місце в 1983 році та двічі розділяла 4–8 місця в 1985 і 1987 роках [2, с. 205].

У 1976 році курс лікувальної фізкультури та спортивної медицини приєднано до кафедри фізичного виховання та здоров'я. Завідувачем кафедри став молодий науковець, кандидат біологічних наук В. І. Ільницький. Наукова робота на кафедрі набула цілеспрямованого характеру. Перш за все завідувач сформулював перспективний напрямок наукових пошуків, що передбачав довготривалі дослідження фізичного стану студентів усіх медичних груп здоров'я за час навчання у вузі, вивчення закономірностей змін їхньої серцево-судинної системи, фізичної працездатності та фізичного розвитку під впливом різних за характером фізичних навантажень, що й стало темою його докторської дисертації. У різні роки на курсі ЛФК працювали: доцент В. В. Дем'яненко, асистенти Ж.М. Владишевська, С.І. Зелінська, І.Г. Гарач.

Починаючи з 1975 року, на курсі лікувальної фізкультури та спортивної медицини працювала лаборантом, старшим лаборантом, асистентом, а з 1992 року і дотепер – доцентом кандидат медичних

наук Л.О. Вакуленко. Під час роботи на кафедрі вона виконала кандидатську дисертацію на тему «Використання глибокого рефлекторно-м'язового масажу для лікування неврологічних синдромів остеохондрозу шийного відділу хребта» та опублікувала 68 наукових робіт.

У 1999 році, спираючись на багаторічний науково-педагогічний досвід, професор В. Ільницький та доцент Є. Ясінський опублікували посібник «Фізичне виховання у середніх медичних навчальних закладах».

Починаючи з 1995 року, кафедрою завідувала к. б. н., доцент О.М. Довгань.

У 2001 році на базі курсів фізіотерапії, медичної реабілітації і курортології та кафедри фізичного виховання з курсом лікувальної фізкультури та спортивної медицини створюється кафедра медичної реабілітації та спортивної медицини [2, с. 206].

Метою створення кафедри була оптимізація та підвищення якості викладання студентам медичного, фармацевтичного, стоматологічного факультетів таких дисциплін, як фізична, медична, соціальна реабілітація, спортивна медицина, фітотерапія, курортологія, рефлексотерапія та лікувальна фізкультура в стоматології.

Нині кафедрю очолює доктор медичних наук, професор І. Р. Мисула, який водночас є першим проректором. Професорсько-викладацький склад кафедри забезпечує належний рівень викладання та науково-дослідної роботи, засвоєння практичних навичок із медичної, фізичної та соціальної реабілітації хворих, а також організацію багатьох аспектів громадського здоров'я.

Нині науковці кафедри медичної реабілітації та спортивної медицини ведуть дослідження з теми: «Вивчення впливу пелоїдотерапії та низько інтенсивних фізичних факторів у хворих з остеохондрозом хребта, поєданого з остеопорозом». Крім того, вивчається оцінка фізичного стану та факторів ризику розвитку ішемічної хвороби серця, вплив різних видів рефлексотерапії та фізіотерапії на хворих з гіпертонічною хворобою, організаційні аспекти реабілітації хворих, вивчення впливу масажу за різної патології.

Під керівництвом професора І.Р. Мисули ведуться роботи, присвячені диференційованому лікуванню дегенеративно-деструктивних захворювань, оптимізації застосування фізичних чинників на етапах реабілітації.

Серед основних наукових здобутків кафедри останніх років слід назвати наступні: вперше вивчено поєднаний вплив фізіотерапевтичних

методів та торфоболота на щільність кісткової тканини у хворих із остеохондрозом, поєднаним з остеопорозом; розроблено нові способи лікування хворих з остеохондрозом та остеопорозом на основі застосування торфових грязей, рефлексотерапії та низько інтенсивних фізичних факторів (ультразвукової та магнітно-лазерної терапії); доведено ефективність використання мікрохвильової резонансної терапії у разі суглобової патології; досліджено щільність кісткової тканини у хворих на деформуючий остеоартроз під час лікування сірководневими ваннами та вивчено стан імунної системи у хворих на деформуючий остеоартроз під впливом санаторно-курортного лікування; досліджено механізми зрушень у серцево-судинній системі студентів під час різних фізичних навантажень; розроблено й запропоновано комплекси фізичних вправ та навчально-тренувальні програми з фізичного виховання під час різних захворювань; показано ефективність занять фізичними вправами задля покращення функціонального стану організму, розумової і фізичної працездатності студентів [3, с. 12].

Наукова робота кафедри надалі зосереджуватиметься на розробці концепції розвитку медичної реабілітації на рівні лікаря загальної практики (сімейного лікаря) та нових комплексів для відновного лікування. Триватиме також вивчення впливу сульфатно-гідрокарбонатного торфоболота Микулинецького родовища та низько інтенсивних фізичних факторів на перебіг і наслідки поперекового остеохондрозу, поєданого з остеопорозом. Перспективною слід вважати роботу кафедри щодо оптимізації реабілітаційного лікування хворих на остеоартроз залежно від структурно-функціонального стану кісткової тканини та розробки комплексного відновного лікування хворих із виразковою хворобою шлунка на санаторно-курортному етапі лікування. Оскільки ефективне функціонування реабілітаційної мережі неможливе без наукового супроводження лікувально-діагностичного процесу, триватиме робота з вивчення та впровадження методик кінезіотерапії і тракційного лікування в реабілітацію кардіологічних, неврологічних та ортопедо-травматологічних хворих.

Кабінет спортивної медицини Хмельницької міської поліклініки № 1

Починаючи з 1994 року, на базі Хмельницької міської поліклініки функціонує кабінет спортивної медицини (лікарського контролю за особами, що займаються фізичною культурою та спортом). У ньому працює лише два співробітники: завідувач кабінету, лікар спортивної медицини А.В. Соловей та медична сестра Я.С. Луцєвська.

У цілому в 24 амбулаторно-поліклінічних закладах Хмельницької області є кабінети лікувальної фізкультури для дорослих, а в 6 – кабінети лікувальної фізкультури для дітей. Загальна чисельність лікарів лікувальної фізкультури та спортивної медицини в області складає 5 осіб [2, с. 236].

Зважаючи на актуальність занять спортом та активного способу життя, нині постала потреба у створенні лікарсько-фізкультурного диспансеру на Хмельниччині. Це дозволить лікарям проводити профілактичну роботу серед населення; пропагувати здоровий спосіб життя; відбирати дітей і дорослих для подальших тренувань, занять у спортивних секціях, спортивних залах; проводити в повному обсязі медичне обслуговування спортивно-масових заходів різних рівнів; допомагати тренерському складу у визначенні тренуваності й фізичних можливостей спортсменів; а також вести диспансерне спостереження провідних спортсменів області, учнів ДЮСШ і населення загалом, яке займається фізичною культурою та спортом [1, с. 16].

Висновки. Таким чином, у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття в Тернопільській та Хмельницькій областях України відмічено значний розвиток закладів лікувальної фізичної культури та спортивної медицини. Шляхом упровадження новітніх технологій та медичних методів десятки тисяч спортсменів та учасників бойових дій кожного року отримують належне лікування і реабілітацію, мають змогу проходити обстеження функціональних систем організму. Надалі є можливість проведення порівняльного аналізу тих чи інших закладів фізичної реабілітації та спортивної медицини з урахуванням у них переваг та недоліків на теренах Західної України в різні проміжки часу. Можливим також є розширення тематики дослідження із включенням інших регіонів України.

Список літератури:

1. Абрамов В. В., Клапчук В. В., Неханевич О. Б. Фізична реабілітація, спортивна медицина : підручник для студ. вищих мед. навч. закладів. Дніпропетровськ : Журфонд, 2014. 456 с.
2. Дехтярьов Ю. П. Спортивна медицина та лікувальна фізкультура України. Київ : «Друкарня Вольф», 2013. 286 с.
3. Мухін В. М. Фізична реабілітація. Київ : Олімпійська література, 2005. 424 с.

4. Соколовський В. С., Романова Н. О., Юшковська О. П. Лікувальна фізична культура. Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2005. 234 с.
5. Сокрут В. М. Спортивна медицина. Донецьк : Каштан, 2013. 472 с.

Kozubenko Yu.L., Buts M.A. DEVELOPMENT OF TREATMENTAL PHYSICAL CULTURE AND SPORTS MEDICINE IN TERNOPIL AND KHMELNITSKY REGIONS OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article investigates the activity of medical physical education and sports medicine establishments in the territory of Western Ukraine in the second half of the XX - at the beginning of the XXI century. Historical retrospective shows the establishment of these institutions in Ternopil and Khmelnytsky regions. The study covered the activities of the above instances, in particular: Ternopil Regional Medical and Physical Training Dispensary Category IV, Department of Medical Rehabilitation and Sports Medicine of Ternopil State Medical University. I. Horbachevsky, the office of sports medicine Khmelnytsky city polyclinic №1. The history of development of sports medicine and medical physical culture in the region is investigated. During the years of existence of these medical and sports institutions, invaluable practical experience has been accumulated, approaches have been formed and the main directions of work have been determined, possibilities of functional diagnostics, traditional and non-traditional therapy have been widely used. Attention is paid to the current state of these institutions. The carrying out of preventive work by the employees of the institutions among the population is considered; promoting a healthy lifestyle, etc.

The results of the study indicate not only the continuation of the activities of many institutions of physical culture and sports medicine in the region, but also the active development and changes that occur in them in accordance with today's realities. Priority areas of research are examination of functional systems of the body, medical and biological support of high achievements in sports, early diagnosis, treatment and prevention of sudden death of athletes, development of new methods of rehabilitation of overweight and obese patients with coronary heart disease, lung disease, as well as patients who have suffered a myocardial infarction, stroke.

Key words: physical therapy, sports medicine, health, rehabilitation, institutions.

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [572.71:904.5](477.63)«17/18»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.47>

Долженко Ю.В.

Інститут археології Національної академії наук України

Хоменко О.О.

Комунальний заклад культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради

ДВА ЧЕРЕПИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ ХVIII СТ. З РОЗКОПОК Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО (СТЕПОВА НАДДНІПРЯНЩИНА)

Статтю присвячено публікації індивідуальних даних чоловічих черепів, а також збірної чоловічої групи зі Степової Наддніпрянщини. В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак. Комп'ютерні програми для реалізації багатовимірного аналізу створили Б.О. та О.Г. Козінцеви.

Мета роботи – увести в науковий обіг новий матеріал щодо двох черепів запорожців, дати загальну краніологічну характеристику чоловічій вибірці Степової Наддніпрянщини.

За індивідуальними даними встановлено, що череп чоловіка 30–40 років із розкопок Д.І. Яворницького 1917 р. в с. Бузівка під шифром 39494 характеризується брахікранною, високою черепною коробкою. Череп чоловіка 40–50 років із розкопок у Потьомкінському саду під шифром 39530 характеризується мезокранною та дуже низькою черепною коробкою.

Установлено, що два чоловічих черепи з розкопок Д.І. Яворницького належать до різних краніологічних типів: виявлено брахікранний широколиций варіант із високою черепною коробкою та мезокранний вузьколиций із низьким черепом, що свідчить про неоднорідність особового складу козаків-запорожців даного регіону.

У цілому чоловіча група Степової Наддніпрянщини належить до великої європеїдної раси з ознаками певної мінімальної метисації, яка проявилася у брахікранному покажчику черепної коробки, який не був визначальною рисою слов'ян. Під час порівняння її за широкою краніометричною програмою методом канонічного багатовимірного аналізу можна припустити міграцію чоловіків населення до Степової Наддніпрянщини, а також до Орловської губ. із Центральної України.

Ключові слова: козак, Степова Наддніпрянщина ХVIII ст., череп, краніометрія, краніоскопія, краніофенетика.

Постановка проблеми. За даними Ю.А. Мицика [40, с. 130–131], після придушення національно-визвольного повстання українського народу 1630–1631 рр. на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем (Трясиллом) Річ Посполита намагалася посилити контроль над Запорізьким козацтвом, котре було авангардною силою українського народу в боротьбі за волю й незалежність у ХVI–ХVIII ст. До того ж, за словами Ю.А. Мицика, Річ Посполита прагнула зменшити небезпеку польсько-турецької війни, запобігаючи

самовільним морським походам козаків і водночас набігам ординців із півдня. Одним із найважливіших заходів уряду Польсько-Литовської держави проти цього було спорудження на берегах Дніпра потужної фортеці, яка б мала перервати зв'язок Січі з Наддніпрянською Україною і водночас забезпечити надійну оборону від ординців [40, с. 130–131].

Частина колишніх запорожців влилася до катеринославського козацького війська, створеного за царським указом 14 (3) червня 1787 р. для

боротьби проти Османської імперії [40, с. 117]. Хоча, за новітніми даними, проти Російської імперії воювали у складі Османської імперії і козаки під проводом П.С. Орлика [43].

Козацтво не є місцевою популяцією, за даними писемних джерел відомо, що, крім українців, на Січах були, безумовно, представники багатьох інших національностей: поляки, литовці, білоруси, росіяни та багато інших [52, с. 45]. Д. Яворницький, зокрема, нарахував тут близько 20 національностей, включаючи навіть італійців, іспанців і англійців. Періодами окремі етнічні групи становили тут порівняно значну кількість [55; 56]. Тому антропологічні дослідження вкрай важливі для визначення домінантного складника козаків у складі кожної Січі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В.П. Алексеев [1] наголошував, що краніологічний матеріал із пізніх могильників вносить багато нового в розуміння генези сучасних антропологічних типів і є міцним мостом від давнини до сучасності, дає багато цінного для етнічної історії, проявляє її нові аспекти, які залишилися невідомими до розроблення та використання краніологічних даних. Дослідник стверджує, що потрібно і надалі збирати матеріал із пізніх цвинтарів, бо краніологічні дані про деякі групи неостаточні [2, с. 35], що ми й спостерігаємо на прикладі даної роботи.

Методика. В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, було використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні й статистичні методи. Статевікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [58; 59, р. 93–106; 60; 61]. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак указувалася за Р. Мартіном [65], а назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [4, с. 55]. Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися за схемою Г.В. Валуа [66, р. 499–532]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д.Р. Бротвела [57, р. 194]. У таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути – у градусах. Також для характеристики краніологічного матеріалу використано методику, яку запропонував в одній із галузей расознавства – етнічній краніоскопії О.Г. Козінцев [34, с. 12–31; 35; 64].

Матеріал. Два чоловічих черепи, котрі керівник розкопок Д.І. Яворницький визначив як козацькі, за шифрами: 39494 (И-2912, КП-61258) – з мідною монетою 1733 р. (зна-

йдений 1903 р. у маєтку М.М. Крашенникова, у с. Бузівка Новомосковського пов. Катеринославської губ.) та 39530 (знайдений 1917 р. у Потьомкінському саду м. Катеринослава) [53, с. 118, 119] було досліджено безпосередньо в приміщенні Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького, два чоловічих черепи за індивідуальними даними походять із праці В.П. Алексеева «Матеріали до краніологічної характеристики Українського народу» за 1971 р. [1, табл. 3, с. 38–43] з Катеринославської губ. під шифром (інвентарний номер 437 та 438), які зберігалися в музеї кафедри нормальної анатомії Одеського медичного університету [1, табл. 3, с. 30]. Із розкопок Л.П. Крилової [36] за індивідуальними даними І.Д. Потехіної залучено череп кошового отамана Івана Сірка [47, с. 786–797].

Краніологічна характеристика. Череп чоловіка із с. Бузівка 30–40 років, піднятий 1903 р. під час розкопок Д.І. Яворницького, за шифром 39494 (рис. 1) характеризується слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками та потиличним виступом (табл. 1). Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний – великих. За черепним індексом череп брахікранний (85,5). Висотний діаметр черепної коробки великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (82,0) указує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (95,9) – на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (117,6). Довжина основи черепа середніх розмірів [4, табл. 6, с. 116]. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Лоб майже прямий (табл. 1).

Лобна кістка широка у фронтальній площині, а в дорсальній частині дуже широка. Лобна частина сагітальної дуги помірно довжини. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця помірно широка (109,9 мм).

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами помірно широке (136,9 мм), на межі з великими категоріями розмірів, і низьке (68,0 мм), за верхньолицьовим покажчиком (49,7) – широке (еуріен) та низьке. Профілювання обличчя помірно на верхньому (143,0°) і сильне на середньому (129,0°) рівні. Кут альвеолярної частини обличчя великий (77,0°). Загальнолицьовий індекс мезопрозопний, отже, обличчя помірно широке у цілому.

Орбіти малої ширини й дуже малої висоти, індекс (77,9) указує на їх помірну висоту зага-

Індивідуальна краніометрична характеристика чоловічих черепів XVIII ст. із розкопок
Д.І. Яворницького Дніпропетровської обл.

№ за Марті- ним [65]	Рік розкопок та № поховання	с. Буївка, Новомос- ковського повіту 1903 р. череп 1	Сад Потьомкінський, м. Катеринослав (Дніпро) 1917 р. 39530 череп 2
	ОЗНАКИ		
1	2	3	4
	Стать	Чоловік ♂	Чоловік ♂
	Вік	30–40	35–45
1.	Повздовжній діаметр	172,0	166,0
1в	Повздовжній діаметр від офріона	170,0	164,0
8.	Поперечний діаметр	147,0	128,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	141,0	122,0
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	117,6	106,1
9.	Найменша ширина чола	101,0	88,5
10.	Найбільша ширина чола	134,5	105,0
5.	Довжина основи черепа	103,5	–
11.	Ширина основи черепа	128,0	118,0
12.	Ширина потилиці	109,9	101,0
29.	Лобна хорда	109,0	104,0
30.	Тім'яна хорда	113,5	112,9
31.	Потилична хорда	88,0	82,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	509,0	471,0
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	328,0	292,0
25.	Сагітальна дуга	355,0	342,0
26.	Лобна дуга	125,0	117,0
27.	Тім'яна дуга	126,0	129,0
28.	Потилична дуга	104,0	96,0
7.	Довжина потиличного отвору	33,0	33,0
16.	Ширина потиличного отвору	31,1	28,0
FS	Висота вигину чола	27,0	22,0
OS	Висота вигину потилиці	22,0	23,0
	Надперенісся	1,5	1,0
	Надбрівні дуги	1,0	1,0
	Зовнішній потиличний виступ	1,0	2,0
	Соскоподібний виросток	2,0	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	<i>anthr</i>	<i>anthr</i>
	Передня носова ость (за Брока 1–5)	5,0	5,0
45.	Діаметр вилиць	136,9	124,0
40.	Довжина основи обличчя	102,8	87,9
48.	Верхня висота обличчя	68,0	60,5
47.	Повна висота обличчя	117,0	–
43.	Верхня ширина обличчя	104,0	95,0
46.	Середня ширина обличчя	94,3	86,6
60.	Довжина альвеолярної дуги	56,7	46,5
61.	Ширина альвеолярної дуги	63,5	55,0
62.	Довжина піднебіння	46,5	43,0
63.	Ширина піднебіння	37,9	33,7
55.	Висота носа	48,5	48,0
54.	Ширина носа	23,9	23,0
51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	39,9	37,5
52.	Висота орбіти	31,1	29,0

1	2	3	4
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	93,0	88,5
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	15,2	18,0
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	94,3	86,6
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	23,3	17,0
SC	Симотична ширина	9,2	9,0
SS	Симотична висота	3,3	4,9
MC	Максилофронтальна ширина	19,0	17,5
MS	Максилофронтальна висота	7,1	7,7
DC	Дакріальна ширина	25,0	21,5
DS	Дакріальна висота	12,1	11,0
	Ширина виличної кістки	52,0	49,0
	Висота вигину виличної кістки	7,5	10,0
	Глибина іклової ямки	-3,0	-4,5
77.	Назомалярний кут	143,0°	135,5°
∠ Zm'.	Зигмаксиллярний кут	129,0°	136,8°
Tg 77.	Назомалярний кут	3,059	2,458
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	2,024	2,547
32	Кут профілю чола від n	95,0°	–
	Кут від gl	88,0°	–
72	Кут загальної лицьовий	81,0°	–
73	Кут середньої частини лицьовий	82,0°	–
74	Кут альвеолярної частини обл.	77,0°	–
75	Кут нахилу лицьових кісток	58,0°	–
75(1)	Кут випинання носа	23,0°	26,0°
Індекси			
8:1	Черепний індекс	85,5	77,1
17:1	Висотно-поздовжній показчик I	82,0	73,5
17:8	Висотно-поперечний показчик I	95,9	95,3
20:1	Висотно-поздовжній показчик II	68,3	63,9
20:8	Висотно-поперечний показчик II	80,0	82,9
9:10	Лобний показчик	75,1	84,3
10:8	Коронарно-поперечний	91,5	82,0
9:8	Лобно-поперечний показчик	68,7	69,1
47:45	Лицьовий індекс	85,5	–
48:45	Верхньолицьовий показчик	49,7	48,8
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	48,2	49,6
40:5	Показчик випинання обличчя	99,3	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	93,1	96,9
9:45	Лобно-виличний індекс	73,8	71,4
52:51	Орбітний індекс	77,9	77,3
54:55	Носовий індекс	49,3	47,9
DS:DC	Дакріальний індекс	48,4	51,2
SS:SC	Симотичний індекс	35,9	54,4
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	37,4	44,0
63:62	Піднебінний індекс	81,5	78,4
61:60	Щелепно-альвеолярний	112,0	118,3
10:45	Лобно-виличний індекс	98,2	84,7
Нижня щелепа			
C'.	Кут випинання підборіддя	68,0°	–
68(1)	Довжина нижньої щелепи від виростків	119,0	–
79.	Кут гілки нижньої щелепи	126,0	–
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	85,0	–
70.	Висота гілки нижньої щелепи	51,0	–

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
71а.	Найменша ширина гiлки	31,0	–
65.	Виросткова ширина	128,0	–
66.	Ширина між кутами нижньої щелепи	–	–
67.	Передня ширина нижньої щелепи	41,1	–
69.	Висота симфізу нижньої щелепи	34,9	–
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	31,5	–
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	10,1	–

лом (мезоконхія). Ніс малої висоти й ширини. Відносна ширина носа (49,3) указує на те, що він середньо широкий (мезоринія), нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (anthr). Симотичний індекс помірний (35,9). Дакріальний показчик теж середній. Таким чином, перебісся помірно високе. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя малий (23,0°), на межі з помірними категоріями. Носовий шип розвинутий сильно (5 балів). Глибина іклової ямки мала (табл. 1) (рис. 1).

Рис. 1. Череп чоловіка 30–40 років XVIII ст. із с. Бузівка із залишками світлого волосся, піднятий 1917 р. із розкопок Д. І. Яворницького, за шифром: 39494

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір (Foramina supraorbitale) на черепі з с. Бузівка Катеринославської губ. (нині Дніпропетровська обл.)

присутній із лівого боку, з правого відсутній. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (Ia) – європеїдна ознака. Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній з обох боків. Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) є з чотирьох боків – також європеїдна ознака. Підорбітний візерунок (ПОВ) з обох боків зафіксовано як варіант II. У нижній частині лямбдоподібного шва (Ossa Wormii sutura elamdoideae – L3) є вормієва кістка з правого боку, з лівого відсутня. У потилично-соскоподібному шві (Ossa Wormii suturae occipito mastoideae) вставних кісток немає. Загалом майже всі дискретно-варіативні ознаки північно-європеїдні (винятком є присутність із лівого боку надорбітного отвору).

Краніофенетика. Із 37 ознак на чоловічому черепі 30–40 років під шифром 39494 було зафіксовано лише шість фенів. Решта ймовірних фенетичних ознак не проявилися, тому записані як відсутні, що також є певним показником.

Наводимо перелік фенів в анатомічному порядку:

– NORMA LATERALIS: на вилиці з лівого боку зафіксована пряма форма – Spina processus frontalis ossis zygomatici, з правого – виступ.

– NORMA BASILARIS: з обох боків виявлено задньовиросткові отвори (Canalis condylaris). Форма поперечного піднебінного шва Sutura palatina transversa – П-подібна. Центральний піднебінний валик (Torus palatinus) на верхній щелепі розвинутий, але слабо (1 бал).

Череп чоловіка 40–50 років із шифром 39530 та написом «Запорожець» (рис. 2) характеризується слабо розвинутим надпереніссям, соскоподібними виростками й потиличним виступом (табл. 1). Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки дуже малих розмірів. За черепним показчиком череп мезокранний (77,1). Висотний діаметр черепної коробки дуже малий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (73,5) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (95,3), а також

на помірно високий череп (метріокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами дуже мала (106,1). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже мала. Лоб похилий (табл. 1) (рис. 2).

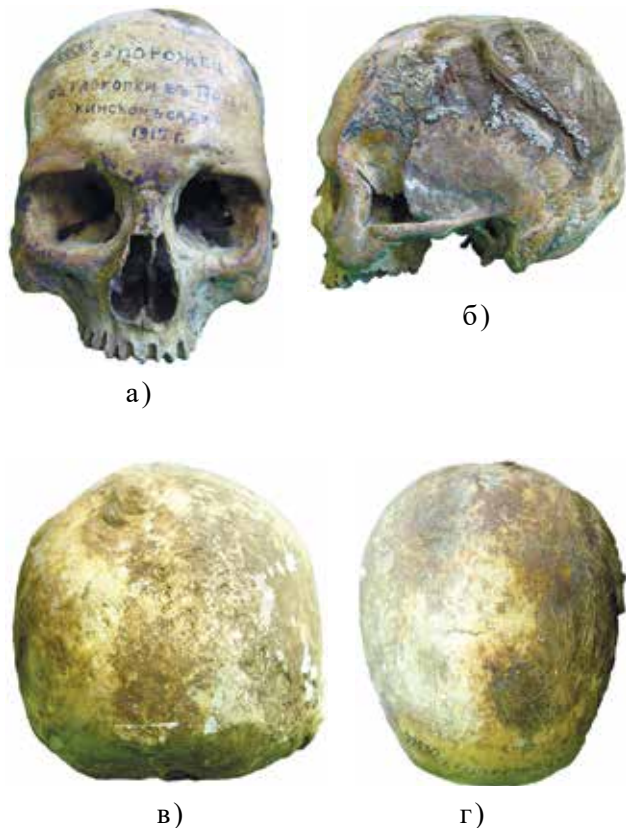

Рис. 2. Череп чоловіка 40–50 років із розкопок Д.І. Яворницького у Потьомкінському саду 1917 р. із шифром 39530 та написом «Запорожець» на лобній кістці

Лобна кістка дуже вузька як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця теж дуже вузька (101,0 мм).

Обличчя за абсолютними розмірами дуже вузьке (124,0 мм) та дуже низьке (60,5 мм), за верхньолицьовим показником (48,8) – широке (еуріен) та низьке. Профілювання обличчя різке на верхньому (135,5°) й помірно на середньому (136,8°) рівні, на межі зі сплюсненими категоріями. Нижня щелепа відсутня. На тім'яних кістках збережено залишки світлого волосся, (за Фішером (Fisher) під літерою А) Ідентичний колір і структуру волосся виявлено і на черепі чоловіка із с. Бузівка.

Орбіти малої ширини й дуже малої висоти, індекс (77,3) указує на їх помірну висоту загалом (мезоконхія). Ніс малої висоти та ширини. Відносна ширина носа (47,9) вказує на те, що

він середньо широкий (мезоринія), нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthr*). Симотичний індекс великий (54,4). Дакріальний показник середній. Таким чином, перенісся характеризується як високе. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя помірний (26,0°). Носовий шип розвинутий сильно (5 балів). Глибина іклової ямки помірна (табл. 1).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на черепі з Потьомкінського саду відсутні з обох боків. Піднебінний поперечний шов із двох боків зафіксовано як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній з обох боків. Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) є з чотирьох боків. Піддорбітний візерунок (ПОВ) праворуч зафіксовано як варіант I, ліворуч – III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii sutura elamdoideae* – L_3) ліворуч є вормієва кістка, а з праворуч вона відсутня. У потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipito mastoideae*) вставних кісток немає. Загалом усі дискретно-варіативні ознаки північно-європеїдні, винятком є піддорбітний візерунок форми III ліворуч.

Збірна серія з Катеринославської губ. Після додавання до досліджуваного й описаного в статті матеріалу XVIII ст. двох чоловічих черепів XIX ст. за індивідуальними даними, які також походять із Катеринославської губ. під шифром (437 та 438) [1, табл. 3, с. 38–43], а також брахікранного черепа кошового отамана Івана Сірка, якого дослідила І.Д. Потехіна [47, с. 786–797] із розкопок Л.П. Крилової [36], сьогодні в нашому розпорядженні опинилася невелика чоловіча серія з Катеринославської губ. із п'яти черепів (табл. 2).

Ця група XVIII–XIX ст. складається з п'яти добре збережених черепів і в середньому характеризується грацильністю, малою довжиною, помірною шириною та висотою черепної коробки [27, с. 6–8]. У цілому за поперечно-поздовжнім індексом (82,0) серія помірно брахікранна. У ній виявлено один мезокранний та чотири брахікранні черепи. Нагадаємо, що брахікранні черепи не були визначальною рисою слов'ян [5]. Вушна висота помірна, а довжина основи черепа мала, на межі з помірними категоріями розмірів. Лоб помірно широкий.

Чоловічі черепи мають помірний діаметр вилиць (132,4 мм) і дуже малу верхню висоту обличчя, тому верхньолицьовий індекс (49,2) указує на широке обличчя загалом (еуріен). Вертикальний профіль лица ортогнатний. Горизонтальне профілювання обличчя помірно як на верхньому, так і на середньому рівні (табл. 2).

Дуже мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють малий орбітний індекс (73,7), що вказує на низькі орбіти (хамеконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (50,8) свідчить про помірну ширину носа (мезо-

ринія). За світовим масштабом чоловіча серія характеризується слабким випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (23,4°). Перенісся помірно високе за симотичним і високе за дакріальним індексом (табл. 2).

Таблиця 2

Середні розміри й індекси чоловічих черепів XVIII–XIX ст. із Катеринославської губ. (нині Дніпропетровська обл.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂		
		М	n	σ
1	Поздовжній діаметр	176,4	5	8,1
8	Поперечний діаметр	141,2	5	8,2
17	Висотний діаметр	134,6	5	7,5
5	Довжина основи черепа	99,3	5	3,6
9	Найменша ширина лоба	95,3	5	6,1
45	Виличний діаметр	132,4	5	5,7
48	Верхня висота обличчя	64,2	3	3,8
43	Верхня ширина обличчя	103,8	5	5,1
55	Висота носа	48,1	5	2,1
54	Ширина носа	24,5	5	2,2
51	Ширина орбіти	41,5	5	3,9
52	Висота орбіти	30,4	5	1,2
20	Вушна висота	114,9	5	7,0
SC (57)	Симотична ширина	9,3	5	2,2
SS	Симотична висота	4,0	5	0,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,4	5	1,6
	Максифронтальна висота	7,7	3	0,6
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,4	4	3,1
DS	Дакріальна висота	11,7	4	1,3
FC	Глибина іклової ямки	-4,9	5	1,4
72	Кут загально лицьовий	86,3°	3	4,6
73.	Кут середньої частини обличчя	83,0°	4	6,6
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	80,5°	2	-
75(1).	Кут випинання носа	23,4°	5	4,6
77.	Назомаллярний кут	141,8	5	6,3
∠ Zm.	Зигомасиллярний кут	131,7°	4	3,7
	Надперенісся	2,4	5	1,3
	Соскоподібний відросток	1,8	5	0,8
	Передньоносова ость	3,5	4	1,7
Індекси:				
8:1	Черепний	82,0	5	3,6
17:1	Висотно-поздовжній	77,0	5	3,1
17:8	Висотно-поперечний	93,9	5	2,4
9:8	Лобно-поперечний	71,8	5	4,7
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	49,1	3	3,0
40:5	Випинання обличчя	99,1	3	1,0
48:45	Верхній лицьовий	49,2	3	0,5
54:55	Носовий	50,8	5	4,8
DS:DC	Дакріальний	54,9	4	11,7
SS:SC	Симотичний	43,3	5	11,8
52:51	Орбітний	69,3	5	8,4

М – середня арифметична величина; n – кількість випадків; σ – середні квадратичні відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення

Міжгруповий аналіз. Порівняльна характеристика антропологічних особливостей похованих у Катеринославській губ.

Щоб виявити основні напрями етнічних зв'язків популяції з Катеринославської губ., яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення території Західної, Північної, Східної та Центральної Європи XV–XIX ст. (окрім Кавказу), за даними краніометрії методом канонічного [12, с. 212–230] та кластерного [12, с. 230–276] аналізу залучалися 59 чоловічих груп. Серед них із території України: Стайки [16, с. 169–181; 41, с. 166–171; 42, с. 125–139]; м. Ужгород [21, с. 192–205; 22, с. 71–77]; Лютецька XVII–XVIII ст. [13, с. 487–507]; Київський Поділ XVI–XVIII ст. [18, с. 3–17; 50, с. 249–254]; Луцьк (збірна серія) XVII–XX ст. [20, с. 368–386]; київський Арсенал [14, с. 11–17; 17, с. 118–134; 32, с. 17–26; 33, с. 9–23]; Рівне [25, с. 7–16]; Ратнів XIV–XV ст. [19, с. 11–22]; Жовнино XVI–XVIII ст. [26, с. 43–50; 62, с. 119–132], Батурин XVII–XVIII ст. [63, с. 40–56]; Могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV–XVII ст. [49, с. 144]; Чигирин XVI–XVII ст. [45, с. 170–171]; київський Михайлівський монастир XV–XVIII ст. [45, с. 179–180]; Вишгород XVII ст. [45, с. 185]; Меджибіж XIV–XVI ст. [44, с. 129–130]; Вінниця XVIII–XIX ст. [9, с. 24–52; 23, с. 305–310; 24, с. 384–387].

Білоруси представлені трьома серіями: с. Лукомль (центр Вітебської обл.), білоруське Полісся [51] та с. Пруси (центр Мінської обл.) [48, с. 189–266].

Вибірки росіян узяті з Орловської губ., Себежа, Старої Ладоги-1 [3, с. 311–336]; Старої Ладоги-2 [39, с. 390–399]; Ярославля XVII ст., Дмитрова XII–XVI ст. [10, с. 205–206]; Пскова XIV–XVI ст. [46, с. 14–15]; Козіно XVIII ст. [28, с. 433–440]; Новгорода XVI–XVIII ст. [29, с. 176–192]; Поріци (Порицы, Ижоры, РФ) [54, с. 408–421].

Залучено 16 балтських серій: латиші представлені трьома серіями XVII–XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова, – Леймані (*Leimani*) [Денисова, 1977, с. 241–243], Пургайлі (*Purgaiļi*) XVIII ст. [11, с. 255–258], Мартинсала XIV–XVII ст. [11, с. 223–228]; трьома групами XVIII–XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [3, с. 226–231] та однією XIX ст. за Г. В. Зариня – Орманькалнс [31, с. 117].

Розглядалися також литовці (*lietuviai*) з м. Каунас (*Kaunas*). Однак, за припущенням дослідника литовської групи В.П. Алексеева [3, с. 234–235], литовці не становили більшості

серед мешканців м. Каунаса, де було багато поляків та євреїв. Використано п'ять серій естонців: Отепя (*Otepää*) XIV–XVI ст. [37, с. 221–223], Кабіна (*Kabina küla*) XVII ст. [37, с. 221–223], Кохтла-Ярве (*Kohtla-Järve*) XVII–XVIII ст. [37, с. 221–223], Арду (*Ardu*) [39, с. 71–79]; Варбола (*Warbole*) XIV–XVII ст. [37, с. 191–192, 221–223] та фіни (*suomalaiset*).

Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (*Văratîc*) Ришканський р-н (XVII–XIX ст.) і Старий Орхей (*Orheiul Vechi*) (XIV–XV ст.) [8, табл. 85, с. 144–145].

Окрім того, залучалися такі п'ять груп німців: Кенігсберг (*Königsberg*) XVII–XIX ст. [6, с. 872]; Целендорф (*Zellerndorf*), Пфейфер (*Pfeifer*), Вюртемберг (*Württemberg*) та Тюбінген (*Tübingen*) [30, с. 90–104].

Використано 13 краніологічних ознак та один індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота й ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

За I канонічним вектором (далі – KB) (23,8% загальної дисперсії) чоловіча серія з Катеринославської губ. (рис. 3) отримала великі від'ємні значення вектора (–0,901). За цим KB простежується її близькість до двох груп: Батурин (–1,001) і київський Поділ (–0,792).

За II KB (17,4% загальної дисперсії) досліджувана група отримала великі додатні значення вектора (1,732). Спостерігається певна її подібність до російської вибірки з Поріци (табл. 3).

У цілому в просторі I та II (рис. 3), I–III KB (рис. 4) та II–III KB (рис. 5) спостерігається дуже слабка статистична подібність досліджуваної групи до іжорської вибірки з Поріци (Широбоків, Верховцев 2016, с. 408–421) та Ярославля [10, с. 205–206].

Такий результат, імовірно, пояснюється малою кількістю черепів на даний час, а також тим, що в досліджуваній групі з Катеринославської губ. виявлено найменшу висоту обличчя та випинання носових кісток із усіх 69 залучених до порівняння серій.

Загальна серія Степової Наддніпряниці XVIII–XIX ст. Наступним етапом дослідження було сформовано загальну чоловічу серію Степової Наддніпряниці. Для цього до описаної групи додали за індивідуальними даними 23 чоловічі черепи XIX ст. із Херсонської губ. із дослідження В.П. Алексеева [1, табл. 3, с. 38–43].

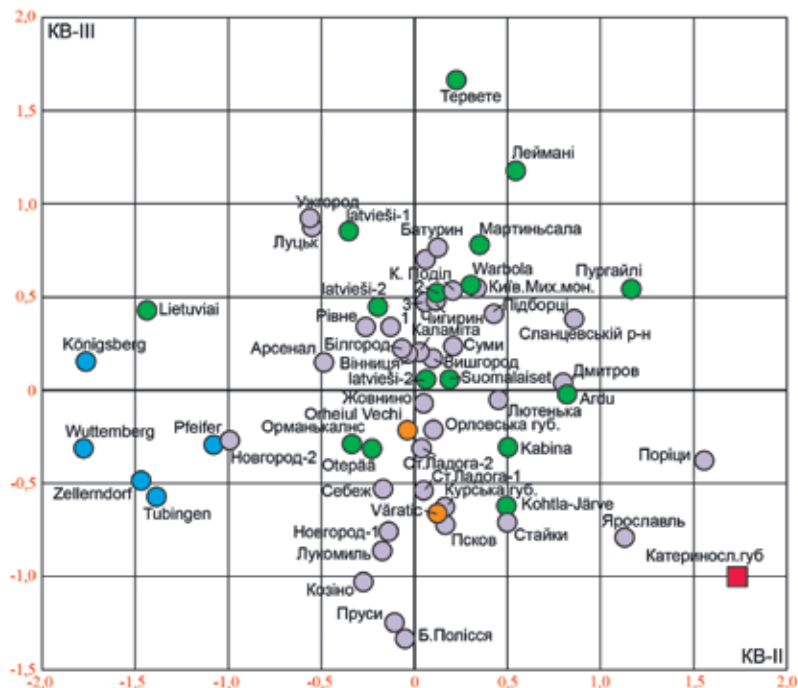

Рис. 5. Чоловіча серія з Катеринославської губернії у просторі II та III кв у порівнянні з 59 синхронними групами Північної, Центральної та Східної Європи за широкою програмою. 1 – Меджибіж; 2 – Eestlased; 3 – Ратнів

Таблиця 3

Значення трьох канонічних векторів для 60 чоловічих краніологічних серій території Європи (дистанція)

№ п/п	Групи	I кв	II кв	III кв
1	2	3	4	5
1.	Катеринославська губ.	-0,901	1,732	-0,994
2.	Ужгород	-1,904	-0,565	0,927
3.	Підборці	-1,378	0,425	0,413
4.	Вінниця	-1,225	-0,038	0,204
5.	Рівне	-1,301	-0,264	0,347
6.	Ратнів	-1,591	0,058	0,479
7.	Луцьк (збірна група)	-1,070	-0,551	0,880
8.	Арсенал (Київ)	-0,515	-0,491	0,154
9.	Жовнино (Желні)	-1,615	0,050	-0,065
10.	Багурин	-1,001	0,122	0,769
11.	Білгород	-0,708	-0,065	0,226
12.	Суми	-0,498	0,208	0,241
13.	Лютенька	0,236	0,449	-0,046
14.	Поділ (Київ)	-0,792	0,206	0,537
15.	Меджибіж (Межибож)	-0,749	-0,131	0,344
16.	Михайлівський монастир (Київ)	-0,428	0,334	0,551
17.	Чигирин	0,044	0,114	0,483
18.	Вишгород	-0,196	0,097	0,175
19.	Стайки	0,587	0,495	-0,703
20.	Каламіта (Крим)	-0,650	0,025	0,210
21.	Курська губ.	0,378	0,162	-0,620
22.	Одеса	0,031	0,057	0,708
23.	Орловська губ.	0,240	0,101	-0,208

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5
24.	Білоруси (с. Лукомль)	0,315	-0,173	-0,859
25.	Білоруси (с. Пруси)	-0,366	-0,106	-1,241
26.	Білоруси (Полісся)	-1,234	-0,050	-1,327
27.	Варатік (<i>Văratîc</i>) Молдова	-0,240	0,119	-0,655
28.	Старий Орхей (<i>Orheiul Vechi</i>) Молдова	0,323	-0,039	-0,208
29.	Латиші-1 (Дурбе (<i>Durbe</i>))	0,763	-0,353	0,861
30.	Латиші-2 (західні)	0,959	-0,199	0,453
31.	Латиші-3 (східні латиші з Лудзи (<i>Ludza</i>))	0,650	0,062	0,064
32.	Орманькалнс (<i>Ormankalns</i>)	0,761	-0,337	-0,285
33.	Литовці (<i>Kaunas</i>)	-0,701	-1,438	0,433
34.	Тервете (<i>Tērvete</i>)	1,121	0,225	1,669
35.	Леймані (<i>Leimaņi</i>)	0,812	0,542	1,181
36.	Пургайлі (центральна частина Відземе, <i>Vidzeme</i>)	0,365	1,163	0,547
37.	Поселення Мартинсала (<i>Mārtiņšala</i>)	0,830	0,348	0,784
38.	Кабіна (<i>Kabina kūla</i>)	0,454	0,502	-0,301
39.	Отепя (<i>Otepää</i>)	0,913	-0,231	-0,308
40.	Варбола (<i>Varbole</i>)	1,105	0,302	0,564
41.	Ярве (<i>Kohtla-Järve</i>)	0,408	0,490	-0,616
42.	Арду (<i>Ardu</i>)	1,286	0,817	-0,020
43.	Естонці (<i>eestlased</i>)	1,104	0,118	0,526
44.	Фіни (<i>suomalaiset</i>)	0,684	0,190	0,065
45.	Козіно	-0,347	-0,277	-1,026
46.	Псков	0,150	0,163	-0,717
47.	Новгород-1	0,107	-0,139	-0,753
48.	Новгород-2	0,325	-0,994	-0,265
49.	Сланцевський р-н РФ	0,270	0,853	0,388
50.	Дмитрів (Дмитров) РФ	1,354	0,798	0,044
51.	Поріци (<i>Порицы</i>) РФ	-0,148	1,555	-0,372
52.	Ярославль РФ	-0,187	1,127	-0,785
53.	Стара Ладога-1 РФ	-0,171	0,047	-0,532
54.	Стара Ладога-2 РФ	0,624	0,038	-0,306
55.	Себеж РФ	-0,130	-0,170	-0,525
56.	Кенігсберг (<i>Königsberg</i>)	1,067	-1,765	0,158
57.	Целендорф (<i>Zellerndorf</i>)	0,099	-1,470	-0,482
58.	Пфейфер (<i>Pfeifer</i>)	0,601	-1,081	-0,290
59.	Вюртемберг (<i>Württemberg</i>)	0,439	-1,779	-0,307
60.	Тюбінген (<i>Tübingen</i>)	0,642	-1,387	-0,568

Отже, у нашому розпорядженні опинилася репрезентабельна чоловіча серія XVIII–XIX ст. зі Степової Наддніпряни (табл. 4). Ця група складається з 28 добре збережених черепів і в середньому характеризується помірною довжиною, шириною та висотою черепної коробки. У цілому за поперечно-поздовжнім індексом (80,4) серія помірно брахікранна. У ній виявлено чотири доліхокранних, п'ять мезокранних та 19 брахікранних черепів. Вушна висота середня, як і довжина основи черепа. Лоб теж помірно широкий.

Обличчя за абсолютними розмірами помірно широке (135,1 мм) та помірно високе (69,4 мм), на межі з малими категоріями розмірів. За верхньо-

лицьовим показником (51,5) – помірно широке (мезен). Профілювання обличчя середнє (140,6°) на верхньому та різке (127,7°) на середньому рівні.

Ширина орбіт помірна, висота мала, за індексом (75,4), орбіти низькі (хамеконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою (на межі з середніми значеннями), носовий індекс (49,7) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,0°). Перенісся високе за симотичним і дуже високе за дакріальним індексом (табл. 3).

Середні розміри та індекси чоловічих черепів XVIII–XIX ст. зі Степової Наддніпрянщини

№ за Маргіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m (M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,3	28	8,9	1,69	1,19	163,0	199,0
8	Поперечний діаметр	144,1	28	6,5	1,22	0,86	128,0	155,0
17	Висотний діаметр	134,6	28	6,4	1,20	0,85	122,0	143,0
5	Довжина основи черепа	102,2	28	4,6	0,87	0,61	92,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	97,6	28	4,8	0,91	0,64	88,5	106,0
10	Найбільша ширина лоба	121,1	27	6,4	1,23	0,87	105,0	135,0
11	Ширина основи черепа	125,5	27	5,3	1,03	1,73	109,0	135,0
12	Ширина потилиці	113,1	24	5,7	1,17	0,82	101,0	124,0
29	Лобна хорда	111,5	27	4,9	0,94	0,67	104,0	121,0
45	Виличний діаметр	135,1	27	5,4	1,03	0,73	124,0	145,0
40	Довжина основи обличчя	99,6	20	6,2	1,39	0,98	87,9	111,0
48	Верхня висота обличчя	69,4	21	4,9	1,06	0,75	60,5	79,0
43	Верхня ширина обличчя	105,1	28	4,1	0,77	0,54	95,0	112,0
46	Середня ширина обличчя	94,6	25	5,1	1,02	0,72	85,0	105,0
55	Висота носа	50,8	28	3,8	0,73	0,51	42,0	59,0
54	Ширина носа	25,2	27	2,0	0,38	0,27	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,6	27	2,3	0,43	0,31	37,5	48,0
52	Висота орбіти	32,2	27	2,0	0,39	0,27	29,0	39,0
20	Вушна висота	114,9	28	4,9	0,92	0,65	105,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	9,3	27	1,7	0,33	0,23	6,2	12,5
SS	Симотична висота	5,0	27	1,0	0,20	0,14	3,1	6,3
DC (49a)	Дакріальна ширина	20,7	24	1,9	0,39	0,28	17,0	25,2
DS	Дакріальна висота	13,0	24	1,5	0,30	0,21	10,3	15,8
FC	Глибина іклової ямки	-6,1	28	1,8	0,35	0,25	-3,0	-11,5
72	Кут загальнолицьовий	86,3°	19	2,5	0,58	0,41	81,0°	89,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	83,8°	17	4,7	1,14	0,81	73,0°	90,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,0°	19	5,6	1,29	0,91	16,0°	38,0°
77.	Назомалярний кут	140,6°	27	4,8	0,92	0,65	132,0°	152,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	127,7°	24	4,6	0,95	0,67	119,0°	137,0°
	Надперенісся	3,1	28	1,0	0,19	0,13	1,0	5,0
	Соскоподібний відросток	2,1	28	0,7	0,13	0,09	1,0	3,0
Індекси:								
8:1	Черепний	80,4	28	3,6	0,69	0,49	73,7	87,9
17:1	Висотно-поздовжній	74,8	28	3,5	0,65	0,46	66,7	82,0
17:8	Висотно-поперечний	93,2	28	5,1	0,96	0,68	82,4	105,0
9:8	Лобно-поперечний	68,5	28	4,1	0,77	0,54	60,5	77,5
20:1	Висотно-поздовжній	63,7	28	2,9	0,54	0,38	59,0	68,9
20:8	Висотно-поперечний	80,1	28	4,0	0,76	0,54	73,0	92,7
48:45	Верхній лицьовий	51,5	20	3,8	0,85	0,60	43,8	62,2
54:55	Носовий	49,7	27	5,1	0,97	0,69	37,0	57,8
DS:DC	Дакріальний	63,0	24	8,4	1,71	1,21	47,7	81,8
SS:SC	Симотичний	53,3	27	10,3	1,99	1,41	32,0	79,5
52:51	Орбітний	75,4	26	4,4	0,86	0,60	65,2	85,7

Порівняння проводилося з описаними групами та краніометричними ознаками. Установлено подібність загальної досліджуваної серії зі Степової Наддніпрянщини до людей, похованих у містечку Лютенька на Полтавщині (Центральна Україна).

Майже ідентичними в них виявилися такі ознаки, як ширина і висота черепної коробки, ширина лоба, орбіт і зигомаксиллярний кут обличчя. Меншою мірою можна відзначити схожість досліджуваної групи на серію XIX ст. з Орловської губ. (рис. 6–8).

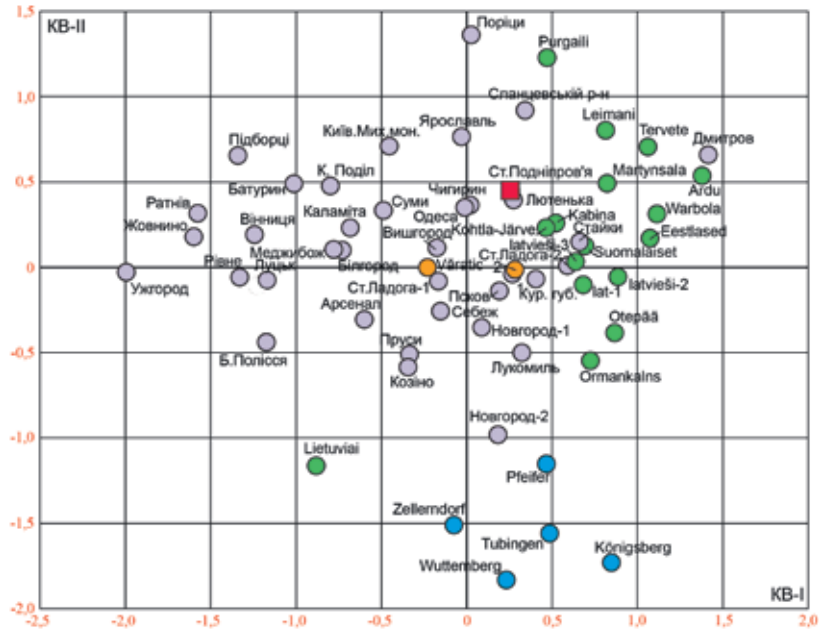

Рис. 6. Чоловіча серія з Степової Наддніпрянщини у просторі I та II KB у порівнянні з 59 синхронними групами Північної, Центральної та Східної Європи за широкою програмою. 1 – Орловська губ.; 2 – Orheiul Vechi

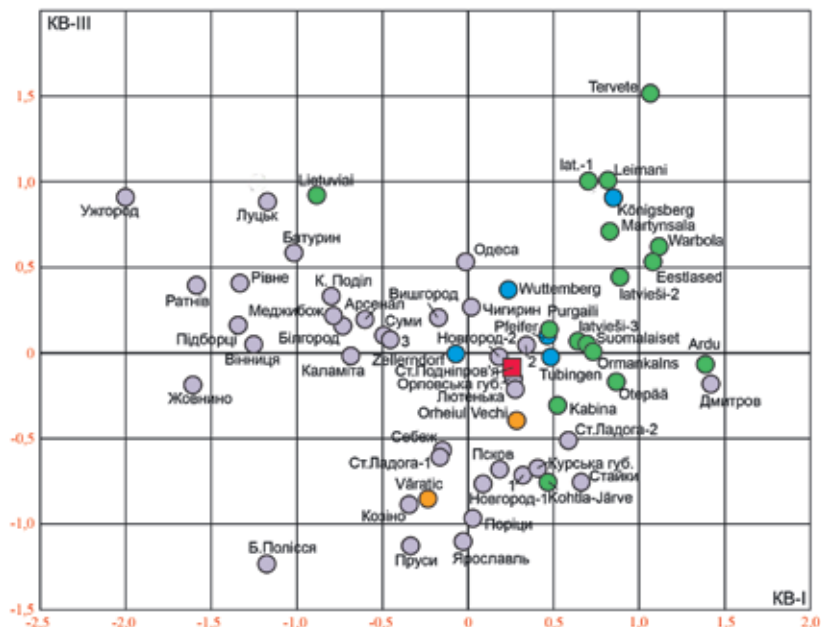

Рис. 7. Чоловіча серія з Степової Наддніпрянщини у просторі I та III KB у порівнянні з 59 синхронними групами Північної, Центральної та Східної Європи за широкою програмою. 1 – Лукомль; 2 – Сланцевський р-н в РФ; 3 – Київський Михайлівський монастир

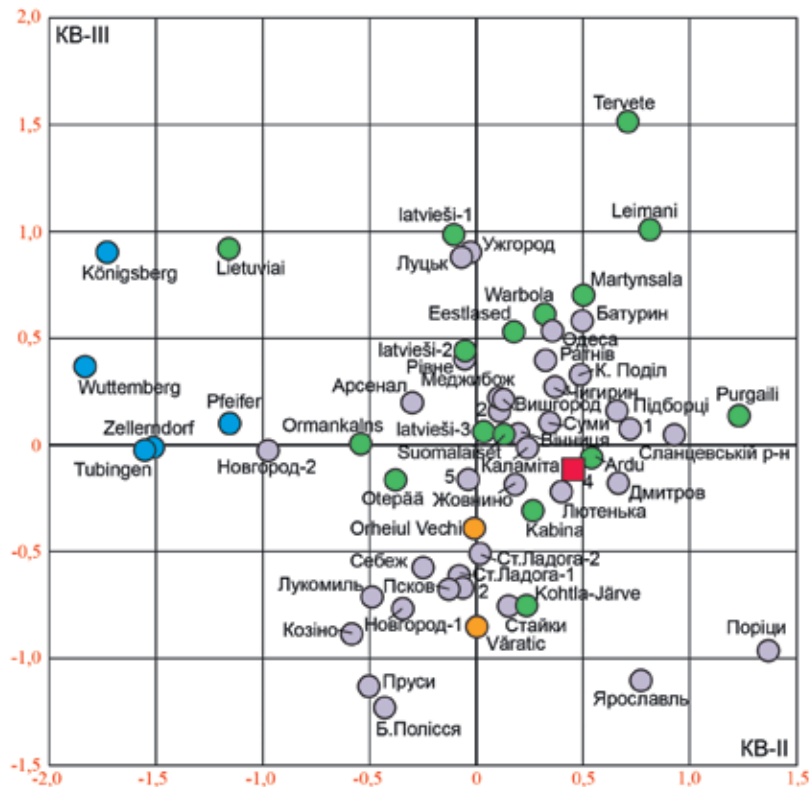

Рис. 8. Чоловіча серія зі Степової Наддніпрянщини у просторі I та III KB у порівнянні з 59 синхронними групами Північної, Центральної та Східної Європи за широкою програмою. 1 – Київський Михайлівський монастир; 2 – Білгород; 3 – Курська губ.; 4 – Степова Наддніпрянщина; 5 – Орловська губ.

Висновки. Установлено, що два чоловічих черепи з розкопок Д.І. Яворницького належать до різних краніологічних типів, а саме: виявлено брахікранний широколиций варіант із високою черепною коробкою та мезокранний вузьколиций із низьким черепом, що свідчить про неоднорідність особового складу козаків-запорозжців даного регіону.

Специфічними для новоствореної чоловічої групи XVIII–XIX ст. з Катеринославської губ. є дуже низьке обличчя та слабе випинання носових кісток щодо рівня профілю обличчя.

Під час порівняння даної вибірки за широкою програмою з чоловічими серіями Європи на разі не вдалося встановити її подібність до жодної

групи, однак після залучення до її складу черепів із Херсонської губ. можна припустити міграцію чоловіків до Степової Наддніпрянщини, а також до Орловської губ. із Центральної України, а саме з Полтавщини.

Новостворена вибірка черепів Степової Наддніпрянщини XVIII–XIX ст. характеризується брахікранною черепною коробкою, помірно широким обличчям, носом, низькими орбітами та сильним випинанням носових кісток. Під час порівняння її із серіями території Європи (переважно Східної) виявлено подібність до козацької групи із Центральної України – сотенного містечка Лютецька.

Список літератури:

1. Алексеев В.П. Матеріали до краніологічної характеристики українського народу. *Матеріали з антропології України*. 1971. Вип. 5. С. 30–54.
2. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). Москва : Наука, 1969. 324 с.
3. Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. *Избранное*. Т. 4. М., 2008. 343 с.
4. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва, 1964. 128 с.
5. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. Москва : МГУ, 1973. 330 с.
6. Березина Н.Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII–XIX вв. *Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009)*. Москва, 2010. С. 867–875.

7. Бірюліна О., Долженко Ю. Ciało moje grzeszne w cerkwi ma być pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. Zamosьko-Волинські музейні зошити*. 2014. № VI. С. 35–52.
8. Великанова М.С. Палеоантропологія Прутско-Дністровського междуреччя. Москва, 1975. 284 с.
9. Виногородська Л.І., Потехіна І.Д., Долженко Ю.В. Формування соціально-просторової й антропологічної структури давньої Вінниці за археологічними (XIII–XVI ст.) й антропологічними (XVIII–XIX ст.) матеріалами. *Сторінки історії*. 2020. Вип. 51. С. 24–52. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.20174>.
10. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии*. 2011. Вып. 19. С. 202–216.
11. Денисова Р.Я. Этногенез латышей: (по данным краниологии). Рига, 1977. 359 с.
12. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва, 2008. 332 с.
13. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ, 2012. С. 487–507.
14. Долженко Ю.В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2010. Вип. 25. С. 11–17.
15. Долженко Ю.В. Краниологія похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII–XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 7–25.
16. Долженко Ю.В. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества – Стайки. *Вестник антропологии*. 2012. Вып. 19. С. 169–181.
17. Долженко Ю.В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII–XVIII ст. *Болховітінівський щорічник*. Київ, 2011. С. 118–134.
18. Долженко Ю.В. Краниологія населення Київського Подолу 16–18 ст. (могильник по вул. Юрківська, 3). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 3. С. 3–17.
19. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV–XV ст. з розкопок у с. Ратнів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11–22.
20. Долженко Ю., Мазурик Ю. Краниологія населення Луцька XVII–XX ст. *Український історичний збірник*. 2015. Вип. 18. С. 368–386.
21. Долженко Ю.В., Мойжес В.В. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2019. Вип. 2 (41). С. 192–205.
22. Долженко Ю.В., Мойжес В.В. Дані антропологічного аналізу поховань XV–XVII ст. в церкві Ужгородського Замку. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Таврійські історичні наукові читання» : тези*. Київ, 2020. С. 71–77.
23. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Аналіз краниологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ : ІА НАН України, 2018. С. 305–310.
24. Долженко Ю.В., Потехіна І.Д. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ, 2019. С. 384–387.
25. Долженко Ю.В., Прищепя Б.А. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI–XVII ст. *Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник*. 2015. Вип. 4. С. 7–16.
26. Долженко Ю.В., Прядко О.О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII–XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 43–50.
27. Долженко Ю.В., Хоменко О.О. Вибірка черепів XVIII–XIX ст. з території Катеринославської губ. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи* : матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. Київ : Арт Економі, 2021. С. 6–8.
28. Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа. *Археология Подмоскovie* : материалы научного семинара. 2011. Т. 7. С. 433–440.
29. Евтеев А.А., Олейников О.М. Археологические и палеоантропологические исследования на Давыдовском кладбище в Великом Новгороде. *Российская археология*. 2015. № 1. С. 176–192.
30. Материалы к краниологии германоязычного населения Среднего Поволжья, юго-западной Германии и восточной Австрии / А.А. Евтеев и др. *Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология*. 2020. № 3. С. 90–104. DOI: [10.32521/2074-8132.2020.3.090-104](https://doi.org/10.32521/2074-8132.2020.3.090-104).

31. Зариня Г.В. Антропологический состав населения Аугшесме XVI–XIX вв. *Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы*. Рига, 1990. С. 109–123.
32. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII–XVIII ст. *Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2007. Вип. 19. С. 17–26.
33. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005–2007 років. *Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. 2008. Вип. 21. С. 9–23.
34. Козинцев А.Г. Краниоскопия и расовая классификация пути развития краниоскопии. *Советская этнография*. 1987. Вып. 2. Март – апрель. С. 12–31.
35. Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Ленинград, 1988. 165 с.
36. Крылова Л. Отчет об археологических раскопках и обследовании останков кошевого атамана Запорожской Сечи И.Д. Сирко во время перезахоронения их на курган, произведенного 23–24 ноября 1967 года. Архив Института археологии АН УРСР. Фонд экспедиций. № 5037. 6 с.: з іл.
37. Марк К.Ю. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*. 1956. Т. 32. С. 170–227.
38. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладогге / В.Г. Моисеев и др. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 390–399.
39. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии / В.Г. Моисеев и др. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г.* Санкт-Петербург, 2012. С. 71–79.
40. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ : Дніпропетровський держуніверситет, 1997. 176 с.
41. Потехіна І.Д. До антропології козацької доби: могильник Стайки. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. *Збірник наукових статей. Присвячується світлій пам'яті Д.Я. Телегіна*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 166–171.
42. Потехіна І.Д. Краніологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропология та біоархеология України*. 2020. Вип. II. С. 125–139.
43. Рендюк Т.Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи. Чернівці : Букрек, 2013. 240 с.
44. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2 / Толкачов Ю.І. Меджибізька фортеця. Київ, 2010. С. 122–130.
45. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропології. Київ, 2014. 298 с.
46. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург : Музей антропологии и этнографии, 2000. 105 с.
47. Сегеда С.П. Могила Івана Сірка: Історія, міфи, дослідження. *Народознавчі зошити*. 2015. № 4 (124). С. 786–797.
48. Сельское население Белоруси XVIII–XIX вв. Краниология и остеометрия. *Палеоантропология Беларуси* / ред. И.И. Саливон, С.В. Васильев. Минск, 2015. Гл. 6. С. 189–266.
49. Соколова К.Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. *Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини*. Київ, 1963. С. 124–159.
50. Нові дані щодо могильнику приходської Введенської церкви Києва / С. Тараненко та ін. *Królowie i biskupi, rycerze i chłopi – identyfikacja zmarłych*. Poznan, 2014. С. 249–254.
51. Тєгако Л.И., Микулич А.И., Саливон И.И. Антропология Белорусского Полесья. Минск : Наука и техника, 1978. 158 с.
52. Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі запорозькі. Київ, 1997.
53. Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. Т. II / под ред. графини Уваровой. Москва : Мамонтов, 1908. 533 + 273 с.
54. Ширококов И.Г., Верховцев Д.В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры. *Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г.* Санкт-Петербург, 2016. С. 408–421.
55. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1990. С. 557.
56. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1990. С. 556.
57. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
58. Bruzek J. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliquée au tibia. *Antropologia Portuguesa. Coimbra*. 1995. № 13. P. 93–106.

59. Bružek J. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*. 2002. № 117(2). P. 157–168.
60. Bružek J., Santos F., Dutailly B., Murail P., Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*. 2017. № 164(2). P. 440–449.
61. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*. 1994. № 44. 206 p.
62. Dolzhenko Yu.V. Craniological Characteristics of the Baturyn's Population in 17–18 Centuries. *Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»*. 2014. № 6. Вип. 18(21). С. 40–56.
63. Dolzhenko Yu.V. Craniology of XVI–XVIII Centuries Zhovnyno Burial. *Modern Science – Moderni věda*. 2014. № 4. S. 119–132.
64. Kozintsev A. Ethnic Epigenetic: a New Approach. *Ethnische Epigenetik. Homo*. 1992. Vol. 43/3. P. 213–244.
65. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Craniologie, Osteologie. Jena, 1928. 1062 S.
66. Vallois H.V. La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*. 1937. Vol. 47. P. 499–532.

Dolzhenko Yu.V., Khomenko O.O. TWO SKULLS OF ZAPOROZHIAN COSSACKS OF THE 18th CENTURY FROM D. YAVORNYTSKYI EXCAVATIONS (STEPPE DNIPRO REGION)

The article is devoted to the publication of individual data of the male skulls as well as the male's cranial series from the Steppe Dnipro region. The study is based on the principles of historicism and objectivity. It has used general scientific (analysis and synthesis), historical (comparative-historical), anthropological, and statistical methods. The skulls were measured according to a complete craniometric program using the standard method of R. Martin. The numbering of traits was done in accordance with this method. Computer programs for multidimensional analysis were created by B. Kozintsev and O. Kozintsev.

The objective of the work is to introduce into the scientific domain a new material regarding two skulls of Zaporozhian Cossacks and to provide a general craniological description of the male selection of Steppe Dnieper region.

According to the individual data, it has been established that the skull of a 30–40-years old man from the excavations of D. Yavornytskyi in 1917 in Buzivka village numbered 39494 is characterized with brachycranial high braincase. The skull of a man aged 40–50 from the excavations in the Potemkin Garden under the code 39530 is characterized with mesocranic and very narrow braincase.

It has been established that 2 skulls from D. Yavornytskyi excavations belong to different craniological types: brachycranial broad-faced variant with a high braincase and mesocranial narrow-faced with a low braincase, which testifies to the heterogeneity of the personnel of the Zaporozhian Cossacks of this region.

In general, the male group of the Steppe Dnieper region belongs to the large Europoid race with traits of a certain minimal crossbreeding revealed in the braincase brachycranial index, which was not a defining feature of the Slavs. When comparing it with a broad craniometric program with the method of canonical multidimensional analysis, we can assume the migration of male population from Central Ukraine to the Steppe Dnieper region and to the Orel governorate.

Key words: Cossack, 18th century Steppe Dnieper region, a skull, craniometry, craniology, craniophenetics.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 94(430)«15»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2021/3.48>

Котляров П.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Корчук В.І.

Український гуманітарний інститут

СЛОВО Й ОБРАЗ У ЛЮТЕРАНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ: РЕФОРМАЦІЙНІ ТЕКСТОВІ ВІВТАРІ (SCHRIFTALTÄRE) ТА ЇХ ГЕНЕЗА

Роль і місце образотворчого мистецтва в релігійних практиках і церковному просторі нерідко викликали дискусії у середовищі теологів середньовіччя. Реформація ще більше загострила питання доцільності використання скульптури та церковного живопису, що вилилося в низку іконоборчих виступів. У статті досліджено позицію Мартіна Лютера щодо мистецтва та місця релігійних зображень у церковних практиках ранньої реформаційної церкви. Частково розглянуто дискусії середньовіччя та акцентовано увагу на основних спірних моментах полеміки і тих проблемах, що хвилювали нову теологію Реформації. Звернуто увагу на те, що Мартін Лютер категорично не сприймав іконоклязму і вже в перших проповідях засудив іконоборство, наголошуючи, що, якщо зображення не використовується для поклоніння, то його можна й потрібно залишити та використовувати задля ілюстрації проповідей простолюду і дітям. Підкреслено, що особиста позиція Лютера дала імпульс особливому типу мистецтва, в якому переважає дидактичний складник та яке характеризується переважанням слова над образом. З'ясовано, що під впливом богословських ідей Реформації значно трансформувалося уявлення про сакральність тексту, який завдяки втраченій монополії церкви на слово стає не лише доступним мирянам, але й, потіснивши живопис, отримує домінуюче становище. Це значною мірою обумовило виникнення протестантських так званих «Текстових вівтарів» (Schriftaltäre), або, як їх ще називають, «Катехічних вівтарів» («Katechismus-Altartafel»). У цьому зв'язку проголошено дискусію щодо найбільш раннього лютеранського текстового вівтаря з євангелічно-лютеранської церкви Святого Духа Дінкельсбюля, яскравого прикладу «культури лютеранської конфесії», який довгий час вважався «...крайньою формою протестантського візуального мистецтва». Доведено, що особливість лютеранських текстових вівтарів полягає в поєднанні тексту та образу, де живопис в синтезі із текстом виконує роль візуальної проповіді.

Ключові слова: текстовий вівтар, Реформація, Мартін Лютер, візуальна проповідь, іконоклязм.

Постановка проблеми. Перші роки європейської Реформації викликали гостру полеміку щодо доцільності використання образотворчого мистецтва в просторі храмів. Значною мірою суперечку спровокувала Друга заповідь Декалогу, яка суворо забороняє поклоніння будь-якому зображенню: «Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею. Не вклоняйся їм і не служи їм...» (Вихід 20, 4). Проблема не залишилася в руслі богословської

полеміки і вже у 1521 р. переросла в іконоборчий рух, який на початку 1522 р. докотився до Віттенбергу. Безпорядки, нищення храмів та церковного начиння примусили Мартіна Лютера повернутися із Вартбурга, де він переховувався від імператорського едикту, та висловити свій погляд на можливість присутності образотворчого мистецтва в реформованій церкві. У восьми проповідях, що відбулися з 9 по 16 березня 1522 р. й отримали назву «Invocavit» (бо перша проповідь відбулася

в першу неділю Великого посту – «Invocavit»), Лютер рішуче висловився проти іконоклазму та визначив роль мистецтва в релігійних практиках. У цій статті ми розглянемо погляди Лютера на роль і функції релігійного мистецтва. Для визначення новаторства поглядів реформатора простежимо хід дискусій, що точилися навколо цього питання, починаючи з доби середньовіччя. Дослідження ґрунтується на творах Мартіна Лютера та візуальних джерелах доби Реформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна наука не залишає за межею досліджень проблеми, що стосуються функціонування мистецтва в умовах Реформації. У фокус досліджень потрапляють питання лютеранської теорії зображального мистецтва, а в якості джерел використовувалися окремі твори реформаційного періоду, проповіді й публічні виступи Мартіна Лютера щодо іконоборства чи ролі мистецтва в церковних практиках – усе, що віддзеркалює уявлення реформатора щодо «правильного» і «неправильного» мистецтва [1, s. 7]. Нерідко підкреслюється думка, що реформатори прагнули й досягли спрощення мистецтва, наслідком чого став загальний занепад мистецтва в Німеччині. Так Маркус Санд вважає, що практика поєднання тексту та зображення призвели до знецінення унікальності образу й посилення звучання слова [2, s. 190]. Значну увагу привертають форми відображення Закону і Євангелія в лютеранській іконографії [3; 4; 5; 6]. Із ґрунтовних публікацій можна виділити дослідження Йозефа Лео Кернера «Реформація образу» [7]. Аналізуючи історіографію, вчений акцентує увагу на тому, що більшість робіт сконцентровані на доведенні тези, що Реформація стала перешкодою для поступального руху німецького мистецтва та привела до занепаду традицій Ренесансу, який встиг уже поширитися Німеччиною [7, s. 42]. Томас Ніппеді, аналізуючи зміни функцій мистецтва, зазначив, що внаслідок спрощеної візуалізації нової догматики мистецтво перейшло до виконання другорядних ролей, а «...сенс передається словом, а не через споглядання» [8, s. 15]. Важливою для цієї статті і такою, що спонукала до власних досліджень, стала робота Дітріха Дідеріха-Готтшалка, який проаналізував маловідомі лютеранські та реформатські текстові вівтарі Нижньої Саксонії, на основі яких автор досліджує «суперечку» між словом та образом, вплив «філіпізму» та кальвінізму в лютеранських громадах, зміни, яких зазнавали вівтарі впродовж століть тощо [9].

Постановка завдання. Мета цієї статті – аналіз ролі та функцій мистецтва в лютеранській

церкві Німеччини доби Реформації, розгляд дискусій навколо проблеми функціонування зображень у церковному просторі середніх віків. Джерелами слугують твори Мартіна Лютера та візуальні пам'ятки.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком європейської Реформації гостро постала проблема визначення позиції реформованої церкви до релігійних зображень. Ця гострота диктувалася тим, що друга заповідь Біблійного Декалогу суворо забороняла створювати будь-які зображення для поклоніння: «Не роби собі різьби і всякої подобі... Не вклоняйся їм і не служи їм...» (Вихід 20, 4). Подібні дискусії періодично виникали і раніше, оскільки дореформаційна церква не була єдина в поглядах на те, яким має бути церковне мистецтво, чи взагалі твори мистецтва мають бути присутніми в храмах. Відмінності у трактуванні існували як між Західною (католицькою) і Східною (православною) церквами, так і в самій католицькій церкві. Східна церква в душі платонізму вважала, що існуючий «зв'язок між прообразом (архетипом) і зображенням виправдовує вшанування образу, який заміщає представлену в образі персону» [10, s. 139]. Сформульована в каролінгські часи норма (бл. 790 рр.), яка звучала в унісон із положеннями Другого Нікейського собору та лягла в основу більш пізнішої католицької традиції релігійного живопису, дозволяла й рекомендувала живопис у просторі храму в зв'язку з його оповідною і дидактичною функцією. Середньовічний теолог-францисканець, представник високої схоластики Бонавентура (1218–1274) виправдовував створення образів і релігійних сюжетів трьома причинами: «внаслідок неосвіченості простого люду, внаслідок інертності (ліні, млявості) емоцій і внаслідок ненадійності пам'яті». Він пояснював це наступним чином: «Ці неосвічені, котрі Писання на можуть читати, в скульптурах і живописі як у Писанні можуть відкрито читати таємниці нашої віри; цим люди, які не стимульовані до відданості (до християнського подвигу), коли чують про те, що для нас здійснив Христос, все ж починають стимулюватися, коли це вони бачать своїми очима в скульптурах і живописі, як щось сучасне їм; разом з тим, коли ми бачимо зображення в церквах, то вони нам нагадують про благочестиві діяння святих» [zit.nach: 11, s. 127]. Впливати на свідомість, на думку Бонавентури, може лише прекрасна, естетично досконала, естетична картина. Ступінь прекрасного, підкреслює схоласт, полягає в двох речах. По-перше, коли картина вдала (добре

зроблена) і, по-друге, коли те, що вона має на увазі, гарно представлено: «... зображення чорта називають прекрасним, якщо досконало зображується мерзота чорта» [цит. за: 12, с. 450]. Або як зауважує Х. Зельдмайр: «...тому що воно зображено істинно» [цит. за: 12, с. 450]. Тут мова йдеться про реалізм зображуваного.

Прагнення до реалізму, натуралістичної істинності образу не знаходила повної підтримки в католицькій церкві. Можемо говорити, що традиція латинського світу в розумінні функцій мистецтва не була монолітною. За сто років до Бонавентури інший відомий теолог, абат монастиря Клерво Бернард Клервосський (1091–1153) в достатньо жорсткій формі виступив проти зображень і пишноти створюваних скульптурою та живописом образів, які, на думку теолога, відволікають увагу християнина від служби. В трактаті «Апологія до Уільяма, абата св. Теодоріха» він пише: «Але для чого в монастирях, перед поглядом читаючих братів, ця сміхотворна диковина, ці дивно-потворні образи, ці образи потворного? До чого тут нечисті мавпи, ці страшні леви, ці чудні кентаври, ці напівлюди, ці плямисті тигри, ці рицарі, які воюють, ці мисливці, що трублять в сурми? Там зображено багато тіл із однією головою, а тут, навпаки, багато голів при одному тілі. Тут, дивишся, у четвероногого хвіст змії, там у риби голова четвероногого. Тут звір – спереду кінь, а позаду – половина кози, там рогата худобина у вигляді коня. Настільки велика, настільки дивна навколо строкатість різних образів, що ми надаємо перевагу читати по мармуру, ніж по книжках, і цілісний день розглядати їх, а не розмірковувати про закон Божий» [цит. за: 13, с. 54]. Умберто Еко, щоправда, посилаючись на слова Бернарда, частково нівелює думку про повне неприйняття аскетом творів мистецтва та вказує, що в цьому випадку критика націлена на приховане прагнення до наживи: «Очі сліпнуть від реліквій, вкритих золотом, і гаманці розкриваються» [курсив наш – П.К., В.К.] [цит. за: 14, с. 16]. «Люди біжать до цілування, їх закликають звершити дари, і вони не стільки вшановують священне, скільки захоплюються красивим» [цит. за: 14, с. 16]. Подібну позицію також займав ідеологічний противник Бернарда Клервосського П'єр Абельяр (1079–1142), який також вважав, що для церкви достатньо лише дерев'яного хреста і двох дзвонів [13, с. 54]. Все інше – прикраси із золота і срібла, скульптура і живопис – необхідно з церкви видалити. Містик Петро Даміані також засуджував пластичні мистецтва [14, с. 16].

Підсумовуючи основні аргументи середньовічних противників зображального мистецтва, зазначимо, що вони лежали в кількох площинах. По-перше, віряни надають перевагу «читанню» зображень, нехтуючи читанням наративу; по-друге, прагнення мати прикраси у храмі спонукає наживу; по-третє, мистецтво захоплює красою та парафіяни «біжать до цілування», не переймаючись розумінням істин. Загалом наведені приклади свідчать про наявність внутрішньо церковних дискусій і відсутність консолідованої позиції. Однак, хоча проблема до кінця й не була вирішена, але в дискусіях середньовіччя перемагають прихильники зображень. Теологія починає вирізняти такі категорії, як красиве, доречне, впорядковане, належне та гідне, та особливо підкреслювати дидактичне значення сакрального мистецтва. Умберто Еко наводить в якості прикладів висловлювання кількох авторитетних теологів, вказуючи, наприклад, на аргументацію абата Сугерія, який розвиває положення, затверджені Арраським собором 1025 р., відповідно до якого все те, що простолюд не здатен досягнути через Писання, повинно подаватися у візуальних образах. А Гонорій Августодунський, продовжує Еко, вважав, що метою живопису є три функції: по-перше, прикрашати храм Господній (*ut domus tali decore ornetur*); по-друге, для того, щоб освіжити в пам'яті подвиги святих і, по-третє, задля радості людей невчених, оскільки живопис – це розкрита книга для мирян (*pictura est laicorum litteratura*) [14, с. 28].

Критичні зауваження щодо наповнення храмів зустрічаємо також у представників середньовічних еретичних рухів – вальденсів, катарів, пізніше – гуситів. Критику, хоча й іншого порядку, зустрічаємо також у добу Ренесансу, відомого своєю толерантністю до будь-яких зображень. Пій II, оглянувши знову відбудовану Сиджісмондо Малатестою в Римі церкву на честь св. Франциска, невдоволено дорікнув Малатесті, що: «...він заповнює [храм – П.К.] до такого ступеню язичницькими творами, що храм здається не християнським, а язичницьким, де поклоняються демонам» [15, с. 476]. Язичницькі символи та образи в добу Ренесансу починають прикрашати й місця, які повинні були, навпаки, засвідчувати переконаність у християнських ідеалах. Той же Малатеста спорудив для своєї коханки гробницю «прекрасну по матеріалу і виконанню, на якій, відповідно язичницькому звичаю, він наказав викарбувати таку епітафію: «Присвячується боже-ственній Ізотті» [15, с. 478]. Флорентієць Лоренцо Прекрасний, теж далеко не аскет і відомий поці-

новувач античності, перебуваючи у Римі, назвав його «місцем зустрічі всіх пороків» [15, с. 478]. Хоча в самій Флоренції, де Лоренцо був некоронованим правителем, у кінці XV століття Франческо Сасетті (1421–1490), один із найбагатших купців, наказав побудувати собі усипальницю в церкві Санта-Триніта, саркофаг якої прикрашають язичницькі кентаври. Абі Варбург пояснив присутність язичницьких символів у місці, яке мало засвідчувати віру покійного у християнські ідеали, тим, що Сасетті зробив «кентавра символом свого світосприйняття» [16, с. 166]. Змішування засобами мистецтва в одному сакральному просторі язичництва та християнства провокувало критику подібної практики як з боку частини духовенства й мирян, так і з боку гуманістів, особливо представників північної гілки, очолюваної Еразмом Роттердамським [10, с. 141].

Європейська Реформація стала логічним продовженням критичного підходу щодо присутності образотворчого мистецтва у храмах. Суперечки не згасали впродовж XVI століття. Вже перші реформаційні роки показали, що дискусія не може утриматися лише в межах богословських диспутів. За відсутності Лютера у Віттенберзі розпочалися хвилювання, які переросли в іконоклазм (1521–1522 рр.). Подібні події з різницею в кілька років відбулися і в інших європейських країнах. Після повернення Лютера до Віттенбергу в березні 1522 року з'явилося перше видання флюгшріфтен із відповіддю реформатора на вандалізм погромників та низка публічних проповідей проти заворушень. У цій серії, що отримала назву «*Invocavit*» (адже перша проповідь була виголошена в першу неділю Великого посту – «*Invocavit*»), у парафіяльній церкві св. Марії Лютер значну увагу приділив шкідливості іконоклазму. Всього було виголошено вісім проповідей з 9 по 16 березня 1522 р. Харизматичному Лютеру, проповіді якого тривали з дев'ятої до шістнадцятої години, вдалося досягти мети і припинити заворушення. В цих проповідях Лютер обґрунтував підстави для залишення релігійних зображень, які для нього, судячи з проповідей, не були «лише повторенням слова... без бодай якоїсь власної цінності» [17, с. 135]. Цінність зображення – в унаочненні, ефективному способі донесення важливої інформації, тому його необхідно використовувати задля ілюстрації проповідей дітям та простолюду [18, X, II,33]. Зображення, наголошує Лютер, використовував навіть сам Бог у Старому Заповіті, наказавши Мойсею підняти мідного змія на хресті для зцілення євреїв, а

статуя Херувима знаходилася в єврейській скинії, підкреслюючи святість місця [18, X, II,33]. Єдина умова – не вшановувати зображення: «Бог заборонив вклонятися зображенням» [18, X, II,33].

Позиція Лютера дала імпульс художній культурі. Надання дидактичного звучання мистецтву в певних випадках розвивало візуальну простоту, загалом призводило до переважання слова над естетичним і візуальним. Але в очах Лютера це не було вадою мистецтва, що помітно за рясними супроводжуючими написами, які іноді, щоб уникнути спокуси переосмислити картину, дослівно цитували Біблію. Щоправда це не був винахід протестантських теологів чи Лютера. Написи на монументальних розписах можна було зустріти і в дореформаційну епоху навіть в Італії. Ще більш поширеною була практика поєднання тексту і образу в Нідерландах, Франції, Німеччині та країнах, значною мірою пов'язаних із рухом «нового благочестя».

Але новим було те, що під впливом Реформації трансформувалося уявлення про сакральність тексту, який завдяки втраті монополії церкви та друкарському верстату, стає доступним мирянам. Тексти, витісняючи живопис, перетворюються на обов'язковий складник нових протестантських вітварів. Із середини XVI століття домінантність Слова в німецькому протестантському мистецтві знайшла своє вираження в так званих «текстових вітварях» (*Schriftaltäre*, або *Schrifttabelle*), які мали своїм місцем зародження кальвініські регіони північно-західної Німеччини. Термін *Schriftaltäre* увійшов у науковий обіг лише у 1985 р. [9, с. 17]. Іноді для відокремлення особливостей подібного типу вітварів застосовується назва «Катехічний вітвар» («*Katechismus-Altartafel*») [9, с. 17], оскільки у вітварях подібного типу живопис, якщо він і зустрічається, займає мізерний відсоток порівняно із текстом [9, с. 18]. Іноді євангелічні вітварі асоціюються з ретабло (*retablo* – від *lat. retro* – за, *postumum* і *tabula* – дошка), завітварним образом, обов'язковим елементом католицької церкви. Однак схожість із завітварним образом руйнується відсутністю зображення і наявністю тексту. Новаторством було те, що в картину або вітвар загалом вводиться принцип субординації, коли образ цілком підпорядкований тексту. Щодо тексту, то дуже часто це був скорочений або повний Декалог з обов'язковою присутністю заповіді, яка забороняла створювати будь-які зображення, євангельські тексти, присвячені причастю. З іншого боку, вітварі засвідчили важливі зміни форм сприйняття: проповідь/текст і зображення.

Рис. 1. Текстовий вітвар. Церква св. Людгера, Норден

Один із найбільш відомих Schriftaltäre знаходиться в євангелічно-лютеранській церкві св. Людгера, міста Норден (рис. 1). Реформація в Нордені перемогла у 1527 р., тоді ж були знищені або забілені образи, а з п'яти давніх вітварів чудом вцілів лише один. Він зберіг первісний готичний балдахін, зверху прикрашений витонченими готичними елементами. Цей текстовий вітвар, створений у 1540 р. і виконаний у пізньоготичному стилі, не був найстарішим, до того ж він витриманий у кальвіністському дусі, що відобразилося в повній відсутності живопису. Це сталося завдяки тому, що в Нордені періодично відбувалася ідеологічна боротьба між кальвіністами та лютеранами, тому вплив лютеранства не завжди був домінуючим. Як приклад «культури лютеранської конфесії» [19, s. 117], в якій поєднуються лютерівське уявлення про слово й образ, наведемо нині існуючий текстовий вітвар із євангелічно-лютеранської церкви Святого Духа Дінкельсбюля, що походить з 1537 р. (рис. 2). Спочатку він, найімовірніше, був присвячений Діві Марії, але під час Реформації перетворений у Schriftaltäre [9, s. 122]. Томас Кауфман говорить, що зазначений вітвар виключно лютеранського походження і є найбільш раннім із відомих [19, s. 117]. Цей факт став вирішальним у сплеску зацікавленості науковців до вітваря в кінці ХХ століття. Дискусії точилися навколо того, що вітвар інтерпретувався як «епохальна протестантська ікона слова»

[9, s. 21]. Разом з тим він був нетиповим для лютеранських вітварів, оскільки не мав основного – «ілюстрації-проповіді». Повна відсутність будь-яких зображень у регіоні, де не спостерігалось іконоборства й, отже, не існувало вагомих підстав відмовитися від образу, викликала закономірні запитання та спекуляції. Це намагалися пояснити, наприклад, тим, що «... хоча в Дінкельсбюле не було іконоборства, але, очевидно, було бажання в євангелічних [кальвіністських – П.К., К.В.] вітварях [9, s. 22]. А Петер-Клаус Шустер вважав, що подібна форма в мистецтві Реформації є маргінальною і «...крайньою формою протестантського візуального мистецтва» [zit. nach 9, s. 22]. Не так давно Бельтинг висловив оригінальну тезу, що цей шрифтовий вітвар є не просто місцем для тексту, його треба сприймати як «антиобраз, або не-образ» (*ein Antibild oder Nichtbild*). Він має традиційну форму (...) просто для того, щоб сказати глядачу: там, де ви чекаєте зображення, ви знайдете не зображення, а текст для читання. Ми повинні відучити себе від зображень у церкві і прогнати їх із свого розуму» [zit. nach 9, s. 22]. Складно погодитися з подібним трактуванням, оскільки це не співпадає з лютерівським розумінням ролі образотворчого мистецтва. Проте саме в

Рис. 2. Вітвар Госпітальної церкви Дінкельсбюле

руслі іконоборчих сентенцій в каталозі виставки до 500-річчя з дня народження Мартіна Лютера у Нюрнберзі було надруковано фотографію вітваря з підписом: «Реформаційна увага до слова знаходить своє вираження у вітварях» [9, s. 22], підкреслюючи образотворчу аскетичність Реформації, яка вітварі, призначені апіорі для зображень, перетворила в носій тексту.

Рис. 3. Таємна вечеря. Центральна частина вітваря Госпітальної церкви Дінкельсбюле

Яким же було здивування, коли 1995 р. Герберт Ребер, диякон Госпітальної церкви Дінкельсбюле, виявив на верхній галереї церкви не інвентаризовану панель із поширеним у лютеранстві сюжетом «Таємної вечері». (рис. 3). На основі ймовірного датування панелі (до 1550 р.) її розміру та стилістично-конструктивних особливостей рами він припустив, що це не що інше, як відсутній центральний візуальний корпус текстового вітваря [9, s. 22]. Підтверджує цю гіпотезу зображений на «Таємній вечері» напис майстра Йоганна: «RENOVIRT EX PENSIS JOHAN (N) IS GLODII SENATORIS CIVITATIS. AN(N)0 1579», та його печатка на пределлі [9, s. 23]. Таким чином, знахідка показала, що текстовий вітвар є не відхилен-

ням від лютерівських уявлень, а, навпаки, логічним їхнім продовженням, де живопис у синтезі з текстом виконує роль візуальної проповіді.

Висновки. Образотворче мистецтво ще в середньовіччя нерідко ставало об'єктом полеміки. Вона точилася не лише навколо того, чи можна дозволяти присутність образів у храмах, як це було в час іконоборства, ініційованого візантійським імператором Левом III Ісавром, але й щодо ролі та місця мистецтва, його сутності, естетичної та дидактичної цінності. Реформація, постулюючи принцип *solā scriptura*, також не могла уникнути богословських суперечок, які нерідко виходили за вербальні межі та переростали в неконтрольовані виступи іконоборців. Лютер, як нам здається, зміг знайти певний компроміс між крайніми позиціями, заборонивши те, що вело, на думку реформатора, до ідолопоклонства і теологічно обґрунтувавши можливість і необхідність використання образотворчих можливостей задля ефективної проповіді нового вчення. Для Лютера живопис, скульптура, архітектура – це візуалізація біблійних істин, засіб максимально ефективного донесення слова. Тому, як було доведено, образ/зображення цілком підпорядковуються слову. Картина в такому випадку втрачає свою суб'єктність. Замість координації між словом та образом визнається лише принцип суворої субординації. Щоб у глядача не виникло спокуси дати власне прочитання сюжету, в картину вводився текст, який в точності цитував текст Святого Письма.

Завдяки реформаторським ідеям відбулася і трансформація уявлень про сакральність тексту. Він, не втративши священності, став доступним мирянам. І хоч це явище значною мірою завдячує книгодрукуванню, однак роль реформаційного живопису та створення «Текстових вітварів» (*Schriftaltäre*) є не меншою. Аналіз найбільш раннього лютеранського текстового вітваря з євангелічно-лютеранської церкви Святого Духа Дінкельсбюля доводить, що особливість лютеранських текстових вітварів полягає в поєднанні наративу та візуальності, де живопис, у синтезі з домінуючим текстом, виконує роль візуальної проповіді. З іншого боку, вітварі засвідчили важливі зміни форм сприйняття, що передбачали два рівні: образ та слово.

Список літератури:

1. Wegmann S. *Der sichtbare Glaube: Das Bild in den lutherischen Kirchen des 16. Jahrhunderts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2016. 370 s.
2. Sandls M. *Nicht Lehrer, sondern Erinnerung. Zum Wandel von Historie und Diskurs zu Beginn der Reformation*. *Zeitschrift für historische Forschung*. 2000. No 27. S. 179–201.

3. Erichsen J. «Gesetz und Gnade». Versuch einer Bilanz. *Luther und die Fürsten. Selbstdarstellung und Selbstverständnis des Herrschers im Zeitalter der Reformation*. Dresden, 2015. S. 97–113.
4. Fleck M. Ein tröstlich gemelde. Die Glaubensallegorie «Gesetz und Gnade» in Europa zwischen Spätmittelalter und Früher Neuzeit (Studien zur Kunstgeschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 5). Korb: Didymos-Verlag, 2010. 680 s.
5. Reinitzer H. Gesetz und Evangelium. Über ein reformatorisches Bildthema, seine Tradition, Funktion und Wirkungsgeschichte. Hamburg: Christians Verlag, 2006. Vol. 2. 952 s.
6. Weniger M. «Durch und durch lutherisch»? Neues zum Ursprung der Bilder von Gesetz und Gnade // *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*. 2004. NF 3, No 55. P. 115–134.
7. Koerner J.L. Die Reformation des Bildes. München: C.H.Beck, 2017. S. 598.
8. Nippedey T. Luther und die Bildung der Deutschen. *Luther und die Folgen. Beiträge zur sozialgeschichtlichen Bedeutung der lutherischen Reformation*. München: Kaiser, 1983. S. 13–27.
9. Diederichs-Gottschalk D. Lutherische und reformierte Schriftaltäre des 16. und 17. Jahrhunderts in Nordwestdeutschland. Düsseldorf, Schnell & Steiner, 2005. 416 s.
10. Campenhausen H. Zwingli und Luther zur Bilderfrage. *Das Gottesbild im Abendland*. Witten und Berlin: Günter Howe, 1959. S. 139–172.
11. Kollwitz J. Bild und Bildertheologie im Mittelalter. *Das Gottesbild im Abendland*. München: Eckart, 1959. 175 s.
12. Ивин А., Никитина И. Философия науки. Москва-Берлин : Директ-Медиа, 2015. 557 с.
13. Шестаков В. История истории искусства. От Плиния до наших дней. Москва : ЛКИ, 2008. 336 с.
14. Эко У. Искусство и красота в средневековой эстетике. СПб., 2003. 256 с.
15. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург : У-Фактория, 2006. 720 с.
16. Варбург А. Великое переселение образов. СПб.: Азбука-классика, 2008. 416 с.
17. Ruth Slenczka. Cranach als Reformator neben Luther. *Der Reformator Martin Luther 2017: Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme*. Walter de Gruyter GmbH & Co KG. 2015. 133–139 s.
18. Luther Martin. Weimarer Ausgabe. Weimar H. Böhlau, 1883.
19. Kaufman Th. Der «Schriftaltar» in der Spitalkirche zu Dinkelsbühl – ein Zeugnis lutherischer Konfessionskultur // *Archiv für Reformationsgeschichte*. – Bd. 104, Issue 1. Gütersloher Verlagshaus, 2013. 117–148 s.

Kotliarov P.M., Korchuk V.I. WORD AND IMAGE IN LUTHERIAN ART: REFORMING TEXT ALTARS (SCHRIFTALTÄRE) AND THEIR GENESIS

The role and place of fine arts in religious practices and church often caused discussions among medieval theologians. The Reformation further exacerbated the question of the appropriateness of the use of sculpture and church painting, which resulted in a series of iconoclastic movements. The article examines Martin Luther's position on art and the place of religious images in the church practices of the early Reformation church. The medieval discussions are partially considered with our attention focused on the main controversial points and problems that concerned the new theology of the Reformation. It is noteworthy that Martin Luther did not accept iconoclasm and condemned it in the first sermons, emphasizing that the image should not be used for worship but to illustrate sermons, especially for the common people and children. Luther's personal position gave impetus to a special type of art, which is dominated by the didactic component and characterized by the predominance of the word over image. It was found that under the influence of the theological ideas of the Reformation, the idea of the sacredness of the text was significantly transformed, which due to the lost monopoly of the church on the word became not only accessible to the laity, but also by overtaking painting, gained a dominant position. This largely led to the emergence of Protestant, so-called «textual altars» (Schriftaltäre), or as they are called «Catechism altars» («Katechismus-Altartafel»). In this connection, attention is drawn to the discussion of the earliest Lutheran text altar from the Evangelical Lutheran Church of the Holy Spirit, Dinkelsbühl, a striking example of the «culture of the Lutheran denomination» long considered «the extreme form of Protestant visual art». It turns out that the peculiarity of Lutheran text altars is the combination of text and image, where painting, in synthesis with the text, serves as a visual sermon.

Key words: text altar; Reformation; Martin Luther; visual sermon, iconoclasm.

Лісіна С.О.

Національний університет «Львівська політехніка»

УКРАЇНСЬКІ ПЕРСОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Персональні національні енциклопедії є окремим видом видань. Саме ці довідкові видання є актуальними, оскільки містять відомості про життєвий і творчий шлях відомої особи. У статті представлено дослідження персональних національних енциклопедичних видань, охарактеризовано їх за обсягом, змістом і наповненням та особливістю структурування. Теорію енциклопедичних видань, зокрема й персональних, досліджено в працях таких учених, як Н.І. Черниш [22; 23], Т.В. Добко [1] та ін. Розглянуто нормативні документи, які подають поняттєве значення основних термінів і тлумачень персональних енциклопедій. Метою статті є вивчення та аналіз досвіду створення персональних енциклопедій про відомі українські постаті. У роботі узагальнено тематико-типологічні особливості персональних енциклопедій. Прикладом для аналізу основних видів персональних енциклопедій стали ґрунтовні видання: «Шевченківська енциклопедія», «Франківська енциклопедія», «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості», а також такі краєзнавчі персонально-територіальні енциклопедії, як: «Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини», «Тарас Шевченко і Крим», «Полтавська шевченкіана», «Михайло Грушевський у Москві» та інші. Серед електронних персональних енциклопедій виокремлено серію енциклопедичних проєктів «Енциклопедія життя і творчості». До них належать онлайн-проєкти про Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. У роботі вперше охарактеризовано персональні енциклопедичні видання України за 1992–2020 рр. Проведений аналіз персональних енциклопедій дозволив окреслити структуру основного тексту видань, його наукову підготовку, розгалужений науково-довідковий апарат та основні функції енциклопедичної ілюстрації. Автором відзначено основні переваги електронної персональної енциклопедії перед друкованою. Вони полягають у динамічності, можливості вносити зміни, виправляти, доповнювати, враховуючи сучасну інформацію та нові джерела. Отже, забезпечити суспільство доступом до якісних персональних енциклопедій означає підвищити рівень освіченості громадян.

Ключові слова: енциклопедія, енциклопедичний словник, персональна енциклопедія, персонознавство, біографістика.

Постановка проблеми. Персональні національні енциклопедії є окремим видом видань, який має великі перспективи розвитку в сучасну епоху. Українська наука, культура, мистецтво нині потребують системного бачення й поцінування їхніх здобутків. Особистість науковця, митця визначають насамперед його наукові чи творчі здобутки. Отже, довідкові видання є актуальними, оскільки не лише містять відомості про життєвий і творчий шлях відомої особи, а й допомагають зробити певні узагальнення та висновки щодо його внеску у вітчизняну, а то й світову науку. Саме персональні енциклопедії подають таку різнопланову структуровану інформацію.

Теоретичних досліджень і розробок з даного питання порівняно небагато, у зв'язку з цим нині відсутні чіткі принципи підготовки персональних енциклопедій. Також низька якість енциклопедичних видань пов'язана з тим, що будь-яка енциклопедія вимагає тривалої і серйозної підготовки,

що невігідно в умовах сучасної ринкової політики. Та все ж останнім часом знову зріс інтерес до видання персональних енциклопедій, присвячених українським письменникам-класикам.

Персональні енциклопедії є виключно цінними джерелами відомостей про минуле і сьогодення видатних діячів України. У них міститься найрізноманітніша інформація з історії, географії, етнографії, економіки, культури, мистецтва, демографії, фольклору та ін. Унікальність матеріалам, що публікуються в персональних енциклопедіях, додає те, що більшість із них складено на основі вивчення невідомих досі документів із персональних архівів і розвідок краєзнавців. Аналізуючи стан видання персональних українських енциклопедичних видань, слід наголосити, що серед гуманітарних вони представляють історію, культуру, мистецтво нашої країни. І відсоток таких видань не дуже великий (14% серед гуманітарних за 1992–2019 рр.), але вони надзвичайно важливі [9, с. 206].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорію енциклопедичних видань, зокрема і персональних, досліджено у працях таких учених, як Н.І. Черниш [22; 23], Т.В. Добко [1] та ін. Велику частину публікацій з означеної теми можна умовно поділити на дві групи. Перша – теоретичні викладення, що розглядають загальні принципи й підходи до формування, систематизації, особливостей персональних енциклопедій. Друга – опис практичного досвіду функціонування й основних характеристик існуючих персональних енциклопедичних видань у соціально-комунікаційному середовищі. Дослідниця енциклопедичної справи Н.І. Черниш подає сучасну типологію енциклопедій, які вона розрізняє за цільовим призначенням, читацькою адресою, характером інформації, за структурою, обсягом, форматом [22]. Значну роль у представленні досвіду підготовки персональних енциклопедій відіграють праці з енциклопедистики, виголошені під час Міжнародних наукових конференцій «Українська енциклопедистика» [17; 18]. Нормативні ж документи досить поверхово подають поняттєве значення основних термінів. Так, стаття 12 Закону України «Про інформацію» зазначає, що інформацією довідково-енциклопедичного характеру є систематизовані, документовані, публічно оголошені або іншим чином поширені відомості про суспільне, державне життя та навколишнє природне середовище [15]. А у ДСТУ 3017-2015 «Видання. Основні види. Терміни та визначення понять» персональну енциклопедію не згадано навіть у примітках за характером інформації, де «енциклопедія може бути універсальною, спеціалізованою, регіональною» [2, с. 14].

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у вивченні та аналізі досвіду створення персональних енциклопедій про відомі українські постаті. Саме такий фактологічний підхід допоможе вченим підняти пласт української персональної спадщини й дати оцінку кожному виданню; дозволить скласти судження про культурні явища і процеси через персоналії, а отже, створити загальну картину буття української культури та науки на всіх етапах її розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські енциклопедії залежно від їхнього змісту бувають універсальними, або загальними (інформація з усіх галузей знань) і спеціалізованими (інформація про окрему галузь знань), які у свою чергу визначаємо як галузеві (про окремі галузі), тематичні (з окремих тем чи проблем), персональні (присвячені видатній особі). Створюю-

ючи персональні видання, фахівці використовують дані персонального характеру – імена, прізвища суб'єктів дослідження, основні дати життя, місця проживання. Сучасні біографи вважають, що особистість варто розглядати на тлі доби, тому в поле зору дослідників потрапляє громадська діяльність постаті та приватне життя.

Найбільшу частину персональних енциклопедій за кількістю статей присвячено, як правило, видатним діячам літератури і мистецтва та суспільно-політичного життя. Матеріалом персональних енциклопедій можуть бути статті-огляди, статті-довідки, статті-біографії, статті-відсилення. Статті-огляди найбільші за обсягом і ґрунтовно розкривають тему. Стаття-довідка висвітлює вузькі, конкретні теми. Стаття-біографія містить визначальні відомості про особу і складається з біографічної довідки та наведення фактичних даних. Стаття-відсилення зазначає лише інше реєстрове слово, тлумачення якого розкриває його зміст, тобто така стаття є допоміжною і скеровує читача до іншої.

Одним із критеріїв зарахування видання до енциклопедичного є наявність у ньому науководовідкового апарату. Передусім це списки джерел до біографічних статей: наукові праці, монографії, а також навчальні та популярні видання. Найчастіше в біографічних енциклопедіях є алфавітний, іменний, предметний, тематичний чи географічний покажчики.

Загалом, енциклопедії про життя і творчість одного автора – окремий жанр, що поживився в новому тисячолітті. У незалежній Україні з'явилися фундаментальні персональні енциклопедії, присвячені життю і творчості однієї особи. Аналізуючи видання із зазначеної проблематики, найперше слід наголосити, що з-поміж усіх персональних енциклопедій вирізняється масштабністю й універсальністю шеститомна «**Шевченківська енциклопедія**» [23]. Її підготовлено Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ця праця відображає сучасний стан шевченкознавства, подає відомості про переважну більшість причетних до постаті Шевченка осіб і належно аналізує їхній доробок. В енциклопедії автори системно проаналізували здобутки досліджень постаті Т. Шевченка за півтора століття, повернули до наукового обігу імена історичних та культурних діячів, висвітлили зв'язки творчості Шевченка із зарубіжними літературами й мистецтвом. Укладачі видання докладно показали біографію митця, оточення й місця перебування, побут, історію видання творів та вшанування

пам'яті. Енциклопедія подає довідки про сучасників поета, пов'язані з його особою установи, громадські організації; окреслено й постаті митців – інтерпретаторів Шевченкової творчості. Окремий тематичний пласт – причетність Шевченка до історії України та її діячів [23, Т. 1, с. 5].

Видання поділено на тематичні розділи: «Біографія», «Творчість», «Народна творчість і Шевченко» та ще 5 розділів. Статті енциклопедії включають такі теми, які раніше не досліджувалися: «Шевченко в побуті», «Хвороби», «Кулінарні смаки», «Жінки в житті Шевченка», «Зовнішність і антропологічні риси Шевченка», «Біблія і Тарас Шевченко» та ін. Авторські статті мають вказівки на літературу. Великі статті про твори Т. Шевченка супроводжені ілюстраціями; присутні коментарі на кожен вірш, лист, малюнок.

Шевченківська енциклопедія містить 6307 статей, 5800 ілюстрацій, з яких 453 – на кольорових вклейках. Статті за обсягом часто виходять за межі жанру енциклопедичних, фактично є розлогими розвідками [23, т. 1, с. 5]. Довідково-пошуковий апарат енциклопедії сприяє кращому розумінню вміщеного тексту та швидкому пошуку потрібних матеріалів. У томах подаються переліки ілюстрацій, скорочення, абрєвіатури, бібліографічні скорочення та опис книжок, що належали Т. Шевченку. В оформленні обкладинки використано натуральну шкіру, червону парчу і глибоке золоте тиснення. Всередині книги – шовкове лясе.

Згідно з аналізом можемо говорити, що в процесі підготовки «Шевченківської енциклопедії» були сформовані базові концептуальні засади персональної енциклопедії. Ґрунтовна за змістом, зручна в користуванні й чудово оформлена – ця енциклопедія стала культурологічним ресурсом, який суттєво інтенсифікує вивчення літературної та мистецької спадщини Т. Шевченка.

Далі розглянемо семитомне видання «**Франківська енциклопедія**» [20], яке почалося з Постанови Президії НАН України від 2 липня 2014 р. № 162 «Про підготовку та видання академічної «Франківської енциклопедії». Запланована структура енциклопедії така: Т. 1–3. Іван Франко і нова українська література. Попередники та сучасники; Т. 4. Іван Франко і давня українська література; Т. 5. Творчість Івана Франка: Проза і драматургія; Т. 6. Творчість Івана Франка: Поезія; Т. 7. Іван Франко і зарубіжні літератури. Попередники та сучасники (з передмови до видання).

Перші три томи містять статті (в алфавітному порядку) про письменників, літературознавців, фольклористів, мовознавців. До переліку джерел

включено понад 150 позицій. Основою для написання статей стало «Зібрання творів» І. Франка у 50-ти томах та додаткові чотири томи. Статті-персоналії обов'язково зазначають джерела поданих відомостей, що дає змогу перевірити їх. Залежно від значущості для вітчизняної культури того чи іншого діяча статті мають різний обсяг – від сторінки до 2–4-х авторських аркушів. Цей галузевий блок охоплює понад 750 персоналій і матиме три об'ємні томи. Перший том містить 255 статей-персоналій. У 2019 році вже вийшов другий том «Франківської енциклопедії» [20, т. 1]. Енциклопедія містить фотографії, репродукції, автографи, біографічні документи, ілюстрації до творів. Представлено багато портретів відомих особистостей, фотографій населених пунктів, будівель, чернеток рукописів письменника. Енциклопедія є фундаментом для вивчення життя і творчості І. Франка.

Ще одним енциклопедичним виданням персонального типу є «**Микола Костомаров: Віхи життя і творчості**» [13]. Цей енциклопедичний довідник містить понад 1000 статей про життєвий та творчий шлях М. Костомарова – визначного вітчизняного етнографа і фольклориста, історика, письменника, громадсько-політичного діяча. Тут розглянуто твори вченого, періодичні та неперіодичні видання, в яких він публікував свої студії, включено найважливіші населені пункти, місцевості та регіони, пов'язані з біографією науковця, окреслено сфери й напрями його діяльності. Енциклопедичний довідник подає наукову термінологію та понятійний апарат щодо М. Костомарова. Відкриває видання вступна стаття В. Смоля про Костомарова і його епоху, а далі слідує коротка інформація: «як користуватися енциклопедичним довідником». Усі статті розміщено в алфавітному порядку. Назви статей набрані жирним великим шрифтом. Більшість статей складається з трьох блоків інформації: 1) загальний – стисла довідка універсального спрямування та ін.; 2) костомаровознавчий – відомості про М. Костомарова в контексті предметної галузі; 3) бібліографія, що супроводжує статтю і розміщена за хронологією під рубриками «Тв.» і «Літ.» [13, с. 9]. У виданні використано чудові заставки та буквиці.

Інша об'ємна праця «**Енциклопедія життя і творчості М.І. Костомарова (1817–1885)**» [25] включає понад тисячу статей про основні віхи творчого і життєвого шляху відомого історика. Тут розглянуто всі його твори, періодичні та інші видання, дано огляд найважливіших населених

пунктів, місцевостей, регіонів і країн, пов'язаних з його біографією.

Але крім загальноукраїнських персоналій, можемо також говорити про такий підвид енциклопедичних видань, як краєзнавче персонально-територіальне енциклопедичне видання. І прикладом таких видань будуть ті, що інформують читача про зв'язок біографії чи творчості видатної особи з конкретним краєм чи містом. Для прикладу, «Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини» [24] було визначено як краєзнавче персонально-територіальне енциклопедичне видання. Статті у «ШЕСМ» подано за українською абеткою і сформовано за такою методикою: реєстрове слово, вислів чи прізвище, ім'я й по батькові особи – вони слугують заголовком статті, після них подано коротке визначення поняття, а подальший текст розкриває зміст словникової статті, де окремим абзацом виділено інформацію про зв'язок Т. Шевченка з Миколаївщиною. Пристатейну бібліографію розбито на три частини: твори автора, архівні матеріали та літературні джерела. Ілюстрації підібрано до особи чи об'єкта, про яку стаття. За змістом та узагальненням інформації словник призначено для масового читача.

Подібні видання із шевченкознавства були видані й в інших регіонах України: Криму, Полтаві, Харкові. Колективна праця «Тарас Шевченко і Крим: енциклопедичний довідник» [16] є скромним пошануванням кримчанами пам'яті Тараса Григоровича Шевченка. Поетові не довелося бувати в Криму, хоч він і збирався відвідати цей південний край [із передмови]. Видання подає дуже короткі довідки про відомих людей: друзів, знайомих, однодумців, перекладачів Шевченкових творів, літераторів та інших; всього 700 персоналій та інших гасел.

«Полтавська шевченкіана» [14] містить відомості про перебування Т.Г. Шевченка в Полтавській губернії в 1843–1844, 1845–1846 та 1859 роках. Книга включає рідкісні документи з ілюстраціями. До заслуг видання зарахуємо й те, що поряд із відомими вченими в довіднику фігурують рядові вчителі-словесники Полтавського краю; люди, котрі зображували Кобзаря, оформляли музейні кімнати; творчі особистості й колективи, які прославили генія України.

До книги «Моя Шевченківська енциклопедія» [19] Л.В. Ушкалова входить близько 300 невеликих есе про світ ідей та образів Тараса Шевченка. Автор розглядає Шевченка в широкому контексті української та світової культури.

Вступна частина «Замість передмови» пояснює читачу особливість формування та подання інформації даного видання. Короткі тематичні статті, побудовані за алфавітом, розкривають світ Т. Шевченка і все пов'язане з ним.

Енциклопедія-хроноскоп «Михайло Грушевський у Москві» [12] зосереджена на малодосліджених сторінках біографії вченого, де В. Мельниченко для розкриття постаті М. Грушевського аналізує і відкриває архівні джерела, наукові праці, публічні та приватні документи, спогади, листування. У книзі безліч імен відомих людей, які в московські періоди життя Грушевського співпрацювали, зустрічалися, листувалися з ним. Створено панораму пам'ятних місць у Москві, значну частину яких подано в ілюстраціях.

В енциклопедії «Микола Гоголь у Москві» [11] розповідається про українського генія в живому московському контексті його часів. Автор висвітлює дружні стосунки Гоголя з великими московськими українцями – Михайлом Щепкіним, Михайлом Максимовичем, Осипом Бодянським. Створено панораму гоголівських пам'ятних адрес і місць у Москві.

Можемо також додати до аналізу й енциклопедії та енциклопедичні словники про визначних українців, які видані як регіональні. Серед них: «Діячі історії, науки і культури Закарпаття», «Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття», «Митці Буковини», «Митці Рівненщини», «Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004», «Сумщина в іменах», «Черкаський край в особах. 1941–2001», «Українські співаки ХІ – ХVІІІ ст.», «Співаки України», «Ромські музиканти Закарпаття», «Одеські історики» та деякі інші.

На окрему увагу заслуговують електронні персональні енциклопедії. Електронний варіант енциклопедії уможливив використання значної кількості ілюстративного матеріалу, а також застосування внутрішніх та зовнішніх гіперпосилань у тексті, що значно полегшує роботу користувачу в порівнянні з аналогами паперових варіантів. Електронна енциклопедія дає можливість легко орієнтуватися за допомогою меню, гіпертекстової системи навігації між блоками довідкового матеріалу. Головна сторінка дозволяє користувачу вибрати необхідну тему та перейти на потрібну підтему. Матеріал у цьому засобі може бути розміщений окремими блоками-темами за алфавітом. В електронному форматі традиційні методи (текст, малюнок, знак) можуть доповнюватися гіпертекстом, анімацією, відеосюжетом, демонстраційними динамічними моделями об'єктів та

процесів, аудіоінформацією. Електронний формат наповнюється переважно зображеннями на основі вимог Вікіпедії [10, с. 245].

Серед електронних персональних енциклопедій можна виокремити серію енциклопедичних проектів «Енциклопедія життя і творчості». До цієї серії належать онлайн-проекти про Михайла Грушевського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. Це веб-проекти одного автора – літературознавця Миколи Жарких. Перший – «Енциклопедія життя і творчості Івана Франка» – має 17 розділів сайту, де можна користуватися повними текстами творів, шукати потрібні дані, друкувати документи, писати на сайт зауваження і пропозиції [3]. «Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка» [6] у своїх 14-ти розділах має ті ж самі принципи структурування матеріалів, «Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки» [4] – це 16 розділів, а «Енциклопедія життя і творчості Михайла Грушевського» [5] вміщує матеріали у 13-ти розділах. Незважаючи на велике значення для читацької аудиторії цих джерел, їх усе ж не можна назвати енциклопедіями в прямому сенсі цього слова. Це, скоріше, інформаційний фонд про видатні українські постаті. На зазначених веб-ресурсах зібрано їхні твори, листи, біографічні відомості, дослідження про них тощо. Ілюстративний матеріал, що представлено в цих проектах, не завжди доброї якості. Дещо рятують ситуацію перехресні посилання на зовнішні ресурси.

Щодо проекту **е-Архів Михайла Грушевського** [7], то фахівці архівів, бібліотек і музеїв збирають, сканують, фотографують, обробляють, систематизують документи та матеріали, наповнюють бази даних е-Архіву та веб-портал інформацією, опікуються сторінками в соціальних мережах. Структура архіву включає: Новини, Грушевськознавство, Електронні колекції, Бібліотеку, Архіви, Галерею, Інтернет-ресурси, Довідник. Способи користування представлено через простий пошук і деталізований пошук; архівні документи можемо шукати за датами, пошук листів – за кореспондентами. Таким чином, маємо у вільному доступі весь масив джерел та літератури про М. Грушевського.

Проведений аналіз видань енциклопедичного типу за окремими персоналіями дозволив окреслити перелік проблем і завдань, пов'язаних з їх підготовкою, зібрати та узагальнити інформацію щодо наявних видань, присвячених висвітленню життя і діяльності відомих осіб. Згідно зі структурою основного тексту персональні енцикло-

педії побудовано за традиційним для довідкових видань алфавітним принципом, статті за обсягом є середні й малі. Словник у них характеризується різноманіттям вибраних об'єктів опису: персоналії, твори, населені пункти, літературні терміни, історичні події і т. д. Найбільша словникова група містить статті про персоналії.

Слід зазначити, що аналізовані видання мають ряд специфічних особливостей. Зміст енциклопедій загалом відповідає темі видань, цільовим призначенням і читацьким адресам. До окремих видань залишається питання про ступінь охоплення матеріалу і повноту інформації. На наш погляд, якщо враховувати читацький адресат – масового читача, то окремі енциклопедії містять зайві відомості, наприклад, про осіб, які мають лише непряме відношення до письменника. Жанр енциклопедичної статті в персональній енциклопедії до кінця не сформований і продовжує розвиватися.

У персональному виданні є місце для детальної біографії, спогадів друзів, колег та родичів, архівних документів, листування між членами родини та іншими особами, світлин різних років. Одним з обов'язкових елементів персонального видання є передмова або інформація від укладача, яка докладно розкриває зміст, структуру та призначення видання, чим суттєво полегшує користування ним. В оформленні персональних енциклопедій використовують фотографії з особистих архівів, зокрема фото членів родини, колег, унікальні фото наукових експедицій тощо. Енциклопедична ілюстрація виконує декілька основних функцій: 1) ілюструє матеріал, що дає можливість зменшити текстову частину викладу інформації; 2) доповнює викладений матеріал; 3) додає переконливості, тобто може слугувати для реципієнта фактом підтвердження текстової частини матеріалу; 4) маніпулює сприйняттям, це коли ілюстрація не завжди є однозначним і об'єктивним елементом дослідження; 5) демонструє позицію автора статті, оскільки ілюстрація має бути об'єктивною, базуватися винятково на достовірних фактах. Отже, персональні енциклопедії – це український культурологічний ресурс, який суттєво інтенсифікує вивчення спадщини відомої особи та його доробку.

Висновки. Персональні енциклопедії вирізняються особливою науковою підготовкою тексту, добором історичних документів та архівних матеріалів, розгалуженим науково-довідковим апаратом (коментарі, примітки, покажчики, варіанти тексту, іконографічний матеріал та ін.). У сучас-

них персональних виданнях простежуємо тенденцію до зростання кількості фотографій, що репрезентують життєвий і творчий шлях персони.

Щодо електронної персональної енциклопедії, то її основна перевага перед друкованими виданнями полягає в динамічності, можливості вносити зміни, виправляти, доповнювати, враховуючи сучасну інформацію та нові джерела.

Отже, у сфері розвитку національної енциклопедичної гуманітарної політики нашої країни.

педистики справі творення та популяризації персональних енциклопедій має бути відведено належне місце. Забезпечити суспільство доступом до якісних персональних енциклопедій означає підвищити рівень освіченості громадян, покращити їхні інтелектуальні можливості. Такі видання мають великий потенціал і є засобом виховання ширих патріотів України. Тож розвиток персональних енциклопедій має бути основним напрямом дер-

Список літератури:

1. Добко Т.В. Українська енциклопедія в електронному середовищі *Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції*. Київ, 2014. С. 45–50.
2. ДСТУ 3017-2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016. С. 14.
3. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка : онлайн-енциклопедія Жарких М. 2010. URL: <http://www.i-franko.name>
4. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки : онлайн-енциклопедія Жарких М. 2006. URL: <http://www.l-ukrainka.name>
5. Енциклопедія життя і творчості Михайла Грушевського : онлайн-енциклопедія Жарких М. 2011. URL: <http://www.m-hrushevsky.name>
6. Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка : онлайн-енциклопедія Жарких М. 2009. URL: <http://www.t-shevchenko.name>
7. е-Архів Михайла Грушевського : веб-проект О. Юркова та ін. ; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. 2016. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/>
8. Жулинський М., Нахлік Є. Енциклопедистівська енциклопедія. URL: <https://zbruc.eu/node/65467>
9. Лісіна С.О. Українські енциклопедії з гуманітарних наук: до питання про стан розвитку *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 3. С. 203–214.
10. Маєвський О. Особливості використання зображень в якості ілюстративного супроводу енциклопедичних статей. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 238–247.
11. Мельниченко В. Микола Гоголь у Москві : авторська енциклопедія-хроноскоп. Київ : Либідь, 2013. 542 с.
12. Мельниченко В. Михайло Грушевський у Москві : авторська енциклопедія – хроноскоп. Київ : Либідь, 2015. 565 с.
13. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енцикл. довідник / укл. : В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь. Київ, 2005. С. 9–10.
14. Полтавська Шевченкіана : спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії : у 2 кн. Полтава : Дивосвіт, 2005–2009.
15. Про інформацію : закон України, станом на 1 груд. 2002 р. Київ : Парлам. вид-во, 2002. 24 с.
16. Тарас Шевченко і Крим : енцикл. довідник. Сімферополь : Таврія, 2001.
17. Українська енциклопедистка : матеріали п'ятої міжнар. наук. конференції. Київ, 2017. 112 с.
18. Українська енциклопедистка : матеріали Третьої міжнар. наук. конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. 282 с.
19. Ушкалов Л.В. Моя Шевченківська енциклопедія : із досвіду самопізнання. Харків ; Едмонтон ; Торонто : Майдан, 2014. 601 с.
20. Франківська енциклопедія : у 7 т. / редкол.: М. Жулинський та ін. ; інститут Івана Франка НАН України. Львів, 2016. Т. 1: А–Ж; Т. 2: З–О. Львів, 2019.
21. Черниш Н.І. До питання про сучасну типологію енциклопедій. *Вісник книжкової палати*. 2015. № 4. С. 3–8.
22. Черниш Н.І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів : Фенікс, 1998. 91 с.
23. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ, 2012–2015. Т. 1: А–В. 2012. 742, XVI с. ; Т. 2: Г–З. 2012. 756, XVI с. ; Т. 3: І–Л. 2013. 886, [16] с. ; Т. 4: М–Па. 2013. 806, [16] с. ; Т. 5: Пе–С. 2015. 1038, XVI с. ; Т. 6: Т–Я. 2015. 1117, XVI с.
24. Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини. Миколаїв : НУК, 2014. 564 с.
25. Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817–1885). Киев : Институт истории Украины ; Донецк : Юго-Восток, 2001. 565 с.

Lisina S.O. UKRAINIAN BIOGRAPHICAL ENCYCLOPEDIAS

A biographical national encyclopedia is a separate kind of publication. That's exactly the kind of reference publication that is currently relevant since it contains information about the life and art path of a famous person. This article presents the research of biographical national encyclopedic publications which are described by their scope, content, matter, and structural characteristics. The theory of encyclopedic publications, biographical among them, has been researched in the works of such scientists as Chernysh N.I. [22; 23], Dobko T.B. [1], and others. There have been considered regulatory documents which provide the definitive meaning of main terms and interpretation of biographical encyclopedias. The aim of the article is the study and analysis of the conception experience of biographical encyclopedias about famous Ukrainian figures. This paper generalizes the thematic and typological specifics of biographical encyclopedias. Examples of the analysis of the main types of biographical encyclopedias have become such fundamental publications as: "Encyclopedia of Shevchenko", "Encyclopedia of Franko", "Mykola Kostomarov: Major life and art changes", and regional biographical and territory encyclopedias as well: "Shevchenko's encyclopedic dictionary of Mykolaiv region", "Taras Shevchenko and Crimea", "Poltavska shevchenkiana", "Mykhailo Hrushevsky in Moscow" and others. Among online biographical encyclopedias are emphasized a series of encyclopedic projects "Encyclopedia of life and art". Online projects about Mykhailo Hrushevsky, Taras Shevchenko, Ivan Franko, Lesia Ukrainka are related to them as well. For the first time in the paper, there have been characterized biographical encyclopedic publications of Ukraine in the years 1992–2000. There have been analysed biographical encyclopedias that helped to identify the structure of the main content in publications, its scientific groundwork, ramified scientific and referential instrument, and main functions of encyclopedic illustrations. The author identified the major benefits of online biographical encyclopedias in comparison to printed ones. They are dynamic, possible to make changes, corrections, additions, with consideration of modern information and new sources. Thus, the provision of access to high-quality biographical encyclopedias to society means to raise the level of citizens' education.

Key words: *encyclopedia, encyclopedic dictionary, biographical encyclopedia, personality studies, biography studies.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Абдулла Б.Н.** – старший викладач Азербайджанського університету мов, дисертант Азербайджанської національної академії наук
- Алієва К.Г.** – науковий співробітник Інституту рукописів Національної Академії наук Азербайджану
- Безлуцька О.П.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та інноваційної педагогіки Херсонської державної морської академії
- Біловус Л.І.** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету
- Богатчук С.С.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету
- Божко Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького
- Бондарчук М.О.** – аспірант кафедри історії України, історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка
- Бричка Б.Б.** – кандидат економічних наук, асистент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Буц М.А.** – кандидат історичних наук, викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Університету Григорія Сковороди у Переяславі
- Виговський М.Ю.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Войтович Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Гаврилюк О.Н.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Гомотюк О.Є.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету
- Горбань Т.Ю.** – доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гордієнко В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гордієнко Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Городниченко І.С.** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри суспільно-наукових дисциплін Придунайської філії Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
- Гримак О.Я.** – кандидат економічних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Гудзь В.В.** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
- Джаббаров Е.В.** – кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії імені А.А. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану
- Долженко Ю.В.** – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України

- Драмарецький Б.Б.** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
- Дудник О.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Залсток Н.В.** – кандидатка історичних наук, старша викладачка кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Каковкіна О.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
- Керімлі Т.** – кандидат педагогічних наук, старший викладач, завідувач кафедри «Педагогіка, психологія та технологія їх викладання» Агджабединської філії Азербайджанського державного педагогічного університету
- Ковбаса В.М.** – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Козубенко Ю.Л.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології Університету Григорія Сковороди у Переяславі
- Коркач Д.А.** – аспірантка кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
- Корчук В.І.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, теології та історії церкви Українського гуманітарного інституту
- Корчук В.І.** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, теології та історії церкви ПВНЗ «Український гуманітарний інститут»
- Котляров П.М.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії мистецтв Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кравченко М.С.** – докторант Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
- Кухарєва Н.М.** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Лаврут О.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Лісіна С.О.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»
- Мазило І.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету
- Малежик Д.І.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Марківська Л.Л.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права»
- Мельничук О.В.** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права»
- Михайлів І.Г.** – аспірантка Львівського національного університету імені Івана Франка
- Михайлов В.В.** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного
- Мотуз В.К.** – кандидат історичних наук, доцент, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
- Наджафов А.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри «Педагогіка, психологія та технологія їх викладання» Агджабединської філії Азербайджанського державного педагогічного університету

- Недошитко І.Р.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету
- Очеретяний В.В.** – викладач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
- Петрик Ю.Б.** – докторант (PhD)/аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка; докторант (PhD) Інституту історії Гуманістично-природничого університету імені Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща)
- Подобєд О.А.** – докторка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Присяжнюк О.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
- Проданюк Ф.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну
- Проскурова С.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- Пятницькова І.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Сірук Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності ПВНЗ «Академія рекреаційних технологій і права»
- Соколов О.Є.** – аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Федотова О.О.** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор Навчально-наукового інституту Київського національного університету культури і мистецтв
- Холоденко В.В.** – аспірант кафедри історії України Університету Григорія Сковороди у Переяславі
- Хоменко О.О.** – магістр історії та археології, старший науковий співробітник Комунального закладу культури «Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І. Яворницького» Дніпропетровської обласної ради
- Цзоу Ченчжан (Zou Chengzhang)** – Ph.D., Postdoctoral student, Beijing Normal University (China)
- Чекаленко Л.Д.** – доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, дипломат, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Чирко Б.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Швец І.В.** – аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Шкрібляк М.В.** – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Яковлєв В.М.** – заступник генерального директора з наукової роботи Національного меморіального комплексу «Висота маршала І.С. Конєва»

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 32 (71) № 3 2021

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *О. Молодецька*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 40,69. Ум. друк. арк. 42,65. Зам. № 0921/349

Підписано до друку 22.09.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.